

Akmal ABDULLAYEV,

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi doktoranti, Sotsiologiya fanlari bo'yicha (PhD)

E-mail: abdullayev_akmal@list.ru

Sotsiologiya fanlari doktori, professor M.Bekmurodov taqrizi asosida

METHODOLOGICAL INFLUENCE OF ABU RAYKHAN BERUNI'S SCIENTIFIC APPROACHES IN THE EXACT SCIENCES, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES ON THE PROCESSES OF WESTERN CIVILIZATION

Annotation

The article highlights the scientific heritage of Abu Raykhan Beruni, Beruni's great contribution to world civilization, and theoretically analyzes the foundations of sciences, the history of sciences, and the scientific definition of natural and social processes. In addition, the scientific discoveries of Beruni and sources proving that these discoveries were the first discoveries of Eastern and Western scientists are presented. Beruni's views on society are also analyzed in detail.

Key words: Abu Rayhan Biruni, social views, scientific and educational works, "India", "Menerology", society, man, personality, justice, geographical factors, scientific methods, methodology, dimensions inIsShei, lateral movements of continents, Western Europe, civilization, civilizational ties, civilizational processes, E. Zachau, Mario Lyotsi's book "History of Physics", Arab scientist Yaakov Hamawi.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ ПО ТОЧНЫМ НАУКАМ, ЕСТЕСТВЕННЫМ И СОЦИАЛЬНЫМ НАУКАМ НА ПРОЦЕССЫ ЗАПАДНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Аннотация

Аннотация. В статье освещается научное наследие Абу Райхана Беруни, большой вклад Беруни в мировую цивилизацию, теоретически анализируются основы науки, история науки, научное определение природных и социальных процессов. Кроме того, представлены научные открытия Беруни и источники, доказывающие, что эти открытия были первыми открытиями восточных и западных ученых. Также подробно анализируются взгляды Беруни на общество.

Ключевые слова: Абу Райхан Бируни, общественные взгляды, научно-просветительские труды, «Индия», «Менерология», общество, человек, личность, справедливость, географические факторы, научные методы, методология, измерения в Ишейе, латеральные движения континентов, Западная Европа, цивилизация, цивилизационные связи, цивилизационные процессы, Э. Захау, книга Марио Льюци «История физики», арабский учёный Яаков Хамави.

ABU RAYHON BERUNIYNING ANIQ FANLAR, TABIIY VA IJTIMOY FANLARGA OID ILMIY QARASHLARINING G'ARB SIVILIZATSION JARAYONLARIGA METODOLOGIK TA'SIRI

Аннотация

Maqolada Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi yoritilib, Beruniyning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan buyuk hissasi, shuningdek fanlarning asosi, fanlarning tarixi, tabiiy va ijtimoiy jarayonlarning ilmiy ta'rifi nazariy tahlil qilingan. Bundan tashqari Beruniyning ilmiy kashfiyotlari va bu kashfiyotlarning Sharq va G'arb olimlari tomonidan ilk kashfiyotlar bo'lganini dalillovchi manbalar keltirilgan. Shuningdek, Beruniyning jamiyat haqidagi qarashlari atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Abu Rayhon Beruniy, ijtimoiy qarashlar, ilmiy-ma'rifiy asarlar, "Hindiston" asari, "Menerologiya" asari, jamiyat, inson, shaxs, adolat, geografik omil, ilmiy-tadqiqot metodi, metodologiya, jismlar hajmi, qit'alarining yonlama harakatlari, G'arbiy Yevropa, sivilizatsiya, sivilizatsion aloqadorlik, sivilizatsion jarayonlar, E.Zaxau, Mario Lyotsining "Fizika tarixi" asari, arab olimi Yoqut Hamaviy.

Kirish. G'arb sivilizatsion taraqqiyot va globalizatsion jarayonlarni pozitiv shakllanishida Sharqning ko'plab buyuk mutafakkirlarning ilmiy va ma'naviy merosi o'z ta'sirini ko'rsatib kelganligini ko'plab G'arb olimlarining qarashlarida ko'rish mumkin. Ilk o'rta asrlardagi birinchi renessans davrining buyuk mutafakkiri, qomusiy olimi va yorqin allomasi Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosi, uning fanlarning asoslarini o'rganishga doir nazariyalari tabiiy va ijtimoiy-gumanitar fanlarning metodologiyasini shakllanishga qaratilgan dastlabki ilmiy yondashuvlardan biri bo'lgan.

Dunyoning ko'plab ilmiy tadqiqot markazlarida milliy identikligini, mentalitetni o'ziga xos xususiyatlarini va shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeni saqlab qolish, jamiyatni isloh qilish, stratifikatsion jarayonlarni tartib solish, globallashtirish jarayonlarida shaxsda tolerantlik, insonparvarlik, inklyuziv muloqot, zamonaviy bilim, ma'rifatli tarbiya kabi xislatlarni rivojlantirish orqali global sivilizatsion jarayonlarda mustahkam mafkuraviy immunitetga ega bo'lgan komil insonni tarbiyalash masalasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada, Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosidagi ijtimoiy va madaniy jarayonlar va hodisalarni kuzatish, qiyosiy taqqoslash, xolislik, haqqoniylik, adolatli baho berish, shaxs belgilarining mental xususiyatlarini aniqlash, ijtimoiy taraqqiyot omillari va tendensiyalarini aniqlash usullarini zamonaviy sotsiologiya fanining metodologik bazasiga kiritish borasidagi ilmiy tadqiqotlar muhim konseptual va strategik ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda buyuk ajdodlarimizdan meros bo'lib kelayotgan ilmiy-ma'rifiy va madaniy manbalarni jumladan, asarlar va qo'lyozmalarni chuqur o'rganish va targ'ib qilishga e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Abu Rayhon Beruniy qoldirgan boy ijtimoiy, ilmiy-ma'rifiy merosni o'rganish sotsiologiya fanidagi ko'plab

metodologiyalarning fundamental ildizlarini ilmiy tadqiq etishning va yangi metodologiyalarni ishlab chiqishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Muhtaram Prezidentimiz BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqida "Biz ajdodlarimizning donishmandlik an'analariga amal qilib, ularning g'oyalarini teran anglagan holda, qat'iy islohotlarni amalga oshirmoqdamiz, mamlakatimizning yangi qiyofasini shakllantirish yo'lidan bormoqdamiz" deb ta'kidlagan edi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 25-avgustdagi "Buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining

1050-yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash to'g'risida"gi PQ-361-sonli qarorida Abu Rayhon Beruniyning ilmiy-ma'rifiy merosini yanada chuqur o'rganish va keng targ'ib qilish, ushbu yo'nalishda tadqiqotlar olib borayotgan yetakchi xalqaro ilmiy markazlar bilan yaqin hamkorlik o'rnatish, shuningdek, Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050-yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash ham Shular jumlasidandir [2]. Shu jihatdan Abu Rayhon Beruniyning ilmiy-ma'rifiy asarlarida va ijtimoiy qarashlaridagi ilmiy konsept-siyalarni G'arb sivilizatsion jarayonlariga metodologik ta'sirini sotsiologiya fani nuqtayi nazaridan yaxlit ilmiy muammo sifatida tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy Xorazmning qadimgi Qat shahrida (hozirgi Beruniy) 973-yil 4-oktyabrda (ba'zi manbalarda 5 senyabr) tug'ilgan. Beruniy dastlab ta'limni Xorazmda oladi. Uning birinchi o'qituvchisi Abu Nasr Mansur ibn Ali ibn Iroq Evklid geometriyasi va Ptolemey asarlarini qunt bilan o'rgangan, Bu davrda Xorazmdagi astronom olimlardan Xorajiy va Hamdaqiy ilmiy ijodi va Xorazmiy, Forobiy,

Farg'oniy kabi olimlarning ilmiy meroslari Beruniyning fan asoslarini egallashida ilk maktab vazifasini o'tadi. O'rta Osiyo olimlaridan tashqari Beruniy arab olimlaridan al-Battoniy, as-Sufiy, al-Ko'xiy, Abul Vafo, Ibn Yunus hamda yunon olimlaridan Fales, Pifagor, Arximed, Galen, Gippokrat, Evklid, Ptolemey, Platon, Aristotel, hind olimi Bramagupta va boshqalarning asarlarini o'qish uchun arab, fors, yunon, hind va boshqa tillarni mukammal o'rgangan [3].

Tahlil va natijalar. Beruniyning tabiat va jamiyatni bilishga doir bilim doirasi Shunchalik keng bo'lganki u tarix, til-adabiyot, geografiya, matematika, astronomiya, fizika, farmakologiya va boshqa sohalarida 200 dan ortiq asarlar yozgan. Mashhur arab olimi Yoqut Hamaviy Beruniy asarlarining 60 betdan iborat ro'yxatini guvohi bo'lganligini tasdiqlagan. Lekin bularning ko'pchiligi bizzatcha yetib kelmagan. Hozirgi kunda mamlakatimiz nodir qo'lyozmalar fondida Beruniyning

27 nomdagi asari mavjud bo'lib, bulardan ba'zilari Yevropa tillariga tarjima qilingan va qayta nashr etilgan.

Xorijiy mamlakatlar olimlaridan E.Zaxau, G.Zuter, E.Videman, Dj.Sarton, A.Miyeli, Arez G'ulom Jaylani, S.Nasr, A.Sharma, G.Leymlen, P.Bulgakov, S.P.Tolstov, G.P.Matviyevskaya, A.A.Semenovlar Abu Rayhon Beruniyning tabiiy va aniq fanlar tarixi, matematika, trigonometriya, geometriya, farmakologiya, geografiya, astronomiya, mineralogiya, hind sansara ta'limoti, tarix va etnografiyaga oid asarlari o'rganganlar.

Abu Rayhon Beruniy ilmiy kashfiyotlari va ushbu kashfiyotlarni G'arb olimlari tomonidan o'rganilishi masalasiga keladigan bo'lsak, shuni ta'kidlash lozimki, Abu Rayhon Beruniy 995-yilda 22 yoshida dunyoda birinchi bo'lib yer sharini globusini yaratdi va yerning sharsimonligini isbotlab, yerning o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanishini ilmiy isbotlab bergan. G'arbda esa Galileo Galiley 1600-yillarda Italiyaning Padua universitetida yer koinot markazi emas, yer o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanishini nazariy asoslagan. Albatta, o'sha vaqtlarda ko'plab Sharq mutafakkirlarining asarlari "Arab olimlari" asarlari sifatida mashhur bo'lib, ularning asarlari Yevropa tillariga tarjima qilingan. Ajab emas agar Galileo Galiley dastlab Beruniyning asarlarini o'rganib undan so'ng ushbu ilmiy xulosaga kelgan bo'lsa.

Beruniy yer sharining radiusini aniqlashning 1023 xil yo'lini kashf qilgan. Uning hisob-kitoblari Hind okeanining qirg'oqlari 6339.6 km.ligini ko'rsatgan edi bu esa haqiqiy ekvatordagi 6378.1 km.liq masofadan ozgina farq qilgan. XVI asrga qadar Yevropada bu kabi aniqlikdagi o'lchov hali amalga oshirilmagan edi. U 600 dan ortiq joylarning geografik koordinatalarini o'zining kuzatishlaridan kelib chiqib aniqlab bergan. Keyinchalik Beruniy suyuqlik zichligini aniqlovchi piknometr ixtirochisi sifatida mashhur bo'lgan. Uning yordamida Beruniy 18 element va substansiyalarning zichligini aniqlagan. Uning qo'lyozmalarida ovoz va yorug'lik tezligi o'rnatidagi farq haqidagi mulohazalari keltirilgan [4].

Abu Rayhon Beruniy X asrda kontinentlar nazariyasiga doir eng qimmatli ilmiy yondashuvni bergan. Beruniy "Qit'alar go'yo suv sathida suzib yurgan daraxt barglari singari bir-biri tomon yaqinlashib yoki uzoqlashib sekin harakatda bo'ladi" deb ta'riflagan davrda dunyo olimlari bu so'zlarning ma'nosini tushunib yetmaganlar. G'arbiy Yevropada 1910-1912-yillarda F.Teylor va A.Vegenerlar yer sharidagi qit'alarining yonlama harakatlarini ilmiy asoslab berganlar. Ko'rinib turibdiki, Beruniy 1025-yilda "Geodeziya", asarida yer sharidagi qit'alarining harakatlarini ming yil oldin nazariy asoslab bergan. Demak, geologiya fanidagi plitalar tektonikasi tarixi haqida gapirganimizda Abu Rayhon Beruniyning "Qit'alar, go'yo suv sathida suzib yurgan daraxt barglari singari bir-biri tomon yaqinlashib yoki uzoqlashib sekin harakatda bo'ladi" degan fikrini so'z boshi (epigraf) sifatida qo'llash insoniyatning tarixga bo'lgan hurmati desak mubolag'a bo'lmaydi [5].

Abu Rayhon Beruniy o'zining "Qitobul jamohir fil ma'rufatil javohir" (Javohirlarni bilish uchun umumiy kitob), qisqacha "Mineralogiya" asarida jahonda birinchi bo'lib, minerallarni turlarga (klassifikatsiyaga) ajratgan. Buning uchun u minerallarning qattqlik, tinchlik, solishtirish og'irliklari kabi fizik xossalarni asosiy belgi qilib olgan. Bu asarida qabariq linzaning (Lupa) kattalashtirish xususiyatini birinchi bo'lib bayon qilgan. "Aslida bu yoqut yarim shar shaklida tekis tomoni yozuvga qaratilgan bo'lib, mayda xatlarni o'qish mumkin bo'lgan. Shunga o'xshash yarimsharsimon tog' xrustali yordamida xatga qaralganda qatorlar kengayib kattalashadi" [6].

Dunyo olimlari ichida Beruniy magnitning xossalarni birinchi bo'lib o'rgangan. "Mag'notis" (magnit) tortishda kahraboga sherikdir. Jarohatlardagi o'qlarni va tomirlarda qolgan nishter uchlarini hamda ichilib ketgan mayda narsalar (temir) ni tortib olishdagi ko'p manfaatlari bilan kahrabodan ortiqdir" deb o'zining

"Menerollogiya" asarida keltirib o'tgan. Mag'notis rumcha nom bo'lib, armatiyoun, abirkalita ham deyiladi. Suriya tilida kafoshafat farzlo, forsha esa ohangrabo, ya'ni temirni tortuvchi, hindcha kadaxak va xarbaj deb, nomlanib, bu so'zlar ohangrabo ma'nosini anglatadi" [7].

Beruniyning jismlar hajmini aniq o'lchaydigan yangi konussimon asbobini kashf etgan. Bu asbob faqat o'z davrida emas, balki hozirgi kunda ham diqqatga sazovordir. Bunda u idishni suyuqlik bilan to'ldirib keng og'irlikdagi jismlarni tushirish orqali siqib chiqarilgan suvga qarab og'irligini (hajmini) aniqlagan. Bu usulda Beruniy hammasi bo'lib 50 ta modda (9 metall, 18 ta suyuqlik, 15 ga yaqin minerallarni va turli jismlar)ning solishtirma og'irliklarini aniqlagan. Oradan ming yil o'tishiga qaramay, ularning ko'pchiligi hozirgi zamon aniqlik darajasiga deyarli bir xil. Beruniyning suvdan yengil bo'lgan mum, sham, turli yog'ochlar kabi beshdan ortiq qattiq jismlarning solishtirma og'irligini aniqlashi ham ancha diqqatga sazovor bo'lib, o'ziga xos piknometrdan foydalanganligidan dalolat beradi. Bulardan tashqari areometrdan bir ko'rinishi bo'lgan maxsus idish (asbob) yordami bilan 18 ta suyuq jismning solishtirma og'irligini aniqlagan.

Beruniy "Minerologiya" asarida "Turli suvlar haqida ko'rsatma va qo'llanma" degan to'rtinchi bo'limida toza suvdan buloq, dengiz, sho'r va botqoq suvlarni farq qilgan holda ularni fasil va havo holatlariga qarab o'zgarishini birinchilardan bo'lib aniqlagan. Beruniy birgina suvning besh xil turining solishtirma og'irligini bo'laklarga bo'lib aniqlagan. Beruniyning bodring, qovun suvlari, sirka, sigir suti, o'simlik moyi, asal, tovuq tuxumining oqi, kishining qoni va siydikning issiq hamda sovuq holatdagi solishtirma og'irliklarini aniqlash faqat fizikadagina emas, balki meditsina, biologiya va texnikada ham katta ahamiyatga egadir [8].

Beruniyning mexanika, akustika, issiqlik, yorug'lik, elektr va magnetizmga oid ishlari jahonshumul ahamiyatga egadir. Biroq, mutafakkirlarning bu boradagi ilmiy asarlari hozirgacha yetarli darajada o'rganilmaganligi va tegishli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmaganligi natijasida, ular zamonaviy fizika tarixida o'zining haqqoniy o'rinlarini topmadi. Ko'plab xorijiy ilmiy adabiyotlarida vatandoshlarimizni arab olimlari deb sharhlanadi. Masalan, italiyalik olim Mario Lyotssi o'zining "Fizika tarixi" asarida, Beruniyni arab olimi deb atab, uning 18 ta mineralning solishtirma og'irligini aniqlanganligi va artezian quduqlari haqida ham fikr yuritganligini yozgan. Vaholanki, Beruniy 50 dan ortiq moddaning solishtirma og'irligini hozirgi zamon aniqligi darajasida o'lchashga muayassar bo'lgan va bu hozirda jahon olimlari tomonidan tan olingan [9]. Abu Rayhon Beruniydan qariyb 700-yildan so'ng, yuqoridagi tajriba va mulohazalarining to'g'riligi va ilmiy asosga ega ekanligini XVII asrlarda yashab ijod etgan Yevropalik mashhur olimlardan Kardon, Teleze, Bruno, Benidetti va Galileylarning tajriba va kuzatishlari ham tasdiqlaydi.

Abu Rayhon Beruniyning jamiyat haqidagi qarashlari. Beruniy ilmiy merosini birinchilardan Nemis sharqshunos olimi Eduard Zaxau Beruniyning ijtimoiy qarashlari bayon etilgan asari "Hindiston" asarini ingliz tiliga tarjima qilgan. E.Zaxau o'z tarjimasining kirish so'zida "garchand Beruniyni umuman olim va mutafakkir sifatida yuqorida bo'lsada, lekin uning jamiyatga bo'lgan qarashlari "konservativ" deb atagan. Beruniy konservator bo'lib, taxt va mehrobni himoya qilgan, ularning hamkorligi jamiyat taraqqiyotidan, inson xohlaydigan har qanday narsadan ustun turadi, degan. E.Zaxau Beruniyning islomga bo'lgan munosabatini umuman cheklagan bo'lsa nemis olimi Brokkeyam ham uning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga xuddi Shunday baho bergan, keyinchalik bir qancha mualliflar Beruniyni musulmon hisoblashib, unga islom va fan bir narsa, uning sharhlari esa Qur'on sharhlariga o'xshab ketadi, deb atashgan [10].

Beruniyning ijtimoiy qarashlarining qiziqarli tomoni Shundaki, u dastavval ensiklopedist olim sifatida ilmiy-tadqiqot metodini ishlab chiqishga intilgan. Bu metod o'rganilayotgan hodisalarga tajribaviy, ratsionalistik yondashishdan iborat bo'lib, uning eng muhim talabi, og'ishmay haqiqatga intilishdir.

Beruniyning insoniyat hayotida, jamiyatda geografik omilning hal qiluvchi roli borligini e'tirof etishi o'z davri uchun muayyan ahamiyatga ega edi. "Hindiston" asarida musulmonlar bilan hindlarning urf-odatlarini o'rnatidagi farqlarni tasvirlab, uning geografik sharoitlarga bog'liqligini ta'kidlaydi. Beruniy geografik omilning rolini tahlil qilishni davom ettirib, hatto tillarning turlichaligi ham geografik sharoitga bog'liq deb qaraydi: "Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishidir" [11].

Fikrimizcha, Beruniyning ijtimoiy hayotda moddiy ehtiyojning roli haqidagi fikri ham o'sha davrdagi ijtimoiy qarashlardan farq qiladi. U ong qudratining yolg'iz o'zi inson uchun hal qiluvchi qudratga molik emas, o'sha kuch va qudratni faqat jamiyat bergan, degan fikrni olg'a suradi.

Beruniyning buyukligi Shundaki, u jamiyatning yuzaga kelishi asosida kishilarning moddiy hayotini ko'ra olgan. Xususan, bu haqda u: "Inson yalang'ochligi va madorsizligi tufayli, himoya qiluvchi tayanchlari bo'lmaganligi sababli boshqalar tomonidan musibat chekadi. U ehtiyojini qondira oladigan, talabini himoya qiladigan doimiy zaruriyatni his etadi"... "Ehtiyojlar turli-tuman va son-sanoqsizdir. Faqat ularni bir qancha kishilar birgalikda ta'minlay olishi mumkin. Buning uchun kishilarda shahar va davlat qurish zaruriyati tug'iladi" [12] deb jamiyat haqida o'zining mukammal va mufassal ta'rifini bergan.

Hayotda tartib o'rnatilishi uchun, jamiyat Shunday tuzilishi lozimki, u kishilarning ehtiyojini qondirishga yordam bersin. Buning uchun jamiyatdagi odillikka rioya qilishni kuzatadigan hokimlik mansabi tayinlanadi. Bunda faqat odamlarning o'zaro kelishishlari va ulardan eng arziydigani erkin bo'ysunishlari lozimligini ta'kidlaydi: "Boshqa xalqlarning afsonalari ham ularning donishmandligidan kelib chiqishi Shunday bo'lib, ular odamlarni erkin bo'ysunishi uchun birlashtiradi" [13] barcha jamiyatlar uchun eng zaruriy maslahatlarini berib, mamlakatda farovon va inklyuziv jamiyat barpo etish haqidagi o'z orzularini bayon qilgan. Albatta bunga Beruniy yashagan davridagi mamlakatdagi notinchliklar va adolatsiz davlat boshqaruvi va qirg'inlardan azob chekkan holda o'zining jamiyat haqidagi qarashlarini bayon qilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib Shuni aytish mumkinki, Beruniy ko'p tillarni bilsa-da, u asosan arab tilida ijod qilgan. U

Xorazmshoh ibn Ma'munning qo'l ostida olim bo'ldi. 1017 yilda Mahmud G'aznaviy Xorazmni bo'ysundirgach, Beruniy ko'plab olimlar qatori uning tutquniga aylandi. U sulton qo'shinlari bilan Hindistonga yurishda qatnashdi, o'zining hind qabilalari to'g'risidagi asari "Hindiston"ni yozdi. Ammo Shuni ham ta'kidlash joizki, ba'zi Yevropalik olimlar "Beruniy o'rta asrning eng buyuk olimidir", "XI asr – Beruniy asridir" deb, ta'riflaganlar.

Beruniy tog' va sahralar, ularning paydo bo'lishi haqida, daryo va okeanlar, foydali qazilmalar, minerallar va ularning xossalari haqida ham ko'p qimmatli, ilmiy ma'lumotlar keltiradi. Uning jahon paleontologiya bilan geologiya fani rivojiga qo'shgan hissasi juda kattadir. Ijtimoiy qarashlarda Beruniy jamiyatda moddiy omilning roliga Forobiy singari alohida e'tibor bergan. Shuningdek, jamoaning kelib chiqishida geografik muhit ham katta rol o'ynaganligini ta'kidlagan. Jamoa va til insonlarning birlashuviga bo'lgan ehtiyoj natijasida kelib chiqqan. Beruniy hunar, savdo – sotiq, davlatlararo madaniy – ilmiy aloqalarni kuchaytirish tarafdori bo'lgan, zulm, adolatsizlikni qoralagan.

Mutafakkir o'tmish Yunon, Rim va Sharq madaniyatining chuqur bilimdoni edi. Mamlakatning obodonchiligi ilm – fan rivojiga bog'liq, insonning baxti uning ilm – ma'rifatlari bo'lishidir, degan fikrlar Beruniy tomonidan ilgari surilgan. Beruniyning boy ilmiy merosi O'rta Osiyoda va butun dunyoda ilm – fan taraqqiyotiga metodologik ta'sir buyuk ajdodimiz sifatida xalqlarimiz Abu Rayhon Beruniy yuksak qadrlaydi. Shunga munosib ravishda Prezidentimiz Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash to'g'risida qarorni imzoladi. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi Yangi O'zbekiston yoshlarini vatanparvarlik, iymon va ma'rifiy e'tiqod ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. // –Тошкент. Халқ сўзи, 2017, №196 (6860).
2. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 25.08.2022 й., 07/22/361/0771-сон. URL: <https://lex.uz/docs/6172044>
3. Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар)/Масъул муҳаррир: М. М. Хайруллаев/ – Тўлдирилган қайта нашр.— Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 1999. – Б.93-94. (400 б)
4. Бируни А. Р. Избранные произведения, том III, (Геодезия), Ташкент, 1966, – С.56-57.
5. Бируни А. Р. Избранные произведения, том III, (Геодезия), Ташкент, 1966, – С.366.
6. Абу Райхан Бируни – Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), Изд. АН СССР, 1963. Абу Райхан Бируни – Избранные произведения, том I – С.66.
7. Абу Райхан Бируни – Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), Изд. АН СССР, 1963. Абу Райхан Бируни – Избранные произведения, том I – С.200.
8. Абу Райхан Бируни – Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), Изд. АН СССР, 1963. Абу Райхан Бируни – Избранные произведения, том I – С.123.
9. Марио Льюцци. История физики. Редактор Л. В. Гессен. Москва. 1970. издательство «МИР» – С.26.
10. Шарипов А. Берунийнинг гуманистик қарашлари // Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фикрлар тарихининг муҳим босқичлари. -Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти, 2007. – Б.90.
11. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 4-том, 11-б.
12. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 2-том, 195-б.
13. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 4-том, 27-б.

Sardorbek ABDULLAYEV,
O'zbekiston Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi dotsenti, s.f.b.f.d
E-mail: asardorbek85@mail.ru

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi professori, s.f.d A.Kaxxarov taqrizi asosida

EDUCATION AND EMPLOYMENT IN THE NEW UZBEKISTAN: SOCIAL MECHANISMS FOR INCREASING EMPLOYMENT Annotation

The development of the social, economic, political and cultural spheres of society depends on the satisfaction of the material and spiritual needs of people, in which labor and its social distribution play a key role. For this reason, developed Western countries such as Germany, France, Italy and the United States have introduced regular employment monitoring. Because ensuring the material and spiritual needs of the population requires the implementation of social protection at the state level. It is advisable to develop (improve) social mechanisms for increasing employment, taking into account the requirements of national, regional and world labor markets.

Key words: Labor, employment, employment, need, social mechanism, labor market, employment, unemployment, social protection.

ОБРАЗОВАНИЕ И ЗАНЯТОСТЬ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ: СОЦИАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЗАНЯТОСТИ Аннотация

Развитие социальной, экономической, политической и культурной сфер общества зависит от удовлетворения материальных и духовных потребностей людей, в которых труд и его социальное распределение играют ключевую роль. По этой причине в развитых западных странах, таких как Германия, Франция, Италия и США, ввели регулярный мониторинг занятости. Потому что обеспечение материальных и духовных потребностей населения требует реализации социальной защиты на государственном уровне. Социальные механизмы увеличения занятости целесообразно разрабатывать (совершенствовать) с учетом требований национальных, региональных и мировых рынков труда.

Ключевые слова: Труд, занятость, занятость, потребность, социальный механизм, рынок труда, занятость, безработица, социальная защита.

YANGI O'ZBEKISTONDA TA'LIM VA BANDLIK: BANDLIKNI OSHIRISHNING IJTIMOYIY MEKANIZMLARI Annatsiya

Jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalarining rivojlanishi kishilarni moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishiga bog'liq bo'lib, bunda mehnat va uning ijtimoiy taqsimlanishi asosiy o'rin tutadi. Shu sababli rivojlangan G'arb mamlakatlari Germaniya, Fransiya, Italiya hamda AQSH aholini ish bilan ta'minlash masalasini doimiy tarzda monitoringini amalga oshirishni yo'lga qo'ygan. Chunki, aholini moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni ta'minlash davlat darajasida aholini ijtimoiy himoyasini amalga oshirishni taqozo etadi. Aholi bandligini oshirishning ijtimoiy mexanizmlarini milliy, hududiy va jahon mehnat bozorlarining talablarini inobatga olib ishlab chiqish (takomillashtirish) maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: Mehnat, bandlik, aholini ish bilan ta'minlash, ehtiyoj, ijtimoiy mexanizm, mehnat bozori, aholi bandligi, ishsizlik, ijtimoiy himoya.

Kirish. Mamlakatimizda fuqarolar bandligini to'liq ta'minlash va mehnatga munosib haq to'lash, yangi ish o'rinlarini yaratish, mehnat bozori infratuzilmasining muvozanatlanganligi va rivojlanishiga erishish, ishsizlik darajasini qisqartirish mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi.

Aholi bandligini oshirishning ijtimoiy mexanizmlarini milliy, hududiy va jahon mehnat bozorlarining talablarini inobatga olib ishlab chiqish (takomillashtirish) maqsadga muvofiqdir. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini 42-moddasida "Har kim munosib mehnat qilish, kasb va faoliyat turini erkin tanlash, xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan qulay mehnat sharoitlarida ishlash, mehnati uchun hech qanday kamsitishlarsiz hamda mehnatga haq to'lashning belgilangan eng kam miqdoridan kam bo'lmagan tarzda adolatli haq olish, shuningdek ishsizlikdan qonunda belgilangan tartibda himoyalaniish huquqiga egadir" [1] deb belgilab qo'yilgan. Bu o'z navbatida, aholini ish bilan ta'minlash davlat siyosatiga taalluqli masalalardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Aholining samarali mehnat qilishi, moddiy manfaatdorligini oshirish uchun munosib shart-sharoit yaratib berish mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning tub mazmun-mohiyatini tashkil etadi. Zero, mehnatga layoqatli kishilarning bandligini ta'minlash fuqarolar turmush farovonligini oshirish, hayot darajasini yuksaltirishning muhim omilidir.

Mehnat bozorida faol hamda aniq maqsadga qaratilgan chora-tadbirlar aholi bandligini ta'minlash, real daromadlarini oshirish, pirovardida hayot darajasini yuksaltirishga mustahkam poydevor yaratadi. Binobarin, aholini ish bilan ta'minlash mamlakatimizda nafaqat iqtisodiy, balki katta ijtimoiy ahamiyatga ega dolzarb masala hisoblanadi. Uning o'z vaqtida hal etilishidan barcha birdek manfaatdordir.

Hammamizga ma'lumki, mamlakatning muvaffaqiyatli rivojlanishining muhim ko'rsatkichi bu bandlikdir. Aholi bandligining

ijtimoiy-demografik masalalari har doim ilmiy-sotsiologik, ilmiy-iqtisodiy mavzu tarzida dolzarb bo'lib kelgan. Bu mavzuning tarixiy, genderli, madaniy-psixologik va iqtisodiy-huquqiy jihatlar bu kunga qadar o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

"2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da milliy taraqqiyotimizni rivojlanish bosqichlarini sohaviy ta'minlashda "Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari" nomli to'rtinchi bobining "4.1-Aholining bandligi va real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirish" bandida "yangi ish o'rinlari yaratish hamda aholining, eng avvalo, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining oqilona bandligini ta'minlash, mehnat bozori infratuzilmasining mutanosibligi va rivojlanishini ta'minlash, ishsizlik darajasini qisqartirish; mehnatga qobiliyatli aholining mehnat va tadbirkorlik faolligini to'liq amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish, ishchi kuchi sifatini oshirish, ishga joylashtirishga muhtoj shaxslarni kasbiy tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini kengaytirish; [10]" alohida ko'rsatib o'tilgan bo'lsa, "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"ning "Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish" deb nomlangan IV bandining 37-maqsadida "har bir fuqaroga davlat hisobidan aniq kasb-hunarga o'qish imkoniyatini yaratish. Kasbga o'qitish ko'lamini 2 baravar oshirib, jami 1 million nafar ishsiz fuqaroni kasb-hunarlariga o'qitish va bu jarayonda nodavlat ta'lim muassasalarining ishtirokini 30 foizga yetkazish; 85-maqсадda esa 85-maqсадda esa "mamlakatda yangi ish o'rinlari yaratish, aholi daromadlarini oshirish va Shu orqali 2026 yil yakuniga qadar kambag'allikni kamida 2 barobar qisqartirish" [11] masalalari yuzasidan chora-tadbirlar belgilanganligi ham bugungi kunda ta'lim sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirish orqali aholi bandligini oshirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan ekanligini ko'rsatmoqda. Bu masalani ustuvor vazifalar qatoridan alohida joy

olishi, aholini bandligini oshirish nafaqat iqtisodiy yoki ijtimoiy, balki ilmiy mavzu sifatida dolzarb ekanligini bildiradi.

Aholini ish bilan ta'minlash rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlarda ham dolzarb muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Chunki ijtimoiy ziddiyatlarni avj olishi, maishiy muammolarning dolzarb Shuvi ishsizlik bilan bog'liq mavzu hisoblanadiki, bunga Yevroittifoqqa a'zo davlatlarni misol keltirish mumkin. O'zbekiston Respublikasini "Aholi bandligi to'g'risida"gi[2] qonunining 5-moddasida "Aholini ish bilan ta'minlash sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari" alohida belgilab qo'yilgan. Bular:

mehnat qilish va ishini erkin tanlash huquqini amalga oshirishda barcha fuqarolarga jinsi, yoshi, irqi, millati, tili, ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy ahvoli va mansab mavqeidan, dinga munosabati, e'tiqodidan, jamoat birlashmalariga mansubligidan, shuningdek xodimlarning ishchanlik jihatlariga hamda ular mehnatining natijalariga bog'liq bo'lmagan boshqa holatlardan qat'i nazar teng imkoniyatlarni ta'minlash;

kishilarning mehnat va tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, ularda mehnat qilish va hayot kechirishda munosib sharoitlarni ta'minlaydigan unumli va ijodiy mehnat qobiliyatini rivojlantirishga ko'maklashish;

mehnat qilishning ixtiyoriyligi;

ish bilan ta'minlanish sohasida ijtimoiy kafolatlar berish va aholini ishsizlikdan himoya qilishni ta'minlash;

aholini ish bilan ta'minlash muammolarini hal qilishda davlatlararo hamkorlik[3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunda mamlakatimizda o'rta bo'g'in mutaxassislari, asosan, ikki yo'nalishda-Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tizimidagi kasb-hunar maktablari va texnikumlar hamda Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligiga qarashli monomarkazlarda tayyorlanmoqda. 689 ta professional ta'lim muassasasida 714 ta kasb va mutaxassislik hamda 20 ta "Ishga marhamat" monomarkazida aholiga 54 ta kasb va 6 ta xorijiy til o'rgatilmogda[9].

Aholi bandligini oshirishning ijtimoiy mexanizmlarini ishlab chiqish mavzusi dolzarb ilmiy sotsiologik va ilmiy iqtisodiy mazmunga ega. Davlatni ravnaqi aholining bandligi bilan, aniqrog'i ish bilan ta'minlanganligiga bog'liq bo'lib, mehnatning natijasida moddiy va ma'naviy noz-ne'matlar bunyod etiladi. Dunyoning rivojlangan davlatlarining tarixiga nazar solsak, har bir mamlakat ish va bandlik masalasiga doir o'z nazariy-metodologik yondashuvini, qonunchiligini yaratgan. Bugungi kunda mamlakatimizda ham mazkur masalaning nazariy-metodologik asosi yaratilgan bo'lib, A.Begmatov "Ma'naviyat falsafasi yoxud Islom Karimov asarlarida yangi falsafiy tizimning yaratilishi" nomli asarida jamiyatimiz taraqqiyotining asosi hisoblanmish ma'naviyatni roli, tadqiqot davomida alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan masalalarni aniq ko'rsatib o'tgan[5].

Bandlik mavzusi ijtimoiy mazmunga ega bo'lib, mamlakatimizda qabul qilingan Qonun va Davlat dasturlarining aksariyat qismi aholining bandligini oshirishga qaratilgandir[6]. Bu mavzu xorijiy tadqiqotchilardan P.Thompson "The Nature of Work: An Introduction to Debates on the Labour Process"[7], B. Claussen "Health and re-employment in a two year follow up or long term unemployed", R.Kegan "In over our heads: The mental demands of modern life"[8], M.Friedman "Money and Economic Development", M.Granovetter, R. Swedberg (eds.). "The Sociology of Economic Life" kabilarning ishlarida o'rganilgan bo'lib, mualliflar Bioxevirizm ta'limoti asosida (S – R) mehnat bilan Shug'ullanish, ish joylarini tashkil etish masalasini analizini amalga oshirgan.

Bandlik muammolarini o'rganish, istiqbolini belgilash uslublari va afzalliklari, bandlikning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati va rolini mumtoz iqtisodchi-olimlar A.Smit, D.Rikardo, K.Makkonell, A.Marshall, A.Ouken, I.Fisher, P.Samuels, D.Keyns asarlarida sabab va oqibat aloqadorligini inobatga olgan holda keng yoritilgan. Erkin bozor islohotlari sharoitida aholini ish bilan bandligining o'ziga xos xususiyatlari, istiqbollari, turmush darajasini yaxshilashning amaliy va nazariy muammolari MDH mamlakatlari iqtisodchi olimlari B.Genkin, N.Volgin, Y.Odegov, L.Kostin, M.Dolishnov, I.Maslova, L.Degtyar, N.Shatalova, G.Slezinger, A.Kibanov, A.Kotlyar, A.Agabekyan, G.Avagyan, V.Plakhsya, A.Kumikov, V.Biskup, D.Markovich va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Bu mavzu, tarixiy va mintaqaviy hamda milliy jihatlariga ega bo'lib, bandlik masalasini mamlakatimiz olimlarini turli sohalarning vakillaridan Q.Abduraxmonov, R.Ubaydullayeva, S.Abdullayev, SH.Zaynitdinov, B.Murtazayev, N.To'xliyev, M.Tursunxo'jayev, Z.Xudoyberdiyev, X.Abulqosimov, D.Raximova, O.Ata-Mirzayev, SH.Xolmo'minov, X.Xakimov, N.Raximova, R.Murtazina, D.Karimova, D.Ortiqova, A.Abdug'aniyev va M.Mirzakarimova

kabilar tomonidan ushbu muammolar iqtisodiy jihatdan tadqiq etilgan bo'lib, empirik tadqiqotlar misolida sotsiologik tahlil etilmagan.

Aholini ish bilan ta'minlash masalasi dinamik mazmun kasb etib, uni bir nechta bosqichlarga ajratib ko'rsatish mumkin. Bu mavzu mamlakatimizda, istiqloлга qadar davrda va istiqloл davrida alohida o'rganib kelinmoqda. Ammo uning sotsiologik jihatlariga alohida e'tibor qaratilmaganligi, alohida tadqiqot sifatida o'rganilmaganligini ko'rsatib o'tamiz. Bandlik nazariyasini evolusion shakllanish bosqichlari asosan quyidagi iqtisod va sotsiologiya soha fanining olimlari tomonidan nazariy ta'limot maktablariga bo'lib o'rganilgan[9].

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqot maqsadi ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlashning nazariy metodologik konsepsiyalarga tayangan holda aholi bandligini oshirishning ijtimoiy mexanizmini o'rganishdan iborat. Hamda Davlat tuzilmalari, jamoat tashkilotlari va mahalliy boshqaruv organlarining o'zaro munosabati, harakati va faoliyatida bandlikni oshirish yo'lidagi borilayotgan faoliyati majmuaviy tahlil etilib, bu boradagi mavjud muammolarni bartaraf etish yuzasidan ilmiy asoslangan xulosa va tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda induksiya va deduksiya, tahlil va sintez, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, sotsiologik so'rov usullaridan foydalanildi.

Aholi bandligini oshirish mamlakatimizda olib borilayotgan izchil islohotlar asosida tarkibiy o'zgarishi va uni statistik bog'liqliklarini tahlili ijobiy natijani izohlaydi.

O'zbekiston Respublikasi mehnat resurslari, aholi bandligi va yalpi mahsulotning hududiy kesimdagi ulushi (% hisobida)

1-jadval.

Hududlar	Mehnat resurslari	Band aholi	Yalpi hududiy mahsulot
Andijon viloyati	9,2	9,4	9,6
Buxoro viloyati	5,8	5,9	6,6
Jizzax viloyati	4,0	3,9	3,3
Qashqadaryo viloyati	9,4	8,9	8,4
Navoiy viloyati	3,0	3,2	3,5
Namangan viloyati	8,2	2,1	7,2
Samarqand viloyati	11,3	10,9	10,6
Sarqand viloyati	7,5	7,0	6,8
Sirdaryo viloyati	2,5	2,6	2,8
Toshkent viloyati	9,0	9,3	10
Farg'ona viloyati	11,1	11,0	11,6
Xorazm viloyati	5,5	5,4	5,3
Toshkent shahri	7,8	9,1	10
O'zbekiston Respublikasi bo'yicha	100	100	100

Keltirilgan jadval ma'lumotlarini ko'rsatishicha, mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik ulushi: Samarqand – 11,3%, Farg'ona – 11,1% va Qashqadaryo – 9,4% viloyatlari ketma - ketligida yuqori ko'rsatkichlarga ega. Band aholi sonini viloyatlar kesimi bo'yicha yuqori ta'minlanganligi: Farg'ona – 11%, Samarqand – 10,9% va Andijon – 9,4%ni tashkil qiladi. Yalpi hududiy mahsulot bo'yicha yuqori darajadagi ulush Farg'ona viloyatida – 11,6%, Samarqand viloyatida – 10,6%, Toshkent shahrida – 10%ni tashkil qiladi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimiz uchun ish bilan bandlik muammosi o'ta dolzarb muammolardan biridir. Chunki har yili mamlakatimizning mehnatga qobiliyatli aholisi 0,5 mln. nafardan ziyodga ko'paymoqda. Oldingi ishsizlarni ish bilan ta'minlash va yangi avlodni band qilish uchun juda katta va keng ko'lamli ishlarni amalga oshirishni taqozo qiladi. Buning uchun kamida har yili 0,6-0,7 mln. yangi ish o'rinlarini yaratishni taqozo qiladi. Bu unchalik oson ish emas, albatta.

Tahlil va natijalar doirasida belgilangan maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi asosiy vazifalar bajarilgan:

aholi bandligini retrospektiv holatini vaqt nuqtai nazaridan tahlil qilish va davrning umumiy konteksti asosida aholini ishsizlar qismida mavjud bo'lgan ijtimoiy motivlarni bandlik strukturalari bilan aloqadorligi sotsiodinamik tahlil etildi;

bandlikka moyillikni ijtimoiy-madaniy omillari aniqlanib, uni darajasini oshirishda bandlikni ta'minlash strukturalarining tutgan roli belgilanib, ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy kabi institutlarning roli belgilandi;

aholi bandligini oshirishning salohiyatli imkoniyatlari ijtimoiy majmua tarzida transformatsiyala Shuvi tadqiq etilib, empirik materiallar asosida "Inson – Real ehtiyoj va talab – Ta'lim muassasasi – Ishlab chiqarish – Mehnat bozori – Ekologik muhit – Texnika – Jamoa – Iste'molchi – Ilm-fan – Ijtimoiy amaliyot" konsepsiyasi ishlab chiqildi;

aholi bandligini oshirishning ijtimoiy mexanizmining sotsiologik modeli yaratildi va yaqin davr uchun uni qo'llashning sotsiologik prognoz amalga oshirilib, kadrlarni tayyorlashda "Ishlab chiqarish –Ta'lim muassasasi – Mehnat bozori – Kasbga qayta tayyorlash – Ish beruvchi" kabi ijtimoiy jarayonlarni takomillashtirish texnologiyasi yaratildi;

aholi bandligini oshirishning ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va ularni o'rganishning ilmiy-nazariy asoslarini tadqiq etishning analitik-sotsiologik usuli ishlab chiqildi hamda aholi bandligini ta'minlashning

hududiy xususiyatlari va real muammolari tadqiq etilib, resurslardan manzilli foydalanishning ustuvorligi nazariy jihatdan belgilab olindi;

respublika miqyosida aholi bandligining holati va unga ta'sir etuvchi omillar o'rganilib, bu boradagi mavjud tashkiliy, texnik, boshqaruv va resurslarga taalluqli bo'lgan muammolar belgilanib, ularni bartaraf etishda funksional va institusional yondashuvlarning afzalliklari milliy manfaatlarini himoyasini amalga oshirish nuqtai nazari asosida taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 30.04.2023 yil
2. O'zbekiston Respublikasining "Aholi bandligi to'g'risida"gi, O'RQ-642-sonli Qonuni. 20.10.2020 yil
3. Begmatov A. Ma'naviyat falsafasi yoxud Islom Karimov asarlarida yangi falsafiy tizimning yaratilishi. - T.: Sharq, 2000. - 96 b.
4. O'zbekiston Respublikasining Qonuni 13.01.1992 y. Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida (yangi tahriri).
5. Thompson P. The Nature of Work: An Introduction to Debates on the Labour Process. L., 1989.-P.125
6. Kegan R. In over our heads: The mental demands of modern life. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994.-P.57-58
7. Granovetter M., Swedberg R. (eds.). The Sociology of Economic Life. Boulder, Oxford, 1992. – R.56.
8. Granovetter M., Swedberg R. (eds.). The Sociology of Economic Life. Boulder, Oxford, 1992. – P.56.
9. <https://www.gazeta.uz/uz/2023/10/05/professional-education/>
10. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasi
11. "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni, 28.01.2022 yil

Xushvaqt ABDULLAYEV,
JIDU mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: abdullaevkhushvaqt@gmail.com

O'zbekiston Respublikasi STIBOM dotsenti siyos.f.n B.Xo'janov taqrizi asosida

O'ZBEKISTON- QIRG'IZISTON MUNOSABATLARI

Annotatsiya

Ayni maqolada O'zbekiston va Qirg'iziston davlatlari o'rtasidagi anklav/eksklav, chegara va chegaraoldi hududlari masalalarini hal qilish jarayoni qanday yo'sinda olib borilayotganligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston-Qirg'iziston qo'shnichilik munosabatlari, chegaralar daxlsizligi, anklav/eksklav va chegara muammolari, mintaqaviy xavfsizlik, davlatlararo hamkorlik.

ПРИМЕР УЗБЕКСКО-КИРГИЗСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется таким направлениям, как обеспечение безопасности и стабильности между двумя странами, решение вопросов, связанные государственными границами, укрепление дружбы и добрососедских отношений.

Ключевые слова: Добрососедские отношения Узбекистана и Кыргызстана, нерушимость границ, анклавно-эксклавные и пограничные проблемы, региональная безопасность, межгосударственное сотрудничество.

THE EXAMPLE OF UZBEK-KYRGYZ RELATIONS

Annotation

In particular, the main attention is paid to such areas as ensuring security and stability between the two countries, resolving issues with state borders, strengthening friendship and good neighborly relations.

Key words: Good neighborly relations between Uzbekistan and Kyrgyzstan, inviolability of borders, enclave-exclave and border problems, regional security, interstate cooperation.

Kirish. O'zbekiston doimo yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini mustahkamlash pozitsiyada sobit qadamlik ila Markaziy Osiyodagi barcha davlatlarni regiondagi manfaatlar to'qnaShuvini tinch muzokaralar asosida hal etishga chorlamoqda. Toshkentning mintaqa davlatlari o'rtasida tinchlikni saqlash yo'lida ,ba'zi hollarda hududiy munozarali masalalarda o'zaro manfaatlarga zid bo'lmagan ravishda yon berishlarga tayyorligi, shubhasiz, butun region manfaatlariga javob beradi. [6] Ayniqsa, Bu tamoyilga ko'ra, O'zbekiston Qirg'izistonning eksklavi bo'lgan Barak qishlog'i masalasini ham o'ziga xos ijobiy tarzda hal qilishga erishdi. 2018 yilning avgustida tomonlarning o'zaro keliShuviga muvofiq; Barak - O'zbekiston suvereniteti ostiga o'tdi va buning evaziga Bishkek O'zbekistonning Andijon viloyatidan Shunga teng yer oldi. Yaqin-yaqingacha O'zbekistonga chegaradosh davlatlar ichida eng ko'p nizoli nuqtalar Qirg'izistonga tegishli edi. Jumladan, Qirg'iziston ichida to'rtta o'zbek eksklavining joylaShuvi va ular bilan bog'liq muammoli masalalarning mavjudligi ham ikki tomonlama munosabatlarni rivojiga negativ ta'sir ko'rsatib kelar edi. Ularga quyidagi nomlar bilan ataluvchi ko'p ming sonli aholi istiqomat qiluvchi hududlar kiradi; [8]

1. So'x.
2. Shohimardon.
3. Cho'ng'ara.
4. Jangayl (Toshtepa).

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, ushbu nomlari qayd etilgan O'zbekistonga tegishli eksklavlarning barchasi jug'rofiy joylaShuvi jihatidan Qirg'izistonning Botken viloyati tog'li hududlari ichkarisidadir [7].

Chegaralarning, asosan, tog' va tog'oldi hududlaridan o'tishi ularning aniq belgilanishida munozaralarni keltirib chiqargani hech kimga sir emas.Yaqin o'tmishda bu masalalar bilan bog'liq bo'lgan ba'zi bir salbiy voqealar xronologiyasiga bir nazar solsak... o'sha paytlarda qay darajada xavfli vaziyatlar yuzaga kelgani kunday ravshan bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar va ma'lumotlar tahlili.

Qirg'izistonlik siyosatShunos Mars Sariyev Ozarbayjonning Haqqin.Az nashriga bergan intervyusida Unkur-Too (o'zbekcha — O'ng'artog') hududi bo'yicha kelishmovchiliklar O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasida deyarli urushga olib kelishiga bir bahya qolganini aytdi. Quyida uning izohiga to'xtalib o'tishni ta'bir joiz deb topdik:

“Maydoni 45 gektar bo'lgan ushbu tog' tizmasi hududida Sovet davridan beri radio va televideniye eshittirishlarini uzatish, Qirg'izistonning O'sh viloyati bilan telefon aloqasini ta'minlash uchun radioreley stansiyasi (RRS-24 "Kerben") ishlab kelmoqda.

SSPI parchalanganidan so'ng O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasida ushbu hududga egalik qilish borasida kelishmovchiliklar paydo bo'ldi. 2006 yil sentyabrda tomonlar keliShuviga muvofiq chegara va chegara- oldiga yaqin joylashgan bir qator hududlarni delimitatsiya va demarkatsiyasi bo'yicha hukumatlararo komissiya yig'ilishida hudud O'zbekistonniki deb tan olindi. Qirg'izistonning o'sha paytdagi prezidenti Qurmanbek Bakiyev bu qarorni qo'llab-quvvatlagan. Biroq oradan ko'p o'tmay, Almazbek Atambayev Qirg'izistonda hokimiyat tepasiga kelganidan so'ng O'ng'artoqqa egalik masalasi Bishkek tomonidan yana ko'tarilgan. 2016-yil avgustida O'zbekiston xavfsizlik kuchlari desant qo'shinlari munozarali tog' tizmasini himoya qilish uchun tushirilgan, ular radiorelestantsiyasida ishlayotgan Qirg'iziston fuqarolarini qo'lga olib, O'zbekiston bilan chegaradosh shaharchaga olib ketishgan. Toshkent bahsli hududga harbiy va zirhli texnika jo'natgan.

Bunga javoban Qirg'iziston hukumati o'zining maxsus bo'linmasi va bir nechta zihrlangan avtomobillarini O'ng'artoqqa jo'natgan. O'zbekistonlik bir necha ichki ishlar xodimlari toqqa yaqinlashayotganda qo'lga olingan. Vaziyat keskinlashib bordi, ikki davlat harbiylari shay holatda edi va faqat keyingi harbiy amaliyotlar uchun buyruqni kutmoqda edi. Har qanday vaqtda urush boshlanishi mumkin. Xayriyatkim, mojaroga daxldor tarafflar uzoqni o'ylab bir to'xtamga kelishib, munozarali hududdan qo'shinlarini birgalikda va bir vaqtda olib chiqib ketish to'g'risida kelishib oldilar.

O'zbekistonning nihoyat bu tog' tizmasini Qirg'iziston hududi deb tan olgani ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarni barqarorlashtiruvchi omil hisoblanadi. Bizda Toshkent Qirg'izistonga tegishli bo'lgan narsani Shunchaki qaytarib berdi, deb hisoblaydiganlar bor. Bu esa haqiqatga aslo ham yaqin emas”-deya izoh beradi siyosatShunos. “Aynan hozirgi siyosat davom ettirilsa barqaror totuvlik o'rnatilishiga umid bor”, - deya izoh bildirdi. SiyosatShunos Mars Sariyev fikricha,

Tadqiqot metodologiyasi. Markaziy Osiyo davlatlari aksar hollarda hayot qoidasiga amal qilgan holda — uzoq qarindoshlardan yaqin qo'shni afzal — degan tushunchaga yaqin hatti- harakatlarni mintaqaviy siyosatda ustuvor deb bilmogdalar. Aynan O'zbekiston-Qirg'iziston munosabatlarining hozirgi yaxshi qo'shnichilikni

rivojlantirish yo'lida ko'p jihatlarni qayta ko'rib chiqib, tomonlar manfaatlariga moslashtirilayotganligi ham bunga misol bo'la oladi.

Chunonchi, 2021-yilning 11-mart kuni uning qarorgohida Qirg'iziston rahbari Sadiir Japarov bilan bo'lib o'tgan muzokaralar chog'ida: Mirziyoyev qirg'izlarni qardosh xalq, o'zbeklar bilan do'stlik va yaxshi qo'shnichilik rishtalari bilan bog'langan xalq deb atadi. Muzokaralar yakunlari bo'yicha jurnalistlar uchun o'tkazilgan brifingda u Qirg'iziston bilan chegara masalalari uch oy ichida hal etilishi mumkinligini aytgan edi.

“Biz chegaradagi munosabatlarimiz tarixida birinchi marta aniq kelishib oldik: nima, kim va qachon qilish kerak. Bu xalqlarimiz yechimini kutayotgan juda nozik muammo”, — dedi u[5].

Haqiqatdan ham, shu xildagi munozaralarga 2021 yil 24-25 mart kunlari Toshkent shahrida O'zbekiston Respublikasi va Qirg'iziston Respublikasi hukumatlari delegatsiyalarining O'zbekiston – Qirg'iziston Davlat chegarasini delimitatsiya va demarkatsiya qilish bo'yicha qo'shma yig'ilishi uzil-kesil nuqta qo'ydi desak mubolag'a bo'lmas. Muzokaralardan so'ng Ko'q-Serek, Boyiston, Oq-Tosh, Qora, Beles, G'ovasoy, O'ng'artog' hududidan Qirg'izistonga nizoli kichik hududlar o'tkazish loyihalari ma'qullandi, buning evaziga O'zbekiston Kampirovot-Andijon suv omboridan foydalanish huquqini oladi qolaversa, O'rtato'qay suv ombori hududiy jihatdan Qirg'izistonga o'tkazilgan bo'lsada, suvining 95 foizidan ortig'idan O'zbekiston tomoni foydalanadi deya qaror qilindi. Shuningdek, davlatlar o'rtasidagi nizoli hududlarni bartaraf etish orqali tashqi iqtisodiy aloqalar va anklav/eksklavlar bilan bog'liq muammolarga ijobiy yechim bo'yicha keliShuvlar amalga oshirildi. Xususan, Rishton– So'x yo'lining qayta ochilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Inchunin, Qirg'iziston hududi orqali O'zbekistonning So'x eksklaviga o'tish yaqin chorak asr davomida ancha qiyinchiliklarni keltirib chiqargan. Qirg'iziston 2013 yilda navbatdagi lokal kichik bir mojarodan keyin 19 km uzunlikdagi yo'lni yopib qo'ygan. Vaqti-vaqti bilan yo'l ochildi, lekin bir necha kunga. O'zbekistonga borish uchun so'xliklar aylanma yo'l bosib, 80 km masofani bosib o'tishlari kerak edi.

2019 yil 30 avgustda, rasman, “Rishton–So'x” yo'li ochilishiga qaramay, 2014 yildan buyon Qirg'iziston a'zo bo'lgan Yevrosiy o'rtasidagi ittifoqiga O'zbekistonning a'zo emasligi natijasida u bilan bog'liq masalalarni hal etish lozimligini ta'kidlab, ikki kundayoq yo'l yana berkitib qo'yiladi.

Mintaqaviy integratsiyani mustahkamlash maqsadida ko'plab muhokamalardan so'ng O'zbekiston Prezidenti 2020 yil 20 yanvarda mamlakatning YeOI tashkilotiga kuzatuvchi davlat sifatida qo'shilishini e'lon qildi. Bu orqali Qirg'iziston bilan chegara-bojxona masalalari qayta ko'rib chiqilib, 2021 yil 1 aprel kuni Farg'ona viloyati va Qirg'izistonning Batken viloyatlari orasida “Rishton” (“Qaytpas”) va “Tul” (“Etikchi”) chegara postlari faoliyati tantanali ravishda tiklanib, Qirg'iziston orqali o'tgan Rishton–So'x yo'li qayta ochildi. Natijada, So'x anklavi va ona davlat o'rtasidagi transport muammosi bartaraf etildi.

Tahlil va tajribalar. O'zbekiston va Qirg'iziston chegarasi to'g'risidagi keliShuvga ko'ra, 19 699 gektar yer qirg'iz tomonga beriladi. Bu haqda o'z chiqishlaridan birida Qirg'iziston MXQ boshlig'i Kamchibek Tashiyev ma'lum qilgan.

O'zbekiston - 4 ming 485 gektar yer; Qirg'iziston - 19 ming 699 gektar yerni olgan. 16 699 gektar O'zbekiston yeri Qirg'izistonga o'tmoqda [4]

O'zbekiston tomoni Qirg'izistonga berilgan yer evaziga Kampirovot-Andijon suv omboridan to'liq foydalanish huquqiga ega bo'ldi.

Jumladan ushbu keliShuvga muvofiq: Qirg'iziston o'z hududi orqali O'zbekiston va uning eksklavlari o'rtasida transport va havo aloqalarini ochib, anklav aholisiga davlat chegarasidan bemaol o'tish imkonini berdi.

Qayd etmoq joizki, Prezident Japarov o'z navbatida, O'zbekiston bilan do'stona munosabatlarni rivojlantirishni o'z mamlakati tashqi siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri deb atadi. “Ishonchim komilki, biz birgalikda chegara masalalari bo'yicha o'zaro manfaatli yechimga kela olamiz”, — dedi Japarov. Mazkur keliShuvlarda bayon qilingan- Kampirovot suv omborini O'zbekistonga foydalanish uchun berilishi borasida destruktiv munosabatlar bildirgan ayrim qirg'iz siyosatchilariga javoban, Qirg'iziston Prezidenti jumladan Shunday dedi:

Tarixiy arxiv hujjatlariga ko'ra, to'g'on 1965 yilda O'zbekiston tomonidan qurilgan. Biz bu yerga sarmoya kiritmaganmiz. Suv ostida qolgan uchastka evaziga O'zbekiston tomoni 1965 yilda bizga Botken, O'sh va Jalolobodning chegaradosh hududlaridan 4127 gektar yer bergan edi. Hozir esa provokatorlar biz

qo'shimcha yer berdik deyishyapti. O'z navbatida biz ham suv ombori evaziga olingan yerlarga uy-joylar qurib, dehqonchilik uchun foydalanmoqdamiz. Buni arxiv hujjatlar ham tasdiqlaydi.” [4]

Darhaqiqat, O'zbekiston bilan chegara Qirg'izistonning eng uzun tashqi chegarasi hisoblanadi. Uning uzunligi 1378 kilometrga teng. Shu paytgacha chegaradagi bahsli uchastkalar to'qnashuvlarga sabab bo'lar, ba'zida insonlar o'limiga olib kelar edi. O'tgan yilning noyabrda Qirg'iziston va O'zbekiston rasmiylari 30 yildan ziyo davom etgan chegara va anklavlar bilan bog'liq masalalar yuzasidan bir to'xtamga kelishilganligini ma'lum qilgan edilar. Bunga hamohang ravishda esa, shu yilning yanvar oyida O'zbekiston prezidentining Qirg'izistonga davlat tashrifi chog'ida, nihoyat, uzoq kutilgan ikki davlat chegarasini delimitatsiya qilish jarayoni nihoyasiga yetgani e'lon qilindi. Mirziyoyev va Japarov O'zbekiston–Qirg'iziston davlat chegarasining ayrim uchastkalari to'g'risidagi shartnomaning ratifikatsiya yorliqlarini bir-birlariga topshirdilar.

O'zbekiston Prezidenti Shavka Mirziyoyevning Qirg'izistonga davlat tashrifi doirasida o'tkazilgan muzokaralar yakunida hujjatlarni imzolash va almashish marosimi bo'lib o'tdi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev va Prezident Sadiir Japarov ikki tomonlama munosabatlarni sifat jihatidan yangi – keng qamrovli strategik sheriklik darajasiga olib chiquvchi Deklaratsiyaga imzo chekdilar.

Davlat rahbarlari huzurida davlatlararo, hukumatlararo, idoralararo va hududlararo hujjatlar almashildi. Jami 25 ta hujjat imzolangan. Jumladan:

– O'zbekiston–Qirg'iziston Davlat chegarasining alohida uchastkalari to'g'risidagi shartnomaning ratifikatsiya yorliqlarini almashtirish to'g'risida bayonnomasi;

– Chegaraoldi viloyatlar rahbarlari kengashini tashkil etish to'g'risidagi memorandumga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida Bayonnomasi [3].

Xo'sh, bu imzolangan shartnomalar aksariyat hollarda xolisaniillo fikr bildirayotgan xalqaro ekspertlar tomonidan qay darajada baholanmoqda: Quyida, Markaziy Osiyo bo'yicha ekspert Arkadiy Dubnovning “Настоящее время” telekanaliga ushbu chegara bitimlari va ularning ahamiyati to'g'risidagi savollariga bergan javobini keltirib o'tamiz!

– O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasidagi chegara delimitatsiyasi yakunlandi. Ushbu bitimni qanday baholaysiz, jarayon 30 yil davom etdi harqalay?

– Men buni favqulodda ijobiy baholayman, gapim rost. Prezidentlar fikriga qo'shilmay ilojim yo'q: ko'p yillik itxtiloflar, o'zaro iddaolar, tushunmovchiliklarga barham bergan chinakam tarixiy ahamiyatga molik voqea bu. Shu tariqa Markaziy Osiyoda ikki qo'shni davlat o'zaro chegarasini uzil-kesil qonuniylashtirdi va legitimlashtirdi. Endi, meningcha, mintaqada katta xavotir uyg'otadigan bitta chegara qolyapti xolos – bu Qirg'iziston bilan Tojikiston o'rtasidagi chegara.

– O'zingiz Shu mavzudan gap ochganingiz yaxshi bo'ldi. Qirg'izistondagi ayrim faollar Kampirovot suv ombori hududini O'zbekistonga bermaslik kerak edi, bu nomutanosib ayirboshlash, deb hisoblashadi. Bu xususda nima deysiz? Yerga suv almashish to'g'rimi?

– Men bunaqa masalalar bo'yicha mutaxassis emasman, ushbu munosabatlarning siyosiy xarakteri bo'yicha mutaxassisman xolos. Ayirboshlovga norozi bo'lganlar, nazarimda, ushbu muammoning chinakam muqobil yechimini taklif qila olganlari yo'q, biron jiddiroq narsa taklif qilib bo'lmadi ham. Hamma gap Shundaki, limitizatsiya qilinmagan chegara ularga meros qolgan edi, o'sha suv xo'jaligi ob'ektlari ham ularga Sovet Ittifoqi davridan meros qolgan va u paytlar hamma narsa umumiy edi. Nima bo'lgan taqdirda ham, ikkala mamlakatda iqtisodiyot, ayniqsa uning suv bilan bog'liq tarmoqlari bir tekis rivojlanishi uchun muammoni hal etishning biron chorasini topish kerak edi. Norozi bo'layotganlarga nima yoqmayapti? Qirg'izistonning bir parcha yeri qirg'izlarning o'zi ham foydalanadigan suv omborini qurish uchun berilganimi? Ular o'zlariga aynan nima muhimligini aniqlab olishlari kerak. Bir parcha yerni namoyishkorona qizg'onishmi yoki o'z mamlakatlari ravnaqi va yaxshi qo'shnichilik aloqalarimi? [2]

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda O'zbekiston va Qirg'izistonning umumiy uzunligi 1378 km bo'lgan chegara chizig'ida birorta ham bahsli yoki kelishilmagan bo'lak qolmadi hisob. O'zaro chegaralar 100% delimitatsiya va demarkatsiya qilindi. Bunga erishish uchun nafaqat siyosiy hamkorlik va balkim ikki tomondan ham bir-biri tomon qo'yilgan xalqona ifodalaydigan bo'lsak murosaga chorlovchi xayrli qadamlar, o'zaro qo'shnichilik

munosabatlarini yaxshilashga va rivojlantirishga bo'lgan intilish sabab bo'ldi.

Chegara muammolari hal bo'lgan zamon iqtisodiy munosabatlar, chegaraoldi savdosi va o'zaro turizm ildam rivojlana boshladi.

Masalan o'tgan yilda o'zbekistonliklar turizm maqsadida eng ko'p tashrif buyurgan davlat Qirg'iziston bo'ldi – 2,4 mln kishi, ikkinchi o'rinda Qozog'iston - 1 mln dan ortiq kishi.

O'zaro savdo va investitsiyalar Qirg'iziston va O'zbekiston orasida o'zaro savdo-sotiq so'nggi 6 yil ichida 8 baravarga o'sib, 2022 yil yakunlari bo'yicha 1,3 milliard dollarni tashkil qildi. Bugun ikki respublika ushbu ko'rsatkichni yaqin kelajakda 2 milliard dollarga yetkazishni maqsad qilishgan.

O'zaro amalga oshirilishi mo'ljallanayotgan qo'shma loyihalar:

Qambarota1 – GES. 2023 yil 6 yanvarda O'zbekiston, Qirg'iziston va Qozog'iston qo'shma investitsiyalar hisobidan ushbu GESni qurishga kelishib olishdi.

“Xitoy – Qirg'iziston – O'zbekiston” temir yo'li. Ayni damda xitoylik mutaxassislar ushbu loyiha bo'yicha dala ishlarini yakunlashgan. Bishkekda loyiha ofisi ochilgan.

“Kogart” kichik GES. O'zbekiston va Qirg'iziston chegara yaqinida quvvati 6,7 MVt bo'lgan “Kogart” kichik GES qurilishi haqida 2022 yilning 18 oktyabrida kelishib olishdi;

Mamlakatlarimiz ikki tomonlama Birlashgan Millatlar Tashkiloti, YeXHT, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi, Islom Hamkorlik Tashkiloti kabi qator nufuzli tuzilmalar doirasida samarali hamkorlik qilayapti. Shu yilning 14 va 15 oktyabr kunlari Bishkekda bo'lib o'tgan MDHga a'zo davlatlar sammitidagi muvafaqqiyatli hamkorlik odimlari ham bunga yorqin dalildir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekistonning Anklav Va Eksklav Hududlari - Газета.uz (2020) gazate.uz. Available at: <https://www.gazeta.uz/oz/2020/06/11/enclave/> (Accessed: 08 August 2023).
2. ‘Осталась одна граница в Центральной Азии, которая вызывает беспокойство’. Аркадий Дубнов – о важности договора Кыргызстана и Узбекистана (2023) Настоящее Время. Available at: <https://www.currenttime.tv/a/asia-kyrgyzstan-uzbekistan-boards/32242724.html> (Accessed: 17 August 2023).
3. Imzolangan hujjatlar O'zbekiston-Qirg'iziston Munosabatlarini Keng Qamrovli Strategik Sheriklik Ruhida yanada mustahkamlashga Xizmat Qiladi (2023) president.uz. Available at: <https://president.uz/oz/lists/view/5845> (Accessed: 19 August 2023).
4. Daryo.uz (2021) Садир Жапаров - Кампиробод сув омборининг бир қисми Ўзбекистонга берилишига қарши намоёнлар ҳақида, Daryo.uz
5. Available at: <https://daryo.uz/k/2021/04/28/sadir-japarov-kampirobod-suv-omborining-bir-qismi-ozbekistonga-berilishiga-qarshi-namoyishlar-haqida> (Accessed: 14 August 2023).
6. O'zbekiston va kirg'iziston Chegara Masalalarini Uch Oy Ichida Hal qilish niyatida - Shavkat Mirziyoyev (2021) Газета.uz. Available at: <https://www.gazeta.uz/oz/2021/03/11/borders/> (Accessed: 05 July 2023).
7. Mirsajitov, I. (2016) Central'naja azija Na Fone global'nych ugroz. Biškek: Posol'stvo Velikobritanii Biškek.
8. ‘Национальная идентичность: роль и значение для прогресса Республики Узбекистана’ (2017) General question of world science [Preprint]. doi:10.18411/gq-30-11-2017-17.
9. Vinokurov, E. (2007) A theory of enclaves. Lanham, MD: Lexington Books.

Zarina ABDUNAZAROVA,
Samarkand state institute of foreign languages Teacher of English Philology Department
E-mail: abdunazarovazarina132@gmail.com

Based on the review of SamSIFL Doctor of Philosophy, associate professor M.M.Oblukulova

THEORETICAL BACKGROUND OF TEACHING AND ENHANCING PRODUCTIVE SPEECH IN SPECIALIZED LANGUAGE UNIVERSITIES

Annotation

The article examines the didactic, methodological, pedagogical prerequisites for the use of information technologies in the development of speech competence in the educational process in language universities. It also gives a brief overview of the effectiveness of the development of communication skills with the help of information technology and shortcomings in the implementation of speech competence.

Key words: Informatization, technology, cognitive, modern information technologies, benefits, drawbacks, communicative approach.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОДУКТИВНОЙ РЕЧИ В СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ЯЗЫКОВЫХ УНИВЕРСИТЕТАХ

Аннотация

В статье исследованы дидактические, методические, педагогические предпосылки использования информационных технологий в развитии речевой компетенции в образовательном процессе в языковых вузах. А также дается краткий обзор об эффективности развития коммуникативных навыков с помощью информационных технологий и недостатки в реализации речевой компетентности.

Ключевые слова: Информатизация, технология, когнитивная, современные информационные технологии, преимущества, недостатки, коммуникативный подход.

IXTISOSLASHTIRILGAN TIL UNIVERSITETLARIDA SAMARALI NUTQNI O'QITISH VA TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Аннотatsiya

Ushbu maqolada til universitetlarida o'quv jarayonida nutq kompetentsiyasini rivojlantirishda axborot texnologiyalaridan foydalanishning didaktik, uslubiy, pedagogik shartlari o'rganilgan. Shuningdek, axborot texnologiyalaridan foydalangan holda kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligi va nutq qobiliyatini amalga oshirishdagi kamchiliklar haqida qisqacha ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Axborotlashtirish, texnologiya, kognitiv, zamonaviy axborot texnologiyalari, afzalliklari, kamchiliklari, kommunikativ yondashuv.

Introduction. Currently, significant changes are taking place in the higher education system of Uzbekistan, which are associated with the introduction of information technologies into the educational institution. The reform of higher education is implemented within the framework of tactical and methodological tasks, as well as organizational and organizational ones. It is the use of information technology that makes it possible to solve the main problem, which is that there is no rapid acquisition of knowledge and limited opportunities for individuals to assimilate them.

Literature review. Studies conducted both domestically and internationally namely E.S.Polat, L.I.Gorbunova, E.I.Mishbis, N.D.Galskova, L.N.Golub, M.V.Dubova who indicate that one of the key elements affecting how foreign language instruction is organized is the computerization of education. But even with the entire computer training knowledge, this problem hasn't been thoroughly studied.

The informatization of education, which is a collection of integrated software and hardware techniques and procedures for gathering information (information products), processing it, disseminating it to multiple media, or using it, is the primary problem facing modern civilization.

The potential that information technology offers:

1. Students' rational arrangement and cognitive engagement during the learning process;
2. Well-structured instruction that stimulates university students' senses in all directions and provides their minds with fresh conceptual multimedia tools;
3. Establishing an open educational framework and giving every individual a personalized learning path;
4. Including students in an active learning process while taking into account their unique learning preferences and skill levels;
5. The application of properties unique to computers that enable customization of the learning process and so represent a fundamentally novel form of cognitive methods;
6. All stages of the cognitive and educational process are activated [1].

The primary educational benefit of information technology is their ability to build extraordinarily vivid, multimodal, interactive learning environments that provide educators and students nearly

limitless options. In contrast to conventional technological teaching methods, information technologies foster intellectual creativity, the capacity to learn new information on their own, and the ability to collaborate with a variety of information sources in addition to providing students with a wealth of knowledge. There is a growing interest in using information technology to teach English because of advancements in science and technology.

Research methodology. The primary goal of the educational process at this point in its development is to significantly raise student motivation, the quality of instruction, and the ability to overcome cumulatively harmful phenomena. These goals can be met by combining traditional methods with the most recent advancements in science and technology. Strengthening the activity approach to teaching is becoming more and more popular as a means of encouraging university students' autonomous, creative thinking and personal orientation within the context of education modernization.

Making sure that the educational process is effective is largely dependent on activation through the use of modern information technologies.

The following paradoxes necessitate the quest for new information technologies:

- motivation of students and stimulation of learning;
- passive-contemplative and active-transformative educational activities;
- psychological comfort and discomfort;
- education and training;
- levels of learning and personal development;
- subject - subject and subject-object relations [2].

In relation to the student, the computer can perform many functions, as:

1. Teachers;
2. Experts;
3. Business partners;
4. Operation tools.

Students can use information technology in a variety of ways and at different phases of their studies to suit their own requirements. Computers are frequently utilized in autonomous language learning to close knowledge gaps for students who are falling behind during

homework and solo work because of the teaching function's capabilities. Training computer programs created especially for educational reasons are employed in these situations.

The computer changes from being a "teacher" to assistance to the teacher. Consequently, there is a major increase in the criteria for teacher credentials.

It is expected of teachers to possess the requisite computer skills and software expertise.

Additionally, in order to facilitate interactive learning and help students retain the content better, it's critical to have classrooms specifically designed for this purpose that are outfitted with computer technology and contemporary ways to display visual and auditory materials to the public.

Consequently, the quality of education is greatly enhanced when teachers participate in the process of digitized learning. By incorporating digital technology into language teaching methodologies, students' interest in the subject matter may be piqued and their comprehension of it can be expanded.

One way that active teacher-computer interaction improves education quality is by making learning more accessible and intelligible for a wider range of students. Conversely, more and more demands are being placed on teachers' credentials and abilities. These educators must not only employ conventional methods of instruction but also leverage the latest advancements in science and technology to tailor their approaches to the unique needs of their students.

Despite its benefits, the adoption of information technology may result in drawback. Several issues come up while using information technology, including:

1. There is a discrepancy between the quantity of information that the computer provides and the amount of information that students can cognitively process.

2. The potential for personalization of the learning process: the core of this issue is that students acquire the content at varying rates since they are each taught according to their unique perceptual capacities.

3. The distinction between "machine" and "human" thought: human thought is more complex and full of concepts, whereas machines only think in binary form. How might computers be utilized to help students think more like humans rather than forcing them to follow strict mental activity algorithms?

4. Psychological toll on college students: highly skilled experts create the courses. Because they think they are less proficient with technology, some kids may have poor self-esteem as a result of this.

Analysis and results. Developing new programs in topics that incorporate the use of information technologies across the whole educational process is important to achieve outcomes in the use of these technologies in education. It is not enough to just add these technologies to the curriculum.

The teaching strategies and the learning environment are then decided by the curriculum. The most crucial element is that the curriculum should educate students how to utilize information technology to study the topic and should make clear the relevance and content of the knowledge they have received.

Apart from the matter of education becoming digitalized, there are other significant concerns such instructors' information literacy, their preparedness to employ technology in the classroom, university infrastructure, and so on. Therefore, it is already evident that the rate at which information technologies are developing much outpaces the investigation and analysis of issues related to their use [3].

Currently, the most beneficial perspective is the communicative method, which holds that information technology may

be used to assist students in their professional endeavors to improve their English as a second language.

Modern English teaching techniques are based on the communicative approach, which puts the student at the center of the learning process and makes every effort to take into account the psychological, age, and national characteristics as well as the interests of the student. This approach is used throughout the world, but it is especially prevalent in Uzbekistan.

The communicative approach is a deliberate method of teaching English that helps students acquire the language necessary to generate speech utterances as well as the ability to perceive and comprehend foreign speech semantically. According to Galskova N.D.'s writings, the methods in which educational activities and interactions between students and instructors are planned serve as the cornerstone of the communicative approach [4].

Since "when teaching a foreign language, the process of mastering the communicative function takes place, which in turn involves taking into account the personal characteristics, inclinations, wishes, abilities and interests of the trainees", the author claims that a communicative approach best reveals the principle of individuality [5].

The capacity to employ linguistic material to produce spoken utterances, as well as the formation of semantic perception and comprehension of foreign speech, are formed through the communicative method, according to Golub L.N.'s hypothesis [6].

The communicative approach emphasizes communicative learning, which suggests that language is a tool for communication in everyday contexts. This entails developing one's ability to communicate both orally and in writing, interacting with others, and refining one's conversation and monologue.

Students should be able to simulate scenarios that they could come across in the real world in the classroom, such as talks in stores, on the street, debates on academic subjects, or typical workday scenarios. Students should debate current events and voice their ideas in casual discourse [7].

Following the examination of scientific literature, it can be said that communicative competence—which is comprised of the following elements—plays a significant part in the development of speech abilities.

usage (how, when, and by whom language is used for different purposes and functions);

context (formal and informal speech; understanding the distinction between written and oral communication);

written speech (reading and comprehending written texts, such as reports, interviews, stories, and dialogues);

carrying on a dialogue despite having a restricted vocabulary and grammatical foundation.

Regarding this, we think that one of the primary issues with contemporary education is the way that ICTs are being incorporated into university students' coursework. This will unavoidably result in higher-quality publicly accessible educational materials as well as the creation of new educational pathways and formats.

Conclusion. Therefore, we may draw the conclusion that university students' growth in their speaking abilities is closely correlated with their knowledge and communication competency. The development of most components of communicative competence as a system of requirements—vocabulary, oral speech abilities, the capacity to observe communication ethics and etiquette, communication strategies, the capacity to assess nonverbal elements of communication, and the capacity to rationally express one's own point of view—is a benefit of learning oral communication.

LITERATURE

1. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие. - М.: Академия, 2005.
2. Горбунова Л.И. Использование информационных технологий в процессе обучения. - М.: Молодой учёный. -2013.-№4 (51).-С.544-547.
3. Мишбис Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения. - М.: Просвещение, 2006. -С.56-60.
4. Гальскова Н.Д. Теория преподавания иностранных языков. Лингводидактика и методика [Текст]: учебное пособие / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. - М.: Академия, 2004. - 336 с.
5. Гальскова Н.Д. Современные методы обучения иностранным языкам. - М., 2007. -356 с.
6. Голуб Л.Н. Коммуникативный подход в обучении / Л.Н. Голуб // Вестник Брянской государственной сельскохозяйственной академии. Серия Народное образование. Педагогика. - 2017. - С. 64-67.
7. Дубова М.В. Компетентностный подход среди современных педагогических подходов в системе общего образования [Текст] / М.В. Дубова // Интеграция образования, 2010. - т. 58, № 1. - С. 59-63.

Shoira ABDURASULOVA,
Guliston davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasida o'qituvchisi

GulDPI p.f.b.f.d (PhD), dotsenti Ya.Nurumbekova taqrizi asosida

TECHNOLOGY FOR DEVELOPMENT OF COMMUNICATION COMPETENCES IN TEACHERS IN THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Annotation

This article presents the theoretical foundations of the technology of developing the communication competences of future teachers based on the credit-module system, the credit-module system, the definition of the concepts of technology and communication competence, and the stages of improving communication competence under the conditions of the credit-module system.

Key words: Credit module, system, competence, communication competence, education, technology, information, pedagogical skill, improvement, development.

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАЦИОННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГА В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация

В статье представлены теоретические основы технологии развития коммуникативных компетенций будущих учителей на основе кредитно-модульной системы, кредитно-модульной системы, определение понятий технологии и коммуникативной компетентности, а также этапы совершенствования коммуникативной компетентности. Компетентность в условиях кредитно-модульной системы.

Ключевые слова: Кредитный модуль, система, компетентность, коммуникативная компетентность, образование, технология, информация, педагогическое мастерство, совершенствование, развитие.

KREDIT-MODUL TIZIMIDA BO'LG'USI O'QITUVCHILARDA MULOQOT KOMPETENTSIYALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Anontatsiya

Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarining muloqot kompetentsiyalarini kredit-modul tizimi asosida rivojlantirish texnologiyasining nazariy asoslari, kredit-modul tizimi, texnologiya va muloqot kompetentsiyasi tushunchalari ta'rifi hamda muloqot kompetentsiyasini kredit-modul tizimi sharoitida takomillashtirish bosqichlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Kredit-modul, tizim, kompetentlik, muloqot kompetentsiyasi, ta'lim, texnologiya, axborot, pedagogik mahorat, takomillaShuv, rivojlantirish.

Kirish. Ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, jamiyat ravnaqi uchun yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash ta'lim tizimi xodimlarining umumiy vazifasidir. Shaxsni har tomonlama rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya tizimini nazariy-metodologik jihatdan qurollantirish – bugungi kunda pedagogika fanining bosh maqsadi sifatida belgilangan. Yuqorida bayon etilgan yuksak, ammo, sharaflil vazifalarni muvaffaqiyatli uddalash har bir pedagog xodimdan yuksak kasbiy mahorat, bilimdonlik va keng dunyoqarashni talab etadi.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning „Yana bir muammoni hal etish o'ta muhim hisoblanadi: bu pedagog va professor o'qituvchilar tarkibining professional darajasi, ularning maxsus bilimlaridir. Bu borada ta'lim olish, ma'naviy-ma'rifiy kamolot masalalari va haqiqiy qadriyatlarini shakllantirish jarayonlariga faol ko'mak beradigan muhitni yaratish zarur“, - degan fikrlari kata ahamiyat kasb etadi[1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2019 yil 8 oktyabrda Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasi"ga ko'ra mamlakatdagi oliy ta'lim muassasalarining 85 foizi 2030 yilgacha bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tishi rejalashtirilgan. Bu yaqin yillar davomida mamlakatdagi deyarli barcha oliy ta'lim muassasalarining kredit-modul tizimida faoliyat yuritish boshlashidan darak beradi.

Ma'lumki, modulli o'qitishning mohiyati Shu bilan izohlanadiki, unga ko'ra, ta'lim oluvchi o'ziga taqdim etilgan individual o'quv dasturi asosida mustaqil tayyorgarlik ko'radi. Bu o'quv dasturini bajarish uchun harakatlar rejasini, axborotlar majmuasi, o'qitish natijalariga erishish bo'yicha aniq metodik tavsiyanomalar bo'lishi zarur.

Modulli o'qitishning asosiy talablari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- har bir modulning mazmuniga barcha materialni o'zlashtirib olish bo'yicha maqsad belgilashni;
- modul bir va bir nechta didaktik maqsadga erishishni ta'minlashga qaratilishi;

— modullar mazmuni mustaqil fikrlash, mantiqiy o'ylash va amaliy faoliyatga yo'naltirilgan bo'lishi;

— kasbiy-ijodiy fikrlashni rivojlantirish maqsadida modulning o'quv materialini mazmuni muammoli tarzda berilishiga erishish Shular jumlasidandir.

Modulli o'qitishda ta'lim oluvchilarning bilim, malaka, ko'nikmasi qat'iy ravishda nazoratning reyting tizimida baholanishini zaruriyat qilib qo'yadi[4].

Kredit-modul tizimi, bu — ta'limni tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitishning modul texnologiyalari jamlamasi va kredit o'lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Uni bir butunlikda olib borish serqirra hamda murakkab tizimli jarayondir.

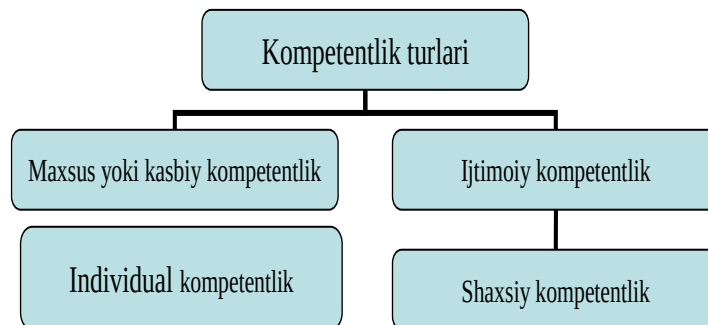
Kredit-modul tizimining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar e'tirof etiladi:

- o'quv jarayonlarini modul asosida tashkil qilish;
- bitta fan, kurs (kredit)ning qiymatini aniqlash;
- talabalar bilimni reyting ball asosida baholash;
- talabalarga o'zlarining o'quv rejalarini individual tarzda tuzishlariga imkon yaratish;
- ta'lim jarayonida mustaqil ta'lim olishning ulushini oshirish;
- ta'lim dasturlarining qulayligi va mehnat bozorida mutaxassisga qo'yilgan talabdan kelib chiqib o'zgartirish mumkinligi [3].

Kompetensiya – fan bo'yicha egallagan nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanib, amaliyotda qo'llay olishdir. Kompetentlik – lotincha so'z bo'lib, kompetens – layoqatli, qobiliyati bor degan ma'noni anglatadi. Kompetentlik tarkibiga sof kasbiy bilim, ko'nikma va malakalardan tashqari, tashabbuskorlik, hamkorlik, guruhda ishlash layoqati, kommunikativ qobiliyati, real baholay olish, mantiqiy fikrlash, axborotni saralash va foydalana olish xususiyatlari ham kiradi. Kompetentsiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim-talabalarda egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish kompetentsiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limdir[5].

Texnologiya – ta'lim jarayoniga yordam beradigan va aniq natijalarga olib keladigan o'quv amaliyotidir[7]. U nafaqat ta'lim vositalari orqali o'quv jarayonini davom ettirish, balki ta'lim sifatini va samarasini yanada oshirishga xizmat qiladi. O'quv jarayoniga ta'lim texnologiyalarining joriy qilinishi axborot texnologiyalaridan foydalanish asosida amalga oshiriladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'lajak o'qituvchi innovatsion faoliyatining asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Ular pedagogga ma'lumotni boshqarish, undan foydalanish, shuningdek, inson faoliyatining barcha sohalarida bilimlarni tarqatish imkoniyatini beradi. Shunga ko'ra, zamonaviy axborot jamiyatida pedagogning kompyuter, aloqa texnologiyalaridan, shu jumladan radio, televizor, zamonaviy mobil qurilmalar, gadjetlar, interaktiv uskunalari, podkasting, striming va kengaytirilgan realistik texnologiyalari, veb-xizmatlar, mobil ilovalar va boshqalardan foydalangan holda keng ko'lamli kasbiy, kognitiv, hordiq chiqarish, maishiy va boshqa vazifalarni hal qilish qobiliyati alohida o'rin tutadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha pedagogning kasbiy mahorati quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) ta'lim tizimining global axborot jarayonlariga jalb qilinishi to'g'risida xabardorlik; b) deyarli cheksiz miqdordagi ma'lumotlarga va ushbu ma'lumotlarni tahliliy qayta ishlashga samarali kirish usullarini o'zlashtirishga tayyorlik; d) innovatsion pedagogik natijalarni olish uchun zamonaviy axborot muhitida pedagogik g'oyalarni shakllantirishga imkon beradigan shaxsiy ijodiy fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirishga intilish, shuningdek, o'ziga xos axborot muhitini yaratish; e) ilmiy va ijtimoiy tajribani birgalikda rivojlantirishga, axborotning o'zaro ta'sirining barcha subyektlari bilan birgalikda aks ettirish va o'z-o'zini aks ettirishga tayyorligi; f) ma'lumotlarni olish, tanlash, saqlash, takrorlash, taqdim etish, uzatish va integratsiya qilish madaniyatini o'zlashtirish; g) doimiy o'zgarib turadigan axborot jamiyatida, uzluksiz ta'lim sharoitida kasbiy o'sishning muhim yo'nalishi sifatida zamonaviy interfaol telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga tayyorlik; h) axborot va ta'lim muhitini modellashtirish va loyihalashtirish va o'z kasbiy faoliyati natijalarini bashorat qilish qobiliyati[9].

Pedagogdagi shaxsiy kompetensiya:

– Muloqatchanlik; – Bag'rikenglik; – Yetakchilik; – Faollik va tashabbuskorlik; – Moslashuvchanlik; – Sog'lom turmush tarziga amal qilish; – Ma'suliyatlilik; – Ishchanlik; – Insonparvarlik; – Samimiylik; – Nazokatlilik.

Yuqoridagi ma'lumotlardan anglash mumkinki, pedagogda eng birinchi muloqot kompetensiyasi yetuk rivojlangan bo'lmog'i lozim. Chunki pedagog ko'p insonlar bilan muloqot qilishiga to'g'ri keladi, har bir tinglovchining ruhiyatiga kirib borish, ularning nima xohlayotganini so'zlar orqali ham anglay bilish bu pedagogdagi yuksak muloqot kompetensiyasining rivojlanganligidan dalolat beradi.

Til asosiy aloqa vositasidir, usiz inson jamiyatining borligi va rivojlanishini tasavvur qilish qiyin. Bugungi kunda bizning dunyomizda ijtimoiy munosabatlarda katta o'zgarishlar bo'layotgan bir pallada aloqa axborot vositalari (axborot texnologiyalari) o'quvchilarning kommunikativ malakasini oshirishni talab qiladi, ular muloqotning boshqa ishtirokchilari bilan o'zaro muloqot qilish jarayonida turli vaziyatlarda fikrlarni almashishi, til va so'zlashuv normalarini to'g'ri ishlashi taqozo etadi[8].

Muloqot kompetensiyani quyidagicha ta'rifladik: Muloqot kompetensiyasi – muloqot olib boruvchi shaxsning ikkinchi shaxs ijtimoiy va nutqiy xulq-atvorining xususiyatlari, uning muomala qoidalarini va madaniyatidan xabardor bo'lishi hamda muloqot jarayonida ana shu bilimlardan foydalangan holda ikkinchi shaxs bilan

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'quv faoliyatining psixologik nazariyasida (P.Ya. Galperin, V.V. Davidov, A.N. Leontev, A.K. Markova, S.L. Rubinshteyn, N.F. Talizina, D.B. Elkonin va boshq.) o'qitish mazmunining o'zlashtirilishi va tahsil oluvchining rivojlanishi (rivojlantirilishi) unga ba'zi ma'lumotlarni uzatish orqali sodir bo'lmashligini, faqat uning o'zining faol faoliyati jarayonida har doim malaka va ko'nikmalar orqasida ma'lum xarakteristikalariga ega bo'lgan harakati mavjudligini ko'rsatadi. Ushbu holat XX asrning ikkinchi yarmi davomida ta'limning maqsadlari, mazmuni va metodlarini ishlab chiqishga katta ta'sir ko'rsatib kelayotgan o'rganish faoliyatiga asoslangan yondashuvning psixologik asosini tashkil etadi. N.F. Talizina ta'lim jarayonini "talabalarning turli xil vazifalarni yechishi, ular uchun tegishli faoliyatni amalga oshirish jarayoni" deb hisoblaydi. V.I. Zagvyazinskiyning fikriga ko'ra, ta'lim faoliyatiga asoslangan yondashuv bo'lib "barcha pedagogik tadbirlar jadal, tobora murakkablashib boradigan faoliyatni tashkil etishga yo'naltirilganligini" nazarda tutadi, zero inson faqat o'z faoliyati orqali ilm-fan va madaniyatni, dunyoni bilish va o'zgartirish usullarini o'zlashtiradi, shaxsiy sifat-fazilatlarini shakllantiradi va takomillashtiradi. Ta'lim jarayonida talabalarni rivojlantirish uchun asos – talabning o'zini o'qish-ta'lim olishning sub'ekti sifatida o'zgartirishga yo'naltiradi". A.V. Xutorskiyning fikriga ko'ra, "ma'lum bir sohada kompetent inson unga bu soha doirasida asoslangan tarzda mulohaza yuritish va unga samarali amal qilish imkonini beruvchi tegishli bilim va qobiliyatlarga ega "[9].

Tadqiqot metodologiyasi. O'qituvchi kasbiga xos bo'lgan xislatlar, ya'ni yuksak pedagogik mahorat unda birdaniga shakllanmaydi. U o'z ustida tinmay ishlash, izlanish va ko'nikmalar asosida rivojlanadi. O'qituvchining yuqori kasbiy mahoratni egallashi bevosita uzluksiz ta'lim tizimi orqali amalga oshiriladi. Uzluksiz ta'lim tizimida asosiy o'rin egallagan malaka oshirish o'quvchi faoliyatini tahlil qilish va unga istiqbol yo'nalishlar berishga imkon beradi[6].

muvaffaqiyatli ravishda muloqotlashish qobiliyatini namoyon qila olish layoqatidir.

Muloqot kompetensiyasiga xos bo'lgan umumiy muammolar ta'lim, turizm, biznes va diplomatiya kabi ko'plab insoniy faoliyatlarda mavjud. Muloqot kompetensiyasi muammolarini hal qilish fanlararo xarakterga ega va ular ishtirok etadigan madaniy omillarni yaxshi tushunishni talab qiladi.

Bo'lajak o'qituvchini tayyorlashda muhim pedagogik shart-sharoitlar sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

– zamonaviy talablariga javob bera oladigan me'yoriy va o'quv-metodik hujjatlar (davlat ta'lim standarti, namunaviy o'quv rejalari, ishchi o'quv rejalari, namunaviy o'quv dasturlari, ishchi dasturlari, darsliklar, o'quv qo'llanmalar, metodik tavsiyanomalar, qo'shimcha maxsus adabiyotlar, ko'rsatmalik vositalar, dars ishlanmalari, loyihalar va boshqalar)ning mavjudligi;

– ilmiy pedagogik xodimlar (professor, dotsent, o'qituvchi, malakali o'quv ustalari, texnik xodimlar)ning bilim, ko'nikma va malakalarining yuksakligi, kasbiy kompetentlik darajasining yetarlicha shakllanganligi hamda ilmiy salohiyatga ega bo'lishi;

– o'quv jarayonining moddiy-texnik jihatdan yetarlicha ta'minlanganligi;

– ijtimoiy va o'quv-texnologik jihatdan qulay muhit (o'qituvchilar, talabalar, rahbarlar hamda talabalar, shuningdek, talabalarining o'zaro munosabatlari mazmuni, yo'nalishi, maqsadlar birligi va boshqalar) yaratilganligi;

– tashkiliy hamda o'quv-amaliy faoliyatning izchil, uzluksiz hamda tizimli yo'lga qo'yilganligi.

Tahlil va natijalar. Kredit modul tizimi sharoitida bo'lg'usi o'qituvchilarning muloqot kompetentsiyalarini rivojlantirishda, shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarning fikrlash qobiliyatini oshirish shakli sifatida loyiha ishlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ushbu turdagi faoliyat, aslida, bir tomondan, talabalar uchun ahamiyatli bo'lgan real amaliy natijalarga aniq yo'naltirilgan muammoli izlanish, uni hal qilish va natijalarni amalga oshirish uchun turli xil omillar va shartlarni hisobga olgan holda izlash usullaridan keng foydalanishni nazarda tutadi.

Mutaxassislik fanlarini o'qitishda bunday yondashuvning asosiy g'oyasi Shuki, e'tiborni har xil mashq turlaridan talabalarning faol aqliy faoliyatiga o'tkazishdir. Bu esa uni ro'yxatdan o'tkazish uchun ma'lum bir til vositalarini bilishni talab qiladi, shuning uchun loyiha ushbu didaktik vazifani hal qilishi va Shunga muvofiq ravishda talabalar uchun ijodiy o'zaro munosabatlar asosida haqiqatan ham qiziqarli, amaliy, mazmunli va qulay muammolarni hal qilish mumkin bo'lgan munozara, tadqiqot klubida darslarni o'zgartirishi mumkin. Loyiha ustida ishlash ham professional, ham ijtimoiy-madaniy yo'nalishga ega bo'lishi mumkin va madaniyatlararo xususiyatlarni hisobga olgan holda kommunikativ kasbiy xulq-atvorni rivojlantirishning maqsadga muvofiq taktikasi[3].

Internet tizimi sizga turli xil ma'lumot almashish: butun dunyo bo'ylab obunachilar bilan matnli va grafik xabarlarini, audio va videokliplarni almashish, masofaviy axborot manbalari va xalqaro kutubxonalardan foydalanish imkoniyatini beradi. Ko'rinib turibdiki, yuqori darajadagi muloqot vakolatlariga ega bo'lmasdan, global tarmoqdan foydalanish juda qiyin bo'ladi, agar umuman befoya bo'lmasa. Loyiha bo'yicha ishlarning ta'lim potentsialini ro'yobga chiqarish kelajakda o'qituvchining o'z mamlakati vakili sifatida madaniyatlararo va ilmiy aloqalarni o'rnatishga hissa qo'shishga tayyorligini shakllantirish va rivojlantirishda namoyon bo'ladi.

Bo'lajak o'qituvchining muloqot kompetentsiyasini shakllantirish pedagoglarni tayyorlashdagi murakkab muammolar

qatorida o'ziga xos o'rin tutadi. Ayniqsa ta'limni modernizatsiyalash bilan bog'liq islohotlarning joriy bosqichida kasbiy pedagogik faoliyatga moslashish muammosi yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bo'lajak o'qituvchilarni amaliy, psixologik, metodik, tadqiqotchilik turlari bilan bir qatorda o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish bilan boyib bormoqda. Muloqot kompetentsiyasi tashhisi kasbiy shakllanishning mohiyatli xarakteristikalariga diagnostik, kommunikativlik, boshqaruv va proektiv o'quvlar guruhlarini kiritish lozim. Pedagogning bilish faoliyati ko'p jihatdan o'rganilayotgan narsalarning murakkabligi, dinamikasi, nstandartligi, ijtimoiy hodisalarni ajratib turadigan chegaralarning ta'siri, ularni izlash, noaniqlik bilan belgilanadi, bu esa kuzatuvchanlik, suhbatdoshning ichki dunyosini modellashtirish malakasini nazarda tutadi. Mazkur holda o'z-o'zini tartibga solish xususiyatlari o'z bilim va malakalarini doimo takomillashtirish zarurati, boshqa odamlarga qaratilgan o'z hatti-harakatini qat'iy muvofiqlashtirish uquvi bilan tavsiflanadi.

Xulosa va takliflar. Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir pedagog o'ziga Shu kasbni sevishi yoki sevmasligi to'g'risida savol beradi. Zero masalaning yana bir muhim tomoni borki, bu bo'lajak o'qituvchi pedagogik qobiliyatga egami yoki yo'qmi degan muammo paydo bo'ladi. Vaholanki har bir kasb, qobiliyat orqali egallanadi va mukammal o'rganiladi.

Xulosa o'rinda Shuni aytib o'tish joizki, kredit modul tizimi sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning, muloqot kompetentsiyasini rivojlantirish uchun oliy ta'lim muassasasi professor o'qituvchilaridan mustaqil ta'lim uchun ajratilgan modullarni samarali va kreativ, innovatsion tarzda tashkil etish zarur hisoblanadi.

Chunki pedagogiklik kasbi muloqot kompetentsiyasiga yuqori darajada erishishni talab etadi. Biz o'quvchilarini muloqotchan, fikri teran bo'lishiga erishishimiz uchun avvalo, bo'lajak o'qituvchilarimizni Shu bosqich bo'yicha rivojlantirishimiz lozim. Buning uchun oliy ta'lim dasturi doirasida berilgan imkoniyatlardan keng foydalangan holda maqsadga erishishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak". O'zbekiston. Toshkent, 2017, 45-bet.
2. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va Pedagogik mahorat. – T.: 2003. – 174 b.
3. Avliyokulov N.X. «O'qitishning Moduli tizimi va pedagogik texnologiyasi amaliy asoslari», Buxoro, 2001.
4. Boltayeva M.L. Kredit–modul ta'lim tizimida talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatining dolzarbligi. Ученый XXI века. 2022. № 5-1 (86)
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. стр 18
6. M.Usmonboeva, G.Anorkulova, G.Shamaripxodjaeva "Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari" o'quv uslubiy majmua. T. 2015 yil. 14-15-betlar
7. Muslimov N.A., Usmonboeva M., Mirsolieva M. "Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. – T: 2016. – 147 b.
8. Hasanboyev J., Hasanboyeva O., To'raqulov X.A., Haydarov M. Pedagogika fanidan izohli lug'at. –T., 2008-y. 150
9. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы. // "Народное образование" журналы. – 2003. – № 2. – С. 58-64.
10. Sh.Sharipov, N.Muslimov, M.Ismoilova: "Kasbiy ta'lim pedagogikasi".Metodik qo'llanma. – T. 2005 y

Xasanboy ABDUSAMATOV,
International school of finance technology and science dotsenti, psixologiya fanlari doktori
E-mail: habdusamatov@902gmail.com

Psixologiya fanlari doktori, professor G'.B.Shoumarov taqrizi asosida

OILALARGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI

Annotatsiya

Ushbu maqolada oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish bo'yicha xorijiy tajriba tahlil qilingan. Oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishlari natijalari yozilgan. Psixologik xizmatning oila taraqqiyotiga, uning barqarorligiga ta'sir ko'rsatilgan. Ilmiy va amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Psixologik xizmat, oilalar, xorijiy tajriba, oilalar barqarorligi.

ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСЛУГ СЕМЬЯМ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности оказания психологических услуг семьям. Был изучен зарубежный опыт оказания психологических услуг семьям. Изложены результаты научно-исследовательской работы по психологической службе семей. Показано влияние психологической службы на развитие семьи, на ее стабильность. Даны научные и практические рекомендации.

Ключевые слова: Психологическая служба, семьи, зарубежный опыт, стабильность семей.

PROVIDING PSYCHOLOGICAL SERVICES TO FAMILIES DISTINCTIVE CHARACTERISTICS

Annotation

this article discusses the features of providing psychological services to families. The foreign experience of providing psychological services to families was studied. The results of the research work on the psychological service of families are presented. The influence of psychological service on the development of the family, on its stability is shown. Scientific and practical recommendations are given.

Key words: psychological service, families, foreign experience, stability of families.

Kirish. Oila – ijtimoiy institut sifatida inson shaxsining dunyoga kelishi, voyaga yetishi, jamiyatga qo'shilishi, insoniyatning istiqboldagi ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik rivojlanishini ta'minlovchi hamda jamiyat farovonligiga olib boruvchi asosiy hayotiy kadriyatlardan biri xisoblanadi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasining 47/237 Rezolyusiyasi bilan 1993 yilda har yili 15 may sanasini "Xalqaro oila kuni" sifatida nishonlash e'lon qilinganligi oilaning dunyo miqyosida beqiyos va boqiy ijtimoiy tuzilma ekanligini ko'rsatadi [2,4]. Ammo jahonning ko'plab rivojlangan mamlakatlarida oilaning barbod bo'lishi, an'anaviy oilalar sonini tinimsiz kamayib borishi odatiy holga aylanmoqda. Bu holat axborotlashgan jamiyatda oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishni masalasini dolzarblashishiga olib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, oilaga psixologik xizmat tizimini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlarni takomillashtirish, innovatsion natijalarni amaliyotga tatbiq etishga bo'lgan zarurat tobora ortib bormoqda [1,6].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dunyoning ilmiy tadqiqot institutlari va markazlarida oilaviy psixologik xizmatga oid ilmiy izlanishlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab olib borilmoqda. Jumladan, AQSH psixologlar assotsiatsiyasi tomonidan oilalar psixologik salomatligini tiklash borasida dasturlar yaratilgan. Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Singapur, Turkiya, Rossiya kabi rivojlangan mamlakatlarda oilaviy psixologik xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan markazlar faoliyati tashkil etilgan [8,4]. YUNESKOning IUPsyS (International Union of Psychological Science) tashkiloti xulosalariga ko'ra, psixologik xizmat masalasining keng ijtimoiy va ilmiy jamoatchilik diqqat markazida bo'lishi bugungi kunda muhim ahamiyatga ega hamda professional darajada psixologik xizmatni olib boruvchi psixologlar faoliyatini tashkil etish hamda takomillashtirish muhimdir [1].

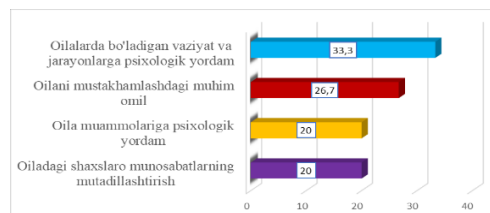
O'zbekistonda oilani muhim ijtimoiy institut sifatida mustahkamlash masalasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining alohida bobida qayd etilgan. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2023 yil 1 yanvar holatiga ko'ra, mamlakatimizda oilalar soni 9,7 mlnni tashkil etadi, ularning 12-14 % ida nizoli vaziyatlar, noto'liq, noqonuniy nikohlar sonining o'sishi, ijtimoiy yetimlik, zo'ravonlik, suitsid, deviant xulq-atvor ko'rinishlari bilan xarakterlanadigan oilaviy muammolar yuzaga kelishi kuzatilmoqda. Bunday sharoitda oilaviy psixologik xizmatni rivojlantirish zarur vazifa bo'lib, jamiyat taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladi.

Oila psixologiyasi sohasida faoliyat yuritadigan tadqiqotchilarning fikricha, oilada kuzatiladigan shaxslararo munosabatlar psixologiyasini tushunib, uni transformatsiyasini amalga oshirish, ya'ni o'zgartirishga qaratilgan xizmat ko'rsatish oila barqarorligini ta'minlash uchun muhimdir [3].

Shu ma'noda O'zbekiston uchun oila ijtimoiy institut sifatida oliy qadriyat bo'lsada, bevosita oilaga psixologik xizmat ko'rsatish muammosi yetarli darajada tashkil etilmagan. Bu esa oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishga yo'naltirilgan mazkur tadqiqotimizning ahamiyatini oshiradi.

"Oila va xotin-qizlar" ilmiy-tadqiqot institutida "Oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlarini takomillashtirish" mavzusidagi sotsiologik tadqiqot psixolog mutaxassislar uchun alohida ekspert so'rov o'tkazish metodi orqali o'tkazildi. Tadqiqotda Toshkent shahrida, jami 30 nafar psixologlar, professional mutaxassislar ishtirok etib, ularning 12 nafari oliy ta'lim muassasalarining psixolog o'qituvchilar, 13 nafari oilalar bilan ishlovchi malakali psixologlar hamda 5 nafari mahalladagi xotin-qizlar faollari, ijtimoiy ishchilar iborat.

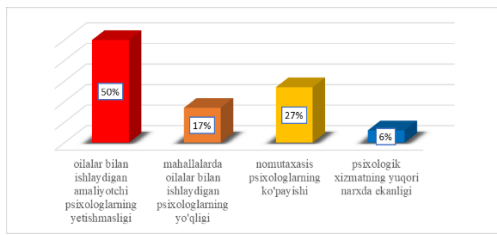
"Oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlarini takomillashtirish" mavzusidagi ilmiy tadqiqotda oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishning oilalarni mustahkamlashdagi o'rni va zarurati, oilaga psixologik xizmatda oila psixologi mutaxassisini tayyorlash, oiladagi psixologik muammolar va ularning motivlarini aniqlash, psixologik xizmatni ta'lim orqali tatbiq etish, oila ilmi bo'yicha savodxonlikni oshirish istiqbollari tahlil qilinadi.

1-rasm. Oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish deganda nimani tushunasiz bo'yicha fikrlari (foizda)

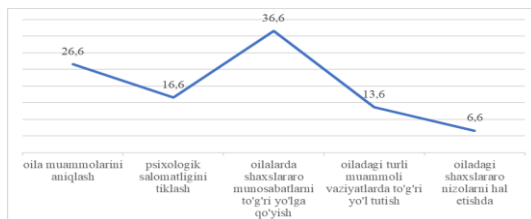
Tadqiqot metodologiyasi. Respondentlarning oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish deganda nimani tushunasiz deb berilgan savolga so'rovnoma ishtirok etgan respondentlarning javoblari quyidagi natijalarni ko'rsatdi. 33,3 foiz respondentlarning fikricha,

oilalarda bo'ladigan vaziyat va jarayonlarga psixologik yordam deb hisoblashsa, ularning 26,7 foizi oilaviy psixologik xizmat ko'rsatishni oilani mustahkamlashda muhim omil deb bilishadi, 20 foizi oila muammolariga psixologik yordam deb bilishsa va yana shuncha qismi esa oiladagi shaxslararo munosabatlarni mo'tadillashtirish deb hisoblashadi.

2-rasm. "Bugungi kunda oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish bo'yicha qanday tizimli muammolar bor?" savoli bo'yicha ekspertlarning fikrlari (foizda)

So'rovnoma da ishtirok etgan respondentlardan bugungi kunda oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish bo'yicha qanday tizimli muammolar bor va bu to'g'risidagi fikrlarini bilish uchun savol berilganda, respondentlarning 50 foizi oilalar bilan ishlaydigan amaliyotchi psixolog yetishmasligini mazkur sohadagi asosiy muammo sifatida ko'rsatishgan. 17 foiz ekspertlar mahallalarda oilalar bilan ishlaydigan psixolog shtatining yo'qligini, 27 foizi nomutaxassis psixologlarning ko'payishi va 6 foizi esa hozirgi kunda psixologlarning shaxsiy ochilgan markazlarida olib borayotgan psixologik xizmatlari uchun yuqori narxlar belgilanganligini asosiy muammo sifatida qayd etishgan (3.rasm).

3-rasm. "Oilaviy psixologik xizmat qanday muammolarni hal qila oladi?" savoli

bo'yicha ekspertlarning fikrlari (foizda)

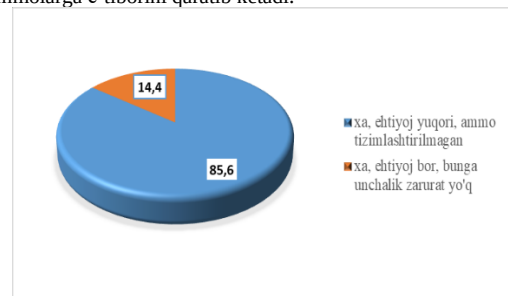
"Oilada psixologik xizmat ko'rsatish qanday muammolarni hal qila oladi?" degan savolga javob berishda respondentlarning 26,6 foizi oiladagi psixologik muammolarni aniqlay oladi deb ta'kidlashsa, 16,6 foizi esa oilalarda psixologik sog'lom muhitni yaratish orqali psixologik salomatlikni tiklaydi, deb hisoblaydi. 36,6 foiz ekspertlar oilaviy psixologik xizmatni oiladagi shaxslararo munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishda kerak omil sifatida e'tirof etishadi, 13,6 foizi oilada bo'ladigan turli muammoli vaziyatlarda to'g'ri yo'l tuta olish imkoniyatini shakllantirishini, 6,6 foiz respondentlar esa oilada shaxslararo munosabatda yuzaga keladigan nizolarni hal etishda to'g'ri yechim berishini qayd etishgan.

Respondentlardan oilaviy psixologik xizmatni onlayn yo'lga qo'yish samarali ekanligi yoki yo'qligi bo'yicha fikrlari so'ralganda, ularning javoblarini tahlil qilib, shuni aytish mumkinki, onlayn shakldagi psixologik xizmatning samaradorligi masalasiga aksariyat mutaxassislar Shubha bilan munosabatda bo'lishgan. 77 foiz ekspertlar oilaviy psixologik xizmatni onlayn shaklda yo'lga qo'yish samarali bo'lmagligini, 23 foizi esa onlayn psixologik xizmat ham samarali ekanligini ta'kidlashgan. Onlayn psixologik xizmatni samarasiz ekanligini ta'kidlagan respondentlarning fikricha, oilaviy psixologik xizmatni olib borish uchun, ob'yekt, ya'ni oilaning bir qator o'ziga xos xususiyatlarini bilish, oiladagi muammoning mohiyatini atroflicha o'rganish, oilaning ijtimoiy-demografik monitoringini ko'rib chiqish, oilada muammoga duch kelgan oila a'zolarining yosh va psixologik xususiyatlaridan xabardor bo'lish, oila bilan ishlash metod va psixologik usullarni qo'llay olish, oila bilan ish olib boradigan psixolog kompetensiyalariga ega bo'lish kabi jihlatlar juda muhimdir.

Bu ijtimoiy institutga psixologik xizmat ko'rsatish uning turlari, vazifalari, bir qancha o'ziga xos tomonlarini, ayniqsa, shaxslararo o'zaro munosabatlarni bilish talab etiladi. Biroq onlayn ish olib borilganda bu omillar har doim ham inobatga olinmaydi, buning oqibatida kutilgan natijaga erishilmaydi. Bundan tashqari mutaxassislarning fikricha, bilim darajasi ham yetarlicha bo'lmagan

psixologlarni hozirgi kunda onlayn ish olib borishi natijasida onlayn psixologik xizmat haqida noto'g'ri tasavvurlar shakllanib kelmoqda. Ekspertlarning 23 foizining fikricha, aholining hamma qismi ham ma'lum oilaviy sharoiti sababli psixolog qabuliga to'g'ridan to'g'ri kela olmaydi, onlayn shakldagi psixologik xizmatning mavjudligi aholining aynan Shu qatlamiga ma'lum darajada qulayliklar bo'lishiga olib keladi.

Yuqoridagi savolning bevosita davomi sifatida respondentlardan "Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda psixologik xizmat qay darajada rivojlangan?" deb so'raldi. Ushbu savollarga ekspertlar tomonidan berilgan javoblarni tahlil qilar ekanmiz, 65,4 foiz mutaxassislar bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda psixologik xizmat ko'rsatish deyarli rivojlanmagan, samarasiz va sifati past deb javob berishgan bo'lsa, 34,6 foizi esa, aksincha, samarali deb ta'kidlashgan. Samarasiz deb ta'kidlagan mutaxassislarning fikricha suhbat bosqichida, bunda nizoli oilaning o'rganilgan mavjud muammolari yuzasidan oila a'zolarining har biri bilan individual va oila a'zolari bilan umumiy bir tizim sifatida suhbatlashish lozim. Suhbat jarayonida eng kichik masaladan tortib, kattasigacha e'tibordan chetda qolmasligi va suhbat jarayoni samimiy o'tishi talab etiladi. Bularning barchasi mijoz bilan yuzma-yuz gaplashgandagina yuz beradi. Onlayn shaklda olib borilgan psixologik xizmatda esa mijoz har doim ham asosiy muammosini ayta olmaydi, balki boshqa muammolarga e'tiborini qaratib ketadi.

4-rasm. Psixologik xizmat mahallarda joriy etilishi zarurati va bunga qanchalik ehtiyoj mavjudligi bo'yicha ekspertlarning fikri (foizda)

Tadqiqotda ishtirok etgan respondentlarga "Psixologik xizmat mahallarda joriy etilishi kerakmi? Oilaviy psixolog xizmatiga mahallarda qanchalik ehtiyoj mavjud nima deb o'ylaysiz?" degan savol berilganda, ekspertlarning 85,6 foizi "ha lozim, psixologik xizmatga mahallalardagi aholi o'rtasida ehtiyoj yuqori, biroq buni amalga oshirishda ma'lum tizim mavjud emas" deb javob berishgan. Qolgan 14,4 foiz ishtirokchilar esa mahallarda psixologik xizmatga ehtiyoj bor va buni joriy etish kerak deb hisoblashadi. Biroq, hozirgi kunda aynan mahallalar kesimida aholiga psixologik xizmat ko'rsatishdan ko'ra, boshqa muqobil usullarda (onlayn psixologik xizmatlar kabi) psixologik xizmatlarni taqdim etish mumkinligini qayd etishgan.

Respondentlardan oilalarda ko'proq qanday psixologik muammolar uchrashi haqida so'ralganda, 13,3 foiz ekspertlar oilalarda ko'proq er-xotin munosabatlari buzilishi oqibatida nizo kelib chiqishini bildirishgan. 20 foiz respondentlar oilada ko'proq oila a'zolarining bir-biriga agressiyasi kuchayganligini ta'kidlashgan, 10 foiz esa oilada katta avlod va kichik avlod o'rtasida qadriyatlar tizimining buzilganligini e'tirof etilgan, 16,6 foiz respondentlar oilada nizoli vaziyatlarning ko'payishi, 23,5 foizi oila a'zolari o'rtasida bo'ladigan shaxslararo munosabatlarda samimiylik va iliqlik yo'qligi, 16,6 foizi esa oilada er va xotinning rollar taqsimotining to'g'ri taqsimlanmagani bois ular orasida nizoning yuzaga kelishi bilan yuzaga keladigan muammolarni sanab o'tishgan.

Mamlakatimizda oilalarda sog'lom psixologik muhitni shakllantirish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirish kerakligi borasida ekspertlarning fikri so'ralganda, quyidagi ahamiyatli mulohazalar taqdim etildi:

1. Oilaga psixologik xizmat har bir oila a'zosining ijtimoiy va hissiy qoniqlik jarayonini tadqiq qilishga qaratilgan usullar va uslublar majmuasiga asoslanishi;
2. Oilaga psixologik xizmat shaxslarning (kaynona, kaynota, kelin, kuyov, er, xotin, farzand va x.k.) ijtimoiy jarayondagi o'z-o'ziga, o'zgalarga munosabatlaridagi iyerarxik tizim dinamikasini tadqiq qilish va Shu tizim asosida ijtimoiy psixologik muhitning yaratilishiga zamin hozirlay olishi bilan bog'liq izlanishlar ko'lamini o'z ichiga olishi;
3. Oilaga psixologik xizmat jarayoni oila a'zolari bilan bog'liq muhim ijtimoiy ko'rsatkichlarning tahlili hamda har bir shaxs

uchun xarakterli bo'lgan individual xususiyatlar va ijtimoiy ustanovkalarni qaror toptirilishini o'rganish asosida amalga oshirilishi va boshqalar.

“Sizning fikringizcha, oilaviy psixologik xizmat qanday tartibda tashkil qilinsa samarali bo'ladi?” savoli berilganda, ekspertlar quyidagi taklif va tavsiyalarni aytib o'tishgan:

– Oilalarga professional darajada psixologik xizmatni olib borish uchun “oila psixologi” mutaxassisligini tayyorlashni oliy ta'limning bakalavr va magistratura bosqichlariga kiritish zarur;

– Oila a'zolarini yoshi, jinsi, ijtimoiy foydali mehnat faoliyatidan qat'iy nazar, oila ilmiga o'rgatish ishini tizimli tashkil etish lozim;

– Oilada shaxslaro munosabatlarni yaxshilash va muomala madaniyatini o'rgatish bo'yicha targ'ibot ishlarini olib borish muhim;

– Oilada bola tarbiyasi va ularning ruhiy holatiga mos muloqot qilish madaniyatini ota-onalarga o'rgatib borish, ularning psixologik bilimlarini oshirishda shaxsning yosh xususiyatlari xaqida batafsil ma'lumot berish ahamiyatli hisoblanadi;

– Farzandlarni yolg'izlatib quymaslik, boladagi har bir o'zgarishni ota-onaga ilg'ashi va oldini olish chorasini topishga, bolaning do'st tanlashiga ko'maklashish, farzandlarni bo'sh vaqtdan unumli foydalanishiga aniq maqsad va o'z hayotiga nisbatan qiziqishi ortishini targ'ib etib borish kerak;

– Oilalar bilan ishlashda oila a'zolarining yosh davri psixologiyasi, inqirozli yosh davrlari, o'zaro munosabatlar psixologiyasiga oid bilimlar bilan qurollantirish, yosh oila qurganlarni psixolog maslahatiga yo'naltirish muhimdir.

Xulosa va takliflar. “Oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlarini takomillashtirish” mavzusidagi sotsiologik tadqiqot natijalarini tahlil qilib, quyidagilarni xulosa qilish mumkin:

1. Oilaga psixologik xizmat ko'rsatishning dolzarbligi oiladagi muammoni to'g'ri hal etishda oila psixologi mutaxassisini tayyorlash, oila turlari va muammolarini kompetensiyaviy hal etishga o'rgatish, bu borada tashkiliy, ta'limiy, huquqiy, ijtimoiy, moliyaviy tomonlarini barchasini yaxshilab tahlil etishni talab etadi.

2. Tadqiqot natijalari tahlildan ko'rinadiki, muammoli oilalarning barcha turida shaxsni tushunish, unga tug'ri yo'l ko'rsatish, o'rinli maslahat berish, uning yosh ko'rsatkichi va muammo sabab, motiviga ahamiyat berish oila muammolarini bartaraf etishda zarurligini tasdiqladi.

3. Psixologik xizmat tashkil etilgan oilalarda o'zini anglash, shaxslararo munosabatlarda psixologik bilimlarning zarurligi, kommunikativ hamda ishonch ko'rsatkichlari bir muncha o'sish dinamikasiga ega bo'ladi. Jumladan, psixologik maslahat ko'rsatilgandan keyin ruhiy tetiklik, ishonch mezonlarida dinamik o'sish namoyon bo'ladi.

4. Oilalarda shaxslararo munosabatlar bilan bog'lik turli xil muammolarni hal etishda mutaxassis, oila psixologining yordami zarur.

5. Oilaviy psixologik xizmatni samarali tashkil etish va amalga oshirish psixologik xizmatning diagnostik, korreksion, targ'ibot, maslahat shakllarini uzviy ketma-ketlikda amalga oshirish talab etiladi. Bu borada mutaxassis psixologlarni qayta tayyorlash ishini qo'llash, oilalar bilan ishlash malakalarini oshirish zarurati namoyon bo'ladi.

6. Oilalarga ko'rsatiladigan psixologik xizmatni olib borish murakkab jarayon ekanligi bilan birga muammoli vaziyatlarda huquqiy maslahatlarni ko'rsatish muhim, shunga ko'ra oilaviy mediatsiyani qo'llash (dual xizmat: psixologik va huquqiy) zarur.

ADABIYOTLAR

1. <http://rpsc-samara.narod.ru/schoolpsyh.html>
2. <https://www.un.org.international-day-of-families>
3. Витакер К. Полночные размышления психотерапевта. - М: "АКАДЕМА", 2004. -83-92 б
4. Оценка эффективности деятельности учреждений социальной поддержки населения / Под ред. П. В. Романова, Е. Р. Ярской-Смирновой. – М.: Московский общественный фонд, 2007. – 154 с.
5. Панкратова Л. Э. К вопросу об оценке качества, эффективности и результативности социальных услуг // Российский государственный профессионально-педагогический университет. – Екатеринбург, 2012. – 101 с
6. Рогова А. М. Социальное обслуживание семей с детьми: социологический анализ [Электронный ресурс]// Credo New. – 2017. – № 2 (90). – Режим доступа: <http://credo-new.ru>.
7. Социологическая энциклопедия: в 2 т. Т. 2 / Национальный общественнонаучный фонд: руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин; гл. ред. В. Н. Иванов. – М.: Мысль, 2003. – 472 с.
8. Эволюция семьи в Европе: Восток-Запад / Под науч. ред. С.В. Захарова, Л.М. Прокофьевой, О.В. Синявской; Независимый институт социальной политики. — М.: НИСП, 2010.-392с. Психология семьи в США, Европе, Африке и Азии - семейные отношения разных стран.

Tolib AVLIYAQULOV,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti kafedra mudiri (PhD)
Dilfuza BO'RIEVA,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti
E-mail: avliyoqulovtolib80@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor X.Xudoyqulov taqrizi asosida

KICHIK YOSHDAGI MAKTAB O'QUVCHILARINI TARBIYALASHDA MAKTAB VA OILA O'RTASIDAGI O'ZARO MUNOSABATLAR

Аннотация

Maqolada zamonaviy sharoitda oila, mahalla va maktabning muvaffaqiyatli o'zaro ta'siri muammosini hal qilishning yondashuvlari ochib berilgan. Tarbiyaviy ishlarni samarali olib borishning muhim sharti sifatida maktab va ota-onalar hamkorligi masalasi alohida ta'kidlangan. Maktab, mahalla va oila o'rtasidagi yaqin munosabatlarga ota-onalarning pedagogik ta'lim-tarbiyasi, ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga jalb etish evaziga erishilishi va ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir etishi isbotlangan.

Kalit so'zlar: Samarali hamkorlik, oila, mahalla, o'zaro ta'sir, tarbiyaviy ishlar, yaqin munosabat, ota-ona, pedagogik ta'lim-tarbiya, ijobiy ta'sir.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ШКОЛЫ И СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В статье раскрываются подходы к решению проблемы успешного взаимодействия семьи, района и школы в современных условиях. Подчеркнут вопрос сотрудничества школы и родителей как важное условие эффективной воспитательной деятельности. Доказано, что тесные связи между школой, районом и семьей могут быть достигнуты посредством педагогического воспитания родителей, вовлечения их в образовательный процесс и положительно влияют на качество образования.

Ключевые слова: Эффективное сотрудничество, семья, соседство, взаимодействие, воспитательная работа, тесные взаимоотношения, родители, педагогическое образование, положительное влияние.

INTERACTION BETWEEN SCHOOL AND FAMILY IN EDUCATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Annotation

The article reveals approaches to solving the problem of successful interaction of family, neighborhood and school in modern conditions. The issue of cooperation between school and parents was emphasized as an important condition for effective educational activities. It has been proven that close relations between the school, neighborhood and family can be achieved through pedagogical education of parents, involving them in the educational process, and have a positive effect on the quality of education.

Key words: Effective cooperation, family, neighborhood, interaction, educational work, close relationship, parents, pedagogical education, positive influence.

Kirish. Oila asosiy ijtimoiy institut sifatida bolaning shaxsini shakllantirishga alohida ta'sir ko'rsatadi, chunki oilada bola oilaviy qadriyatlarini o'zlashtiradi va an'analarni o'rganadi, atrofdagi dunyo haqida bilim oladi, jamiyat bilan aloqa o'rnatish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu kichik yoshdagi maktab o'quvchilari bilan ishlashda qo'yilgan maqsadlarga erishishda oila va maktab hamjihatlikda harakat qilishi kerakligini isbotlaydi. Bu ikki qudratli institut – oila va maktab bolaning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun ularning sa'y-harakatlarini birlashtirish bolalarni muvaffaqiyatli tarbiyalashning asosiy vazifasi va zarur shartidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oila va maktab o'rtasidagi o'zaro ta'sir muammosi I. Dyomina, Ya. Juretskiy, V. Kirychenko, A. Kosareva, V.Orzhexovska, D.Perfilyevska, V.Postoviy, M.Shapoval kabi olimlarning qiziqishini uyg'otgan[1]. Oila-maktabning o'zaro hamkorligi muammosini tadqiq etish jarayonida hozirgi bosqichda ushbu jarayonning xususiyatlarini ochib berishga to'liqroq to'xtalib o'tishni maqsadga muvofiq, deb bilamiz. Ammo oilaning maktabdan tashqari ta'lim muassasalari bilan o'zaro munosabatlari muammosi ilmiy ishlarda yetarlicha yoritilmaganligini ta'kidlash o'rindir.

Pedagogika fani "pedagogik o'zaro ta'sir" atamasi bilan ta'lim jarayoni sub'ektlari o'rtasidagi munosabatlarni anglatadi. "Pedagogik o'zaro ta'sir" deganda biz o'quv jarayoni ishtirokchilari tomonidan jamoaviy maqsadlarni birlashtirishga, ular uchun muhim bo'lgan muammolar yoki vazifalarni hal qilishga qaratilgan muayyan muvofiqlashtirilgan faoliyatni tushunamiz[2].

Amaliyot Shuni ko'rsatadiki, maktab, maktabdan tashqari ta'lim muassasalari va oila ikki ijtimoiy institut bo'lib, ularning sa'y-harakatlari birlashtirilmasa va birlashtirilmasa, butun ta'lim jarayonining samaradorligi ancha past bo'ladi. Oila tarbiyasi bolaning uyda har tomonlama kamol topishiga o'zining kundalik turmush tarzi, mehnati, an'analari, urf-odatlar va maktab ta'lim va tarbiya ishlari davomida mos ravishda ko'proq ta'sir ko'rsatadi.

V. Karimovning so'zlariga ko'ra, bugungi kunda zamonaviy maktab o'z oldiga qo'yayotgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish ota-onalar va o'qituvchilarning hamkorligi bilan sezilarli darajada kuchaymoqda. Bola to'g'risida, "uning bilim olishga tayyorlik darajasi, uning sog'lig'i, odatlari, moyilliklari to'g'risida" olinishi mumkin bo'lgan bilimlar nafaqat o'qituvchining burchi, balki yosh maktab o'quvchilarini muvaffaqiyatli o'qitish va tarbiyalashning zarur shartidir. O'qish og'ir emas, qiziqarli bo'lishi kerak, shunda bola o'zini beparvo his qilmasligi uchun ota-onalar uchun ham, o'qituvchilar uchun ham odatiy holga aylanishi kerak"[3].

M.O.Inomovanning fikricha, oila va maktabdan tashqari ta'lim muassasalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mohiyati tarbiyaning maqsad va vazifalariga yagona yondashuv, pedagogik ta'sir ko'rsatishning yagona tamoyillari va usullari, yagona talablar tufayli amalga oshiriladi. va bolalar jamoasidagi ishlarning holatini baholash mezonlari. Ta'lim faoliyatining birligiga ta'lim jarayonining barcha sub'ektlarining o'quv vazifalarini hal qilishda birgalikdagi yondashuvlari orqali erishiladi[4, 89–b].

A.Makarenko oila va maktab o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning farzand tarbiyasida tutgan o'rni ko'rsatib, shunday ta'kidlagan edi: "Hamma narsa, xoh yaxshi, ham yomon, bolani, xususan, tabiat, atrof-muhit, hodisalar, narsalar, lekin birinchi navbatda tarbiyalaydi. Odamlar – ulardan birinchi navbatda ota-onalar va o'qituvchilar turadi"[5].

Tahlil va natijalar. Garchi, shu bilan birga, u maktabga ustuvor ahamiyat bergan bo'lsa-da: «Biz oilaviy ta'limni tashkil etishimiz kerak, davlat ta'limi vakili sifatida maktab tashkil etish tamoyili bo'lishi kerak. Maktab oilani boshqarishi kerak». Hurmatli o'qituvchining bunday pozitsiyasi oila va maktab o'rtasidagi aloqani eng yaxshi ochib beradi, bu nafaqat ajralmas, balki maqsadga muvofiq bo'lishi kerak.

Farzand tarbiyasida muvaffaqiyatga faqat oila va maktabning birgalikdagi sa'y-harakatlari bilan erishilishiga ishonch hosil qildi.

Uning pozitsiyasi oilaviy tarbiyaning o'ziga xos ensiklopediyasida – "Ota-onalar pedagogikasi" da aniq tasvirlangan. Unda bolalarni oilada tarbiyalash, ota-onalar va kattalarning pedagogik ta'limi, ijtimoiy pedagogika va sotsializatsiya bilan bog'liq eng dolzarb zamonaviy muammolar yoritilgan.

"Ota-ona pedagogikasi" go'yo ota-onalar uchun tarbiya kodeksidir, chunki shaxsning shakllanishi oiladan boshlanadi, insonparvarlik fazilatlarini ham oila tarbiyasida tug'iladi. Shu bilan birga, V.Suxomlinskiy "Farzandlar nafaqat oilamiz, balki ijtimoiy tuzumimiz, zabtlarimiz va ezgu niyatlarimiz davomidir" deb ta'kidlagan [6].

"Oila oldida turgan barcha maktab muammolari, maktab ta'limining murakkab jarayonida vujudga keladigan barcha qiyinchiliklar o'z ildizi oilada borligini" [6] inobatga olsak, oilani mustahkamlash, oilaviy tarbiyani takomillashtirish eng muhim vazifalardan biri ekanligini ta'kidlash mumkin. ijtimoiy-ma'rifiy muammolar, ularning yechimi jamiyatimiz kelajagiga, yoshlarning ma'naviy yuziga bog'liq.

Hozirgi bosqichda maktab va oila oldida ta'lim jarayonini qurishning eng yangi shakllarini topish va amalga oshirish vazifasi turibdi, bunda shaxsga nisbatan qimmatli munosabatni shakllantirish etakchi rol o'ynaydi va bu, o'z navbatida, shaxsning axloqiy, intellektual va jismoniy rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Maktab oldiga, shubhasiz, kichik yoshdagi maktab o'quvchisiga, uning shaxsini har tomonlama barkamol rivojlantirishga ta'sir ko'rsatishning samarali vositalarini aniqlash va qo'llash vazifasi turibdi. Bunga, shubhasiz, maktab va oilaning o'zaro insonparvarlik, hurmat, insonparvarlik va muhabbat tamoyillari asosida ishlaydigan yaxlit ta'lim tizimiga birlashishi yordam beradi. Bunday vaziyatda maktab g'oyalari generatori bo'lishi va o'quvchi, o'qituvchi va ota-onalarning pedagogik o'zaro ta'sirini rag'batlantirishi kerak.

V.Trigubenko bu tartibning ancha murakkab ekanligini hisobga olib, o'rta maktab o'quvchisining shaxsini shakllantirish uchun maktabda yangi pedagogik etikani – "o'zaro tushunish etikasi"ni yaratish vazifasini bajarishi kerakligini isbotlaydi [8].

Bugungi kunda zamonaviy ta'lim imkoniyatlari bolada qimmatli munosabatni shakllantirishga imkon beradi, ammo buning uchun pedagogik mahorat tamoyillarini amalga oshirish ustida samarali ishlash kerak. Albatta, kichik yoshdagi maktab o'quvchilarini tarbiyalashda o'zaro ta'sir qilish jarayoni bir qator ta'lim muammolarini hal qilishni talab qiladi. Xususan, H.H. Abashina e'tiborni oila va maktab o'rtasidagi dialogik o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga qaratish kerakligini ta'kidlaydi, bu ularni hal qilishda kompleks yondashuvni ta'minlaydi [9].

Ushbu rejada ish ikki vektorga bo'lingan:

ta'limni davlat-jamoat boshqaruvining samarali modellarini joriy etish;

oila va maktabning pedagogik o'zaro hamkorligi tizimini modernizatsiya qilish.

Haqiqiy amaliyotda o'qituvchining oila bilan ishlashi ota-onalarni u taklif qilayotgan faoliyatga og'li ravishda ixtiyoriy ravishda jalb qilishni, sub'ekt va sub'ektning o'zaro ta'sirining ustuvorligini va o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini tarbiyalashga intilishda o'zlarining ichki faolligini nazarda tutadi. va ota-onalarning malakasini haqiqiy amaliyotda aniq kuzatish mumkin.

Uzoq vaqt davomida o'qituvchi bola va uning ota-onasi o'rtasida vositachi bo'lib ishlaydi, shuning uchun u oila-o'ta-ona munosabatlarni uyg'unlashtirish maqsadida ota-onalarning o'z farzandlarini tarbiyalashdagi sa'y-harakatlarini birlashtiradi, degan fikr keng tarqalgan edi. o'z navbatida, talaba shaxsining muvaffaqiyatli shakllanishiga yordam beradi. Shubhasiz, o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi munosabatlarning mazmuni va xarakteri pedagogik mantiq qonunlari bilan belgilanadi.

Shu bilan birga, H.H. Abashina ota-onalarning pedagogik o'zaro munosabatlarga muvaffaqiyatli qo'shilishining eng muhim sharti o'quvchilarning oilalariga differentsial yondashuv ekanligini ta'kidlaydi [9].

O'zaro munosabatlarga yuqori ijtimoiy, pedagogik va psixologik tayyorgarlikka ega bo'lgan og'li ota-onalar ta'lim jarayonida o'qituvchilar uchun yordam bo'lishi mumkin. Bunday oilalar ko'pincha ota-onalar jamoasini yaratish tashabbuskori bo'lib, uni oldinga siljitadi. Va, albatta, oila va maktab o'rtasidagi pedagogik hamkorlikning muhim elementi ota-onalarning ta'limidir.

Bu fikrni M.I.Lisina qo'llab-quvvatlab, oila va maktab o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning yo'nalishlarini qayd etadi:

bolalarni tarbiyalashda oilaning rolini oshirish;

oila va maktab, oila, maktab va ma'muriyatning tegishli o'zaro hamkorligini rivojlantirish;

oilalar va bolalarga ta'lim olishda maktabdan tashqari yordam tizimini rivojlantirish.

Oila-maktab o'zaro ta'siri hodisasining turli qarashlarini tahlil qilib, shuni aytishimiz mumkinki, tadqiqotchilar buni quyidagilarda ko'rishadi:

bolalarni tarbiyalashda maktab va oila o'rtasidagi izchillikka erishish, shuningdek, yagona ta'lim tizimini yaratish;

oila tarbiyasida ota-onalarga yordam ko'rsatishda ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasida hamkorlikni yo'lga qo'yish;

maktab va oilaning o'z oldiga qo'ygan tarbiyaviy maqsadlari birligini ta'minlash;

ota-onalar muhitida tarbiyaviy ishlarni olib borish;

bolani shaxsning o'z-o'zini tarbiyalashiga yordam beradigan o'quv va maktabdan tashqari faoliyatning "sub'ekti" pozitsiyasiga o'tkazilishini ta'minlash;

o'z-o'zini rivojlantiruvchi qadriyatlar tizimini yaratish;

ota-onalarni maktab faoliyatiga faol jalb etish;

ota-onalar bolalar bilan qanday munosabatda bo'lishni bilmaydigan muammoli oilalar o'rtasida tarbiyaviy ishlarni olib borish;

oilaviy tarbiyaning ijobiy omillarini aniqlash [10].

Ota-onalarning pedagogik o'zaro ta'sirining faol ishtirokchilari sifatida ta'lim jarayoniga jalb etilishi bunday o'zaro ta'sir darajalarining namoyon bo'lishini aniqlashni o'z ichiga oladi. Xususan, quyidagi darajalar aniqlanadi: faol, passiv, konstruktiv va buzg'unchi. Ularni quyidagicha tavsiflash mumkin:

Faol daraja – oilalarning maktab hayotida ixtiyoriy ishtirokini, o'qituvchilarning fikr-mulohazalariga ijobiy munosabatda bo'lishini, ota-onalarning yangi bilim va ta'lim ko'nikmalarini egallashga tayyorligini o'z ichiga oladi.

Biz o'zaro munosabatlarning bunday darajasini eng yaxshisi deb hisoblaymiz, chunki u ota-onalarning o'z farzandlarini tarbiyalashdan og'li ravishda qiziqishlarini o'z ichiga oladi va Shu bilan ularni oila va maktab o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning barcha shakllariga qo'shadi.

Konstruktiv daraja – oilaning maktab hayotida tashabbus ko'rsatmasligini, lekin ota-onalarning o'qituvchilarning maslahatlari va mulohazalarini inobatga olishini, ta'lim jarayoniga kiritilishini, faqat o'qituvchining iltimosiga binoan ekanligini ko'rsatadi. Konstruktiv darajani o'zaro munosabatlarning ijobiy darajasi va o'qituvchi o'z oldiga qo'yadigan maqsad sifatida – munosabatlarning faol munosabatlarga o'tishiga yordam berishni ta'kidlash mumkin. Passiv daraja ota-onalarning maktab ishlari qiziqishi yo'qligi, o'qituvchining maslahatiga befarqligi va eng achinarlisi, fikr-mulohazalarning yo'qligi bilan tavsiflanadi.

Buzg'unchi daraja – ota-onalarning maktabdan butunlay begonalashishi, o'qituvchilarning maslahatlariga tajovuzkor munosabatda bo'lishi, tushunmovchilik va nizolar ko'pincha sodir bo'ladi.

Oila va maktab o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning passiv va buzg'unchi darajasida bunday o'zaro aloqani o'rnatish bo'yicha pedagogik jamoaning ishi, albatta, juda qiyin. Ota-onalarning ta'lim muassasiga bo'lgan munosabati bilan bog'liq muammolarni hal qilish muhim muammo bo'lib, bu o'qituvchilarga o'quv jarayoni uchun eng yaxshi variantni topishga yordam beradi, chunki oila va maktab o'rtasidagi hamkorlik bolalarni har tomonlama rivojlantirish va tarbiyalash vazifalarini hal qilishda muhim rol o'ynaydi. maktab o'quvchisi. Ilmiy manbalarni tahlil qilish asosida oila va maktabdan tashqari ta'lim muassasalari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik samaradorligini oshiradigan shart-sharoitlarni aniqlash mumkin, xususan:

boshlang'ich sinflar shaxsiyatining individual traektoriyasini hisobga olgan holda o'quv jarayoni ishtirokchilarining maqsad va ta'lim vazifalarini etarli darajada tushunishi;

talaba shaxsi va uning ijtimoiy muhiti haqida ishonchli bilimlarning mavjudligi;

maktabdan tashqari ta'lim muassasalari o'quvchi va uning oilasiga bevosita ma'naviy-axloqiy qadriyatlar tizimi orqali tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi;

maktab sharoitida bolaga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda oilani jalb qilish, bu esa ota-onalarning bolalar o'rtasidagi obro'sini oshiradi; ota-onalarning pedagogik madaniyatini shakllantirish;

ota-onalarning shaxsiy namunasini, ularning obro'-e'tibori namoyon bo'lishi;

bola shaxsini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilashda oila va o'qituvchilarning o'zaro hamkorligi;

boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlash shakllari, usullari va usullarini tanlashning tizimli va kompleksligi.

Xulosa. Shuning uchun maktabdan tashqari ta'lim bolalar va yoshlarning qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismidir.

Biz maktabdan tashqari ta'lim individual salohiyatni ta'minlashi va turli qobiliyat va qiziqishlarga ega bo'lgan kichik maktab o'quvchilariga zamonaviy ijtimoiy tizimga muvaffaqiyatli

moslashish, zamonaviy texnologiyalarni jadal rivojlantirish sharoitida o'zlarini amalga oshirish imkonini berishini ta'kidlaymiz. Biz oila va maktabning o'zaro ta'sirining shaxsning hayotining turli davrlarida tarbiyasiga ta'siri muammosini o'rganishni keyingi ilmiy tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishi, deb bilamiz.

ADABIYOTLAR

1. Бегматова Д. М. Оилада ёшларнинг касбий ижтимоийлашувини таъминлашнинг педагогик шарт-шароитлари. 13.00.01. – Педагогика назарияси. Педагогик таълимотлар тарихи, Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Самарқанд – 2019
2. Xoliqov A. Pedagogik mahorat (o'quv q'llanma). – 2011. Qo'shimcha adabiyotlar. –T.: Iqtisod–moliya nashriyoti, 2011.– 420 b.
3. Каримова В. Ўзбек ёшларида оила тўғрисидаги ижтимоий тасаввурларнинг шаклланиши: псих. фан. докт. ... дисс. – Фарғона, 1994. – 282 б.;
4. Иномова М.О. Оилада болаларни маънавий–ахлоқий тарбиялашда миллий кадриятлардан фойдаланишнинг педагогик асослари: пед. фан. докт. ... дисс. – Т.: 1998. – 316 б
5. Макаренко, А.С. Семья и воспитание детей: Учебное пособие / А.С.Макаренко – М.: Педагогика 1984. – 200 с.
6. Сухомлинский В.А. Родительская педагогика. М. : Просвещение, 1989. 13.
7. Мухсиева А.Ш. Оилада миллий тарбия жараёнининг методик асослари: пед. фан. ном. ...дисс. – Т., 2005. – 176 б.
8. Тригубенко В.А. Антитеза "сущего" и "должного" как этический феномен. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук, Тула – 2011
9. Абашина Н.Н. Педагогическая поддержка развития коммуникативной культуры детей дошкольного возраста в культурно–игровом пространстве дошкольного учреждения/Н. Н. Абашина. – М., 2009. – 173 с.
10. Лисина М.И. Общение и речь: развитие речи у детей в общении со взрослыми. –М.: «Педагогика», 1985. С. 207

Mirkamol ALIMOV,
Termiz davlat Pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: mirkamol197727@gmail.com

TerDU "Amaliy matematika" kafedrasida o'qituvchisi, Phd. SH.Yuldashev taqrizi asosida

ADVANTAGES OF USING MEDIA EDUCATION IN TEACHING INFORMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGIES (IN THE EXAMPLE OF TEACHING INFORMATION TECHNOLOGY IN PRIMARY EDUCATION)

Annotation

The article focuses on the advantages of electronic textbooks based on media education in teaching primary education students studying in higher educational institutions. Electronic textbooks based on media education, which are used on computers, tablets or phones, are written about the importance of forming the student's worldview, independent thinking and quickly mastering the subject.

Key words: Computer, media technology, mobile programs, Play market.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНФОРМАТИКИ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (НА ПРИМЕРЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ)

Аннотация

В статье акцентируется внимание на преимуществах электронных учебников на основе медиаобразования при обучении студентов начальных классов, обучающихся в высших учебных заведениях. Электронные учебники на основе медиаобразования, которые используются на компьютерах, планшетах или телефонах, пишут о важности формирования у ученика мировоззрения, самостоятельного мышления и быстрого освоения предмета.

Ключевые слова: Компьютер, медиатеchnологии, мобильные программы, Play market.

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINI O'QITISHDA MEDIATA'LIMDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI (BOSHLANG'ICH TA'LIMDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI O'QITISH FANI MISOLIDA)

Annotatsiya

Maqolada oliy o'quv yurtlarida taxsil olayotgan boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarini o'qitishda mediata'limga asoslangan elektron darsliklarning afzallik jihatlarini haqida to'xtalib o'tilgan. Kompyuterda, planshetlarda yoki telefonda foydalanilayotgan mediata'limga asoslangan elektron darsliklar ta'lim oluvchining dunyoqarashini shakllantirishda, mustaqil fikrlashda mavzuni tez o'zlashtirishda muhimligi to'g'risida yozilgan.

Kalit so'zlar: Kompyuter, mediatechnologiya, mobil dasturlar, Play market.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda ko'plab gazeta, jurnal, axborotnoma-byulleten, radio, televidenie, axborot agentliklari, internetda veb-saytlar faoliyat ko'rsatmoqda. Ulardan ta'lim sohasida qanchalik samarali foydalana olsak, mediata'lim Shunchalik takomillashadi. Buning uchun talabalarga ta'lim-tarbiya berayotgan professor-o'qituvchilarining asl mohiyatini teran anglab olishlari maqsadga muvofiqdir.

Asosiy qism. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash [5;70-71-b]. kabi yo'nalishlar belgilanib, bu borada pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mediakompetentligini rivojlantirish samaradorligiga erishish katta ahamiyat kasb etadi.

Kompyuterlarning asosiy vazifalari axborotlar ustida amallar bajarish hisoblanib, jamiyatda axborot ham bilim manbai, ham eng asosiy muloqot vositasi sifatida xizmat qilmoqda. Har kim har doim biror ishni bajarish yoki biror maqsadga erishish uchun axborotdan foydalanadi. Agarda inson kundalik axborotlar va yangiliklardan xabardor bo'lmas ekan, u jamiyatdan uzilib qolishi muqarrardir[4].

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi – bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini tayyorlaydigan, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'ladigan raqobatbardosh mutaxassis kadrlar tayyorlaydigan yo'nalish bo'lib, O'zbekiston Respublikasining davlat va xususiy maktablarida 1-4 sinfgacha o'qitish uchun mo'ljallangan ta'lim jarayoniga tayyorlaydigan soha hisoblanadi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini professional darajaga yetkazish, ularni jamiyatdagi rolini oshirish, yangi innovatsion texnologiyalar asosida o'qitishga hamda mediatechnologiyalarga asoslangan axborot texnologiyalarni o'zlashtirishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Professor A.V.Fedorov zamonaviy olamdagi mediata'limni ommaviy axborot bilan muloqot madaniyatini shakllantirish maqsadida ijodiy, kommunikativ salohiyatlar, tanqidiy tafakkur, mediamatlarni to'laqonli idrok etish, talqin qilish, tahlil qilish va baholash, mediatexnika yordamida o'z-o'zini ifodalashning turli shakllariga o'qitish maqsadida ommaviy

kommunikatsiya (media) vositalari va materiallari yordamida shaxsni rivojlantirish jarayoni sifatida ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari boshlang'ich sinflarda axborot texnologiyalari fani bo'yicha nazariy xamda amaliy ko'nikmalarini shakllantirib borishadi.

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talaba kelgusida o'z yo'nalishining ko'p qirrali, umumiy o'rta ta'lim, nodavlat ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyat olib bora oladigan yetakchi, raqobatbardosh mutaxassisi bo'lib yetishadi.

Oliy o'quv yurtlari talabalarga nafaqat nazariy bilim berish, balki Shu bilimlaridan kelajakdagi ish faoliyatlarida mediata'limga asoslangan elektron darsliklardan foydalana olishlari haqida ham qayg'uradi. Shuning uchun ta'limning asosiy negizini nazariy bilimlar bilan birgalikda ularni amaliy ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish amaliy mashg'ulotlarni zamonaviy jixozlar bilan jixozlangan xonalarida tashkil etilishi zamon talabidir.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini o'qitishda zamonaviy kompyuter texnologiyalarini bilish va samarali qo'llay olish har bir pedagog xodimning vazifasi hisoblanadi.

Umumiy o'rta ta'limda o'quv fanlarini o'qitishdagi o'zaro bog'lanish va bu ishni nechog'lik mohirlik bilan amalga oshirish muhim ta'limiy ahamiyatga ega. Zero, fanni keng va chuqur doirada bilish o'quvchilarning o'rganilayotgan materialni to'g'ri tahlil qila bilish, ularni turli munosabat va vaziyatlarda ko'ra olish, ularning ilmiy, asosli xulosalar chiqara olishini talab qiladi.

O'quv materiali mazmunida ham fanlararo, ham fan ichidagi bog'liqlikni yoritish o'quvchilarda taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi malakatlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, mediatechnologiyali ta'limda ham fanlararo, ham fan ichidagi bog'liqlikni ta'minlash prinsipini amalga oshirish shart degan talabni qo'yish joiz.

Butun dunyoda mediata'limga asoslangan zamonaviy elektron darsliklarni yaratish va joriy etish jarayoni davom etmoqda; ko'pgina mamlakatlar allaqachon o'quv amaliyotida mediata'limga asoslangan elektron darsliklardan foydalanishni boshladilar. [6]

2007 yildan buyon Janubiy Koreyada "Elektron darslik" dasturi faoliyat ko'rsatmoqda, uning doirasida virtual interaktiv kitob ishlab chiqildi va foydalanilmoqda, ya'ni. "Kengaytirilgan haqiqat" deb nomlangan 3D qo'llanma. Tajriba natijalari Shuni ko'rsatdiki, maktab o'quvchilarining umumiy ko'rsatkichlari 30% ga oshgan.

2012 yil yanvar oyida Apple ta'lim kontentini ishlab chiquvchilar uchun mualliflik o'quv materiallarini elektron darslik formatiga aylantirish imkonini beruvchi va quyidagi funksiyalarni qo'llab-quvvatlaydigan vositani taqdim etdi: kerakli ma'lumotni tezkor qidirish; fotosuratlar va illyustratsiyalarni masshtablash; interaktiv uch o'lchamli modellarni aylantirish va boshqalar.

Tabiiyki, mediata'limga asoslangan elektron darslikni ishlab chiqishda yoshni hisobga olgan holda bir qator talablar qo'yiladi o'quvchilarning xususiyatlari, masalan

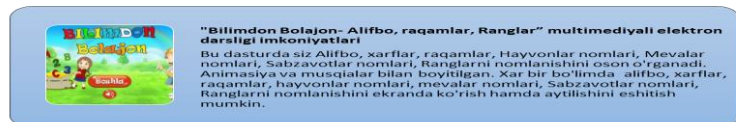
1. Kichik o'quvchilar uchun matnli ma'lumotlarning kichik bloklerini kiritish tavsiya etiladi; 1-2-sinf darsliklarida mediata'limga asoslangan elektron darslikka matnlarni ovozi qilib tavsiya etiladi;

2. Yosh talabalar uchun mediata'limga asoslangan elektron darslik rang-barang tarzda ishlab chiqilgan bo'lishi kerak; ob'ektlarga realistik video ketma-ketligi; jadvallar, diagrammalar kiritish kerak;

3. Boshlang'ich sinflar uchun mediata'limga asoslangan elektron darslikda assimilyatsiya va nazoratni tashkil etish apparatiga o'yin shaklidagi vazifalarni kiritish tavsiya etiladi;

4. Mustaqil o'rganish uchun mo'ljallangan materiallar nisbati bo'lishi kerak boshlang'ich maktabda minimal va har bir o'qish yili bilan orishi lozim.

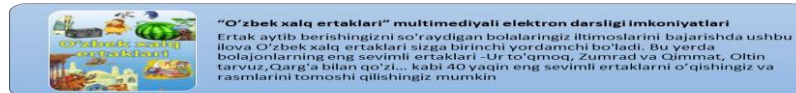
Boshlang'ich ta'lim xamda maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari uchun yaratilgan bir qancha elektron darsliklarni tavsiya etamiz. "Bilimdon Bolajon-Alifbo, raqamlar, Ranglar", "Alifboni o'rganamiz", "Ajoyib Alifbo", "Alifbo-1", "Rus xalq ertaklari", "Mevalar", "Matematika 1+1", "Ertaklar olami", "O'zbek xalq ertaklari", "ABC KIDS-Tracing&Thonics", "Alphabet for Kids ABS Leatning", "Inglish for kids", "English for Kids: Learn&Play" ... kabi mediata'limga asoslangan mobil elektron darsliklar boshlang'ich ta'limda fanni o'qitish predmeti bo'yicha bayon qilinadigan o'quv materialni matnida, bajariladigan topshiriqlar, beriladigan savollar mazmunida ifodalanadigan bilimlar turli fanlarga taalluqli bilimlar bilan uyg'unlashib borgandagina chuqur va mustahkam o'zlashtiriladi.

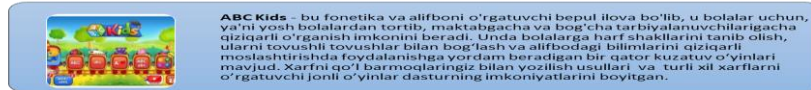
"Bilimdon Bolajon- Alifbo, raqamlar, Ranglar" multimedia elektron darsligi imkoniyatlari
Bu dasturda siz Alifbo, xarflar, raqamlar, Hayvonlar nomlari, Mevalar nomlari, Sabzavotlar nomlari, Ranglarni nomlanishini oson o'rganadi. Animatsiya va musiqalar bilan boyitilgan. Xar bir bo'limda alifbo, xarflar, raqamlar, hayvonlar nomlari, mevalar nomlari, Sabzavotlar nomlari, Ranglarni nomlanishini ekranda ko'rish hamda aytilishini eshitish mumkin.

"Alifboni o'rganamiz" multimedia elektron darsligi imkoniyatlari
Bu dasturda siz O'zbek lotin alifbosini o'rganishingiz, bundan tashqari qiziqarli o'yinlar bilan Alifbodagi xarflarni o'zingizni sinashingiz mumkin. Xarfi to'g'ri topilsa "To'g'ri" aks xolda "Adashting" soz'i bilan foydalanuvchini qayta urinishiga imkoniyat beradi. Animatsiya va ranglar bilan boyitilgan.

"O'zbek xalq ertaklari" multimedia elektron darsligi imkoniyatlari
Ertak aytil berishingizni so'raydigan bolalarimiz iltimoslarini bajarishda ushbu ilova O'zbek xalq ertaklari sizga birinchi yordamchi bo'ladi. Bu yerda bolajonlarning eng sevimli ertaklari -Ur to'qmoq, Zumrad va Cimmat, Oltin tarvuz, Qarg'a bilan qo'zi... kabi 40 ta eng sevimli ertaklarni o'qishingiz va rasmlarini tomoshi qilishingiz mumkin

ABC Kids - bu fonetika va alifboni o'rgatuvchi bepul ilova bo'lib, u bolalar uchun, ya'ni yosh bolalardan tortib, maktabgacha va bog'cha tarbiyalanuvchilarigacha qiziqarli o'rganish imkonini beradi. Unda bolalarga harf shakllarini tanib olish, ularni tovushli tovushlar bilan bog'lash va alifbodagi bilimlarini qiziqarli moslashtirishda foydalanishga yordam beradigan bir qator kuzatuv o'yinlari mavjud. Xarfi to'g'ri barmoqlaringiz bilan yozilish usullari va turli xil xarflarni o'rgatuvchi jonli o'yinlar dasturning imkoniyatlarini boyitgan.

Atrof muhitga va tabiatga bog'lab bilim berish hamda egallangan bilimlarni ishlab chiqarish, amaliyotga tatbiq etish boshqa-boshqa hodisalar bo'lsa-da, ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Ta'limni turmush bilan bog'lash vazifasi kompyuterda tasvirlanadigan o'quv materialni matni, topshiriqlar, savollar mazmunida milliy qadriyatlarimizning aks etishini taqozo qiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib, biz o'quv materialni mazmunida milliylik, e'tiqodlilik, odob-axloqqa undovchi fikrlarning aks etishini, Vatanga, ota - onaga, ilimga muhabbatning ifodalanishini, tabiat, iqtisodiyot kabi tushunchalar bilan bog'liq fikrlarning bayon etilishini lozim deb bilamiz.

Tadqiqotimiz davomida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda mediata'limdan foydalanishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalardan foydalanish bo'yicha kompetensiyalarni shakllantirishni dolzarb pedagogik muammo sifatida o'rganishlashida quyida xulosalarga kelindi. Bular:

1. Kompyuterli mediata'limda o'quvchilar faoliyatini individual-lashtirish prinsipiga amal qilish imkoniyatlari keng bo'lib, uni alohida talab sifatida ko'rsatish lozim.

2. Ta'limda mediata'limdan foydalanish orqali o'quvchining ichki olamiga yo'l ochiladi, unda ichki fazilatlar o'ziga ishonch, qat'iylik tarbiyalanadi.

3. O'qituvchi o'quvchining tayyorgarlik darajasi, ishlash sur'atini hisobga olib, o'z faoliyatini bola faoliyatiga muvofiqlashtiradi. Bu ta'lim samaradorligiga ijobiy ta'sir etadi. O'qituvchi faoliyatining bu funksiyalarini kompyuter zimmasiga yuklash mumkin. Boshqacha aytganda, kompyuterli mediata'limda mazkur prinsipni amalga oshirish imkoniyatlari katta. Kompyuterli mediata'limda nazariyaning amaliyot bilan aloqadorligi prinsipiga ham rioya qilish lozim degan talabni qo'yish kerak.

Mediata'lim yoshlarda mediamadaniyatni va savodxonlikni shakllantirib, ma'naviy estetik va intellektual jihatdan ularning nutqini, muloqot qilish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.[4]

Nazariyaning amaliyot bilan aloqasi prinsipida ta'lim va tarbiyani hayot bilan, amaliyot bilan mustahkam bog'lanishda amalga

oshirishdek hayotiy ehtiyoj, ijtimoiy tajribani o'zlashtirish qonuniyatlari aks etadi.

Elektron darslikda bayon qilinayotgan ma'lumot mazmunining o'quvchilarga loyiq bo'lishi va kompyuter talab qiladigan topshiriqlarni bajarishda ma'lum tirishqoqlik talab qilinishi bilan bog'liq bo'lgan tushunariligi prinsipiga ham alohida e'tibor qaratish lozim.

Mamlakatimizda informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda mediata'limdan foydalanish deganda, o'quv materialni mazmuni, xarakteri va hajmining o'quvchilar tayyorgarlik darajasiga va ularning bilish imkoniyatlari rivojlanganligiga mos kelishi tushuniladi. O'qitishda mediata'limdan foydalanish prinsipi kompyuterli ta'limda bajarilishi lozim.

Xulosa. Pedagog olimlar dunyo davlatlarida va mamlakatimizda informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda mediata'limdan foydalanish tajribasi yuqori darajada rivojlanayotganini isbotlashmoqda. bundan tashqari mediata'lim-ta'lim oluvchiga beriladigan dars, bilim, ma'lumotning tez, tushunarli va yodda qolarli bo'lishini ta'mirllovchi ta'lim usuli ekanini e'tirof etganlar. ta'lim oluvchilar o'qituvchining og'zaki ma'ruzasidan ko'ra, multimedia elektron darsliklarni telefonlardan, planshetlardan xamda ko'rgazmali vositalardan foydalanib tushuntirishidan ko'proq ta'sirlanar ekan. ana shunda ular yetkazilayotgan mavzuni ko'proq yodida saqlab qoladi. ta'lim oluvchining bunday darslarga nisbatan qiziqish yuqori darajada bo'ladi. demak, deyarli barcha fanlarni o'qitishda bunday ilg'or usullardan foydalanish ta'lim sifatini oshiradi.

Umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida turli darslarni mediateknologiyalarga asoslangan elektron darsliklardan foydalanib tashkil qilish tajribalarini tahlili Shundan dalolat beradiki, axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan maqsadli foydalanish quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

ta'lim jarayonini ijobiy motivatsiyalashni ta'minlaydi; darslarni yuqori estetik va emosional darajada o'tishni (slydlar, musiqa, animatsiyalar, multimedialar); o'qitishning yuqori darajadagi differensiyasini ta'minlaydi;

darsda bajariladigan ish hajmini 1,5 – 2 baravar oshiradi; bilimni nazorat qilishni takomillashtiradi; o'quv jarayoni ratsional tashkil qilinadi, darsning samaradorligi ortadi; o'quvchi faoliyatida izlanish, ijod qilish ko'nikmasi shakllanadi;

elektron kutubxonalarga, axborot resurslariga, turli tuman ma'lumotlar tizimiga kirishga imkoniyat yaratadi va hakoza.

Mutaxassislar fikricha, mediata'lim o'quvchini mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini yanada rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga o'rgatadi.

Ta'lim jarayonida mediata'lim qanchalik mukammal bo'lsa, u yosh avlodning dunyoqarashi, intellektual salohiyati Shunchalik rivojlanishiga xizmat qiladi.

Demak, bugun dunyo davlatlarida va mamlakatimizda informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda mediata'limdan foydalanish tajribasida mediata'lim sirlarini nazariy jihatdan puxta o'rganib, amaliyotda yetarli darajada qo'llash maqsadga muvofiqdir. axborot kommunikatsiyaning globalaShuvi sharoitida ta'lim jarayonida o'ziga xos talablar paydo bo'lmoqda. bu talablar bevosita mediata'lim bilan chambarchas bog'liqligini tajribalar ko'rsatmoqa.

ADABIYOTLAR

1. Ya. Mamatova, S. Sulaymanova "O'zbekiston mediata'lim taraqqiyoti yo'lida". O'quv qo'llanma. «Extremum-press». Toshkent – 2015
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining —"O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. – T.: 2017.
3. Zakirova F.M, Babadjanov S.S "Bo'lajak o'qituvchining mediakompetentligini rivojlantirish" Toshkent–2020 "Aloqachi" nashriyoti.
4. Paxrutdinov Sh.I. Globallashuvva axborot almashinuvi jadallashgan sharoitda mediata'limning ahamiyati. . – T.: —Xalq ta'limi ilmiy-metodik jurnali, 2017 yil 2-son, 116 b.
5. M.M.Alimov "Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish bo'yicha ta'lim samaradorligini oshirishda fan to'garaklarining ahamiyati". Журнал номи Международный научно-образовательный электронный журнал «ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКА".2 tom. 1104 стр.
6. M.M.Alimov. Эффективность обучения информатике и информационным технологиям в средней школе с помощью медиатехнологий. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi jizzax politexnika instituti. Zamonaviy tadqiqotlar, innovatsiyalar, texnika va texnologiyalarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari mavzusidagi Respublika miqyosidagi ilmiy-texnik anjumani materiallari to'plami. 2- Qism (2022 yil 8-9-aprel).2-qism.237 bet
7. M.M.Alimov. "Информатика ва ахборот технологиялари фанига интеграциялашган медиата'лимни ташкил этиш" УЧЕНЫЙ XXI ВЕКА. МОСКВА.Международный научный журнал.
8. Информатика ва ахборот технологиялари фанини ўқитишда медиата'лимга асосланган "Ўқитишнинг беш поғонали метод"идан фойдаланиш орқали ўқувчилар фаоллигини ошириш. Elektron ta'lim" – "Электронное обучение" – "E-learning" September, 2022, No2, Vol. 4 ISSN2181-1199.
9. Play market ilovasi
10. www.edu.uz
11. <http://infosec.uz>
12. <http://www.directmedia.ru>

Muhsin AMONOV,
NavDPI mustaqil tadqiqotchisi
Tel: (93) 460 04 04

SamDU dotsenti, f.f.d.(DSc) X.A.Djurakulov taqrizi ostida

THE NEED TO IMPROVE THE PHILOSOPHICAL CHARACTERISTICS OF SOCIAL NETWORKS IN THE ECOTOURISM SYSTEM
Annotation

This article talks about the need to improve the unique philosophical features of social networks in the ecotourism system. In it, the philosophical justification of the essence of the concepts of ecotourism and social network, at the same time, the fact that it is aimed at increasing the role of human development in ensuring social stability today is scientifically and theoretically based.

Key words: Ontology, substance, ecotourism, account, driver, licensing, reserve, media literacy, economy, ecology, geography.

НЕОБХОДИМОСТЬ УЛУЧШЕНИЯ ФИЛОСОФСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В СИСТЕМЕ ЭКОТУРИЗМА
Аннотация

В данной статье говорится о необходимости совершенствования уникальных философских особенностей социальных сетей в системе экотуризма. В ней научно и теоретически обосновано философское обоснование сущности понятий экотуризма и социальной сети, в то же время то, что он направлен на повышение роли человеческого развития в обеспечении социальной стабильности.

Ключевые слова: Онтология, содержание, экотуризм, учет, водитель, лицензирование, заповедник, медиаграмотность, экономика, экология, география.

EKOTURIZM TIZIMIDA IJTIMOYIY TARMOQLARNING O'ZIGA XOS FALSAFIY XUSUSIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH ZARURIYATI
Annotatsiya

Mazkur maqolada ekoturizm tizimida ijtimoiy tarmoqlarning o'ziga xos falsafiy xususiyatlarini takomillashtirish zaruriyati xususida so'z boradi. Unda ekoturizm va ijtimoiy tarmoq tushunchalarining mazmun-mohiyatini falsafiy asoslash, ayni paytda, insoniyat taraqqiyotining bugungi kundagi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi rolini oshirishga qaratilganligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: Ontologiya, substansiya, ekoturizm, akkaunt, drayver, litsenziyalash, qo'riqxon, media savodxonlik, iqtisod, ekologiya, geografiya.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda media savodxonlikni rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishida ushbu tushuncha bilan bog'liq bo'lgan tarixiy jarayonlarni, ilmiy-nazariy qarashlarni, amaliy-kontseptual asoslarini falsafiy jihatdan tahlil qilish u haqda yetarli darajada kompleks-sistemali ilmiy tasavvurlar bera oladi. Shu ma'noda ushbu tushunchaning mazmun-mohiyatini falsafiy asoslash, ayni paytda, insoniyat taraqqiyotining bugungi kundagi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi rolini oshirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Zero, XX asr oxiri va XXI asr boshlarida yuzaga kelgan ijtimoiy tarmoqlar bilan bog'liq xavfsizlikni ta'minlash masalasi butun dunyo mamlakatlari olimlari oldida turgan dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Xususan, ijtimoiy tarmoqlar jamiyat ehtiyojlarini qondirish maqsadidagi masalalarni tadqiq etishning dolzarbligini yanada oshirdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Soha mutaxassislari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar amalga oshirilish metodologiyalari bilan bir-biriga ancha yaqin, o'xshash bo'lsa-da, ammo ularning maqsad va o'rganish sohasi turlicha ekanligini e'tirof etish mumkin. Xususan, ekoturizm imkoniyatlarining kengayishi, ekoturizmning barqaror rivojlanishi, ekoturizmning o'rni masalalari bo'yicha Mayra Sanchez Morgan,[3] I.P.Menbere, K.Miller, V.Zorin, V.A.Kvartalnov, V.V.Xrabovchenko kabi olimlarni alohida e'tirof etish joizdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tan olish kerakki, bugungi kundan iltimoij tarmoqlarning axborot tarqatish va yetkazish tezligi ommaviy axborot vositalaridan xam birmuncha jadallashib ketdi. Internet axborotlar almashinish va ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanish butun dunyo bo'ylab jadal suratlarida ommalashmoqda. Bunday harakatlar esa umumiy holatda keng jamoatchilik tomonidan ilobiy va salbiy xususiyatlari nuqtai nazaridan ko'plab muhokamalarga sabab bo'lmoqda. Jamiyatda ro'y berayotgan ijtimoiy siyosiy manaviy marifiy o'zgarishlarning inson ruhiyatiga ko'rsatadigan ta'siri nuqtayi nazaridan ijtimoiy tarmoqlar asosiy vositaga aylanib borayotganligi hech kimga sir emas.

O'zbekistonda ekoturizmi rivojlantirish har jihatdan muvofiqlashtirilgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Bu ishga

aloqador barcha manfaatli tamonlarni jalb qilish lozim. Shundagina ekoturizmi rivojlantirish jarayonida yuz berishi mumkin bo'lgan xatoliklarning oldi olinadi va salbiy oqibatlariga yo'l qo'yilmaydi. Ayniqsa, asosiy faoliyati turizm bo'lgan, mahalliy uyushmaga alohida e'tibor berish lozim. Shuni ta'kidlash lozimki, mahalliy uyushmaga asoslangan ekoturizmi yo'lga qo'yish hali O'zbekiston sharoitida to'liq sinalmagan, mahalliy jamoa va tashkilotlar jalb qilingan yangi tuzim hisoblanadi. Hozirga mahalliy uyushmani qo'llab-quvvatlash uchun maxsus kredit sxemalari ham mavjud emas. Turarjoylarni mablag' bilan ta'minlash mahalliy hokimiyat organlari orqali amalga oshiriladi. Chotqol vohasida va ekoturistik rayonlarda investitsiyalar borasida muayyan qiyinchiliklarga duch kelinmoqda, Chunki, moliyaviy foyda istiqboldagina kela boshlashi mumkin. Mahalliy uyushmani rivojlantirish davlat va jamiyat tomonidan qo'llabquvvatlanishi zarur. Bu masala, ayniqsa, yerdan foydalanish, soliqa tortish, xo'jalik faoliyatlarini litsenziyalash va ro'yxatga olish, chegara muammolarini hal qilishga tegishli. Amaldagi qonunchilikdan kelib chiqqan holda ekoturizmi rivojlantirishning bir necha ko'rinishni taklif qilish mumkin. Ekologik turizmi rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash markazini tuzish (alohida qo'riqlanadigan tabiiy hududlar, manzillar, ekoturistik rayonlar turizmi to'g'risida qonunlar yaratish va h.k); – ekologik turizm infratuzilmasini yaratish (erkin turistik hududlar, turistik obyektlarni barpo qilishga jalb etilayotgan chet el investitsiyalarini kafolatlash, turizmga shaxsiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash to'g'risidagi qonunlarni yaratish va h.k). O'zbekistonda ekologik turizmi rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar mavjud. Jozibali tog'lar va daryolar, go'zal manzarali landshaftlar, an'anaviy turmush tarzi, tarixiy-diniy markazlar ekologik turizm uchun eng zarur omillardir. O'zbekistonda ekoturizmi rivojlantirish respublikadagi barqaror turizm taraqqiyoti strategiyasining uzviy qismiga aylanishi lozim. Bunday jarayonlarni yanada rivojlantirish va mamlakat iqtisodiyotiga samarali ta'sirini oshirishda media savodxonlik sohasining ahamiyati kattadir.

“Ekoturizm – bu nisbatan buzilmagan tabiiy hududlarda amalga oshiriladigan turizm bo'lib, tabiiy muhitning buzilishiga, uning sifati yomonlashishiga olib kelmaydi, balki foydalanilayotgan tabiiy hududlarni muhofaza qilish va bevosita hissa qo'shishga,

adekvativ va malakali boshqaruvga bo'ysunishga asoslanadi". Ekoturizmning asosiy vazifasi odamlar va tabiat o'rtasida adolat o'rnatishdan iborat [3]. Demak, hozirgi kunda ekoturizm fenomenining turli xil talqinlarini kuzatish mumkin. Ekoturizmning rivojlanish tarixini tahlil qilar ekanmiz ekoturizmga berilgan qaysidir ta'riflar qisman, ba'zilar boshqasiga nisbatan kengroq doirada talqin qilinishini kuzatish mumkin. Jumladan, hozirda ekoturizmning bir nechta turlarining rivojlanib borayotgan-ligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, ekoturizmning eng rivojlangan turlaridan biri bu agroturizm bo'lib, har bir shaxs tabiat qo'yniga sayyohat qilishi bilan birgalikda hududning qishloq xo'jaligi, dehqon va fermer xo'jaliklari faoliyati bilan tanishish, ularning an'anaviy qishloq mehnati, qishloq xalqi madaniyati, urf-odatligi, milliy qadriyatlar, amaliy san'ati, milliy qo'shiq va raqslari, mahalliy an'anaviy bayramlari haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'ladi hamda yuqoridagi holatlarga amalda ishtirok etish imkonini ham beradi.

Tahlil va natijalar. Ekoturizmni rivojlantirishga sabab bo'ladigan asosiy omillarlardan biri tabiatga sayohat va uni muhofaza qilish bilan bog'liq o'zaro mutanosibliklarni birlashtiradi. Ekoturizm atrof-muhit himoyasining iqtisodiy rag'batli bo'lib xizmat qiladi. Buning yana bir afzalligi Shundaki, u yovvoyi tabiat bilan jamiyatning turli-tuman madaniy qadriyatlar orasidagi munosabatni yaxshiroq tushunish hamda bu haqida ko'proq axborotlar olish imkoniyatini beradi. Asosiy vazifa ekoturistik soha tijorat jihatidan o'zini oqlashi, ekologik jihatdan barqaror bo'lishi va madaniyatga nisbatan mas'uliyat bilan yondashuv mexanizmini yaratishdan iborat.

Mamlakatimizda ham turizm sohasini rivojlantirish davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nanishlaridan biriga aylandi. Bu borada davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev: "Bugungi kunda ushbu sohada olib borilayotgan davlat siyosati - istiqbolida hududlar va ularning infratuzilmasini kompleks jadal rivojlantirish, dolzarb ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni yechish, ish o'rinishlarini ko'paytirish, hududlar diversifikatsiyasi va rivojlanishini ta'minlash, aholining daromadlari, yashash darajasi va sifatini oshirish hamda mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligi va imidjini yaxshilashga qaratilgan. Turizmni iqtisodiyotning strategik tarmog'iga aylantirish biz uchun ustuvor vazifa bo'lib qoladi. Hukumat oldidagi eng muhim vazifalardan biri - yaqin yillarda yurtimizga keladigan turistlar sonini 10 millionga yetkazishdan iborat", [4] - deb bu sohaga alohida e'tibor qaratadi. Bu holat albatta, sayohatchilarga har tomonlama qulaylik bo'lishi uchun turizm infratuzilmasini takomillashtirish zarurligini taqozo etadi. Turizm infratuzilmasi deganda - turistlarning turizm zahiralardan bemalol foydalanishini ta'minlovchi binolar tizimi, muhandislik va kommunikatsiya tarmoqlari, shu jumladan yo'llar, turizmning xilma-hil korxonalari va ularning faoliyati, shuning bilan birga, ushbu faoliyatni ta'minlovchi boshqa tizimlar tushuniladi. Bular qatorida avto yo'li, temir yo'li, havo yo'llari, dengiz va daryo yo'llari harakatini tartibga soluvchi tizimlar, issiqlik, elektr va telefon aloqalarini sanab o'tish mumkin.

Ekoturizmni rivojlantirishga sabab bo'ladigan asosiy omillarlardan biri tabiatga sayohat va uni muhofaza qilish bilan bog'liq o'zaro mutanosibliklarni birlashtiradi. Ekoturizm atrof-muhit himoyasining iqtisodiy rag'batli bo'lib xizmat qiladi. Buning yana bir afzalligi Shundaki, u yovvoyi tabiat bilan jamiyatning turli-tuman madaniy qadriyatlar orasidagi munosabatni yaxshiroq tushunish hamda bu haqida ko'proq axborotlar olish imkoniyatini beradi. Asosiy vazifa ekoturistik soha tijorat jihatidan o'zini oqlashi, ekologik jihatdan barqaror bo'lishi va madaniyatga nisbatan mas'uliyat bilan yondashuv mexanizmini yaratishdan iborat. Turizmni rejalashtirishga javobgar shaxslar, turoperatorlar, menejerlar, marketing sohasi xodimlari, ommaviy axborot vositalari "ekoturizm" atamasini ancha keng ma'noda ishlatib kelishdi. Natijada bu tushuncha qator turistik mahsulotlarga nisbatan qo'llanildi. Afsuski, ular mantiqan yuqorida bayon qilingan ta'riflarga to'liq mos kelmaydi. "Ekoturizm" atamasining keng ma'noda qo'llanilishi baxslarga sabab bo'ldi va boshqa atamalar, masalan, "barqaror turizm", "minimal ta'sirli

turizm", "hamkorlik asosidagi turizm", "mas'uliyatli turizm" atamalarining ishlatilishiga olib keldi. Ammo atamalardan hech biri yoki ularning muqobili ekoturizm bilan turizmning boshqa xillari orasidagi chegarani aniq belgilab bera olmaydi.

Keyingi yillarda butun dunyoda, jumladan, mamlakatimizda ekologik muammolarning keng ko'lamda oshganligi bois, har bir shaxsning qulay tabiiy atrof-muhitga bo'lgan huquqlarini shakllantirish, mustahkamlash va yuksaltirish bilan birgalikda, ekoturizm faoliyatini ham tizimli ravishda yo'lga qo'yish hamda undan samarali foydalanish bilan bog'liq masalalar ko'zga tashlanmoqda. Ekologik madaniyat umuman insoniy madaniyatning moddiy va ma'naviy muhit mahsuli sifatida aks etgan tarkibiy qismidir [6]. Holbuki, bugungi kunda ekologik jamoat tashkilotlarining bu boradagi muammolarni hal etishdagi ishtirokini qoniqarli deb bo'lmaydi. Shu ma'noda, mamlakatimiz ekoturizm imkoniyatlaridan samarali foydalanish va uni keng jamoatchilikka transformatsiyalashtirish ekologik jamoat birlashmalari, nodavlat notijorat tashkilotlarining bu boradagi vazifalaridan unumli foydalanish zarur.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek: "Nodavlat va jamoat tashkilotlarini rivojlantirishdan maqsad - jamiyat a'zolarining manfaatlarini muvozanatini ta'minlash va himoya qilish. Siyosiy va ijtimoiy sohada esa davlat tizimlariga muqobil kuch sifatida ular adolat tarozisini hayotda hukmron qilishga hissa qo'shishlari lozim" [2]. Shuningdek, nodavlat notijorat tashkilotlarining bugungi kundagi ahamiyati haqida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlab o'tganidek, "Erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish borasida amalga oshirayotgan islohotlarimizda nodavlat notijorat tashkilotlarining o'rni va roli beqiyos ekanini alohida ta'kidlash joiz". Zero, mamlakat ekoturizmining ichki imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanishda turizm tashkilotlari bilan bir qatorda, ekologik jamoat va nodavlat notijorat tashkilotlari-ning o'rni beqiyos bo'lib qolmoqda.

Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi (hozirda O'zbekiston respublikasi ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi)ning qo'shma qarori bilan 2005 yil 7 noyabrda "Respublikada ekologik ta'limni rivojlantirish va ekolog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash hamda malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish istiqbollari" bo'yicha Dastur va Kontseptsiya qabul qilinganligi e'tirofga sazovor. Bu ekolog kadrlar, xususan, ekoturizm faoliyati bilan bevosita Shug'ullanuvchi kadrlarga bo'lgan ehtiyojni ta'minlashda muhimdir. O'zbek tadqiqotchisi O.H.Xamidov o'zining ilmiy maqolalaridan birida, «Ekologik turizm tabiat bilan kishilarning uzviy bog'liqligi va bevosita mulqotini rivojlantirishga va tabiatda hozir-halovat, madad, quvvat, bilim, tashkil etuvchilarga esa katta daromad olishga, umuman ekologik iqtisodiy barqarorlik va muvozanatni saqlagan holda faol dam olishga asoslanadi» [5], deb ta'kidlab o'tadi. Zero, bugungi kunda ekoturizmni rivojlantirish dolzarb masalalardan biri bo'lib, mamlakat ekologik tabiiy muhitini va iqtisodiy barqarorligini ta'minlovchi eng muhim omillaridan biri sifatida xizmat qiladi.

Xususan, ekoturizmning ijtimoiy-iqtisodiy muammolari, ekoturizmning tabiatga ta'siri, ekoturizmning barqaror rivojlanishi, ekoturizm imkoniyatlari kabi masalalarda olib borilayotgan tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa va takliflar. Ko'rinib turibdiki, ekoturizmni rivojlantirishdan ko'zlangan maqsad asosan shaxsni tarbiyalash va bu orqali tabiiy atrof-muhit barqarorligini saqlab qolishdan iborat. Shu nuqtai nazardan mamlakatimizda so'nggi yillarda turizm, ayniqsa, ekoturizm salohiyatini rivojlantirish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Ekoturizmning rivojlanish jarayonida bevosita har bir shaxsning ekologik huquqiy savodxonligi muhimligi bois, bugungi kunda zamonaviy ekoturizmni rivojlantirishda shaxs ekologik huquqiy ongini yuksaltirish zaruriyati yuzaga kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Evans-Pritchard, D. and Salazar, S. (1992), «What is Ecotourism?» Eco-Institute of Costa Rica and ULACIT. - P.17
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'sida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - Toshkent: O'zbekiston, 1997. - B. 112-113.
3. Mayra Sanchez Morgan, Doctor of Philosophy dissertation on «Ecotourism and Women's Empowerment: A Case Study in Quintana Roo Mexico» Michigan Technological University, 2019. <https://doi.org/10.37099/mtu.dc.etdr/971>.
4. Mirziyoyev SH.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent, O'zbekiston, 2021 yil, 173-174 betlar.
5. Xamidov O.H. «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» ilmiy elektron jurnali. -Toshkent, 2015. - № 2. - B. 1.
6. Sh.Otaboev, S.Mirvaliev va E.Tursunov - Ekologiyada madaniyat va ma'naviyat muammolari.T.: «Nishon noshir» nashriyoti, 2009 y., 249-250-betlar.

Qodirjon ARZIBAYEV,
O'zbekiston milliy universiteti dotsenti
E-mail: Sportsmen4959@mail.ru
Tel: (99) 435-49-59

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti dotsenti F.Turdiyev taqrizi ostida

SPORT FAOLIYATI MOTIVLARINING DINAMIK NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya: ushbu maqolada sport faoliyati motivlari muammosi yuzasidan o'tkazilgan tadqiqotlar, muammo yuzasidan ishlagan olimlar fikr va mulohazalari keltirib o'tilgan

Kalit so'zlar: Sport, faoliyat, motiv, motivatsiya, psixologik, faollik, tadqiqot, olim, fikr, sportchi, qoniniyat, mexanizm, manbalar, tahlil

ВЫЯВЛЕНИЯ ДИНАМИКИ МОТИВОВ СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В данной статье приводятся исследования, проведенные по проблеме мотивации занятий спортом, мнения и комментарии ученых, занимающихся данной проблемой.

Ключевые слова: Спорт, деятельность, мотив, мотивация, психологическая, деятельность, исследование, ученый, мысль, спортсмен, обоснованность, механизм, ресурсы, анализ.

IDENTIFYING THE DYNAMICS OF MOTIVES FOR SPORTS ACTIVITY

Annotation

This article presents studies conducted on the problem of motivation for playing sports, opinions and comments of scientists dealing with this problem.

Key words: Sport, activity, motive, motivation, psychological, activity, research, scientist, thought, athlete, validity, mechanism, resources, analysis.

Ma'lumki, sport faoliyati sportchilar motivatsiyasiga ta'sir ko'rsatadi. Har bir sportchi sportdagi yutuq va mag'lubiyatni turlicha qabul qiladi. Ayrim sportchilarni g'alaba ruhlantirsa, boshqalariga aks ta'sirini ko'rishimiz mumkin. Mag'lubiyat ham sportchilarga bir xil ta'sir ko'rsatmaydi. Bu masalani oydinlashtirish maqsadida kurash sporti bo'yicha trener bilan bo'lgan suhbat jarayonida ma'lum bo'lishicha, ular oldida iqtidorli bolalarni ajratish muammosi emas balki ularda ushbu sport turiga nisbatan fidokorlik va muhabbat tuyg'usini singdirish vazifasi turganligini ko'rsatdi. Aksariyat trenerlarning ta'kidlashicha, kurash sportiga nisbatan bolalarning qobiliyatini aniqlash uchun 3-4 haftaning o'zi yetarli bo'ladi, biroq ko'pincha aynan tengdoshlari orasida ajralib turuvchi birmuncha iqtidorlilar saralanadi. Trener o'smirlar bilan bo'lgan faoliyatida yana o'ziga xos paradokslarga duch keladi. Bu jarayonda sport natijalarining dinamikasi har doim ham oldindan bashorat qilinganidek bo'lmaydi. Qobiliyatli umidli o'spirin birdaniga rivojlanishdan to'xtaydi, kechagi o'rta xol bola kutilmaganda oldingi qatorga o'tib oladi. Ko'pincha bu omillarni tushuntirishda atrofda qilgani ta'siri ham qiziqishlarning o'zgarishi bilan bog'lanadi. Ayniqsa, qadr-qiyamatini qayta baholash sportchining bir yosh kategoriyasidan boshqa yosh davriga o'tish jarayonida sodir bo'ladi.

Moskva sport psixologiyasi maktabi asoschisi P.L.Rudik fikricha, faoliyat (sport faoliyati) – bu insonning o'z ehtiyojlari va manfaatlarini qondirishga qaratilgan harakatlari majmui bo'lib, quyidagi sxemadan iborat: ehtiyojlar, motivlar, maqsad, harakatlar, faoliyat natijasi. Faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari uning ijtimoiy xarakteri, maqsadlilik, rejalashtirish, tizimlilikidir.

Sport faoliyatining motivlari dinamik namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi. Darhaqiqat, uzoq muddatli sport jarayonida bitta sportchi muntazam ravishda motivlarni o'zgartiradi. Lenengrad sport psixologiyasi maktabi asoschisi A.S. Puni sport faoliyati motivlari bo'yicha olib borilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar asosida sportga rag'batlantiruvchi motivlar rivojlanishining dinamikasini belgilab berdi. Uning fikricha ular uch bosqichda namoyon bo'ladi:

Sport bilan Shug'ullanishning dastlabki bosqichi. Bu davrda sport faoliyatiga kirishib ketishga bo'lgan dastlabki urinishlar amalga oshiriladi. A.S. Puni harakat qilishga undovchi motivlar – jismoniy mashqlarga anglanmagan qiziqish, tabiiy xarakterga ega bo'lishi, ushbu sport turi bilan Shug'ullanish uchun qulay bo'lgan ekologik sharoitlar bilan bog'liq hamda ko'pincha burch elementlarini o'z ichiga olashi bilan tavsiflanadi deb xisoblaydi.[20]

Tanlangan sport turi bo'yicha mutaxassislik bosqichi. Uning fikricha ushbu bosqichda motivlar - muayyan sport turiga qiziqishni

rivojlantirish, muayyan sport turi bo'yicha kashf etilgan qobiliyatlarni rivojlantirish, muvaffaqiyatni mustahkamlashi hamda maxsus bilimlarni kengaytirish, yuqori darajadagi jismoniy tayyorgarlikni o'zlashtirish istaklarida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, sport faoliyati ehtiyojga aylanadi ya'ni jismoniy yuklamalarga ko'nikish fonida, ularni xis qilish odat tusiga kiradi.

Sport mahorati bosqichi. Bu erda asosiy motivlar intilishda ifodalanadi – sport mahoratini yuqori saviyada saqlab qolish va bundanda katta muvaffaqiyatlarga erishish, sport yutuqlari bilan Vatanga xizmat qilish, ushbu sport turini rivojlantirishga ko'maklashish, ularning tajribasini yosh sportchilarga o'tkazish zarurati kabilar bilan izoxlanadi.

Sport faoliyatining motivlari aniq ijtimoiy yo'nalish va pedagogik intilishlar bilan tavsiflanadi.

Sportni rivojlantirishda motivatsiya fenomeni muhim ahamiyatga ega. Motivatsiya nafaqat sportchi shaxsining tavsifnomasi bo'lib qolmay balki uni qo'yilgan maqsad tomon olib boradi hamda sport faoliyatining turli jarayonlariga ta'sir qiladi. Motivatsiyaning o'ziga xos xususiyati uning ta'sir doirasi o'z navbatida sport faoliyatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Raqobatdoshlik sharoitida o'zini to'laqonli namoyon qilib, o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishishda aniq usullarga ega bo'lgan yuqori darajadagi motivatsiyasi shakllangan sportchidan kutish mumkin. Sportchi shaxsida aniq motivatsiya xususiyatini bilmasdan uni yuqori natijalarni erishishga tayorlab bo'lmaydi. Bundan Shunday xulosaga kelish mumkinki, sportchi shaxsining faoliyatida muvaffaqiyat va yutuqlari ko'p jihatdan ilardagi motivatsiyaga bog'liq.

S.L. Rubinshteyn o'zining ishlarida "Motiv muayyan harakatga ongli undovchi sifatida shaxsning o'zida bo'lgan holatlarni hisobga olishi, baholashi, xolatni taroziga solishi, o'zi oldida turgan maqsadni amalga oshirishi natijasida shakllanadi; ularga bo'lgan munosabatdan motiv o'ziga xos mazmunida tug'iladi, bu real hayotiy harakat uchun zarurdir", – deb yozadi [16].

O'z navbatida B.F. Lomov "Ijtimoiy sharoitlar va ijtimoiy muhit munosabatlaridan shaxsning motivatsion sohasida qaysi motivlar hal qiluvchi bo'lishiga bog'liq bo'ladi", – deb ta'kidlaydi[8].

Inson faoliyatining anglangan xolda qo'yilgan maqsadlarga erishishiga yo'naltirilgan bo'lib, ular nafaqat o'z ehtiyojlarini qondirish bilan balki jamiyat tomonidan qo'yilgan talablarni bajarish bilan bog'liqdir. Agar inson faoliyatining mavhum jihatlari xususida to'xtaladigan bo'lsak, uning tarkibiy qismlari sifatida harakat (erishilishi lozim bo'lgan natija haqidagi tasavvurga bo'yunovchi

jarayon) atraksiyalari, harakatini amalga oshirish usullari psixofiziologik funksiyalar va ularning bloklaridan iborat. Biroq bu jarayonning alohida olingan individ faoliyati nuqtai nazaridan to'xtamagan bo'lsa faoliyatning amalga oshiruvchi hamda o'zining tabiatiga ko'ra ijtimoiy munosabatlar yig'indisi sifatida tafsiflanadi. Aynan shunday faollikni amalga oshiruvchi ijtimoiy munosabatlar yig'indisi ongli individ hisoblanadi. U jamiyatda aniq bir mavqiyini egallab o'ziga xos ijtimoiy rolni bajaradi. Shaxs tuzilishini o'rgangan V.S.Merlin[10] individualliklikning uch iyerarxik darajasini ajratib ko'rsatadi: metrodinamik, psixodinamik va shaxsiy. Bunda u psixodinamik darajaga dahldor bo'lgan temperament xususiyatlarini shaxs tuzilishiga kiritmaydi. A.G.Kovalev[5] shaxs tuzilishiga maqsad, qobiliyat, xarakter va boshqarish tuzilishini kiritadi. Shunga muvofiq A.G.Kovalev tizimlashtirishga ko'ra sportchi shaxsining tuzilishini tarkibiy qismlari orasida yo'nalganlik, temperament, xarakter, qobiliyat va o'zini o'zi boshqarish tuzilmalarini ajratamiz. Berilgan tarkibiy qismlar – shaxs yo'nalganligini yoki insonning vokelikka tanlama munosabatini hamda sportda shaxs yo'nalganligi bilan ko'proq yuqori yutuqlar motivatsiyasiga daxildordir. Sportchi eng oxirgi chegarasida jismoniy harakatni qisishga, kuchni psixik keskinlik harakatini kechirishiga, raqibini yengishga va eng apsoy – sportda yuqori natijalarni ko'rsatishga bo'lgan ehtiyojini sezadi. Sportdagi muvaffaqiyatga erishish ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, jamiyat tomonidan qo'yilgan vazifalarni bajarishi sifatida tushuniladi. Shuning uchun sportchining o'z ustida ishlashi, o'zini mukammallashtirishga bo'lgan ehtiyoji ham Shundadir. Falsafiy nuqtayi nazaridan sport faoliyatining obyekt va subyektining birlashtirishi sodir bo'ladi.

V.Goshek va Ye.A.Kalinin[4,7]larning ko'rsatishicha muvaffaqiyatga erishishga extiyoji yuqori bo'lgan bokschi va kilichbozlar faoliyatining hujumkor usulini afzal deb biladilar. Unga ko'ra hujumkor harakatlar soni ularda ancha yuqori ekanliklarini aniklashganlar. Bu fakatgina boks va kilichbozlik uchun xos emas. Sport o'yinlarida tez-tez, yaxshi tayyorgarlik ko'rgan lekin Shuxratparas bo'lmagan kamandaning hujumining varyantlarini yaxshi o'rgangan bo'lishiga qaramay hamma vaqt qarshi hujumni olib borishini ko'rish mumkin.

Bir qator tadqiqotlarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi va sportchi shaxsining xavotirlanishi kabi xususiyatlari o'rtasidagi aloqa borligi aniqlangan. Xavotirlanish shaxsga xavf soluvchi vaziyatlarga yoki qo'rquvning emotsional xolatlariga nisbatan barqaror moyilligi tushuniladi. Ma'lumki faoliyatni samarali yakunlanishiga intilish tizimi xavotirlanish holatini bilan belgilanadi. Turli sharoitlarda mustahkamlanib, bunday holat xavotirlanishni rivojlanishiga yordam beradi. Motiv kuchi kuchliroq bo'lgani sari, sportchida xavotirlanishni ortib borishiga yordam beradi. Yutuqni egallashga bo'lgan intilish motivatsiyaning ustunlik ko'prok kuchsiz ifodalangan xavotirlanish xos bo'lgan sportchilarda, omadsizlik, oldindan qo'rquvning ustun kelishi xavotirlanish holati kuchli namayon bo'lgan sportchilar uchun xosdir[3].

Amerikalik mashhur olim G.Olportning motivlar funksional avtonomiyasi nazariyasi alohida o'rin egallaydi. Bu nazariyada motivlar transformatsiyasi, tizimli rivojlanishi jarayon sifatida talqin etiladi. G.Olport o'z konsepsiyasida tizimlarning umumiy nazariyasi g'oyalardan, ayniqsa, ochiq tizimlar haqidagi g'oyadan keng foydalangan. Olimning fikricha, Shunday motivlar borki, ular yarim yopiq tizimlarning tabiatiga monand faoliyat ko'rsatadi va rivojlanadi, ya'ni funksional avtonomiyaga ega. Bir tizimga kiruvchi motivlarni G.Olport reaktiv, tashqi undovga muhtojlik qonunlariga bo'ysunuvchi motivlar, deb ataydi. Ammo G.Olportning ta'kidlashicha, shaxs ochiq tizimlar kabi o'zgaruvchi va rivojlanuvchi motivlar bilan tavsiflanadi, degan fikr haqiqatga yaqinroqdir. Agar avvalgi tizim motivlarning perseverativ funksional avtonomiyasi, deb atalgan bo'lsa, keyingi tizimni G.Olport propriativ funksional avtonomiya, deb ataydi. Ochiq, yopiq va yarim ochiq tizimlar haqida to'xtalar ekan u yopiq tizim modelini shaxs va uning motivatsiyasiga qo'llab bo'lmashligini ta'kidlagandi. Ochiq funksional tizim taraqqiyot uchun zamin hozirlaydi, uni esa undovchi muhtojlik doirasida tushuntirib bo'lmaydi. G.Olport tomonidan shaxs motivlarining ochiq tizimlar sifatida tahlil etilishi, shaxs va shaxs motivlari taraqqiyoti chegarasiz jarayon ekanligini ta'kidlash uchun imkoniyat beradi. [13]

Ongsizlik ta'limotining asoschisi Z.Freyd xulq motivlari va extiyojlari muammosini ishlab chiqayotib, motivatsiyaning manbai instinkt, u tur va individning saqlanish shartidir deb taqdirlaydi. Mazkur holatnn muallif individning energetik potentsiya sifatida talqin etadi. Eng asosiy masala Shuki, Z.Freyd motivatsiya regulatori va motivatsiya energiyasining irsiy manbai sifatida "u" tushunchasiga qanday ma'no yuklamoqchi. Uningcha, "u" tushunchasining mazmuni

tug'ma va o'zgarmasdir. Xuddi Shu bois mantiq qonunlari va aql darajalari, ko'rsatkichlari unga hech qanday ahamiyat kasb etmaydi Z.Freyd affektiv, impulsiv shakldagi mutlaqlashgan qo'zg'ovchilarni nazarda tutgan bo'lsa ajab emas. Ushbu qo'zg'atuvchilar (turtkilar) ning impulsivlik, tahminiylilikning effektiv mohiyati, notanqidiylik, ongli va irodaviy nazoratga itoat etishda qiyinchilik kabilarning dinamik xususiyatlarini mutlaqlashtirish bo'lib, ularning asosida quyi genetik va strukturaviy darajadagi qo'zg'atuvchilar yotadi. Z.Freyd ta'kidlab o'tgan dinamik xususiyatlar va xossalari mohiyatida motivatsiyaning chukur asosiy manbasini ko'radi. Uning konsepsiyasida inson xulqi va harakatining dvigateli jinsiy instinkt hamda uning transformatsiyasi ustuvor o'rin egallaydi.[1]

Taniqli russ psixolog S.L. Rubinshteyn o'zining asarlarida motivatsiyani irodaviy harakatlar bilan bog'lagangan xolda izohlashga harakat qiladi. U motivni yaqqol faoliyat nuqtai nazaridan turib talqin qilindi. S.L. Rubinshteyn motivni insonning ijtimoiy-tarixiy rivojlanishi, uni faoliyatining ijtimoiy xususiyati bilan uzviy bog'liklikda deb hisoblagan. U motivga extiyoj nuqtayi nazaridan yondashadi. U ehtiyoj va instinkt o'zaro qarama-qarshi ko'yishlik, asosiy tushunchalar qatoriga kirib kelishi lozim deb xisoblagan. Shunda ehtiyoj tushunchasi negizida inson xulq-atvor motivatsiyasi ta'limoti instinkt va mayl ta'limoti qiyosidan mutlaqo boshqacha talqinga ega bo'ladi. Shunga ko'ra, muallif shaxs faoliyatining maqsadi va motivi nuqtasidan turib uni tahlil qiladi. Shaxsning yo'nalishi va motivi orasidagi moslikka katta ahamiyat beradi. Uning motivatsiya va motiv yuzasidan shaxsiy qarashlari motivatsiyaning rivoji va o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etgan. [16]

Polsha va rus olimi, huquqning psixologik nazariyasi muallifi L.I. Petrajitskiy motivatsiyaning ilmiy nazariyasini yaratish g'oyasini ilgari surgan. Uning fikricha, shaxsning xulq-atvorini eng to'g'ri baholashda motivatsiyani hisobga olmaslik xato bo'ladi. Shunga ko'ra, u xuquqshunolar uchun motivlar masalasini o'rganish jiddiy zaruriyat ekanligini ta'kidlaydi. Biroq, L.I. Petrajitskiyning o'zi shaxs va uning motivatsiyasini faqat psixolog pozitsiyasidan turib tahlil kiladi. [14]

Tabiiy eksperiment metodining muallifi A.F. Lazurskiy psixik jarayonlarni hamda shaxsning xususiyatlarini tadqiq qilishda motivlar masalasiga ham e'tibor qaratadi. Muallif o'zining tadqiqotlarida "mayllar va xohishlarning kuchi hamda zaifligi", "motivlar kurashiga moyilligi", "motivlarning muxokamasiga tortilganligi", "xohishning qadriyatligi va aniqliqi" kabi kontekstlar orqali o'z qarashlarini ifodalashga harakat qiladi. Shuning bilan birga A.F. Lazurskiy intilish natijadorligining darajasi ongli irodaviy zur berishga bog'liq degan xulosani ta'kidlaydi. Shunga ko'ra, u shaxsning tadqiqoti dasturida munosabatlar tizimiga keng o'rin ajratgan. U o'z tadqiqotida shaxsga ijtimoiy yondashishga harakat qilgan. [9]

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, rus fiziologi A.A. Uxtomskiy organizm funksional xolatlarining determinantlari muammosini o'rganishda o'zining dominant tamoyilini kashf qilgan. U kashf etgan dominant tamoyili xulq-atvor harakati va uning vektori sifatida asoslashga urinadi. Motivlar masalasi uning uchun muhim ahamiyat kasb etgan holda fiziologik, psixologik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Xulq-atvor yaxlitligi tufayli organizm integral butunlik tarqasida tushuntiriladi. Bunda, psixologik va fiziologik xolatlarning biri ikkinchisidan ajralmas ekanligi ta'kidlanadi. Muallif motivni insonning zo'r berishi natijasida shakllanuvchi qo'zg'atuvchi sifatida talqin etadi hamda uni hayot jarayonida o'zgaruvchanligini ta'kidlaydi.[17]

V.M.Borovskiyning motiv haqidagi qarashlarida motivning ehtiyoj negizidan yuzaga kelishini ilmiy jixatdan tushuntirib berish maqsadida turlicha xususiyatlarni, masalalar yechimini topish kerak, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, motiv inson xulqini oldindan aytib berishni uddasidan chiqish va uni zarur yo'nalishga yo'llash imkoniyatiga ega bo'lishdan iboratdir. Borovskiyning motivatsiyaga bunday yondashuvi uning yechimini qidiruvchi tadqiqotchilarga ilmiy jihatdan to'g'ri ko'rsatma berish imkonini beradi.[2]

Motiv muammosini o'rganish ustanovka nazariyasi muallifi gruziyalik olim D.N. Uznadze tomonidan ham amalga oshirilgan bo'lib, uni ustanovka nazariyasidan turib izoxlashga harakat qilgan. U motivni shaxs extiyoji bilan bog'lab, subyekt faolligining manbai deb baholaydi. Uning fikriga qo'ra, motivatsiya irodaviy harakatga olib keluvchi bosqich xisoblanadi. Muallif motivatsiya mohiyatiga, mazmuniga taalluqli nazariyani rivojlantirib, inson hayoti ustanovkasida mustahkamlanuvchi, uning negiziga aylanuvchi harakatni qidirish va topishdan iborat deb hisoblaydi. D.N. Uznadze tomonidan ehtiyojni o'zga xos tarzda tushuntirish holati, real xatti-harakatdagi motivning funksiyalari va ularning ustanovka bilan

munosabati masalasining quyilishi motivatsiya nazariyasining boyishiga olib keldi. Biroq ustanovkani anglab bo'lmas ruhiy holat deb izohlash, uni motivatsiyada bahsli hodisa sifatida qaralishiga olib keladi. [18]

V.M. Myasishev motivlar bilan shaxsning munosabati pozitsiyasidan turib Shug'ullanadi [11]. Shuning uchun motiv, uningcha, shaxsning munosabati tarzida yuzaga keladi. Muallif fikricha, motiv harakat obyektiga nisbatan munosabatning ifodalalanishidan boshqa narsa emas. V.I. Kovalev [6] esa motivga shaxsning ehtiyoji bilan uyg'unlashuvi nuqtayi nazaridan yondashadi.

P. M. Yakobson motiv muammosini keng ko'lamda tadqiq qilgan olimlar sarasiga kiradi [20]. Muallif motivlar muammosining sobiq sovet psixologiyasida va uzoq xoriyda o'rganilishi, undagi turli qarashlarga oid mulohazalarni o'zining monografiyasida umumlashtiradi. Shuning bilan birga u o'quv va mehnat faoliyati motivlari masalasini shaxsning asosiy xususiyatlari bilan motivatsion doirasidagi aloqa bo'yicha tahlil qiladi. Ilmiy manbalarni faoliyat va

shaxsga oid jabhalar bo'yicha tahlil qilish bu yo'nalishdagi tadqiqotlar ko'lamini kengayishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik tadqiqotlardagi motivlar muammosining talqiniga S.G. Moskvichev monografiyasi [12] ham bag'ishlangan bulib, motivatsiyaga nisbatan uzoq xoriy mamlakatlar psixologlarining karashlari talqin qilinadi, mehnat faoliyati motivlarining ayrim tomonlari tahlil etiladi. Chet ellardagi o'zini namoyon qilish (faollashtirish), Uzini karor toptirishi (tanitish, o'z nufuzi va mavqeyini tiklash), "affektning noadekvatligi", talabgorlik darajasi konsepsiyalarini tanqidiy ravishda tahlil qiladi

Yuqoridagilardan kelib chiqib Shuni ta'kidlab o'tish joizki, sport bilan Shug'ullanish va umuman faoliyat motivlarini o'rganish doimo olimlarda katta qiziqish uyg'otib kelgan. Biz tomondan olib borilgan tadqiqot maqsadida ham o'smir sportchilarda sport faoliyatining psixologik xususiyatlarini o'rganish maqsad qilib olingan.

ADABIYOTLAR

1. Асамова Р.З. Касб танлаш мотивацияси ва унинг динамикаси / дисс.психол.ф.н. 2002 й.
2. В.М. Боровский Введение в сравнительную психологию / М.: – Работник просвещения, 1927
3. И.И.Бойко Мотивация достижения у подростков-спортсменов и ее развитие в процессе проведения коррекционно-тренинговых занятий / автореферат дисс. Иркутск 2006
4. В.Гошек, Е.А. Калинин. Составление и деятельность спортсмена в связи с особенностями мотивации достижения. – В кн.: Вопросы спортивной психогигиены. М.: изд. ВНИИФК, 1977.
5. Ковалев А. Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. Издательство политической литературы. 1978
6. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности / В.И.Ковалев. М.: Наука, 1988. - 192 с.
7. Е.А.Калинин Экспериментально-психологическое исследование мотивации и тревожности у спортсменов. – В кн.: Вопросы спортивной психогигиены, вып. II, М.: изд. ВНИИФК, 1973.
8. Ломов, Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / отв. ред. Ю.М. Забродин, Е.В. Шолохова. – М.: Наука, 1984. – С.383-482.
9. А.Ф. Лазурский Очерк науки о характере. 2019 Издательство: Юрайт
10. Мерлин В.С. Психология индивидуальности: Избранные психологические труды. 2-е изд., стереот. 2009
11. В.Н. Мясисев. Психология отношений. Издательство: МПСИ, МОДЭК 2011, 400 с.
12. Москвичев С.Г. Проблема мотивации в психологических исследованиях / С.Г. Москвичев. Текст. Киев.: Мир, 1975. - 235 с.
13. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. Пер. с англ. Л. В. Трубиной и Д. А. Леонтьева. М.: Смысл, 2002.
14. Л.И. Петражиский Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология. 2015 Издательство: Ленанд
15. А.С.Пуни Очерки психологии спорта [Текст] / А. С. Пуни, проф. д-р пед. наук. – Москва: Физкультура и спорт, 1959. - 308 с.
16. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / (1940; 1946; 1989; 2000) – СПб.: Питер, 2001. – 467с.
17. А. А. Ухтомский Доминанта. – СПб.: «Питер», 2002.
18. Д.Н. Узнадзе Философия. Психология. Педагогика. Наука о психической жизни / Год издания: 2014 Издательство: Смысл
19. М.И.Фирсов Развитие мотивации достижения в спортивной деятельности (на примере баскетболистов) / автореферат дисс. Астрахан 2006
20. Яковлев Б.П. Психическая нагрузка в спортивной деятельности: Автореф. дис. . д-ра психол. наук / Б.П.Яковсон. М.: Моск. пед. гос. ун-т, - 1999. - 46 с.

UDK:301.085:15:153:371.1(045)

Munira ACHILOVA,
Qarshi Davlat universiteti psixologiya kafedrasida tayanch doktoranti
E-mail: Achilova_munira1988@mail.ru
Tel: 97 200 31 40

QDU professori M.A.Jabborov taqrizi ostida

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF EMPATHY IN EDUCATORS

Annotation

In the article, the history of the study of empathy, its types, and the characteristics of the formation of interpersonal relationships among pedagogues are revealed. It is studied which type of empathy prevails in a person at the age of elementary school, in adolescence, and in adolescence.

Key words: Empathy, sympathy, personality, pedagogic, affective, motor, ability, social, emotional, cognitive, predicative, communicative, competence.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ЭМПАТИИ У ПЕДАГОГИ

Аннотация

В данной статье представлена история изучения эмпатии, ее видов, форм их проявления у людей, а также трактовка развития эмпатии в межличностных (с учащимися) отношениях педагога в социально-психологических исследованиях. широко освещены.

Ключевые слова: Эмпатия, сочувствие, личность, педагог, аффективная, двигательная, способность, социальная, эмоциональная, когнитивная, предикативная, коммуникативная, компетентность.

PEDAGOGIYALARDI EMPATIYA HISSINI RIVOJLANTIRISHIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Аннотация

Ushbu maqolada empatiyaning o'rganilish tarixi, turlari, ularning odamlarda namoyon bo'lish shakllari, shuningdek, pedagogning shaxslararo (o'quvchilar bilan) munosabatlarida empatiya hissini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik tadqiqotlardagi talqini keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Empatiya, simpatiya, shaxs, pedagog, affektiv, motor, qobiliyat, ijtimoiy, hissiy, kognitiv, predikativ, kommunikativ, kompetentlik.

Kirish. Empatiya (yunoncha *empathia* – empatiya) - hissiy holatni tushunish, boshqa odamning tajribasiga kirish. "Empatiya" atamasini E.Titxener kiritib, falsafiy an'analarda rivojlangan simpatiya g'oyalari E.Klifford va T.Lippsning empatiya nazariyalari bilan umumlashtirgan. Boshqa odamning motor va affektiv reaksiyalarini proektsiyalash va taqlid qilish mexanizmlariga asoslangan hissiy empatiyani farqlash; aqliy jarayonlarga asoslangan kognitiv empatiya (taqqoslash, o'xshatish va h.k.) va shaxsning muayyan vaziyatlarda boshqa birovning affektiv reaksiyalarini bashorat qilish qobiliyati (qarang ta'sir) sifatida namoyon bo'ladigan predikativ empatiya. Empatiya empatiyaning maxsus shakllari - boshqa shaxs u bilan identifikatsiya qilish orqali boshdan kechiradigan bir xil hissiy holatlarning subektining tajribasi va empatiya - boshqa birovning his-tuyg'ulariga nisbatan o'zining hissiy holatini boshdan kechirishi sifatida ajralib turadi. Empatiya jarayonlarini tushunishning boshqa turlaridan (aniqlash, rollarni qabul qilish, desentratsiya va boshqalar) ajratib turadigan muhim xususiyat – bu aks ettiruvchi tomonning zaif rivojlanishi (Qarang: "Ko'zgu", to'g'ridan to'g'ri hissiy munosabatlar doirasidagi izolyatsiya tajriba).

Shaxslarning empatik qobiliyati, qoida tariqasida, hayotiy tajribaning o'sishi bilan ortib borishi aniqlandi; subyektlarning xatti-harakatlari va hissiy javoblari o'xshash bo'lsa, empatiya osonroq amalga oshiriladi. Kontsepsiyaning kelib chiqishi va unga qo'shgan ma'nosi haqida batafsil ma'lumot "Yurakdan hamdardlik" da yozilgan. Juda muhim: Shu bilan birga, empatiyaning muhim xususiyatini ta'kidlash juda muhimdir (Z.Freyd tomonidan qayd etilgan). Empatiyaga ega bo'lish boshqa shaxsning subektiv dunyosini xuddi idrok etuvchining o'zi xuddi Shu boshqa shaxs kabi idrok etishni anglatadi. Buning ma'nosi - o'zganing dardini yoki zavqini o'zi his qilgandek his qilish va ularni yuzaga keltirgan sabablarga o'zicha munosabatda bo'lish, lekin Shu bilan birga bir lahzaga ham unutmang. "Agar oxirgi shart yo'qolgan bo'lsa, unda berilgan davlat identifikatsiya holatiga aylanadi – aytmoqchi, juda xavfsiz. 50 yillarning boshlarida og'ir kasallikdan aziyat chekkan mijozlaridan birining ichki dunyosiga Shu qadar "his" etgan Rojersning o'zi ham psixoterapevt yordamiga murojaat qilishga majbur bo'lganligi bu borada dalolat beradi. Faqat uch oylik ta'vil va hamkasblaridan biri bilan psixoterapiya kursi unga tiklanishiga va hamdardlikning ma'lum chegaralariga rioya qilish zarurligini tushunishga imkon berdi. Bu nuqta, ayniqsa, so'nggi yillarda aniq ro'y berayotgan empatiya rolining mutlaqla Shuvi bilan bog'liq holda muhim bo'lib tuyuladi.

"O'zingizni boshqasining o'rniga qo'yish" uchun siz bu boshqasi haqida yaxshi tasavvurga ega bo'lishingiz, uning modeli sizning boshingizda bo'lishi kerak. Bu o'zingizning stereotipik g'oyalaringizni boshqasiga o'tkazib, illyuziyaga tushmaslikning yagona yo'li. Empatiyada, hamdardlikda: Agar empatiya zamonaviy o'qituvchi uchun yetarlicha tanish so'z bo'lsa, unda empatiya – dunyoni boshqa birovning nigohi bilan ko'rish qobiliyati falsafa va psixologiyaga oid asarlar sahifalarida endigina paydo bo'la boshlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Maykl V. Foks o'zining "Empatiya, insonparvarlik va hayvonlar farovonligi" maqolasida empatiya, empatiya va empatiya kabi tushunchalarni tahlil qiladi. Empatiya va empatiya turli hodisalardir. Uning his-tuyg'ularidan biriga hamdardlik, ayniqsa qayg'u, azob-uqubat, rahm-shafqat, achinishni o'z ichiga oladi. Empatiya yunoncha so'z bo'lib, noziklik ma'nosi va keyinchalik nemischa so'zdan kelib chiqib, biror narsaga nisbatan his-tuyg'ularni bildiradi. Empatiya boshqa mavjudotni tushunish va unga aqliy kirish qobiliyatini anglatadi. Empatiya qobiliyati o'smiring shaxslararo muloqotida katta o'rin tutadigan do'stlik uchun asosdir. Empatiya, o'z navbatida, G. Kreyyg yozganidek, ijtimoiy xulosaga asoslanadi, "Chunki siz boshqa odam nimani his qilayotganini bilmasangiz, unga hamdardlik bildirila olmaydiz". ... Balog'at yoshida namoyon bo'lgan ruhiy shaxsning shakllanishi sifatida empatiya kelajakda ijtimoiy xulq-atvor va altruizmining stimulyatori hisoblanadi. O'smirlik va o'smirlik davriga oid bir qator xorijiy tadqiqotlarda hissiy belgi saqlanib qolgan holda, o'smirlik davridagi empatik tajribalarning o'smirlik va balog'at yoshiga o'tishining ta'siri tasvirlangan. "Agar bolalik va o'smirlik davrida odam ota-onasi bilan empatik tushunishga ega bo'lsa, u holda balog'at yoshida atrof-muhitga empatik munosabat salbiy tajribalarni keltirib chiqarmaydi va aksincha: ba'zi odamlar butun umri davomida o'z ota-onasiga nisbatan nafratni o'tkazadilar. Ota-onalar boshqa odamlarga. "Empatik kechinmalarining o'tkazilishining ta'siri Shundan dalolat beradiki, empatiya obektga nisbatan namoyon bo'lgandan so'ng, odam ilgari befarq munosabatda bo'lgan boshqa obektlarga ham tarqalishi mumkin. ...

Badiiy adabiyot qahramonlariga hamdardlik ko'rsatkichlari o'rtasida sezilarli bog'liqlik aniqlandi ... Empatiya nafaqat real hayotda, balki xayoliy qahramonlarga nisbatan ham namoyon bo'lishi mumkin, bu Shubhasiz "empatik signal" ning uzatilishini istisno qiladi, lekin o'zini ongli yoki ongsiz ravishda kimningdir o'rniga qo'yish qobiliyati haqida gapiradi. kimda ma'lum bir fikr bor.

Qahramonning his-tuyg'ulari haqida o'qib, biz unga hamdard bo'lamiz, biz uni qanchalik yaxshi tushunamiz yoki u ma'lum bir stereotipga mos kelishini tushunamiz. Hikoya jarayonida individual xususiyatlar asosida biz o'z modelimiz bo'yicha tajribalarni baholaymiz. Va bu, aksincha, xuddi Shu odamlarning bahosi bilan rozi bo'lmasligi mumkin, bu qo'shimcha ravishda guvohlik beradi: bunday ma'lumotlarning tashqi manbasi yo'q. Psixologik va psixiatrik amaliyotda ruhiy holatni belgilar kombinatsiyasi orqali tanib olish qobiliyati juda qadrlanadi va rivojlanmoqda. Shaxsiy tajriba bemorlar bilan muloqot. Ushbu turdagi professional empatiya professional maqolalarda keng muhokama qilinadi. Shunday qilib, "Empatiyaning tabiati va uning psixoterapiyadagi roli" maqolasida: Karl Rojersning tajriba yo'nalitirilgan terapiyasida va Xaynts Kohutning psixanalitik o'z-o'zini psixologiyasida empatiya asosiy rol o'ynaydi. Rojers empatiyani terapevtning terapevtik munosabatlardagi asosiy munosabati va mijozning shaxsiyatini o'zgartirishning asosiy sharti sifatida ko'rdi. Kohut psixanalitik tadqiqotda asosiy vosita tahlilchining empatiyasi ekanligi haqidagi pozitsiyani himoya qildi. Bundan tashqari, Kohut bolaning atrof-muhitining empatik ta'sirchanligini o'zining narsisistik o'zini o'zi rivojlantirish nazariyasi markaziga qo'ydi. Ularning ta'siri tufayli ko'pchilik terapiya maktablari tomonidan empatiya terapevtik iqlimni yaratish uchun asosiy terapevt mahorati sifatida tan olingan. Bolalikda (va nafaqat) biz o'zimiz yoki boshqa bironing maslahati bilan o'z shaxsiy kashfiyotlarimizni qilamiz, juda qiziqarli narsani kashf qilamiz, chunki undan samarali foydalanish mumkin (bizga Shunday tuyuladi). Bunday hayratlanarli quvonchli fikr xayolga kelishi bilan u g'oyalar rivojlanishining boshlanishiga aylanadi bu yo'nalish...

O'zingizning qobiliyatingizni va umuman tushunchangizni rivojlantirish. Albatta, siz ushbu yangi narsani umuman sezishga tayyor bo'lishingiz va uning ahamiyatini qadrlashingiz kerak, shunda umuman olganda, kashfiyot qilish va undan foydalanish qobiliyatini rivojlantirish mumkin bo'ladi. Tayyor bo'lmagan, kerakli g'oyalarga ega bo'lmagan yoki muhimligini ko'ra olmaydiganlar o'zlarining yangi sifatini rivojlantirmasdan o'tib ketadilar. Ekstremal holat – bu hayvonlar tomonidan o'stirilgan va odatda insoniy muloqot sohasida hech narsa rivojlana olmaydigan bolalar. Shu sababli, empatiyani juda kuchli rivojlantirgan odamlar bor va boshqa odamlarning tajribasiga deyarli sezgir emaslar. Va bu shaxsning shakllanishi bilan juda erta sodir bo'ladi. Tashqi tomondan, hamma narsa ba'zilarida qobiliyat bor, boshqalari esa yo'q kabi ko'rinadi. Darhaqiqat, barcha "qobiliyatlar" shaxsiy hayot tajribasining rivojlanishi natijasida qo'lga kiritiladi. Shu bilan birga, miya aksionlarining potensial shoxlanishidagi sezilarli farqlar, ba'zi tuzilmalar uchun ulanishlarni o'rnatishni osonlashtiradi va boshqalar uchun qiyin, o'ziga xos qobiliyatlarini rivojlantirish uchun dastlabki sharoitlarda juda kichik farqlar beradi. Deyarli barcha odamlar juda erta atrofida odamlarni tushunishni o'rganadilar, ba'zi bir sifat – turga ishora qiladilar va boshqalarning turlari unchalik xilma-xil emas. Bir vaqtning o'zida ko'rgan narsa, beixtiyor, eng tipik narsaga tegishli. Va bu turdagi odatlarni tushunish tajribasi doimo o'sib bormoqda. Ammo agar siz taxmin qanchalik to'g'ri ekanligini tekshirib tursangiz, ko'p umidsizliklar bo'ladi. Biroq, ma'lum bir turga murojaat qilish juda shaxsiy operatsiya bo'lib, haqiqatga deyarli aloqasi yo'q. Akam qizilarning ismlarini taxmin qilishni bilishi bilan maqtandi :) va men unga uzoq vaqt ishonchim, toki hazil sifatida ko'chada tekshira boshladik :) Men ham barcha odamlarni bir vaqtning o'zida qandaydir turga bog'layman. Ammo bu tasnifdan tezda chiqib ketadiganlar ham bor.

Empatiya turlari. Hissiy empatiya. Bunday empatiya his-tuyg'ularga hissiy bog'liqlik raqib. O'z-o'zidan empatik tinglash shaxsni to'liq deb hisoblaydi uning fikrlari va his-tuyg'ulariga singib ketgan raqib, ularni o'zinkidek qabul qila boshlaydi Shaxsiy. Ushbu yondashuv bilan bog'liq muammo ko'pincha o'z-o'zidan hal qiladi. Bo'lib turadi raqib boshlaydi, chunki haqiqiy his eting ishtirok etish va hisobga olish. Kognitiv empatiya Ushbu turdagi empatiya quyidagilardan iborat his-tuyg'ularni tahlil qilish qobiliyati va raqibning harakatlari. Kognitiv empatiya Shuni ko'rsatadi birinchi navbatda yordam beruvchi tomon kerak salbiy munosabatni tushunish uni olib kelgan odam umidsizlik holati.

Predikativ empatiya Bunday empatiya Shuni ko'rsatadi inson oxir-oqibat his-tuyg'ularni oldindan bilish qobiliyatini rivojlantiradi va raqibingizning kayfiyati inobatga olinadi o'rganiladi. Yordamchi tomon maksimal darajada qodir bo'lishga intiling voqealar rivojini bashorat qilish, bo'lgan voqeada odamning ruhiy holatini yumshatish ayni damda yordamga muhtojligini anglash identifikatsiyasini ishgah solish lozim. Identifikatsiya atamasi A. A. Bodalev tomonidan boshqa odamni tushunish usuli ongli yoki ongsiz assimilyatsiya uni o'ziga

qaratish deb bilgan. A. A. Rean insonning o'zidan uzoqlashish qobiliyati va qobiliyati pozitsiyasi degan, "qobig'ingizdan chiqing" va vaziyatga sherikning ko'zi bilan qarang o'zaro ta'sir qilish mexanizmini ishlab chiqing. G. Ford: "Mening muvaffaqiyatimning siri bu qobiliyatda boshqa odamning nuqtai nazarini tushunish va narsalarga uning nuqtai nazaridan qarab ko'rish.

Tadqiqot metodologiyasi.

– test, shu jumladan quyidagi usullar: I.M.Yusupov tomonidan "Empatiya darajasi diagnostikasi", V.V.Boykoning "Empatik qobiliyatlarining rivojlanish darajasini o'rganish".

Empirik ma'lumotlarning miqdoriy va sifat tahlili Rosenbaum Q-mezonining chastotali tahlil usuli yordamida amalga oshirildi.

Tadqiqotning nazariy asosini empatiyani tushunishga yondashuvlar V.V.Boyko, I.M. Yusupova, o'zaro ta'sir va munosabatlarda empatiyaning namoyon bo'lishi haqidagi tadqiqotlar A.A. Petrovskiy, B.D. Parygina, A.A. Bodalev.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati Shundan iboratki, uning natijalari o'qituvchilarning kasbiy sifati sifatida empatiyani shakllantirish bo'yicha o'quv dasturini ishlab chiqishga imkon berdi. Taklif etilayotgan metodlar yordamida oliy ta'lim muassasalaridagi pedagog xodimlarni tayyorlashda ham, qayta tayyorlashda ham qo'llanilishi mumkin. Bir qarashda empatiyaning emotsional sezgirlik, sezgirlik, xayrixohlik, g'amxo'rlik, xushmuomalalik kabi ko'rinishlari o'qituvchiga xos bo'lishi kerak. Ushbu masala bo'yicha adabiyotdagi tahlil qilish Shuni ko'rsatadiki, ko'plab tadqiqotchilar empatiyani pedagogik qobiliyatlarining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri deb bilishadi: u pedagogik jarayonni uyg'unlashtiradi, o'quvchi va o'qituvchining rivojlanishiga yordam beradigan maxsus hissiy muhit yaratadi. Ammo hodisaning nazariy tushunchasi Shunday. Xuddi Shu adabiyotlarni ko'rib chiqish, so'rovlar va testlar natijalari Shuni ko'rsatadiki, qo'llaniladigan rejada hamma narsa unchalik muvaffaqiyatli emas. Respondentlarning atigi 10 foizi empatiyaning yuqori darajasini ko'rsatadi, 50 foizdan bir oz ko'proq – o'rta, qolganlari – past va juda past.

Tahlil va natijalar. Haqiqiy pedagogik o'zaro ta'sirda o'quvchining o'qituvchi tomonidan empatik tushunishga to'sqinlik qiladigan to'siqlar paydo bo'ladi. Shu bilan birga, ulardan faqat bittasi tashqi xususiyatga ega, chunki miniatyuradagi pedagogik jarayon butun jamiyatdagi munosabatlarni aks ettiradi. Jamiyatda avtoritar tendentsiyalar kuchli bo'lsa, alohida pedagogik jamoa faoliyatini erkin shaxsni tarbiyalash maqsadlariga bo'ysundirish juda qiyin.

Yana ko'p ichki to'siqlar mavjud. Pedagogik jarayonda o'qituvchilarga empatiyadan faol foydalanishga nima to'sqinlik qiladi? Buning sabablaridan birini gumanistik psixologiya asoschilari va yetakchilaridan biri, "Men-kontsepsiya" muallifi K.Rojers Shunday nomladi: "Chuqur insonga aylanish, odamlarga ishonish oson emas. Biz taqdim etgan yo'l qiyinchilik. Bu o'qituvchining fikrlash tarzini, o'quvchilar bilan munosabatlarini o'zgartirishni o'z ichiga oladi. Bu demokratik idealning noqulay majburiyatini o'z ichiga oladi. Bularning barchasi, oxir-oqibat, biz alohida va birgalikda so'rashimiz kerak bo'lgan savolga to'g'ri keladi: jur'at eta olamizmi?

Ya'ni, birinchi navbatda, empatiyaning namoyon bo'lishi o'qituvchi, talabdan farqli o'laroq, allaqachon shakllangan shaxs bo'lib, o'ziga xos individual xususiyatlarga ega bo'lib, boshqalarni tushunish va qo'llab-quvvatlashga doimo hissa qo'shmasligi bilan cheklanadi.

O'qituvchining psixologik holati (tashvish, stress va boshqalar), o'quv ishini o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, o'zlarining psixologik muammolarini hal qilish darajasi bilan og'irlashadi, empatik qobiliyatlarga ta'sir qiladi.

Bir qator tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, o'quvchilarni adekvat idrok etish va tushunish qobiliyati o'qituvchining ish tajjasi teskari bog'liqdir. Kamdan-kam istisnolardan tashqari, maktabda 20 yil va undan ko'proq vaqt davomida ishlagan o'qituvchilar turg'unlik davrini boshdan kechiradilar, bunda refleksiv jarayonlar darajasi pasayadi va bu bilan o'qituvchining o'z ijtimoiy muhitiga moslashish qobiliyati boshqa odamlarni noto'g'ri tushunishga olib keladi. , mojarolarning paydo bo'lishi, asabiylashishning kuchayishi. Pedagogik yo'nalish, hissiy moslashuvchanlik ish tajribasi besh yildan oshmaydigan o'qituvchilarga xosdir.

Pedagogik o'zaro ta'sirning haqiqiy muvaffaqiyati o'qituvchining bolaning salbiy va salbiy reaksiyalarining ifodasini aniqlaydigan haqiqiy sabablarni aniqlash qobiliyatiga, uning pozitsiyasidan xabardor bo'lishiga, unga hamdardlik bildirga olishiga bog'liq. Ya'ni. empatiyani ifoda eta olish. Talabani qoralashdan bosh tortish, bolani tushunish va so'zsiz qabul qilish zarurligini anglash va vaziyatning o'zida o'qituvchiga "tez yordam" misolida .

Empatik xulq-atvor ijtimoiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan kasbiy sifatdir, chunki rivojlanayotgan muhitni yaratish barcha o'quvchilarni individual xususiyatlariga muvofiq ta'lim jarayoniga jalb qilishni nazarda tutadi. O'z navbatida, shunday muhitda bo'lgan o'quvchi ham ko'ngilchan, izlanuvchan, tashabbuskor bo'ladi, uning aql-zakovati, ijodkorligi, o'zini o'zi qadrlashi va natijada o'quv yutuqlari, intizomi oshadi.

Voyaga etgan odamning o'zida shunday muhim fazilat paydo bo'lishi mumkinmi yoki bu tug'ma xususiyatmi? Psixologlar orasida empatiyaning ifodalash shakllari haqida ham, uning mexanizmi va tuzilishi haqida ham to'liq keliShuv mavjud emas. Ba'zilar bu tabiatning sovg'asi deb hisoblashadi, boshqalari – uning rivojlanishi inson bo'lish jarayonida sodir bo'ladi. Ammo o'qituvchiga barcha faoliyat turlarida: sinfda, o'quv ishlarida, hamkasblar bilan, o'quvchilarning ota-onalari bilan muloqot qilish jarayonida, har xil kundalik vaziyatlarda kerak. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshqa odamning nuqtayi nazarini qabul qilish qobiliyati tug'ma emas. Empatiya – o'qituvchining pedagogik faoliyat jarayonida, empatik harakatlarni talab qiladigan vaziyatlarda aniq rivojlanadigan qobiliyati.

Dunyoni o'zgartirish o'zingizni o'zgartirishdan boshlanadi. O'qituvchi tushunishi kerakki, empatiya uning uchun muhim va introspektiya va o'zini o'zi boshqarish usullariga ega bo'lish bilan chambarchas bog'liq. Talabalarning motivatsiyasini va o'quv

faoliyatining ijodiy xarakterini rivojlantirish uchun eng yaxshi sharoitlarni yaratadigan dialogik muloqotga, agar o'qituvchi talaba bilan munosabatlarda barcha ko'rinishlarda o'zini o'zi kabi harakat qilsa, erishish mumkin va bu faqat to'liq xabardorlik va ta'lim bilan mumkin. o'z his-tuyg'ularini va reaksiyalarini qabul qilish. Bunday yondashuv ham o'quvchi shaxsini to'g'ri shakllantirishga, ham o'qituvchining shaxsiy xususiyatlaridan ta'lim jarayonida maksimal darajada foydalanishga yordam beradi.

Empatik madaniyatni rivojlantirish bo'yicha o'qituvchilar bilan metodik ish nafaqat tinglash, balki suhbatdoshning aytganlarini eshitish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus ishlab chiqilgan psixologik treninglar shaklida amalga oshirilishi mumkin;

– nimani va qanday his qilayotganini tushunish qobiliyati;
– suhbatdoshning o'zi haqida gapirayotganiga samimiy qiziqish bildirish qobiliyatini rivojlantirish;

– uning manfaatlariga hamdardlik va uning nuqtai nazarini tushunish qobiliyati.

Xulosa va takliflar. Empatiyaning rivojlanish darajasiga qanday omillar ta'sir qilishidan qat'iy nazar, bolalar bilan muloqot qilish jarayonida o'qituvchilar orasida uning kasbiy ahamiyatga ega, asosiy sifat sifatida yo'qligi bunday o'qituvchilarning bolalar rivojlanishiga kam ta'sir qilishiga, kamdan-kam hollarda ta'lim maqsadlariga erishishga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. G'oziyev E. Ontogenez psixologiyasi. Toshkent, Noshir., T 2010
2. Do'stmuhammedova Sh.A., Z.T.Nishonova, S.X.Jalilova, Sh.T.Karimova, Sh.T.Alimbayeva "Yosh davrlari va pedagogik psixologiya" Toshkent Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi. 2013
3. Berkovich I. K-12 o'qitishda empatiya kontseptsiyasi: empirik tadqiqotlarni ko'rib chiqish « Ta'lim sharhi. -2020. - jild. 72.-547-566-betlar.
4. Obsuth I., Murray AL, Malti T. va boshqalar. O'qituvchi va talaba munosabatlarining o'smirlar muammosi va ijtimoiy xulq-atvoriga ta'sirining ikki tomonlama bo'lmagan moyillik balli tahlili // Yoshlik va o'smirlar jurnali. - 2017. - jild. 46. - B. 661-168.
5. Orlov A. B., Xazanova M. A. Empatiya va muvofiqlik fenomeni // Psixologiya savollari. - 1993. - No 4. - S. 68-73.
6. Damianidou E., Phlataka H. Empatiyaning tanqidiy pedagogikasi: yaxshiroq dunyoni erishish mumkin qilish // Pedagogikalar: Xalqaro jurnal. - 2016. - jild. 11. - R. 235-248.
7. Pedagogika fani va ta'limining zamonaviy muammolari: jamoaviy monografiya / ed. prof. E. Yu. Nikitina. - Moskva: Lekin. – 2016 yil

Fazliddin BERDIYEV,

Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

SamDCHTI professori, f.f.d O.G 'aybullayev taqrizi asosida

IJTIMOYIY TARTIB O'LCHOVLARINING MAZMUN-MOHİYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ijtimoiy tartib o'lcovlarining mazmun-mohiyati yoritilgan. Shuningdek, bu haqida tadqiqotchilarning fikrlari-mulohazalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tartib, ijtimoiy tartib kategoriyasi, ijtimoiy tartib toifasi, ijtimoiy-falsafiy yondashuv, o'lcov.

СОДЕРЖАНИЕ МЕР СОЦИАЛЬНОГО ЗАКАЗА

Аннотация

В данной статье описывается сущность измерений социального порядка. Также изложено мнение исследователей по этому поводу.

Ключевые слова: Социальный заказ, категория социального заказа, категория социального заказа, социально-философский подход, мера.

THE CONTENT OF THE MEASURES OF SOCIAL ORDER

Annotation

This article describes the essence of dimensions of social order. Also, the researchers' opinions about this are stated.

Key words: Social order, category of social order, category of social order, socio-philosophical approach, measurement.

Odamlarning jamiyatdagi mavqei resurslarga ega bo'lish nuqtai nazaridan, qoidalar va normalar bunday o'zaro ta'sirining asosini tashkil etadi va ijtimoiy tartibning mazmunini ifodalaydi. Ijtimoiy tartibning tasodifiyligi yoki maqbulligi mezonini tushunish uchun, bizning fikrimizcha, odamlar harakatlarining ustuvorligidan kelib chiqish kerak, chunki oxir-oqibat bunday harakatlar almashinuvi jamiyat tomonidan amalga oshiriladi va ijtimoiy tartibning mohiyatini tashkil etadi. Odamlarning o'zaro ta'siri maqbul tarzda qurilishi kerak. Uning tabiatiga ko'ra, odamlarning pozitsiyasining maqbulligini resurslarga, mavjud qoidalar va me'yorlarga ega bo'lish nuqtai nazaridan baholash kerak, ya'ni, ijtimoiy tartib mezonini bu muhim natija yoki maqsadga erishish nuqtai nazaridan odamlarning harakatlarining izchilligi darajasi belgilanadi. Shu munosabat bilan maqsadning ijtimoiy mazmuni hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki odamlar harakatlarining borishini muvofiqlashtirish tabiati va jamiyatdagi bunday keli Shuvning barqarorligi unga bog'liqdir.

Ijtimoiy tartib tushunchasi ijtimoiy-gumanitar bilimlarning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ushbu konsepsiyaning nazariyotchilari ijtimoiy tartib inson faoliyati mahsuli sifatida jamiyat rivojlanishi va yangilanishining uzluksiz jarayoni sodir bo'lganda paydo bo'lib mavjud bo'ladi, ya'ni, modernizatsiya xususiyati hodisalari mavjud. Oxir oqibat, modernizatsiya muvaffaqiyatining sharti ma'lum bir ijtimoiy tartib kafolatlangan jamiyat bo'lishi kerak.

Ijtimoiy tartib - jamiyatning turli tarkibiy qismlari - ijtimoiy tuzilmalar va institutlar, ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy o'zaro ta'sirlar va xulq-atvor va me'yorlar, e'tiqodlar va qadriyatlar kabi madaniy jihatlari - bu maqomni saqlab qolish uchun birgalikda ishlash usullarini nazarda tutuvchi asosiy tushunchadir. Shuningdek, umumiy shaxsiy turmush tarzi shaxs va oilaning jismoniy holatini mujassamlashtirgan jamiyat talablari, sog'lom tarzini yuritish ko'nikmasini, munosib xulq-atvoriga tayyorlikni saqlash; faol hayotiy pozitsiya, mehnatga tayyorlik, bozor iqtisodiyoti shaxsiy va ijtimoiy farovonlikni ta'minlash; va shaxsiy qadriyatlarga muvofiq demokratik tenglik, ijtimoiy adolat, uyg'unlik va madaniyatlar xilma-xilligi g'oyalari; erkinlikning axloqiy ma'nosini va uning mas'uliyati bilan uzviy bog'liqligini anglash, adolat tuyg'usi, ongli va mas'uliyatli shaxsiy tanlov qilish.

Ijtimoiy tartib tarixiy zaruriyat dialektikasi va odamlarning ongli faoliyati konkretlashtiriladigan ma'naviy-amaliy faoliyatning tegishli sohasi.

Keng ma'noda, ijtimoiy tartib jamiyatning mavjudligini ta'minlaydigan barcha tarkibiy va funksional asoslar bilan bog'liq. Agar biz tartib turlarini hayot sohalarini, jamiyat bo'yicha ko'rib chiqsak, unda ijtimoiy-iqtisodiy tartibni, xususan, mulkni taqsimlash usuli sifatida uning eng muhim o'lcovini ajratib ko'rsatishimiz mumkin; ijtimoiy - madaniy tartib tarkib sifatida: jamiyatning barcha a'zolari uchun umumiy bo'lgan qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar.

E.Giddens tuzilish nazariyasida tartib turlarini institutsional nuqtai nazardan ko'rib chiqadi, ramziy tartibni, nutq turlarini, siyosiy, iqtisodiy va huquqiy institutlarni ta'kidlaydi.

Boshqa zamonaviy ijtimoiy mutafakkir Z.Bauman mexanizmlarni-ijtimoiy tartibni aniqlashga aksiologik yondashuvni baham ko'rar ekan, tartibni o'rnatish hodisalar ehtimolini manipulyatsiya qilishni anglatadi, deb hisoblaydi.

Har qanday sun'iy tartibning orqasida aslida uning ajralmas qismi bo'lgan qadriyatlar mavjud. "Sun'iy tartibning hech qanday tavsifi haqiqatan ham qadriyatlardan xoli bo'lishi mumkin emas. Har qanday bunday "ijtimoiy tartib rad etishning ko'plab usullaridan faqat bittasini anglatadi - ehtimolliklar boshqalardan ustun qo'yilgan"[1]. Ilmiy adabiyotlarda sizpozitsiyani topishingiz mumkin, unga ko'ra - model, jamiyat tartibini barqarorlashtirishga ta'sir qiluvchi to'rt darajani, shuningdek sintezi ijtimoiy rivojlanish tartibini obyektivlashtiradigan va birlashtiradigan ijtimoiy-huquqiy vositalar va institutlarning ketma-ketligi va takror ishlab chiqarilishini ta'kidlab, yaxlit va murakkab tizim sifatida ko'rib chiqish taklif etiladi. Shu munosabat bilan to'rtta institutsional tarkibiy qismni ajratish mumkin: birinchi aksiologik yo'naltirilgan (qadriyat), jamiyat tartibining huquqiy ongli va huquqiy shartlilikini aks ettiruvchi mexanizmlarni o'zichiga oladi.

Jamiyat tartibining ikkinchi tarkibiy qismi-institutsional va me'yoriy-ijtimoiy munosabatlarining huquqiy tartibini tashkil etuvchi tashkiliy komplekslarga birlashtirilgan mavjud institutlarni belgilaydi va Shu bilan odamlarning ijtimoiy o'zaro ta'sirining chegaralari va usullarini belgilaydigan maxsus huquqiy rejimlarni yaratadi.

Jamiyat tartibi konsepsiyasini shakllantiradigan uchinchi tarkibiy qism - bilvosita ijtimoiy-iqtisodiy, tartibning ommaviy-huquqiy xususiyatini belgilaydi.

Ma'lumki, institut tushunchasi (lot. institutum-tashkil etish) sotsiologiyada "qoidalar va standartlashtirilgan xatti-harakatlarning belgilangan tartibi" deb talqin etiladi. Bu atama turli xil usullarda qo'llaniladi va Shuning uchun ko'pincha noaniq bo'ladi. Ijtimoiy institut xulq-atvori me'yorlar va rollar bilan boshqariladigan odamlarning katta qismini qamrab oladigan subyektlarni anglatadi"[2]. Ular, shuningdek, "ma'lum bir insoniy ehtiyojlarni qondirish uchun mo'ljallangan ijtimoiy o'zaro ta'sirlarning tarixan shakllangan va mustahkamlangan, barqaror, o'z-o'zini yangilaydigan turlari yoki o'z-o'zini yangilashni, qabul qilingan (kutilgan) tabiatning muntazamligini majburiy, chidab bo'lmaz darajada ta'minlaydigan tartibli maqom va roller tizimi odamlarning ehtiyojlarini qondirish jarayoni" hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarda institutsionalizatsiya deganda ma'lum bir ijtimoiy ehtiyojni umumiy ijtimoiy ehtiyoj sifatida anglashdan boshlanib, maqom va roller tizimini yaratish bilan yakunlanadigan ko'p bosqichli jarayon tushuniladi. Institutsionalizatsiyaning asosiy

sharti ma'lum bir ehtiyojning paydo bo'lishi va tarqalishi va uni ijtimoiy ahamiyatga ega deb tan olish bo'lib, uni ta'minlash uchun qo'shma tashkiliy harakatlarni tashkil etish zarur. Keyingi bosqichda ushbu ehtiyojni, birinchi navbatda, tegishli ijtimoiy normalar va qoidalarni ta'minlaydigan operatsion vositalarni izlash, ularni amalga oshirish tartib-qoidalarini ishlab chiqish va amaliy qo'llash amalga oshiriladi. Yana bir zarur shart bu institutga moddiy, moliyaviy, mehnat va tashkiliy resurslarni berish, ularsiz ehtiyojning uzluksiz qondirilishini ta'minlash, shuningdek, chaqirilgan maxsus subkulturani yaratish mumkin emas.

Ushbu institut faoliyati uchun mas'ul bo'lgan odamlarning ko'payishiga ko'maklashish zarur. Bundan tashqari, ijtimoiy nazorat tizimini ishlab chiqish kerak, ya'ni, institutga tegishli bo'lgan me'yorlar va qoidalarni saqlab qolish uchun sanksiyalarni saqlab turish kerak. Institutsionalizatsiya jarayonining yakuniy bosqichi qat'iy maqom-rol tuzilishini ro'yxatdan o'tkazish va uni qonuniylashtirishdir.

Institutsionalizatsiya jarayonini batafsil tavsiflovchi tushunchalardan biri P.Bergerva T.Lukmanga tegishli bo'lib, ular quyidagilarni ta'kidlaydilar: "ko'rib chiqish zarurati – tarixiy yaratilish jarayoni institutunda ushbu jarayondan oldingi uchta bosqich ajralib turadi; ijtimoiy hayotning tuzilishiga qaratilgan – habitalizatsiya, tipifikatsiya va ijtimoiy konstruksiyalarni shakllantirish"[3].

Birinchi marta ijtimoiy institutlar iqtisodiy tahlilning asosi bo'lib, shakllangan konstitutsionalizm asoschisi amerikalik iqtisodchi T.Veblen tomonidan E.Dyurkgeym qarashlari ta'siri ostida ular barqaror fikrlash odatlari deb tushunilgan, jamiyatning aksariyat qismi tomonidan baham ko'rilgan fikr stereotiplari bo'lib namoyon bo'ladi. Institutsionalizmning asosiy tamoyillari uslubiy holizm va institutsional determinizmdir. Uslubiy holizm: shaxslarning xulq-atvori va manfaatlarini ta'sir-tegishli institutlar yordamida tushuntiradi va institutsional determinizm institutlar ijtimoiy rivojlanishning o'z-o'zidan paydo bo'lishiga asosiy to'siq bo'lib, barqarorlashtiruvchi omil bo'lib xizmat qilishini anglatadi.

T.Veblenning talqinida institut "fikir stereotipi", "stimullarga javob berishning odatiy usullari", "jamiyat va shaxs o'rtasidagi individual munosabatlar va ular bajaradigan individual funksiyalarga nisbatan keng tarqalgan fikr" deb ta'riflangan. B.Malinovskiy, A.R.Radkliff-Braun keyinchalik T.Parsons institutlarning tabiatini jamiyat evolyutsiyasining funksional shartlari va imperativlarini amalga oshirish bilan bog'lagan. E.Dyurkgeym institutlarni mohiyatan "jamoaviy hayotning umumiy sharoitlari" bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy tashkilotning funksional shakllari deb hisoblagan. E.Xofman institutni jamiyat hayotini tashkil etishning ijtimoiy shakllariga kiritadi, byurokratik jihatdan tashkil etilgan institut esa hatto "umumiy muassasa" deb belgilaydi.

Amalga oshirilgan funksiyalarga qarab, iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy va madaniy institutlarni ajratish odatiy holdir. S.G.Kirdina terminologik va semantic noaniqlikni, madaniyat sohaslarini ta'kidlab, sotsiologik jihatdan "iqtisodiyot, siyosat va mafkura sohaslarini jamiyatning asosiy, integratsiyalashgan va aniq belgilangan quyi tizimlari yoki proektsiyalari sifatida" ajratish to'g'ri deb hisoblaydi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, institutsional yondashuv o'tish davri jamiyatlaridagi ijtimoiy o'zgarishlarni tahlil qilishning yetarli usuli hisoblanadi.

Shunday qilib, jamiyatdagi odamlarning barqaror o'zaro ta'siri ma'lum bir munosabatlar tartibining mavjudligini anglatadi, ya'ni odamlarning o'zaro ta'sirining yo'nalishi va mazmunini ifodalovchi va ularning birgalikdagi hayotining asosi bo'lgan ijtimoiy tartibni anglatadi. Ijtimoiy tartib bir nechta o'lchovlarga ega. Bu, birinchi navbatda, odamlarning bir-biriga nisbatan harakatlari, faoliyat almashinuvidan iborat. Ushbu turdagi tartib, ma'lum bir tizimning vaqti va chegaralarida odamlarning harakatlari jarayoni kabi, diaxronik yoki jarayon deb ataladi. Ikkinchidan, bunday harakatlar qoidalari va normalari mavjud bo'ladi. Uchinchidan, jamiyatdagi tartib odamlarning mavqeini ushbu harakatlar amalga oshiriladigan resurslarga ega bo'lish nuqtai nazarini ifodalaydi.

E.Giddens ko'rsatganidek, "resurslar ijtimoiy harakatni ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarishda ishtirok etadi va Shu bilan birga ijtimoiy tizimni takror ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi"[4]. Resurslarga ega bo'lish nuqtai nazaridan odamlarning mavqei, qoidalari va me'yorlari odamlarning o'tmishdagi harakatlarining mahsulidir. Ushbu parametrlar tartibning boshqa turini ifodalaydi, ya'ni odamlarning sinxron harakatlarining izchilligini ta'minlash demakdir. To'rtinchidan, ijtimoiy tartib Shunchaki harakatlarining o'zi emas, odamlarning resurslar, qoidalar va me'yorlarga ega bo'lish nuqtai nazaridan pozitsiyasi saqlanadi. Ijtimoiy tartib – bu parametrlarning tasodifiy holatdan og'ish darajasi. Ushbu yondashuv asosida muallif ijtimoiy tartibning mohiyatini nisbatan barqaror, izchil-mazmunli natija yoki maqsadga erishish jarayonida odamlarning harakatlari kursi sifatida belgilaydi. Ushbu jarayonning barqarorligi odamlar mavjud qoidalar, me'yorlar, mavjud resurslarga muvofiq doimiy ravishda takrorlanib turishi, birgalikdagi faoliyat jarayonida o'z harakatlarining mazmunini takrorlashi, almashishi bilan namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin. Tahlil asosida ijtimoiy tartib nazariyasida ijtimoiy tartib toifasini konseptsiyalashda barqarorlikni tushuntirish muhim o'rin tutishi aniqlandi. Jamiyatdagi odamlarning barqaror o'zaro ta'siri ma'lum bir munosabatlar tartibining mavjudligini anglatadi, ya'ni, odamlarning o'zaro ta'sirining yo'nalishi va mazmunini ifodalovchi va ularning birgalikdagi hayotining asosi bo'lgan ijtimoiy tartib namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tartib bir necha o'lchovlarga ega.

Bu, birinchi navbatda, odamlarning bir-biriga nisbatan harakatlari, faoliyat almashinuvidir.

Ikkinchidan, bunday harakatlar qoidalari va normalari hisoblanadi.

Uchinchidan, jamiyatdagi tartib odamlarning mavqeini egalik nuqtai nazaridan ifodalaydi ushbu harakatlar amalga oshiriladigan resurslar ham hisoblanadi.

To'rtinchidan, ijtimoiy tartib Shunchaki harakatlarining o'zi emas, balki resurslarga ega bo'lish nuqtai nazaridan odamlarning mavqeyi, shuningdek, odamlar harakat qiladigan qoidalar va normalar ham kiradi.

ADABIYOTLAR

1. Барзгова Е.С. Американская социология (Традиции и современность). Екатеринбург - Бишкек, 1997. С.64.
2. Общая социология: Учебное пособие / Под общ. ред. проф. А.Г. Эфендиева. М.: ИНФРА-М, 2000. С. 215,222
3. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура // Социологические исследования. 1992. №9. С. 114-115.
4. Гидденс Э. Элементы теории структуризации И Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас. - Новосибирск, 1995. - С. 55.
5. <http://www.edu.uz/>

UDK:1(09)709

Xurshida BOBOQULOVA,
SamDChTI "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari" kafedrasida dotsenti

SamDChTI dotsenti X. Ashurova taqrizi asosida

MILLIY O'ZLIKNI ANGLASHDAN MILLIY TIKLANISH SARI IJTIMOYIY YUKSALISH

Аннотация

Olamni bilish mohiyati va uning asosida yotgan qonuniyatlarni o'rganish zaruriyati insoniyatni turli xil ta'limot va g'oyalarni, aniq yo'naltirgan turli falsafiy oqimlarni, maktablarni vujudga keltirdi. Biz ulardan voz kechmagan holda hozirgi taraqqiyot davriga xos tafakkur uslubini yangi bilimlar, xulosa va mulohazalar bilan ilmiy asoslashimiz mumkin.

Kalit so'zlar: Milliy falsafa, ijtimoiy taraqqiyot, milliy o'zlikni anglash, tafakkur, ma'naviy omil, milliy an'analar.

ПОНИМАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ СОЦИАЛЬНЫЙ ПРОГРЕСС НА ПУТИ К НАЦИОНАЛЬНОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ

Аннотация

В ходе беседы были обсуждены вопросы, связанные с соблюдением правовых норм, а также вопросы, связанные с соблюдением нормативных правовых актов. Биз улardan voz kechmagan holda в настоящее время развивается даврига типичное мышление стиль Янг bilimlar, заключение и размышление билан науки могут быть обоснованы.

Ключевые слова: Национальная философия, социальный прогресс, национальное самосознание, мышление, духовный фактор, национальные традиции.

UNDERSTANDING NATIONAL IDENTITY SOCIAL PROGRESS TOWARDS NATIONAL RECONSTRUCTION

Annotation

During the conversation, issues related to compliance with legal norms, as well as issues related to compliance with regulatory legal acts were discussed. Bиз ulardan who kechmagan hold is currently developing davriga typical thinking style Yang bilimlar, the conclusion and reflection of bilan science can be justified.

Key words: National philosophy, social progress, national consciousness, thinking, spiritual factor, national traditions.

Davr o'zgarishi, ijtimoiy taraqqiyot natijasida yangicha hayot tarziga mos tafakkur uslubida sifatli o'zgarishlarga ehtiyoj tug'iladi. Modomiki, har bir xalq, millat va davlat o'z ijtimoiy hayotiga muvofiq keladigan alohida manfaatlarni ko'zlar ekan, uning tafakkur uslubi ham turli yo'nalishlarga ega bo'ladi. Milliy falsafasining rivojlanish jarayoni nihoyatda serqirra bo'lib, u avvalo, taraqqiyotning bir bosqichidan ikkinchisiga o'tayotgan mamlakatimizdagi tadrijiy o'zgarishlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Milliy falsafa rivojidadagi yangi bosqich, bugungi davrga xos dunyoqarash va tafakkurdagi takomillaShuv, inkor va yangilanish jarayonining mahsulidir[9].

Biz tarixga yangi falsafiy zamon nigohi bilan nazar tashlab, o'tmishga Shu kunning talabi nuqtai nazaridan baho berish zarur, degan fikrga qo'shila olmaymiz. Inkor va yangilanish, o'zgarish va rivojlanish tamoyillari asosida ma'naviy tiklanish, milliy o'zlikni anglash, o'tmish tariximiz, tarixiy xotiramiz, ajdodlarimiz, diniy va dunyoviy allomalarimizning jahon madaniyatiga qo'shgan hissasini anglab olish, islom dini va madaniyati qadriyatlarini tiklash zarur deb hisoblaymiz. Chunki, avlodlar tomonidan o'tgan ajdodlarimizning ma'naviy tajribasini ijodiy o'rganib, ijobiy an'analarni o'zlashtirish, undan foydalanish, ularni rivojlantirish muhim ahamiyatga egadir. Bu masalaga chuqurroq va atroflicha nazar tashlasak, ...insoniyat to'plagan tajriba, ayniqsa, o'tgan asr o'rtalaridagi tanazzul holatidan chiqib, bugun eng rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olgan davlatlar erishgan yutuqlarni, ular amalga oshirgan islohotlarni o'rganish ko'plab masalalarga javob topishda qo'l kelishi mumkin[1].

Inson axloqiy qiyofasining shakllanishida buyuk ajdodlarimiz milliy falsafiy merosining o'rni beqiyos ekanligini yana bir bor ta'kidlagan holda, ularning purna'no hikmatlari, oliyanob fazilatlarini, savohatpeshaligi, didaktik hikoyalari, dono maslahatlari va ular haqidagi ibratomuz rivojotlar ta'lim-tarbiyaning bitmas-tuganmas manbai ekanligini ko'ramiz. Ular qoldirgan ulkan ma'naviy meros, milliy falsafani yuksaltirish bilan bog'liq an'analari tarixiy taraqqiyot jarayonida avlodlar avlodga o'tib, sayqallanib kelmoqda va yangicha falsafiy tafakkur shakllanishida asos vazifasini bajarmoqda.[5-68].

Shunday ekan, moddiy ehtiyojlarni asosiy deb hisoblab, ruhiy olamimizga zid bo'lgan qonuniyatlarni qabul qila olmaymiz, hech qanday bunyodkorlik dasturiga ega bo'lmasdan, o'tmish qadriyatlariga, an'analari va turmush tarziga betartib ravishda, orqaketinni o'ylamay qaytish boshqa bir keskin vaziyatlarga sabab bo'lib,

hozirgi davrni qabul qilmaslikka, jamiyatni yangilash zaruratini inkor etishga olib keladi[7].

Milliy tiklanish masalasining o'ta nozik va ziddiyatli ekanini nazarda tutib, madaniy mahdudlik va madaniy ekstremizga, millatchilik va manmanlikka og'ib ketmaslik, ayni paytda milliy g'oyani tiklash masalasi dolzarbdir. Ijtimoiy hayotni isloh qilish va yangilash davrida jamiyatimiz rivoji uchun to'g'ri yo'lni tanlash tajribasi kerak ekanligi zarurdir. Xalqimizning asrlar mobaynidagi hayot faoliyati davomida shakllangan mentaliteti, milliy xarakter va xususiyatlari, an'analari, urf-odatlariga bunga turtki beradi. Ammo yangi va eng yaxshi an'analarning amal qilishi xalq tafakkuri bilan bog'liqdir. Yangi an'analari o'tmishning eng yaxshi an'analari, ozodlik va demokratizm, vatanparvarlik va insonparvarlik, xalqparvarlik va xalqlar do'stligi g'oyalarini o'ziga qabul qilish asosida yaratiladi va rivojlanadi[8]. Hozirgi vaqtda O'zbekiston xalqi moddiy va ma'naviy madaniyatida eng yaxshi an'analari saqlangan holda xalqimiz uchun xarakterli bo'lgan urf-odatlarini yangi shakllari paydo bo'lmoqda.

Aslida "ma'naviyat" mustaqil ijtimoiy-falsafiy kategoriya maqomiga ega, uning maqomi insonning botiniy salohiyati va insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turadigan "men"idan tashkil topgan. Insonning botiniy salohiyati bo'lmasa, hayvonot olamidagi farq bo'lmaydi. Inson o'zining ongi, dunyoni anglashi, tushunishi, bu yorug' olamda inson sifatida yashashga ishtiyoqi bilan boshqa mavjudotlardan ajralib turadi. Ana shu tubdan farq qiladigan jihatlari bilan inson ma'naviyatni yaratuvchisi va iste'molchisi sifatida namoyon bo'ladi. U o'z ma'naviy salohiyati bilan moddiy boyliklarni yaratib, turli munosabatlarga kirishadi va jamiyatda o'zining tegishli o'rini topadi[10].

Faylasuf olim A. Erkayev "Ma'naviyatShunoslik" nomli ikki jildli kitobida ma'naviyatning o'zbek falsafasi rivojlanishidagi deterministik aloqadorligini asoslab bergan. Olimning fikricha, insoniyat hayotida ma'naviyatning rivojlanishi – umumtamadduniy taraqqiyot darajasining qonuniyatlariga bog'liq. Bunda umumtamadduniy taraqqiyot darajasi insonlarning dunyoqarashiga, tafakkuriga ta'sir etib, natijada mavjud jamiyatda o'z bahosiga munosabatini ilm-fan, adabiyot, madaniy saviyasi orqali namoyon etadi. Buning asosida esa qadriyatlar, ijtimoiy me'yorlar qaror topib, jamiyat faoliyatida rivojlanishning umumiy qonuniyati, moddiy va ma'naviy musharaklik o'zaro bog'liq tarzda shakllanadi[13].

Madaniy meros xalqning bebaho boyligi bo'lib, ba'zida unda umumbashariy, umuminsoniy qadriyatlarga aylangan bebaho durdonalar qatorida yuksak taraqqiy etgan, ma'rifatli kelajakni yaratish zarurati mos kelmay qolgan tarixan eskirgan g'oyalari ham mavjud bo'lib, bu me'yorlar va tamoyillarni falsafiy merosimiz (qadriyatimiz) sifatida baholay olmaymiz. Masalan, o'z davrida urf bo'lgan, parangi yopinish, keyingi davrlarda yevropacha kiyim-kechaklari, teatr, rang tasvir va haykaltaroshlik kabi san'at turlarini inkor etish, maktablarni o'quvchilar jinsiga qarab bo'lish holati, ko'pxotinlikni yoqlash kabi holatlarlar Shular jumlasiga kiradi. Ular bugungi kunda biz uchun haqiqiy milliy qadriyat emas, aslida xalq ichida o'z qadriini yo'qotgan anarxonizm illatidir.[13-37]

Ijtimoiy munosabatlarning rivojlangan shakli bo'lgan tafakkur uslubi milliy falsafaning rivojlanish detirminizmi faolligi uchun ana shu eng yaxshi va maqbullarini saralab, tahlil qilib, ularni kelajakda rivojlanish tendentsiyalari uchun qo'llaydi. Bunday tafakkur uslubi istiqbol davrida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ilmiy asoslangan strategiya va taktikasini ishlab chiqishda katta ahamiyat kasb etib kelmoqda: "Ana shu g'oya ostida yurtimizda "Yangi O'zbekiston – Uchinchi Renessans" degan shior ilgari surilayotgani ham bejiz emas. – Men orzu qilgan qat'iy intilayotgan Yangi O'zbekiston, avvalo, xalqimiz o'z milliy taraqqiyotining yangi davriga qadam qo'yganini, jahon hamjamiyatidan munosib o'rin egallayotgani, bu borada oldimizda ko'plab yangi imkoniyatlar paydo bo'layotganini anglatadigan tushunchadir"[1].

Farobiyning "Fozil odamlar shahri"[15] asaridagi g'oyalar mamlakatni boshqarishda, adolatli qonun, fuqarolik jamiyatini shakllantirishda qo'llanma sifatida foydalanilmoqda. Shuningdek, Ibn Sino, Beruniy, Xorazmiy, Farg'oniy, Nizomulmuluk, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur kabi buyuk allomalar milliy tafakkur daholari bo'lish bilan birga, butun insoniyat taraqqiyoti tamadduniga asos solganlar.

Har bir xalq insoniyat tarixiy taraqqiyotiga o'zining fan va madaniyat sohasidagi yutuqlari bilan ulush qo'shadi. Bu ulkan salohiyatga ega bo'lgan umumma'naviy meros hududiy chegara bilmaydi. Avlodlar merosi birgina o'zbek milliy falsafasiga, uning tafakkuri shakllanishigagina ta'sir etibgina qolmay, barcha xalqlarni birday bahramand etgani sir emasdir.

Har qanday xalqning ulug'vorligini uning tarixi, madaniyati, adabiyoti va san'ati, qo'shiqlari namoyish etadi. Xalqimizning naqshinkor imoratlari, minorayi madrasalari, toshga bitilgan qadimiy yozuvlariyu o'tda yomgan, suvda cho'kmagan kitoblari bu haqida so'zlaydi. Ular o'tmishdagi mardligu nomardlikdan ham, ulug'ligu mahkumlikdan ham guvohlik berib turadi. Xalqimizni ulug'lagan qudrati bu nafaqat ma'naviy merosi, balki qadriyatlar, urf-odatlar va an'analar kabi qadrlar qimmatidadir.[3-94]

Xalqimiz mustaqillikning dastlabki yillarida, ya'ni o'z taraqqiyotning birinchi bosqichida demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish, jahonning eng ilg'or mamlakatlari qatoriga qo'shilish borasida o'ziga xos milliy taraqqiyot yo'lini, "o'zbek modeli"ni ishlab chiqdi. Bu yo'l tadrijiyligi va bosqichma-bosqichligi, eng asosiysi, umuminsoniy qadriyatlar va milliy an'analarni mujassam etganligi bilan o'ziga xosdir. Taraqqiyotning "o'zbek modeli" deb nom olgan bu besh tamoyilga asoslangan madel, hayot sinovlaridan o'tib, o'zining ilmiy va amaliy tajribasini yorqin namoyish etdi. Bu tamoyil taraqqiyotning dialektik tafakkur in'ikosi bo'lib, o'z davri uchun mavjud tizimlarni e'tiborga olib, har qanday narsa yoki hodisaning mohiyatini o'rganishda, uning hamma jihatlari va bog'lanishlarini hisobga olgan holda taraqqiyotni ta'minladi.

Jamiyatning har bir yangi davri avvaligiga qaraganda yuksakroq taraqqiy etib borar ekan, bu tendentsiya – obyektiv va dialektik harakatning natijasidir. Yangi falsafiy tafakkur o'tgan davr tajribasining eng yaxshilarini saralab oldi va jamiyatga tadbiq etib, keyingi bosqichga qadam tashladi. Inson ongli mavjudot sifatida narsa va hatti-harakatlarga oqilona yondashadi. Ularning foydali yoki zararli ekanligi aniq va ravshan bo'lmaguncha kuzatadi hamda muayyan xulosaga keladi.

Bunda kuchlarning harakatga aylanishi, tajriba yordamida namoyon bo'ladi va tajribaning mohiyati–ayrim turlar to'g'risida fikrlaydi. O'sha ayrim narsalar bilan mos keladigan umumiyatlar haqida mulohaza qila boshlaydi. Tajriba o'tkazib, bu tajriba orqali harakatda aks etgan narsaning haqiqiy mohiyatini anglaydi. Bu holatda qarama-qarshi tarzda o'ylab adashgan odam barkamol emasligi, balki bu ishda kim eng ko'p tajribaga erishgan bo'lsa, o'sha eng mo'tabar va eng barkamol inson ekanligi aniqlanadi[15].

Milliy istiqbol mafkurasi o'zining rivojlanishida yuqorida qayd etilganlarni hisobga olib, xalqimizning mustaqillik, erkinlik, obod va farovon turmushi, o'zligi va imkoniyatlarini to'la ro'yobga

chiqarishga qaratilgan oliy maqsadni, intilish ifodasi deb hisobladi. Milliy g'oya, uning oliy maqsadining mazmun-mohiyatini, asosiy tushuncha, tamoyil, qadriyat, mezon va me'yorlarini, shu maqsad yo'lida hal qilinishi lozim bo'lgan muammolarni hamda uning yechimini topishni amalga oshirish yuzasidan dasturlar, chora-tadbirlar, vazifalarni milliy mafkura aniqlab, belgilab beradi. Bu aniqlikning sifati esa, har qanday islohotlarning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Mustaqillik ijtimoiy falsafiy tafakkur tarixida o'zbek falsafasini yangilashda katta ijtimoiy davr bo'lib, uning chorak asrlik tajribasi yangi bir davr uchun yo'l ochdi. Bu tadrijiy, bir-biriga aloqador, bog'liq bo'lgan yo'l navbatdagi strategik dastur "2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"[2] deb nomlangan rivojlanish modeliga yo'l ochdi. Mamlakat hayotida ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy, huquqiy islohotlar yangi bosqichga kirganda bu jarayonlarni takomillashtirish yo'llarini o'rganuvchi ilmiy yo'nalishlar ham, o'z oldiga yangi vazifalarni qo'yadi. 2017– 2021 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi barcha ijtimoiy sohalarida bo'lgani kabi ma'naviy-ma'rifiy ishlarda milliy falsafiy tamoyillar uyg'unligini taqozo etadi.

O'zbekiston davlati tomonidan olib borilayotgan islohotlar hozirgi zamon insoniyat taraqqiyotining talabi bo'lib, bu davomiylik jamiyatni modernizatsiyalash sari yetaklaydi. Shu asosda o'zbek falsafasidagi yangilanish tarixan zarur va muqarrar bo'lgan jarayon hisoblanadi. "Bugun, bizning mamlakatimizda ham o'z umrini yashab bo'lgan eski qarashlar chekinib, yangi davr boshlandi, yangi voqelik bo'y ko'rsatmoqda. Ulkan imkoniyatlar, keng ko'lami islohotlar davri keldi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, "Jamiyatimizning yangi qiyofasi" tushunchasi qotib qolgan voqelik yoki o'zgarmas aksiomani anglatmaydi[1].

Mamlakatimizda taraqqiyotning tadrijiy bosqichi bo'lgan Yangi O'zbekistonni va Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdan maqsad amalga oshirilayotgan tub o'zgarishlar va islohotlarning mazmun-mohiyatiga zamonaviy demokratik tus berib, yangi rivojlanish bosqichga chiqarishdir. Bunda bir millat, butun xalq manfaati yagona maqsadli mafkuraga, ya'ni yakdil birlikka aylanadi. Tabiiyki, yagona birlikka aylangan xalq bir butun bo'lib, uning turmush tarzi, hayot qoidalari ham bir ruhiyatga birlashadi. Bu ijtimoiy falsafiy tafakkur tarixida umumiylik qoidasi mazmunini bildirib, shu xalqning birdamligini ta'minlaydi.

Tafakkur va ma'naviy omil birligi milliy va umuminsoniy g'oyalar bilan uyg'unlashtirilib, ma'lum maqsad sari yo'naltiriladi. Ma'lumki, bu omil kishilarni atrofda yuz berayotgan yangiliklarga befarq bo'lmagan, o'tmishning ijobiy jihatlari va qimmatli tajribalarini qayta ishlab, kamchiliklarni bartaraf etib, saralarini milliy falsafaning rivoji, jamiyat taraqqiyoti uchun tadbiq etishga undaydi. Mustaqillikning dastlabki yillarida milliy falsafani rivojlantirish uchun milliy mafkura zarur edi. Milliy mafkura har bir jamiyatning manfaatlarini siyosiy darajada ifodalab, jamiyatni Shu manfaatlar uchun kurashga yo'naltiradi. Bunda jamiyat manfaatlar turli darajalarda va holatlarda shakllanadi. Jamiyatning asosiy siyosiy manfaatlarini jumlasiga Shu jamiyatni tashkil etuvchi davlatning mustaqilligi (suverenligi), uning iqtisodiy jihatdan ta'minlanganligi va istiqbolga egaligi, davlatning harbiy, iqtisodiy, g'oyaviy, ekologik, informatsion jihatdan himoyalanganligi, jamiyatning ichida esa fuqarolararo, millatlararo barqarorlikning ta'minlanganligi kabi shart-sharoitlar kiradi. Bularning barchasi Shu jamiyatni tashkil etgan insonlarga, ularning ongi, aql-idroki va ijodkorlik xususiyati bilan bog'liq aloqadorlikdir[12].

Demokratik jamiyatda mafkura va g'oya tuzum qarashlariga tayanadi. Har qanday vaziyatda ham mafkura va g'oya o'zida quyidagilarni mujassam etadi:

birinchidan, mafkura demokratik jamiyatda ijtimoiy reallikning imperativ loyihasi hisoblanadi;

ikkinchidan, mafkura ijtimoiy reallikni o'ziga xos tarzda bashorat etuvchi qadriyatdir;

uchinchidan, mafkura – kishilarni muayyan maqsad yo'lida birlashtiruvchi ijtimoiy loyiha. Bundan ko'rinadiki, har qanday mafkura real voqealikka mos, jamiyat a'zolarini biror maqsad atrofida birlashtiruvchi va Shu maqsadni amalga oshirishga yo'naltiruvchi g'oyalar jamlanmasidir.

Taniqli faylasuf olim J.Tulenovning fikricha, falsafaning rivojlanishi siyosat, ijtimoiy munosabat shakli bo'lib, ushbu ijtimoiy munosabatlar orqali moddiy va mafkuraviy ijtimoiy munosabatlar tashkil topishining muqarrar omili hisoblanadi. Bunda moddiy ijtimoiy munosabatlar inson ongiga bog'liq holda shakllanmaydi,

aksincha, mafkuraviy ijtimoiy munosabatlar inson ongi va tafakkuriga bog'liq tarzda rivojlanadi. Mafkuraviy omil buyuk siyosat omiliga ta'sir ko'rsatadi va iqtisodiy munosabatlar bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Demak, falsafaning rivojlanishida mafkuraning o'rni jamiyat va davlat darajasida muhim siyosiy ahamiyat kasb etib, bu to'g'ri va oqilona siyosat ortidan iqtisodiy rivojlanish munosabatlari tashkil topishi muqarrar. Bunday tizim o'zaro uzviy bog'liqlikda rivojlanadi.

Mamlakatimiz tafakkur tarixi uchun milliy mafkuraning o'rni va roli kattadir. Buning sababi shundaki, istiqlol mafkurasining mohiyati, "birinchidan, xalqimizga mustaqil rivojlanish yo'lini ko'rsatib berish, ikkinchidan, amaliy bunyodkorlik harakatlari, islohotlar dasturini asoslash, uchinchidan, tafakkur erkinligi, fikrlar xilma-xilligini tan olish, to'rtinchidan, yosh avlodda mafkuraviy

immunitetni shakllantirish, beshinchidan, milliy madaniyatimiz, xalqimiz ongini buzg'unchi g'oyalar, axborot xuruji va ma'naviy tahdidlardan himoya qilish, oltinchidan, milliy va umuminsoniy qadriyatlar mushtarakligi asosida milliy ma'naviyatimizni rivojlantirish, yettinchidan, komil insonni tarbiyalash samaradorligini oshirishda namoyon bo'ladi [13].

Milliy mafkuraga asoslangan yangi ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixining poydevori – Yangi O'zbekistonni barpo etish orqali O'zbekistonda demokratik o'zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlarga yangi yo'l ochishni ta'minlaydi. Bu yo'l maqsadning aniqligi, harakatlar samarasini ta'minlaydigan milliy manfaatlarga yo'naltirilgan ob'ektiv ehtiyojdir.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. T.: "O'zbekiston" nashriyoti. 2021.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezident Shavkat Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. 07-02-2017.
3. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. "Abdulla Qodiriy nashriyoti", T.: 1993
4. Avesto. Asqar Mahkamov tarjimasi.T.: 2001
5. Boboqulova X.E. Milliy falsafaning yosh avlod tarbiyasida ijtimoiy ahamiyati. "Ipak yo'li xalqlarining tarixi, madaniy merosi va turizm imkoniyatlari (o'tmish va bugun)" (2023 yil 10-12 may) Xalqaro anjuman ilmiy ishlar to'plami. – Samarqand; «Ipak yo'li» turizm xalqaro universiteti nashriyoti, 2023. 274 bet.
6. Ibragimova G.Sh., To'raqulov X.A., Hoshimxonov M., A'zamxo'jayev G.X., Azimova M.A.Haq olinur – berilmas!- T.: 2003
7. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. Asarlar, 6-jild. – "O'zbekiston", T.: 1998.
8. Mo'minov I.M. Yangi va eng yaxshi an'analarga keng yo'l.// O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. – T.: 1963, №8.
9. Nazarov Q. O'zbek falsafasi.T.:O'zbekiston faylasuflar jamiyati nashriyoti, 2013.
10. Otamuratov S.Globallashuvva milliy - ma'naviy xavfsizlik.T.:“O'zbekiston”, 2015
11. To'rayev B.Tanlangan asarlar: Jild II: Ijtimoiy falsafa, sotsiologiya, milliy g'oya va publitsistika. T.: "Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti", 2015.B.320.
12. Erkeyev A. Ma'naviyatShunoslik. 1-kitob [Matn]. Ma'naviyat ontologiyasi fenomenologiyasi. T.: "Ma'naviyat", 2018. B.305.
13. Tulenov J. Hayot falsafasi.-T.:1993. B.6-7.
14. Farobiy Fozil odamlar shahri. Tarjimon: Irisov A. "Yangi asr avlodi", T.: 2016, B.17.

UDK:372.8

Dilafro'z BOTIROVA,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida katta o'qituvchisi

E-mail: botirovadilafroz300@gmail.com

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent B.Norbekova taqrizi asosida

SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH AND FUNDAMENTALS OF THE PROBLEM OF PROFESSIONAL BURNOUT OF TEACHERS

Annotation

This article focused on the mechanisms of a person's activity and interest in professional activities, while also focusing on how it can help individuals in this situation.

Key words: Professional fading, professional boredom, professional identity, professional self, professional competence, professional cooperation.

PEDAGOGIYALARDA KASBIY SO'NISH MUAMMOSINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK TATQIQI VA ASOSLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada shaxsning kasbiga nisbatan faolligi va qiziqishini so'nishi mexanizmlariga e'tibor qaratilgan, shu bilan birga mazkur xolatdagi shaxslarga qanday yordam berish yo'llariga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kasbiy so'nish, kasbiy zerikish, kasbidan bezish, kasbiy o'zlik, kasbiy "men"lik, kasbiy malaka, kasbiy hamkorlik, kasbiy layoqat.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется механизмам, посредством которых у человека угасает активность и интерес к профессии, и в то же время акцентируется внимание на том, как помочь людям в данной ситуации.

Ключевые слова: Профессиональное выгорание, профессиональная скука, профессиональная идентичность, профессиональное "Я", профессиональная компетентность, профессиональное сотрудничество, профессиональная ответственность.

Kirish. Kuzatishimizcha, psixologiyada kasbiy so'nish muammosiga nisbatan qiziqish yaqin yillardan boshlab, e'tibor qaratila boshlandi. 20-asrning so'nggi o'n yilligidan boshlab, jamiyat va insoniyat hayotiga bozor munosabatlarning joriy etilishi hamda jamiyatda inson mehnatining faollaShuvi mazkur muammoni ilmiy o'rganishg zaruriyatini keltirib chiqardi

Hayotdagi qiyinchiliklarni va yoshga bog'liq inqirozlarni muvaffaqiyatli yengishga qodir optimistik va quvnoq odamlar kamroq tez-tez "yonib ketishadi"; faol hayotiy pozitsiyani egallagan va qiyin vaziyatlarga duch kelganda ijodiy izlanishga murojaat qiladigan, aqliy o'zini o'zi boshqarish vositalariga ega bo'lganlar, o'zlarining psixoenenergetik va ijtimoiy-psixologik resurslarini to'ldirishga g'amxo'rlik qiladilar. Kuchli ijtimoiy, professional yordam, ishonchli do'stlar doirasi va oilani qo'llab-quvvatlash so'nish xavfini kamaytiradi.

Ruhiiy charchoq (kuyish) deganda, insonda uning kasbiy faoliyati bilan bog'liq holda yuzaga keladigan maxsus ruhiy muammolar majmui tushuniladi. Ularni birinchi marta H.J. Freudenberg 1974 yilda sog'liqni saqlash markazlaridan birida psixiatr bo'lib ishlayotganda, ko'plab ishchilarning asta-sekin hissiy so'nishini, motivatsiya va ish faoliyatini yo'qotishini, sog'lig'i va intellektual sohada o'zgarishlarni kuzatdi. Bular yordamchi kasblar bo'yicha mutaxassislar - jamoat tashkilotlarida to'liq fidoyilik va katta ishtiyoq bilan ishlagan odamlar edi. Bir necha oylik bunday ixtiyoriy faoliyatdan so'ng, bu odamlar bir qator xarakterli alomatlarini ko'rsatdilar: charchoq, asabiylashish, kinizm va boshqalar, H.J. Freudenberg, boshlang'ich "hissiy yonish" dan farqli o'laroq, "hissiy yonish" deb ataladi. [1] Keyinchalik K.Kondo «tuyanglik»ni «ortiqcha ish yuki va shaxslararo munosabatlarning etarli emasligi tufayli ish joyiga moslashish holati» deb ta'riflaydi. Ijtimoiy psixolog Cr. Maslach, odamlarning hissiy qo'zg'aluvchanlikni engishga yordam beradigan kognitiv strategiyalarini o'rganar ekan, ushbu strategiyalar ishchilarning kasbiy xatti-harakatlariga ta'sir qilishiga e'tibor qaratdi.

U so'nishning asosiy sababini professional va uning mijozi, "yordam beruvchilar va uni oluvchilar" o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadigan hissiy ortiqcha yuk sifatida aniqladi.

V.Ye. Eagle, Cr asarlarini tahlil qilish. Maslaxning ta'kidlashicha, u bunday munosabatlarning psixologik xavfini ko'rgan, chunki mutaxassislar birinchi navbatda salbiy hissiy yukni ko'taradigan, yelkalariga og'ir yuk bo'lgan insoniy muammolar bilan

Shug'ullanishadi. Bunday vaziyatni xodim uzoq muddatli stress sifatida boshdan kechiradi va o'zini o'zi va boshqalarga munosabatni o'zgartirishda namoyon bo'ladi. Xodimda hissiy charchoq hissiy paydo bo'ladi, mijozlarga beparvo munosabatda bo'ladi, o'zini o'zi anglash istagi, o'z malakasiga ishonchi, muvaffaqiyatga ishonchi pasayadi [1].

Hozirgi vaqtda turli xil mahalliy va xorijiy tadqiqotlarda "aqliy so'nish" hodisasi boshqacha ma'noga ega (hissiy so'nish, kasbiy so'nish, kasbiy so'nish sindromi va boshqalar), ammo bu ta'riflarni sinchkovlik bilan tahlil qilish bilan talqinlarning o'xshashligi mavjud. Zamonaviy ma'lumotlarga ko'ra, "ruhiy so'nish" deganda ijtimoiy soha kasblarida namoyon bo'ladigan jismoniy, hissiy va ruhiy so'nish holati tushuniladi. [2]

Pedagoglarni kasbiy tayyorlashga nazariy, amaliy, uslubiy yondashuv, shuningdek, maxsus tayyorgarlikning shart-sharoitlari va usullarini takomillashtirish, belgilash pedagoglarning muvaffaqiyati uchun zarur bo'lgan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar va qobiliyat mustaqil ishlash zamonamizning asosiy muammolaridir. Shuning uchun muvaffaqiyatli tarbiyalashning ijtimoiy-psixologik jihatlarni aniqlash muhim. Yangi psixodiagnostika usullarini joriy yetish, oshirish ilm-fanni rivojlantirish, ilg'or innovatsiyalarni rivojlantirishda talaba va yoshlarning faolligi, ularning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlarni ishlab chiqishdan iborat. [2]

Jamiyatda o'zligini anglagan shaxs borki, u Shu jamiyat a'zolariga manfaati tegadigan biror bir faoliyat turi bilan mashg'ul bo'lishi tabiiy hol xisoblanadi. Xalqimizni kasb - xunarni yomoni bo'lmaydi, degan maqolidan kelib chiqib ta'kidlashimiz mumkinki kasb - hunari orqali xalq e'tiboriga sazovor bo'lganlar haqida tariximizdan ko'plab misollar keltirish mumkin. O'z kasbini mohir ustasi sifatida faoliyat ko'rsatib kelayotgan shaxslar qatorida kasbidan zerikish hamda kasbidan so'vish xolatlari ham uchrab turishi so'ngi vaqtlarda ko'plab ijtimoiy fan vakillarini o'ziga jalb etib kelmoqda. Umumiy psixologiyani asosiy tarmoqlaridan biri xisoblanmish mehnat psixologiyasi yo'nalishida shaxs o'z faoliyatiga nisbatan ishtiyoqining so'nish jarayoniga alohida e'tibor qaratilib, turli yo'nalishda tadqiqotlar olib borilmoqda. [4]

Kasbiy so'nish - surunkali stress fonida rivojlanadigan va ishlaydigan odamning hissiy, energetik va shaxsiy resurslarining so'nishini olib keladigan sindrom. Kasbiy so'nish salbiy hissiy tuyg'ularning ichki to'planishi natijasida, ulardan tegishli "bo'shatilmasdan" yoki "ozod qilinmasdan" yuzaga keladi. Aslini

olganda, kasbiy so'nish – bu qayg'u yoki umumiy moslashish sindromining uchinchi bosqichi - so'nish bosqichi xisoblanadi.

O'tkazilgan tajriba sinovdan Shuni anglashimiz mumkinki oliy ta'lim tizimi professor-o'qituvchilarida emotsional so'nish simptomlarining shakllanganlik va shakllanmaganlik darajasini o'rganishga harakat qildik. Olingan natijalarga ko'ra, emotsional so'nish shakllarining shakllanganligi bo'yicha eng yuqori darajani Professor-o'qituvchilarda emotsional so'nish shakllari darajasining namoyon bo'lish ko'rsatkichlari (N=193)

№	Shakllar	Emotsional so'nish darajasi		Kasbiy so'nish darajasi
		Shakllangan	Shakllanmagan	
1.	Psixik jarohatlovchi holatlarni boshdan kechirish	8,4	7,2	7,8
2.	O'z-o'zidan qoniqmaslik	6,3	7,4	6,9
3.	O'zini qafasga tushib qolganek his qilish	4,2	3,6	3,9
4.	Tashvishlanish va depressiya	12,5	8,7	10,6
5.	Zo'riqish darajasi	9,4	7,3	8,3
6.	Tanlangan hissiy javobning noadekvatligi	7,3	8,2	7,7
7.	Hissiy-axloqiy dezorientatsiya	6,2	7,6	6,9
8.	Hissiyotni tejash sohasining kengayishi	4,5	5,2	4,8
9.	Kasbiy majburiyatlarining kamayishi (reduksiya)	6,7	4,1	5,4
10.	Rezistentsiya (qarshilik)	6,3	6,2	6,2
11.	Emotsional tanqislik	3,4	4,3	3,8
12.	Emotsional begonalashish	4,2	5,4	4,8
13.	Shaxsiy begonalaShuv	5,1	4,6	4,9
14.	Psixosomatik va psixovegetativ buzilish	2,4	5,2	3,9
15.	Hissiy charchoq	13,1	15,0	14,1

Ushbu natijalarni psixologik jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, "hissiy charchoq", "tashvishlanish va depressiya", "zo'riqish darajasi", "tanlangan hissiy javobning noadekvatligi", "zo'riqish darajasi", "psixik jarohatlovchi holatlarni boshdan kechirish", "tanlangan hissiy javobning noadekvatligi", "kasbiy majburiyatlarining kamayishi (reduksiya)" shakllarining shakllanganlik darajasining yuqoriligi respondentlarda kasbiy so'nish darajasining ham yuqoriligi keltirib chiqarganligi kuzatiladi.

Shaxsda kasbiy faoliyatiga nisbatan yuzaga keladigan ishtiyoqni sustlashishi yoki "so'nishi" – jaxon psixologik adabiyotlarida "burnout" holati deb nomlanadi va bu o'zbek tilida esa "so'nish" degan ma'noni anglatadi.

Hozirgi vaqtda shaxsni faoliyatini tahlil etuvchi fanlarda kasbiy so'nish va uning tuzilmasining mohiyati bo'yicha yagona nuqtai nazar mavjud emas. So'nggi ma'lumotlarga tayangan holda, "psixik kuyish" deganda emotsional xolatni kasblarda kuzatiladigan psixo-fiziologik, hissiy va yangi texnologiyalarni o'zlashtirishdagi qoloqlik holati tushuniladi. [1]

Ijtimoiy psixologiya tadqiqotlari asosida quyidagi soha vakillari kasbiy so'nish jarayoni bo'yicha "xavf" guruhiga taaluqli hisoblanadilar: pedagoglar, psixologlar, tarbiyachilar, shifokorlar, tez-tez ish safarlariga chiqadigan, ijtimoiy va madaniy yo'nalishdagi xizmat ko'rsatish sohasi vakillari hamda bank xodimlari. [2] Mazkur xavf guruxida yetakchilik pedagog va psixologlarga tegishli bo'lib, ulardagi kasbiy so'nish ortiqcha aqliy faoliyat bilan bir qatorda o'z faoliyatlaridan qoniqmasliklari natijasida kasbiy faoliyatlariga nisbatan quyidagicha salbiy yondashuvlar yuzaga keladi:

o'z faoliyatiga nisbatan yuqori emotsional yondoshish;
jamoada o'z o'rnini topa olmaslik hissi;
muntazam faollik talab etilishi, yetarli dam olmaslik;
ish joyidagi salbiy ijtimoiy sharoit va psixologik holat;
kun davomidagi yuklamalarning ko'pligi;
kechiktirilgan natija uchun cheklangan vaqt;
shaxsiy emotsional holatni boshqara olmaslik;
sarflangan mehnat uchun mos kelmaydigan natijaning bo'lishi;

hamkasblar, ma'muriyat, qiyin vaziyatlarda to'g'ri muloqot yo'lini tanlash ko'nikmalarining yo'qligi;

pedagogik faoliyatni tashkil qilishning to'g'ri boshqarilmasligi: yuklama, dars jadvali, ma'naviy va moddiy qo'llab quvvatlanmaslik;

ma'lumotlarning haddan ortiq ko'pligi;

qayta – qayta nazorat va tekshiruvlar.

Yuqorida keltirilgan omillar ustunlik qilishi shaxsning o'z faoliyatidan bezish yoki zerikish, stress holatiga tushib qolishiga ta'sir etishi tabiiy xol xisoblanadi. [3] Mazkur holatda aksari mutaxassislar jizzaki bo'lib ziddiyatli vaziyaga moyilliklari ortib ketadi. Ana shunday holatlarni sababini tashxis qilib aniq va muvaffaqiyatli psixologik maslahat tashkil etish uchun kasbiy so'nish va kasbiy

"hissiy charchoq" shkalasi namoyon qildi (13,1%). Keyingi o'rinda "tashvishlanish va depressiya" shkalasi ifodalandi (12,5%). Shuningdek, "zo'riqish darajasi" (9,4%), "psixik jarohatlovchi holatlarni boshdan kechirish" (8,4%), "tanlangan hissiy javobning noadekvatligi" (7,3%), "kasbiy majburiyatlarining kamayishi (reduksiya)" shkalalari (6,7%) ham biroz yuqori darajani ifodalaganligi kuzatilganini kurishimiz mumkin.

Professor-o'qituvchilarda emotsional so'nish shakllari darajasining namoyon bo'lish ko'rsatkichlari (N=193)

mutanosiblikdan uzoqlashishni o'rganishning asosiy omillariga e'tibor qaratish lozim. Bular:

Bilim berishni takomillashtirishda yangi g'oyalarni kiritavermaslik.

Pedagogik faoliyatga ko'r-ko'rona texnologiyalarni joriy etavermaslik.

Shaxsning o'z kasbiga nisbatan mutanosibligini baholash.

Jamoaning psixologik iqlimining ta'lim jarayoniga ta'sirini tahlil etish.

Pedagog shaxsining yashirin imkoniyatlarini ochish.

Har bir pedagog kompetensiyasining psixologik asoslarini o'rganish orqali o'quvchilar bilimining samaradorligini oshirish.

Ochiq darslarning kam tashkil etilishi va unda psixologik analizning mavjud emasligi.

Quyida kasbiy so'nishning asosiy omillaridan hisoblanmish ikki olmil haqida to'xtalib o'tishni lozim topdik. Aynan quyidagi ikki sabab yosh mutaxassislarda ko'proq uchrashi so'ngi vaqtlarda qayd etib borilmoqda. Shu sababli tajribali mutaxassislar o'zlarining tajribalaridan kelib chiqqan xolda to'g'ri maslahatlar berishlari lozim bo'ladi. [4]

Kasbiy so'nish va kasbiy mutanosiblikdan uzoqlashishning asosiy sabablari:

Individual sabablar:

- A) o'z ustida ishlashdan to'xtab qolish;
- B) fanga oid yangi bilimlarni o'zlashtirmaslik;
- V) doimiy bir xil metodik uslubga yopishib olish;
- G) o'z faoliyatidan qoniqmaslik;
- D) o'ziga bino qo'yib, boshqalarni mensimaslik;
- Ye) moddiy manfaatdorlikdan qoniqmaslik;
- Yo) hamkasblarining darslariga qatnashmasligi.

2. Ijtimoiy-psixologik omillar:

- A) atrofdagilarning diqqat e'tiboridan qolish;
- B) atrofdagilarning nazoratidan chetda qolish;
- V) faoliyatiga mos rag'batlantirilmislik;
- G) o'z sohasi mutaxassislaridan uzoqlashish;
- D) kamchiliklarini rahbariyat tomonidan tez-tez eslatib

turilishi.

Yosh mutaxassislarda kasbiy so'nish yoki kasbdan uzoqlashishni sezgan tajribali hamkasblar va psixolog mutaxassis quyidagilarga e'tiborini qaratish maqsadga muvofiq hisoblanadi. [4] Pedagogik faoliyatda kasbiy so'nishning oldini olish uchun quyidagilarni tavsiya etish mumkin:

Muntazam pedagog malakasini oshirib borish.

Muntazam psixologik testlar orqali shaxsini baholab borish.

Turli trening, davra suhbatlari hamda psixologik konsultatsiyalar tashkil etish.

Fan sohasida seminarlar tashkil qilish.

Pedagogik faoliyatni analiz-sintez hamda umumlashtirish yo'nalishida psixologik seminarlar o'tkazish.

Shaxsning kasbiy xususiyatlarini o'zi tomonidan baholash usullarini o'rgatib borish.

Zamonaviy psixologik metodlar bilan qurollantirib borish.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, shaxsda kasbiy so'nish yuzaga kelgan holda uni bartaraf etish uchun pedagogik jamoa birgalikda aniq reja asosida hamjihatlik bilan faoliyatlarini tashkil etishlari orqali mutaxassisni saflarida saqlab qolishlari mumkin. Mazkur faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishda psixologni sa'iy harakatlari alohida e'tiborga loyiq hisoblanadi. Pedagogik faoliyatda yuzaga kelgan kasbiy so'nishni bartaraf etish: [5]

Shaxs bilan individual psixologik trening va suhbatlar tashkil etish.

Fan sohasidagi yangiliklar bilan tanishtirish uchun o'quv seminarlar tashkil etish.

Shaxs imkoniyatlarini o'rganish orqali tavsiya ishlab chiqish. Pedagogik faoliyatda yuzaga kelgan stress, depressiya holatlarini aniqlash va individual psixologik maslahatlar ishlab chiqish.

Jamoaning psixologik iqlimini tahlil etish va tavsiyalar ishlab chiqish.

Ijtimoiy faoliyatda har bir shaxs bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan kasbiy so'nish ma'lum bir vaqt oralig'ida o'tib ketish tabiiy hol hisoblanadi. Agar unga ijobiy yo'l-yo'riq ko'rsatish orqali yordam ko'rsatish mumkin. Shu sababli pedagogik soxada faoliyat ko'rsatayotgan amaliyotchi psixolog pedagogik jamoadagi birorta ham pedagogni o'z nazoratidan chetda qoldirmasligi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Аболин Л. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. Казань: КГУ., 1987. – 221 с.
2. Абрамов В.А. Исследование синдрома эмоционального выгорания на этапе мета обзоров. Ч. 1 / В.А. Абрамов, И.С. Алексейчук, А.И. Алексейчук // Журнал психиатрии и медицинской психологии. – 2008. – № 1 (18). – С. 117-123.
3. Багадаева О.Ю. / Мотивация персонала как организационное условие снижения профессионального стресса педагогов ДОО / Современное дошкольное образование. Теория и практика. 2016 №2. – 12-16 с
4. Shakarboyeva S. BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA O'Z USTIDA ISHLASH FAOLIYATINI TARBIYALASHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK JIHATLARI //Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremenno obrazovanii. – 2022. – T. 2. – №. 6.
5. Ронгинская Т. И. Синдром выгорания в социальных профессиях. // Психологический журнал. - М.: Наука, 2002. - Т.23. - № 3. - С. 85-95.
6. Botirova D.B. Pedagogik faoliyatda kasbiy so'nish jarayonining ijtimoiy - psixologik asoslari //Jurnal Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar – 2023. – T. 2. – №. 3.

UDK:007.52

Gulnora BURONOVA,
Bukhara State University doctor of philosophy in pedagogical sciences, associate professor
E-mail: gulnoraburonova@gmail.com
Tel: (99) 757 66 64

Based on the review of B.B. Muminov, professor of TDIU, doctor of technical sciences

MATHEMATICAL AND STATISTICAL ANALYSIS OF THE USE OF VIRTUAL PEDAGOGICAL TOOLS IN TEACHING ROBOTICS

Annotation

In this article, the effective methods of creating educational content through LearningApps in the organization of robotics training are described in detail and mathematical statistical analysis is performed. The creation of educational content for robotics training was created based on Bloom's taxonomy and its effectiveness was evaluated.

Key words: Robotics, Lego Education, Lego Wedo 2.0, LearningApps, Bloom's taxonomy, method Student.

ROBOTOTEXNIKANI O'QITISHDA VIRTUAL PEDAGOGIK VOSITALARDAN FOYDALANISHNING MATEMATIK VA STATISTIK TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada robototexnika mashg'ulotlarini tashkil etishda LearningApps orqali ta'lim mazmunini yaratishning samarali usullari batafsil bayon etilgan va matematik statistik tahlil qilingan. Blum taksonomiyasi asosida robototexnika bo'yicha o'quv mazmunini yaratish yaratildi va uning samaradorligi baholandi.

Kalit so'zlar: Robototexnika, Lego Education, Lego Wedo 2.0, LearningApps, Bloom taksonomiyasi, Student metodi.

МАТЕМАТИЧЕСКИЙ И СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИНСТРУМЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ РОБОТОТЕХНИКЕ

Аннотация

В данной статье подробно описаны эффективные методы создания образовательного контента с помощью LearningApps при организации обучения робототехнике и проведен математический статистический анализ. Создание образовательного контента для обучения робототехнике было создано на основе таксономии Блума и оценена его эффективность.

Ключевые слова: Робототехника, Lego Education, Lego Wedo 2.0, LearningApps, таксономия Блума, метод Стьюдента.

Introduction. If we look at the world educational experience, the robotics course occupies a leading place in the modern educational programs of developed countries. In the era of increasing coverage of technologies controlled by artificial intelligence, studying robotics as a subject in school has become a necessary necessity. In the robotics classes held in foreign schools, it is observed that the student consolidates the information he has learned from other subjects with the help of practical tasks. For example, a child uses the knowledge he has learned in physics when making a mechanical device, he understands the essence of physical laws and regulations, he performs mathematical calculations, he refers to the commands he learned in computer science. Directs theoretical knowledge to practical management. In these lessons, students understand the basics of mechanics and develop analytical skills both during individual construction work and when completing tasks as a team.

In fact, since childhood, children are interested in trying to break something and find out what is inside that thing. He collects small details. If we form this interest at school, it will be the same. Due to the fact that robotics lessons require practical activities, it is natural that the problem of equipping the material and technical base of the school with equipment in this direction is cross-cutting. Because robotic equipment and equipment are rare and expensive. It is also necessary to create a methodical database on the organization of creation and creation processes. Therefore, I emphasize once again that the time has come to create an opportunity for students to learn the secrets of robotics at school.

The main part. Educational LEGO robotics kits and programming constructors (Lego Education), as well as robotics kits and programming from other leading manufacturers (VEX, BQ, RoboRobo, Fischertechnik, Huna, Matrix, Robotis Bioliod, Tetrix) sets can be used not only individually, but also for a group. Lego robotics kits are perfect for preschools and general secondary schools. Robot constructors are organically combined with physics, informatics or programming classes and serve to develop personal qualities such as inventiveness, logical thinking, and problem solving in the student. When creating virtual educational platforms, the following online services will help you create an interactive and interesting virtual platform. In order to make teaching robotics interesting and

effective, it is advisable to organize educational content through the following services. This choice is very important for teachers, tutors, trainers and everyone who creates educational content [3].

It is difficult to imagine a modern educational product without game elements. In the online course, they solve several important tasks. The main thing is to encourage students to study independently, it is better to organize it in the form of an interesting daily activity, rather than forcing yourself to "I bought an online course and I have to learn it." Also, with the help of interactive tasks and mini-games, you can conduct control tests, infographics and videos present the educational material visually, and online whiteboards are useful for working in groups.

Learning Apps is an interactive task builder that helps to reinforce knowledge in a playful way. The service allows you to create various types of exercises: "Timeline", "Classification", "Crossword", "Fill in the blanks", "Quiz with the choice of the correct answer" and others. This online service can also be used to create a virtual educational platform for robotics. To do this, select the Lego Wedo 2.0 section and use "Find the details?", which serves to form basic knowledge of robotics. you can choose a set of tasks. Since the assignments are online, you can place them on your personal virtual learning platform through a special referral link provided by the program [7].

The set itself consists of 158 elements: Lego parts, Lego USB Hub, motor, motion and tilt sensors. The Lego USB Hub is a dongle that connects to your computer with a USB connector and allows you to control sensors and motors through the Lego Education Wedo software. The program can work with three keys at the same time.

From the point of view of educational robotics, this kit provides a framework for algorithmic learning. Children create simple model algorithms in the constructor program [6].

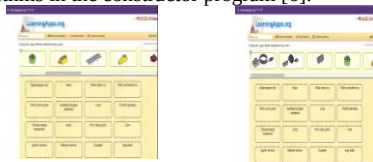

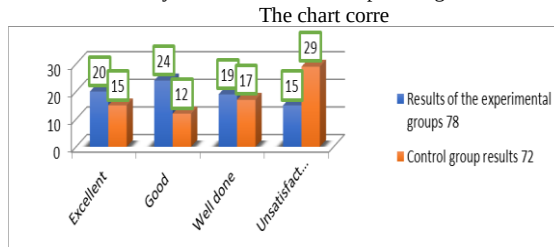
Figure 1. Lego Wedo 2.0 Finding the Details task tutorial on LearningApps. You can create your own exercise using a template or choose one from the catalog and add it to your course. All tasks are divided into subjects, from the exercise section in the "Matching" format, you need to match the names of the details with their descriptions in the section "Find matching details" for the robotics educational platform. The online service is very useful for creating virtual learning platforms, using which you can create and add interactive exercises to the lesson. The learning platform can be integrated with LearningApps so that tasks are entered automatically. The last method is that the learning content for finding the appropriate robotic details in LearningApps is focused on independent intellectual activity, requiring the ability to draw conclusions, evaluate, approve, support, recommend, criticize and draw conclusions. does.

Figure 4. Educational content on robotics detail matching in LearningApps.

Viewing robotics as a means of forming engineering thinking of schoolchildren, developing their interest in technical creativity, and choosing engineering professions and specialties is an important tool. The practice of using robotics in the educational system is gradually developing. In this direction, attention is paid to the preparation of popular scientific and educational manuals, and the publication of additional methodological developments for teachers [4].

The use of Bloom's taxonomy in the design of didactic tasks to organize the independent work of students in the process of learning virtual robotics is highly effective. Taxonomy is a theory of classification and systematization of complex organized areas of

sponding to these selections looked like this:

Diagram 1. Effectiveness of evaluation of educational projects

In order to facilitate statistical analysis from the above variation lines n_i , and n_j repetition (frequency) is the appropriate statistical probability $P_i = \frac{n_i}{n}$ and $q_j = \frac{m_j}{m}$ define in the style.

This is a student-developed quiz will have the following appearance:

$$\begin{cases} X_i & 5, 4, 3, 2 \\ P_i & 0,25, 0,30, 0,24, 0,19. \sum_{i=1}^4 P_i = 1 \text{ and} \\ Y_j & 5, 4, 3, 2 \\ q_j & 0,20, 0,16, 0,23, 0,40. \sum_{j=1}^4 q_j = 1 \end{cases}$$

We start the statistical analysis by calculating and comparing the average learning indicators for both classes. The average learning indicators in the evaluation of the projects developed by the student gave the following results:

$$\begin{aligned} \bar{X} &= \sum_{i=1}^n P_i x_i = 0,25 \cdot 5 + 0,30 \cdot 4 + 0,24 \cdot 3 + 0,19 \cdot 2 \\ &= 1,25 + 1,2 + 0,72 + 0,38 = 3,55 \\ \text{in percentage } \bar{X} \% &= \frac{3,55}{5} \cdot 100\% = 72,0\% \\ \bar{Y} &= \sum_{j=1}^4 q_j y_j = 0,20 \cdot 5 + 0,16 \cdot 4 + 0,23 \cdot 3 + 0,40 \cdot 2 = \\ &= 1,0 + 0,64 + 0,69 + 0,8 = 2,9 \text{ in percentage } \bar{Y} \% = \frac{2,9}{5} \cdot 100\% = 58,0\% \end{aligned}$$

reality, which usually has a hierarchical structure. Taxonomy as a hierarchical interconnected system within educational technology was created by B. Bloom. In his seminal work, Taxonomy of Learning Objectives: Scope sought to create a hierarchy of learning objectives spanning the cognitive domain, describing step-by-step, levels of human reasoning and the resulting learning objectives. From Bloom's point of view, educational goals directly depend on the hierarchy of thinking processes, such as remembering, understanding, applying, analyzing, evaluating, and creating. A set of tasks using certain methods is offered for each level [5].

A total of 150 students involved in robotics circles were divided into 2 equally knowledgeable groups according to the results of a 5-point test based on general knowledge. 78 students participated in the experimental group 72 students participated in the control group. In the control group, training was organized in a traditional way, and in the experimental group, training was organized on the basis of virtual educational tools based on Bloom's taxonomy. We select hypothesis N1 and hypothesis N0 that contradict it, showing the effectiveness of learning in the experimental and control classes, and display it in the following tables

Table 1- Evaluation effectiveness of educational projects developed by students at the end of experimental work

Groups	Number of students	Excellent	Good	Well done	Unsatisfactory
Experimental group	78	20	24	19	15
Control group	72	15	12	17	29

Determining the mastery indicators and the number of students in the experimental group by X_i and the control group by Y_j respectively, we have the following statistically grouped variation series., as well as we define an excellent level with 5 points, a good level with 4 points, a satisfactory level with 3 points and an unsatisfactory level with 2 points. This student-developed project will be assessed as follows:

Acquisition rates in the experimental group:

$$\begin{cases} X_i & 5, 4, 3, 2 \\ n_i & 20, 24, 19, 15 (n = 78) \end{cases}$$

Attainment rates in the control group

$$\begin{cases} Y_j & 5, 4, 3, 2 \\ m_j & 15, 12, 17, 29 (n = 72) \end{cases}$$

So, the average mastery in the experimental class $(72,0 - 58,0) \% = 14,0 \%$. It is higher than $14,0 \%$. And this in turn $\frac{72,0}{58,0} = 1,2$ times is higher than.

First, we determine the mean squared and standard errors in order to determine the possible error in the process of determining absorption.

Mean squared errors in evaluating projects developed by students:

$$S_x^2 = \sum_{j=1}^4 q_j y_j^2 - (\bar{y})^2 = 1,1771$$

$$\text{Standard errors are: } S_x = \sqrt{0,8196} = 0,91 \quad S_y = \sqrt{1,1771} = 1,09.$$

$$\text{Standard errors are: } S_x = \sqrt{0,4976} = 0,71 \quad S_y = \sqrt{1,1739} = 1,08.$$

From this, the standard error of the control class in evaluating the projects developed by the students was greater compared to the indicators of the experimental class., i.e. $1,09 > 0,91$. In order to show this more clearly, we calculate the accuracy of the average value for both statistical samples through the coefficients of variation, that is, through the formula C_x and C_y :

$$C_x = \frac{S_x}{\bar{x}} \cdot 100\% = \frac{0,91 \cdot 100\%}{\sqrt{78} \cdot 3,55} = \frac{91\%}{13,23 \cdot 3,02} = \frac{91\%}{39,95} = 2,28\% = 2\%,$$

and

$$C_y = \frac{S_y}{\bar{y}} \cdot 100\% = \frac{1,09 \cdot 100\%}{\sqrt{72} \cdot 2,9} = \frac{109\%}{12,85 \cdot 2,23} = \frac{109\%}{28,64} = 3,81\% = 4\%.$$

So, the accuracy of the average acquisition rate in the experimental class is lower than that in the control class.

When evaluating the educational portfolio created by the students, the standard error of the control class was larger compared to the indicators of the experimental class., $1,08 > 0,71$. In order to show this more clearly, we calculate the accuracy of the average value for both statistical samples through the coefficients of variation, that is, through the formula C_x and C_y :

$$C_x = \frac{S_x}{\bar{x}} \cdot 100\% = \frac{0,71 \cdot 100\%}{\sqrt{78} \cdot 3,32} = \frac{71\%}{13,23 \cdot 3,32} = \frac{71\%}{43,92} = 1,62\% = 2\%,$$

and

$$C_y = \frac{S_y}{\bar{y}} \cdot 100\% = \frac{1,08 \cdot 100\%}{\sqrt{72} \cdot 2,23} = \frac{108\%}{12,85 \cdot 2,32} = \frac{108\%}{29,81} = 3,62\% = 4\%.$$

Hence, the average mastery rate in the experimental class is accurate is smaller than the control class.

Now we test the null hypothesis based on the Student's selection criterion, taking into account the similarity of the unknown mean values of the two sets:

$$H_0: \mu = \mu_y.$$

Based on this, we perform the following calculation when evaluating projects developed by students:

$$T_{x,y} = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{3,02 - 2,23}{\sqrt{\frac{0,8196}{78} + \frac{1,1771}{72}}} = \frac{0,79}{\sqrt{0,0047 + 0,0071}} = \frac{0,79}{\sqrt{0,0118}} = \frac{0,79}{0,108} = 7,315.$$

We calculate the degree of freedom in evaluating projects developed by students based on the student criteria using the following formula

$$K = \frac{\left(\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}\right)^2}{\frac{S_x^2}{n-1} + \frac{S_y^2}{m-1}} = \frac{\left(\frac{0,8196}{78} + \frac{1,1771}{72}\right)^2}{\frac{0,8196}{77} + \frac{1,1771}{71}} = \frac{0,0014}{0,000000075 + 0,00000015} = \frac{0,0014}{0,00000023} = 600,86.$$

If we take the significance level of the statistical sign for this probability as $\alpha = 0.05$, then $r = 1 - \alpha = 0.95$, and the degree of freedom in the evaluation of the student-developed projects is equal to $k = 600.86$, Student's function.

From the distribution table, the critical point of the two-way criterion in the evaluation of student-developed projects as follow

$$t_{1-\frac{(1-p)}{2}}(k) = t_{1-\frac{(1-0.95)}{2}}(600.86) = t_{0.975}(600.86) = 1.96,$$

It can be seen that the sampling value of statistics is greater than the critical point, that is, when evaluating projects developed by students

$$T_{x,y} = 7.315 > 1.96,$$

so the null hypothesis N_0 about the equality of the main mean values is rejected. It can be said with 95% confidence that the mean achievement scores of the experimental classes were always higher than the mean achievement scores of the control classes, and they never overlapped. From this, it can be said with a significance level of $\alpha = 0.05$ that the average grade in the experimental class is higher than the average grade in the control class and the intervals do not overlap. So, based on the mathematical-statistical analysis, it turned out that a good result was achieved. From the obtained results, it can be seen that the criterion for evaluating the effectiveness of teaching is greater than one, and the criterion for evaluating the level of knowledge is greater than zero. It is known that the mastery in the experimental class is higher than the mastery in the control class. So, the experimental work on the evaluation of the projects developed by the students was successfully carried out.

Conclusion. Based on Bloom's taxonomy, LearningApps online service allows you to develop your existing knowledge and skills and consolidate new knowledge using different content. This technology will enable you to learn new things and work in a team, express your opinion, listen to other people and make your own discoveries, which can later be used as a basis for acquiring new knowledge. Organization of the educational process using this technology helps students to have a more exciting lesson, allows them to systematize the received information, and strengthens the previous material. According to the results of the experiment, when the mathematical statistical analysis of this process was carried out, the efficiency was 14%.

REFERENCES

1. S. Merlo (2010). Costruiamo un robot – Il progetto e la sfida. Rassegna Istruzione, Volume 4, 2010-2011.
2. K. Mayerová (2012). Pilot Activities: LEGO WeDo at Primary School. Proceedings of 3rd International Workshop Teaching Robotics, Teaching with Robotics. 2012. p. 32-39.
3. Boltayevich, M.B., Quvondiqovich, I.S. Mathematical representation of the problem of forming the lesson schedule of higher education institutions in the credit module system. International Conference on Information Science and Communications Technologies: Applications, Trends and Opportunities, ICISCT 2021, 2021
4. Rashidov, A., Rasulov, T. The usage of foreign experience in effective organization of teaching activities in mathematics. International Journal of Scientific and Technology Research, 2020, 9(4), pp. 3068–3071
5. Buronova G. Yo., & Ataeva, G. I. (2020). Preimushchestva ispolzovaniya metoda uchebnogo proekta v protsesse obucheniya. Problemy nauki, (8 (56)), 39-40.
6. <https://education.lego.com/>
7. <https://learningapps.org/>

Malika GAYBIYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
E-mail: mgaybiyeva@mail.ru

Y.f.d., prof. V.Topildiyev taqrizi asosida

PROBLEMS AND SOLUTIONS IN THE TRAINING OF TEACHERS FOR THE PROFESSIONAL EDUCATION SYSTEM AT THE NEW STAGE OF UZBEKISTAN'S DEVELOPMENT

Annotation

This article compares the current and planned system of professional education. Opinions were expressed about the professional skills of the vocational education teacher in the students' in-depth acquisition of their professions. Today's educational policy, including proposals and comments on improving the training of vocational education pedagogues in higher education institutions.

Key words: Vocational education, vocational college, vocational school, college, technical school, professional standard, vocational education teacher, vocational education master.

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье сравнивается действующая и планируемая система профессионального образования. Высказывались мнения о профессиональных навыках преподавателя профессионального образования в углубленном овладении студентами своей профессией. Современная образовательная политика, включая предложения и комментарии по совершенствованию подготовки педагогов профессионального образования в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Профессиональное образование, профессиональный колледж, профессиональное училище, колледж, техникум, профессиональный стандарт, педагог профессионального образования, магистр профессионального образования.

O'ZBEKISTON RIVOJLANISHINING YANGI BOSQICHIDA PROFESSIONAL TA'LIM TIZIMI UCHUN PEDAGOGLAR TAYYORLASHDAGI MUAMMO VA YECHIMLAR

Аннотatsiya

Ayni maqolada professional ta'limning amaldagi va rejalashtirilayotgan tizimi qiyosiy tahlil etilgan. O'quvchilarning o'z kasblarini chuqur egallashlarida kasb ta'limi o'qituvchisining kasbiy mahorati to'g'risida fikrlar bildirilgan. Bugungi kunning ta'lim siyosati, jumladan, oliy ta'lim muassasalarida kasb ta'limi pedagoglarini tayyorlashni takomillashtirish bo'yicha taklif va mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: Kasb-hunar ta'limi, professional ta'lim, kasb-hunar kolleji, kasb-hunar maktabi, kollej, texnikum, professional standart, kasb ta'limi o'qituvchisi, kasb ta'limi ustasi.

Kirish. Taraqqiyot manzili sari oshiqayotgan jamiyatda inson aqlu zakovatisiz o'z o'rni ega bo'lishi amri mahol. Rivojlangan mamlakatlarning taraqqiyot yo'liga nazar tashlasak, ularning aksari ilm-fan rivoji va iqtidorli yoshlari bilan Shu darajaga yetganiga guvoh bo'lamiz. Bugun katta moddiy boyliklarga ega o'lkalar emas, iqtidorli va salohiyatli yoshlari bor davlatlarga chinakam farovonlikka erishmoqda. Shunday ekan, O'zbekiston Respublikasida ham davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyevning 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmonining ijtimoiy yo'nalishida amalga oshiriladigan muhim tadbirlar qatorida oliy ta'lim muassasalarida mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlarni tayyorlash vazifasi belgilab o'tilgan[1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-sonli Qarorida "Ta'lim jarayonini, oliy ta'limning o'quv reja va dasturlarini yangi pedagogik texnologiyalar va o'qitish usullarini keng joriy etish, magistratura ilmiy-ta'lim jarayonini sifat jihatidan yangilash va zamonaviy tashkiliy shakllarni joriy etish asosida yanada takomillashtirish" vazifalari ko'rsatib o'tilgan[2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da "gumanitar va pedagogik yo'nalishlarda kadrlar tayyorlash sifatiga e'tiborni kuchaytirish, pedagogik ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari bo'yicha o'quv reja va dasturlarini ilg'or xorijiy tajriba asosida qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish" ko'rsatib o'tilgan[3].

Bunday vazifalarning bajarilishida respublikamizning bir qator oliy ta'lim muassasalaridagi "Kasb ta'limi" yo'nalishlarining mas'uliyati va o'rni juda muhim. Bugungi ilm-fan, ishlab chiqarishning yuksak taraqqiyoti, kasb-hunar ta'lim tizimidagi tub o'zgarishlar ham oliy ta'lim muassasalarida tayyorlanayotgan kasb ta'limi o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Oliy ta'lim muassasalarida kasb ta'limi yo'nalishlarida bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda ularning kasbiy tayyorgarligiga davlat hamda xalqaro mehnat bozori tomonidan qo'yilayotgan talablar bilan faoliyat ko'rsatib turgan kasb ta'limi o'qituvchilari va ustalarining kasbiy-pedagogik mahorati orasidagi mavjud nomuvofiqliklarni bartaraf etishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish. Mavzu bo'yicha ilmiy izlanishlarning qisqacha tahlili.

Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisining metodik faoliyati va uni shakllanish jarayoni, metodologik asoslari xorijiy pedagog olimlardan Ye.V.Tkachenko, E.F.Zeer, N.S.Gluxanyuk, G.N.Jukov, N.I.Kravsov, A.K.Radchenko, N.E.Erganova, P.F.Kubrushko, V.P.Kosyrev va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan. Respublikamizda kasb ta'limining rivojlanish jarayoni va tendensiyalari, mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash muammolari, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash mezonlari, bosqichlari va turlari pedagog olimlar A.R.Xodjabayev, R.X.Jo'raev, U.Nishanaliev, U.I.Inoyatov, O'Q.Tolipov, Z.K.Ismailova, N.A.Muslimov, Sh.S.Sharipov, D.O.Ximmataliev, D.A.Mustafoeva va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida o'rganilgan hamda rivojlantirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning ilmiy mohiyati Shundan iboratki, muallif tomonidan kasbiy faoliyat talablariga javob beruvchi kasb ta'limi o'qituvchi va ustalarini tayyorlash jarayoni hamda undagi ziddiyatlar o'rganilgani holda ularni bartaraf etish yo'llari ko'rsatilgan.

Tahlil va natijalar. Xalq xo'jaligidagi hozirgi tarkibiy o'zgarishlar kasb-hunar kollejlarda bozor talablariga mos yuqori malakali kichik mutaxassislarni tayyorlash vazifasini dolzarb qilib qo'ymoqda. Bugungi davr ishchilari o'z kasbi bo'yicha chuqur bilimli, yuqori malakali, yuksak mahoratli, zamon talablarining o'zgarishiga moslashuvchan, o'z malakasini oshirishga intiluvchan bo'lishi talab etiladi. Respublikamizda professional ta'lim tizimini ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish, boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim bosqichlarini joriy qilish orqali mehnat

bozori uchun malakali va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda mazkur jarayonga ish beruvchilarni keng jalb qilish maqsadida 2020–2021 o'quv yilidan boshlab yangi boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim tizimi hamda tabaqalashtirilgan ta'lim dasturlari joriy etiladigan ta'lim muassasalari tashkil etiladi.

Kasb-hunar ta'limining amaldagi holatida egallanadigan kasblarning murakkablik darajasi inobatga olinmagan bo'lib, barcha mutaxassisliklar bo'yicha o'qish muddati 3 yil qilib belgilangan[4]. Endilikda esa tanlangan kasbning murakkabligiga qarab o'qish muddati 6 oydan 2 yilgacha qilib belgilanishi nazarda tutilgan[5].

Ayni paytdagi kasb-hunar kollejlari faqat o'rta umumta'lim maktablarining

9-sinf bitiruvchilari qabul qilingan edi. Endi tashkil etilayotgan kollej va texnikumlarda esa bugunga qadar o'rta maxsus yoki oliy ma'lumot olgan, harbiy xizmatga borib kelgan, ikkinchi mutaxassislikni egallamoqchi bo'lgan, ishsiz qolish xavfi paydo bo'lgan, qisqasi har qanday boshqa hunar o'rganuvchi kishilar uchun ham ta'lim olish imkoniyati mavjud.

Uzoq yillar davomida kasb-hunar kollejlari faqat kunduzgi ta'lim shakliga ega edi. Kelgusidagi kollej va texnikumlarda ta'lim oluvchilarga qulaylik yaratish maqsadida ta'limning kunduzgidan tashqari kechki va sirtqi shakllari ham yo'lga qo'yildi[6].

Amaldagi kasb-hunar kollejlari o'quv jarayoni asosan o'quv xonalarida nazariy ta'lim berish shaklida olib borildi hamda natijada yoshlar amaliyot jarayonlarida ko'plab qiyinchiliklarga uchradi. Rejalashtirilayotgan yangi tizimda kollej va texnikumlarning yo'nalishi hamda ixtisoslik xususiyatlaridan kelib chiqib, ta'lim mazmuni amaldagi ishlab chiqarish jarayonlari bilan integratsiyalashgan holda olib borilishi ko'zda tutilgan. Tayyorlanadigan kasblar yo'nalishlarining o'quv rejalarida faqat umumkasbiy va kasbiy fanlar bloki qoldirilib, ushbu fanlardan amaliy mashg'ulotlarga ko'proq soat ajratilishi hisobiga nazariy ta'lim soatlari bir muncha qisqartirilishi rejalashtirilgan.

Yangidan tashkil etiladigan professional ta'lim tizimi ta'lim muassasalarida milliy kvalifikatsion ramkalar belgilanadi va kasbga oid professional standartlar joriy etiladi. Professional standart deganda bitta ish o'rni ishchidan qanday ko'nikma va malaka talab qilsa, ushbu holat o'rganilib, shu asosida modulli o'quv rejalarini ishlab chiqiladi.

Respublikamiz kasb-hunar ta'limi tizimidagi bunday o'zgarishlar yurtimiz iqtisodiyoti barcha sohalarini rivojlantirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Yangi turdagi professional ta'lim muassasalaridagi o'quvchilarning o'zlari tanlagan kasblari bo'yicha yetarli bilim, ko'nikma va malakalarni egallashi kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarlik darajasiga bevosita bog'liqdir. Kasb ta'limining hozirgi eng muhim muammolaridan biri – bu bitiruvchilarni ko'p funksiyali adekvat kasbiy faoliyatga tayyorlash hisoblanadi.

Faqat kasb ta'limi yo'nalishini bitirgan o'qituvchilargina shunday insonlarning yetishib chiqishini ta'minlaydilar, bunday insonlar kasbiy faoliyatda shaxsiy va ijtimoiy hayotdagi o'z o'rinlarini topishda ijodiy izlanadilar.

Kasbiy pedagogik faoliyat murakkab ta'lim tizimi bo'lib, o'z navbatida yuqori darajadagi – “Kasb ta'limi” pedagogik tizimining bir qismidir. Kasb ta'limi o'qituvchisi faoliyati kasb ta'limi tizimi tashkil etilgan davrdan to hozirgacha o'z mohiyatiga ko'ra ham, tashkil etuvchilarining hajmiga ko'ra ham ajralib turuvchi murakkab ta'lim tizimi sifatida tadqiq etib kelinayotgan muhim muammo hisoblanadi.

Bizningcha, hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalarining kasb ta'limi (sohalar bo'yicha) bakalavrlar tayyorlash bo'yicha amaldagi o'quv rejalarini yuqorida ko'rsatib o'tilgan talablarining bajarilishini yetarlicha ta'minlay olmaydi. Ularda asosan professional ta'lim muassasalarida yo'nalishlar bo'yicha kasbiy fanlardan nazariy mashg'ulotlar olib boruvchi kasb ta'limi o'qituvchilarining metodik faoliyatigagina mos keladigan kasbiy-pedagogik faoliyat e'tiborga olingan.

Masalan, “5111000 – Kasb ta'limi” (“5630100 – Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish”) yo'nalishini tamomlagan kasb ta'limi o'qituvchilarining professional ta'lim muassasalarida “3430100 – qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish” yo'nalishining o'quv rejasidan o'rin olgan bir qancha fanlardan mashg'ulot olib borishi ko'zda tutilgan. Bu fanlarni shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin:

1-guruh: qishloq xo'jalik texnik fanlari o'qituvchisi (traktor va avtomobillar, qishloq xo'jalik mashinalari);

2-guruh: qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini mexanizatsiyalashtirishga oid texnologik fanlar o'qituvchisi (“Qishloq xo'jaligida mexanizatsiyalashgan ishlar texnologiyasi”, “Mashina va

jihozlar texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash”, “Chorvachilik fermalarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish”;

3-guruh: umumtexnika fanlari o'qituvchisi (texnikaviy mexanika, texnikaviy chizmachilik, mahsulot sifatini standartlashtirish va metrologiya asoslari, konstruksion materiallar va boshqalar);

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan 1-3-guruh fanlaridan o'quv mashg'ulotlari asosan nazariy, amaliy va tajriba mashg'ulotlari shaklida olib boriladi. Bunda kasb ta'limi o'qituvchisi faoliyatida asosan nazariy fan o'qituvchisi kabi o'quvchilarga ular o'zlashtirishi lozim bo'lgan kasbiy bilim, ko'nikmalarni yetkazib, tushuntirib berish bo'yicha metodik qobiliyatlar talab etiladi.

Bugungi kunda “Kasb ta'limi” (sohalar bo'yicha) ta'lim yo'nalishini tugatgan pedagoglar professional ta'lim muassasalarida kasb ta'limi ustasi lavozimida ham faoliyat olib boradilar. Masalan, “Kasb ta'limi” (qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish) [7] yo'nalishini tugatgan pedagoglar umumkasbiy va kasbiy fanlardan kasb ta'limi ustasi chilangarlik ishi, elektrgazpayvandlash ishi, mashina-traktor agregatlarini tuzish va boshqalardan o'quv amaliyotlaridan mashg'ulotlarni olib boradilar. Ushbu o'quv amaliyotlari asosan biror ish turini bajarishga oid amaliy xarakterga bog'liq bo'ladi. Bunda kasb ta'limi ustasi faoliyatida o'quvchilarga ular egallashi lozim bo'lgan kasbga xos xatti-harakatlar, usullarni eng qulay yo'llar bilan o'rgatish bo'yicha metodik qobiliyatlar talab etiladi.

O'quvchilarning o'z kasblarini har tomonlama chuqur egallashga erishishlari professional ta'lim muassasalaridagi kasb ta'limi o'qituvchilari ayniqsa, kasb ta'limi ustalarining pedagogik tayyorligi va kasbiy mahoratlariga ko'p jihatdan bog'liq. Aynan kasb ta'limi ustasi o'quvchilarga ularning bo'lajak kasblari sir-asrori bo'yicha amaliy ko'nikma va malakalarni egallashlarida bevosita yordam beradi. Shu sababli kasb ta'limi ustasiga kasbga o'rgatuvchi o'qituvchi sifatida u o'rgatayotgan sohaning mohir ustasi bo'lishligi katta ahamiyatga ega. Kasb ta'limi ustasi faoliyati o'quvchilarning undan o'zlari egallayotgan hunarlariga oid haqiqiy bilimlarni olayotganliklarini qalbdan his qilganlaridagina samarali bo'ladi.

Bugungi kundagi kasb-hunar kollejlari kasb ta'limi ustasi lavozimida asosan oliy ta'lim muassasalarining kasb ta'limi yo'nalishlari bitiruvchilari ishlayotqular. Tasavvur qiling: o'rgatayotgan hunari bo'yicha hali o'zi yetarlicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'lmasdan, unda bajariladigan xatti-harakatlar, usullarning mohir ustasi bo'lmasdan turib, o'quvchilarga u nimani va qanday qilib o'rgata olishi mumkin? Balki ayni Shu hol hozirgi kunda kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari kasbiy tayyorgarligining yetarlicha emasligi, ularning o'z kasblariga qiziqmayotganliklariga ta'sir etayotgandir?

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” [8] qabul qilingunga qadar bo'lgan davrda respublikamizda hunar texnika bilim yurtlarida asosan o'sha vaqtlardagi industrial pedagogika texnikumlarini tamomlagan, o'zi o'rgatayotgan hunar bo'yicha yetarlicha tajribaga ega bo'lgan usta-hunarmandlar ishlab chiqarish ustasi lavozimlarida faoliyat olib borganlar.

Ularni tayyorlash o'quv rejalarida o'z yo'nalishlari bo'yicha o'quv-amaliyot va malakaviy amaliyot soatlariga yetarlicha o'quv soatlari ajratilgan bo'lib, o'zlari o'rgatadigan payvandchilik, chilangarlik, haydovchilik, sozlovchi-usta va Shu kabi kasblar bo'yicha tegishli hujjatga ham ega bo'lishgan.

Demak, kasb ta'limi ustalari kasbiy fanlar bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'lishlari, pedagogik-psixologik bilimlarni egallagan bo'lishlari bilan birga o'zlari o'rgatayotgan kasbning mohir ustalari bo'lishligi talab etiladi. Ustaning kasbiy mahorati faqatgina o'quv dasturlari doirasida chegaralanib qolishligi mumkin emas, uning kasbiy bilim, ko'nikmalari juda ham keng va chuqur bo'lishligi lozim.

Xulosa va takliflar. Professional ta'lim tizimini rivojlanish uchun, skills-training, mentorlik dasturlari kasbiy maqsadlaridan kasb ta'limida foydalanish loyihalari, stajyorlik imkoniyatlaridan keng foydalanish. Interaktiv va onlayn o'qitish shakllari, amaliyot va dasturlar o'quvchilarni texnik vositalarni o'z ichiga olgan programmlar asosida ta'lim olishi yoshlarni mahalliy va xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh kadr bo'lib rivojlanishiga yordam berishi mumkin. Quyidagi takliflar kasb ta'limi sohasidagi yangiliklarni qo'llab-quvvatlash va uning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

– Kengaytirilgan skills-training dasturlari: Ish bilan bog'liq qulayliklarni oshirish uchun, kasbiy bilimlarni yanada rivojlantirishga yo'l qo'yuvchi skills-training dasturlarini joriy qilish;

– Kasb ta'limi yo'nalishlarining o'quv rejalarini hozirgi kundagi professional ta'limdagi o'zgarishlarga mos ravishda takomillashtirish;

- Professional ta'lim tizimida kasbiy mentorlik dasturlari: Kasb ta'limi o'qituvchilari yoki mentorlarning o'qitish va yordam berish bo'yicha respublika darajasidagi onlayn vebinarlar tashkil qilish;

- Bugungi kasb va turli sohalardagi ehtiyojlarni ta'lim dasturlariga kiritish: hozirgi zamonaviy kasb-hunarlar haqida ma'lumotlarni tizimli yangilab borish;

- Professional ta'lim tizimi dasturlari bo'yicha texnikum-kollejlar va universitetlar bilan hamkorlik – integratsiyasini yangi bosqichga olib chiqish;

- Sirtqi ta'lim kurslari o'qitilish bilan bir qatorda belgilangan muddat asosida onlayn darslar tashkil qilish;

- Professional ta'lim tizimi uchun pedagoglarining yangi avlodini tayyorlashda kasb ta'limi sohasida amaliyot va dastur o'quvchilar uchun keng qamrovli o'sishiga ko'maklashuvchi texnik vositalarni o'z ichiga olgan yangi innovatsion shakldagi ta'lim dasturlari tuzilsin: 3D-printer, robotlar, texnik vositalar bilan amaliyot kurslarini tashkil etish.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son - <https://lex.uz/docs/-5841063>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 20.04.2017 yildagi PQ-2909-son - <https://lex.uz/docs/3171590>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son son Farmoni. – <https://lex.uz/ru/doccs/4545884>
4. Kasb-hunar kollejlari nimalar o'zgaradi? - <https://kun.uz/uz/35966289>
5. Kollej va texnikumda sirtqi, kechki hamda dual ta'lim shaklida o'qishni istaganlar imtihonsiz qabul qilinadi - <https://www.gazeta.uz/oz/2022/09/30/professional-edu/>
6. "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasi qarori- <https://lex.uz/acts/-1205976>
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 14.06.2003 yildagi 269-son - <https://lex.uz/docs/-738821?ONDATE=14.06.2003>
8. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi - <https://lex.uz/docs/-48401>

UDK:37.013.75

Muzaffar G'OFIROV,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi
E-mail: gofirov1982@mail.ru

QarMII dotsenti Y.Zuxurov taqrizi asosida

GENERAL REQUIREMENTS FOR THE TRAINING OF ENGINEERING STUDENTS

Annotation

In this article, an engineer must have a large amount of knowledge, be capable of creative work, social knowledge that allows him to successfully manage complex socio-economic and political processes, be compatible with the new system of social production, and be fully aware of his professional activities. knowledge and creativity. Mandatory parables are revealed.

Key words: Engineering education, dialectics, professional knowledge, creativity, general professional, engineer, module, educational technology, educational tools, integration, systems approach, methodological activity, senior engineer, engineering activity, modular system, modular education, pedagogical functions, engineering activity.

ОБЩИЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ ИНЖЕНЕРНЫХ ВЕЩЕСТВ

Аннотация

В данной статье инженер должен обладать большим объемом знаний, быть способным к творческой работе, социальными знаниями, позволяющими успешно управлять сложными социально-экономическими и политическими процессами, совместим с новой системой общественного производства, полностью осознавать свою профессиональную деятельность. знания и творческие способности. Раскрыты обязательные притчи.

Ключевые слова: Инженерное образование, диалектика, профессиональные знания, творческие способности, общепрофессиональный, инженер, модуль, педагогическая технология, образовательный инструментарий, интеграция, системный подход, методическая деятельность, высший инженер, инженерная деятельность, модульная система, модульное образование, педагогические функции, инженерная деятельность.

MUHANDISLIK YO'NALISHI BO'YICHA TAHSIL OLAYOTGAN TALABALARINING UMUMKASBIY TAYYORGARLIGI TALABLARI

Аннотация

Mazkur maqolada muhandis katta hajmdagi bilimlarga ega bo'lishi, ijodiy ishlarga qodir bo'lishi kerakligi, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni muvaffaqiyatli boshqarishga imkon beradigan, ijtimoiy ishlab chiqarishning yangi tizimiga mos keladigan, kasbiy bilimlari va ijodiy qobiliyatlarini to'liq anglaydigan ijtimoiy bilimlarga ega bo'lishi lozim bo'lgan masallar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Muhandislik ta'limi, dialektika, kasbiy bilim, ijodiy qobiliyat, umumkasbiy, muhandis, modul, pedagogik texnologiya, ta'lim vositalari, integratsiya, tizimli yondashuv, metodologik faoliyat, oliy muhandislik, muhandislik faoliyati, modulli tizim, modulli ta'lim, pedagogik funksiyalar, muhandislik faoliyati.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli «2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli Farmonlari, O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrdagi O'RQ-637-sonli «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu ilmiy maqola tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Bo'lajak muhandislarning umumkasbiy tayyorgarligini rivojlantirish nafaqat o'qitishning uzluksizligi, integratsiyasi nuqtai nazaridan, balki kengroq doirada ham ko'rib chiqilishi kerak.

Muhandislik ta'limiga tizimli yondashuv – bu obyektni tizim sifatida nazariy namoyish etish va takrorlash usulidir. Tizimli yondashuv tadqiqotni obyektning yaxlitligini va uni qo'llab-quvvatlovchi mexanizmlarni ochib berishga, murakkab obyektning turli xil turlarini aniqlashga va ularni yagona nazariy manzaraga keltirishga qaratadi. Tizimli yondashuv tushunchalari va tamoyillari ushbu fanlarning tarkibiy va tipologik xususiyatlarini belgilab, yangi o'quv mavzularini yaratishga, shu bilan birga konstruktiv tadqiqot dasturlarini shakllantirishga yordam beradi. Tizimli yondashuvi nazariyalari Y.K.Babanskiy, V.V.Krayevskiy, I.Y.Lerner, M.N.Skatkin va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan.

Mazmunli yondashuv umumkasbiy fanlarni o'qitish amaliyotining metodologik yo'nalishi sifatida o'qitish samaradorligini belgilaydigan quyidagi pedagogik funksiyalarni amalga oshirishga imkon beradi: kasbiy faoliyat g'oyasini shakllantirish; bo'lajak mutaxassislar tomonidan mavzuga xos kasbiy va ijtimoiy tajribani egallash; kasbiy nazariy va amaliy fikrlashni rivojlantirish; kognitiv motivatsiyadan professionalga o'tish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash (A.A.Verbitskiy, 1991). Mazmunli yondashuv mutaxassisning kelajakdagi kasbiy faoliyatining predmeti va ijtimoiy

mazmunini modellashtirishga va ushbu faoliyatga doir abstrakt bilimlarni o'zlashtirishga asoslangan (M.I.Bashmakov, S.N.Pozdnyakov, N.A.Reznik, 1997).

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Zamonaviy dunyo mehnat bozoriga tez moslashishga qodir bo'lgan yuqori malakali mutaxassislarni shakllantirish uchun samarali tizimlarni izlaydi, oliy ta'limda ma'lum bir yo'nalish doirasida mutaxassisligi o'zgarishi, uzluksiz o'z-o'zini ta'lim faoliyati va kasbiy ijod uchun tayyorgarlikni talab qiladi. Bu talabning individual xususiyatlariga javob beradigan va kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradigan ta'lim muhitining mazmuni, usullari, vositalari, tashkiliy shakllarida sezilarli o'zgarishlarni talab qiladi. Ta'lim va tarbiya sohasida B.S.GerShunskiy, V.A.Yermolenko, V.M.Monaxov, A.M.Novikov va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

Ta'lim tizimida oliy muhandislik ta'limi mamlakat sanoatining jahon bozorida raqobatbardoshligini ta'minlashning zamonaviy muammolarini hal qilishga qaratilgan. Bozor iqtisodiyotida oliy muhandislik ta'limi o'z faoliyatida o'z xizmatlariga ehtiyoj topish konsepsiyasiga asoslanadi. Ushbu konsepsiya quyidagilarni nazarda tutadi: fan va texnologiyalarni rivojlantirish sohalari yangi mutaxassisliklarni yaratish va ularni o'quv-uslubiy ta'minlash; ta'lim xizmatlariga bo'lgan ehtiyojni qondirish darajasini doimiy ravishda takomillashtirish; faol, boshqa ta'lim muassasalari bilan adolatli raqobat; faol qidirish va samarali ta'lim texnologiyalarini rivojlantirish; uskunalar ilmiy-texnik rivojlantirish, texnologiyalar va bozor iqtisodiyoti infratuzilmasi jamiyat taraqqiyoti elementlari va uning bitiruvchilarining ish joylari sifatida.

Oliy muhandislik ta'limi mamlakat mintaqasidagi iqtisodiy o'sish manbalaridan biridir. Birinchidan, bu har bir kishining ishini yanada samarali qiladi. Ikkinchidan, yuqori malakali kadrlar yangi ilmiy g'oyalarni, texnik vositalarni va ishlab chiqarish va boshqarish usullarini idrok etish va ulardan amalda foydalanish qobiliyatiga ega, ya'ni ular nafaqat murakkab mehnat vositalaridan foydalangan holda

samaraliroq ishlaydi, balki mavjud resurslarni yaxshiroq boshqaradi. Uchinchi, yangi g'oyalarni ishlab chiqaradigan va ularni amalda amalga oshiradigan yuqori malakali muhandis xodimlarsiz fan va texnologiyalarni rivojlantirish mumkin emas.

Shunday qilib, oliy muhandislik ta'limi ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirish va ijtimoiy mehnat unumdorligini oshirish omillaridan biri sifatida zarur element bo'lib xizmat qiladi. (Z.V.Bragina, M.K.Komarov, 2005)

"Muhandis" tushunchasi G.I.Denisenko ishida ko'rib chiqilgan: Muhandis – "nazariy tushunchalar va moddiy vositalar asosida iqtisodiy jihatdan foydali obyektlar, turli mahsulotlar, loyihalar yaratuvchi mutaxassis". Ushbu ta'rif muhandis faoliyatining mohiyati to'g'risida ba'zi ma'lumotlarni beradi, ammo, bizning

1-jadval

Muhandislik faoliyati tahlili

	1 tur	2 tur	3 tur
Maqsad	Texnik masalalarni amaliyot bilan bog'lash	Texnik majmuani qurish	Murakkab inson-texnika majmuini qurish
Fan bilan aloqa	Ilmiy bilimlarga kam yo'naltirilgan	Texnik bilimlarni egallashda tabiiy fanlardan foydalanish	Zamonaviy ishlab chiqarishda fan va texnologiyalardan foydalanish
Subyekt	Ixtisoslik bo'yicha yetarli bilimlarga ega emaslik	Muhandislik faoliyatini differensial olib borishga tayyorlik	Muhandislik faoliyatini yuqori darajada olib borish, konsruktorlik va loyihalash ishlarini bajarish
Obyekt	Tabiiy obyektlar	Ishlab chiqarish kapitalini jalb qilish	Murakkab ishlab chiqarish majmualarini avtomatlashtirish

Muhandislik tafakkurining o'ziga xos xususiyati muhandislik bilimlari bir vaqtning o'zida turli xil bilim sohalarini sintez qilish vazifasini bajarishi bilan izohlanadi. Bu xususiyat muhandislarni tayyorlash jarayonining shakllanishiga ham ta'sir qiladi, o'quv dasturi odatda tabiiy gumanitar (fundamental), umumkasbiy (umumiy nazariy) va maxsus (amaliy) fanlarni o'z ichiga oladi.

Tahlil va natijalar. Muhandislik ta'limi sifati va uni boshqarish muammosi alohida ahamiyatga ega.

Yangi sharoitda "sifat" atamasi boshqacha talqin qilinadi: bu tashqi, rasmiy ishlab ko'rsatkichlarining tasodifiy to'plami emas, bu ma'lum bir ta'lim muassasasining raqobatbardosh afzalliklarini, tuman, shahar, viloyat ta'lim tizimiga qo'shilishi va integratsiyasini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar, mustaqillikni shakllantirishdir.

Faoliyatning ustuvorligi nafaqat muhandislik ta'limi sifatini tushunish, balki baholash mezonlarini ishlab chiqish bo'yicha ham ish bo'lishi kerak. Har bir ta'lim muassasasi uchun tor ma'noda ta'lim sifatining ko'rsatkichlari har doim o'ziga xosdir, ular ushbu

fikrimizcha, uni to'liq oshkor qilmaydi, chunki u muhandislik faoliyatiga asoslangan nazariy talablarning mohiyatini ta'kidlamaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. V.I.Stryukovskiyning ta'kidlashicha, aynan ishlab iqtisodiy rivojlanishi tabiatshunoslik fanlariga (fizika, matematika, kimyo, biologiya) katta qiziqish uyg'otgan. Yangi paydo bo'lgan kapitalistik ishlab chiqarish ehtiyojlari bilan bir qatorda, ixtiro va texnologiyaning sifat jihatidan o'zgarishida kichik ahamiyatga ega bo'lmagan va zamonaviy ma'noda texnik ijodkorlikning paydo bo'lishi uchun zarur shartlardan biri bo'lgan ixtironing keng to'liqini paydo bo'ldi. Biz muhandislik faoliyatini tahlil qilish natijasini umumlashtiramiz va uni 1-jadvalda keltirilgan diagramma shaklida taqdim etamiz.

muassasadagi ta'limning maqsadlari, vazifalari, mazmuni, uning kadrlar resurslari, ilmiy-uslubiy ta'minoti va ta'lim sharoitlari bilan belgilanadigan bitiruv modeliga mos keladi.

Xulosa va takliflar.

1. Muhandislik faoliyati ilmiy, texnik va sanoat bilimlarining kuchli integratsiyasi, ishlab chiqarish jarayonlarida ishlatiladigan ilmiy ma'lumotlarning yuqori o'zgarishi bilan tavsiflanadi.

2. Muhandislik faoliyati muhandislik va texnologiya, texnik tizimlarni ishlab chiqish va to'g'ridan-to'g'ri yaratish, ularning ishlashi va boshqaruvi bilan chambarchas bog'liq.

3. Muhandislik tafakkurining o'ziga xos xususiyati muhandislik bilimlari bir vaqtning o'zida turli xil bilim sohalarini sintez qilish vazifasini bajarishi bilan izohlanadi.

4. Bo'lajak muhandislarni tayyorlash tizimi ma'lum bilimlar to'plamini olishga emas, balki bilish usullarini o'zlashtirishga, bu bilimlarni topishga va uni haqiqiy kasbiy vaziyatlarni simulyatsiya qiladigan vaziyatlarda qo'llashga o'rganishga qaratilishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni. // – T.: 2020 y.
2. Dustnazar Omonovich Khimmataliev, Jamshid Oktyamovich Khakimov, Shakhlo Sadullaevna Sharipova, Muzaffar Farmonovich Turaev, Muzaffar Jumaevich Gofirov, Zulfiya Qayumovna Murodova. (2021). Formation of Didactic Competence of Students as a Pedagogical Problem. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 7552 – Retrieved from <https://www.annalsofscb.ro/index.php/journal/article/view/3409>
3. G'ofirov M.J., Bolibekov S.S. o'g'li. (2022). Muhandislik yo'nalishi talabalarining umumkasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar. International conferences, 1(8), 78–82. Retrieved from <https://researchedu.org/index.php/cf/article/view/137>
4. MJ G'ofirov, S Abdig'ani qizi Shukurova. (2022). Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak muhandislarning umumkasbiy tayyorgarligini rivojlantirish. International conferences, 1(8), 12–16 Retrieved from <https://researchedu.org/index.php/cf/article/view/121>
5. Gofirov M.J. Problemi regulirovaniya zemelnix reform i zemelnix otnosheniy v usloviyax rinochnoy ekonomiki jurnal Vestnik nauki <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-regulirovaniya-zemelnix-reform-i-zemelnih-otnosheniy-v-usloviyax-rinochnoy-ekonomiki>
6. MJ G'ofirov, JO Mirzayev Xatolar nazariyasi haqida umumiy ma'lumot 2022/1 Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 1175-1177 OOO«Orientalrenessans» https://www.oriens.uz/media/journalarticles/158_Gofirov_M.J.1175-1177.pdf2022
7. Jumaevich Gofirov Muzaffar Integrated learning concept Online published on February,2021<https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=11&issue=1&article=188>

УДК: 54-1; 541.10(0.45)

Фируза ДАВРОНОВА

Каришский международный университет

E-mail: firuza.davronova.97@bk.ru

Под руководством профессора КарДУ Камолова И

ЗНАЧЕНИЕ ИМИТАЦИОННОЙ МОДЕЛЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

Аннотация

В этой статье описываются достижения в использовании имитационных моделей для поддержки изучения концепций химии, использование анимации, важность виртуальной лаборатории и ВАК обучение для повышения вовлеченности учащихся в химическое образование.

Ключевые слова: Имитационные модели, развитие воображения, электронные ресурсы, виртуальная лаборатория, визуализация химических понятий, Метод обучения ВАК.

THE IMPORTANCE OF SIMULATION MODELS IN TEACHING CHEMISTRY.

Annotation

This article describes advances in the use of simulation models to support the learning of chemistry concepts, the use of animations, the importance of the virtual laboratory, and VAK learning to increase student engagement in chemistry education.

Key words: Simulation models, development of imagination, electronic resources, virtual laboratory, visualization of chemical concepts, VAK learning style.

KIMYO FANINI O'QITISHDA IMITATSION MODELLARNING AHAMIYATI

Аннотация

Ushbu maqolada kimyo tushunchalarini o'rganishni qo'llab-quvvatlash uchun imitatsion modellaridan foydalanishdagi yutuqlar, animatsiyadan foydalanish, virtual laboratoriyaning ahamiyati va kimyo ta'limida talabalarning faolligini oshirish uchun VAK o'qitish usuli tasvirlangan.

Kalit so'zlar: Imitatsion modellar, tasavvurni rivojlantirish, elektron resurslar, virtual laboratoriya, kimyoviy tushunchalarni vizualizatsiya qilish, VAK o'qitish usuli.

Введение. Имитационные модели объясняют абстрактную идею в конкретных образах. Это улучшает понимание и внимание ученика. Это также расширяет и стимулирует мышление студентов, связывая основные концепции науки с их жизненным опытом [1].

Разработка и преподавание химии на основе имитационных моделей дает студентам-химикам возможность ознакомиться с практическими методами и проблемами. Основанный на этих моделях, он развивает воображение учащихся и облегчает понимание и объяснение химии. Эти модели обеспечивают высокий уровень интереса учащихся к химии.

Имитационные модели направлены на формирование и развитие творческого мышления студентов и позволяют эффективно использовать современное оборудование в лабораториях для обеспечения качества образования.

В научно-исследовательской работе Н. Рюттена под названием «Обучающее воздействие компьютерного моделирования в естественнонаучном образовании» за последние десять лет он провел экспериментальную работу по изучению положительного влияния компьютерных имитационных моделей на эффективность обучения. Это возможности повышения эффективности традиционного образования с использованием компьютерного моделирования и использование компьютерного моделирования для повышения эффективности образовательного процесса, т.е. визуализация информации, поддержка обучения, включение компьютерного моделирования в разработку уроков. изменения рассматриваются [2].

Кроме того, методика проектирования и преподавания химии на основе имитационных моделей помогает внедрить безопасную и интерактивную лабораторную среду для учащихся средних школ. При изучении химических процессов и явлений возможности открывают специальные тренажеры, анимация и видеоролики, виртуальные лабораторные работы и моделирование химических процессов.

Литературный обзор. Что касается важности продуктивного разговора об учебном материале для понимания, Поль Рикёр сказал: «В той степени, в которой объяснение способствует пониманию, понимание предполагает объяснение. Эту двустороннюю связь можно резюмировать следующим

дезисом: для лучшего понимания необходимо больше объяснение» [3].

Методология исследования. Целью внедрения данного метода является разработка виртуальных лабораторий на основе имитационных моделей и совершенствование творческих способностей студентов посредством виртуальных лабораторий. Анимация, специальные текстовые симуляторы, видеоролики помогают зрителю творчески задуматься о механизмах и процессах, скрытых в основе изучаемого.

Также имитационные модели позволяют наблюдать и анализировать процессы и явления, которые невозможно осуществить традиционным способом или невозможно наблюдать в ходе эксперимента, т.е. невозможно описать словами.

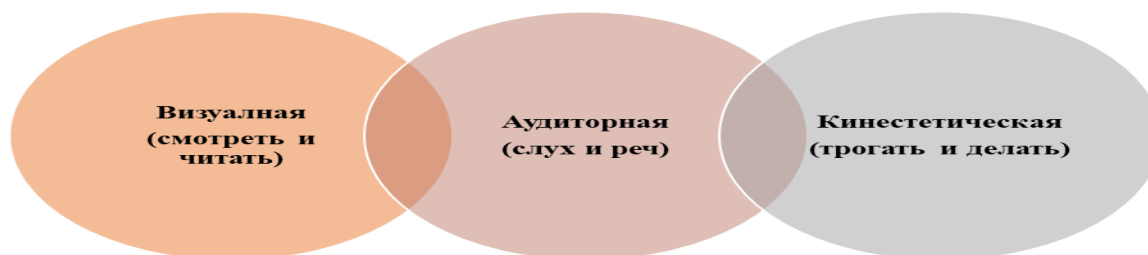
Виртуальная лаборатория предоставляет электронные ресурсы и определяет методологию использования электронных ресурсов. Разница между виртуальной лабораторией и физической лабораторией заключается в том, что моделирование ориентировано на учащихся и основано на запросах, что способствует более высокому уровню мышления и запоминания. Еще одним преимуществом виртуальной лаборатории является то, что она позволяет студентам получать немедленную обратную связь и исправлять неправильные представления о концепции. Что еще более важно, он считается недорогим решением для лабораторных экспериментов. Слишком дорогие (стоимость инструментов или оборудования), сложные или даже опасные эксперименты можно безопасно воссоздать в виртуальной среде. Таким образом можно устранить пробелы, обнаруженные в традиционных лабораториях. Кроме того, это существенно сокращает время проведения эксперимента, а регулярные процессы обработки результатов эксперимента становятся менее сложными [4].

Обучение – это активное построение знаний, а не пассивное получение информации, а обучение должно формировать и поддерживать знания учащихся, а не просто передавать информацию. Виртуальная лаборатория важна для понимания изменений в поведении учащихся во время лабораторных работ и улучшения их способности применять химические знания во время беседы.

Информационное моделирование на основе симуляций помогает эффективному обучению, наиболее важными из которых являются:

- с одной стороны, выбор социальных имитаций должен определяться решаемыми дидактическими задачами, с другой стороны, должен иметь личностное значение для учащихся;
- трудности понимания, вызванные введением разных ролей, должны быть адаптированы к умственным способностям обучающихся;
- на начальном этапе обучения обучающиеся должны обладать аналитическими навыками решения модельных задач;

Опишем образование на фигуре 1:

Фигура 1: Метод обучения ВАК, используемый в образовательном процессе (визуальная, аудиторная, кинестетическая)

Метод обучения ВАК дает студентам возможность применять свои знания на практике, в реальной жизни, получать более глубокое понимание посредством физического опыта и обеспечивать высокий уровень участия в практических занятиях.

Анализ и результаты. Этот метод запоминания химических формул и реакций основан на использовании различных чувств, таких как осязание, зрение, слух и обоняние, для создания ассоциаций между формулами, реакциями и конкретными ощущениями. Этот метод помогает учащимся лучше понимать и запоминать сложные химические процессы, а

также развивает навыки визуализации и пространственного мышления.

Одним из примеров использования этого метода является создание моделей молекул из разных материалов, таких как пластилин или глина. Это позволяет учащимся увидеть структуру молекулы, а также почувствовать ее форму и размер. Кроме того, создание молекулярных моделей может оказаться очень полезным для изучения стереохимии, где необходимо учитывать пространственное расположение атомов в молекуле. Например:

Еще одним примером использования этого метода в химии является использование различных запахов для запоминания свойств химических элементов. Например, запах аммиака (NH_3) может ассоциироваться с азотом, который является элементом, образующим этот газ. Запах сероводорода (H_2S) может напоминать о сере, которая является элементом в составе этого газа.

Также этот метод может использоваться для запоминания валентностей химических элементов. Например, можно создать карточку с картинками, на которых изображены химические элементы и их символы.

На обратной стороне карточки можно написать валентность элемента. Затем можно использовать эти карточки для создания различных комбинаций элементов, чтобы запомнить их валентности.

Кроме того, этот метод можно использовать для запоминания правил и законов химии. Например, можно создавать карточки с вопросами по различным темам, таким как законы сохранения массы и энергии, законы термодинамики и т.д. Затем можно использовать эти карточки для проведения

викторин или игр, которые помогут лучше запомнить и понять эти правила и законы.

Выводы и предложения. Инструменты и материалы этого метода для обучения химии включают в себя химические наборы, модели молекул и другие материалы, которые позволяют учащимся лучше понять и запомнить химические процессы и реакции. Химические наборы обычно содержат различные реагенты, оборудование для проведения экспериментов и инструкции для проведения опытов. Модели молекул используются для визуализации структуры молекул и помогают учащимся понять, как атомы связаны друг с другом. Кроме того, использование кинестетических материалов может помочь учащимся лучше запомнить свойства химических элементов и соединений.

Представленные моделирования, с одной стороны, должны отвечать интересам обучающихся, с другой стороны, должны позволять реализовать основную идею психологии деятельности. Для эффективного усвоения понятий педагог должен уметь различать деятельность человека, использующего усваиваемые понятия, участвуя в имитационных ролях.

Таким образом, рекомендуемые указания по методике совершенствования преподавания химии на основе использования имитационных моделей повышают эффективность учебного процесса, делают его более наглядным и удобным для

учащихся. Использование данной методики позволяет повысить познавательную активность студентов, сформировать навыки самостоятельного исследования и критического мышления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Shomuratova Dilshoda, Kengashev Ruslan, Muradova Dilafruz "Effectiveness of a virtual laboratory in teaching chemistry" Web ofscientist: International scientific research journal. Volume 3, Issue 3, Mar., 2022
2. Nico Rutten, Wouter R. van Joolingen, Jan T. van der Veen. "The learning effects of computer simulations in science education" Computers & Education 58(1):136-153. 2011.07.017
3. Рикёр Поль. Герменевтика. Этика. Политика. Институт философии РАН, АО "КАИ", Москва, 1995.160 с.
4. Boris Bortnik, Natalia Stozhko, Irina Pervukhina, Albina Tchernysheva and Galina Belysheva "Effect of virtual analytical chemistry laboratory on enhancing student research skills and practices" Research in Learning Technology 2017. Published: 04 December 2017
5. Юнов С.В. Создание и реализация методической системы формирования икт-компетенций в непрофильном вузе на основе ролевого информационного моделирования: Автореф. дисс.-Москваб 2012.48стр
6. Firas Almasri "Simulations to Teach Science Subjects: Connections Among Students' Engagement, Self-Confidence, Satisfaction, and Learning Styles" Education and Information Technologies. 27(5):1-21 June 2022

UO'K:324(042)(575.1)

Feruza DADAJONOVA,
O'zbekiston Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi katta o'qituvchisi
E-mail: feruzadadajonova@gmail.com

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi professori, f.f.d, professor Sh.O.Mamadaliyev taqrizi asosida

THE RELATIONSHIP OF LAW AND MORALITY IN THE HISTORY OF ELECTIONS

Annotation

In Uzbekistan, systematic work aimed at ensuring the right to vote based on the principles of general, secret voting, conducting free and fair, transparency-based elections and strengthening their legal factors, which is an integral sign of a democratic-legal state, has been launched. Taking into account advanced foreign election practice, as well as international standards, the growth of citizens' political consciousness and electoral culture, the progress and requirements of the democratic reforms being implemented, the electoral legislation of our country is also improving.

Key words: Election, justice, political system, right to vote, subjective election.

СООТНОШЕНИЕ ПРАВА И МОРАЛЬ В ИСТОРИИ ВЫБОРОВ

Аннотация

В Узбекистане ведется системная работа, направленная на обеспечение избирательного права на принципах всеобщего, тайного голосования, проведения свободных и справедливых, основанных на прозрачности выборов и усиления их правовых факторов, что является неотъемлемым признаком демократически-правового государства. Был запущен. С учетом передовой зарубежной избирательной практики, а также международных стандартов, роста политического сознания и избирательной культуры граждан, хода и требований реализуемых демократических реформ, избирательное законодательство нашей страны также совершенствуется.

Ключевые слова: Выборы, правосудие, политическая система, избирательное право, субъективные выборы.

SAYLOV TARIXIDA QONUN VA AHLOQ MUNOSABATLARI

Annotatsiya

O'zbekistonda demokratik-huquqiy davlatning ajralmas belgisi bo'lgan umumiy, yashirin ovoz berish tamoyillariga tayangan saylov huquqini ta'minlash, erkin va adolatli, shaffoflikka asoslangan saylovlarni o'tkazish va ularning huquqiy omillarini mustahkamlashga qaratilgan tizimli ishlar yo'lga qo'yildi. Ilg'or xorijiy saylov amaliyoti, shuningdek, xalqaro standartlar, fuqarolar siyosiy ongi hamda elektoral madaniyati o'sishi, amalga oshirilayotgan demokratik islohotlarning borishi va talablari hisobga olinib, mamlakatimiz saylov qonunchiligi ham takomillashib bormoqda.

Kalit so'zlar: Saylov, adolat, siyosiy tizim, saylov huquqi, sub'ektiv saylovlar.

Kirish. O'zbekistonda saylov huquqi va jarayoni to'g'risida gapirishdan avval saylov huquqi tushunchasi to'g'risida to'xtalib o'tsak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Saylovlar jamiyat siyosiy tizimining vakillik organlarini hamda davlat hokimiyatini shakllanishi bilan bog'liq bo'lgan muhim qismidir. Saylov tushunchasi mansabdor shaxsning yoki qandaydir organning ovoz berish yo'li bilan tashkil etilishini anglatadi. Shu boisdan saylash uchun bir necha muqobil obekt mavjud bo'ladi yoki, hech bo'lmaganda, muqobil obektsiz saydovda saylashdan voz kechish imkoniyati kafolatlanishi lozim. Saylov huquqi har bir fuqaroning mamlakat hayotida, uning boshqaruvida faol ishtirok etishiga qaratilgan bo'lib, inson hamda jamiyat va davlat o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash uchun sharoit yaratib beradi. Bu huquq fuqarolarning referendumlarda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovida va hokimiyatning vakillik organlari saylovida qatnashishi orqali amalga oshiriladi[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda saylov komissiyalari faoliyatining avvalo fuqarolarining saylov huquqi konstitutsiyaviy erkinligini ta'minlash; saylov tizimi, saylov jarayoni va uning ishtirokchilari, saylov qonunchiligini takomillashtirish, saylovlarga oid xalqaro-huquqiy mezonlarni saylov amaliyotimizga joriy etishdir. Mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan oq respublikamizning huquqshunos olimlari saylov tizimi, saylov jarayoni, saylov qonunchiligining shakllanishi va rivojlanishiga jiddiy e'tirib qaratib tadqiqotlar o'tkazib kelinmoqdalar. Jumladan: akademik Sh. O'razayev, akademik A.Saidov, M. Abdusalomov, X. Odilqoriyev, A. Azizxodjayev, N. Azizov, I. Bekov, B. Ismoilov, Z. Islomov, O. Turg'unov va boshqalar ilmiy ishlarida muayyan ko'rib chiqilgan. Professor E. Xalilov o'zining "Saylov to'g'risidagi o'zbekiston qonunlarining qaror topishi va rivojlanishi" risolasida saylovlarda kuzatuvchilarning siyosiy institute faoliyatini samarali tashkil qilish, xalqaro standartlarni joriy etish masalalariga alohida e'tabor qaratgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borishda mantiqiy tarixiy, tizimli-tuzilmaviy, qiyosiy, huquqiy, sotsiologik Shuningdek ilmi manbalarni kompleks tadqiq etish, statistic ma'lumotlar tahlili kabi usullar qo'llanilgan.

Tahlil va natijalar. Saylov instituti bilan bog'liq bo'lgan faol va faol bo'lmagan saylov huquqlari kabi tushunchalar ushbu jarayonning mohiyatini anglashla muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi saylov qonunchiligida ma'naviy-ahloqiy normalarni ifodalaniishi.

Saylov xalq hokimiyatchiligining timsoli bo'lib, eng avvalo o'zida jamiyat a'zolarining, qolaversa saylovchi – fuqaro manfaatini ifoda etadi. Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari odimlashda, xususan, jamiyatni yangilash va modernizatsiyalash, ijtimoiy hayotni yanada demokratlashtirishda saylovlarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir.

Ma'lumki, dunyoning ko'pgina rivojlangan demokratik mamlakatlari davlat qurilishi amaliyotida davlat hokimiyati organlari ikki usulda – tayinlash va saylash yo'li bilan shakllantiriladi. Bu saylash usuli, qadimdan davlat hokimiyati oliy organlari faoliyatining qonuniyligini ta'minlagan.

Saylov huquqi – fuqarolarning muhim siyosiy huquqlaridan biridir. Saylov huquqi bu dunyoda e'tirof etilgan eng muhim konstitutsiyaviy-siyosiy huquqlardan bo'lib, fuqarolarga nafaqat vakillik organlarini tashkil etish, balki bunday organlarga o'z vakillarini yuborish imkoniyatini ham beradi[3]. Yuridik fanda ushbu huquq ikki turga obektiv va subektiv saylov huquqlariga bo'linadi.

Ob'yektiv saylov huquqi deganda, saylov huquqi normalari tizimi, ya'ni asosiy prinsiplar, tizimlar, tartiblar, jarayonlar va saylovni tashkil qilish kafolatlari tushuniladi.

Subyektiv saylov huquqi deyilganda esa davlat tomonidan ma'lum bir shaxsning saylovda qatnashishini (faol bo'lmagan saylov huquqi yoki faol saylov huquqi) ta'minlanishi tushuniladi. Saylov huquqi siyosiy huquq va erkinliklar qatoriga kirgani uchun faqat biror bir davlatga mansub fuqarolargagina beriladi. Fuqarolarning davlat ishlarini boshqarishda, davlat hokimiyati organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarini saylov yo'li bilan shakllantirishda ishtirok etish huquqi eng muhim siyosiy huquqdardan biri hisoblanadi, chunki ushbu huquq orqali fuqarolar davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etadilar.

Saylov huquqining asosiy prinsiplari konstitutsiyalarda, aksariyat hollarda esa saylovlar haqidagi maxsus qonunlarda

mustahkamlab qo'yilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36-moddasida O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga ega. Bunday ishtirok etish o'zini o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda shakllantirish, shuningdek davlat organlarining faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati vositasida amalga oshirishlari ta'kidlangan[1], Konstitutsiyamizning 128-moddasi esa aynan saylov tizimiga bag'ishlangan. Shuningdek, «O'zbekiston Respublikasi Preidenti saylovi to'g'risida»gi, «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida»gi, «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g'risida»gi, «Maraziy saylov komissiyasi to'g'risida»gi va «Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi qonunlar bevosita saylov huquqini tartibga soluvchi qonunlardir.

Saylov xalq hokimiyatchiligidan timsoli bo'lib, eng avvalo o'zida jamiyat a'zolarining, qolaversa saylovchi – fuqaro manfaatini ifoda etadi. Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari odimlashda, xususan, jamiyatni yangilash va modernizatsiyalash, ijtimoiy hayotni yanada demokratlashtirishda saylovlarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lining hozirgi bosqichida davlat hokimiyatining vakillik organlarini erkin, qonuniy va adolatli saylovlar asosida shakllantirishi demokratik jarayonlar va yangilanishlarning ijtimoiy hayotda oliy qadriyat sifatida ifoda etilayotganligining yorqin namunasidir[4]. Erkin saylovlarni o'tkazish jarayonida qonuniylik, tenglik kabi bir qator umumiy huquqiy tamoyillarga og'ishmasdan amal qilinishi ularni muvaffaqiyatli amalga oshirishga va fuqarolik jamiyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Xalqimiz talablarini inobatga olgan holda, biz Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqdik va saylov jarayonida uni o'ziga xos umumxalq muhokamasidan o'tkazdik[11], – dedi davlat rahbari. – Bu muhim konseptual hujjatda islohotlarimizning uzviyligi va davomiyligini ta'minlash maqsadida, “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” degan tamoyil asosiy g'oya va bosh mezon sifatida kun tartibiga qo'yildi. Darhaqiqat, saylovsiz demokratiyani, demokratiyasiz saylovni tasavvur qilish qiyin. Demokratiya saylov asosida, erkin fikr musharakligida, siyosiy plyuralizm mavjudligida namoyon bo'ladi. Saylovlar kishilik jamiyatining bir necha asrlar tarixiy rivojlanish mahsuli bo'lib, davlat va jamiyatning takomillashgan modellarini shakllantirish maqsadida paydo bo'lgan institutdir. Davlat va uning boshqaruviga daxldor masalalar Yusuf Xos Hojib ijodida ham katta o'rin tutadi.

U “Kutadg'u bilig” dostonida davlatni boshqarish amallari, qoidalar va siyosiy – ahloqiy munosabatlarni jamiyatda qaror toptirishga qaratilgan qarashlari bilan e'tiborlidir. U davlat boshqaruvi va xizmatini tashkil etish turlarini hamda Shu darajalarga muvofiq sifatlarini tasniflaydi[5]. “Shohlikka da'vogarlar onadan ajoyib bir iste'dod bilan tug'iladilar va ular darhol yaxshi – yomonni ajratish sifatiga ega bo'ladilar. Bundaylarga Xudo idrok, farosat va yumshoq bir ko'ngil ato etadi, qolaversa yaxshi ish yuritish uquvi bilan ham siylaydi”[6]. Hozirgi davrga kelib, dunyoning aksariyat mamalakatlari davlat hokimiyati va o'zini o'zi boshqarish organlarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan demokratik saylovlar siyosiy tizimning ajralmas tarkibiy qismiga aylanib bo'ldi. Turli mamalakatlardagi huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining rivojlanish darajasini ularda o'tkaziladigan saylovlarga, saylovlardagi aholining ijtirokiga, saylovlarning saviyasiga ko'ra belgilanadi[7]. Bundan tashqari mamalakatlardagi tinchlik, barqarorlik hukm surishi va shaxs, jamiyat, davlat xavfsizligining ta'minlanishi demokratik saylov

tamoyillarining qay darajada ro'yobga chiqishiga ham bevosita bog'liqdir.

Saylov tizimi – har bir mamlakatda o'ziga xos tuzilishga ega bo'lib, shu davlatda saylovlarni tashkil etish va o'tkazish bilan bog'liq barcha institutlar, munosabatlar, tartib-taomillarni o'zida aks ettiradi. Milliy saylov qonunchiligida Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining hujjatlari normalarni ham aks etishini ko'rishimiz mumkin[8]. O'zbekiston Respublikasining saylov tizimi – fuqarolarning saylov huquqi erkinligini ro'yobga chiqarish, davlat hokimiyati vakillik organlarini tashkil etishda ularning erkin ishtirok etishini ta'minlash, mazkur sohada munosabatlarni tartibga solishga oid huquqiy normalarni shakllantirish va rivojlantirish, saylovlarni tashkil etish va o'tkazishga mas'ul bo'lgan subektlarning huquq va vakolatlarini belgilash, ovoz berish tartibi, uni ochiq va oshkoraligini ta'minlashga oid yaxlit elementlar majmuidir. Saylovlar jarayonida har qaysi davlat, har qaysi jamiyatda xilma-xil fikrlar, odamlarning xohish irodasi, orzu-umidlari, ijtimoiy kayfiyatlar ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Saylov jamiyat va davlat taraqqiyotiga demokratik usulda erishishning huquqiy vositasidir[9]. O'zbekistonda o'tgan 32 yillik mustaqillik davrida saylovlarga oid xalqaro andozalarga to'liq mos keladigan saylov tizimi va qonunchiligi yaratildi. Milliy saylov tizimini demokratik tamoyillar asosida shakllantirish va tadrijiy rivojlantirishga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida yuksak e'tibor qaratildi. Saylov tizimining asosi hisoblangan saylov qonunchiligi istiqlol yillarida jadal rivojlandi. Milliy saylov tizimida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan mustaqil saylov komissiyalarining yaxlit tizimi shakllandi. Ularning faoliyati mazmun jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. Fuqarolarimizning saylov qonunchiligidan xabardorligi ortdi, saylovlarda ishtiroki kuchaydi, ularning saylov huquqi madaniyati yangi bosqichga ko'tarildi. Umuman, saylovlarga aholining munosabati o'zgardi. Fuqarolarimiz saylovlarga mamlakatning taqdirini hal etadigan muhim siyosiy jarayon sifatida yondashmoqda. Bu kabi natijalar O'zbekistonda mukammal milliy saylov tizimi shakllanganiga asos bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasining saylov tizimi va milliy saylov qonunchiligini shakllantirishda xalqaro huquqning umumiy turof etgan normalari, xususan, «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi», «Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida»gi Xalqaro pakt, «Ayollarning siyosiy huquqlari to'g'risida»gi Konvensiya, «Erkin va adolatli saylov mezonlari to'g'risida»gi Deklaratsiya, «Mustaqil davlatlar hamdo'stligiga a'zo mamlakatlarda demokratik saylovlar va saylov huquq va erkinliklarining standartlari to'g'risida»gi Konvensiyaga asoslanilmoqda, shuningdek, taraqqiy etgan mamlakatlarning saylov amaliyoti batafsil o'rganilib, chuqur tahlil etilgan holda ularning boy tajribasida saylov qonunchiligining ilg'or namunalari foydalanilmoqda. Mamlakatimizda saylov tizimi va saylov qonunchiligini tadrijiy takomillashtirishda yuqoridagi mezonlar bilan bir qatorda xalqimizning o'ziga xosligi, mentaliteti, betakror qadriyatlari inobatga olinmoqda, boy ma'naviy- madaniy merosiga tayanilmoqda. Zero, fuqarolarimiz saylovlarda o'zlarining euzu orzu-maqсадlarini ro'yobga chiqarish, yurtimizning tinchligi, Vatanimizning taraqqiyoti uchun ovoz beradilar»[10].

Xulosa va takliflar. Tadqiqot xalqaro huquq va milliy qonunchilik normalari, rivojlangan davlatlar tajribasi, qonunni qo'llash amaliyoti, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish orqali natijalarni umumlashtirish, xulosa taklif va tavsiyalar aprobsiya o'tkazilib ularni natijalari yetakchi milliy va xorijiy nashrlarda e'lon qilish. 2023 yil 9 iyul kuni parlament va maxalliy vakillik organlariga saylovlar “Yangi O'zbekiston-yangi saylovlar” shiori ostida, xalqaro andozalarga moslangan yangilangan saylov qonunchiligi asosida o'tdi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023 yil 7-bet
2. X.M. Muxamedov, SH.U. Yakubov Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari “Fdotat” T 2021 y 4-b
3. X. Xayitov saylov huquqining prinsiplari-demokratik saylovlarlar o'tkazilishining muhim huquqiy kafolati O'zbekiston Respublikasi Jlii xo'jalik sudi Axborotnomasi 2014 №10 26-b
4. Parlament saylovi: milliy qonunchilik va xorijiy tajriba: ilmiy-amaliy qo'llanma // M. Abdusalomov va boshqalar; Mas'ul muharrir prof. SH.X. Fayziyev; –Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huziridagi Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti nashriyoti, 2009. 26-bet.
5. Yusuf Xos Hojib. “Qutadg'u bilig” T. “Fan”, 1971
6. O'sha asar. 329-b
7. Jo'rayev Q.A. Saylov tizimini erkinlashtirish – demokratik taraqqiyot omili. Adolat. 2011 yil 6 may № 20 (825)
8. Abdusalomov, A. X. Saidov, J. Sadikov, N. N. Nurmatov. - Toshkent: Baktria press, 2014. - B. 66- 81.
9. Royinazarov Sh.N. Saylov huquqi erkinligini ta'minlashning konstitutsiyaviy asoslari// O'zbekiston IIV Akademiyasi Axborotnomasi 2012 №4to II-3
10. Abdusalomov M. Saylov qonunchiligini takomillashtirish – demokratik islohotlarni chuqurlashtirishdagi ustuvor vazifadir // O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasining Axborotnomasi, №1-2 (25-26), 2011. –B.40
11. <https://president.uz/uz/lists/view/4742>

UDK: 301.085:15 (045)

Ismoil JABBOROV,

Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrası dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: ismoiljabborov@mail.ru

Qarshi davlat universiteti dotsenti, psix.f.d (DSc) B.Jo'rayev taqrizi asosida

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE CRISIS FORMATION OF HUSBAND-WIFE RELATIONSHIPS IN MODERN FAMILIES

Annotation

This article talks about the socio-psychological features of the formation of a crisis in a couple's relationship in modern families. In particular, it has been shown that the coordination of marital relations in Uzbek families is an important aspect related to the extent to which its members, especially spouses, demonstrate family values in their daily life.

Key words: Family, couple, crisis, suspicion, jealousy, jealousy, role, weakness, dissatisfaction, stability, interpersonal relationship.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИЗИСНОГО ФОРМИРОВАНИЯ МУЖЖЕНО-ЖЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СОВРЕМЕННЫХ СЕМЬЯХ

Аннотация

В данной статье говорится о социально-психологических особенностях формирования кризиса парных отношений в современных семьях. В частности, показано, что координация брачных отношений в узбекской семье является важным аспектом, связанным с тем, насколько ее члены, особенно супруги, демонстрируют семейные ценности в своей повседневной жизни.

Ключевые слова: Семья, пара, кризис, подозрительность, ревность, ревность, роль, слабость, неудовлетворенность, стабильность, межличностные отношения.

HOZIRGI ZAMON OILALARIDA ER-XOTIN MUNOSABATLARIGA XOS INQIROZ SHAKLLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada hozirgi zamon oilalarida er-xotin munosabatlariga xos inqiroz shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari mazmuni haqida so'z yuritilgan. Xususan, o'zbek oilalarida er-xotin munosabatlarini muvofiqlashtirishning maqsadga muvofiq kechishi uning a'zolari, xususan er-xotinlarning oilaviy qadriyatlarini qanday darajada kundalik turmushda namoyon qilishlariga bog'liq muhim jihatlardan ekanligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Oila, er-xotin, inqiroz, shubhalanish, rashk, jizzakilik, rol, o'zlik, norozilik, barqarorlik, shaxslararo munosabat.

Inqiroz tushunchasini qo'llanilishi deyarli ijtimoiy munosabatlar tizimining barcha bo'g'inlariga kirib bormoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va etnik o'zgarishlar, shu barobarida shaxs kamoloti o'tgan yuz yillik davomida oilaviy munosabatlar tizimida keskin o'zgarishlarga olib keldi. Bu esa zamonaviy oilaning tarkibiy tuzilmasi, undagi shaxslararo munosabatlarda ancha chigal muammolarni keltirib chiqarmoqda. Mabodo oila psixologiyasining muammolari bilan (masalan, qarang [3]) tanishib chiqqanda ham tadqiqotchi psixologlar va amaliyotchi psixologlar e'tiborini tortgan ikkita markazni ko'rish mumkin: oila ijtimoiy tizim tarzida va oila ta'lim beruvchi institut sifatida. Boshqacha aytganda, har holda, hozirgi paytda oila muammolari bilan Shug'ullanadigan psixologlar asosan, quyidagi ikkita talab-ehtiyogga xizmat qilishyapti: jamiyatning bazaviy usuri bo'lgan oila saqlanib qolishini ta'minlash va oilaning jamiyat madaniyatini insonlarning bir avlodidan boshqa avlodiga yetkazishini tekshirish. Shu bilan birga tadqiqotlarda va amaliyotda aynan Shu ikkita ehtiyojga urg'u berilishi zamonaviy oila o'zining bilan ikki eng muhim vazifasini bajara olmay qolayotganligidan guvohlik bermoqda.

Ushbu holni xalqaro miqyosda ko'rish imkoniyati tug'iladigan bo'lsa, quyidagicha tasvirlashning o'zi kifoya qiladi. Bir qator izlanishlarning ko'rsatishicha, xususan Rossiyada quyidagi sabablar oilalar notinchligining bevosita va bilvosita ko'rsatkichlari hisoblanadi: tug'ilishning halokatli ravishda kamayib borayotganligi, abortlar soni jihatidan dunyoda eng yuqori ko'rsatkich, nikohsiz tug'ilishlarning oshib borayotganligi, bolalar va onalar o'limining g'oyat yuqoriligi, umrining qisqaligi, buzilayotgan oilalar sonining ko'pligi, muqobil nikoh va oila turlarining o'zgaruvchanligi (onalar oilalari, birga yashash, er-xotinaning alohida yashashiga asoslangan oilalar, o'z jinsidagilar bilan qurilgan oilalar, asrandi farzandli oilalar va hokazo), oilalarda bolalar bilan shavqatsiz munosabatda bo'lish hollarining ko'payishi [2].

Zamonaviy oilani o'rganuvchi mutaxassislar (faylasuflar, sotsiologlar, psixologlar, iqtisodchilar va boshqa ixtisoslar)ning aksariyat ko'pchiligi "hozir oila haqiqiy tanazzulni boshidan kechirmoqda" degan xulosaga kelishyapti. Jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining umumiy (o'rtacha) darajasi yuksalgan, kishilarning

turmush va moddiy farovonlik darajasi oshgan sari bu tanazzul yanada yorqinroq namoyon bo'lmoqda.

Biroq, bu o'rinda muhim bir izoh berib o'tish zarur: ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarining jadallaShuvi (ayniqsa, xususan hozirgi Rossiya ham Shular jumlasiga kiradigan o'tish davri deb ataluvchi bosqichni boshidan kechirayotgan jamiyatlardagi uning yuksak sur'ati) butun jamiyatga, binobarin, uning eng muhim kichik tuzilmasi bo'lgan oilaga baqarorlikni haddan ziyod buzuvchi ta'sir ko'rsatadi. Bunday ta'sir oilaviy muammolar sonining ko'payishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning umumiy darajasi bilan ko'proq umumiy bog'liqlikni har jihatdan niqoblab turadi.

Hozirgi oilaning tanazzuli, ko'pincha umuman ijtimoiy hayotdagi katta o'zgarishlar taqozosidir. Sotsiologiya va psixologiya oraliqida olib borilayotgan tadqiqotlar insonning oila bilan va jamiyat bilan ijtimoiy aloqalari tizimidagi o'zaro munosabatlari tubdan o'zgarishi ko'p jihatdan jamiyat ijtimoiy-guruhiy tuzilishining murakkablaShuvi natijasi ekanligini g'oyat ishonchli ravishda ko'rsatib turibdi. G.G.Diligenskiyning ta'kidlashicha, "jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tabaqalanishiga asoslangan katta va kichik guruhlar insonlar o'rtasidagi bevosita munosabatlari tutashadigan, ularning mayllari, tasavvurlari, qadriyatlar shakllanadigan maydon sifatidagi roli tobora boy berilmoqda. Ana shunday guruhlardan har biri, uning "quyi", boshlang'ich yacheykalari bilan shaxs o'rtasidagi aloqalar zaiflashmoqda. Bu madaniyatni moddiy va madaniy iste'mol turlarini, ijtimoiy axborot manbalari va mazmunini, turmush tarzi va bo'sh vaqtni o'tkazish usullarini "ommaviylashtirish", "o'rta holga keltirish" singari yaxshi ma'lum jarayonlar yo'qqa chiqaradi. Individa bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarda siljishlar inson ijtimoiy aloqalarining ko'proq qayishqoq, har tomonlama keskinlikni yumshatish tomon bormoqda va demakki, uning shaxsiyati namoyon bo'lishi uchun kengroq maydon yaratadi" [1; 119-120].

An'anaviy jamiyatlarda va an'anaviy oilalarda vujudga kelayotgan vaziyatlardan farqli o'laroq, hozirgi dunyoda, inson, odatda "Men o'zim kimman va kimga yo'ldoshman?", "Mening uchun nima ahamiyatliroq va nima ahamiyatsizroq, nimaga intilishim kerak va nimaga ahamiyat bermasligim lozim?" degan savollarga tayyor javob ola bilmaydi. Bu savollarga javobni uning o'zi topishi

darkor. Zamonaviy insonning ijtimoiy tajribasi, uning dunyo haqidagi bilimlari tobora xilma-xil, ziddiyatli, "uzuq-yuluq" bo'lib borar ekan, shaxsning o'z o'rnini erkin topish maydoni, binobarin, uning hayotiy muammolari maydoni ham kengaya boradi [1].

Shunday qilib, jamiyatning va uning "quyi yacheyka"laridan bo'lgan oilaning rivojlanishi har xil oilaviy muammolar ko'payishiga va oqibat natijada zamonaviy oilaning umumiy tanazzuliga olib keladi.

1-jadval

Er-xotinlarning oilaviy qadriyatlar ko'rsatkichlari

Qadriyatlar	Shkalalar	X	σ	t	p
Ota-ona tarbiyachilik funksiyasi	EOQSH	7,55	1,07	0,762	0,450
	XOQSH	7,39	1,22		
	EXOQM	1,02	0,98		
Ijtimoiy faollik	EOQSH	7,58	1,07	-1,035	0,307
	XOQSH	7,82	1,05		
	EXOQM	1,23	0,84		
Hissiy-psixoterapevtik	EOQSH	7,38	1,03	-0,124	0,902
	XOQSH	7,40	0,88		
	EXOQM	0,95	0,79		
Tashqi jozibadorlik	EOQSH	6,67	1,06	-1,481	0,146
	XOQSH	7,05	1,25		
	EXOQM	1,39	0,94		

1. Ota-ona tarbiyachilik funksiyasi. Bu shkala er-xotinlarning ota-onalik majburiyatlariga munosabati, farzandlar shakllanishidagi shaxsiy pozitsiyalari, ota-onalik funksiyalariga taalluqli tasavvurlarini ifodalaydi.

Er-xotinlarning ota-onalik hamda tarbiyachilik funksiyalari to'g'risidagi tasavvurlari, ularning shaxslilik pozitsiyalari, ijtimoiy talablarga mas'uliyat, jamiyat va oila munosabatlaridagi o'rinlarini belgilaydi. Bu shkala bo'yicha er-xotinlar nisbatan yuqori ko'rsatkichlarni, ya'ni 7,55(1,07 ball. (erlar) va 7,39(1,22 ball (xotinlar) bilan qanoatlanganliklari ifodalangan. Ota-onalik va tarbiyachilik funksiyasiga ularning ijobiy tasavvurga egaligi o'zbek xalqining azaldan "bolajon"ligi natijasidir. Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar er-xotinlarning bu boradagi funksiyalariga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Er-xotinlarning farzandlariga nisbatan ota-onalik mehri tabiiy asoslansada, ammo tarbiyaviy faoliyatida anchagina tanazzul ko'zga tashlanmoqda. Ota-onalar ko'proq farzandlarning moddiy ta'minoti bilan mashg'ul bo'lislari, oilaviy tarbiya jarayonida muayyan darajada bo'shliq hosil bo'layotganligi kuzatiladi. Bu esa zamonaviy oiladagi ijtimoiy-psixologik muhitda inqirozni yuzaga keltiradi.

Shuningdek, er tomonidan oilaning maishiy-xo'jalik sohasiga asosiy e'tibor qaratayotganligi, unda ota tarbiyasining o'rnini bo'shab qolayotgani, onaning uy yumushlari bilan muttasil mashg'ulligi o'g'il-qizlar ota-onaning doimiy nazoratidan chetga qolishiga olib kelmoqda.

Natijalar er-xotinlarning ota-onalik, tarbiyachilik ustunovkalari bo'yicha tasavvurlari ijobiy bo'lsa-da, lekin real muhitda bu majburiyatlar "begonalashayotganga o'xshab qolmoqda".

Er-xotinlarning ushbu doiradagi tasavvurlari dastlabki uchala shkala bilan navbatdagi uchta shkalani birlashtiruvchi bo'lib hisoblanadi. Shu bois, shkala er-xotinlarning ota-onalik rollari oilaning bir butun jips tizim sifatida o'z atrofida birlashtiruvchi qadriyat ekanligini unutmaslik kerak. Oilaning tanazzuli va undagi shaxslararo munosabatlar ham mazkur rollarning buzilishi zaminida yuz beradi.

2. Ijtimoiy faollik. Mazkur shkala er-xotinlarning tashqi ijtimoiy faolligini, ya'ni kasbiy va jamiyat hayotidagi oilaviy munosabatlar barqarorligini belgilovchi ustunovkalarni aks ettiradi.

Ijtimoiy faollik shkalasi er-xotinlarning maishiy-xo'jalik va tarbiyachilik funksiyalarini sifat ko'rsatkichi ham hisoblanadi. Albatta, oilaviy munosabatlarning barqarorligi er-xotinning savodxonlik darajasi, kasbiy faoliyati va mahalla-ko'y orasidagi mavqelariga bog'liq.

Er-xotinning oilaviy munosabatlarda e'zozlanishi, muammolarning joy-joyida hal qilinganligi ijtimoiy munosabatlar (er yoki xotinning mehnat qilayotgan jamoasidagi, yashayotgan mahallasidagi, qon-qarindoshlar orasidagi shaxsiy mavqei)dagi rolini belgilaydi.

Erkak kishi oilani moddiy ta'minlash uchun qandaydir ishning boshini tutgan bo'lishi kerak.

Er-xotinning oiladan tashqari qiziqishlari shaxslararo ta'sirlashuv jarayonining asosiy qadriyati hisoblanadi.

Natijalarda esa quyidagicha manzara kuzatildi, ya'ni erlar 7,58(1,07 ball, ayollar 7,82(1,05 ball to'pladi. Bu esa ayollarda turmush o'rtoqlarining kasb-kori, mavqei, ularning qiziqishlari muayyan ahamiyat kasb etishini ko'rsatmoqda. Erkaklarga ayollarini qanday faoliyat mazmuniga ega bo'lishi (so'zsis o'zgarishlarga olib

O'zbek oilalarida er-xotin munosabatlarini muvofiqlashtirishning maqsadga muvofiq kechishi uning a'zolari, xususan er-xotinlarning oilaviy qadriyatlarini qanday darajada kundalik turmushda namoyon qilishlariga bog'liq. Shu bois, tadqiqot natijalariga murojaat qilaylik. Er-xotinlarning oilaviy qadriyatlar to'g'risidagi tasavvurlari yuzasidan olingan natijalar quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

keladi) unchalik ahamiyat kasb etmas ekan. Insoniyatning tarixiy-madaniy tajribasida ham er oilani moddiy jihatdan ta'minlashning asosiy kuchi hisoblanadi. Yangi oila qurilayotgan vaqtda, nikohda kuyov yigitdan islom dini qoidalariga ko'ra bir qator shart-talablar qo'yilishini aniq bilamiz. Ammo, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy muhitning o'zgarishi er bilan xotinning oiladagi moddiy ta'minotdagi funksiyasini o'zgarib borishiga olib kelayotganligi uning tuzilishida ba'zan buzilishlarni keltirib chiqarmoqda.

3. Hissiy-psixoterapevtik. Bu shkala er-xotinlarning oiladagi emotsional-psixoterapevtik funksiyalari ahamiyatini belgilovchi hisoblanadi. Shkala-mazmuniga ko'ra, ikki xil jihatli ma'noga ega. Birinchidan, er-xotinlarning oiladagi hissiy liderlikni, psixologik muhitni, axloqiy va hissiy qo'llab-quvvatlash hamda "psixoterapevtik muhitni" shakllantirish masalasini aks ettirsa, ikkinchidan, er-xotinlarning oila "psixoterapevti" rolini bajarishga intilishini belgilaydi. Natijalarning umumiy mazmuni er-xotinlarning o'zaro axloqiy va hissiy jihatdan oila a'zolarini qo'llab-quvvatlashi, uni ardoqlashi, unda psixologik xotirjamlik va barqarorlikni muvofiqlashtirishni taqozo etadi.

Bizning tadqiqotimizda "hissiy-psixoterapevtik" shkalasi bo'yicha tekshiriluvchilar quyidagi ko'rinishdagi ma'lumotlarni namoyon qildilar. Erkaklar 7,38(1,03 ball, ayollar 7,40(0,88 ball (r-farqlar ishonchligi kuzatiladi). Natijalarimiz bir tomondan ajoyib ma'lumotlar berishga, ikkinchidan, ancha taajjubli holatga olib kelmoqda. Chunki erkaklarda natijaning o'rtacha miqdorini namoyon qilganligi, oiladagi liderlik funksiyasini ayollarga berib qo'yamayotganmikanlar degan mulohazaga olib kelmoqda. "Ijtimoiy-faollik" shkalasidagi natijalar ham buni tasdiqlamoqda. Bugungi oilalardagi inqirozli holatlarda erkaklarning undagi yetakchilik funksiyasi o'zgarganligi ancha sezilib qolmoqda. Ba'zan xalq orasida "erkak ko'cha odami" degan odatiy jumalarni eshitamiz. Ammo oilaning mustahkamligi, ijobiy-psixologik muhit, er-xotinning hamda undagi ma'naviy-hissiy qullab-quvvatlashda erkakning rolini oshirish bugungi kunning asosiy muammolaridan biri hisoblanadi. Natijalar bo'yicha korrelyatsion tahlil ham buni yana bir bora haqqil xulosa ekanligini ko'rsatmoqda (2.2.1-jadval).

Ayollarning natijalari o'rtachadan ancha yuqori 6,10(ball. Bu ayolning oiladagi liderlikni, hissiy-psixologik muhitni stabilashtiruvchi unda psixoterapevtik rol bajarayotganligidan dalolat bermoqda. Oila a'zolarining ma'naviy va hissiy qo'llab-quvvatlashda ayolning o'rnini yuqori ekanligini tasdiqlasakda, ammo jiddiy hayotiy masalalarda va nizoli vaziyatlarda ayolning hissiy xulosalarga kelishini e'tibordan chetda qoldirmaslik ma'qul. Mabodo, ota va onaning farzandlariga nisbatan mehr-muhabbatlari ham oiladagi ijtimoiy-psixologik muhitning belgilovchi omillaridan biri deb qaraydigan bo'lsak, klassik psixologiya vakili E.Frommning quyidagi fikriga e'tibor qaratish joiz: "Otaning farzandlariga muhabbati majburiyat doirasidan, onaning bolalariga sevgisi esa tabiiydir". E.Fromm fikrining o'ziga xos (jihati) tomoni bor. Agar ushbu mulohazani ayolning faoliyati bilan bog'laydigan bo'lsak, uning oilada "psixoterapevtik" funksiyani amalga oshirish uchun mas'ul shaxs sifatida sanash mumkin. Farzandlar kamoloti, oiladagi ozodalik-sarishtalik, erga e'tibor qaratish, oila a'zolari o'rtasida mehr-muhabbatni tarkib toptirishda ayolning rolini oshirish tabiiy holdir. Ammo oiladagi ayol bilan erkakning funksiyalarini keskin ravishda taqsimlab qo'yish maqsadga muvofiq bo'lmasa kerak. Funksiyalar

tengligiga erishishga qaraganda vazifalar uyg'unligini ta'minlash maqsadga muvofiqdir.

4. Tashqi jozibadorlik. Mazkur shkala er-xotinlarning tashqi qiyofalari va ularning kiyinishlarini zamon talablari darajasiga mosligi ahamiyatini belgilovchi ustanovka hisoblanadi. Shkaladan ko'rinib turganidek er-xotinlarning eng yoqimtoy juftlik bo'lishi tashqi jozibadorlikka egalik, bejirim va zamonaviy kiyinishga intilishi masalasi oilaviy munosabatlarning muhim shartidir.

"Onangni otangga pardoysiz ko'rsatma" degan maqolning o'zi shkalaning to'liq mazmunini ochib beradi. Umumiy psixologiya va ijtimoiy psixologiyada insonni inson tomonidan idrok qilishda tashqi qiyofaning ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar talaygina.

Ular insonni inson tomonidan idrok qilishda tashqi ko'rinish, kiyinish, gavda tuzilishi va hatti-harakatlar ifodasi muhim o'rin tutishini ilmiy asoslashgan. Yigit qizni yoki aksincha bir-birlarini yoqtirishlarida tashqi qiyofa va joziba yetakchi o'ringa egaligi kundalik hayotda ham ko'p kuzatilmoqda. Chunki, shaxs to'g'risidagi dastlabki taassurotlarni idrok orqali va nazar tashlash tufayli olinganligi bois bunday holatni tan olmasdan ilojimiz yo'q.

Oilaviy munosabatlarda er-xotinning bir-birlariga nisbatan yoqtirish va yoqtirmasliklarida didga mos kiyinish, go'zal qiyofaga va husnga egalik, o'zaro ta'blarini hisobga olgan holda kiyim tanlashlari, kiyimlarning orastaligini e'tiborga olishlari ham muhimdir. Erkak ham, ayol ham tabiatan tashqi jozibadorlik, go'zallikka da'vogar. Ammo bu da'vogarlikni kim qanchalik darajada amalga oshirishi

shaxs kamolotiga bog'liq. "Tashqi" jozibadorlik shkalasiga ko'ra erlar ham, ayollar ham shaxsiy yoqimtoylik, zamonaviy va orasta kiyinishga intilishlaridan dalolat bermoqda.

Deyarli, har ikki jins vakillari shkala bo'yicha ancha yuqori natijani namoyon qilishgan, chunki, erlar 6,67(1,06 ball, ayollar esa 7,05(1,25 ball to'plashgan. Natijalarning bunday yuqori darajada bo'lishi tekshiriluvchilarning tasavvur timsollari mahsuli hamdir. Tasavvur va xohish istaklarni ruyobga chiqarish esa ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit, madaniy muhit, shaxsning dunyoqarashi va his-tuyg'ulariga bog'liqdir. Ammo qanday bo'lishidan qat'i nazar er-xotinlar "tashqi jozibadorlikka" da'vogar ekanlar.

Er-xotinlarning oilaviy qadriyatlar shkalalari bo'yicha ko'rsatkichlari quyidagi xulosani keltirib chiqardi:

Tadqiqotimiz natijalariga ko'ra, er-xotinlar juftligining oilaviy qadriyatlar bo'yicha muvofiqligi ma'lum darajada farqlanar ekan. Er-xotinlarning oilaviy turmush faoliyatining muhim sohalari bo'yicha farqlari belgilangan meyardan oshib ketganligi kuzatildi (belgilangan meyor-3 balldan oshmasligi kerak). Er-xotinning oilaviy munosabatlarida ota-onaning tarbiyachi sifati, ehtiyojlar, tasavvurlar, ularning turmush maqsadlari muhim o'rin tutar ekan.

Yana shuni aytish joizki, oilaviy munosabatlardagi beqarorlik ota-onalik majburiyatlariga yetarlicha tayyor emaslik, e'tiborsizlik, g'amxo'rlik va iliq o'zaro munosabatning yo'qligi, jozibadorlik va zamonaviy tashqi qiyofaning meyorida emasligi hamda maishiy muammolarni hal etishga imkoniyatiniig kamligi oqibatida yuz berishi aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Дорно И.В. Современный брак: проблемы и гармония. –М.: Педагогика. 1990. -272 с.
2. Положении семей в Российской Федерации: // Доклад Национального Совета по подготовке и проведению Международного года семьи в Российской Федерации. -М., 1994.
3. Rizouddin ibn Fahriddin. Oila. -T.:Mehnat. 1991. -64 b
4. Jabborov I.A. "Oilada er-xotin munosabatlarini muvofiqlashtirishning ijtimoiy psixologik mexanizmlari: Psixolog. fan. bo'y. fal. dok. ...dis. avtoref. -Toshkent.: O'zMU, 2021. -57 b

Xushboq JUMAYEV,

Termiz davlat pedagogika instituti, boshlang'ich ta'lim nazariyasi kafedrasida o'qituvchi

E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDPIning pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD L. Muxtarova taqrizi asosida

SHAXS XOTIRASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY JIHATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar xotirasining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Inson xotirasi hayotiy rivojlanish bosqichlari haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar: Xotira, axborot, iz, ixtiyoriy, amneziya, reminissensiya, his-tuyg'u.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОЙ ПАМЯТИ

Аннотация

В данной статье анализируются особенности памяти учащихся в период начального образования. Речь шла об этапах жизненного развития человеческой памяти.

Ключевые слова: Память, информация, след, воля, амнезия, воспоминание, эмоция.

THEORETICAL ASPECTS OF PERSONAL MEMORY DEVELOPMENT

Annotation

This article analyzes the characteristics of students' memory during primary education. There was talk about the stages of vital development of human memory.

Key words: Memory, information, trace, volition, amnesia, reminiscence, emotion.

Kirish. Inson xotirasi hayotda axborotni eslab qolish, saqlash va boyitish funksiyalarini bajaradigan psixofizik va madaniy jarayonlar sifatida belgilanishi mumkin. Xotira muhim fundamental inson qobiliyatidir. Xotirasiz shaxsning normal ishlashi va uning rivojlanishi mumkin emas. Buni xotirani yo'qotish va esda saqlashning buzilishi kabi kasallik chalingan odamlar misolida ko'rishimiz mumkin. Xotira barcha tirik organizmlarda mavjud, ammo u odamlarda eng yuqori darajada rivojlangan.

Umuman, inson xotirasi hayotiy tajribani to'plash va undan foydalanishga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Miyaga tashqi va ichki qo'zg'atuvchilardan kelayotgan hayajonlar unda uzoq yillar davom etishi mumkin bo'lgan "iz" lar qoldiradi. Ushbu "izlar" (asab hujayralarining kombinatsiyasi) uni qo'zg'atuvchi yo'q bo'lganda ham uyg'otish imkoniyatini yaratadi.

Buning asosida inson eslab qolishi, saqlashi va keyinchalik his-tuyg'ularini, har qanday narsalarni, fikrlarni, nutqni, harakatlarni aks ettirishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Xotiraning fiziologik asosi turli qo'zg'atuvchilar ta'siri ostida kelajakda tiklanishi va faollashishi mumkin bo'lgan vaqtinchalik neyron bog'lanishlarning hosil bo'lishidir. Neyrofiziologik va biokimyoviy darajalarda olib borilgan so'nggi tadqiqotlar bog'lanishlar hosil bo'lishida ikki bosqichni ajratishga imkon beradi.

Birinchii bosqich – labil fazada izning saqlanib qolishi nerv impulsining qaytarilishi tufayli sodir bo'ladi. Turli ma'lumotlarga ko'ra, bunday o'zgarishlar protoplazmik nerv jarayonlari yoki sinoptik negativ o'zgarishlar, hujayra membranalarini xususiyatlari yoki hujayra ribonuklein kislotalarining tarkibida ham o'sish bo'ladi.

Ikkinchi bosqich – barqaror fazada saqlangan izlar tufayli birinchi bosqich asosida yuzaga keladigan o'zgarishlar amalga oshiriladi.

Xotiraning namoyon bo'lish shakllari juda xilma-xildir, chunki u inson hayotining turli sohalarini, xususiyatlari bilan bog'liq.

Xotira quyidagi belgilariga ko'ra tasniflanadi:

1. Inson nimani eslaydi (narsalar va hodisalar, fikrlar, harakatlar, hissiyotlar). Shunga ko'ra, harakatli, og'zaki-mantiqiy va obrazli xotira farqlanadi;

2. Inson qanday eslab qoladi (tasodifan yoki ataydan). Bu yerda ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira ajratiladi;

3. Xotirada qancha vaqt saqlanadi. Bu qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotiraga bo'linadi.

"Individning o'z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi". "Xotira atrof-muhitdagi voqelikni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va aktiv holda, reproduktiv va produktiv tarzda,

verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qaytadan esga tushirish, unutish hamda tanish, eslashdan iborat psixik jarayon alohida va umumiylik namoyon qiluvchi ijtimoiy hodisa, barcha taassurotlarni ijodiy qayta ishlashga yo'naltirilgan mnemik (yunon mnema-xotira) faoliyatidir".

Shuni qat'iy ishonch bilan aytish mumkinki, berilgan ta'rif xotiraning murakkab, keng qamrovli jihatlarini to'la ta'kidlash imkoniyatiga ega. Lekin bu narsa absolyut darajada mukammallik da'vo qilish degan ibora emas, chunki unda obyektivlik (tashqi) va subyektivlik (ichki) yuzasidan ma'lumot aks ettirilmadi. Umuman olib qaraganda esa, bu narsaga hojat qam, ehtiyoj ham, hatto imkoniyat ham yo'qdir.

Ta'rifda xotiraning esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish, unutish, tanish, eslash kabi asosiy jarayonlari aloqida ajratib ko'rsatilgan, lekin ularning har biri mustaqil holat va jarayon hisoblanmaydi. Chunki ular muayyan faoliyat davomida, xoh bilish, xoh mnemik faoliyat bo'lishidan qat'iy nazar shakllanadi va o'sha faoliyat tuzilishi, mohiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Shuning uchun inson tomonidan muayyan bir materialni esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish uning individual tajriba ko'lamini, bilim saviyasi va aql-zakovati darajasiga bog'liqdir. Chunki esda olib qolingan narsa va hodisalarni keyinchalik qo'llash uchun esga tushirish taqozo etiladi; bu mnemik faoliyatni talab qiladi.

O'zlashtirilgan materiallarning ushbu faoliyat doirasidan chiqib ketishi esa uning unutilishiga olib keladi. Materialni esda saqlash uchun shaxs faoliyatida qanday aks etishiga bog'liqdir. Ana shuning uchun har xil holatlarda odamning bilish faoliyati, xulq-atvori hayotiy tajribasi va madaniy malakasi bilan belgilanadi. Lekin bu to'g'rida qarama-qarshi nuqtayi nazarlar ham mavjud; ular o'zaro mezonlari, hamda sharhlari bilan tafovutlanadilar.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, xotiraning bosh roli o'tmishda yuz bergan narsa va hodisalarni aks ettirish bilan cheklanib qolmasdan, balki ham hozirgi, ham kelgusida amalga oshirish rejalashtirilgan voqelikning ro'yobga chiqishini ta'minlaydi. Tabiatda va jamiyatda namoyon bo'ladigan har qanday toifadagi psixik hodisa o'zining tarkibiga kiruvchi har bir qismni muayyan tartibda o'zaro bog'langan tarzda saqlab qolinishini talab etadi.

Psixologik ilmiy adabiyotlarda ko'p marotaba ta'kidlanishiga binoan, xotira barcha psixik jarayonlarning eng muhim tasnifi bo'lishi bilan bir qatorda, bu nazariyalar negizida xotira jarayonlarining shakllanishiga subyekt (inson)ning faolligi qanday ahamiyatga egaligi va bunday faollikning mexanizmi kanday ro'yobga chiqishi to'g'risidagi muammolar tasniflanadi.

Mnema (yunon mnema-xotira) xotiraning o'ziga xos moddiy asoslarini belgilash uchun ishlatiladigan atama, I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, xotiraning moddiy asosi bosh miya qobig'ida hosil bo'lgan muvaqqat asab bog'lanishlaridir. Shuningdek, bog'lanishlarning hosil bo'lishi, ularning mustahkamlanishi va keyinchalik jonlanishi yoki faollaShuv

Amneziya – xotira faoliyatining qisman buzilishi yoki to'liq yo'qolishidan iborat ruhiy nuqson. Amneziya holatida kishi ba'zan hatto o'z ismi sharifini unutib qo'yishi ham mumkin. Amneziya holati turli kasalliklar (mas. meningit) yoki bosh miya qobig'ining zararlanishi natijasida sodir bo'ladi.

Reminissensiya (lat. reminiscen sal-pal eslash) reminissensiya; zarur paytda esga tushmagan yoki avval unutilgan deb hisoblangan materiallarning keyinchalik esga tushishidan iborat xotira jarayoni; vaqtinchalik unutish. Reminissensiyaning sababi asab tizimining charchashi, zaharlanishi yoki shaxsning kuchli hayajonlanishi va hokazolardan deyarli farq qilmaydigan tasavvur sifatida.

Eydetizm (yunon. eidos obraz) avval idrok qilingan narsa va hodisalarning obrazlarini ongda aniq, to'liq va yorqin holda uzoq vaqt saqlab qola olish qobiliyatida ifodalaydigan ruhiy hodisa. Narsalarning tasvirlaridan deyarli farq qilmaydigan tasavvur sifatida.

Paramneziya (yunon. mnesis eslash) sodir bo'layotgan voqelikning qachonlardir boshdan kechirilgandek bo'lib tuyulishidan iborat xotira kasalligi; yolg'on esdaliklar yoki xotiraning noto'g'ri aks etishi.

Obraz xotirasi - yaqqol mazmunni, yani narsa va xodisalarning aniq obrazlarini, ularnig yorqin xususiyati va bog'lanishlarini zsa qoldirish, mustahkamlash, hamda esga tushirishdan iborat xotira turi. Obraz xotirasi analizatorlarning nomiga ko'ra ko'ruv, eshituv,teri sezgisi kabi turlarga bo'linadi. Obraz xotirasining alohida bir turi eydetizm hisoblanadi. Masalan, biz ilgari o'zimiz ko'rgan qo'shiqchining obrazini, u ijro etgan kuynig va aShulani, uning aShula paytidagi ifodali harakatlarini va turli qo'zg'atuvchilar hosil qilgan boshqa taassurotlarni esimizda saqlaymiz.

Harakat xotirasi-turli xdrakatlarni, ularning bajarilish tartibi, tezligi, sur'ati, izchilliga va boshqa sifatlarini esda qoldirish, mustahkamlash hamda esga tushirishdan iborat turi. Harakatni esga tushirish Shu harakatni bevosita bajarish yoki tasavvur qilish orqali sodir bo'ladi. Harakat xotirasi mehnat, o'quv, maishiy xizmat ishlari, sport va boshqa turdagi malakalarning tarkib topishi hamda bajarilishida muhim ahamiyatga egadir. O'z gavdasining xatti-harakatlarini esda saqlab qolish inson hayotida muhim ahamiyat kasb etadi, bunday esda eslab qolishning asosida harakat shakli, tezligi, izchilligi, ularning ritmi va hokazolar to'g'risidagi muskul harakat tasavvurlari yotadi.

Mantiq xotirasi-ma'lum g'oyalar, fikrlar hamda ular o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni esda qoldirish, mustahkamlash va zarur paytlarda esga tushirishdan iborat bo'lgan xotira turi.

Masalan, falsafiy mushohadalar, qonuniyatlar va Shu kabilarni esda qoldirish, mustahkamlash va qayta tiklash jarayonlaridir. So'zlar ya'ni verbal orqali ifodalangan fikrlar so'z mantiq xotirasi yordamida esda olib qolinadi.

His-tuyg'u yani emotsional xotirasi-voqelikdagi narsa va hodisalardan, o'z-o'zimizga bo'lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli hamda yoqimsiz kechinmalarni esda qoldirish va

esga tushirishdan iborat xotira turi. His-tuyg'u yoki hissiy xotira odamlarning ilgari o'z boshidan kechirgan his-tuyg'ularni hissiy holatlarini esda olib qolishdir. Chunonchi, qachonlardir, biron ulkan va murakkab ishni amalga oshirgai paytingizda yoki musobaqa g'olibi bo'lganingizda va Shu kabi boshqa holatlarda sizda jo'sh urgan quvonch yoxud iftixor hissi oradan ancha vaqt o'tgandan keyin ham xotirada tiklanishi mumkin. Imtihan paytida qoniqarsiz javob qaytargan yoki noto'g'ri nojo'ya xatti-harakat tufayli qattiq hijolat chekib, uyalgan bo'lsangiz, siz uni uzoq vaqt esdan chiqarmasligingiz mumkin.

Mexanik (grek, onnga yo'naltirilmagan) xotira-muayyan materialni uning mazmuni, mohiyati, ichki mantiqiy bog'lanishlariga tushunmagan holda, faqat muhim bo'lmagan tashqi belgilariga asoslanib esda qoldirish, mustahkamlash va esga tushirishdan iborat xotira turi.

Fenomenal (gr.phainomenal-noyob) xotira-idrok qilingan narsa va hodisalarni, ularning bog'lanish munosabatlarini favqulodda tez hamda aniq esda qoldirish va esga tushirishga qaratilgan nodir qobiliyat.

Esda qoldirish – idrok qilingan materiallarni, narsa va hodisalarni ongimizda qoldirishdan iborat xotira jarayoni.

Ixtiyorsiz esda qoldirish - idrok kilingan narsa va hodisalarni, ularning ayrim belgilari va xususiyatlarini, ular haqidagi fikr hamda tushunchalarni oldindan aniq maqsad qo'ymagan holda esda qoldirishdan iborat xotira jarayoni. I.P.Pavlovning fikricha, ixtiyorsiz esda qoldirish bosh miya yarim sharlari qobig'ining ma'lum darajada tormozlangan uchastkalari orqali ro'y beradi. Shuning ham ixtiyorsiz esda qoldirilgan narsalarni biz keyin payqab qolamiz.

Ixtiyoriy esda qoldirish-idrok materialini maqsadga mufig, uning muhimligini anglangan holda, irodaviy va asabiy kuch sarflab esda qoldirishdai iborat xotira jarayoni.

Xulosa. Tezkor (operativ. lat. operativ-tezkor) xotira inson tomonidan bevosita amalga oshiriladigan ko'z harakatlari, aqliy harakatlar uchun xizmat qiluvchi xotira jarayonidan iboratdir. Masalan, matematik amalni bajarishga kirishar ekanmiz, biz uni bo'laklarga ajratib bajarishga kirishamiz; oraliq natijalarini esimizda saqlab turamiz, faoliyatimiz nihoyasiga yaqinlashgan sari ayrim materiallar esdan chiqa boshlaydi. Bunday holatni matnni o'qishda, uni ko'chirib yozishda, murakkabroq aqliy mehnatni amalga oshirishda kuzatish mumkin.

Qisqa muddatli xotira – bir marta, shuningdek, qisqa vaqt oralig'ida idrok qilish hamda Shu kezdayoq qayta tiklashdan iborat bo'lib, qisqa muddatli esda olib qolish bilan tavsiflanadi. Axborotning saqlanishi 30 sekundgacha bo'lishi mumkin.

Uzoq muddatli xotira – ko'p martalab takrorlash va qayta tiklashlar orqali uzoq vaqt, muddat esda olib qolishga mo'ljallangan xotira turi.

Inson taraqqiyoti jarayonida xotira turlarini shakllantirishning nisbiy ketma-ketligi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Harakat – ixtiyorsiz – qisqa muddatli;

Emotsional – ixtiyoriy – Operativ;

Obrazli – uzoq muddatli – semantik.

Xotiraning barcha turlari o'zlari uchun zarur va qimmatlidir, kattalar hayoti davomida ular yo'qolmaydi, balki boyitiladi, bir-biri bilan o'zaro ta'sir qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Jumayev X.S. (2023) Kichik maktab o'quvchi yoshlarning o'quv faoliyatida mnemik qobiliyatlarning o'rni xususida. Mug'allim ham uzluksiz bilimlendirio' ilmiy-metodikal, 228-234.
2. Jumayev X.S. (2023) O'quv jarayonida kichik maktab o'quvchilarining mnemik qobiliyatlarning operatsion mexanizmlarini ishlab chiqish, Namangan davlat universiteti axboratnomasi, 506-510.
3. Ruzikulovna S. D. (2023). Analysis of the Level of Valuable Approach to Primary Class Students. Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education, 2(4), 227-230.
4. Dilfuza Shabbazova. (2023). Psychological-pedagogical factors of improving the literacy of elementary school students based on a personal value approach. Academia Science Repository, 4(05), 12–19.
5. SHABBAZOVA, D. (2023). A PERSONAL VALUE APPROACH MODEL FOR ELEMENTARY LITERACY INSTRUCTION. World Bulletin of Social Sciences, 22, 1-4.
6. Ruzikulovna, S. D. (2021). The Importance of Personal Value Approach Methodology in Primary School Literacy Classes. JournalNX, 7(11), 78-82.

UO*K: 159.9

Guljahon JUMAEVA,
Termiz davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDU dotsenti X.Sharafutdinova taqrizi asosida

QADRIYATLAR TRANSFORMATSIYASI SHAROITIDA KEKSALARNING IJTIMOY MOSLASHUV MUAMMOLARI

Annotatsiya

Ijtimoiy hodisa sifatida keksalik nafaqaga chiqish, ijtimoiy statusning o'zgarishi, muhim ijtimoiy rollarning yo'qolishi bilan bog'lanadi. Psixologik darajada bu ro'y bergan o'zgarishlarni anglash va unga muvaffaqiyatli moslashishdan iborat. Dastlab organizm faoliyatining sekin-asta susayishida kuzatiladi. Bu yoshdagi insonlarning jismoniy kuchi, energiyaning umumiy zaxirasi yoshlik davriga nisbatan ancha kamayganligini kuzatish mumkin. Quyidagi berilayotgan maqolada mazkur jihatlar ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek mazkur maqolada qadriyatlar transformatsiyasi sharoitida keksalarning ijtimoiylashuvi haqida o'zbek hamda xorij olimlarining qarashlari ham o'rin olgan.

Kalit so'zlar: Qadriyat, sotsiologiya, ijtimoiy moslashuv, ijtimoiy ko'nikma, qonuniyat, globallashuv, pozitivizm, madaniyat, g'oya, ta'limot.

PROBLEMS OF SOCIAL ADJUSTMENT OF THE ELDERLY UNDER CONDITIONS OF VALUES TRANSFORMATION

Annotation

As a social phenomenon, old age is associated with retirement, change of social status, loss of an important social role. At the psychological level, it consists in understanding the changes that have occurred and successfully adapting to them. Initially, it is observed in the slow decline of the body's activity. It can be observed that the physical strength of people of this age, the general reserve of energy, is significantly reduced compared to the period of youth. These aspects are scientifically based in the following article. This article also contains the views of Uzbek and foreign scientists about the socialization of the elderly in the context of the transformation of values.

Key words: Value, sociology, social adaptation, social skills, legitimacy, globalization, positivism, culture, idea, doctrine.

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ПОЖИЛЫХ ПОЖИЛЫХ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация

Как социальное явление старость связана с выходом на пенсию, изменением социального статуса, утратой важной социальной роли. На психологическом уровне оно заключается в понимании произошедших изменений и успешной адаптации к ним. Вначале оно наблюдается в медленном упадке активности организма. Можно заметить, что физическая сила людей этого возраста, общий запас энергии значительно снижаются по сравнению с периодом молодости. Эти аспекты научно обоснованы в следующей статье. В данной статье также изложены взгляды узбекских и зарубежных учёных на социализацию пожилых людей в контексте трансформации ценностей.

Ключевые слова: Ценность, социология, социальная адаптация, социальные навыки, легитимность, глобализация, позитивизм, культура, идея, доктрина.

Kirish. Biologik jarayon sifatida qarilik organizmning keksayishi, o'lim ehtimolining ortishi bilan bog'liq. Ijtimoiy hodisa sifatida keksalik nafaqaga chiqish, ijtimoiy statusning o'zgarishi, muhim ijtimoiy rollarning yo'qolishi bilan bog'lanadi. Psixologik darajada bu ro'y bergan o'zgarishlarni anglash va unga muvaffaqiyatli moslashishdan iborat. Dastlab organizm faoliyatining sekin-asta susayishida kuzatiladi.

So'nggi yillarda sotsiologiya sohasida "avlodlar almashinuvi va uning tahlili" keng qo'llanilmoqda. Tabiiyki, globallashuvjaryoni dunyoda O'zbekistonda ham avlodlar almashinuviga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Mustaqillikdan keyingi 3 o'n yillik davr esa, bir avlodning keyingi bosqichga o'tishi uchun yetarlicha vaqt hisoblanadi.

Tahlil va natija. Har bir davr, ijtimoiy-siyosiy tizimdagi o'zgarishlar avlodlar almashinuvi mazmun-mohiyatiga tarixiy darajada ta'sir o'tkazadi. Shu sababdan ham, sotsial tarixiy jarayonlarni tadqiq qilish, uning sotsiomadaniy qonuniyatlarini ilmiy muammo sifatida o'rganish o'z dolzarbligini yo'qotmaydi.

Bu yoshdagi insonlarning jismoniy kuchi, energiyaning umumiy zaxirasi yoshlik davriga nisbatan ancha kamayganligini kuzatish mumkin. Insonning qon aylanish va immun tizimi ham susayadi. Qarish jarayoni insonning nerv sistemasiga ham ta'sir qiladi. Dastlab uning sezgirligi kamayadi, tashqi ta'sirlarga organizmning sekin reaksiya bildirishi, turli sezgi organlari sezgirligining pasayishi kuzatiladi.

Qarilik davrida ko'pchilik insonlar u yoki bu ma'lumotni olish uchun ko'proq vaqt sarflayotganligini his qilishadi. Qarish jarayonining natijalari insonning eshitish sezgirligining susayishida kuzatiladi. Fozard (1990)ning tadqiqotlaridan ma'lum bolishicha, bu yoshdagi insonlarda eshitishning susayishi qariyalarning uchdan bir qismida, ko'proq erkaklarda kuzatiladi.

Bu yoshdagi insonlarning ko'pchiligida ko'rishning turlicha buzilishlari kuzatilishi mumkin. Ko'z g'avhari elastikligining yo'qotilishi hisobiga predmetlarga nazar tashlash qobiliyatining susayishini payqash mumkin. Ko'z g'avhari strukturasi o'zgarishi

aniq ko'rmaslikka, keyinchalik kataraktga olib kelishi mumkin. Qariyalardagi o'zgarishlardan biri sifatida ko'rish o'tkirligining susayishida, mayda detallarni farqlashning qiyinchiligida namoyon boladi.

Bunday o'zgarishlar bifokal va trifokal ko'zoynaklar bilan to'ldirilishi mumkin. Qariyalarda ko'rish sezgirligining o'zgarishi ko'p jihatdan psixofizik funksiyalar dinamikasi bilan ko'p jihatdan bogliq. Qariyalarda ranglarni ajratish ham birmuncha susayadi, faqat sariq rangni ajratish 50 yoshdan keyin ham o'zgarmaydi. Ta'm bilish sezgilari ham qariyalarda qariyb o'zgarmaydi.

BartoShukning (1990) tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, shirinni sezish qobiliyati o'zgarmaydi. M. Spitzer (1988)ning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, achchiqni sezish biroz kamayadi. Ta'm bilish sezgilardagi qator o'zgarishlar ba'zan insonning individual xususiyatlariga ham bogliq boladi.

Qariyalar ovqatdagi ba'zi komponentlarning ta'mini sezishda qiyinchilikni boshdan kechiradi, bu esa ta'm bilish analizatori emas, balki hid bilish sezgirligining susayishi evaziga sodir boladi. Hid sezgirligining o'zgarishiga asosiy sabab nerv uchlari va tolalarida karaxtilikning boshlanishidir.

Odamlarning qarilik davri 65 yoshdan keyin boshlanadi yoshdan oshgan kishilar uzoq umr ko'ruvchilardir, bu fiziologik qarilikdir, bunda aqliy va jismoniy quvvat, ma'lum ish qobiliyati, xushchaqchaliq va atrofga qiziqish saqlanadi. Turli noxush tashqi va ichki ta'sirlar barvaqt yoki patologik qarilikka olib keladi. Odatda, qarilikning dastlabki belgilari odamda yetuklik davridan (shartli ravishda 60 yoshdan) so'ng boshlanadi. Lekin aslini olganda, qarilik organizmning o'sishi va rivojlanishi to'xtagandan keyin sezila boshlaydi.

Masalan, 30-35 yoshlarda biologik jarayonlarning faollik darajasi pasaya boshlaydi. Qarish turli to'qima va a'zolarida bir vaqtda boshlanmaydi va turli darajada kechadi, u organizm hujayralari yashash xususiyatlarining asta-sekin susaya borishidan iborat.

Dastlab qarilik tufayli boshlangan o'zgarishlar amalda organizmning hayot sharoitlarining keskin o'zgarishlariga moslashuvchanlik jarayonini buzmasada, ammo bora-bora yosh ulg'ayib, o'zgarishlar kuchayganda organizm bunga endi ancha qiyinalib moslashadi. Xususan, bu kasallik davrida, jismoniy va ruhiy zo'riqlashlarda bilinadi.

Qarish jarayoni, birinchi navbatda, yuraktomir va nerv sistemasiga ta'sir qiladi; bunda bir faoliyatdan ikkinchisiga o'tish qobiliyati qiyinlashadi. Tormozlanish jarayonining yetarli bo'lmashligi nerv sistemasi qo'zg'aluvchanligining oshishiga olib keladi, shu tufayli atrofdagi narsalarga moslashish va javob reaksiyalari sust ishlanib, sekin yo'qoladi; emotsional beqarorlik kuchayadi qarilik ko'pincha turli xil surunkali kasalliklar bilan kechadi, bu barvaqt qarib qolishga olib kelishi mumkin.

Umuman yoshga xos o'zgarishlar bilan kasallanish o'rtasida ma'lum darajada bog'liklik bor. Qarilikda organizmning moslanuvchanlik va tiklanish imkoniyatlari susayadi, bu – kasalliklarning avj olishiga va ularning ancha og'ir o'tishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun kasallikning oldini olish barvaqt qarishga yo'l qo'ymaslikka yordam beradi.

Hozirgacha qarilik sabablari to'g'risida aniq fikr yo'q, lekin u bir qadar irsiyatga ham bog'liq. Ba'zi oilalarda uzoq umr ko'ruvchilarning nasldan naslga o'tganligi ma'lum. Ayollarda qarilikning erkaklarga nisbatan kechroq kuzatilishi genetik apparatning xususiyatlariga va boshqa omillarga (masalan, ayollarda chekish, spirtli ichimliklar ichish kam) ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Ma'lumki, qarilik sur'ati turlicha bo'ladi: ba'zilar 75-80 yoshda, hatto ancha keyin ham turli ishlar bilan Shug'ullanish uchun kuchquvvat va imkoniyat bo'ladi. Biroq yosh o'tishi bilan barcha odamlarda mehnat qobiliyati pasayadi, salga toliqadi.

Shu sababli, yosh o'tganda kishining ahvoli yaxshi bo'lsa ham og'ir ish qilmaslik kerak. qarilik davrida ovqatlanish, mehnat va dam olish rejimiga qat'iy rioya etish, uxlashdan oldin ozroq sayr

qilish, chiniqish muolajalari va boshqalar katta ahamiyatga ega. Biroq chiniqish muolajalari turini va muddatini, albatta, vrach bilan maslahatlashib olgan ma'qul. Aytib o'tilganlarga amal qilish barvaqt qarilikning oldini oladi va uning maromida kechishiga, shuningdek, odamning jismoniy va ma'naviy imkoniyatlarini ilojidir.

Keksalik davridagi biologik va psixologik o'zgarishlar keksalarning his-tuyg'ularida ham ma'lum bir o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Keksaning umri davomida hayot va jamiyat to'g'risidagi qarashlari, e'tiqod va ehtiyojlari, turmush tarzi, oilaviy mezonlari, farzandini qanday tarbiyalanganligi va uning natijasi, hamda ular hayotining asosiga aylangan, butun borlig'iga o'z izini qoldirgan ijtimoiy o'zgarishlar, biologik jarayonning zaiflashuvi asosida ularning xarakter hislatlarida chekinish, hadiksirash, ishonchsizlik hislarini paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Bunday psixofiziologik o'zgarish va xususiyatlar keksalar hayotida ijtimoiy – psixologik muammolarni keltirib chiqaradi. Bularning barchasi ma'lum darajada depressiv holatlarni paydo qiladi. Shuning uchun ham ko'pchilik qariyalar jizzaki, bola tabiat, injiq bo'lib, o'zlariga nisbatan hurmat – e'tiborni talab qiladigan bo'lib qolishadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, keksayish davrida ko'pchilik sensor funksiyalar susayadi. Lekin Shuni ta'kidlash joizki, biz yuqorida ko'rib o'tgan sensor sezgirlik tiplarining ko'pchilikda susayishi kuzatilsa-da, bu hammada bir xil emas.

Sensor funksiyalarning susayishi, shaxs Shug'ullangan faoliyat turiga bog'liq ravishda o'zgarish kuzatiladi. Umuman olganda keksalarga hurmat-e'tibor ko'rsatish va e'zozlash hamda ularning el-yurt faoliyati hamda yosh avlod tarbiyasida boy hayotiy tajribasidan foydalanish keksalarning jamiyatda o'zlarining muhim va kerakli shaxs sifatida xis qilib yashashlariga, psixologik jihatdan ish qobiliyatlarini va intellektual salohiyatini saqlab qolishlariga, uzoq umr ko'rishlariga hamda hayotlarini qiziqarli o'tishiga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Нишанова З.Т. “Ривожланиш психологияси ва педагогис психология” Тошкент 2018. 433-6.
2. Ғозиев Э.Ғ. “Онтогенез психологияси” Тошкент 2010. 360-6.
3. Ананьев Б.Г. К проблеме возраста в современной психологии /Психология старения и старения: Хрестоматия / Сост. О. В. Краснова, А. Г. Лидеров. М.: Академия, 2003.
4. Анцыферова, Л.И. Развитие личности и проблемы геронтологии. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2-е издание, исправленное. и дополнение, 2006.
5. Головей, Л.А. Позитивная активность пожилого человека: комплексный подход /Л.А. Головей, О.Ю. Стрижицкая, А. В. Криулина //Психологические исследования. 2014 год. Том 7. № 36.
6. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. М.: Политиздат, 1978. 271 с
7. O'ralovna, J. G. (2023). Social psychological factors of personality changes in old age.
8. O'ralovna, J. G. (2023). Specific social psychological characteristics of old age. European journal of innovation in nonformal education, 3(5), 145-147.
9. O'ralovna, J. G. (2022). Social Psychological Problems of Alienation. EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 2(4), 204-206.
10. Жумаева, Г. Ў. (2022). Онлави муносабатлардаги беғоналашувнинг ижтимоий психологик омиллари. Science and innovation, 1(B3), 428-431.

Mokhidil JO'RABOYEVA,
Chirchik higher tank commanding Engineering school Teacher of the department of languages
Gmail.moxidil47_77@gmail.com

Rewiever PhD G.Otamurodov

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ У КУРСАНТИ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация

В данной статье рассматриваются концептуальные основы формирования экономического образования у курсанты на основе интегративного подхода. По его словам, объясняются следующие понятия: интеграция и суть ее содержания, роль интеграции в дошкольном образовании, важность интегративного подхода, сущность экономического образования, основанного на интегративном подходе.

Ключевые слова: внутрпредметный, интеграция, интегративный подход, экономическое образование, концептуальный.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION OF ECONOMIC EDUCATION IN CADETS ON AN INTEGRATIVE APPROACH

Annotation: This article discusses the conceptual foundations of the formation of economic education in cadets based on an integrative approach. According to him, the following concepts are explained: integration and the essence of its content, the role of integration in higher education, the importance of an integrative approach, the essence of economic education based on an integrative approach.

Keywords: intrasubject, integration, integrative approach, economic education, conceptual, foreign language

KURSANTLARDA INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA IQTISODIY TARIYANI SHAKLLANTIRISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Аннотация

Ushbu maqolada kursantlarda integrativ yondashuv asosida iqtisodiy tarbiyani shakllantirishning konseptual asoslari haqida fikr yuritilgan. Unga ko'ra quyidagi tushunchalarga izoh berilgan: integratsiya va uning mazmun mohiyati, maktabgacha ta'lim-tarbiyada integratsiyaning roli, integrativ yondashuvning ahamiyati, integrativ yondashuv asosidagi iqtisodiy tarbiyaning mohiyati.

Kalit so'zlar: Intra-predmet, integratsiya, integrativ yondashuv, iqtisodiy tarbiya, konseptual.

Introduction. One of the most important tasks facing the higher education system today as children's outlook, passions, abilities, range of possibilities, higher education that takes into account their thinking, readiness and interests development of programs can be mentioned. And this, in turn, is before school put into practice views of education based on an integrative approach is a clear evidence that it was done.

The purpose of the article. In higher educational organizations, the personality of the student is comprehensive research focused on the development and use of integrated education S.D. Sajina, one of the scientists of the Commonwealth of Independent States (CIS), Performed by M.V.Lazareva, N.K.Chapaev, E.N.Kolosova, and others increased.

Foreign scientists F. Cochran, J. Gilbert, R. E. Maeder, J. DeRuiter, M. L. Dejong, Application of integrative learning technologies in the work of J.W.Gray advantages and possibilities are highlighted. A number of scientists in Uzbekistan also work on integration, interdisciplinary communication, and education who conducted research on the application of integrated technologies.

In particular, it was created by pedagogues R.A.Mavlonova and N.Kh.Rakhmonkulova

Research in the textbook "Integrated pedagogy of primary education".the problem is highlighted on the example of primary education processes. N.Abdullaeva's research work on increasing the effectiveness of primary education. A word about the specifics of using integrated technology is held.

Discussion. In this article, higher children are economic based on an integrative approach

Conceptual bases of formation of education are discussed. According to him the following concepts are explained: integration and its essence, before school the role of integration in education, the importance of an integrative approach, integrative the essence of economic education based on the approach. Economic education of higher children based on an integrative approach.

Before commenting on the formation process, this issue is structurala complex analysis is necessary. Accordingly, referring to the following concepts must pass: - integration and its essence;

- the role of integration in higher education;

- the importance of an integrative approach;

- the essence of economic education based on an integrative approach;

The concept of integration is in N.I. Kondakov's logical dictionary reference interpreted: "Integration is a whole system of any parts, elements is to unite as ". In particular... the philosophical dictionary has the following definition:

"Integration is one aspect of the development process. Similar to each other before related to joining non-existent parts, elements[1] The concept of integration in the interpretation of U. Musaev is individual work with the student and recognized as an important means of its activation. According to the scientist discussion by organizing integrative lessons, independently teaching creative thinking, intergroup competition, organizing questions and answers can be done. The main purpose of using such modern types of training is training in the process of activating the activity of listeners, educational material is to achieve a high level of mastery. Similar technologies to imagine the world in a different way in children, to connect practice with life, theoretical not to memorize the rules verbatim, to understand the harmony of the individual and society, thoughts to achieve diversity, non-standard thinking, as well as self makes it possible to understand the ways of development [2]. In pedagogical literature, the concept of "integrated education" has a clear definition not. Sheppel described it as follows: "... it is educational in content as well from the point of view of strategy is also an interrelated educational process, reality allows for a multifaceted understanding"[3].

The following can be understood as integration in higher education:

- creating a holistic view of a field in a child (learning to integrate here considered as a goal). The result of such integration is that the child to see the connection between separate special concepts, the studied area acquires knowledge that allows to imagine its units as a whole;

- finding a common platform for bringing together field knowledge (here is an integrated teaching tool). A child at the crossroads of knowledge on the subject regularly receives more and

more new ideas about the subject being applied gradually fills and expands (moves in a spiral of perception – development of children's integrative thinking (here integration learning outcomes). The child compares, draws logical conclusions, is versatile an idea about a given economic object in the field of images and economic concepts conducts, establishes connections between different forms.

Integrating higher education is important, the first and the main reason is that one object can be studied through different concepts;

secondly, one methods that can be used in the field when studying the objects of another field can be used; thirdly, which is passed in different groups to study the objects the same theory can be used in class activities[4].

The importance of an integrative approach. An integrative approach is about the environment methodical principle of formation of holistic knowledge, holistic, well-rounded person provides training and development. There are several integrative approaches manifests in the direction and combination of different levels. Within the subject, it is necessary to distinguish inter-subject and inter-subject integration.

Intra-subject integration of concepts within separate area means Therefore, the child perceives each subject separately. It's a bit wrong perception. On the contrary, it is necessary to show the child that everything is interconnected.

Inculcating various concepts and facts, principles into the child's mind is integrative serve as factors that determine the importance of the approach. It is known the educator uses two or more activities in preparation for the integrated educational process. Integrated training traditional approaches it allows to solve a number of goals and tasks that are difficult to achieve within the framework gives According to Y. S. Tyunnikov, integration occurs in the following cases.

- ✓ when there are elements that differ from each other; them when there are objective conditions for unification;
- ✓ when there is a situation where they are united by synthesis rather than side by side;
- ✓ when the condition for the creation of a unified system as a result of the merger is fulfilled [5].

Application of these approaches to comprehensive education of higher children is a process that is interrelated and complements its various aspects.

All approaches to integrated education are discussed below determined by the modern educational paradigm, the essence of which is children are expressed in the idea of focused education and they consist of:

- the child is considered as a complex system that develops itself;
- development of the child in the targeted areas of higher education and conditions for self-development are created and supported. One of the most urgent tasks today is the higher education system children's abilities, passions, inclinations, abilities, thoughts, higher education that takes into account passions, readiness and interests development of programs. Implementation of an integrative approach in higher education is a known concept must have a basis. Economic education for higher children based on an integrative approach. It is important to master the forms of formation. Integrated the subject of analysis in education is multifaceted objects, about their essence data is available in different formats. Organization of integrated education the participation of specialists in the relevant field will solve the psychological problem. This allows children to easily enter a new data block, pedagogic-helps to increase the level of general and professional culture of educators. So providing economic education to higher children based on an integrative approach forms can be divided into the following as a whole process:

- Holistic, which is conducted only in the higher education organization itself processes;
- It is carried out in cooperation with the higher education organization and the family processes;
- Forms in which the role of the family is of leading importance;
- Processes of forming economic education in the form of a game;

- Short-term, well-targeted exercises;
- Educational processes organized with the help of various fairy tales;
- Processes of economic education through conversation, etc.

During the research, the pedagogical effect of process integration, integrity was highlighted will go in the process of integration of education, not only economic education, as well as cognitive-speech, artistic-aesthetic, physical, social and personal development is carried out.

The presence of indicators that correspond to the criteria in higher education and assessment of the level of economic education according to the set: high, medium, low possible

At a higher level:

- children explain the basic meaning of economic concepts, showing a clear and stable interest in the work of the parents, the profession of the parents have an understanding of, use economic words and expressions possible;
- they can apply the knowledge gained in the games in life;
- they are ready to communicate with adults and peers, many questions give and try to find answers to them independently;
- helping adults and peers at work, performing labor activities to deal consciously, with a careful attitude to work topics to be, its results, to finish the work started, one's labors and able to correctly evaluate the results of his comrades;
- rational use of materials; in the process of effective operation business-minded, talented, inventive, active in the creative pursuits of peers supports and develops;
- tends to take the initiative and knows, tasks with determination performs, brings the work started to the end.

Intermediate level:

- children have ideas about economic concepts, but they always cannot explain;
- they have unstable interest in family needs, parents' work;
- the knowledge they have is not clear, vague, superficial;
- the educator only informs children about the events surrounding the game conditions, exercises, questions only after increasing interest in knowledge through creative tasks they give, they have enough ideas about the world around them, but they are present in the game they do not know how to use knowledge;
- organize their activities under the guidance of adults, on time completing assignments;
- loyalty to material values, they are strong, initiative, know how to approach work creatively, but assigned tasks conscientiously, only under the guidance of adults, is carried out in a timely manner;
- they are not always active, they partially show persistence in achieving the goal takes

Low level:

- children cannot explain the meaning of economic concepts, family does not show interest in the needs, work of parents, modern society surrounding events, does not use economic words in speech;
- not interested in effective activities, only as external observers moves;
- they do not bring the work to the end, carry out work together

They do not know how to negotiate during the promotion process, to work quickly lose interest and leave their work and return to the game;

- to treat personal and social property carefully are not inclined;
- they do not show any interest in their results while doing the work;
- irresponsible, self-initiative, does not show persistence in achieving the goal.

Conclusion. It can be concluded from the above that based on the integrative approach giving economic education to the surrounding environment of children, certain items. It is a solid means of understanding, preserving and learning them provides an opportunity to apply theoretical knowledge and emotional imagination of the mind enriches with implementation of the integrative system of higher education is closely related to an effective quality management system. The quality of education is clearly structural, unlike other socio-economic systems should have control.

LITERATURE

1. Kondakov N. «Логический словарь» (М., 1971. С. 279)
2. Musayev U. Integratsiya – ta'lim jarayonini optimallashtirishning muhim prinsipi. //Xalq ta'limi jurn. 2002, № 6. 4-5-b.
3. Sheppel E.N. Интегрирование учебные программы и обучение иностранному языку // ИЯАИ. 1990, №1. - В.8-17.

-
4. Интегративні тенденції в сучасному світі і соціальний прогрес / Під ред. М.А. Rozova. - М.: Вид-во Московського університету, 1989.-232 б.
 5. Tyunnikov.Y., Mазниченко М. Виховуємо дошкільника як читача і як глядача // Дошкільне виховання, 2005, №9. - С. 31-39.
Azimova M.U. Формування математичних понять у дітей 6-7 років за допомогою дидактичних ігор. //- Colloquium-journal, 2021.

Feruza ZAKIROVA,
O'zbekiston Respublikasi IIV markaziy poliklinikasi boshlig'i, polkovnik

O'zDJTU professori, p.f.d., prof. I.M.Tuxtasinov taqrizi asosida

FEATURES OF THE MEDICAL COMPETENCE OF EMPLOYEES AND CADETS OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS

Annotation

The article analyzes the features of the medical competence of employees and cadets of the Ministry of Internal Affairs. The mechanisms of medical competence of employees and cadets of the Ministry of Internal Affairs were studied based on their understanding of emergency situations, knowledge of the basics of preventive care and first aid skills.

Key words: Emergency, prevention, first aid, general professional competencies, special competencies.

ОСОБЕННОСТИ МЕДИЦИНСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОТРУДНИКОВ И КУРСАНТОВ МВД

Аннотация

В статье анализируются особенности медицинской компетентности сотрудников и курсантов МВД. Механизмы медицинской компетентности сотрудников и курсантов МВД изучались на основе их понимания чрезвычайных ситуаций, знания основ профилактической помощи и навыков оказания первой помощи.

Ключевые слова: Чрезвычайная ситуация, профилактика, первая помощь, общепрофессиональные компетенции, специальные компетенции.

IIV XODIMLARI VA KURSANTLARI TIBBIY KOMPETENTLIGINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada IIV xodimlari va kursantlari tibbiy kompetentligining o'ziga xos xususiyatlari tahlil etilgan. Ekstremal vaziyatni anglashi, profilaktik yordam asoslarini bilish hamda birinchi yordamdan xabardor bo'lish asosida IIV xodimlari va kursantlari tibbiy kompetentligining o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Ekstremal vaziyat, profilaktik yordam, birinchi yordam, umumiy kasbiy kompetentsiyalar, maxsus kompetentsiyalar.

Kirish. Tarixiy manbalar qadimda vatanimiz hududida vujudga kelgan davlatlarda harbiy jangchilardan tashqari "soqchi", "qorovul", "chokar", "shixna", "yasovul", "ko'kaldosh", "muhtasib", "posbonboshi", "sarboz", "mirshabboshi" va "mirshab"lar hukmdor qarorgohi, qal'alar va boshqa inshootlarni qo'riqlash, qishloq va shaharlardagi osoyishtalik va jamoat tartibini saqlash, aholi xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish, aybdorlarni aniqlash, topish va jazolash kabi vazifalarini bajarganligi, shu kabi tuzilmalar negizida bugungi ichki ishlar organlari shakllanganligi, bu esa o'z navbatida, ichki ishlar organlari o'zbek davlatчилиги tarixi bilan chambarchas bog'langan tarixiy ildizlariga ega ekanligidan dalolat beradi [6].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rossiya ichki ishlar vazirligining Suvorov harbiy bilim yurtlari tarbiyalanuvchilarini kasbga yo'naltirishning pedagogik tizimi A.F.Polyakov tomonidan tadqiq qilingan. Mazkur pedagogik tizimning tarkibiy-funksional modeli maqsad, subyektlar, obyekt, tamoyil, pedagogik jarayon va natijadan tashkil topgan [10; 11-b.]. Ye.S.Ivanchenko interfaol ta'lim jarayonida Rossiya ichki ishlar vazirligining ta'lim tashkilotlari kursantlarining ekzistensial ahamiyatli shaxsiy xususiyatlarini shakllantirishning pedagogik shartlarini o'rgangan [7]. Rossiya ichki ishlar vazirligining hududiy organlari o'quv guruhlar rahbarlarining pedagogik kompetentsiyalarini shakllantirish masalalarini A.A.Mitin tahlil qilgan [9]. Milliy gvardiya qo'shinlari shaxsiy tarkibining

2-jadval.

IIV xodimlari va kursantlarining tahsili

№	O'quv muassasalari	O'qishga talabgorlar	O'qish muddati
1.	O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi		3 yil (sirtqi 4 yil)
2.	O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi magistraturasi		2 yil
3.	O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi malaka oshirish instituti	Boshlang'ich tayyorgarlik	3 oy
		Kasbiy tayyorgarlik	3 oy
		Unvon olish uchun o'qish	1 hafta/1oy
4.	O'zbekiston Respublikasi IIV Akademik litseyleri	10-11 sinf	2 yil
5.	O'zbekiston Respublikasi IIV Ixtisoslashtirilgan maktab-internati	5-9 sinf	5 yil

Tahlil va natijalar. IIV xodimlarini tayyorlash va xodimning rasmiy reglament talablariga muvofiq funksional vazifalarni bajarishini ta'minlashda kompetentsiyalar guruhi ikkita yo'nalish bilan ifodalanadi: a) umumiy kasbiy kompetentsiyalar; b) maxsus kompetentsiyalar. Umumiy kasbiy kompetentsiyalar takomillaShuvi kasbiy faoliyatning odatiy holatlarida stereotipik faoliyat usullarini ishlab chiqishga yordam beradi. Bularga quyidagilar kiradi:

a) kommunikativ kompetentsiyalar;

gijohvandlik xatti-harakatlarining psixologik-pedagogik profilaktikasini A.B.Romanov tomonidan tadqiq etilgan [11].

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi ichki ishlar organlari tizimi faoliyatiga umumiy rahbarlik qiladigan va muvofiqlashtiradigan respublika davlat boshqaruv organi hisoblanib, vazifalarini bajarishda ichki ishlar organlari xodimlarining sog'lig'ini saqlash, mehnatiga haq to'lash, ularni uy-joy bilan ta'minlash, xizmat majburiyatlarini bajarish munosabati bilan ichki ishlar xodimlari yoki ularning yaqin qarindoshlari mol-mulkiga etkazilgan zararni qoplash, davlat pensiya ta'minoti, davlat sug'urtasini, shuningdek xodimlar va ularning oilasiga qonunga muvofiq ijtimoiy yordam ko'rsatilishini tashkil etish funksiyasi belgilangan [5].

Vazirlik tasarrufidagi o'quv muassasalari quyidagilardan iborat:

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi;
O'zbekiston Respublikasi IIV Akademik litseyleri;
O'zbekiston Respublikasi IIV Ixtisoslashtirilgan maktab-internati;
O'zbekiston Respublikasi IIV Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi.

IIV xodimlari va kursantlari tahsili mazkur muassasalarda quyidagicha tashkil etilgan (2-jadvalga qarang):

b) axborot kompetentsiyalari;
c) maxsus ekstremal kompetentsiyalari;
d) huquqiy kompetentsiyalari;
e) huquqni muhofaza kompetentsiyalari.

Maxsus kompetentsiyalar takomillaShuvi ichki ishlar vazirligi xodimlarini bevosita funksional mansublik, muayyan kasbiy faoliyat sohasidagi kasbiy vazifalarni bajarishga tayyorlashni ta'minlaydi. Bularga quyidagilar kiradi:

- a) bevosita xizmat va kasbiy kompetentsiyalar;
b) tashkiliy va boshqaruv kompetentsiyalar [8].

IIV xodimlari va kursantlarining tibbiy va ijtimoiy kompetentligi komponentlari quyidagicha aniqlandi (1-rasmga qarang):

1-rasm. IIV xodimlari va kursantlarining tibbiy va ijtimoiy kompetentligi komponentlari

Ekstremal vaziyatni anglashi. Ekstremal holatlar – tashqi yoki ichki favqulotda omillar ta'siri ostida rivojlanadigan, tananing holati maksimal stress yoki adaptatsiya mexanizmlarining kamayishi bilan tavsiflanadigan holat. Bunda tashqi yoki ichki muhit omillari

ta'sirini krizis holatiga olib keladigan inson hayot faoliyatining buzilishi kuzatiladi [2]

Ekstremal vaziyatlar to'satdanlik darajasi bilan, yoyilish tezligi, yoyilish kengligi, harakat davomiyligi va xarakteriga ko'ra belgilar bilan turlari tasniflanadi (4-jadvalga qarang):

4-jadval.

Ekstremal vaziyatlar tasnifi

№	Ekstremal vaziyatlar darajasi	Ekstremal vaziyatlar turlari	Ekstremal vaziyatlar
1.	To'satdanlik darajasi bilan	to'satdan (boshorat qilinmaydigan) va kutilgan (boshorat qilinadigan)	inqiroz va zilzila kabi tabiiy ofatlar
2.	Yoyilish tezligiga ko'ra	portlovchi, shiddatli, tez, o'rtacha, sekin	ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy vaziyatlar
3.	Yoyilish kengligiga ko'ra	lokal, mahalliy, territorial, regional, federal	lokal, mahalliy va territorial ekstremal vaziyatlar bir bo'linmadan, ishlab chiqarish joyidan, aholi punkti chegarasidan chiqmaydi
4.	Harakat davomiyligiga ko'ra	qisqa muddatli, uzoq muddatli	regional va federal ekstremal vaziyatlar butun bir region, davlat, hatto, bir qancha davlatlar miqyosida sodir bo'ladi
5.	Xarakteriga ko'ra	oldindan rejalashtirilgan (qasddan), rejalashtirilmagan (qasddan bo'lmagan)	atrof-muhitni ifloslanishi sodir bo'ladigan barcha ekstremal vaziyatlar
			milliy, ijtimoiy va harbiy nizolar, terroristik aktlar va boshqalar
			tabiiy ofatlar o'zining kelib chiqish xarakteriga ko'ra maqsadlashtirilmagan bo'lib, bu guruhga texnogen to'qnashuvlar va fojialar kiradi

Profilaktik yordam asoslarini bilish. Profilaktik parvarish ko'p shakllarni oladi va kasallik jarayoni aniqlanganidan keyin ham davom etadi. Umuman olganda, profilaktika nafaqat kasallikni oldini olishni anglatmaydi, balki kasallikning yomonlashuvini oldini olish, kasallikning zo'ravonligini kamaytirish va ortiqcha davolanishning oldini olish ma'nosini ham anglatadi. Birlamchi profilaktika: kasalliklarga chidamlilikning oldini olish yoki oldini olish. Bu muntazam tibbiy tekshiruvlar va emlashlarni o'z ichiga olishi mumkin. Ikkinchi profilaktika: kasallik jarayonini erta aniqlash va davolash. Bu umumiy sharoitlar uchun skriningni o'z ichiga oladi, shuning uchun ularning erta bosqichlarida, masalan, har yili qon bosimi va qon glyukoza tekshiruvi kabi davolash mumkin. Uchinchi profilaktika: kasallikning ta'sirini yoki tarqalishini kamaytirishni davolash[4].

O'zbekiston Respublikasi prezidentining «Jamoat xavfsizligini ta'minlash samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» 2018 yil 24 dekabrda PQ-4075-son qaroriga muvofiq, «Mahalla posboni» jamoatchilik tuzilmalari rahbarlari lavozimlari tugatilib, ularga ish haqi to'lash va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning amaldagi mexanizmlari saqlab qolingan holda, bo'shayotgan shtat birliklari hisobidan profilaktika (katta) inspektorlarining jamoat tartibini saqlash bo'yicha yordamchilari lavozimlari joriy etilgan hamda ularga huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasida ichki ishlar organlariga amaliy yordam ko'rsatish uchun shaxsiy javobgarlik yuklatilgan. Profilaktika (katta) inspektorlarining yordamchilari faoliyatini tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomga ko'ra, quyidagilar profilaktika inspektorlari yordamchilarining asosiy vazifalari hisoblanadi:

tegishli hududda xavfsizlikni va jamoat tartibini saqlash, fuqarolar ogohliligini oshirish, tinchlik va barqarorlikni ta'minlashda ichki ishlar organlariga ko'maklashish;

biriktirilgan hududida ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish, aholi o'rtasida profilaktik targ'ibot tadbirlarini o'tkazishda ishtirok etish;

fuqarolarda, ayniqsa voyaga yetmaganlar va yoshlarda huquqiy madaniyatni yuksaltirish, fuqarolar yig'inlarida huquqiy targ'ibot ishlarini tizimli amalga oshirish;

voyaga yetmaganlar hamda yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarini hurmat qilish ruhida tarbiyalash, ongi va qalbida mustaqillik g'oyalariga sodiqlik, milliy o'zlikni anglash, Vatanga muhabbat va uning taqdiriga daxldorlik, fidoyilik hissinı qaror toptirish va rivojlantirish, turli mafkuraviy tahdidlardan asrashga qaratilgan tadbirlarni o'tkazishda ishtirok etish;

ichki ishlar organlari profilaktik hisobida turuvchi shaxslar, shu jumladan voyaga yetmagan hamda yoshlar bilan aniq va maqsadli profilaktik tadbirlarni tashkillashtirish va o'tkazishda ishtirok etish;

fuqarolar tomonidan pasport tizimi, sanitariya, ekologiya, yong'in va harakat xavfsizligi qoidalariga rioya etilishi yuzasidan amalga oshirilayotgan tadbirlarda ishtirok etish;

ichkilikbozlik va giyohvandlikka ruju qo'nganlar, oila-turmuş va axloq-odob doirasida muntazam ravishda huquqbuzarlik sodir etuvchi shaxslar, farzand tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi yoki ular tarbiyasi bilan Shug'ullanmaydigan ota-onalar, voyaga yetmaganlarni huquqbuzarliklar sodir etishga undovchi shaxslar, nosog'lom turmuş tarzida hayot kechirayotgan oilalarni aniqlash, ularga tegishli qonuniy choralar ko'rish uchun profilaktika inspektoriga ushbu ma'lumotlarni taqdim qilish. «Mahalla posboni» jamoatchilik tuzilmasi, «Fidokor yoshlar» jamoatchilik patrul guruhlari, «Jamoatchilik nazorati maskanlari»da xizmatni tashkil etish, navbatchilikni yo'lga qo'yish, yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni aniqlash, profilaktika inspektori va mahalla fuqarolar yig'ini raisi bilan birgalikda ularni bartaraf etish choralari ko'rish [3].

Birinci yordamdan xabardor bo'lish. Birinci yordam – inson hayotini saqlab qolishga qaratilgan tezkor chora-tadbirlar yig'indisidir. Baxsiz holat, kasallikning favqulodda xuruj qilishi va ovqatdan zaxarlanish – mana shu kabi holatlarda kishi qanday qilib birinci yordamni samarali ko'rsatishni bilmog'i zarur. Qoidaga ko'ra, birinci yordam tibbiyot xodimlari yetib kelguniga yoki bemorni shifoxonaga yetkizgunga qadar ko'rsatiladi. Birinci yordamni vaziyat yuz berganda bemor yonida kim bo'lsa, o'sha ko'rsatishi mumkin. Biroq IIV xodimlari va kursantlari, FV xodimlari, harbiylar va o't o'chiruvchilar birinci yordam ko'rsatishi majburiyat hisoblanadi. Birinci yordam ko'rsatishni bilish juda oddiy va shu bilan birga muhim ko'nikmadir. Favqulodda holatlarda kimningdir hayotini saqlab qolishi mumkin. Birinci yordam ko'rsatishning 8 ta eng muhim ko'nikmalari mavjud [1].

IIV xodimlari va kursantlari tibbiy kompetentligining ekstremal vaziyatni anglash komponentiga to'satdanlik darajasi, yoyilish tezligi, yoyilish kengligi, harakat davomiyligi va xarakteriga ko'ra belgilar bo'yicha ekstremal vaziyatlarni ommaviy tadbirlarga tayyorgarlik ko'rish, ularni o'tkazishda, aholi gavjum bo'ladigan joylarda jamoat tartibini saqlashda fuqarolar xavfsizligini himoya qilish; portlovchi materiallarda huquqbuzarliklarning oldini olish, aniqlash hamda bartaraf etish; yo'l-transport hodisalari va yo'l harakati qoidalarini buzilishi profilaktikasida huquqbuzarliklarni aniqlash; yong'inlarning oldini olish va profilaktikasini o'tkazish kabi funksiyalari amalga oshiriladi. IIV xodimlari va kursantlari tibbiy kompetentligining profilaktik yordam asoslarini bilish komponentiga tibbiy profilaktika bilan birga jamoat xavfsizligini ta'minlash, jamoat

xavfsizligini ta'minlash xizmatlarini ko'rsatish, ijtimoiy rehabilitatsiya hamda ijtimoiy moslashtirish kabi funksiyalari amalga oshiriladi. IIV xodimlari va kursantlari tibbiy kompetentligining birinci yordamdan xabardor bo'lish komponentiga yong'inlar va ular oqibatlarini kabi ofatlarda inson hayotini saqlab qolishga qaratilgan tezkor chora-tadbirlar funksiyalari kiritiladi. IIV xodimlari va kursantlarining tibbiy kompetentligi komponentlariga funksiyalarning mosligi aniqlandi.

Xulosa va takliflar. Shuningdek, «well-being» fenomeni (farovonlik) ko'plab tadqiqotchilarni qiziqirgan, ammo hozircha ushbu konsepsiya tarkibiy qismlarining yagona tasnifi mavjud emas. Turli tadqiqotlarda «farovonlik», «subyekt farovonligi», «well-being», «hayotdan qoniqish»dan foydalaniladi. Ushbu konsepsiya turli manbalarda quyidagicha tarkibiy qismlardan iborat: kasb, kuchli jismoniy salomatlik, ijtimoiy farovonlik, xavfsizlik, jamiyat rivojiga qo'shgan hisssasi, hissiy farovonlik, stress va energiyani boshqarish, sog'lom turmush tarzi, ma'naviy rivojlanish, moliyaviy menejment, uzluksiz rivojlanish, ish va dam olish o'rtasidagi muvozanat, atrof-muhit sifati, odamlar bilan muloqot qilish uslubi, ishtirok etish, ma'noning mavjudligi, ijobiy his-tuyg'ular, yutuqlar (g'alabalar, yutuqlar) [12].

IIV xodimlari va kursantlari tibbiy kompetentligining o'ziga xos xususiyatlari ekstremal vaziyatni anglashi, profilaktik yordam asoslarini bilish hamda birinci yordamdan xabardor bo'lish asosida o'rganilgan. «Well-being» fenomeni tibbiy kompetentlik komponenti sifatida tavsiya etilgan.

ADABIYOTLAR

1. Birinci yordam: bilishimiz zarur bo'lgan 8 ta ko'nikma. Elektron resource: Birinci yordam: bilishimiz zarur bo'lgan 8 ta ko'nikma (xabardor.uz). Murojaat sanasi: 15.08.2023.
2. Ekstremal vaziyatlarning asosiy xarakteristikalar. Elektron resource: intereuroconf.com/index.php/mppps/article/... Murojaat sanasi: 15.08.2023.
3. Profilaktika inspektorlari yordamchilarining asosiy vazifalari belgilanadi. Elektron resource: Profilaktika inspektorlari yordamchilarining asosiy vazifalari belgilanadi (kun.uz). Murojaat sanasi: 15.08.2023.
4. Tibbiyotda profilaktika turlari. Elektron resource: Tibbiyotda profilaktika turlari (approby.com). Murojaat sanasi: 15.08.2023.
5. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi to'g'risida NIZOM. Elektron resource: Вазирлик вазифалари ва функциялари (iiv.uz). Murojaat sanasi: 18.09.2023.
6. Вазирлик тарихи. Электрон ресурс: Вазирлик тарихи (iiv.uz). Мурожаат санаси: 31.07.2023.
7. Иванченко Е.С. Педагогические условия становления экзистенциально значимых качеств личности курсантов образовательных организаций МВД России в процессе интерактивного обучения.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Улан-Удэ, 2022. – 24 с.
8. Купавцев Т.С. Компетентностная модель подготовки сотрудников МВД России. Электронный ресурс: Компетентностная модель подготовки сотрудников МВД России (sportfiction.ru). Дата обращения: 31.07.2023.
9. Митин А.А. Формирование педагогической компетентности руководителей учебных групп территориальных органов МВД России.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 2021. – 25 с.
10. Поляков А.Ф. Педагогическая система профессиональной ориентации воспитанников суворовских военных училищ МВД России.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 2022. – 27 с. – С. 11.
11. Романов А.Б. Психолого-педагогическая профилактика наркотического поведения личного состава войск национальной гвардии.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 2021. – 24 с.
12. Самые актуальные цифровые компетенции сотрудников в 2020-м. Электрон ресурс: Дата обращения: 14.08.2023.

Murodulla IBODOV,
Termiz davlat pedagogika instituti psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: murodibodov582738210@gmail.com

TDPI dotsenti M.Norbosheva taqrizi asosida

SHAXSDA MA'NAVY SIFATLARINING TARKIB TOPISHIDA IMOM TERMIZIY HADISLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada shaxsning ma'naviy sifatlarining tarkib topishida buyuk muhaddis Abu Iso Muhammad Imom at – Termiziy ta'limotining ahamiyati haqida qisqacha bayon qilingan. Bugungi zamon yosh avlodga zamonaviy ta'lim berish bilan birga ularni umuminsoniy va milliy qadriyatlar, yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash masalalariga alohida e'tibor berish lozimligini ko'rsatmoqda. Har kim har qanday yoshda Imom Termiziy hadislarini o'qisa, o'rgansa va hayotiga tadbiriq qilsa bo'ladi, buning uchun undan hech qanday qobiliyat talab qilinmaydi. Imom Termiziy asarlari bashariyatning oddiy qatlami aql – tafakkuri yetadigan darajada qilib bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Hadis, hayot, psixologiya, ma'naviyat, Imom Termiziy.

ЗНАЧЕНИЕ ХАДИСТОВ ИМАМА ТЕРМИЗИ В ПОИСКЕ СОДЕРЖАНИЯ ДУХОВНЫХ КАЧЕСТВ В ЧЕЛОВЕКЕ

Аннотация

В данной статье кратко описывается значение учения великого мухаддиси Абу Исы Мухаммада Имама ат-Термизи в определении духовных качеств человека. Сегодняшнее время показывает, что наряду с предоставлением современного образования молодому поколению необходимо уделять особое внимание вопросам воспитания его в духе общечеловеческих и национальных ценностей и высоких человеческих качеств. Читать, изучать и применять хадисы Имама Термизи может любой человек в любом возрасте, и для этого не требуется никаких навыков. Работы Имама Термизи объяснены таким образом, что их могут понять обычные слои человечества.

Ключевые слова: Хадисы, жизнь, психология, духовность, Имам Термизи.

THE SIGNIFICANCE OF THE HADITHS OF IMAM TERMIZI IN FINDING THE CONTENT OF SPIRITUAL QUALITIES IN A PERSON

Annotation

This article briefly describes the importance of the teachings of the great muhaddith Abu Isa Muhammad Imam al-Tirmizi in determining the spiritual qualities of a person. Today's time shows that, along with providing modern education to the young generation, it is necessary to pay special attention to the issues of raising them in the spirit of universal and national values and high human qualities. Anyone at any age can read, learn and apply the hadiths of Imam Tirmidhi, and no skills are required for this. Imam Tirmidhi's works are explained in such a way that the ordinary layer of humanity can understand.

Key words: Hadith, life, psychology, spirituality, Imam Termizi.

Kirish. Ma'naviyat, avvalo, inson ruhiy va aqliy olamini ifodalovchi tushuncha sifatida baholanadi. Insonning ma'naviy yetukligiga qarab uning aqliy salohiyatiga, dunyoqarashiga, xulq - atvoriga, egallagan bilimlarining amaliyotga tatbiqi, ya'ni aqliy ko'nikmalarining atvorida aks etishiga baho berish mumkin. Insonning ruhiy olamining yetukligi u o'zlashtirgan ma'naviy barkamollikka eltuvchi manbaalar bilan tanishganligi va ularda aks etilgan qarashlarning o'zida mujassamlashtirganlik darajasiga qarab baholanadi. Ruhiy va aqliy olamning qanchalik yuksak ekani ma'naviy yetuklikning darajasiga qarab belgilanadi.

Ushbu me'zonlar jamiyatdagi shaxslarning ma'naviy salohiyati tahlil qilinishi natijasida shakllangan[1]. Bir xil turmush sharoitlari shaxs faolligining turli shakllarini yaratish hamda har xil hayotiy vaziyatni vujudga keltirish imkoniyatiga ega. Hayotda biron bir tanbeh berishning o'zi kimgadir ruhiy hisni uyo'qta, boshqa birining sirtiga ham yuqmasligi uchraydi. Shunday qilib, odamga ta'sir qiluvchi barcha tashqi qo'zo'atuvchilar ijtimoiy shart-sharoitlarga, faoliyatning ichki tarbiyaviy qismlari (tomonlari, jihatlari, jabhalari, tarkiblari) tuzilishi yio'indisi bilan boyitilishi evaziga shaxs degan tushuncha hosil bo'ladi[2]. Shaxs — ijtimoiy munosabatlar mahsuli, deyilishining eng asosiy sababi — uning doimo insonlar davrasida, ular bilan o'zaro ta'sir doirasida bo'lishini anglatadi[3].

Islom dini ta'limoti asoslarini yorituvchi Qur'oni Karimdan keyingi asosiy manba hadis hisoblanadi. Hadislarni to'plash va ularga muayyan tartib berish asosan VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, uni eng bilimdon, turli fan asoslarini mukammal o'rgangan, katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan kishi (muhaddis)lar tartib bergan. VIII-XI asrlarda to'rt yuzdan ortiq muhaddis hadis ilmi bilan Shug'ullangan. Mazkur bilimlarni o'rganishning o'ziga xos yo'nalishi bo'lib, "Hadis ilmi" nomi bilan yuritilgan. Keyingi yillarda Muhammad Alayhissalomning hayoti, faoliyati hamda uning diniy-axloqiy ko'rsatmalarini o'z ichiga olgan hadislar, Imom Ismoil al-Buxoriyning "Al-jome' as-sahih" ("Ishonarli to'plam"), "Al-adab al-

mufrad" ("Adab durdonalari"), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziyning "Ash-Shamoil an-nabaviya" asarlari nashr etildi[4].

Hadislarda insonning kamolotga erishishi uchun talab etiladigan insoniy fazilatlar ifoda etilgan bo'lib, ushbu fazilatlar sirasiga o'zgalarga mehr-oqibat ko'rsatish, saxiylik, ochiq ko'ngillik, ota- ona, kattalar va qarindoshlarga nisbatan muruvvatli bo'lish, ularga g'amxo'rlik qilish, vatanga muhabbat, mehnat va kasb-hunarni ulug'lash, halollik, poklik, do'stlik, oliyanoblik, rahm- shafqatlilik, kamtarlik, rostgo'ylik va vijdonlilik kabi ma'naviy hislatlar kiritiladi. Bundan tashqari, insonning o'zini yomon illatlardan tiyishi, yaxshilik sari intilishi kerakligi borasidagi pand- nasihatlar ham o'z aksini topganki, bularning barchasi Qur'oni Karimda qayd etilgan ko'rsatmalarga asoslanilgan va komil insonni shakllantirishda, uning ma'naviy sifatlarini tarkib topishida asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Imom at-Termiziy (824-892) ning to'liq ismi Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn az-Zahhoq Abu Iso as-Sullamiy az-Zariy al-Bug'i'y at-Termiziy bo'lib, 824 yili Termiz yaqinidagi Bug' (hozirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani hududida joylashgan) qishloqida o'rta hol bir oilada tavallud topgan.

Markaziy Osiyolik mashhur tarixchi Abu Saad Abdulkarim as-Sam'oni (1113-1167) at-Termiziy Bug' qishlog'ida vafot etganligi uchun al-Buo'i'y taxallusi bilan ham atalgani, olimning ko'p yig'laganidan umrining oxirlarida ko'zi ojiz bo'lib qolganligidan az-Zariy (ko'zi ojiz) taxallusi olganligini ham qayd qiladi[5]. Lekin el orasida at-Termiziy nomi bilan mashhur bo'lishiga sabab uning butun qayoti va faoliyati (yoshligidan boshlab) Termiz shahri bilan chambarchas bog'liq bo'lganidan, shuningdek, olim tug'ilganki Bug' qishlog'i Termiz shahriga yaqin, ma'muriy-idoraviy jihatdan unga mansub qishloqlardan ekanidan, deb izohlash mumkin. Taniqli muhaddislarining ko'plari Imom at-Termiziyning hadis ilmini takomillashtirish va uni kelgusi avlodlarga sof holda yetkazishdagi xizmatlarini yuqori baholaganlar. Hadis imomlaridan al-Idrisiyning

ta'biricha, u kishi «hadis bobida iqtido qilinadigan imomlardan biridir». Termiziyning «Al-Jome», («Jalovchi»), «Ash-Shamoyil an-nabaviya», («Payo'ambarning alohida fazilatlarini»), «Al-ilal fil hadis», («Hadislardagi o'ishlar»), «At-tarix», «Kitob az-zuhd», «Kitob al-asmo va l-kuno», At-Termiziy qalamiga mansub asarlarning to'la bo'lmagan ro'yxatidir. At-Termiziyning fiqh boblariga moslab tasnif qilgan «Sunan» nomli kitoblari tegishli mavzularni o'z ichiga atroflicha qamrab olganligi sababli «Al-Jome» deb nom olgan. Bu asar 1867-68 yillarda Mirothda toshbosmada, so'ngra 1876-77 yillar 2 jild bo'lib Qohirada nashr etilgan [6]. At-Termiziy tayyorlagan hadislar majmuasi ham Qohirada «Sahih» deb, boshqasi «Jome» degan nom bilan chiqqan. Uning bu kitobida takror hadislar uchramasligi o'tmish muhaddislar asarlarida zikr qilinmagan. «Manoqib» va «Tafsir Qur'on» boblarining kengaytirib berilganligi mazkur kitobning qiymatini yanada oshiradi. Undagi hadislar uch guruhga bo'lingan: Sahih, Hasan va Zaif. Har bir hadisni zikr qilgan, uni qaysi guruhga mansub ekanligini aytib ketadi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim mazmuniga, bilimni egallashga qiziqish o'quvchining o'z aqliy mehnat natijasidan qanoatlanish hissi bilan uzviy aloqadordir[8]. Ma'lumki, o'zbek milliy tafakkurida «ma'naviyat» tushunchasi ming yillar davomida barqaror tarzda xalq dunyoqarashining tarkibiy qismi sifatida mustahkam o'rin olgan. O'zbekiston hududida istiqomad qilgan kishilarning katta qismi ma'naviyat tushunchasi ostida birlashgan assotsiatsiyalar asosida insonlar yodida saqlanishi bejiz emas. Tarixga nazar solganimizda, avvalambor, xalq og'zaki ijodi namunalari ma'naviyatli shaxs sifatida gavalantirilgan ko'plab qahramonlar yuksak ahamiyat kasb etgan. Savol tug'ilishi mumkin, ma'naviyat haqida, ma'naviyatli shaxs haqida nimadir yozish yoki ma'naviyatni badiyatda ifodalash nimaga borib taqaladi? Bu real hayotda ma'naviyatli kishilar bilan munosabatda bo'lishi natijasida shakllanishi barchamizga ma'lum. Bunday asarlarni mutolaa qilgan xalq vakillarida ma'nani yetuklik yuksalishi tabiiy hisoblanadi[9].

Tariximizda xalq og'zaki ijodi namunari hamda Imom Termiziy hadislarini oqib o'rgangan o'quvchi ham ma'nani yetuklikka bosqichma – bosqich erishadi. Aytish mumkinki, millatimizda mavjud ma'naviyatlilik ma'nani yetuk kishilarning ko'pligi, ta'sir doirasining yuksak ekani hamda xalqimizning bu jihatga befarq emasligidir. Hadislarda ham ma'naviyat suvi bilan sug'orilgan fikr – u g'oyalarni ko'plab uchratamiz. Bularning barchasi xalqimiz ongida qator ma'naviyat assotsiatsiyalarini shakllantirgan. Tarixan ma'naviyat tushunchasi xalqimiz ongida chuqur joy olganligi haqida ham fikrlarni bayon qildik. Ma'naviyat – insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir. U yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi. Ma'naviyatimizga ta'sir etuvchi jihatlar Shunchalik ko'pki, ularni sanab, sanog'iga yeta olmaymiz. Zero, Imom Termiziy ta'limoti – ma'naviyatimiz sarchashmalaridan biri hisoblanadi. Ajdodlarimiz falsafasi ham ma'naviyatimizdir.

Biz talabalarga Sharq ma'naviyatining jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni haqida o'rgatamiz. Modomiki, ma'naviyat insoniyatning ajralmas bo'lagi ekan, insoniyat ma'naviyatsiz mavjud bo'lmay ekan, uni lug'atlarga Shunchaki kiritmaslik orqali mahv etib bo'lmaydi. Ma'naviyat ifodasi o'zbek tilining yangi izohli lug'atlarida o'zgacha talqinlarda, o'zbek milliy psixologiyasini inobatga olgan holda tavsiflanmoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda milliy dunyoqarashdagi tub o'zgarishlar, insonning o'zini va borliqni idrok etish usulining yangi sifat bosqichiga ko'tarilayotganligi, milliy ma'naviyat va merosga munosabatning yangicha tus olayotganligi, «milliy o'zlik» tushunchasining qadriyat darajasiga ko'tarilayotganligi, taraqqiyotning tayanch hodisasi ifodasi sifatida angalayotganligi, ma'naviyat hodisasiga munosabatni butkul o'zgartirishni taqozo etmoqda. Albatta, jahon ayvonida munosib mavqe va rutbaga ega bo'lish faqat texnik-texnologik va iqtisodiy omillar bilan emas, balki ma'naviyatni saqlash va rivojlantirish, milliy qadriyatlarni umuminsoniy ideallar bilan mos taraqqiy ettirish

asosidagina sodir bo'lishini nafaqat anglab yetish, balki unga amaliy yondashish zarurligini taqozo etmoqda. Ma'naviyat mohiyatini ilohiy, hodisasini esa har bir insondagi ruhiy kuch, tug'ma diyonat, vijdon, insof, iymon deb tushunadilar.

E'tibor qiling, ma'naviyat va qadriyat aslida ilohiy hodisa, u oila, millat, xalq, davr qadriyatlarini orqali namoyon bo'ladi[10]. «Inson ongli faoliyatining, tafakkur salohiyatining har qanday shakli ma'naviyat bo'la olmaydi. Inson ruhiy olamidagi muayyan ijobiy, ijtimoiy ahamiyat kasb eta oladigan fazilatlariga ma'naviyat deb ataladi». Nutqimizda ma'naviy qashshoq, ma'naviy tubanlik, ma'naviy tanazzul kabi birikmalarning mavjudligi ma'naviyat so'zi salbiy ma'no bildiruvchi atov birliklari bilan birga kelib, ma'naviyatsizlikni ham qamrab olishini ko'rsatadi. Hadislarning inson hayotidagi ahamiyati va o'rni beqiyosdir.

Har bir hadisning o'z ma'nosini tushunib, o'rganib, biz uchun ulardan amalda foydalanishimiz o'yoq ahamiyatlidir. Hadis o'zi arabcha so'zdan olingan bo'lib, «xabar, gap, yangilik» degan ma'noni bildiradi. Islom dini ta'limoti asoslarini yorituvchi Qur'on Karimdan keyingi asosiy manba hadis hisoblanadi. Hadislarni to'plash va ularga muayyan tartib berish asosan VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, uni eng bilimdon, turli fan asoslarini mukammal o'rgangan, katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan kishi (muhaddis)lar tartibga solib bergan. VIII-XI asrlarda to'rt yuzdan ortiq muhaddis hadis ilmi bilan Shuo'ullangan. Hadislarda inson ma'naviy kamolotining mezonini, uning tafakkur doirasi, dunyoqarashining kengligi, ilmiy bilimlarni qay darajada egallaganligi, o'z bilimi bilan artofdagilar va jamiyatga foyda keltiruvchi shaxs bo'lib yetishishda muhim omildir deya ko'rsatiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Hadislar tarbiya manbai hisoblanadi. Hadislarni eshitib, tanishish, ko'rish, yodlash, mazmunini anglash, o'rganish orqali hayotimizda hadislardan ibrat olgan holda, bularni amalda hayotimizda qo'llab, ko'p o'zimizni tarbiyamizdagi kamchiliklarni tuzatishimizga yordam beradi.

Hadislarda insonning kamolotga erishishi uchun talab etiladigan insoniy fazilatlar ifoda etilgan bo'lib, ushbu fazilatlar sirasiga o'zgalarga mehr-oqibat ko'rsatish, saxiylik, ochiq ko'ngillik, ota-onani e'zozlash, hurmatlash, doimo ota-onalarimizni duolarni olish, ularni haqqiga duo qilish, ularni asrab-avaylash, o'rni kelganda ular uchun bizlardan faxrlanish tuyo'ularini yaratish olishimiz, doimo yuzlarini yorug' qilish, qaddilarini biz sababli baland tutish, doimo hurmatlarni joyiga qo'yish, kattalar va qarindoshlarga nisbatan muruvvatli bo'lish, ularga mehrimizni bera olish, hurmatlarini joyiga qo'yish, ularga g'amxo'rlik qilish, kattaga hurmatda kichiklarga izzatda bo'lish kabilar muhim hisoblanadi. Undan tashqari o'z ona Vatanimizga muhabbat, mehnat va kasb-hunarni ulug'lash, halollik, poklik, do'stlik, oliyanoblik, rahm-shafqatlilik, kamtarlik, rostgo'ylik va vijdonlilik kabi xislatlar kiritiladi.

Bundan tashqari, insonning o'zini yomon illatlardan tiyishi, yaxshilik sari intilishi kerakligi borasidagi pand-nasihatlarni ham o'z aksini topganki, bularning barchasi Qur'oni Karimda qayd etilgan ko'rsatmalarga asoslanilgan va komil insonni shakllantirishda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Hadislar mazmunan har bir mo'minning ishonchini, e'tiqodini mustahkamlaydi va Shu bilan birga insonni ma'naviy kamolotga da'vat etadi.

Bu kabi xislatlarni har birimiz o'zimizda shakllantirishimizga yana bir yordamchi manba, tarbiya manbalardan biri bu hadislarini amalda tatbiq etishimiz hisoblanadi. Hadislarda ibrat olinadigan jihatlar juda ham ko'p uchraydi. Bizning har bir qilgan yaxshi amalimiz, so'zlarimiz o'zimiz uchun ota-onamizga bildirilgan minnatdorchilik orqali faxr, hurmat, kabi tuyg'ularini uyo'otishga sabab bo'ladi. Hadislarda tarbiya mavzusiga doir masalalarni o'rganishimiz orqali biz o'zimizda ma'naviy sifatlarni shakllantiramiz. Imom Termiziy hadislarining, umuman olganda hadislarining tavsifi va talqinida ma'nani barkamollikka undovchi jihatlar kengroq aks ettirilgan.

ADABIYOTLAR

1. Umarov B. PSIXOLOGIYA O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'ria maxsus ta'lim vazirligi tomonidan nopedagogik oliy ta'lim yo'nalishi magistratura bosqichi talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan «Vorish-nashriyot» Toshkent – 2012 181b.
2. G'oziyev E. G'. «Ontogenez psixologiyasi». T.: Noshir. 2010 143b.
3. Gulbahor Nomozovna Tojiyeva O'zbek tilida shaxs ma'naviyati tushunchalarini ifodalovchi leksemalar tasnifi maqola Academic Research in Educational Sciences Volume 4 | Issue 4 |2023 184-185-B.
4. Hadislarning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati maqola 158b.
5. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/abu-iso-at-termiziy>.
6. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/abu-iso-at-termiziy>.
7. <https://ppmedu.jpdu.uz/index.php/ppmedu/article/view/5200/3586>.
8. JDPU Sodiqova Dilfuza Ropijonovna, Ilmuratova Husniya Ilhomovna.

Iroda IBODULLAYEVA,
Nukus Davlat pedagogika instituti Psixologiya kafedrasida tayanch doktoranti
E-mail: iiibodullayeva@gmail.com
Tel: 91 3047717

O'zMU professori, psixologiya fanlari nomzodi X.A.Ruhiyeva taqrizi asosida

FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MODERN SCHOOL TEACHERS AND STUDENTS

Annotation

This article contains thoughts and comments about the psychological characteristics of the factors influencing the formation of the relationship between the teacher and students of the modern school.

Key words: Modern school teacher, modern students, psychological characteristics, development, interaction, communicative zone, cooperative activity.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛЬНЫХ УЧИТЕЛЕЙ И УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В данной статье содержатся мысли и комментарии о психологических особенностях факторов, влияющих на формирование взаимоотношений между учителем и учениками современной школы.

Ключевые слова: Современный школьный учитель, современные ученики, психологические особенности, развитие, взаимодействие, коммуникативная зона, совместная деятельность.

ZAMONAVIY MAKTAB O'QITUVCHISI VA O'QUVCHILARI MUNOSABATLARINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy maktab o'qituvchisi va o'quvchilari munosabatlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarning psixologik xususiyatlari to'g'risida fikr va mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: Zamonaviy maktab o'qituvchisi, zamonaviy o'quvchilar, psixologik xususiyat, taraqqiyot, o'zaro munosabat, kommunikativ zona, hamkorlik faoliyati.

Kirish. Zamonaviy maktab o'qituvchisi bilan o'quvchilari o'zaro munosabatlarining psixologik xususiyatlari bosqichlarida kuzatiladigan o'ziga xosliklardan biri-shaxslar o'rtasidagi muvaqqat tafovutlar, fikrlar orasidagi nomutanosiblik, avlodlar orasidagi ziddiyatlarning kuzatilishidir. Agar ushbu holatdan kelib chiqqan holda e'tibor beradigan bo'lsak, o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlik ham bugungi kun nuqtai nazaridan anchagina mulohaza talab etadigan masalalardan biriga aylanganligi sir emas. Axborotlar oqimining ortib borayotganligi, ilmiy-texnika taraqqiyoti, ta'lim-tarbiya jarayonidagi tub islohotlar subyektlar munosabatlarining o'ziga xos tarzda o'zgarishiga olib keladi. Biz ushbu holatni psixologik tavsifini yoritish maqsadida tadqiqot ishlari olib borilganligi to'g'risida quyida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublika psixolog olimlaridan zamonaviy maktab o'qituvchisi bilan o'quvchilari o'zaro munosabatlarining psixologik xususiyatlarini M.G.Davletshen, V.M.Karimova, K.Q.Mamedovlar, Z.T.Nishanova, A.I.Rasulov, X.A.Ruxieva, R.I.Sunnatova, N.S.Safaev, E.Z.Usmonova, G'.B.Shoumarov, B.R.Qodirov, E.G'.G'oziev va boshqa psixologlarning o'z ilmiy ishlarida shaxsning tarkib topishiga psixologik nuqtai nazardan yondashib, yosh davrlarining o'ziga xos tasnifini yaratib berdilar, lekin o'qituvchi va o'quvchilardagi o'zaro munosabatlar va psixologik shakllanish muammosi yuzasidan alohida izlanishlar o'rganilmagan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan M.K.Akimova, A.Yu.Akmalov, J.A.Balakshina, O.A.Belyaeva, L.M.Vekker, S.A.Vodyaxa, V.V.Gagay, P.Ya.Gal'perin, T.V.Galkina, Yu.B.Gatanov, L.L.Gurova, M.V.Gulakova, V.L.Danilova, V.N.Drujinin, M.S.Egorova, M.M.Kashapova, N.V.Kalacheva, V.T.Kozlova, I.M.Kishtimova, N.S.Leytes, I.A.Medvedeva, I.Nirenberg, L.F.Oboxova, S.N.Orlova, T.V.Proxorenko, O.M.Razumnikova, S.L.Rubinshteyn, I.F.Sibgatullina, Dj.Suleymanov, K.Tixomirov, Ye.E.Tunik, D.V.Ushakov, M.A.Xolodnaya, T.V.Xromov, N.I.Chernetskaya, S.M.Churbanova, D.Shakirova va boshqalar tomonidan muammoning o'ziga xos jihatlarini tadqiq etilgan.

Xorij olimlaridan R.A.Bachelo, J.P.Guilford, M.Michalko R.Cattel, D.Mc.Clelland, Z.Freyd, G.Kelli, J.Rotter, X.Xekxauzen va

boshqalarning ilmiy ishlarida o'quvchilarning psixik rivojlanishi masalalari ilmiy o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotimizning ushbu bosqichida zamonaviy maktabning o'qituvchilari bilan o'quvchilar hamkorligini belgilovchi bir bo'g'in, ya'ni zamonaviy maktab o'qituvchisining sub'ektlari hamkorligining bugungi kun ko'rinishini yoritish ta'lim-tarbiya jarayoni uchun ham anchagina ishonchli psixologik omillar mohiyatini yoritishga imkon tug'diradi. Chunki o'qituvchining o'quvchini yoki aksincha shogird tomonidan ustozni o'ziga yaqin qabul qilinishi ancha muhimdir. Shu bois maktab sub'ektlari hamkorligini tadqiq etishda ular o'rtasida munosabat oraliq'i qanday ko'rinishga ega ekanligiga alohida e'tibor qaratildi.

Zamonaviy maktabning o'qituvchi bilan o'quvchilari munosabatlari mazkur metodika xususiyatiga ko'ra quyidagi mezonlar bo'yicha tadqiq etildi: majburiy-zaruriy munosabat oraliq'i; salbiy-rasmiy oraliq, ijobiy-rasmiy munosabat oraliq'i, zaruriy-majburiy, dildan ishonish munosabat oraliq'idan iborat bo'ldi.

Shu o'rinda bir narsani aniqlashtirib o'tishga to'g'ri keladi. O'qituvchi bilan o'quvchilar o'zaro hamkorligidagi oraliqni ifodalovchi jabhalarni quyidagicha ajratish mumkin. Ushbu metodika yordamida olingan natijalarning guruhiy ko'rsatkichlari ikki yo'nalish bo'yicha baholanadi, ya'ni birinchisi, uning kommunikativ zonasi (GKZ) bo'lsa, ikkinchisi esa uning kommunikativ zonasiga intilishi (GKZI) dir.

Bu yerda guruhning kommunikativ zonasi (GKZ) uning a'zolari tomonidan bir-birlari bilan munosabatga kirishish faolligini hamda guruhning yaxlit faolligini ifodalaydi. GKZ ko'rsatkichlari +1 dan -1 oraliq'idagi qiymatlarini o'z ichiga oladi. Bunda «+» belgisi munosabatga kirishish faolligining o'sib borishini, «-» belgisi esa uning pasayishini bildiradi. GKZI ko'rsatkichi guruh a'zolari orasidagi muomalada axborotlarni qabul qilish va ularni uzatish jarayoni o'rtasidagi munosabatni anglatadi. GKZI ko'rsatkichi +0,5 dan -0,5 chegarasida o'rin oladi. Bunda «+» axborot uzatuvchanlik jarayonini o'zlashtirganlikni ifodalasa, «-» esa axborot qabul qiluvchanlikni va o'zlashtirganlikni aks ettiradi. Axborot qabul qilish va uzatish jarayonlari o'rtasidagi munosabatlar hamkorlik ishtirokchilarining muomaladagi rolini belgilab beradi.

1-jadval

O'qituvchi bilan o'quvchilarning hamkorlik faoliyati jarayonidagi munosabat oralig'i ko'rsatkichlari

№	Muomaladagi kommunikativlik	O'qituvchi	O'quvchilar		
			9-sinf	10-sinf	11-sinf
		M±σ	M±σ	M±σ	M±σ
1.	Kommunikatorlik (Lk)	0,73±0,36*	0,75±0,41	0,68±0,39	0,58±0,20
2.	Respondentlik (Lr)	0,71±0,24**	0,70±0,35	0,62±0,32	0,46±0,11
3.	Guruhning kommunikativ zonasi (GKZ)	0,63±0,22	0,54±0,21	0,47±0,33	0,33±0,12
4.	Guruhning kommunikativ zonaga intilishi (GKZI)	0,24±0,09*	0,12±0,21*	0,10±0,22	0,03±0,23

*p<0,05, **p<0,01

O'qituvchi bilan o'quvchining hamkorlik faoliyati ko'p jihatdan "subyekt-subyekt" munosabati yoki "ustoz-shogird" munosabat tizimining shakllanishiga olib keladi. Aks holda bunday munosabatni mavjud emasligi subyektlarning munosabatlarida antipatiyani tug'dirishi tabiiy holdir. Tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, zamonaviy maktab o'qituvchilari bilan o'quvchilari hamkorlik faoliyatida ular orasidagi munosabat oralig'i birmuncha bo'lsa-da, oydinlik kiritadi, deiyishga imkon beradi. Natijalarga nazar solganda, ularning hamkorligi sharoitidagi munosabat oralig'ida bugungi kun ta'lim muassasalariga xos ayrim holatlarni kuzatishga erishildi. Natijalarni tahlil etishda to'rtta ko'rsatkich, ya'ni o'qituvchi bilan o'quvchilarning kommunikatorlik pozitsiyasi, respondentlik pozitsiyasi, guruhning kommunikativ zonasi (GKZ) va guruhning kommunikativ zonaga intilishi (GKZI) inobatga olinadi.

O'qituvchining o'quvchilar bilan hamkorlik faoliyatida kommunikatorlik xususiyati ko'p jihatdan ta'lim jarayonini boshqarishi, uning natijalarini belgilashi va saboq oluvchining bilimlarni o'zlashtirishi, o'quv predmetiga munosabatini belgilash va shaxs sifatida shakllanishda o'ziga xos o'rin tutadi. Shu sababli ham biz o'z tadqiqotimizda bu boradagi ayrim mulohazali holatlarni sharhlash imkoniyatiga ega bo'ldik.

Ularining kommunikativ munosabatidagi muhim jabhalaridan biri - bu ularning ko'proq shaxsiy pozitsiyalari va axborotlarni uzatishdagi kommunikatorlik xususiyatlariga bog'liq. Tadqiqot natijalari zamonaviy maktab o'qituvchisining kommunikator sifatidagi pozitsiyasi metodikaning shkalasi bo'yicha 0,67 qiymatga teng bo'lib, bu esa uning shogirdlar bilan rasmiy-konvensional darajada munosabat o'rnatishga moyilligidan dalolat beradi. Haqiqatdan ham o'qituvchining o'quvchilar bilan bu tarzda munosabati: uning shaxsiy kamoloti, kasbiy-shaxsiy sifatleri, ularning shaxs sifatida shakllanganlik darajasi, munosabatning affektiv va «o'qituvchi-o'quvchi» munosabat tizimining qadriyatli jihatlarini hisobga olgan holda munosabat o'rnatishga moyilligidan dalolat beradi.

O'qituvchining kommunikatorlik faoliyatiga muvofiq o'quvchilarning sinflar bo'yicha kommunikatorlik pozitsiyasini tahlil etib ko'raylik. Bugungi kunda ushbu hamkorlik faoliyati sharoitida o'qituvchi bilan o'quvchi munosabatining kommunikativlik pozitsiyasini baholab ko'rganimizda, natijalarimiz statistik jihatdan ($r<0.05$) ishonchlilik darajasiga ega bo'ldi.

O'quvchilar kommunikator sifatida 9-sinf (0,71), 10-sinf (0,64), 11-sinf esa (0,56) qiymatga ega bo'lishdi. Natijalarni metodika mezoni bo'yicha solishtirishda bir-biridan farqli o'laroq ikki darajani o'zida aks ettirdi. Bu holatlarni quyidagicha izohlash mumkin. O'n birinchi sinf o'quvchilari o'qishga kirishi va yangi ustozlar bilan ishlashga moyilligi, har bir o'quvchi ham yangi muhitdagi shaxslararo munosabatga kirishishida o'zining ijobiy jihatlarini namoyon qilishga va boshqalarning nazariga tushishga intilishi kommunikatorlik faoliyatini dildan ishonch darajasi ko'rinishini olishga sabab bo'lib qolmoqda. Aksincha, o'quvchilarda ta'lim bosqichining ortishi bilan kommunikatorlik ko'rsatkichlari pasaygan. 10-sinf subyektlarida esa kommunikatorlik ko'rsatkichi 0,64 ni tashkil etdi. Bu esa ularning o'quv bosqichi ortganligi bilan munosabatlar darajasi hamda subyektlarning hamkorligida pasayish kuzatilayotganini ko'rsatmoqda. 9-sinf bilan taqqoslaganda, 10-sinf o'quvchilarning hamkorlik faoliyati hamda kommunikatorlik xususiyatlari dildan ishonch darajasidan rasmiy konvensional munosabatga tushib qolishi ancha tashvishli holdir. Agarda o'quvchilarning kommunikatorlik xususiyatlarini pasayishga uchrashi ular hamkorligini ma'lum bir bug'inlarida susayish, o'qituvchi tomonidan o'quv fanlaridan saboq berishda va pedagogik faoliyatga nisbatan befarqlik, psixik faollikning susayishi oqibati deb baholash mumkin. Natijalarni bunday ko'rinish olish sabablarini o'qituvchilarning hamda o'quvchilarning o'z faoliyati (faolligi) bilan bog'liq holda talqin etsa bo'ladi.

Shuningdek, ushbu an'ana 10-sinf o'quvchilarning natijasida (0,56) ham kuzatildi. Bu esa ularda sinflarning o'sishi natijasida kommunikatorlikni susayishga olib kelishi taajjubli hol. Aksincha, shaxsning yosh va shaxsiga oid sifatida me'yordagi muhitda rivojlanishi ijobiy natijalarni berishi kerak, degan xulosani beradi. 10-11-sinf o'quvchilarda kommunikatorlikning pastligi o'ylashimizcha, ularning o'zlari va o'qituvchilari bilan bog'liq ayrim taxminlarni ilgari surishga bizni undaydi. Birinchi galda, ular o'qituvchilari bilan munosabatida yetarlicha ma'lumotlar ololmaganligi, sinflarda psixologik muhitning barqaror emasligi, ustozlarini o'zlariga yaqin inson sifatida qabul qila olmaganliklari yoki ta'lim jarayonini majburiylik xususiyatiga egaligidir.

Ikkinchidan, o'qituvchining kommunikatorlik faoliyati ham rasmiy konventsonallik darajasida (0,67) ekanligi, ularning o'zaro munosabatida kommunikatorlik faoliyati o'ta rasmiy ko'rinish olishi "ustoz-shogird" tizimining psixologik mexanizmi ishlamayotganligidan dalolat bermoqda.

O'quvchilarning kommunikatorlik faoliyatida susayishning yana bir tomoni, o'qituvchilarning shaxsiy-kasbiy kamolot darajasi, ya'ni hamkorlik o'rnatish taktika, pedagogik mahoratga, kongruentlikka, ilk o'smirlarning yosh xususiyatlari to'g'risidagi bilimlarni yetarlicha egallamaganlikning oqibati sifatida baholash mumkin.

Ikkinchi e'tibor beriladigan tomoni Shuki, avvalo o'qituvchi bilan o'quvchilar hamkorligida guruhning kommunikativ zonasining o'rni qanday? Bu boradagi izlanishlarimiz Shuni ko'rsatmoqdaki, barcha sinf o'quvchilarning guruhlik kommunikativ zonaga intilishi ularning individual holatiga nisbatan qiyoslanganda, ijobiy deb baholashga o'rin qolmaydi. Chunki, 9-sinf o'quvchilarida bu ko'rsatkich (0,54), 10-sinf tinglovchilarida (0,47), 11-sinf kontingentlarida esa (0,33) kuzatilmogda. Metodikaning mezoniga ko'ra, ularni solishtiradigan bo'lsak, unda har uchala sinf o'quvchilarning natijalari guruhning kommunikativ zonaga intilishi jihatidan rasmiy-konventsonallik oralig'ini o'zida mujassamlashtirgan deyishga haqlimiz. Natijalarni bunday ko'rinish olishi zamonaviy maktablarda sub'ektlarning hamkorlik sharoitida ularning muloqot darajalari va bir-biriga yaqinligi individual taktiklarga nisbatan guruhii yaqinlik bir muncha tarqoq ekanligidan guvohlik beradi. Agar hamkorlik faoliyatida bir-biriga munosabat o'rnatishga intilish ular tomonidan yuz beradigan jarayon sifatida sodir bo'ladigan hodisa sifatida baholasak, o'qituvchilarning natijasi ham o'quvchilarnikidan orqada qolarli darajada farq qilmaganligidan (0,63) guvohlikka ega. O'qituvchilarning ham o'quvchilarga nisbatan intilishi (0,63) rasmiy darajada o'z aksini topgan. Demak, o'qituvchilarning o'quvchilar bilan nafaqat individual holatda, balki guruhii holda ham ular bilan hamkorlik faoliyati ko'proq rasmiy tarzda ko'rinish olayotganligi taajjublanarlidir. Aslida nazariy jihatdan pedagogik-psixologik sohaning nazariy manbalarida o'qituvchi-o'quvchining hamkorligi natijalari rasmiy darajadan o'zaro hurmat va ishonch shakliga ko'chib o'tishi yuqori ahamiyatga molik voqelik sifatida e'tirof etiladi. Demak, subyektlarning hamkorligi uchun har ikkala ishtirokchilar faoliyatning maqsadi uyg'unlashishi, o'zaro simpatiya va empatiya, o'zaro hurmat va qo'llab-quvvatlash tamoyillariga amal qilishga to'g'ri keladi. O'qituvchi-o'quvchining hamkorlik sharoitida hamkorlikning o'ta rasmiy tus olishi ularning bilimlarni o'zlashtirishida hamda ustozlarini shaxs sifatida qabul qilishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi tabiiy holdir.

Tahlil va natijalar. Biz yuqoridagi munosabatlarga aniqlik kiritish maqsadida o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarini guruhning kommunikativ zonaga intilishi bo'yicha tahlil etadigan bo'lsak, ularning hamkorlik sharoitini yangi bir ko'rinishga ega ekanligiga guvoh bo'lamiz. Shu o'rinda aytib o'tishimiz kerakki, o'qituvchilarning "guruhning kommunikativ zonaga intilishi bo'yicha" qiymatlari (0,24) ni, 9-sinf o'quvchilari (0,22), 10-sinf o'quvchilari (0,11), 11-sinf o'quvchilari (0,08) ni tashkil etmoqda. Natijalarni bunday tus olishi esa o'qituvchi bilan o'quvchilar hamkorligi uchun birmuncha murakkab psixologik vaziyatlarni izohlovchi ko'rinish hukm surayotganligidan dalolat beradi. Chunki ushbu shkala bo'yicha tekshiriluvchilar salbiy rasmiy tus olishi mumkinligi oraliqda o'rin egallaganligini ko'rsatmoqda. Bu esa o'qituvchi tomonidan beriladigan axborotlarni o'quvchi tomonidan sitqidolgan qabul qilmaslik, unga jiddiy yondashmaslik va xayrixohlikning pastligi, aksincha, ustoz esa o'z maqsadini amalga oshirish uchun ularga taqdim etilayotgan axborotlarni majburan yetkazishga intilishi yetakchilik qilmoqda degan mulohazani ilgari surishga olib keladi.

Xulosa va takliflar. Demak, bugungi kunda o'qituvchi bilan o'quvchilarning hamkorligi uchun rasmiy konventsonallik darajasi

o'ziga xos bo'lsa-da, ammo u o'zaro hamkorlik va hamjihatlik muhitini yaratishda ijobiy natijalar bermasligi mumkin ekanligini tasdiqlamoqda.

O'qituvchi va o'quvchi hamkorligida rasmiy konventsionallik darajasining xosligi, ularning o'zaro hamkorlik va hamjihatlik muhitini yaratishda ijobiy natijalar bermaydi. O'qituvchining o'quvchilar bilan ta'lim jarayonidagi muloqot doirasining kognitiv, affektiv yoki xulqiy jihatdan munosabat hosil etishi eng maqbul yo'l hisoblanadi. O'qituvchilar do'stonalikka, pedagogik jarayonda hamkorlik va hamjihatlikni tashkil etishga xayrixoh, uning

tashabbuskori, kasbiy jihatdan o'quvchilarni tayyorlash, ularning sotsial muhit uchun foydali ishlashlariga yordam beruvchi, inson psixikasini poklanishi, xulq-atvor me'yorlariga yo'naltirib boruvchi, mustaqil turmushga javobgar sub'ekt sifatida jonbozlik ko'rsatuvchi shaxs ekanligini ko'rsatadi. O'qituvchilarning dominantligi ijobiy ko'rsatkichga ega bo'lsa-da, ammo ularda qisman salbiy do'stona munosabatning xosligi kuzatiladi, pedagog bilan o'quvchilar munosabatlarida ko'proq ekstremal xulq-atvor pozitsiyasi yetakchilik qilib qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Mavlonov M. Ta'lim jarayonini boshqarish muammolari. // Xalq ta'limi. Toshkent, 2005. - № 6 – B. 85 -88.
2. Nishonova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari. Psixol. fanl. dokt. diss.- Toshkent: 2005. - 391 b.
3. Ruxieva X.A "Boshqaruv muloqoti psixologiyasi" uslubiy qo'llanma O'zMU. 2002 y 57 bet.

Golibjon IRGASHOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Nemis til kafedrası o'qituvchisi
E-mail: irgashov.g@cspi.uz

F.f.f.d., dotsent Z.Sanakulov taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF INTERACTIVE EDUCATIONAL METHODS IN INCREASING STUDENT ACTIVITY

Annotation

This article presents analysis and opinions on teaching methods that have a positive impact on the quality of education and are extremely effective in increasing student engagement. In addition, the article presents types of interactive educational methods, research results and conclusions of scientists who analyzed them.

Key words: Interactive, method, design method, discussion method, heuristic conversation, brainstorming, role-playing games.

ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ В ПОВЫШЕНИИ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье представлены анализ и мнения о методах обучения, которые положительно влияют на качество образования и высокоэффективны в повышении активности учащихся. Кроме того, в статье приведены виды интерактивных образовательных методов, исследования и выводы ученых, их анализировавших.

Ключевые слова: Интерактив, метод, метод проектирования, метод дискуссии, эвристическая беседа, мозговой штурм, ролевые игры.

TALABALAR FAOLLIGINI OSHIRISHDA INTERFAOL TA'LIM USULLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya

UShu maqolada dars mashg'ulotlarida ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir qiluvchi va ta'lim oluvchilar faolligini oshirishda samaradorligi yuqori bo'lgan o'qitish metodlari haqida tahlillar va fikrlar keltirilgan. Bundan tashqari maqolada interfaol ta'lim metodlarining turlari, ularni tahlil qilgan olimlar tadqiqotlari va xulosalari o'rin olgan.

Kalit so'zlar: Interfaol, usul, loyihalash usuli, munozara usuli, evristik suhbat, aqliy hujum, rolli o'yinlar.

Kirish. Ta'limning yangi maqsadlariga yo'naltirish nafaqat o'rganilayotgan fanlar mazmunini, shuningdek, ta'lim jarayonini tashkil etish usullari va shakllaridagi o'zgarishlarni ham, dars jarayoni davomida ta'lim oluvchilar faoliyatini faollashtirishni ham, o'rganilayotgan mavzularni imkon qadar borliq hayotga yaqinlashtirishni va duch kelinadigan muammolar yechimlarini izlab topishni ham talab qiladi.

Interfaol ta'lim uslublari - nafaqat ta'lim oluvchilarning, balki ta'lim beruvchining ham birgalikdagi faoliyatiga asoslangan ta'lim hisoblanadi. Ta'limning interfaol usullari shaxs kamolotiga yo'naltirilgan yondashuvga mos keladigan eng dolzarb usul hisoblanadi, chunki ular hamkorlikdagi jamoaviy ta'limni o'z ichiga oladi va ta'lim oluvchi ham, ta'lim beruvchi ham ta'lim jarayonining subyektlari hisoblanadi. ta'lim beruvchi ko'pincha faqat o'quv jarayonining tashkilotchisi, guruh rahbari va ta'lim oluvchi tashabbusining sharoit yaratuvchisi sifatida ishlaydi.

Bundan tashqari, interfaol ta'lim ta'lim oluvchilarning o'z tajribalari va do'stlarining tajribasi bilan bevosita o'zaro munosabatlariga asoslanadi, chunki ko'pchilik interfaol mashqlar nafaqat ta'limga, balki shaxsiy tajribaga ham murojaat qiladi. Ana shunday tajriba asosida yangi bilim, ko'nikma va malakalar shakllantirilib, rivojlantiriladi.

Olib borilgan tadqiqotlar jarayonida interfaol o'qitish usullari ta'lim oluvchilarning o'rganish tezligini keskin oshirishi aniq bo'ldi. Ushbu tadqiqot natijalari „o'rganish piramidasi“ deb nomlangan jadvalda aks ettirilgan: o'rganishning eng past foizi passiv usullar uchun (ma'ruza — 5%, o'qish - 10%) va eng yuqori — interfaol (munozara guruhlar — 50%, harakat orqali mashq qilish — 75%, boshqalarga o'rgatish 90%). Shu o'rinda quyidagi xitoy maqolini keltirib o'tish o'rinlidir: „Aytib bersang, bir muddatdan so'ng esdan chiqaraman. Ko'rsatib bersang, eslab qolishim mumkin. Agar buni o'zim bajarib ko'rishimga ruxsat bersang, u abadiy meniki bo'lib qoladi.“

Ta'lim berishning passiv usullari, odatda, faqat bilim va tushunish darajalariga qaratilgan bo'lsa, interfaol usullar o'rganishning barcha darajalarini o'z ichiga oladi.

Lekin yuqorida aytilganlarning barchasi, albatta, faqat interfaol usullardan foydalanish kerak degani emas. O'rganish uchun barcha turdagi usullar va bilishning barcha darajalari muhim ahamiyatga ega. Passiv va interfaol usullarning ijobiy va salbiy tomonlari mavjud. Har bir ta'lim beruvchi o'zining maqsadi va ish sharoitiga qarab o'z ta'lim usullarini tanlashi kerak.

Asosiy qism. Interfaol usullar jumlasiga quyidagi usullarni kiritishimiz mumkin: munozara, evristik suhbat, aqliy hujum, rolli o'yinlar, ishbilarmonlik o'yinlari, treninglar, loyihalash usuli, ko'rgazmali materiallar bilan guruhda ishlash, videolarni muhokama qilish va boshqalar.

Turli fanlarni o'rganishda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish nuqtai nazaridan eng muhim interfaol usullarni ko'rib chiqmoqchiman.

Loyihalash usuli

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar orasida ta'lim oluvchilarning loyiha faoliyati ta'limning belgilangan maqsadlariga - kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishga judayam mos keladi. Loyihalash usuli ta'lim oluvchilarning kognitiv qobiliyatlarini, ijodiy tashabbuslarini, mustaqil fikrlash, muammolarni topish va hal qilish kabi qobiliyatlarini o'stirish g'oyasiga asoslangan, shaxsga yo'naltirilgan rivojlanish texnologiyalaridan biri sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Yakunda asosiy natijasi haqiqatga erishish bo'lgan ta'lim va tadqiqot faoliyatidan farqli o'laroq, ta'limga loyihalash usuli muammoni har tomonlama va tizimli o'rganishga qaratilgan bo'lib, amaliy natija — o'quv mahsulotini olishni o'z ichiga oladi. Mahsulot videofilm, albom, plakat, gazeta maqolasi, ko'rsatma, teatr tomoshasi, o'yin (sport, tadbirkorlik), veb-sayt va boshqalar bo'lishi mumkin. Loyihalash usuli hisobotlar, tezislar tayyorlash, tadqiqot va ijodiy faoliyatning boshqa turlarini o'z ichiga oladi. Loyihani bajarish jarayonida ta'lim oluvchilar nafaqat o'quv, balki o'quv-uslubiy, ilmiy va ma'lumotnoma adabiyotlaridan ham foydalanadilar. Ta'lim beruvchining vazifasi qayd etilgan natijalarni tahlil qilish jarayonini kuzatish, maslahat berish va boshqarishdir.

Loyihani amalga oshirish jarayonida ta'lim oluvchi faol kognitiv ijodiy jarayonda ishtirok etadi; Shu bilan birga, mavzu bo'yicha mavjud bilimlarni mustahkamlash ham, yangi bilimlarni o'zlashtirish ham sodir bo'ladi. Bundan tashqari, fandan tashqari loyihalash jarayonida tadqiqot, mulqot, tashkiliy va boshqaruv qobiliyatlari, jamoada ishlash ko'nikmalari va Shu kabi boshqa ko'nikmalar ham shakllanadi.

Munozara usuli

O'quv munozaralari - bu ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati shakli bo'lib, unda o'quv jarayoni subyektlari muhokama qilinayotgan ta'lim muammosi bo'yicha o'z fikrlari, g'oyalari va mulohazalarini tartibli va maqsadli almashadilar. O'quv subyektlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir shakli sifatida muhokamalar so'nggi paytlarda turli darajadagi

kasbiy ta'lim muassasalari ta'lim beruvchi larining amaliy faoliyatida tobora ko'proq foydalanilmoqda. Ulardan muammoli o'quv konferensiyalari, anjumanlar o'tkazishda, fanlararo murakkab tasnifdagi muammolarni muhokama qilishda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Munozara pedagogikaning „ta'lim beruvchi — ta'lim oluvchi“ va „ta'lim oluvchi — ta'lim oluvchi“ turidagi hamkorlik elementlaridan foydalanish imkonini beradi, bunda ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yo'qoladi va ishtirokchilarning dunyoqarashlari ta'lim jarayonining umumiy mulkiga aylanadi.

Munozara jarayonida muloqot qilish (gapirish, savol tuzish va berish, o'z nuqtayi nazarini himoya qilish, suhbatdoshini hurmat qilish, uning fikrini eshitish va boshqalar), tahlil va muhokama qilish, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, muammolarni aniqlash, ularni hal qilish kabi ijtimoiy muloqot qobiliyatlari va boshqa ko'nikmalar shakllanadi.

O'yin usuli

O'yin bolalarga ham, kattalarga ham xos bo'lgan faoliyat turi hisoblanadi, shuning uchun o'quv jarayonida ushbu faoliyat turidan foydalanish muhim ahamiyatga ega. O'yin usulidan foydalanilganda o'rganilayotgan mavzuni o'rganishga beixtiyor qiziqishning paydo bo'ladi. Bunday holda, o'rganilayotgan mavzu jiddiy va chuqur idrok etilishi kerak bo'ladi. O'yin muayyan muammoni noto'g'ri tushunishga olib kelmasligi kerak, talabalarga o'rganilayotgan mavzuning murakkabligi singdirilishi va o'quv jarayoni nafaqat qiziqarli o'yindan iborat bo'lib qolmasligini tushunishlari kerak. O'quv muammolarini hal qilish uchun har xil turdagi o'yinlardan foydalanish - ishbilarmonlik, simulatsiya, rolli o'yinlar fan o'quv jarayoni davomida rang-baranglikni keltirib chiqaradi, ushbu fanni o'rganish uchun ijobiy motivatsiyani shakllantirishiga olib keladi. O'yin ta'lim oluvchilarning o'quv jarayonida faol ishtirokini rag'batlantiradi va hatto eng sust o'zlashtiruvchilarni ham jalb qiladi.

Shu bilan birga, o'yin ishtirokchilari yangi tajribalarni, yangi rollarni o'zlashtiradilar, muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar, olingan bilimlarni turli sohalarida qo'llash qobiliyatini, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini, bag'rikenglik va mas'uliyatni rivojlantiradilar.

„Aqliy hujum“ usuli

Muammoni hal qilish bo'yicha g'oyalarni shakllantirishga qaratilgan bu usul uyushgan muhokama paytida qo'yilgan muammoli vaziyatlarni birgalikda hal qilish jarayoniga asoslanadi. Topshiriq kasbiy ahamiyatga ega yoki fanlararo muammoni o'z ichiga olishi mumkin. Shu bilan birga, guruh a'zolari tomonidan bildirilgan barcha g'oyalar va takliflar, odatda, katta qog'ozga yozilishi kerak, shunda ularni tahlil qilish va umumlashtirish mumkin bo'ladi. G'oyalarni ketma-ket qayd qilish bir g'oyaning boshqa g'oyalarni qanday keltirib chiqarishini kuzatish imkonini beradi. Raqobat ruhi ta'lim oluvchilarning aqliy faoliyatini faollashtiradi.

„Aqliy hujum“ usuli sizga eng ko'p miqdordagi talabalarni faol faoliyatga jalb qilish imkonini beradi. Ushbu usuldan darsning turli bosqichlarida foydalanish mumkin: yangi mavzuni tushuntirish, egallangan bilimlarni o'zlashtirish sifatini nazorat qilish, aniq mavzu bo'yicha umumiy darsda olingan bilimlarni mustahkamlash.

„Aqliy hujum“ bu kichik va katta guruhlarda ta'lim oluvchilarning kognitiv faolligini rag'batlantirish va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning samarali usulidir. Bundan tashqari, o'z nuqtai nazarini ifodalash, boshqalarni tinglay bilish va fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

To'g'ri tashkil etilgan aqliy hujum uchta majburiy bo'lgan bosqichni o'z ichiga oladi. Bosqichlar tashkiliy jihatdan va ularni amalga oshirish qoidalari ko'ra quyidagicha farqlanadi:

ADABIYOTLAR

1. Sanakulov Z. (2021). Немис тили сўз ясалиши усулларининг лингвистик ўзига хос хусусиятлари. актуальное в филологии, 3(3).
2. Irgashov, G. (2022). Grundsätze der effektiven entwicklung interkultureller kompetenzen im fremdsprachenunterricht. Academic Research in Educational Sciences Volume 4 | Issue 10 | 2023, 60-64
3. Irgashov, G. (2021). Nemis tili darslarida yangi pedagogik texnologiyalar usullaridan foydalanish. Development issues of innovative economy in the agricultural sector, 1, 457–459.
4. Санакулов, З. И. (2021). Анализ принципов передачи производных слов в немецко-узбекских словарях и рекомендации по их улучшению. Вестник Челябинского государственного университета, (4 (450)), 107-114.
5. Rakhmatov, F. (2021). The productive skill "speaking". Экономика и социум, (12-1 (91)), 531-533.
6. Базилевич С.В., Брылова Т.Б., Глухих В.Р., Левкин Г.Г. Использование инновационных и интерактивных методов обучения при проведении лекционных и семинарских занятий // Наука Красноярья. — 2022. — № 4. — С. 103—113.
7. Abdukhaliyova, D. (2022). Problems of productive skills. speaking. Экономика и социум, (6-1 (97)), 3-5
8. Shirnazarova, Z. A. (2023). the concept of "intercultural communication" in te context of todety's society. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 4(03), 174-179.
9. Shukhratovich, F. M. (2023). the most important aspects of reading in foreign language lessons. Open Access Repository, 9(1), 145-148.

Muammoning bayoni. Dastlabki bosqich. Ushbu bosqichning boshida muammo aniq shakllantirilishi kerak. „Hujum“ ishtirokchilari tanlanadi, rahbar aniqlanadi va ishtirokchilarning boshqa vazifalari qo'yilgan muammoga va „hujum“ni o'tkazishning tanlangan usuliga qarab taqsimlanadi.

G'oyalarni shakllantirish. Asosiy bosqich. „Aqliy hujum“ning muvaffaqiyati ko'p jihatdan bog'liq bo'lgan bosqich. Shuning uchun, ushbu bosqich uchun qoidalariga rioya qilish juda muhim: asosiy narsa - g'oyalar soni; tanqidni va boshqa har qanday bildirilgan fikrlarni ham, shu jumladan ijobiy baholashni ham to'liq taqiqlash, chunki baholash asosiy vazifadan chalg'itadi va ijodiy ruhni buzadi; g'ayrioddiy va hatto noto'g'ri g'oyalar ham anglashilib qabul qilinishi mumkin.

G'oyalarni guruhlash, tanlash va baholash. Bu bosqich ko'pincha unutiladi, lekin bu bizga eng qimmatli g'oyalarni ta'kidlash va aqliy hujumning yakuniy natijasini berishga imkon beradi. Bu bosqichda, ikkinchisidan farqli o'laroq, baholash cheklanmaydi, aksincha, rag'batlantiriladi. G'oyalarni tahlil qilish va baholash usullari juda xilma-xil bo'lishi mumkin. Ushbu bosqichning muvaffaqiyati bevosita ishtirokchilar g'oyalarni tanlash va baholash mezonlarini qanchalik "teng" tushunishlariga bog'liq.

Aqliy hujum jarayonida, odatda, dastlab yechimlar unchalik ishonchli bo'lmasa-da, bir muncha vaqt o'tgach, odatdagi, ma'lum qolipli yechimlar tugaydi va ishtirokchilarda noodatiy g'oyalar paydo bo'la boshlaydi. Boshqaruvchi aqliy hujum paytida paydo bo'lgan barcha g'oyalarni yozib boradi yoki boshqa yo'l bilan ruyxat qilib oladi.

So'ngra barcha fikrlar bildirilgach, ular tahlil qilinadi, ishlab chiqiladi va tanlanadi. Natijada, muammoning eng samarali va ko'pincha ahamiyatsiz bo'lmagan yechimi topiladi.

Evristik suhbat

Evristik suhbatning asoschisi faylasuf Suqrotidir. U hech qachon tayyor javob bermagan. U o'z savollari va e'tirozlari bilan suhbatdoshini to'g'ri qarorlar sari yo'naltirishga harakat qilgan. Suhbatning bu shakli endi Suqrot usuli deb ham ataladi.

Evristik suhbatning o'ziga xos xususiyati Shundaki, u o'quvchilar ta'lim beruvchi ning mohirona savollar tuzishi va o'z harakatlari va mustaqil fikrlashlari orqali yangi bilimlarni egallashiga olib keladi.

Evristik suhbat usulidan foydalangan holda o'quv materialini taqdim etayotgan ta'lim beruvchi vaqti-vaqti bilan ta'lim oluvchilar jamoasiga ularni qidiruv jarayoniga jalb qilishga undaydigan savollar bilan murojaat qiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, evristik suhbat usulini qo'llash uchun ta'lim beruvchi yetarli darajada yuqori malaka va bilimga ega bo'lishi kerak.

Ko'rib chiqilgan usullarni, shuningdek, o'qitish amaliyotini qiyosiy tahlil qilish bizga turli fanlarni o'rganishda ularning barchasini bir xilda qo'llash mumkin emas degan xulosaga kelishga imkon beradi. Ularni tayyorlash va amalga oshirish uchun juda ko'p vaqt talab qiladigan ba'zi usullar (loyiha usuli, o'yin usuli) darsdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil qilish yoki o'rganilgan mavzuni umumlashtirish va fanlararo aloqalarni amalga oshirish orqali bilimlarni birlashtirish uchun tavsiya etilishi mumkin. Mashg'ulotlarni tashkil etishning tadqiqot, muhokama shakllari, shuningdek, "aqliy hujum" auditoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali usullari hisoblanadi.

Yuqoridagi o'rganilganlardan kelib chiqqan holda, biz ulardan foydalanishdan eng yuqori samaradorlikka erishish va ta'lim oluvchilarning faolligini oshirish uchun o'quv jarayonini tashkil etishning turli usullari va shakllarini birlashtirish maqsadga muvofiq degan xulosaga kelishimiz mumkin.

10. Иоффе А.Н. Активная методика - залог успеха / Гражданское образование. Материал международного проекта. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2022. 382 с.
11. Kuvonov, Z. M. (2023). Color component phraseology in german and uzbek languages and their semantic analysis. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 4(03), 109-144.
12. Kuvonov, Z. (2022). Phraseology in the interpretation of german linguists. Экономика и социум, (6-1 (97)), 157-160.
13. Ibodullayevich, S. Z. (2021). The structure of bilingual dictionaries and their analyse (on the example of German-Uzbek dictionaries). Modern scientific challenges and trends, 191.
14. Irgashov, G. (2022). Nemis tili darslarida yangi pedagogik texnologiyalar usullaridan foydalanish. «Муғаллим Ҳам Үзликсиз Билимлендириў» . Илимий-Методикалык Журнал, 460–463.

Eldor ISOMIDDINOV,
O'zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti mustaqil tadqiqotchisi

O'zbekiston Respublikasi Xalqaro islom akademiyasi professori, siyosiy fanlar doktori V.Qo'chqorov taqrizi asosida

O'ZBEKISTONDA MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARINI ISLOH QILISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Аннотация

Joriy maqolada O'zbekistonda mahalliy davlat hokimiyati organlarining faoliyati va uning takomillashtirishning konseptual asoslari ko'rib chiqiladi. Maqolada Shuningdek, markaziy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasidagi funksiyalarning optimal bo'linishini hamda xizmatlar almaShuvini ta'minlash, mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatini takomillashtirish istiqbollari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Huquqiy asos, vakillik organlari, mahalliy budget, ijroiya hokimiyati, kengash, mahalliy vakillik, prinsip, davlat organlari, markazlashgan hokimiyat.

CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR REFORM OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN UZBEKISTAN

Annotation

The current article will consider the activities of local government bodies in Uzbekistan and the conceptual framework for its improvement. The article will also analyze the prospects for ensuring the optimal division of functions between Central and local authorities and the exchange of services, improving the activities of local government bodies.

Key words: Legal basis, representative bodies, Local Budget, executive authority, council, local representation, principle, public bodies, centralized authority.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОЙ И СПЕЦИАЛЬНОЙ СЛОВООРЕАЛИЗАЦИИ ВЕЩАТЕЛЬНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ

Аннотация

В данной статье обсуждаются деятельность органов местной государственной власти в Узбекистане и концептуальные основы ее совершенствования. Также в статье анализируются перспективы обеспечения оптимального разделения функций между органами центрального и местного самоуправления и обмена услугами, совершенствования деятельности органов местного государственного управления.

Ключевые слова: Правовая основа, представительные органы, местный бюджет, исполнительная власть, совет, местное представительство, принцип, государственные органы, централизованная власть.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi mustaqillik sharofati bilan o'z milliy davlatchiligini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu imkoniyat bosib o'tilgan yo'lni to'g'ri baholash bilan birga, tarixni o'rganib, o'timishdagi boy an'analarni yangi sharoitga tatbiq qilishga zamin yaratdi. O'zbekiston demokratik islohotlar yo'lidan borar ekan, Konstitutsiya va amaldagi qonunchilikda belgilangan tamoyil hamda normalarni hayotning barcha sohalarida amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirib borishi tabiiy jarayondir. Bu ishlarni globalizatsiya va integratsiyalaShuv jarayonlarining faollashib borishi ham taqozo etmoqda.

Demokratik islohotlar yanada chuqurlashgan hozirgi bosqichda ijtimoiy fanlar oldida davlat qurilishi sohasida, xususan, mahalliy davlat hokimiyati organlariga oid tegishli yangi vazifalar yuzaga kelmoqda. Zero, ularni yechimini topmasdan turib turib demokratiya yo'lida samarali ilgari bo'lmaydi. Hozirgi kunda mana shu yo'lni ham nazariy, ham amaliy jihatdan yanada chuqurroq tadqiq etish, uning yangi qirralarini ochib berish barcha olim va amaliyotchilarimiz oldida turgan dolzarb vazifadir. Shu bilan birga, amaliyotda hali mahalliy davlat hokimiyati organlarining aholi bilan ishlashda mavjud samarali shakl va uslublardan yetarlicha foydalanmayotganligi bilan bog'liq muammolar uchramoqda.

Aynan yuqorida ko'rsatilgan muammolarni samarali bartaraf etish maqsadida mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatini takomillashtirish zaruriyati mavjud, chunki mazkur organlar davlat organlari tizimida muhim o'rin egallaganligi va son jihatdan ko'pchilikni tashkil etuvchi bo'lganligi bois ular orqali asosan mamlakat oliy siyosiy rahbariyatining qarorlarini amalga tadbiq etilishi ta'minlanadi.

O'zbekistonda demokratik islohotlar davrida mahalliy davlat hokimiyati organlarining roli va ahamiyati mavzusi bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega bo'lib, bu quyidagilar bilan asoslanadi: Birinchidan, keyingi paytda yurtimizda xalq deputatlari kengashlarining roli, xalq noiblarining vakolatlari tubdan oshirildi. Siyosiy partiyalarning mahalliy hokimiyat idoralari shakllantirish borasidagi vakolatlari bosqichma-bosqich kengaytirildi, deputatlik nazorati esa mustahkamlandi.

Ikkinchidan, hokimlar hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim va dolzarb masalalari yuzasidan mahalliy

kengashlarga hisobotlar taqdim etadi. Kengashlar esa o'z o'rnida tegishli qarorlar qabul qiladi.

Uchinchidan, boshqaruv sohasida birinchi navbatda ijro hokimiyati organlari faoliyatini takomillashtirish, kadrlar, moddiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha aniq mezon va tartiblarni joriy etish zarur.

Mazkur masala O'zbekistonda ikki palatali parlament tashkil etilganligidan kelib chiqib, mahalliy davlat hokimiyati organlarining Oliy Majlis bilan, ayniqsa, uning yuqori palatasi bilan o'zaro munosabatlariga yangi shakl va uslublarni joriy etish taqozo etilayotganligida ham o'z dolzarbligini ko'rsatmoqda. Shu tariqa, mahalliy ijro hokimiyati organlari faoliyatining takomillaShuvi siyosiy tizimning rivojiga bevosita xizmat qiladi. Mahalliy davlat hokimiyati organlari funksiyalarini hozirgi davr sharoitlariga mos holda shakllantirish bo'yicha maqbul bo'lgan yechimlarini topish masalasining muhim va murakkabdir.[1]

Markaziy Osiya davlatchilik tarixiga nazar solsak, davlat boshqaruvida ma'naviy-siyosiy tafakkurga alohida e'tibor berilgan. Bu fikrlar mavjud o'lkada mujassamlashgan siyosiy-huquqiy qadriyatlarni Yevropa va boshqa hududlarda shakllantirilgan qadriyatlardan ham rivojlangan holatda ekanligini isbotlaydi. Ushbu hududda vujudga kelgan qadriyatlar va xalqning ma'naviy dunyosi davlat siyosatining asosini tashkil etadi.

Boshqa manbalarda bosqacha ta'riflar ham mavjud. Rossiyalik davlat arbobi va taniqli yurist A.I. Lukyanovning fikricha, "fevral inqilobi jarayonida paydo bo'lgan ishchi va soldat deputatlari Sovetlari mehnatkash ommaning saylab qo'yiladigan organlari bo'lib, proletariat va dehqonlar inqilobiy-demokratik diktaturasini ifodalalar edi, ular dastlabki qadamlardan o'z hokimiyat organlari sifatida o'zini namoyon eta boshladi".

Mahalliy davlat hokimiyati organlari – joylardagi davlat boshqaruv idoralari. Ular mahalliy ahamiyatga molik hamma masalalarni o'z vakolatlari doirasida o'zlar hal etadilar, umumdavlat manfaatlarini Shu hududda yashab turgan fuqarolarning manfaatlarini bilan uyg'unlashtiradilar, yagona davlat hokimiyati organlarining tarkibiy bo'g'ini sifatida yuqori davlat organlari qarorlarining amalga oshirilishini ta'minlaydilar.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XX bobi mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatining konstitutsiyaviy huquqiy asoslari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlarining faoliyati va uning takomillashtirishning konseptual asoslari o'z aksini topgan. Konstitutsiyaning 99–104-moddalarida mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimi, mavqeyi, vazifalari, tuzilish tartibi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlab qo'yilgan. Konstitutsiya mahalliy vakillik organlarining ikki bo'g'inli tizimi (ya'ni tuman, shahar xalq deputatlari kengashlari – quyi bo'g'in; viloyatlar va Toshkent shahri xalq deputatlari kengashlari – yuqori bo'g'in)ni mustahkamladi va bu mahalliy davlat hokimiyati to'g'risidagi qonunga o'z aksini topdi. Shuningdek, mahalliy hokimiyat organlari faoliyat yo'nalishlari ham aniq ko'rsatib berilgan bo'lib ular ixtiyoriga quyidagilar kiradi: qonuniyligni, huquqiy-tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash; hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish; mahalliy budjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig'imlarni belgilash, budjetdan tashqari jam'armalarni hosil qilish; mahalliy kommunal xo'jalikka rahbarlik qilish; atrof-muhitni muhofaza qilish; fuqarolik holati aktlarini qayd etishni ta'minlash; normativ hujjatlarni qabul qilish hamda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va O'zbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Mahalliy hokimiyat organlari O'zbekiston Respublikasining qonunlarini, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlarini, davlat hokimiyati yuqori organlarining qarorlarini amalga oshiradilar, respublika va mahalliy ahamiyatga molik masalalarni muhokama qilishda qatnashadilar.

“Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida”gi Qonunga muvofiq mahalliy davlat hokimiyati organlari ikkiga bo'linadi: mahalliy vakillik organlari va mahalliy ijroiya organlari. Mahalliy vakillik organlari o'z faoliyatini kollegiallik asosida olib boradi. Mahalliy kengash ishining asosiy tashkiliy huquqiy shakli sessiya hisoblanadi. Mahalliy vakillik organlarining hamma bo'g'inlari saylov yo'li bilan tashkil qilinadi. Qonun vakillik organlariga har tomonlama bilimga, tajribaga ega, keng, mustaqil fikrlovchi shaxslarning saylanishini va bu organlar ishchan bo'lishini nazarda tutadi. 1994-yil 25-dekabr va 1999-yil 5-dekabrda mamlakatimizda mahalliy davlat hokimiyati organlariga saylovlar o'tkazildi.

Mahalliy ijroiya hokimiyati organlariga viloyat, tuman, shahar hokimlari boshchilik qiladi va u yakkaboshchilik prinsipi asosida ish olib boradi. Hokimiyatlar boshqarmalar, bo'limlar va bo'linmalardan iborat bo'lib, ularning tuzilishi, tashkil etilishi va faoliyati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydigan tegishli nizomlar bilan belgilanadi. Viloyatlar va Toshkent shahri ijroiya hokimiyati organlarining tuzilishi va shtatleri hokim tomonidan Vazirlar Mahkamasi bilan kelishilgan holda, tegishli xalq deputatlari kengashi tasdiqlagan budjet doirasida belgilanadi va o'zgartiriladi. Tuman, shahar ijroiya hokimiyati organlari tuzilishi va shtatleri tarkibi mahalliy davlat hokimiyati to'g'risidagi qonun hujjatlari asosida tartibga solinadi.[2]

O'zbekistonda mustaqillikning so'nggi yillarida boshlangan keng ko'lamdagi islohotlarning maqsadi mamlakatimizda bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin, ochiq huquqiy demokratik davlatchilikni barpo etishdir. Bu boshqa tizimlar qatori mahalliy davlat hokimiyati tizimida ham tub o'zgarishlarni amalga oshirishni taqozo qildi.

Xalqaro va milliy davlatchilik tajribalarini o'rganish asosida joylardagi mahalliy hokimiyat organlarini yangi asosda shakllantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Unga ko'ra vakillik organining kollegiallik, ijroiya hokimiyatining yakkahokimlik va shaxsiy javobgarlik tamoyillari asosida shakllantirilishi ko'zda tutildi. Ana shu konseptual asosga ko'ra mamlakatimizda hokimlik instituti qayta tiklandi. Shuni ta'kidlash lozimki, hokimlik instituti bu bugungi kunga kelib qilingan ixtiro emas. Uning ildizlari ko'hna tariximizga borib taqaladi. Shuning uchun ham hokimlik tizimida mamlakatimiz milliy davlat qurilishining ko'p asrlik tajribasi o'zining aksini topdi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXI bobi “Mahalliy davlat hokimiyati asoslari” deb nomlangan va unda mahalliy davlat hokimiyati organlarining takomillashtirishning konseptual asoslari qonuniy tarzda belgilab berilgan. Konstitutsiyaning 99-moddasiga ko'ra, viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo'ysunadigan shaharlardan, shuningdek shahar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashqari) hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo'lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab o'z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar.[3]

Konstitutsiya asosida O'zbekiston Respublikasi mahalliy hokimiyat organlarining ikki tabaqali tizimi vujudga keltirildi. Mahalliy ijro va vakillik organlari o'rtasidagi huquqiy munosabatlarning konstitutsiyaviy holati aniqlandi. Mahalliy davlat hokimiyati organlari bir-biriga bo'ysunmagan mustaqil davlat va vakillik organlari bo'lib, o'zaro munosabatlarda hamkorlik asosida o'z faoliyatlarini tashkil etadilar. Mahalliy xalq deputatlari kengashlariga hokimlarning rahbarligi uni Kengash oldidagi mas'uliyatini oshiradi.

O'zbekiston Respublikasidagi davlat hokimiyati vakillik organlarining quyi bosqichlarini ovul, qishloq, shaharcha, tumanga bo'ysunuvchi shahar va shaharlardagi xalq deputatlari sovetlari tugatilib, ularning o'miga fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari joriy etildi. Fuqarolik jamiyati qurishning 24 ma'nosi davlatchilik rivojlana borgan sari boshqaruvning turli xil vazifalarini bevosita xalqqa topshirish, ya'ni fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini yanada rivojlantirishdir.

Mahalliy kengashlar faoliyatida qonuniylik prinsipini ta'minlash qator talablarga javob berishni ko'zda tutadi, ularni asosiylari quyidagilardir:

Konstitutsiya va qonunlar bilan belgilab berilgan vakolatlariga rioya qilish, har bir kengash qonunlar bilan belgilangan masalalarnigina hal qilishi mumkin; masalalarni hal qilishning belgilangan tartibiga rioya qilish; qabul qilinayotgan aktlarga nisbatan qonunchilik talablariga rioya qilish, kengash faqat unga berilgan huquqlar doirasidagina aktlar qabul qilishi mumkin. Kengashning qarori o'zining mazmuniga ko'ra, qonunlarga va yuqori organlarning aktlariga mos bo'lishi shart. Qaror, qonunlar ko'zda tutilgan tartibda va shaklda qabul qilinadi. Xalq deputatlari kengashlari ishini oshkoraligini ta'minlash usullari juda ham turli-tuman, lekin ular bir-biridan ajralib qolgan emas, ularni demokratik asosi va maqsadi birdir. Alohida olingan usulning o'zi kengashlarning faoliyatida oshkoralikni ta'minlay olmaydi, albatta, lekin ularning hammasi kengashlar faoliyati omma oldida va uning ishtirokida olib borilishiga muhim omil bo'ladi.

Bu talablar faqat vakillik organlari faoliyatiga tatbiq qilinib qolmasdan, balki ijroiya hokimiyati, uning organlari va hamma deputatlarning faoliyatiga ham tatbiq qilinadi, chunki deputatlarning sessiyalardagi, komissiyalardagi va saylov okruglaridagi faoliyati, boshqarish sohasidagi davlat faoliyatining bir ko'rinishidir. Xalq deputatlari kengashlarini va hokimlarni o'zini o'zi boshqarish organlarining vakolatlari, birinchi navbatda, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, qonunlarida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlarida va boshqa hujjatlarda belgilandi.

Huquqiy hujjatlar bilan mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlari, hokimlarni funktsiya va vakolatlarini amalga oshirishdagi deputatlarni, hokimlik devonini, devon xodimi va fuqarolarni tutgan o'mi va roli tartibga solindi. Shu bilan birga huquqiy hujjatlar bilan xalq deputatlari kengashlari va hokimliklar faoliyatining asosiy tashkiliy shakl va uslublari tartibga solindi. Yuqorida aytganlardan ko'rinib turibdiki, xalq deputatlari kengashlari va hokimliklar faoliyatini huquqiy tartibga solish murakkab jarayonni tashkil etadi.

Bugungi kunda rivojlangan demokratik davlatlar deb tan olinadigan, AQSh, Ispaniya, Germaniya, Italiya, Fransiya, Yaponiya va boshqa mamlakatlarning tarixiy va zamonaviy shakllanish jarayonlarini o'rganganimizda boshqaruvning hamma sohalarini o'zini o'zi boshqarish tamoyillari asosida qurilganligiga guvoh bo'lamiz. Albatta, bu mamlakatlarning modelini ko'chirib O'zbekiston Respublikasiga tatbiq etib bo'lmaydi. Buning uchun eng avvalo xalqimizning huquqiy ongi va ma'naviy-ma'rifiy dunyoqarashi uni qabul qilish xususiyatlariga ega bo'lishi lozim. Bu masalaning bir tomonini ochib bersa, ikkinchidan, O'zbekiston xalqining milliy qadriyatlarini hisoblangan urf-odat me'yorlari bunga yo'l qo'ymaydi. Shuning uchun, har qaysi davlatning rivojlanishi uchun unda yashayotgan aholining xohish-irodasiga bo'ysundirilgan holatda o'ziga xos va mos ravishda shakllanib boradi. Bu esa tabiat tomonidan har bir xalqqa in'om etilgan madaniy-ma'naviy tafakkur deb ataladi.[4]

O'zbekiston Respublikasi demokratik davlat qurishni maqsad qilib qo'ygani ekan, uni xarakterlovchi hamma xususiyatlar talabga javob berishi kerak. Shu tufayli, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, “Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbayidir”, deb belgilangan (7-modda). Davlat hokimiyatining tizimi qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi (11-modda) qoidalariga mos ravishda, vakillik hokimiyat organlari tizimidan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tizimi ajratildi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimi bilan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tizimi bir-biridan ajratilsa ham, ular bir-biridan boshqa-boshqa, mutlaqo ajralgan holda faoliyat ko'rsatmaydi. Ularning bog'liq tomonlari mavjud. Mahalliy davlat hokimiyati organlari ham, o'zini o'zi boshqarish organlari ham mahalliy ahamiyatga molik masalalarni hal qiladi, o'z faoliyatida aholi tashabbuskorlariga tayanadi, aholini hokimiyatini amalga oshirish ishlariga jalb qiladi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining o'zaro munosabatining huquqiy asosi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasida o'z aksini topgan. Qonunning ushbu moddasi, "Hokimiyat vakillik organlari va hokimlarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan o'zaro munosabatlari" deb nomlanib, unga binoan, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar hokimi tegishli hududda o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirishga ko'maklashadilar, o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyatini yo'naltirib turadilar. Qonunning mazkur moddasi vakillik va hokimlarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan o'zaro munosabatlari haqida so'z borsa-da, moddaning o'zida faqat hokimlar xususida so'z boradi. Bu fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining davlat hokimiyati mahalliy organlari bilan munosabati faqat hokimlar bilan o'rnatiladi, degan so'z emas. Vakillik organlari ham o'zini o'zi boshqarish organlari o'rtasida ma'lum munosabatlar mavjud. Qonun mazmuniga e'tibor berilsa, hokimlar va o'zini o'zi boshqarish organlarining munosabati asosini hokimlarning o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirishga ko'maklashishi va o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyatini yo'naltirib turishi tashkil etadi. Qonunda esa ular o'rtasidagi munosabat alohida modda qilib berilmagan. "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan mahalliy davlat organlarining munosabati fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari vazifalarini bajarish jarayonida vujudga keladi"[5].

Har qanday organning faoliyat ko'rsatishida moddiy imkoniyatlar muhim ahamiyatga ega. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari rais, mas'ul kotib, kengash devoni xodimlari

belgilangan miqdorda haq olib faoliyat faoliyat yuritadi. Ushbu masalada ham mahalliy hokimiyat organlari bilan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari o'rtasida munosabat vujudga keladi. O'zini o'zi boshqarish organlarining moddiy mablag'larining bir qismini xalq deputatlari, tuman va shahar kengashlari tomonidan ajratilgan budget mablag'larini tashkil etadi.

Yuqorida sanab o'tilgan tavsiyalarning amalga oshirilishi mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini yanada yaxshilashga imkon beradi. Shu bilan birga milliy davlatchilikning bundan keyin ko'tarilishi va rivojlanishiga, O'zbekiston Respublikasida huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurilishiga yordam beradi.

Amaldagi Qonunda mahalliy vakillik hamda ijroiya hokimiyati bilan bog'liq normalar umumlashgan holda bayon etilgan. Yangi loyihada esa hokimiyatlar bo'linishi prinsiplari asosida xalq deputatlari kengashlari hamda hokimlar bilan bog'liq moddalar alohida mustaqil boblarda tizimlashtirilgan. Xalq deputatlari Kengashi nazorati faoliyati va shakllarining huquqiy asoslari kuchaytirilib, u bilan bog'liq normalar alohida bob bilan belgilanmoqda. Shuningdek, ushbu bobda "xalq deputatlari Kengashi so'rovi" instituti alohida modda asosida kiritilgan. Qolaversa, hokim o'rinbosarlari va mahalliy ijro organlari rahbarlarining o'z faoliyati yuzasidan hisobot berishlari yangi nazorat shakli sifatida alohida modda bilan kiritilmoqda.

Xulosa. Jahon amaliyoti ko'rsatadiki, har qanday davlatga markaziy va mahalliy hokimiyat o'rtasidagi hayotiy muhim munosabatlarni tartibga soladigan, markaz va mintaqalarning manfaatlari optimal muvozanatini ta'minlaydigan mexanizm zarur bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy tuzumi tamoyillaridan biri hisoblangan qonun ustuvorligini ta'minlash bo'yicha bugungi kunda amalga oshirilayotgan ishlarning mavqeyi bir muncha yuqori. Markaziy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasidagi funksiyalarning optimal bo'linishini ta'minlash, shuningdek turli darajalar o'rtasidagi to'sqinliksiz mablag'lar ko'chishi va xizmatlar almaShuvini ta'minlash fikrimizning umumiy mulohazalaridan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, (2021) 03/21/683/0375-son, 21.04.2021y.
2. Mirziyoyev Sh.M.- (2021) Erkin va farovon demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.
3. Mirziyoyev Sh.- (2022) Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. (27.04.2022 yangilangan soni)
4. Tyurikov V., Shog'ulomov R. (2017) Mustaqil O'zbekiston Respublikasi. – T.: O'zbekiston, 1998. – 17 b.
5. <https://lex.uz/ru/docs/-112170?ONDATE=18.09.1993%2000#-121142>
6. <https://president.uz/oz/lists/view/1008>

UDK:301.085:15(045)

Gulzoda ISHANKULOVA,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: gulzodaishankulova@gmail.com

Psixologiya fanlari doktori (DSc) M.Fayziyeva taqrizi asosida

SHARQ MUTAFAKKIRLARI ASARLARIDA GENDER MUNOSABATLARNING IJTIMOY PSIXOLOGIK OMILLARI

Аннотация

Mazkur maqolada Sharq mutafakkirlari asarlarida gender munosabatlarning ijtimoiy psixologik omillari xususidagi keng qamrovli qarashlari, aynan mutafakkirlar qarashlari orqali o'zbek oilalarida ayol va erkak munosabatlarida gender yondoshuvlar xususidagi fikrlar batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: Sharq mutafakkirlari, psixologik omillar, gender munosabatlar, ayollarning psixologik xususiyatlari.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ГЕНДЕРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПРОИЗВОДСТВЕ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ.

Аннотация

В данной статье подробно описываются комплексные взгляды на социально-психологические факторы гендерных отношений в трудах восточных мыслителей, а через взгляды мыслителей - взгляды на гендерные подходы в отношениях между мужчинами и женщинами в узбекских семьях.

Ключевые слова: мыслители Востока, психологические факторы, гендерные отношения, психологические особенности женщины.

SOCIAL PSYCHOLOGICAL FACTORS OF GENDER RELATIONS IN THE WORKS OF EASTERN THINKERS.

Annotation

In this article, the comprehensive views on the social and psychological factors of gender relations in the works of Eastern thinkers, the views on gender approaches in the relations between men and women in Uzbek families are covered in detail.

Key words: Eastern thinkers, psychological factors, gender relations, psychological characteristics of women.

Kirish. Ta'kidlash joizki, mamlakatimizda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy va sotsial faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o'z qobiliyat va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi uchun shart-sharoit yaratish, huquq va qonuniy manfaatlariga so'zsiz rioya qilinishini ta'minlash, onalik va bolalikni har tomonlama qo'llab-quvvatlash borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda xotin-qizlar huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotimizda ularning to'laqonli ishtirokini ta'minlashga doir chora-tadbirlar ishlab chiqilib, milliy dasturlar bosqichma-bosqich hayotga tatbiq etilmoqda. Demokratik islohotlarni amalga oshirish hamda fuqarolik jamiyatini shakllantirishda xotin-qizlarning teng ishtirokini ta'minlovchi tegishli me'yoriy-huquqiy baza yildan-yilga takomillashtirib borilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi barcha fuqarolarning jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengligini kafolatlaydi. Bundan tashqari, ayollar hamda erkaklarning teng huquqli ekanligi Fuqarolik, Oila va Mehnat kodekslarida ham mustahkamlab qo'yilgan. Shu o'rinda nemis mutafakkiri Vilgelm fon Gumboldning "Har bir xalqning ma'naviy taraqqiyoti uning ayolga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi" degan qimmatli fikri bor. Darxaqiqat, mutafakkirlarimiz qarashlarida va asarlarida gender munosabatlar yaqqol o'z ifodasini topgan.

Sharqda ayol doimo erkak kishining do'sti, yori, oila, mehribon singlisi va opasi, hamda oilaviy tinchlikning rahnamosi sifatida ulug'langan. Sharqona qarashlarda, turkiy xalqlarda ayollarning jamiyatdagi mavqei juda yuqori bo'lgan. Arab tarixchisi Ibn Battuta Shunday deydi: "Turk xoqonlari

imzo chekayotganda "sulton va uning xotinining amri bilan" deb yozganlar".

Abu Rayxon Beruniy o'z qarashlarida oila tinchi bevosita oila, aqli, farosatli, tarbiyali ayollar qo'lida ekanligiga alohida urg'u bergan. Olim o'zining "Minerologiya" asarida oila qurayotgan qizlarga ota-onasining nasihatlarini keltirib, oiladagi tinchlik-totuvlik, baxtiyor-shodonlik ko'proq ayollar zimmasiga tushishini takidlab yozadi: "Ey qizim! Turmushga chiqib sen o'zga notanish xonadonga tushmoqdasan. Bo'lajak turmush o'rtoq'ingni barcha xislatlarini bilmaysan. Sen yer bul, u esa osmon. Yanikim, sen uning oldida yer kabi kamtar bo'lsang, u osmon kabi olijanob bo'ladi. Osmon shifobaxsh yomg'iri bilan yerni ko'kartirgani kabi, u ham o'z mehru shafqati bilan seni xushnud etadi."

Ulug' alloma Abu Ali ibn Sinoning ham oilaviy munosabatlarga qarashlari diqqatga sazovordir. Uning "Tadbiri manozil" asarida ayollarning yaxshi xulqli bo'lishi haqida so'z boradi.

Asarda yozilishicha, ayollarimiz quyidagi xususiyatlarni o'zlarida aks ettirmoqlilari lozimligi ta'kidlanadi:

- Bilimli bo'lsin;
- E'tiqodli bo'lsin
- Uyatchan, sharm-hayoli bo'lsin;
- Erini qattiq sevsin;
- Tug'ish va bola tarbiyasi haqida o'ylasin;
- O'z eriga bo'yso'nsin;
- Hech qachon o'z sha'niga dog' tushirmasin;
- To'g'ri so'z, kamtar va farosatli bo'lsin;
- Eri bilan ehtiyot bo'lib, hurmatini joyiga qo'yib, xushmuomala bo'lishi shart.

Shu jumladan buyuk sarkarda sohibqiron Amir Temur ham oila qurish masalalariga davlat yumushlaridek jiddiy e'tibor qaratgan. Xususan, o'z "Tuzuklar" ida kelin tanlash haqida quyidagi fikrlarni bildirgan: "O'g'illarim nabiralarim va yaqinlarimni uylantirmoq tashvishida kelin izlamuqqa e'tibor berdim. Bu ishini davlat ishlari bilan teng ko'rdim. Kelin bo'lmishning nasl-nasabini, yetti pushtini surishtirdim. Xos odamlar orqali sog'ligini, jismoniy kamolotini aniqladim. Barcha qusurlardan xoli bo'lsagina el-yurtga katta to'y-tomoshga berib kelin tushirdim".

So'z mulkining sultoni, buyuk alloma Alisher Navoiyning muhabbat, vafo,er-xotin munosabatlari, burchlari, ayollar fazilati,ularning oilada tutgan o'rni haqidagi qarashlari beqiyosdir. Navoiy ayolning turmushdagi hissasiga quyidagicha to'xtaladi:

"Yaxshi xotin – oilaning davlati va baxti. Uyning ozodaligi undan, uy egasining xotirjam va osoyishtaligi undan. Husnli bo'lsa, ko'ngil yozig'i, xushmuomala bo'lsa, jon ozig'idir. Oqila bo'lsa, ro'zg'orda tartib-intizom bo'ladi, asbob-anjomlar pokiza va saranjom turadi". XX asrda yashab ijod etgan adib Rizouddin ibn Faxruddinning "Oila"asrida odob-axloq, oila va nikoh,oiladagi o'zaro munosabatlar, erkak va ayol, ota-onaning vazifalari, farzandlar burchi, ayolning bola tarbiyasidagi roli, ayollarning umumiy vazifasi, uylantirishda ota-onaning vazifalari xususida g'oyatda ibratli maslahatlar va tavsiyalar berilgan. Mazkur asarda olim uylanish va xotinlar vazifasi borasida quyidagilarni ta'kidlaydi: "uylanish masalasini islom shariatida buyuk narsalardan deb biladi. Islom ta'limoti ayol sha'nini ulug'laydi. Islom dini o'z ayollariga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lgan erkaklarni insonlarning eng yaxshisi qatoriga qo'shadi. Bu xususda hadisda:" Sizlarning ichingizda eng yaxshingiz o'z ahli ayoliga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lganingizdir", — deya marhamat qilinadi (Imom Termiziy rivoyati). Islom ayolga g'amxo'rlik ko'rsatdi, uning ijtimoiy darajasini oshirdi, erkaklar va ayollar Alloh oldida teng ekanligini tasdiqladi. Islom joxiliyat an'analarini inkor etgan holda ayolni haq huquqlarini himoya qilib, uni xech bir madaniyatda ko'tarilmagan darajaga ko'tardi. Vido xutbasida Sarvari koinot Muxammad (s.a.v): "Ey insonlar! Xotinlarning xaqqlariga rioya etingiz. Ular bilan shavqat, mehr bilan muomilada bo'lingiz. Ularning haqlari xususida Allohdan qo'rqingiz! Xotinlar sizga Allohning omonatidir. Ularni alloh nomiga so'z berib oldingiz, ular amri ilohiy bilan sizga xalol bo'ldi. Sizning xotinlar ustida haqlaringiz bo'lgani kabi xotinlarning ham sizda haqlari bordir. Sizning xotinlardagi haqlaringiz ularning oila sharafini siz yoqtirmaydigan xech bir kimsaga oyoq-osti qildirmasliklaridir", - degan edilar. Islom joxiliyat davrining qizlarni tiriklayin ko'mish kabi shavqatsiz odatini taqiqladi, ayolning yashash huquqini himoya qilib, unga yaxshi munosabatda bo'lishga undadi. Qiz bolaga ta'lim olish huquqini berdi. Islom qiz bolani mulkka bo'lgan huquqini tasdiqladi, sotish, sotib olish, ijaraga berish va ijaraga olish, ishonchnoma tuzish va berish huquqi bilan ta'minladi. Albatta, xotin-qizlar dunyo aholisining qariyb yarmini tashkil etadi, ammo ularning kichik qismigina munosib ish bilan ta'minlanadi va qarorlar qabul qilish jarayonida qatnashadi. Yangilanayotgan O'zbekistonning islohotlarida inson huquq va manfaatlarining ustunligi, xususan, erkak va ayol huquqlarining himoyasi, jamiyatda xotin-qizlarning huquq hamda imkoniyatlariga ahamiyat berish masalalari keng o'rin olgan.

O'zbekiston Respublikasida gender yondashuv asosida uzluksiz ta'lim muassasalarida o'qitish sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish, kasbiy ta'limda gender masalalari kabi yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Respublikamiz olimlarining fikricha, o'qituvchilarni tayyorlashda gender jihatlarini ishlab chiqish jarayoni va amalga oshirish tamoyillari ularni pirovard

natijaga olib keluvchi asosiy bosqich hisoblanadi. Gender jihatlarini tushungan o'qituvchi gender muammolaridan xabardorligi va his qila olishi asnosida yosh avlodni ongli fikrlash va harakat qilishiga imkon yarata oladi. Shunday ekan, oilamda gender tenglikni amalga oshirish harakati o'qituvchidan boshlanib, uning kasbga tayyorlash bosqichidan, to uzluksiz malaka oshirish bosqichigacha, butun faoliyatini qamrab olishi kerak. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kasbiy bilim va ko'nikmalardan tashqari, ularga muhim hayotiy ko'nikmalarni, shu jumladan tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, muammolarni hal qilish, moslashuvchanlik, shaxslararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, mustaqil va hamkorlikda ishlashga o'rgatish gender kompetentlikni shakllantirish juda muhim hisoblanadi. Buning uchun oliy ta'lim tizimiga gender yondashuvni tatbiq etish va uni boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi.

Statistika ma'lumotlari Shuni ko'rsatadiki, hozirgi paytda ilmiy izlanishlar sohasidagi erkaklarning ulushi 72 % ni tashkil qiladi. Dunyo bo'yicha olim ayollarning ulushi esa atiga 28% ni tashkil etadi. Hududlar bo'yicha olim ayollarning ulushi Janubiy Sharqiy Yevropa davlatlarida 48,5 %, Markaziy Osiyo davlatlarida 44,3 %ni, Lotin Amerikasida olim ayollarning ulushi 44,3 %ni, Arab davlatlarida 36,8 %ni va Yevropa Ittifoqi davlatlarida esa bu ko'rsatkich 33,1 %ni tashkil etadi.

Xotin-qizlarni ilmiy faoliyatga keng jalb qilish, ularning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan dasturiy ishlanmalarini, innovatsion g'oyalarini, ixtirochilik, ratsionalizatorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash 2030 yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasining asosiy vazifalaridan biri etib belgilangan. Mazkur vazifaning ijrosini ta'minlashda xotin-qizlarni xorijiy ilmiy tadqiqot va oliy ta'lim muassasalariga ilmiy amaliyotlarga yuborish, ularning malakasini oshirish, xotin-qizlarning ixtirochilik hamda ratsionalizatorlik ko'nikmalarini shakllantirishga ko'maklashish nazarda tutiladi. Ushbu mexanizmlarning samaradorligi natijasida 2030 yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasining maqsadli ko'rsatkichlari ga muvofiq, ilmiy darajali ayollarning sonini quyidagicha oshirib borishga erishiladi:

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-intellektual hayotida tub o'zgarishlar sodir bo'layotgan hozirgi kunda o'quv jarayonini shaxsning gender tengligi va farqlari asosida tashkil etish masalasi ham pedagogik jarayon va tadqiqotlarning tarkibiy qismiga aylanishi kerak. Gender tenglik va farqlarni hisobga olgan holda taqdim etilgan o'quv materiallari yordamida talabalarda kuzatuvchanlik, loyihalash, faraz qilish, taxminlash, bashorat qilish ko'nikmalari izchil shakllanib boradi. Zero, qizlar va o'g'il bolalar o'rtasidagi ijtimoiy hamda o'quv munosabatlarini tartibga solish muhim pedagogik ahamiyatga ega. Chunki o'quv jarayonlari orqali istiqbolda jamiyatning erkak hamda ayol a'zolari orasidagi ijtimoiy munosabatlar qaror topadi.

Zamonaviy sharoitda jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini shakllantirishga doir ilmiy-tadqiqot ishlari falsafiy, ijtimoiy, psixologik va iqtisodiy yo'nalishlarda amalga oshirilayotganligi ko'zga tashlanadi. Ularning falsafiy-metodologik jihatlarini Simona de Buvuar, R.Xov, J.Lorber, K.Uest va D.Zimmermann, YE.Kuchkina, V.Fesenko, ijtimoiy yo'nalishda V.M.Xvostov, O.Voronina, B.Fridan, YE.Zdravomislova, gumanitar yondashuv asosida N.Vulf, K.Mishar-Marshal, K.Riberi, G.Mur kabi olimlarning ilmiy ishlari, monografiya va o'quv qo'llanmalarida chuqur tahlil etilgan.

Pedagog olimlardan M.Quronov, S.Nishonova, O.Musurmonova, T.Egamberdiyeva, N.Egamberdiyeva, E.Turdiqulov, A.Zunnunov, S.Ochil, J.Hasanboyev,

U.Mahkamov, R.Safarova ka-bilarning ilmiy izlanishlarida jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini shakllantirishga doir ayrim xususiyatlarga e'tibor qaratilgan.

Zamonaviy sharoitda jahon amaliyo-tiga asoslangan mazkur dastlabki izlanishlar BMT taraqqiyot dasturi YUNESKO, «Ochiq jamiyat» Ko'mak jamg'armasi instituti tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Xususan, talaba-qizlarning ijtimoiy faolligini ri-vojlantirish, ularni jamiyatimizning teng huquqli bunyodkoriga aylantirish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir.

So'nggi yillarda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarga erishish, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ularning teng ishtirok etishini ta'minlash, xotin-qizlarni ijtimoiy-huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, shuningdek, xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonliklardan himoya qilishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi.

MDH mintaqasining ayrim davlatlaridagina, xususan, O'zbekiston va Qozog'istonda umuminsoniy huquqlarga, jumladan, xotin-qizlar huquqlariga daxldor yangi mexanizmlar, Ombudsman instituti, bolalar ishlari instituti kabi yangi mexanizmlar yaratildi. Ayni paytda bunday institutlarning vakolatlarini kengaytirish va ularning samaradorligini ta'minlash davrimizning dolzarb masala-laridan biriga aylandi.

Mamlakatimizda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy va sotsial faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o'z qobiliyat va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi uchun shart-sharoit yaratish, huquq va qonuniy manfaatlariga so'zsiz

rioya qilinishini ta'minlash, onalik va bolalikni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shuningdek, oila institutini mustahkamlash borasida amalga oshiriladigan keng ko'lamli ishlar loyihasi yaratildi va u samarali amalga oshirilmoqda.

Gender tenglik masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, sohaga oid 25 ta qonunchilik hujjati qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasining Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiyasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo'mitasi tashkil etildi.

O'zbekiston tarixida ilk marotaba parlamentda xotin-qizlar soni BMT tomonidan belgilangan tavsiyalarga mos darajaga yetib, parlamentdagi xotin-qizlar soni qariyb 32 foizga yetdi va dunyodagi 190 ta parlament orasida 37-o'ringa ko'tarildi.

Boshqaruv lavozimidagi xotin-qizlar ulushi 27 foizga, partiyalarda 44 foizga, oliy ta'limda 40 foizga, tadbirkorlikda 35 foizga yetdi.

Xotin-qizlarni ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash, ular bilan manzilli ishlash maqsadida «Ayollar daftari» tizimi joriy etilib, Davlat budjetidan har yili 300 mlrd so'm mablag' ajratib borish yo'lga qo'yildi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, milliy o'zlikni anglash jarayoni har bir millat mavjudligini asosiy shartlaridan biridir, bu millatning tarixiy taraqqiyot yo'li nasl-nasabi, mentaliteti, milliy fe'l-atvori, yashash tarzi umuminsoniy taraqqiyotga qo'shgan xissasini bilib olishdir. Shu o'rinda xam jamiyatning genderga oid ijtimoiy adolatni ta'minlash masalalari muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “O'zbekiston” nashriyoti, 2021. – Б. 53.
2. Курбонова Г.М. Гендер тенглик ва фарқлар асосида таълим бериш имкониятлари// Замонавий таълим. 2015, 12. – Б. 59-63.
3. Холикова М, Ишанханова Г, Пўлатова Ш. Гендер тенглиги: ғоядан қонунга қадар {Матн}: услубий қўлланма-Тошкент: ”Академнашр”,2021.-208б
4. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований. / Пол, тендер, культура. // Под ред. Э.Шоре и К. Хайдер. – М.: 1999. – С. 23-53.

Xurshida KADIROVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, f.f.n., dotsent

E-mail: qodirova@navoiy-uni.uz

ToshDO TAU professori, f.f.d. S.Muxamedova taqrizi ostida

UNIQUE APPROACHES OF GAME TECHNOLOGY IN TEACHING THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

The article analyzes the significance and approaches of gaming technologies in teaching the Uzbek language. The emphasis is on a metaphorical approach to language education. The psychological processes associated with the perception of language-by-language learners are listed.

Key words: Uzbek language, metaphor, language learning, gaming technology, mode, principles.

УНИКАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ УЗБЕКСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье анализируется значение и подходы игровых технологий в обучении узбекскому языку. Акцент сделан на метафорическом подходе к языковому образованию. Перечислены психологические процессы, связанные с восприятием языка изучающим язык.

Ключевые слова: Узбекский язык, метафора, изучающий язык, игровая технология, режим, принципы.

O'ZBEK TILINI O'QITISHDA O'YIN TEXNOLOGIYASINING O'ZIGA XOS YONDASHUHLARI

Annotatsiya

Maqolada o'zbek tilini o'qitish masalasida o'yin texnologiyasining ahamiyati va yondashuvlari tahlil qilingan. Bunda til ta'limiga metaforik nuqtai nazardan yondashuvga urg'u beriladi. Til o'rganuvchining idroki bilan bog'liq psixologik jarayonlar sanab o'tiladi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, metafora, til o'rganuvchi, o'yin texnologiyasi, rejim, tamoyillar.

Kirish. O'yin texnologiyalari, bir tomondan, til to'siqlarini bartaraf etsa, ikkinchi tomondan, o'quv jarayonini faollashtiradigan, uni faol, samarali va ona tilidagidek muloqotning tabiiy jarayoniga yaqinlashtiradigan pedagogik vositadir. Oliy o'quv yurtlarida o'zbek tilini o'rgatish doirasida o'yin texnologiyalari alohida ahamiyatga ega bo'lib, bunda o'quv jarayonining maqsadi nafaqat o'zbek tilini bilish, balki unda muloqot qilish ko'nikma va malakalarini egallashga ko'maklashishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. A.S.Volxonskaya va E.V.Klimenko o'zlarining "Texnik universitet talabalariga chet tili o'qitishda kommunikatsion yondashuvda rolli o'yinlardan foydalanish" nomli maqolasida kasbiy yo'naltirilgan vaziyatlarda kommunikativ yondashuvni amalga oshirish uchun texnik universitet talabalariga chet tili o'rgatish jarayonida rolli o'yinlardan foydalanish ko'rib chiqiladi. Rolli o'yinni modellashtirishning asosiy bosqichlari tavsiflanadi, o'qituvchi tomonidan qo'yilgan maqsadlarga qarab ushbu turdagi mashg'ulotlarning davomiyligiga misollar keltiriladi, bunday mashg'ulotlarni o'tkazishda o'qituvchining roli aniqlanadi, e'tibor quyidagilarga qaratiladi. Rolli o'yinlarning tayyor ssenariylarini ma'lum bir talabalar guruhining nutq kompetensiyasiga moslashtirish kerak. Talabalarining rolli o'yinlarning samaradorligi va afzalliklari bo'yicha so'rov ma'lumotlari ularning chet tilini o'zlashtirishdagi o'quv faoliyati uchun ham, kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun ham berilgan, chunki rolli o'yinlarni o'tkazish haqiqiy hayotiy vaziyatlarni yaratishga imkon beradi, shaxs va jamoaning imkoniyatlarini faollashtiradi, mas'uliyat hissi va zarur kasbiy ko'nikmalarni, shuningdek, yosh mutaxassislarining kelajakdagi kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlarini oshiradi. Maqola taniqli rus va xorijiy metodistlarning chet tilini o'rgatish jarayonida rolli o'yinlardan foydalanish samaradorligi to'g'risidagi fikrlari asosida yozilgan [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Xorijiy tilini o'rganish haqida mulohaza yuritish uchun yondashuvlarni metafora bilan asoslaymiz. Birinchi metafora. Til – bu tort.

Til o'rganuvchi o'rganilayotgan tilga ana shunday munosabatda bo'lishi kerak, ya'ni uni xohlashi kerak, uni iste'mol qilishni istashi kerak va iste'mol qilgandan so'ng huzur topishi kerak. Vaholanki, uni (bizning misolimizda, tortni) dasturxonga turlicha tortish mumkin. Respublika ta'lim markazi rahbari Shuhrat Sattorov ham, nima uchun o'zbek tiliga ingliz tili kabi talab kuchli emas? Nima uchun, uni ingliz tili kabi xohlab o'rganishmaydi, degan mushohadalarni yuritadi. Buning uchun til emas, uni go'zal qilib ko'rsatish uchun tayyorlangan, shirin qilib pishirish uchun o'qitilgan pedagoglar sababchi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Men har doim talabalarimga "Siz o'zga tilli guruhlarda, ko'pincha rusiyazon

guruhlarda o'zbek tilidan dars berayotganingizda, o'zbek tilini eng zo'r, eng mantiqli, eng oson va eng chiroyli til, deb ayting. Undan go'zal namunalar keltiring. Buyuk allomalarning qochirmlarini, yoshlarbop hazil-mutoyibalarini, kerak bo'lsa, onalarimizning chiroyli duoga o'xshagan qarg'ishlarini ham misol qilib keltiring. Toki u bu tilga mehr qo'ysin, uni yana ko'proq o'rganishni xohlasin" deyman. Demak birinchi mezon tilni go'zaligini namoyon qila olish.

Ikkinchi metafora, Til – bu boks. Ushbu mavzu ostida biz O'zlashtirish va O'rganish o'rtasidagi farqni, tushunishga asoslangan til o'rgatishning muhim tamoyilini nazarda tutamiz. Ikkala tushunchaning ham til o'rganishda katta ahamiyati bor. Shu bilan bir qatorda, O'zlashtirish bilan O'rganish o'rtasida katta farq ham bor.

Bir burchakda O'qish, ya'ni O'rganish – bu talabaga berilgan ma'lumotni tushunish va eslab qolishdir. Ko'pgina hollarda, bu auditoriyada sodir bo'ladigan jarayonga o'xshaydi. Talaba darslikni o'qiydi, o'qiganlarini muhokama qiladi, prinsiplarni tushunishga harakat qiladi va o'z tushunchasini test orqali ko'rsatadi. Boshqa burchakda – Uqish, ya'ni O'zlashtirish. O'zlashtirish Shunchaki o'rganishdan ko'ra kengroqdir. O'zlashtirishda nafaqat o'rganiladi, balki ushbu tamoyillarni real hayotda qo'llaniladi. Til o'rganish baholaga gap ketganda, o'zlashtirish talaba muvaffaqiyatini baholashning yagona usuli hisoblanadi. Demak, talaba nafaqat fe'lning lug'aviy birliklari va grammatik zamonlarini tushunib, taniy oladi, balki o'rganigan lingvistik tuzilmalardan ham foydalana oladi va buni o'ylamay, ravon bajaradi. Qaysidir ma'noda, tilni o'zlashtirish, auditoriyadagi qulaylikdan chiqib ketganidan so'ng, talaba o'rganigan tilidan haqiqiy kontekstda va real muhitda gapirish, yozish, tinglash va o'qish uchun foydalanishi mumkinligini anglatadi. Misol qilib, o'zbek tilining unli oralangan leksik qatlamini ko'rsatish mumkin. Tilimizning ajoyib xususiyatlaridan biri ham Shunda. O'zbek tilidagi so'zlargaa ikki yoki undan ortiq unli yo undosh tovushlarning yonmayon kelishi xos emas. Va xuddi nemis tilidagidek yozuvdagi hamma tovushlar aslida nutqda istifoda etilishi bir hisobdan qulaylikdir. Shunday qilib, til ta'limida o'zlashtirish har safar o'rganishdan ustunlik qiladi.

Uchinchi metafora, Til – fotokamera. Ushbu mavzu ostida biz til o'rganishning ikkita asosiy shaklini ko'rib chiqamiz. Kommunikativ yondashuvning mashhur namoyandalardan biri Genri Duglas Braun fotokamera metaforasidan foydalangan holda o'qitishning ikkita shakli haqida yozgan. Braun nuqtai nazarida, tildan foydalanish fotokameraga o'xshaydi, uning ikkita linzalari, ya'ni kattalashtirish va kichiklashtirish linzalari mavjud.

Tilni kattalashtirganda, so'z, oddiy o'tgan zamon yoki muayyan talaffuz qoidasi kabi juda kichik lingvistik tuzilmalarga e'tibor qaratamiz. Va "keng burchakli obyektiv"dan foydalanib,

grammatika, so'zlar yoki talaffuzning har bir qoidasi haqida ortiqcha tashvishlanmasdan, umumiy, global ma'noni tushunishga yoki fikrni yetkazishga harakat qilamiz. D.Braun bunday o'rganishga quyidagi tavsifni beradi: "Biz muloqotning grammatik elementlaridan tashqari, tilning ijtimoiy, madaniy va pragmatik xususiyatlarining tabiatini ham o'rganamiz" [3].

Braun ikki turdagi o'rganish borasidagi mulohazasida yolg'iz emas. Barbara Oakley, mashhur "Qanday o'rganish kerak" masofaviy kursining muallifi, xuddi Shu hodisani talaba diqqatini jamlashning ikki xil usulini tasvirlab beradi. U ulardan birini fokuslangan rejim, ikkinchisini esa diffuz rejim deb ataydi [1].

Fokuslangan rejimda biz alohida vazifalarga, masalan, darslikdan bobni o'qishga e'tibor qaratamiz. Barbara Oakley bunda diqqatni muayyan davomiylikka, masalan, darsning dastlabki 25 daqiqasiga qaratishni tavsiya qiladi. Diffuz, ya'ni keng rejim miyani chalg'itish va assotsiativ qatorlar va kombinatsiyalar yaratishi mumkin bo'lgan vaqt uchun qoladi, zero bu fokuslangan rejimda mumkin emas.

O'qituvchi vaqti-vaqti bilan talabalarga tilning ular ko'pincha e'tibor bermaydigan ayrim jihatlariga e'tibor qaratishlariga yordam berishi kerak. Boshqa paytlarda esa talaba har bir xato haqida o'ylamasligi uchun ularni chalg'itish kerak. Didaktik elektron o'yinlar bunda katta ahamiyat kasb etadi. Unda, muloqot qilish jarayonida talabalarga umumiy tuzilish va ma'noni tushunish imkoniyatini beramiz, shunda ularning nutqlari yanada ravon bo'ladi.

Shu ma'noda, til kameraga o'xshaydi va o'qituvchi fotosuratdir. Talabalarni bir rejimdan ikkinchisiga o'tkazadi.

To'rtinchi metafora, Til – basketbol. Haqiqiy Maykl Jordanning o'yin mahorati ko'p qoidalarni Shunchaki yodlab olmaganligini ko'rsatadi. Ajoyib basketbolchi bo'lish uchun nima qilish kerak? Albatta, trener bilan ko'p mashq qilish va o'yin qoidalarini o'rganish kerak. Ammo yuqoridagi Maykl Jordanni hayotda ko'rganimizda tasavvurimizga kelgan dastlabki tushuncha bu "amaliyot" bo'lar edi. Agar dars davomida tilni mashq qilish haqida o'ylab ko'rilsa, "o'zlatirish", ya'ni uqish atamasi nimani anglatishi o'z o'zidan ma'lum bo'ladi. O'zlashtirish – bu tilni amalda qo'llash qobiliyatini anglatadi. Muloqot orqali ba'zi ma'no va g'oyalarni yetkazish uchun haqiqiy lingvistik muhitda boshqa odamlar bilan muloqot qilish qobiliyati. Axir, til Shuning uchun-ku.

Yozma nazoratlar va tilni o'rganish bo'yicha testlar foydali bo'lishi mumkin, ammo samarali o'zlashtirish uchun yetarli emas. Ko'p odamlar yillar davomida til kurslarida qatnashgan bo'lsada, uni hech qachon risoladagidek o'zlashtirmagan.

Shuning uchun bizning vazifamiz talabalarimizga nafaqat tilni grammatik qoidalar, test varaqlari, mashqlar yordamida o'rgatish, balki darsda bergan bilimlarni, materiallarni amalda qo'llashga va imkon qadar tez-tez mashq qilishga elektron o'yinlar orqali undashdir.

Basketbolda bo'lgani kabi, vaqt o'tishi bilan mahorat unutiladi. Agar mahorattan tez-tez foydalanilmasa, u g'oyib bo'ladi. O'qituvchining material berishi esa til o'rganuvchi uni o'rganadi, degani emas. Amaliyot til ko'nikmalarini real hayotda qo'llashni o'rganishga yordam beradi.

Ehtimol, amaliyotning yetishmasligi bilan kurashishga yordam beradigan asosiy usul bu 80/20 qoidasidir. 80/20 qoidasida 80% amaliyot bo'lishi kerakligini anglatadi – bu dars vaqtining asosiy qismi. Qolgan 20% esa nazariya, ko'rsatmalar, qoidalarni o'rgatish, talabalarga ilgari ko'rmagan yoki sezmagani narsalarga e'tibor qaratishlariga yordam berish uchun, tafsilotlarni aniqlashtirish uchun xizmat qiladi. Tilning basketbol ekanligini va o'qituvchi unda trener ekanligini unutmaslik kerak.

O'zbek tilini o'qitish jarayonining ikki rejimi. O'yin texnologiyasi o'rganilayotgan tilning ikki xil tomonini ko'rsata olish imkoniyatiga ega: Ichki va tashqi. Ichki tomoni nazariya bo'lsa, uni amaliyotsiz, jumladan o'yinsiz idrok etish qiyin. Shu ma'noda til o'rganishning ikki xil fokusi haqida yuqorida to'xtalgan bo'lsak-da, talabalar uchun ikkalasining ham samarasiga oid mulohazalarni kengroq olishni lozim topdik.

Fokuslangan rejim (zoom). Ushbu rejimda, talabalar diqqati tilning molekulyar jihatlariga qaratiladi. Masalan, bu yangi so'zlar ro'yxati, bir muncha vaqt mashqlar yoki fonetik jihatdan o'xshash so'z va iboralarning talaffuzi ustida ishlash bo'lishi mumkin. Muayyan narsalarni chuqurroq ko'rib chiqish ham Shular jumlasidan. Masalan, tuShum kelishigining belgisi yoki belgisiz qo'llanilishi o'rganilayotgan hodisaga qo'shimcha, ya'ni ortiqcha axborot bo'lib, hali tuShum kelishigining o'zini yaxshi o'zlashtirmagan, qo'llanilishi doirasi va vazifasini o'zlashtirmagan talaba uchun og'irlik qiladi. Ehtimol zeriktiradi ham. Biroq buni tashlab ketib ham bo'lmaydi. She'r yod oldim jumlasidagi ma'no she'rni yod oldim ma'nosiga

o'xshash erkanligi va muloqotda qaysi biri qaysi vaziyatda ishlatilishini ko'rsatib berish talab etiladi. Xo'sh, o'qituvchi o'z talabalariga bunday topshiriqlarni bajarishda qanday yordam berishi mumkin?

Eng yomon usullardan biri talabalarni barcha materialni yod olishga majburlashdir. Ba'zi talabalar kuniga 20 ta so'z o'rganishni o'zlariga maqsad qilib qo'yadilar, 40 ta so'zni o'rganish bundan ham yaxshiroq ekanligiga ishonch hosil qilganlar ham yo'q emas. Va agar 40 ta ajoyib bo'lsa, nega 80 tani o'rganmaslik kerak? Muammo Shundaki, miya ma'lumotni qayta ishlashga vaqt topa olmaydi. Bu go'yoki pirogni 180 daraja haroratda bir soat davomida pishirilsa, 360 daraja haroratda 30 daqiqa kifoya qiladi, degan fikrga o'xshaydi. Bu vaqtni tejamaydi, aksincha harorat oshirilsa, pirog yonib ketadi.

Agar kiruvchi ma'lumotlar miqdori ko'paytirilsa, miyaning "qaynab ketishi" ehtimoli ham yo'q emas. So'zlarni sifatli yodlab olish va xotirada uzoq saqlash uchun vaqt kerak bo'ladi. Bu miyaning xususiyatlariga mos ravishda asoslangan.

Buni amalga oshirishning ajoyib usullaridan biri interval bilan takrorlashdir. Ushbu uslub, ayniqsa, ro'yxat bilan so'zlarni o'rganishga harakat qiladigan talabalar uchun juda yaxshi. Bir vaqtning o'zida barcha so'zlarni yodlab olish va jarayon tugadi deb o'ylash o'rniga, talabalarga bu topshiriq uchun kichik, cheklangan vaqt ajratib, keyinroq unga yana qaytishlari tavsiya etiladi. Har safar vazifaga qaytilganda, intervallar orasidagi vaqt oshiriladi. Bu o'quv jarayonini yanada avtomatlashtirish imkonini beradi.

Interval bilan takrorlash usulidan foydalanadigan juda ko'p turli xil tizimlar mavjud. Masalan, Leytner tizimi. Uning yordami bilan allaqachon o'rganilgan materialdan ko'ra eng qiyin so'zlarni tez-tez mashq qilish mumkin. Misol uchun, agar kartalardagi yangi so'zlarni o'rganish kerak bo'lsa, kamroq xato qiladigan so'zlar alohida qutiga joylashtiriladi va u kamroq paydo bo'ladi. Shu bilan birga, eng qiyin bo'lgan so'zlar boshqa qutiga joylashtiriladi va ularni tez-tez o'rganishga qaror qilinadi.

Shuni unutmaslik kerak, bunday tizimlarni ixtiro qilishning hojati yo'q. Oddiy Internet qidiruvi turli natijalarni beradi, jumladan, kompyuter dasturlari va materialni tezroq va yaxshiroq eslab qolish imkonini beruvchi veb-saytlar Shular jumlasidan. O'qituvchi bunday ma'lumotlar ba'zasini o'quvchiga tavsiya etishi maqsadga muvofiq. Ushbu ilovalar va veb-saytlar odatda o'qituvchining talabaga tavsiya etadigan shaxsiy ro'yxatlarini yaratish yoki boshqa o'qituvchilar tomonidan yaratilgan ro'yxatlarni ko'rish imkonini beradi.

Yaxshi til o'qituvchisi talabalar uchun shaxsan o'zi bunday ro'yxatlarni tuzib beradi. Agar o'qituvchi intervalli takrorlashga unchalik jiddiy munosabatda bo'lmasa, osonroq yo'l bor. Hafta davomida ma'lum bir so'zlar guruhini eslab qolishga qaror qilinganda, kelajakda ham ushbu so'zlarni qo'llash unutilmasa bo'lgani.

Talabalarga yuqoridagi ro'yxatni taqdim etib, ulardan so'zlarni eslab qolishlarini talab etadigan, so'ngra talabani yangi material bilan yolg'iz qoldiradigan o'qituvchi odatda muvaffaqiyat qozonmaydi. Bunda faqat talabalar qaror qilgan narsaga erishiladi, ya'ni til o'rganish Shunchaki yodlash, keyin test yozib uyga ketish. Uyda esa o'rgangan hamma narsa unutiladi. Bu yaxshi samara bermaydi. So'zlar yarim yil davomida qaytib kelsin. Ular darslarda qayta-qayta paydo bo'lsin. Ana o'shanda natijaga erishiladi.

Diffuz rejim. Auditoriyada ushbu rejimda ishlash uchun qoidalar yoki yangi so'zlar ro'yxatidan til o'rganuvchilarni chalg'itish kerak. Bunda elektron o'yinlar katta ahamiyat kasb etadi. Sababi, partalarni surish, guruh bo'lib o'tirish, sherik tenlash, darsning qimmatli vaqtini olib qoyadi. Elektron shakldagi o'yinlar bu masalada samaraliroqdir. Talabalardan o'rganilgan grammatika yoki so'zlarni takrorlash talab qilinmaydi, lekin tildan erkinroq foydalanishga undaydigan umumiy topshiriqlar beriladi. Masalan, restoranda buyurtma berishni, do'konda poyabzal sotib olishni yoki eng yaxshi do'st yoki qiz do'stini tasvirlashni so'rash mumkin. Bu topshiriqlarning bir nechta to'g'ri javoblari borligini va ular uzoq yoki qisqa vaqt olishi mumkinligini sezish mumkin. Bu vazifalar turli grammatika va lug'atni o'z ichiga olishi va talabalarni chet tilida tabiiyroq muloqot qilishga undashi mumkin.

Til o'rganuvchilarning e'tibori tabiiy ravishda grammatika va yangi so'zlardan chalg'ib, ular o'ylagan va his qilayotgan narsalarga qaratiladi. To'satdan ular vazifani unutib, erkin gapirishni boshlashadi. Zero, darsda munozara, mulohaza va jiddiy muhokamadan ko'ra tabiiy til vaziyati kamroq.

Masalan, rusiyazbon talabaga o'zbek tilidan diktant yozdirganimga "qilingan" so'zini "qilingan" tarzida yozdi. Umuman olganda, u to'g'ri eshitti va eshitganidek yozdi. Vaholanki, biz auditoriyada kursning boshida alfavitni yod olgan va o'zbek tili alifbosida yumshatish belgisining yo'qligi va hozirgi lotin alifbosida

yolashgan harflarning mavjud emasligi haqida gaplashgan edik. Biroq talaba tilning umumiy xususiyati borasidagi ma'lumotdan bexabar bo'lgan. Ya'ni fokuslangan rejimdan diffuz rejimga o'tilmagan. Talaba o'zbek tilida undosh harflarning o'zi yumshoq talaffuz qilinib, yumshatish belgisiga ehtiyoj yo'qligini bilmagan. Natijada, bizning talaffuzimizdagi "g" tovushi uning o'z ona, ya'ni rus tilidagi "g" tovushini yumshatish uchun yolashgan "ya" tovushidan foydalanishga qaror qilgan. Talaba xato yozmasligi uchun bu tovushni ruscha talaffuz bilan istifoda etishim kerak edi. Biroq bu o'zbek tiliga xos emas.

Tahlil va natijalar. O'yinlarni ishlab chiqish va ishga tushirishning bir nechta tamoyillarini ajratib ko'rsatiladi:

1. Rivojlantiruvchi tamoyil – kasbiy va ijtimoiy tafakkurni rivojlantirishning didaktik vositasi hisoblanadi, bu kasbiy va ijtimoiy vaziyatlarni o'zbek tilida tahlil qilish, rivojlanish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal qilishning samarali modellarini ishlab chiqish va amalga oshirish imkonini beradi.

2. Modellashtirish tamoyili – real hayot (professional, kommunikativ va boshqalar)dagi vaziyat modellari asosida o'yin syujetlarini qurishga qaratilgan.

3. O'yin va didaktik maqsadlarni birlashtirish tamoyili - ikkita maqsaddan iborat: o'yin (muammoni hal qilish, g'alabaga erishish va boshqalar) va didaktik (shaxsiy o'sish).

4. Faollik tamoyili – talabalarni muayyan o'yin roli tufayli ularni muayyan faoliyatga jalb qilish orqali til o'rganishni talab qiladi. Aynan rolni o'z zimmasiga olish, rolni kutish, talablar va qoidalarga muvofiq rol o'tkazish orqali inson hayotiy voqealarni takrorlaydigan vaziyatlarda boshqa odamlar bilan munosabatda bo'lishni o'rganadi.

5. Muloqot tamoyili – o'yin ishtirokchilarining shaxsiy rivojlanishida shaxslararo muloqotning yetakchi rolini belgilaydi. Bu tamoyillar til ta'limida o'yin usullarining afzalliklarini ochib beradi, bu esa o'yindagi vaziyatni ishtirokchilar ma'lum bir rolni bajarib qoniqmaguncha ko'p marta o'ynash mumkinligidir. O'yin Shuningdek, o'rganishning ikkita muhim komponentini o'z ichiga oladi – zarur motivatsiya va ijobiy hissiy qoniqish.

Xulosa va takliflar. Ingliz tili, nemis tili kabi tillarni o'rganishda turli tayyor o'yinlarni o'zbek tili ta'limi uchun qo'llash orqali ham dars jarayonini tashkil etish mumkin. Umuman har bir pedagog o'z imkoniyatidan kelib chiqadi. Taqdimot dasturlarida ham o'yin tashkil etish mumkin. Internet sahifalarida o'yin yaratish dasturlari juda ko'p. Ularni o'rganish va yaratish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Барбара Окли и Терри Сейновски, совместно с Алистером МакКонвиллом, Tarcher-Penguin, август 2018 г.; Обучение нездоровому смыслу: практические взгляды на науку о мозге, чтобы помочь учащимся учиться, Барбара Окли, Бет Роговски, Терренс Дж. Сейновски. Тарчерперигее, 2021 г.
2. Дуглас Браун. Принципы обучения и изучения английского языка. - Upper Saddle River: Pearson Education, US, 2015. – 668 с.
3. Волхонская А.С., Клименко Е.В. Использование ролевых игр в реализации коммуникативного подхода в обучении иностранному языку студентов технического ВУЗа // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – № 2.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=27485>
4. Kadirova X. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda metafora. // «Развитие образования и культуры в условиях цифровизации: проблемы и перспективы», международная научно-практическая онлайн-конференция: 27-28 мая, 2022 год / Филиал Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова в городе Ташкенте; под общ. ред. А.Б. Маманазарова.
5. Kadirova, X.B. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda ta'lim sifatini belgilovchi omillar // International scientific journal of Biruni. 2022. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-tilini-xorijiy-til-sifatida-o-qitishda-ta-lim-sifatini-belgilovchi-omillar>

UDK: 378.808

Dilafroz KARIYEVA,

O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya akademiyasi Biznes ingliz tili kafedrası dotsenti v.v.b

E-mail: kariev_a@mail.ru

O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya akademiyasi v.b.dotsenti, PhD, Sh.Aripova taqrizi asosida

METHODS OF TEACHING ECONOMICAL TERMS

Annotation

This article discusses the issues of methodological organization of work on the study of terminological units in order for students to acquire professional information for conducting a professionally-oriented conversation.

Key words: Communicative competence, terminological vocabulary, semantics of meanings, specialty specifics, formation of a set of skills and abilities.

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы методической организации работы по изучению терминологических единиц с целью приобретения студентами профессиональной информации для ведения профессионально-ориентированной беседы.

Ключевые слова: Коммуникативная компетенция, терминологическая лексика, семантизация значений, специфика специальности, формирование комплекса умений и навыков.

IQTISODIY ATAMALARNI O'QITISH METODIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada talabalarning kasbiy yo'naltirilgan suhbatlarini o'tkazish masalalari bilan bog'liq ma'lumotlarga ega bo'lishlari uchun terminologik birliklarni o'rganish bo'yicha ishlarni uslubiy tashkil etish masalalari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Terminologik lug'at, kommunikativ kompetensiya, mutaxassislik xususiyatlari, ma'nolarning semantikasi, ko'nikma va qobiliyatlar to'plamini shakllantirish.

Introduction. When teaching students of economic specialties, the English language, we rely on a communicative approach to language teaching as the main way and purpose of teaching students to speak. Communication is the process of oral or written communication, which consists in obtaining information and evaluating it. Communicative-oriented training involves the formation of students' communicative competence, which is considered to be formed if future specialists use the English language to independently acquire and expand their knowledge and experience. We believe that in order to achieve this task, students' fluency in professional terminology and the basics of grammar of the language being studied is paramount.

Terminological vocabulary is necessary for students, first of all, when reading texts in the specialty in order to acquire professional information for conducting a professionally oriented conversation or discussion with specialists, as well as for writing an abstract, a message. Therefore, a language teacher needs to know what basic rules of terminological vocabulary exist, how to semanticize their meaning in texts on the specialty, with the help of which exercises to activate their further consolidation in oral and written speech.

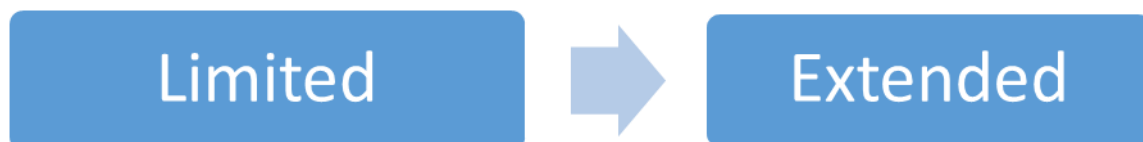
The work on the formation of terminological skills and abilities should be carried out in several stages, each of which includes:

– assimilation of a certain number of terms, their recognition, allocation and semantics in the text, active use in the process of independent utterance;

– formation of a set of skills and abilities related to the specifics of this group of terms.

The main goal of the first stage is the assimilation of terminological vocabulary. To achieve it, it is necessary to create conditions for transferring existing lexical skills to terminological units. The main objectives of this stage are the formation of skills to distinguish a term from a non-term, to create conditions for mastering the terminology of an economic specialty. To solve these problems, it is necessary to carefully select texts on the specialty from the position of the representation of terms and terminological combinations in them, to develop a system of exercises and tasks that would help to effectively solve the tasks.

I would like to agree with the creators of the test regarding such a trait of mine as the ability to remain outwardly calm in a difficult moment. The teacher should bring a good mood and a kind look to the audience. In addition to this, I would also like to note that when interacting with the audience, it is always necessary to remember that a student is a person with his own character, self-esteem, his own view of events and individual abilities to perceive the material. Thus, the continuum of interaction with the audience can be represented in the following form:

The main purpose of the second one is the formation of specific terminological skills and abilities related to the development of these units, the formation of skills and abilities to identify terminological combinations in the text, their differentiation from free phrases and the typical compatibility of the term, as well as the skills of independent disclosure of terminological combinations based on the analysis of its components, the use of term combinations in speech. To successfully solve these problems, it is necessary, in addition to

careful selection of textual material, to present composite terminological combinations based on syntactic constructions; to familiarize students with the main types of statements of the scientific style of speech (narration, description, reasoning) and the functions of the term in these types of texts.

Literature review. Comparative analysis is of particular importance for the study of theoretical, methodological and practical problems of translation. Among the followers of this approach are the

following scientists in the field of translation theory: Fedorov A.V., Komissarov V.N., Barkhudarov L.S., Schweitzer A.D., Retsker Ya.I., Mednikova E.M., Citkina F.A., etc. In the comparative study of two languages based on the analysis of translations, the most important objects of study are the translation unit and the translation equivalent. Ya.I. Retsker states that "by equivalents we mean such correspondences between words of two languages that are constant, equivalent and, as a rule, independent of the context" [3]. Equivalents are mostly terms, proper names, geographical names, realities, etc. Theoretically, terms should fall under absolute equivalents, i.e. there should be a complete coverage of the meaning of an unambiguous word (term) in a certain terminology. In practice, everything is different. In almost any term about the system, numerous violations of the law of the sign can be observed (a single correspondence of the plan of expression to the plan of content). The main sources of ambiguity of terms are polysemy and homonymy of terms. O.A. Akhmanova considers an equivalent as "a unit of speech that coincides in function with another, capable of performing the same function as another unit of speech" [4].

The following methods of translating terms are distinguished: lexical equivalent selection, untranslated borrowing (transcription, transliteration), translation calculus, transformational translation (concretization, generalization, functional replacement, etc.), descriptive translation /interpretation. The most commonly used methods of translation are transcription and transliteration, although often when using these methods, the meaning of the term is not fully disclosed.

Translation plays a huge and crucial role in the modern world. Thus, according to V.N. Komissarov, translation is "a type of language mediation in which the content of a foreign text is transferred to another language by creating a communicatively equivalent text in that language" [5].

The following methods of translating terms are distinguished: lexical equivalent selection, untranslated borrowing (transcription, transliteration), translation calculus, transformational translation (concretization, generalization, functional replacement, etc.), descriptive translation /interpretation. The most commonly used methods of translation are transcription and transliteration, although often when using these methods, the meaning of the term is not fully disclosed.

Analysis and results. The main goal of the third stage is to master the highly specialized terms of the economic specialty, as well as professional turns of speech. The objectives of this stage are: the formation of skills and abilities for the use of highly specialized terminological units in speech; familiarity with the structure of the terminological system of the sublanguage of economics, the formation of skills and abilities to analyze the morphological structure of a derived term, the assimilation of the most productive word-formation models; familiarity with the specifics of the functioning of the term, the definition of the main areas of their application. When teaching English to economics students, we consider it necessary to pay special attention to the selection of lexical material. And for this, first of all, it is necessary to identify the lexical composition of the scientific language of economics. As you know, economics, like any other science, has its own subject of research, its own concepts and categories. During the analysis, we found that, basically, the vocabulary in the texts on economics is made up of general literary words – 65.5% of all words, 25.9% of all words were terms (supply and demand, consumption, production relations, productive forces, capital, basis, incentives, costs and benefits, commodity, turnover, value, price, money, surplus product, budget, scarcity, export, import, etc.), 8.6% are words with a terminated meaning.

It should be noted that general literary units have also entered into the words with a terminated meaning, but in this context they acquire the meaning of the term, i.e. words acquire a specific coloring characteristic of this branch of science, in this case economics "Formally, the presence of the same word in dictionaries reflecting the vocabulary of colloquial or common and scientific styles speech, does not give the right to consider this word known, mastered, because in scientific texts it is another word" [1]. For example: management, marketing, consulting, leading, engineering, holding, leasing, clearing, scaling, dumping, franchising, transfer, off-shore, audit, restitution, dealer, distributor, realtor, revenue, costs, profit and loss, the average rate of return, break-even, and sponsor, etc.

In the language of economics, the word has one meaning, characteristic only of the scientific style of economics, "polysemous, stylistically neutral words are used in the scientific style not in all their meanings, which are characteristic of them in the system of the

general literary language, but only in one, less often – in two" [2]. So, for example, if the word "market" has several meanings (a place of retail sale of edibles and other goods in the open air or in covered shopping malls; a bazaar is something abusive, something that capitalism has slipped us, something like a flea market, etc.), then only one thing is assigned to the term in the economy its meaning: the sphere of commodity circulation, commodity turnover. Due to the structural and typological features of the English and Uzbek languages, calculus is often accompanied by a change in case forms, the order and number of words in a terminological phrase, the number of affixes, morphological or syntactic status of words: non-taxable income - tax-free income; maldistribution of costs – incorrect cost allocation; by laws – by-laws. The calculus technique is indispensable when translating terms and phrases. The method of lexical transformation also includes generalization (expansion of meaning), concretization (narrowing of meaning), functional replacement. So, for example, generalization takes place when "the measure of information orderliness of the original unit is higher than the measure of orderliness of the unit corresponding to it in the meaning of the translating language".

The terms "hire purchase" (BrE) installation loan (AmE) are often translated into Uzbek by the term "consumer credit". This equivalent, translators use the generalization method, since in the English terminology of economics there is already a term "consumer credit", the equivalent of which in Uzbek is "consumer credit". According to The Cambridge Dictionary of Economics, "hire purchase" is only a kind of consumer credit: consumer credit includes "credit accounts", "personal loans", "hire purchase". Thus, it would be possible to translate this term either by the method of descriptive translation, or by the method of simple transformation without the use of generalization of meaning, as it is done in the dictionary of B.G. Fedorov: hire purchase – rental of goods with an option to purchase them [9].

The main purpose of teaching a foreign language is the formation of communicative competence. A professional foreign language, or a foreign language for special purposes, solves professionally-oriented communicative tasks. It is impossible to solve such problems without knowledge of the terminology of your specialty.

Methods of teaching English terminology in a professional foreign language course for students are primarily methods of teaching information perception. The realization of information perception occurs through learning to perceive textual information. In the course of the discipline "Professional Foreign Language" for undergraduates, text information, as a source of new information, is authentic texts of a certain specialty. A master's student, as a professional, needs to form an analytical attitude to perceived textual information. At the same time, a professional should have a viewing reading of texts in order to be able to quickly assess the significance of the source of the text for him and find relevant information for him in order to identify the terms of his specialty, to clarify the meanings of the terms used in the text. Information for identifying English terms can be presented both by authentic texts taken from journals and authentic texts presented to undergraduates in the classroom as listening.

When perceiving textual information, there are four stages of using text information to identify language terms for special purposes, followed by their implementation in the field of professional communication in classes for teaching dialogic and monologic speech.

1. Viewing reading of the authentic text. Listening to authentic text. At this stage, familiarization with the text as a whole is carried out, identification of terms of a certain specialty in the text.
2. Professional interpretation of terms. At this stage, it is necessary to correlate the term with the explanatory dictionary, to identify the phenomenon of ambiguity, intra- and intersectoral synonymy and antonymy of terms.
3. Compilation of your own dictionary of language terms for special purposes while working with the text.
4. Using your own dictionary of language terms for special purposes in situations of professional communication in classes for teaching dialogic and monologic speech.

As training exercises within the framework of a communicative approach, we can offer the following:

- choose synonyms/antonyms for this term;
- express definitions of terms;
- arrange the terms according to a certain attribute or principle;

- identify a term that does not fit this semantic group;
- reverse translation of the term from English to Uzbek and vice versa;
- posing questions to the highlighted terms in the sentence;
- writing questions, the answers to which can be given terms;
- finish the following sentences;
- connecting disparate parts of a sentence into a coherent text;
- read the statements below and express your point of view on this issue;
- finish the sentences from the left column using the parts of the sentence from the right column;
- compose your own sentences with new terms;
- combine some groups of terms into a small monologue.

It is important to ensure that there is meaning when performing all types of exercises. The category of meaning is based on the real needs of students, their interests, conditioned by the real or possible context of activity [10].

In conclusion, the study showed that the process of internationalization of English-language economic terminology is due to extralinguistic factors, namely the globalization of economic processes. The number of English-language terms that are translated into Uzbek by direct borrowing varies in different semantic fields of economics.

Conclusion and recommendations. Thus, we came to the conclusion that the terminological vocabulary in the sublanguage of the economic specialty has its own specific features. For the conscious assimilation of economic terminology by students, a deep knowledge of the etymology and meaning of the most commonly used foreign language elements is required, i.e. constant term-forming units that concretize the term and determine its content. The experience of working with students of the economic and financial profile has shown that by getting acquainted with the terminological vocabulary, students consolidate active vocabulary, recall situations in which it was used, acquire professional communication skills, and also better assimilate the basic concepts related to their future professional activities.

REFERENCES

1. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. - М., 1974. С.38.14
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 2007. - С.522.
3. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. - М., 1973. - С.8
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 2007. - С.522.
5. Алексеев Л.Н. Термин как категория общего языкознания / Л.Н. Алексеев // Русский филологический вестник. - М., 1998. - Т. 83. - № 1. - 35 с.
6. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина / М.Н. Володина. - М., 2000. - 84 с.
7. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения / О.Д. Митрофанова. - М.: Русский язык, 1985.
8. Сенкевич М.П. Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений / М.П. Сенкевич. - М.: Высшая школа, 1984. - 105 с.
9. Федоров Б.Г. Англо-русский банковский энциклопедический словарь. - СПб., 1995. - С.190
10. Соловова, Е. Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс: пособие для студентов пед. вузов и учителей. - М.: АСТ: Астрель: Полиграф издат, 2010. - 238.

UDK: 373.5.015.31:52

Kunduz KARIMOVA,
Urganch davlat universiteti v.v.b.dotsenti
E-mail: q_karimova@mail.ru

O'zbekiston Milliy universiteti professori, f.-m.f.d M.Mamatov taqrizi asosida

TRAINING PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN SOLVING NON-STANDARD PROBLEMS

Annotation

The role of non-standard problems in the teaching of mathematics in elementary grades is discussed in the article. non-standard tasks, their introduction into the educational process is considered as a means of increasing the effectiveness of teaching mathematics and the activity of schoolchildren in learning. factors that should be paid attention to when teaching elementary school students to solve non-standard problems, the most characteristic features of non-standard tasks are mentioned.

Key words: Elementary class, student, non-standard task, reception, method, solution.

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ РЕШЕНИЮ НЕСТАНДАРТНЫХ ЗАДАЧ

Аннотация

В статье рассматривается роль нестандартных задач в преподавании математики в начальных классах. нестандартные задачи, их внедрение в учебный процесс рассматривается как средство повышения эффективности обучения математике и активности школьников в обучении. факторы, на которые следует обратить внимание при обучении учащихся младших классов решению нестандартных задач, упомянуты наиболее характерные особенности нестандартных задач.

Ключевые слова: Начальные классы, ученик, нестандартная задача, приём, метод, решение.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI NOSTANDART MASALALAR YECHISHGA O'RGATISH

Аннотация

Maqolada boshlang'ich sinflarda matematika fanini o'qitishda nostandart masalalarning o'rni yoritilgan. Nostandart vazifalar, ularni o'quv jarayoniga joriy etish matematikani o'qitish samaradorligini va maktab o'quvchilarining bilim olishdagi faolligini oshirish vositasi sifatida qaraladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini nostandart masalalarni yechishga o'rgatishda e'tibor qaratish lozim bo'lgan omillar, nostandart topshiriqlarning eng xarakterli xususiyatlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich sinf, o'quvchi, nostandart vazifa, usul, metod, yechim.

Kirish. Bugungi kunda kuchli bilimga ega o'quvchilarni tarbiyalash, zamon talablariga mos sifatli ta'limni ta'minlash, o'quvchi yoshlarni har jihatdan barkamol qilib voyaga yetkazishda dastlabki tushunchalarni berish, o'quvchilarning dunyoqarashini to'g'ri rivojlantirish masalasi maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilari hamda maktab o'qituvchilari zimmasiga ulkan mas'uliyatni yuklaydi. Davlatimizda yosh avlodning ta'lim-tarbiyasiga alohida e'tibor hamda g'amxo'rlik qilish davlat siyosati darajasida qaratilmoqda. Shu maqsadda mamlakatimizda zamonaviy ta'lim berish maqsadida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi kunda o'quvchilarni jamoaviy va yakka tartibda ishlash, mustaqil o'qib o'rganish, ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish, o'quvchilar barcha qobiliyatini yuzaga chiqarish maqsadida ta'lim sohasida yangiliklar yaratish borasida ilmiy tadqiqotchi-olimlar tomonidan ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bugungi kun o'quvchilariga matematikaga oid nostandart masalalarni, ularning turlari va yechish usullarini o'rgatuvchi, ularga bunday masalalar to'g'risida aniq ma'lumotlar beruvchi, o'quvchilarning kreativ qobiliyatini o'stiruvchi topshiriqlardan foydalanish maqsadida darsliklar, qo'llanmalar, monografiyalarni nashr etish, bo'lajak o'qituvchilarning bu sohadagi bilimlarini rivojlantirish, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini o'stirishga yo'naltiruvchi o'quv va sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish faoliyatiga oid metodik ko'rsatmalar, qo'llanmalar yaratish metodist olimlarimiz oldiga qo'yilgan, hal qilinishi kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb masalalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kun o'qituvchisi zamon bilan hamnafas bo'lishi bilan birga qobiliyatli, o'z ishini ustasi, mohir notiq va ijodkor bo'lishi talab qilinadi.

Qobiliyatli, o'z ishini ustasi bo'lgan o'qituvchilar o'z pedagogik kasbiy faoliyatini mukammal egallagan bo'lib, har bir darsini mohirona olib boradi, o'quvchilarni darsga bevosita bog'lay oladilar va ta'lim-tarbiya jarayonida har qanday qiyinchiliklarni qiynalmasdan bartaraf etadilar. Mohir notiq va ijodkor o'qituvchi o'quvchilarga bilim berish uchun turli metodlarni qo'llash bilan birgalikda o'quvchining ongiga ta'sir qiluvchi turli usullarni qo'llagan holda ularning ijodiy faoliyatiga, kreativ fikrlashlariga, intilishlariga yo'l-yuriqlar ko'rsata oladi.

O'qituvchining pedagogik qobiliyatini taxlil qilgan N.V. Kuzmina Shunday yozadi: "Talim — tarbiyada ro'y beradigan ko'pgina kamchiliklar o'qituvchi o'z pedagogik qobiliyatining amaliy yo'nalishlarini yaxshi bilmasligi, iste'dodning o'qituvchida yo'qligi natijasida ro'y beradi Maxsus qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchilar faqat o'zlari egallagan kasbiy yo'nalishlari bo'yicha muayyan faoliyat bilan muvaffaqiyatli Shug'ullanadilar" [5].

Qobiliyat bu bilim, ko'nikma va malakalar mahsuli bo'lishi bilan birga o'qituvchi o'qitish metodlarini egallash tezligi, izchilligi va olingan bilimning mustahkamligida namoyon bo'ladi. O'qituvchining o'quvchilarga bilim berishi yuksak darajada muvaffaqiyatli bo'lishi uning pedagogik qobiliyati qanchalik yuqori darajada ekanligiga bog'liq. Maktab o'qituvchisining faoliyati yosh avlodni ma'naviy barkamol, yetuk shaxs darajasida tarbiyalashda va yangi bilimlarni chuqur singdira olishida namoyon bo'ladi. Buning muvaffaqiyatli esa albatta o'qituvchining pedagogik qobiliyatiga bog'liq. O'qituvchi qobiliyati o'qitish faoliyati jarayonida shakllanib va rivojlanib boradi. Buning uchun o'qituvchida intilish, layoqat, zehn, qiziqish va matonat bo'lishi kerak.

O'z kasbiga muhabbatli va o'quvchilarni seva olgan, o'z mutaxassislik fanlarini mukammal egallagan, o'qituvchilik odobiga ega bo'lgan, bolalarni sevgan va ularning yoshiga mos muomala qilgan, o'z faniga ijodiy yondashgan, javobgarlikni his qilgan va tarbiyaviy bilimlarni chuqur egallagan o'qituvchi qobiliyatli bo'lib, u yaxshi natijalarga erisha oladi. Bunday xususiyatlarga ega o'qituvchi o'quvchi ongiga ta'sir etishning o'ziga xos usullarini biladi va u o'quvchilarning ongiga va xulq-atvoriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Agar o'qituvchi pedagogik mahoratga, psixologik tajriba va bilimlarga ega bo'lmasa, o'quvchilar ongiga ta'sir qila olmaydi, buning natijasida ta'lim-tarbiya jarayoni ijobiy natijalar bermaydi, o'qituvchi o'quvchilar va maktab jamoasining hurmat e'tiboriga sazovor bo'la olmaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini fanlarga oid qiziqishlarini orttirishning eng maqbul usuli bu fanga oid noodatiy topshiriqlardan va savol javoblardan foydalanishdir. Matematika fanida bunday masalalar nostandart masalalar deyiladi. Ko'pgina tadqiqotchilar nostandart vazifalarga ta'rif berganlar, ammo aniqroq va umumiy ta'rif L.M.Fridman tomonidan berilgan:

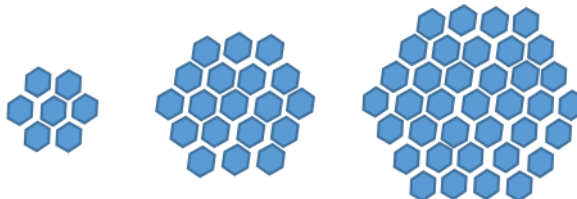
“Nostandart masalalar — matematika kursida ularni yechishning aniq dasturini belgilovchi umumiy qoidalar va qoidalar mavjud bo'lmagan masalalardir” [6]. Bunday masalalar o'quvchilarda ijodiy fikrlash va matematik tafakkurni rivojlantirish uchun mo'ljallangan. Shuningdek, nostandart vazifa deganda o'quvchi uni yechish usulini bilmagan vazifalar tushuniladi va bunday masalalarni hal qilishda o'rganilgan bilimlarga tayanish talab qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Nostandart topshiriqlarni oddiy, standart topshiriqlardan ajratib turadigan turli xil xususiyatlari mavjud. Nostandart vazifalarning o'ziga xosligi Shundaki, u o'quvchilardan ma'lum bir fikrlashni, mantiqiy tafakkurga ega bo'lishni talab qiladi. Topshiriqning nostandartlik xususiyati uning murakkabligida yoki yechish usulida emas, balki o'quvchilar uchun berilgan masala mazmunining notanishligi va yechish usulining noaniqligidadir. Bunday topshiriqlar o'quvchilar uchun umumiy yechish usuliga ega emas, faqat berilgan sharoitlarda, berilgan vaqtda yangi va g'ayrioddiydir. Bir xil turdagi bir necha nostandart masalalarni yechgandan so'ng, ularning o'quvchilar uchun g'ayrioddiylikni yo'qotadi ya'ni nostandart masalalar standart masalalarga aylanadi. Chunki o'quvchilar ularni yechish bosqichlarini o'rganib unga mos yechish usullarini ishlab chiqadilar. Maktabda amaliyotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan barcha topshiriqlarni qanday hal qilishni o'rgatishning imkoni yo'q, chunki bunday topshiriqlar turlicha va ularning soni deyarli cheksizdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini nostandart masalalarni yechishga o'rgatishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

1. Masalalar bosqichma-bosqich osondan murakkablikka qarab izchillikda berilishi kerak, chunki tizimlilikda berilmagan masalalar o'quvchilarda bir qator tushunmovchiliklar va qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

2. Masalalarni yechishda o'quvchilarga mustaqil ravishda ishlashga, agarda tanlangan usul noto'g'ri bo'lsa, yechim oxirigacha borish va yechish usuli xato bo'lganiga ishonch hosil qilish natijasida to'g'ri yechim izlash imkoniyatini berish kerak.

Berilgan masala nostandart masala bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qanday metodda va nechta usullarda o'rgatish mumkin.

1-usul. Birinchi oltiburchak 7 ta qismdan, ikkinchi oltiburchak 19 ta qismdan, uchinchi oltiburchak 37 ta qismdan iborat. Demak,

7, 19, 37,...

ketma-ketlikning 9-hadini topish masalasini hal qilish orqali berilgan masala yechimi topiladi.

2-usul. Oltiburchak qismlarini markazdan boshlagan holda qo'shib boriladi. “Birinchi oltiburchakda 1+6 ta, ikkinchi oltiburchakda 1+6+12 ta, uchinchi oltiburchakda 1+6+12+18 ta qism bo'lsa, 9-oltiburchakda nechta qism bor” masalasini yechish orqali berilgan masala hal bo'ladi.

3-usul. Oltiburchak qismlari qatorlarga ajratiladi va qatorlardagi qismlar qo'shib boriladi. “Birinchi oltiburchakda 3 qatorda 2+3+2 ta, ikkinchi oltiburchakda 5 qatorda 3+4+5+4+3 ta, uchinchi oltiburchakda 7 qatorda 4+5+6+7+6+5+4 ta qism bo'lsa, 9-oltiburchakda nechta qism bor” masalasini yechish orqali berilgan masala yechimi topiladi.

4-usul. Birinchi oltiburchakda 1+1+6 ta, ikkinchi oltiburchakda 1+1+6+2+6 ta, uchinchi oltiburchakda 1+1+6+2+6+3+6 ta qism bo'lsa, to'qqizinchi oltiburchakda nechta qism bor masalasini yechish orqali berilgan masala yechimi aniqlanadi.

5-usul.

1+6=

7+12=

19+18=

ifodalar berilgan. 9-ifodani tuzing va uning qiymatini toping.

Bu masalani yechish orqali ham berilgan masala yechimini topish mumkin.

Xulosa va takliflar. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga nostandart masalalarni yechishga o'rgatish orqali o'quvchilarda bir qator ijobiy xususiyatlar shakllanadi.

3. O'quvchilarga nostandart masalalarni yechishning ayrim usullari, metodlarini tanlashga, tanlangan usul va metodlarni mukammal tushunishga yordam berish kerak.

Har bir nostandart topshiriq muammoli masala bo'lib, bunday masalalar orqali:

o'quvchilarning kreativ fikrlashini va masala yechimlarini topishda izlanuvchanlikni talab qiladi;

o'quvchilarning aqliy faolligini va topilmagan yechimlarni izlashda topqirlikni oshirishni talab qiladi;

o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirishga, aqliy faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishga, ularning mustaqil fikrlashiga yordam beradi;

kutilmagan qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi va rivojlantiradi;

fikrlashning izchilligi, mantiqiyliqi, zukkoligi ya'ni o'quvchilarning matematik tayyorgarligi sifatini oshiradi va yaxshilaydi.

Nostandart topshiriqlarning eng xarakterli xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

shakli, mazmuni va masalaning yechish usuli bo'yicha noodatiy;

masalaga nisbatan qiziqish uyg'otib o'quvchini fanga bevosita bog'laydi;

kundalik hayotga mos va qiziqarli.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nostandart masalalarni yechish qobiliyatini maqsadli rivojlantirish orqali tanqidiy, mantiqiy fikrlashni, o'z o'ziga ishonchni va ta'limga qiziqishni rivojlantirishga erishiladi.

Tahlil va natijalar. 4 – sinf “Matematika” darsligida “Chastota” mavzusida 77 betda quyidagicha 9-masala berilgan.

Masala. Aziza shakllar chizdi. Har safar unda olti burchakli shakl hosil bo'ldi. Agar oltiburchakning tomoni 10 ta qismdan iborat bo'lsa, u holda bunday oltiburchakda nechta qism bo'ladi?

Boshlang'ich sinflarda nostandart masalalarni yechish orqali o'quvchilar o'qitish jarayonida o'rgatuvchi, tarbiyalovchi, rivojlantiruvchi, nazorat qiluvchi kabi didaktik tamoyillarni bajaradi.

O'qitish jarayonida nostandart masala va topshiriqlardan foydalanish ijodkorlikka, mantiqiy fikrlashga, matematik tafakkurning shakllanishiga yetaklovchi asosiy fikrlashni rivojlantirishga ma'lum ma'noda yordam beradi.

Nostandart masala bilan ishlash metodikasi o'quvchilarga masala mohiyatini anglash bosqichida qiyinchilik tug'diradigan holatlarni topib, ular bilan ishlash bo'yicha tavsiyalarni, yechish rejasini tuzishni, tuzilgan rejani amalga oshirish bosqichini, harakatlar va natijani tekshirib ko'rishga o'rgatadi va bular orqali real hayotdagi muammolarni oson hal qilish imkonini yaratadi.

Hozirgi davrda fanlarni matematiklashtirish matematik tafakkurning barcha amallarining o'ziga xos xususiyatga ega bo'lishiga olib keldi. Shu sababli matematik tafakkur uslubining o'ziga xos xususiyatlarini boshqa fanlarda keng qo'llaniladigan usullaridan emas, balki uning ob'ektlaridan izlash kerak. Matematik ob'ektlar turli moddiylikdan holi bo'lgan, bitta xususiyatga ega: bu ob'ektlar bir-biri bilan muayyan miqdoriy, fazoviy munosabatlarda. Matematika narsalarni o'rganmaydi, balki narsalar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Shuning uchun, narsalar orasidagi munosabatlar o'zgarib bu narsalarning boshqalari bilan almashtirilishining umuman ahamiyati yo'q.

O'qitish va bilish - bu murakkab jarayon bo'lib, ular birinchi navbatda o'qituvchi va o'quvchining faoliyatini o'z ichiga oladi. Shuning uchun o'qituvchi nafaqat o'z mavzusi bo'yicha ilmiy ma'lumot beradi, balki o'quvchining o'quv faoliyatini rejalashtiradi, tashkillashtiradi, nazorat qiladi, shakllangan ko'nikmalarini, fikrlashlarini va bilimlarini amalda qo'llash qobiliyatini rivojlantiradi - bularning barchasi o'quvchiga yordam beradi.

1. Фридман Л.М. Изучаем математику: Кн. для учащихся 5-6 кл. общеобразовательных учреждений. - М.: "Просвещение", 1995. - 255 с.
2. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения / В. В. Давыдов. — М.: Интор, 1996. Стр. 56.
3. Rayxanov Sh.R., Qosimov F.M. O'quvchi ijodiy faoliyatini oshirishda mantiqiy topshiriqlarning roli / To'plam.: O'qitishning pedagogik-psixologik asoslari: Muammo va istiqbollar. –Buxoro: 2002. 198- b.
4. E.G'oziev. Psixologiya. Toshkent: O'qituvchi. 2008. 351 bet.
5. Фридман, Л. М. Как научиться решать задачи [Текст] / Л. М. Фридман, Е.Н. Турецкий. - М. : Просвещение, 1984. - 175 с.
6. B.Ya. Yagudayev. Ajoyib sonlar olamida. Toshkent: Oqituvchi. 1973. 230-b
7. Karimova K.R. The Content and Essence of the Concept of Logical Problem in Primary Education. International Journal on Integrated Education. Volume 5, Issue 1, Jan 2022. - P.219-223.
8. Mamatov M.Sh., Mamadjanova M.K. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkur qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda mantiqiy masalalarni o'rni va ahamiyati. Xalq ta'limi. –Toshkent, 2020.- №5. -B. 56-60.
9. Ibragimov N.Sh. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning matematik qobiliyatlarini rivojlantirish. Pedogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) dis. avtoreferati. Termiz, 2021. – 125 b.
10. Perelman Y.I. Qiziqarli matematika. T: Sharq. 2018. -174 b.

Mavluda KARIMOVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: Movludakarimova420@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori pfd. R.D.Shodiyev taqrizi asosida

BIOLOGIYA FANIDAN TALABALARNI METODIK TAYYORGARLIGINI AMALGA OSHIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada biologiya fanidan talabalarni metodik tayyorgarligini amalga oshirishning nazariy asoslari hamda pedagogning metodik tayyorgarlik tizimi — pedagogik tizim bo'lib, funksional va tizimli tarkibiy qismlar to'plamini o'z ichiga oladi. Shuningdek, ularning o'zaro ta'siri shaxsning integrativ xislati - o'quv jarayoniga metodik tayyorgarligini keltirib chiqaradi.

Kalit so'zlar: Pedagogika, paradigma, konservativ, prognostik, predmet, obyekt, funksional, kontingent.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕАЛИЗАЦИИ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ ПО БИОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье представлены теоретические основы методической подготовки студентов по биологии и система методической подготовки педагога - педагогическая система, включающая в себя совокупность функциональных и системных компонентов. Также их взаимодействие создает интегративный характер личности – методическую подготовку к образовательному процессу.

Ключевые слова: Педагогика, парадигма, консервативная, прогностическая, предметная, объектная, функциональная, контингентная.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF METHODOLOGICAL TRAINING OF STUDENTS IN BIOLOGY

Annotation

This article contains the theoretical basis for the implementation of methodological training of students in biology, as well as a set of functional and systemic components of the pedagogical training system - a pedagogical system. Also, their interaction leads to the individual's methodical preparation for the Integrative trait - educational process.

Key words: Pedagogy, paradigm, conservative, prognostic, subject, object, funksional, contingent.

Kirish. Pedagogning metodik tayyorgarlik tizimi — pedagogik tizim bo'lib, funksional va tizimli tarkibiy qismlar to'plamini o'z ichiga oladi. Ularning o'zaro ta'siri shaxsning integrativ xislati — o'quv jarayoniga metodik tayyorgarligini keltirib chiqaradi. Metodik tayyorgarlik tizimining funksional tarkibiy qismlari talabalarning o'quv-metodik faoliyatini boshqarish funksiyalarini o'zida namoyon etgani holda, ular maqsadli, motivatsion, operatsion, nazorat-tuzatish funksiyalaridan tashkil topadi. Tizimning tarkibiy qismlariga maqsad, vosita, texnologiyalar va ta'lim natijalari tegishlidir.

So'rovnomalarning tahlili Shuni ko'rsatdiki, o'tgan asrning so'nggi choragida pedagoglarning sakson besh foizi muntazam ravishda uslubiy adabiyotlarni o'rganishgan, shu davrning to'qsoninchi yillariga kelib esa unga faqatgina oltmish foiz atrofida o'qituvchilarga qiziqish bildirishgan. Ulardan to'rtinchi qismigina pedagogika va psixologiya bo'yicha adabiyotlarni o'qishgan. Bitiruvchilarning faqat 27 foizi professional tanlovini tasdiqladi. Bu davrda pedagoglar eng asosiy sifatida metodik qiyinchiliklarni, ya'ni yuqori sifatli bilim va ko'nikmalarga qanday erishish mumkinligini ko'rsatgan bo'lsa, o'tgan asrning so'nggi vaqtiga kelib muloqotdagi qiyinchiliklar, ya'ni talabalar, ota-onalar, xodimlar jamoasi bilan ziddiyatli vaziyatlarning oldini olish kabilar yetakchi o'rinni egallagan.

Bundan Shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagoglarning o'zlaridagi ishonchni yo'qolishi, shubhalanish, ziddiyatlarga moyil bo'lishligi kabilar - pedagoglarning malakasi yetishmasligidan, oliy ta'lim muassasalaridagi kasbiy tayyorgarlikni amalga oshirish yetarli darajada emasligidan darak beradi. Bunday holat oliy ta'lim muassasasidagi metodik ishlarning yetarli emasligi bilan bog'liq. Bu esa, pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi zamonaviy maktabning ularga qo'yadigan talablariga mos kelmasligini ko'rsatadi. O'quvchilar kontingentining o'ziga xos xususiyatlari Shundaki, o'quvchilarning ba'zilar ular bilan doimiy ishlashni, kengroq bilimlar va puxta pedagogik mahoratni talab qiladigan sirasiga kiradi. Bu holatlar murakkab, ba'zan haddan tashqari imkonsiz vazifalarni qo'yadi va ularning yechimini pedagoglar o'z kuchi bilan hal qila olmaydi.

Shunday qilib, bugungi kunda pedagogik jarayonning samaradorligi kasbiy faoliyatning to'la huquqli subyekti sifatida o'zini anglaydigan shaxsiy-barqaror, ichki jihatdan yaxlit va kasbiy nuqtai

nazardan amalga oshirilayotgan pedagoglarning faoliyati bilan belgilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Pedagogika fani va amaliyoti zamonaviy ta'lim paradigmasi, pedagogning shakllanishi, mahoratini boshqarish funksiyalari, mazmuni va tartiblari sharoitida pedagogning kasbiy xabardorligi mohiyatini real anglash muammosiga duch keladi (Ишмелкова Л.В. 2002).

Ushbu muammo doirasida: o'zgaruvchan jamiyatning ehtiyojlari va mavjud pedagogik ta'lim tizimining an'analari; ta'lim muassasasi faoliyatining o'zgargan shartlari va pedagoglarning professional rivojlanishini boshqarishning konservativ usullari; ta'limni texnologiyalashtirishga bo'lgan talab va ushbu hodisani pedagogika nazariyasida o'rganishning yetishmasligi; pedagoglarga qo'yiladigan zamonaviy talablar va ularning kasbiy mahoratining haqiqiy darajasi; pedagogika texnologiyalarini muayyan sharoitlar uchun loyihalashtirish amaliyotiga bo'lgan haqiqiy talab va pedagoglardagi samarali faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarning yetishmasligi; pedagoglarning texnologik loyihalashtirish faoliyatida pedagogik amaliyot ehtiyojlari va amaliyotchi pedagogning texnologik loyihalashtirish mahoratini shakllantirishning ilmiy asoslangan mexanizmlari yo'qligi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni aniqlash zarur.

"Talabalarni zamonaviy maktabda ishlashga pedagoglik kasbiga tayyorlashni takomillashtirishning dolzarb muammolari" nomli maqolada pedagoglarni kasbiy va metodik tayyorlashning bir qator jihatlarini atroflicha tahlil qilib chiqilgan (Усова А.В. 2001).

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunda pedagoglarning mehnat faoliyati tobora ijodiylik kasb etmoqda. Biroq, agar pedagogda ijodiy faoliyatning tarkibiy qismlari shakllangan bo'lsagina, u ijodiy faoliyat yuritadi. An'anaviy faoliyat yuritadigan pedagogni tayyorlashdan metodik bilimlarga ega bo'lgan, tadqiqot olib boradigan, innovatsion turdagi maktabda ishlashga tayyor, o'z-o'zini tarbiyalashga qodir bo'lgan va insonparvarlik tamoyillarini pedagogik faoliyatda amalga oshirishga qodir bo'lgan tadqiqotchi pedagogni tayyorlashga o'tish vaqti keldi.

Bo'lajak pedagog modelida innovatsiyalarni yaratish, rivojlantirish va tadqiq qilish uchun qobiliyat va psixologik tayyorgarlik, ya'ni innovatsion faoliyatni amalga oshirish qobiliyati markaziy o'rinni egallashi kerak. Shuning uchun bugungi kunda pedagoglarni turli, xususan, gumanitar, tabiiy fan, texnologiya yo'nalishli maktablarda ishlashga tayyorlash kerak.

Hozirgi vaqtda, respublikamiz xalq ta'limi tizimida maktablar, tabiiy fanlar yo'nalishida maxsus xarakterdagi profillar ajratilmoqda, ular: fizika-matematika, kimyo-biologiya, biologiya-geografiya, psixologiya-biologiya va Shu kabi yo'nalishlaridir. Faqat bunday chuqur o'zgarishlar maktab o'quvchilarining manfaatlari tarkibida maktabga yuqori reytinglarni qaytaradi va maktab ta'limini ijtimoiy rivojlanish jarayonlarining faol elementiga aylantiradi.

Tadqiqotlarimiz Shuni ko'rsatdiki, zamonaviy maktablarning dasturiy- metodik ta'minoti yetarli darajada emas. Muqobil darsliklar haqida fikr yuritish o'rinli emas, chunki unday darsliklarni o'zi mavjud emasdir. O'quv qo'llanmalari yetishmasligi, shuningdek, pedagoglarning maktabda tabaqalashtirilgan ta'limni amalga oshirishga yetarli darajada tayyor emasligi qayd etildi. Albatta, asosiy ta'lim va kasbiy ta'limning maqsadlari, vazifalari va Shunga mos ravishda mazmunini ajratish zarur. Bunday bo'linish kelajakda ham davom etadi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi vaqtda predmetli ta'lim inqirozni boshdan kechirmoqda. Lekin Shu bilan birga, zamonaviy pedagoglardan yuqori malakaga ega bo'lishni talab qiladigan yangi bilimlar, yangi texnologiyalar va yangi kasblar paydo bo'lyaptimi?

“Xabardorlik” tushunchasi ko'plab ta'riflarga ega.

Xabardorlik - muayyan harakatlarni samarali bajarish va kerakli natijaga erishish uchun zarur bo'lgan qobiliyatdir.

Xabardorlik - pedagogga uning pedagogik faoliyati, pedagogik mulqotining shakllanganligini va pedagogning shaxsiyatini muayyan qadriyatlar, ideallar va pedagogik ongning tashuvchisi sifatida belgilaydigan zarur bilim, mahorat va ko'nikmalarga ega bo'lishdir.

U maxsus bilim, ko'nikma, fikrlash usullarini, shuningdek, o'z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni o'z ichiga oladi. Shuning uchun, ta'limda u yoki boshqa xabardorlikka ega bo'lishga imkon beradimi, degan savol tug'iladi. Shu bois o'z kasbiy mahoratini o'sishini rag'batlantirish orqali mustaqil ravishda o'rganish zarur.

Zamonaviy biologiya pedagogikasining kasbiy faoliyati: axborot komponenti, ya'ni axborotni to'plash, tanlash, tizimlashtirish, tahlil qilish, tuzish, umumlashtirish, baholash, o'zgartirish mahorati va Shu kabilar; tadqiqot komponenti, ya'ni muammoni topish va dolzarblashtirish, maqsadlar, vazifalar, predmet, obyekt, taxminlarni yaratish, tadqiqot usullarini aniqlash, kuzatuvlar, eksperiment o'tkazish, xulosalarni asoslash qobiliyati va Shu kabilar; intellektual komponent — tizimlashtirish, umumlashtirish, taqqoslash, ajralmaslik, tushunish, refleksiya va Shu kabilar; ijodiy komponent — urg'u berishni tiplash, rekonstruksiyalash, modernizatsiyalash mahorati va Shu kabilar; tashxis qilish komponenti — diagnostika qilish, olingan natijalarni qayta ishlash mahorati; bashoratlash komponent — maqsadlarni belgilash, taxminni shakllantirish, qonuniyatlarni aniqlash mahorati va Shu kabilar; kommunikativ komponent — aloqalarni o'rnatish, axborot almashish, o'zaro ta'sirlar yaratish mahorati va Shu kabilar; aksiologik komponent — obyekt va nazorat shakllarini tanlash, parametrlarni tanlash, natijalarni me'yorlar bilan taqqoslash mahorati va Shu kabilar; boshqaruv komponenti - boshqaruvni tashkil qilish, rag'batlantirish, nazorat qilish, tuzatish mahorati va Shu kabilar; loyihalashtirish komponenti - sharoitlarni yaratish, rejalashtirish, loyihalashtirish, konstruksiyalash, modellashtirish mahorati va Shu kabilar o'z ichiga olishi kerak.

Biologiya pedagogikasining kasbiy shakllanish trayektoriyasini loyihalash texnologiyasi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

Muvofiqlik tamoyili — ta'lim standartining barcha bloklari va ularning mazmuni kasbiy rivojlanish trayektoriyasida aks ettirilishi kerakligini anglatadi.

To'liqlik tamoyili — kasbiy xabardorlik, kasbiy faoliyatning mazmuni maktab ta'limining mazmuni va ularning tashuvchilari, ya'ni elektron axborot ta'lim resurslari, darsliklar, uslubiy qo'llanmalar va Shu kabilar bilan mos bo'lishi kerakligini anglatadi.

Maqsadli birlik tamoyili — ta'lim tizimining barcha tarkibiy qismlarini pedagogning shakllanishiga yo'naltirish zarurligini tasdiqlaydi.

Umumiy kasbiy yo'nalish tamoyili — pedagogika tizimining har qanday komponenti kasbiy malakani shakllantirishga hissa qo'shishi kerakligini tasdiqlaydi.

Bilimlarni tizimligi tamoyili — kasbga yo'naltirilganlik bo'lib, predmet mazmuniga mos keladi.

Qulaylik tamoyili - o'quv jarayonining barcha ishtirokchilari uchun qulay.

Nazariya va amaliyotning birligi tamoyili - nazariya va amaliy yo'nalish va kasbiy ta'limning muvozanat mezonidir.

Bo'lajak pedagog kasbiy rivojlanishining oltita bosqichi aniqlangan, ular: shakllanish trayektoriyasining kasbiy tasavvuri, predmetli-kursning boyitilganligi, mikro maqsadlarning pozitsiyasidan makrothallil, o'quv kurslarining mikro maqsadlarini semestrda muvofiqlashtirish, natijalarni tizimlashtirish, bo'lajak pedagogning kasbiy shakllanishi trayektoriyasini tuzish hisoblanadi.

Bunday trayektoriya har bir semestrdan ish yuki darajasini, alohida kurslarni o'qitishning o'zaro bog'liqligini va ketma-ketligini aniqlashga imkon berib, bu umuman pedagogni jamoaviy o'qitish uslubiga yo'naltiradi va uni individuallashtirish uchun sharoit yaratadi.

Pedagoglarni tayyorlashning no'anaviy tizimi talabalarning ta'lim va kasbiy faoliyati ta'lim tizimida birlashtiruvchi omil bo'lishiga asoslangan bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ta'lim jarayonining mantig'i amaliyotdan, subyektiv tajribadan nazariy umumlashmalarga sxemasi bo'yicha quriladi, talabalarning kasbiy faoliyati tajribasini faol o'zlashtirishi esa oliy ta'lim muassasasidagi o'qishning dastlabki bosqichlaridan boshlanadi. Bunday holda, nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'rtasidagi munosabatlar sezilarli darajada o'zgaradi, kasb bilan bog'liq tajribani o'zlashtirish esa bosqichma-bosqich va tizimli ravishda amalga oshiriladi. O'zlashtirish bo'yicha pedagogik amaliyotni talabalar mintaqadagi eng yaxshi maktablarda o'taydi. Ta'lim vositalarining butun tizimi nafaqat pedagogik faoliyat tajribasini egallashga, balki umuman mutaxassis shaxsini shakllantirishga ham qaratilgan bo'ladi. Bundan tashqari, har bir talaba o'quvchilarning barcha yosh guruhlarini bilan ishlash metodikasini o'rganadi. Mutaxassislarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishi jarayoni kasbiy tayyorgarlikning butun davrida kuzatiladi.

Quyidagilarga afzalliklar sifatida ega bo'lgan o'quv jarayoni tashkil etishning odatiy shakli — darsni almashirish bo'yicha savol paydo bo'ladi. Ya'ni, u ta'limning muntazamligini ta'minlaydi, intellektual mehnatning turli ko'nikmalarini shakllantiradi, maktabda talabalarni ish bilan ta'minlaydi, bo'sh vaqtni kamaytiradi, shuningdek, o'quvchiga e'tibor, bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish qiyinligi, ishning bir xil tezligi va tartibi, talabalar o'rtasidagi cheklangan mulqot, o'quvchilarga boshlangan ishni oxirigacha yetkazishlariga yo'l qo'ymaydigan o'quv fanlari jadvalidagi tez-tez o'zgarishlar kabilardir.

Shunday qilib, kasbiy xislatlarni rivojlantirish oliy ta'lim muassasalari fanlarini o'rganish jarayonida olingan turli bilimlar, ko'nikma va mahoratlarni ijodiy qayta ishlashni o'z ichiga oladi. Boshqacha qilib aytganda, maktabdagi ijodiy faoliyatga tayyorlash uchun talabalarda ilmiy fikrlash uslubini shakllantirish, ya'ni ularga faqat tayyor amaliy tavsiyalarni o'rganishni emas, balki umumiy ilmiy tushunchalar, prinsiplar bilan o'ylashni o'rgatish; ularni o'qitish metodikasi va innovatsion texnologiyasi bilan ta'minlanish zarur.

Xulosa va takliflar. Zamonaviy ta'limning eng muhim xususiyati uning o'quvchilarni ijtimoiy o'zgarish holatini faol ravishda rivojlantirishga tayyorlashga qaratilganligi bo'lib, shu bois zamonaviy pedagogning vazifalaridan biri o'quvchilarning axloqiy tarbiyasini kuchaytirish hisoblanadi.

Zamonaviy oliy pedagogik ta'lim sohasida ta'limni insonparvarlashtirish — shaxsning yaxlit va uyg'un rivojlanishiga mosligi kelishi kerak; oliy ta'limning uzluksizligi va ko'p bosqichliligi ta'lim muassasalari va bilim olish shakllarining o'zgaruvchanligi ta'lim muassasalaridan har qanday masofada axborot-ta'lim muhiti orqali aholiga ta'lim xizmatlarini ko'rsatadigan masofaviy ta'lim kabi bir nechta tendensiyalar mavjuddir.

Ta'limda funksional yondashuv bilimlarning inson hayotiy faoliyati davomida zaruriyati hamda uni bilishga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqib, mustaqil faoliyati davomida tajribalar hamda amaliy topshiriqlar asosida funksional vazifalarni nuqtai nazaridan nazariy bilimlarni o'zlashtirish, ko'nikma hamda malakalarni tarkib topirishga qaratilgan jarayondir. Ta'lim jarayoniga bunday yondashuvning afzalligi YUNESKO tomonidan bugungi kun ta'lim sohasi oldiga qo'yilgan talablarda ham o'z ifodasini topgan. Jumladan, ta'limning fundamental maqsadlari sirasiga quyidagilar kiritiladi:

Bilim olishga o'rgatish (o'qish yo'llarini o'rgatish);

Mehnat qilishga va daromad qilishga o'rgatish (mehnat qilishni o'rgatish); Yashashga o'rgatish (maishiy bilimlarni o'rgatish).

ADABIYOTLAR

1. Беспалько В.П., Татур Ю.Г. Системно – методическое обеспечение учебно воспитательного процесса подготовки специалистов. – М.: Высшая школа, 1989. – С.192.
2. Karimova M.H. Biologiya fani o'quv-metodik ta'minotini takomillashtirishning o'ziga xos aspektlari. Mug'allim ham yzliksiz

- bilimlendiri'. №5. 2020.
3. Karimova M. H. "O'qituvchining metodik tayyorgarligi tizimida tarkibiy komponentlar kombinatsiyasining o'rni." Xalq ta'limi. №6. 2021, -35 b.
 4. Karimova M. H. "The Structural model of methodological training of teacher in teaching biological sciences." - ACADEMICIA. An international Multidisciplinary Research Journal. 2021,-365 page
 5. Karimova M. H. "Oliy ta'lim muassasida bo'lajak biologiya o'qituvchisining tayyorgarligi amalga oshirish yullari." Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya. Qarshi 2022 yil. 17-18 may. 657-661 bet.
 6. Karimova Mavluda Hakimovna "A Complex of Tools for Teaching Biology in Various General Educational Institutions." Eurasian Scientific Herald September. 2022. 77-81 page.

Saida KARIMOVA,
Guliston Davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: saida@mail.ru

Falsafa fanlari doktori, dotsent I.Siddiqov taqrizi asosida

ISSUES OF PROVIDING IDEOLOGICAL SECURITY IN THE NEW UZBEKISTAN STRATEGY

Annotation

In the article, the issue of ideological security, which is becoming more and more important in the conditions of today's globalization, and the factors affecting it, are highlighted, within the framework of the reforms being carried out in New Uzbekistan, in particular, the Action Strategy and the Development Strategy for 2022-2026. the significance of the performed tasks in ensuring ideological security is revealed.

Key words: Ideological threat, ideological security, reform, strategy, economic factor, social factor, political factor, strategy, Action strategy, Development strategy.

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В НОВОЙ СТРАТЕГИИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В статье освещена проблема идеологической безопасности, которая становится все более актуальной в условиях современной глобализации, и факторы, влияющие на нее, в рамках реформ, проводимых в Новом Узбекистане, в частности, Стратегии действий и Стратегии развития на 2022-2026 годы. Раскрывается значимость решаемых задач в обеспечении идеологической безопасности.

Ключевые слова: Идеологическая угроза, идеологическая безопасность, реформа, стратегия, экономический фактор, социальный фактор, политический фактор, стратегия, Стратегия действий, Стратегия развития.

YANGI O'ZBEKISTON STRATEGIYASIDA MAFKURAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH MASALALARI

Annotatsiya

Maqolada bugungi globalashuvsharoitida tobora muhim ahamiyat kasb etib borayotgan mafkuraviy xavfsizlik masalasi, unga ta'sir etuvchi omillar yoritilgan bo'lib, Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlar, xususan, Harakatlar strategiyasi va 2022-2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan vazifalarni mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlashdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Mafkuraviy tahdid, mafkuraviy xavfsizlik, islohot, strategiya, iqtisodiy omil, ijtimoiy omil, siyosiy omil, tegiyasi, Harakatlar strategiyasi, Taraqqiyot strategiyasi.

Kirish. Shiddat bilan kechayotgan Globalashuv jarayonlari XXI asrga kelib, bashariyat oldiga ko'plab muammolarni qo'y moqda. Bugungi mafkuraviy kurashlar avj olishi natijasida tobora tahlikali tus olayotgan dunyoda odamlar ayniqsa yoshlarimiz ongini va qalbini maxf etishga, egallashga qaratilgan g'oyaviy-mafkuraviy kurashlar avj olib borayotgan vaziyatda turli xil usul va vositalar bilan qurollangan ichki va tashqi xavf-xatarlar namoyon bo'lmoqda. Bunday sharoitda mafkuraviy tahdidlarni o'z vaqtida anglab, oldini olish eng muhim vazifaga aylanmoqda.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Milliy o'zlik va ma'naviy qadriyatlarga qarshi tahdid va xatarlar tobora ortib bormoqda. Dunyodagi ayrim siyosiy markazlar tomonidan ba'zi hududlarda sun'iy ravishda beqaror vaziyat yuzaga keltirilmoqda, norozilik kayfiyatlari avj oldirilmoqda. Ayniqsa, bugun tobora chuqurlashib borayotgan global iqtisodiy inqiroz turli fitnalar uchun yanada qulay sharoit yaratishni unutmashimiz lozim.

Mana shunday o'ta tahlikali sharoitda hammamiz sezgir va ogoh bo'lishimiz, avvalo, xalqimizning tinchligi va osoyishtaligini, milliy manfaatlarimizni o'ylab asl insoniy qadriyatlarimiz o'rnini buzg'unchi g'oyalar egallab olishiga yo'l qo'ymasligimiz zarur"[1].

Adabiyotlar tahlili. Xavfsizlik xususan, mafkuraviy xavfsizlik masalasi azal-azaldan har qanday tuzilmaning hayotidagi eng asosiy va juda muhim yo'nalish, omil sifatida e'tibor qilib kelingan. Shu sababli mazkur masala ko'plab olimlarimizni diqqatini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Bu borada yurtimiz yetakchi olimlaridan Mamashakirov S, Xolbekov A, Lafasov M.[2] Markaziy Osiyodagi g'oyaviy jarayonlar va mafkuraviy tahdidlar masalalarini tadqiq etishgan bo'lsa, Otamurodov S. milliy-ma'naviy xavfsizlik masalalari [3], Abbosxo'jayev O, Umarova N, Qo'chqorov R kabi olimlarimiz mafkura poligonlaridagi kurashlarni[4] tahlil etishgan. Shuningdek, xorijiy olimlar

Litvinov E.[5] xavfsizlik tushunchalarini falsafiy jixatlarini, Kuznetsev Y., Nikolskiy V. o'z izlanishlarida jamiyat va davlat

xavfsizligini ta'minlashga doir masalalarni[6] o'rganishgani e'tiborga molik.

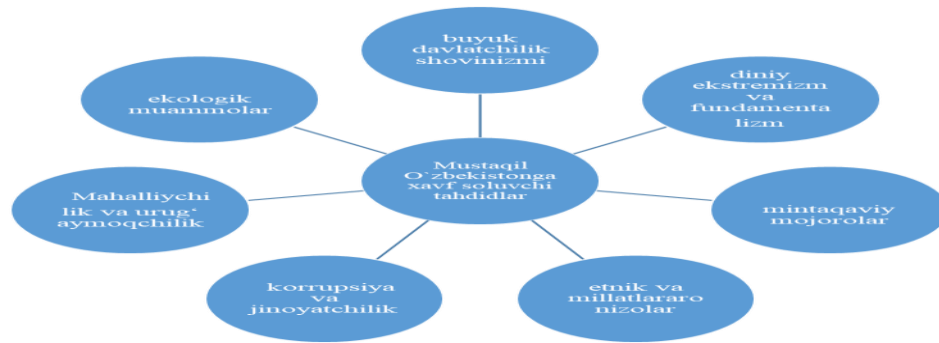
Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni olib borishda ilmiy manbalarni tahliliy tadqiq etish, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar. 90-yillargacha sovuq urush davrida dunyoning mafkuraviy manzarasi ikkita lager o'rtasidagi kurash belgilagan bo'lsa, Sobiq Ittifoq parchalanib ketgach, sovuq urush barham topgach, ikki qutbli dunyo ko'p qutbli dunyoga aylanib ketdi. Dunyoning mafkuraviy manzarasida keskin o'zgarishlar sodir bo'lib, siyosiy maqsadlarga xizmat qilishga mo'ljallangan turli mafkuralarning faollashish tendensiyasi yuzaga keldi.

Uzoq illar davomida Sobiq Ittifoqqa qaram bo'lgan, siyosiy va boshqa sohalarda o'z erkinligiga ega bo'lmagan Markaziy Osiyo mintaqasidagi qardosh davlatlar faqatgina XX asrning 90-yillariga kelibgina o'z mustaqilligiga ega bo'ldi.

Istiqlolga erishganidan so'ng, Markaziy Osiyo hududida joylashgan davlatlar oldida mustaqillikni asrab qolish, shu bilan birga mamlakat taraqqiyoti va rivojlanish yo'llarini tanlab olishdek vazifa kun tartibiga chiqdi. Dunyoni bo'lib olishga qaratilgan kurashda gegamon davlatlar bo'lmish Rossiya va Angliya o'rtasidagi kurashning qurboni bo'lgan mintaq mamlakatlari uchun haqiqiy mashaqqatli va sinovlarga boy davrlar boshlandi. Mana shunday sharoitda tarixdan saboq olib, ajdodlarimiz tomonidan yo'l qo'yilgan xatolarni tahlil etib, ularni takrorlamaslik maqsadida turli xil geosiyosiy kuchlarga xizmat qiluvchi tahdidlarni anglash, ular tomonidan yuzaga keltirilishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan xavfsizlik strategiyalarini ishlab chiqishni taqazo etardi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari"[7] asarida mustaqillikka erishgan mamlakatimizga xavf solib turgan bir qancha tahdidlarni sanab o'tgan. Bular quyidagi jadvalda aks aetgan.

Yuqorida keltirilgan tahdidlar xavf solib turgan bir vaziyatda Islom Karimov ta'biri bilan aytganda "bugun mafkura poligonlari yadro poligonlaridan kuchli" bo'lib turgan sharoitda tahdidlarga qarshi mustahkam qurol sifatida uzoqni ko'zlovchi, umumiy maqsadni ifodalovchi, aniq reja, strategiya kerak edi.

O'zbekistonimiz istiqbolga erishgach, siyosiy, ma'naviy, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanishi uchun imkoniyat vujudga keldi. Mustaqil va erkinlik sharoitida mamlakatimizning qutratini kafolati bo'lmish siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va ijtimoiy sohalaridagi rivojlanishning yetakchi va ustuvor o'nalishlarini belgilab olib, yangi va puxta mo'ljallar hamda strategiyalarni aniqlab olishga qaratilgan shahdam qadamlar tashlandi.

Bashariyat tarixi Shundan guvohlik beradiki, aniq va ishonchli maqsadni ko'zlagan g'oya bilan qurilgan xalq, jahon hamjamiyatida va siyosiy maydonda mustahkam tura oladi va ko'zlagan maqsadiga erishishi muqarrar. Muayyan xalqning, millatning kuch-qudrati, ma'naviy salohiyati uning izchil g'oyalar tizimi, milliy g'oyasi, milliy mafkurasida namoyon bo'ladi[8]. Bu hususda, birinchi prezidentimiz I.Karimov: "...mafkura faqat bugun emas, balki hamma zamonlarda ham eng dolzarb siyosiy-ijtimoiy masala, har qanday jamiyatni sog'lom, ezgu maqsadlar sari birlashtirib, uning o'z muddaolarga erishishi uchun ma'naviy-ruhiy kuch-quvvat beradigan poydevor bo'lib kelgan"[9] - deb bejiz aytgan edi.

"...tashqi dushmandan ko'ra o'z xalqidan ko'proq qo'rqadigan hukmdorlar uchun qal'alar foydali; xalqidan ko'ra tashqi dushmandan ko'proq xavfsiraydigan hukmdorlarga esa qal'alar kerak emas"[10] degan fikr bejiz emas. Chunki, dushmanga qarshi asosiy qal'a xalq bo'lishi kerak. Xalqni esa birlashtirib, yagona maqsad sari harakatlantirish uchun yagona g'oya, yagona mafkura kerak. O'zbekiston buni mustaqillikni dastlabki davrlaridayoq his qildi. Xalqimiz, dastlab milliy istiqbol g'oyasi atrofida birlashib harakatlangan bo'lsa, bugungi kunda yanada takomillashgan Yangi O'zbekistonni barpo etish yo'lida Yangi O'zbekiston orzusi atrofida birlashib harakatlanayapti.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasida o'zining nufuzi va salohiyati nuqtai-nazaridan yirik davlat hisoblanadi. Mintaqada istiqmot qiluvchi aholining deyarli teng yarmi O'zbekiston hissasiga to'g'ri keladi. Mamlakatimizda aholini o'sish sur'atlari keying yillarda jadallashgani ko'zga tashlanyapti. Agar mana shu zayilda aholi o'sishidagi ijobiy tendensiyalar davom etsa, prognozlariga ko'ra, 2040 yilda mamlakatimiz aholisi 50 million kishiga yetishi mumkin. Bunday ko'rsatkich buyuk va katta davlat degan qat'oni ko'nga kiritishga zamin yaratadi. Lekin, shu bilan birga bu mintaqada o'zining mustahkam o'rniga ega bo'lgan O'zbekistonni o'z ta'siri doirasida tutib turishga harakat qilayotgan gegamon kuchlarning bunday ko'p aholiga ega bo'lgan, geografik jihatdan Markaziy Osiyoning qulay joyida joylashgan mamlakat bee'tibor qoldirmasligi aniq.Bu bir tomondan yangi hamkorlik imkoniyatlarini bersa, ikkinchi tomondan xavf tug'dirishi ham hech gap emas. Chunki, davlatni qaram qilish uchun har qanday omildan, xususan mafkuraviy ta'sirlardan ham foydalanishga urinishlar bo'lishi mumkin.Shuning uchun, mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlash choralarini ko'rish juda muhim.

"Shaxs, millat, jamiyat, davlatning xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladigan mafkuraviy tajovuzlar turli mafkuraviy markazlarning buzg'unchilik ta'siridan himoyalanganlik darajasini

tafsiflovchi tushuncha"[11] sifatida talqin etiluvchi mafkuraviy xavfsizlikka ta'sir etuvchi omillar mavjud bo'lib,ularni aniqlab, muammolarni bartaraf etmay turib xavfsiz bo'lish mumkin emas. Demak, "Xavf-xatar ijtimoiy-siyosiy fenomen sifatida, o'zini keltirib chiqargan omil-shart-sharoitlarga borib taqaladi. Demak, xavf-xatar manbai birinchi navbatda yechimini topmagan ma'lum fursatdan keyin yangi nizoga sabab bo'luvchi ijtimoiy-siyosiy omillar yig'indisi, nisbatan kundalik, o'tkinchi manfaatlar, maqsadlar tizimi bilan chambarchas bog'liqdir"[12].

Mafkuraviy xavfsizlikka ta'sir etuvchi siyosiy,ijtimoiy,iqtisodiy omillar borki ularni chuqur o'rganish lozim.

O'zbekiston mustaqilligini keyingi o'ttiz ikki yili davomida suveren subyekt sifatida muayyan yo'lni bosib o'tdi. Shunday bo'lishiga qaramay, bugungi shiddatli globallashuvsharoitida islohotlarni tez, izchil va jadal tarzda amalga oshirish zaruriyatini davr taqazo etmoqda. Shu nuqtai nazardan yurtimizda 2016 yildan boshlab dadil harakatlar boshlandi. Dastavval 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasi doirasida, so'ngra 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi asosida kompleks islohotlar olib borilmoqda.

Yillar davomida hal etilmay, jamiyatimiz hamda davlatimiz hayotida yig'ilib qolgan muammolar mavjud bo'lib, ularga tizimli va to'g'ri yechim topmasdan turib, islohotlarni natijadorligiga erishish imkonsiz bo'lib, bu o'z navbatida mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlashga ham salbiy ta'sir etar edi. Shaxs,jamiyat,davlatni bir-biriga ishonchini tiklash va mustahkamlash muhim edi.Xalqimizning davlatga o'z himoyachisi sifatida qarashi, unga bo'lgan ishonchini qayta tiklash maqsadida xalq bilan erkin muloqot usuli tanlandi.Bu esa, o'z navbatida kutilgan samarani berdi. Muammolarga yechim topildi. "Davlat tashkilotlari faoliyatida "mahallalar kesimida ishlash", "xalq ichiga kirish", uning "dardiga quloq solish", "tashvishiga sherik bo'lish" va "muammolarni joyida hal etish" tamoyillari o'rnatildi"[1].

Amalga oshirilgan islohotlar natijasida xalqning davlatga ishonchi ortdi.Jamiyat va davlatning o'zaro ishonchining ahamiyati Shundaki, har qanday xavf-xatar vujudga kelganda, tahdidli vaziyat paydo bo'lganda, umumiy raqibga qarshi kurashda kuchlar birlashib, bir-biriga tirgak bo'ladi.Bir yoqadan bosh chiqarib, bir tan-u bir jon bo'lib harakatlanadi.Mana shundagina mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlash mumkin bo'ladi.

Xulosa. Xulosa o'rnida Shuni ta'kidlash lozimki, bugungi tahlilali, tobora mafkuraviy kurashlar avj olib borayotgan zamonda,mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlash muhim masaladir. Shiddatli globallashuvdavrida taraqqiyotning tezlashishi kuzatilib, bu unga parallel ravishda islohotlarni ham olib borish talabini qo'ymoqda. Ayni vaziyatni to'g'ri baholab, mamlakatimizda Harakatlar strategiyasi va taraqqiyot strategiyasi doirasida olib borilayotgan islohotlarda belgilangan va amalga oshirilayotgan vazifalar mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekistonni yaqin yillarda jahon sahnida o'z mavqeini yanada mustahkamlash, kuchli ijtimoiy, barqaror iqtisodiyotga ega bo'lgan, liberal jamiyatni barpo etish strategiyasi ishlab chiqildi. Ochiq hamda pinhoniy tarzda namoyon bo'layotgan mafkuraviy tahdidlar domiga tushmaslik, mafkuraviy xavfsizlikka texnologik yondashib, uni institutsional ta'minlash ehtiyoji vujudga keldi. Belgilab berilgan vazifalarni bosqichma-bosqich, izchil amalga oshirish orqali O'zbekistonimizning barqarorligi ta'minlanadi, kelajakda xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan xatarlarni oldi olinadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2021.
2. Mamashakirov S, Xolbekov A, Lafasov M. Markaziy Osiyo: g'oyaviy jarayonlar va mafkuraviy tahdidlar. –Toshkent: Ijod dunyosi, 2001. –B.31.;
3. Otamurodov S. Globallashuvva milliy-ma'naviy xavfsizlik. – T.: O'zbekiston,2013. – B. 262
4. Abbosxo'jayev O, Umarova N, Qo'chqorov R. Mafkura poligonlaridagi oliShuvlar. Toshkent: Akademika, 2007. –B. 200.

5. Litvinov E. Filosofskiy osnovy kontseptsii bezopasnosti // Prostranstvo i vremya.1(7) /2012. 66-73 s
6. Kuznetsev Y, Nikolskiy V. Vvedenie v teoriyu natsionalnoy bezopasnosti. – M.: Kultura – Set, 2000. – S.198.
7. “O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” . –T.: O‘zbekiston, 1997. – B.315
8. Karimova, S. (2022). Mafkuraviy xavfsizlikni ta‘minlashda oilaning roli. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(1), 715-718.
9. Karimov I.A. Milliy istiqloq mafkurasi-xalq e‘tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. – T. 55-b.
10. Makiavelli Nikkolo. Hukmdor. Toshkent.: DAVR PRESS. 2018. 115-b.
11. Ma‘aviyat asosiy tushunchalar lug‘ati. Toshkent, 2021. 313-bet.
12. Ergashev I., Atavullayev M., Xudonazarov A. Globallashuvva g‘oyaviy-mafkuraviy tahdidlar. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent.:Universitet, 2021. -428-b.
13. Karimova, S. (2022). Ethical Principles Of Providing Ideological Safety. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 12, 23-25.
14. Abdulla, B. (2023). Artistic Foundations of Our National Education. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 4(5), 125-129.

Dilfuzaxon QOZOQBOYEVA,
Andijon davlat universiteti o'qituvchisi, f.f.f.d (PhD)
E-mail: shohbegim@list.ru
Tel: 97248790

Andijon davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d (PhD) D.Shokirova taqrizi ostida

XORIJIY TILLARNI O'RGANISH JARAYONIDA TOLERANTLIKNI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada chet tilini o'rgatishda talabalarda tolerantlikni shakllantirish; "o'quvchilarning bag'rikengligi" tushunchasi va ko'rsatilgan tarbiya natijalarini baholashning mezon asoslari, yuqoridagi xususiyatni rivojlantirishga qaratilgan linguamadaniyatshunoslik materiallari bilan ishlash usullari tasvirlangan.

Kalit so'zlar: Tarbiya, tolerantlik, ta'lim predmeti, bag'rikenglikni rivojlantirishda qo'llaniladigan tarbiya usullari.

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье рассматривается формирование толерантности у студентов при обучении иностранному языку; показаны понятие «толерантность учащихся» и критериальная основа оценки результатов воспитания, описаны приемы работы с лингвокультурологическими материалами, направленные на развитие указанного признака.

Ключевые слова: Толерантность, воспитание, предмет воспитания, воспитательные методы воспитания толерантности.

FORMATION OF TOLERANCE IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE TRAINING

Annotation

This article considers forming tolerance in students in the process of teaching a foreign language. In addition, the notion of "students' tolerance" and the criterion basis of the estimation of upbringing results shown, the methods of work with linguacultural studies materials directed at developing the above feature described.

Key words: Tolerance, education, the subject of education, educational methods used to develop tolerance.

Introduction. The relevance of the problem of the quality of modern higher education, along with other factors, is determined by its unprecedented quantitative growth throughout the world, as well as the values, ideals and requirements for the personality of a modern educated young person.

N. M. Borytko distinguishes three aspects of education: social normative, individual semantic and value-activity [1].

Education as a social phenomenon is a tool for the continuation of society in an individual, the assimilation of social culture by a person. Education as an individual process is realized in pedagogical assistance to the self-development of a person: his semantic self-determination, self-realization and self-development. Education as a specially organized activity is a value-semantic interaction between the teacher and the pupil, in which everyone improves.

One of the most significant units of the content of the educational component of education in modern socio-cultural, political and socio-economic conditions is tolerance as a personal quality of a future specialist.

In many studies of the problems of modern education, the education of tolerance among young people is considered as one of the most urgent tasks. It is noted that at each educational level, the problems of education in this vein are solved by specific methods, based on the characteristics of the student.

The means of education of tolerance are various academic disciplines, in particular, a foreign language. By mastering a foreign language and culture, students get the opportunity to expand their socio-cultural space and realize themselves as cultural and historical subjects of both their native culture and the culture of the country of the language being studied.

It should be noted that important areas of education of tolerance based on the language training of students are language teaching, taking into account the theoretical provisions of intercultural communication (understood as a set of specific processes of interaction of communication partners belonging to different cultures and languages) and the formation of a student as a subject of intercultural communication and the educational process. These subjective positions of the student should be the central element of the methodological system of teaching a foreign language.

Based on the general idea of the education of tolerance, obtained in the studies of G. V. Bezyuleva and G. M. Shelamova [2],

we have identified the following stages in the process of learning a foreign language aimed at educating students' tolerance:

- organizational and preparatory;
- information support;
- formation of partnership subject-subject relations;
- developing skills of tolerant interaction;
- evaluative and effective.

The ambiguity of the concept of "tolerance" makes it rather abstract and general, inaccessible for the development of pedagogical methods for educating students' tolerance, therefore it was advisable to determine the appropriate components, criteria and indicators that allow you to more clearly record, analyse and evaluate the results of the process of educating students' tolerance.

Methodology. Based on the analysis of the definitions of the concept of "tolerance", given in various languages, in the declaration of the principles of tolerance, as well as in the works of Yu. A. Ishchenko, V. A. Petritsky, S. Yu. Golovin, A. A. Pogodina and others, we single out cognitive, emotional and behavioral as invariant components of tolerance as a personal quality of students. Each component can be diagnosed and evaluated according to certain criteria and indicators.

Let us give some examples of the research conducted in 2016–2017, worked with students in the classroom in a foreign language, built according to the designated stages.

The organizational and preparatory stage was aimed at determining the psychological climate and emotional comfort of the students of the group, as well as studying the relationship of each student to himself.

First, the exercise "global greeting" was carried out. The participants of the group had to greet each other without words in the ways accepted in different countries.

Uzbekistan - a hug and a triple kiss alternately on both cheeks. China - a slight bow with arms crossed on the chest. France - a handshake and a kiss on both cheeks. India - a slight bow, palms extended to the sides. Japan - a slight bow, arms and palms extended at the sides. Spain - a kiss on the cheeks, palms lie on the partner's forearms. Germany - a simple handshake and a look in the eyes. Malaysia - a soft handshake with both hands, touching only with the fingertips. It is an Eskimo tradition to rub noses against each other.

When studying the topic "Acquaintance", students were asked to think about the phrase: "Every person is a unique person. In

some ways, he is completely inimitable and beyond any competition. And everyone needs to believe in their exclusivity." They then had to complete the following statement: "I'm a gift for the mankind, because I..."

The result of the generalization of the statements received was the conclusion that all people have many opportunities, each has something that makes him unique and something that unites him with the rest. Therefore, we need each other; any person can achieve success in life and make others successful.

The ability easily get in touch, keep up the conversation and just as easily, part with the interlocutor indicates a high level of tolerance of a person. To develop this ability, students, united in pairs, held a series of game meetings with each other. It was necessary, starting a conversation; to say something pleasant to your interlocutor and in the end, on an equally pleasant note, part with him. Examples of situations were offered:

a person whom you see for the first time, you need to find out how to get to the right place in an unfamiliar city;

someone called you on the street: looking around, you saw a stranger who also realized that he was mistaken;

in front of you is a person who is upset about something: go up to him, start a conversation, calm him down.

Discussing the completed exercise, the students came to the conclusion that the ability to conduct a conversation allows a person to feel more confident, not avoid people and enjoy communicating with them.

Results and discussions. The task of the stage of information support was the formation of students' knowledge-ideas about tolerance. For this, texts of a country-specific nature were used, most of which are informative in nature (geographical location, nature, climate, population, political system, economy).

The first country studied was England. Particular attention was paid to the fact that this country is multinational and multicultural, and on its vast territory there are a huge number of people who differ in their customs, traditions and views.

One of the tasks was a written answer to the question "What is England for me?" (What does England represent for me?), in which students could express their ideas about their native country, native culture and native language.

At home, students were asked to formulate in writing their attitude towards representatives of delinquent and deviant groups: drug addicts, vagrants, physically handicapped, mentally handicapped, youth groups. It was necessary to indicate how to deal with representatives of these groups - isolate, ignore, help or use other measures.

At the next lesson, the whole group discussed the results of the work, listening to the point of view of each and determining the nature of his statement - tolerant or intolerant.

Another exercise was to discuss in groups a number of the following statements.

Communicating with people, it is necessary to be oriented toward their personal qualities, but not their national identity

Representatives of the radical majority of the population should not have any advantages compared with people of other nationalities living on the given territory

The reliable friend is the only representative of your nationality

After each student gave his assessment of the judgments, the opinion of the whole group was formed. At the same stage, it was found out whether the students have friends or acquaintances of another nationality or religion, and how their relationship develops.

The participants in the discussion came to the conclusion that all people are equal, everyone has something of their own, special. To resolve a conflict does not mean to destroy or silence, it means to find a compromise, to recognize equal rights of the conflicting parties.

Following the principles of tolerance, it is necessary to learn to resolve the contradiction through negotiations.

Working on the themes "The United Kingdom" and "The United States of America", students not only replenished the knowledge they received at school about each country, but also got to know the features, traditions and customs of the two countries in more detail.

By the final lesson on regional studies, students had to choose one of the topics listed below and, based on the knowledge gained, as well as using additional sources of information, make reports (Figure 2).

At the stage of formation of partnership subject relations, the development of students' knowledge-representations into knowledge-skills took place. In the course of working with the topics "My family", "My Working Day", "My Day Off" and "My University", role-playing and business games, analysis of problematic situations, and discussions were held.

When studying the topic "My Family and Myself", it was emphasized that the name itself reveals the difference between the cultures of the two countries: England and Uzbekistan. In the English title of the topic, the pronoun "I" is in last place, and in Uzbek it is most often pronounced "I and my family".

Let us take a role-playing game as an example. The group of students was divided into subgroups - families planning their vacation (a complicating element was the discrepancy between vacation times, tastes, interests of family members, etc.). It was important to learn to listen to each participant and find the best option.

Working on the theme "My Working Day", students participated in a business game that simulates a situation that may take place in their future profession. They were divided into subgroups: economists, accountants, managers and foreign journalists. The game was held in the form of an interview: people of different professions talked about their work, leisure, everyday life. It was necessary not only to inform about oneself, but also to reveal one's own awareness of the conditions of work, rest and life in foreign countries, to ask questions to the journalist.

Studying the topic "My Day Off", students received a problem for discussion: "Television: for and against". Divided into subgroups, they found the advantages and disadvantages of television.

The topic "My University" made it possible to evaluate the intermediate result on the upbringing of tolerance among students, on their attitude towards themselves and other people. A person often asks the question: "Do others share my point of view?" To answer this question, students were asked to divide a sheet of paper into three columns vertically. In the first column, it was necessary to answer the question: "What kind of person do I see myself?" By writing ten epithet words. In the second column, it was necessary to indicate how your parents would answer the same question. In the third column, one of the members of the group answered the question.

It was important to see what words the students used to describe each other, whether they started with positive or negative characteristics, and how these characteristics correlated with each other.

Conclusion. Analyzing the results of the work, we came to the conclusion that the students had a strong need to improve the spiritual and moral sphere of the individual. They discovered the ability to penetrate the feelings and problems of other people, showed attention to their classmates, increased the level of self-confidence. Students learned to understand and accept each other's individuality, to judge partners, guided by their habits, moods; strove not to show any intention to change their fellow students, making them "convenient" for themselves; learned how to build I-statements, listen carefully to the points of view of other people and reach compromises.

Thus, the results of the experiment confirmed the effectiveness of the proposed methodology for the formation of tolerance and the expediency of its use in the university educational process.

LITERATURE

1. Boritko N.M. Ontologicheskoe ponimanie sovremennogo vospitaniya // Eydos: internet-jurn. 2007.
2. Bezyuleva G.V. Tolerantnost v pedagogike. M: Izdat. sentr APO, 2002. 92p.
3. Angliyskiy dlya ekonomistov: ucheb. dlya vuzov / Ye. N. Malyuga, N. V. Vavanova, G.N. Kupriyanova, I. V. Pushnova. SPb.: Piter, 2005. 304 p.
4. Bozhovich L.I. Studying the personality of a student and the problems of education // Psychological science in the USSR. - M., 1960. - T. 2. P. 3-31.
5. Gensitskaya E.A. The role of socio-cultural competence in mastering a foreign language // Bulletin of science and education: journal. - 2014. - Issue. No. 2 (2). - Access mode: <https://ru.b-ok.cc/book/3045509/828205>.
6. Davydov V.V. Age and educational psychology. - M.: Education, 1979. P. 287.

-
7. Dubrovina I.V. Working book of a school psychologist - M.: Education, 1991. P. 303
 8. Levanova E.A. The technology of constructive interaction between a teacher and a teenager: a methodological guide. 2002. P. 224
 9. Sysoev P.V. The concept of multicultural language education (on the material of US cultural studies): author. dis. ... Dr. ped. Sciences: 13.00.02 P.V.Sysoev. - M., 2004. P. 47.
 10. Chagall, V.E. Ways of Cognition. Intercultural communication and the Uzbek language. 2001. pp. 40–54.

UDK: 122-029.1(092)(045)

Nodirbek QORABOYEV,

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: nodirbekqoraboyev2606@gmail.com

Termiz davlat universiteti professori, f.f.d Sh.Samatov taqrizi asosida

AKADEMIK SAID SHERMUHAMEDOV HAYOTI VA IJODINI O'RGANISH MASALASIGA DOIR

Аннотация

Maqolada akademik Said Shermuhamedov hayoti va faoliyati, ijtimoiy-falsafiy merosini o'rganishning dolzarbligi va zaruriyati asoslangan. Mavzu bo'yicha mavjud ishlarga obzor berilib, uning o'rganilganlik darajasi aniqlab olingan. Muammoni ilmiy tadqiq etishning maqsad va vazifalari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Mavzuni o'rganish holati, S.Shermuhamedov hayoti va faoliyatining yo'nalishlari va davrlari, muammoni o'rganishning maqsadi va vazifalari.

ON THE ISSUE OF STUDYING THE LIFE AND WORK OF AN ACADEMICIAN

Аннотация

The article substantiates the relevance and importance of studying the life and work, the socio-philosophical heritage of Academician Said Shermukhamedov. By reviewing existing works, the degree of study of the topic was determined. The purpose and objectives of the study of the problem are shown.

Key words: The state of knowledge of the topic, directions and stages of the life and work of S. Shermukhamedov, the purpose and objectives of studying the problem.

К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕНИИ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА АКАДЕМИКА

Аннотация

В статье обоснованы актуальность и важность изучения жизни и деятельности, общественно-философского наследия академика Саида Шермухамедова. Путём обзора существующих работ определена степень изученности темы. Показаны цель и задачи исследования проблемы

Ключевые слова: Состояние изученности темы, направления и этапы жизни и деятельности С.Шермухамедова, цель и задачи изучения проблемы.

Kirish. Said Shermuhamedov (1930 – 2016) falsafa fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Beruniy nomidagi O'zbekiston Davlat mukofotining sovrindori, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, mamlakatimizda uzoq yillar davomida samarali mehnat qilib kelgan yirik davlat va jamoat arbobi, respublikada madaniyat falsafasi fundamental ilmiy maktabining asoschisi, ko'plab fan nomzodlari va doktorlarining ustozidir.

Akademik Said Shermuhamedovdek ajoyib inson, olim, pedagog-murabbiy, jamoat va davlat arbobi bosib o'tgan katta hayot va ijod yo'lini tadqiq etishning dolzarbligi va zarurati hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy hayotining barcha sohalarini isloh qilish va yangilash, jamiyat taraqqiyoti strategiyasi vazifalarini amalga oshirish bilan belgilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. S.Shermuhamedov hayoti va faoliyati, u tomonidan e'lon qilingan ilmiy ishlar va tayyorlangan ilmiy-pedagogik kadrlar bayoniga bag'ishlangan bibliografik ko'rsatkichlar [1; 2; 3; 4;] hamda turli to'plamlar, jurnallar va entsiklopediyalarda olim haqidagi umumlashtiruvchi maqolalar [5] chop etilgan.

Olimning 75 va 80 yillik yubileyi munosabati bilan 2005 va 2015 yillarda respublikamiz gazeta va jurnallarida qator ilmiy-ommabop maqolalar e'lon qilingan [6], "Qalb izhorlari" [7; 8] nomli ikki kitoblik to'plamlar nashr etilgan edi. To'plamlar S.Shermuhamedovning zamondoshlari, do'stlari, qarindosh-urug'lari va shogirdlarining xotiralaridan iborat bo'lib, mavzuni o'rganishda qiziqarli ma'lumotlar, fakt va dalillar beradi.

Ammo hanuzgacha akademik Said Shermuhamedov hayoti va faoliyati, ilmiy merosini o'rganishga bag'ishlangan maxsus, yirik ilmiy-tadqiqot ishlari yaratilmagan.

Ushbu mavzu bo'yicha hozircha diqqatga sazovor ish bo'lib faqat falsafa fanlari doktori, prof. Shomat Samatovning "Ilmu ma'rifat bog'boni" nomli ilmiy-ommabop risolasi [6] hisoblanadi.

Risola muqaddima va xulosadan tashqari uch bobdan iborat. Birinchi bob ("Intilganga tole yor")da akademik Said Shermuhamedovning ilmiy-pedagogik va jamoatchilik faoliyati to'g'risidagi qisqacha ocherk hamda olim hayoti va faoliyatiga doir asosiy sanalar o'zbek, rus va ingliz tillarida berilgan.

"Buyuk inson – alloma – arbob" deb nomlangan ikkinchi bobda Said Shermuhamedovning komil inson sifatidagi xislatlari,

uning O'zbekistonda madaniyat falsafasi maktabining asoschisi, adabiyot va san'at jonkuyari, maorif darg'asi, ustozlarga ehtiromi, do'stlarga sadoqati, shogirdlariga g'amxo'rligi, fazilatli rahbar ekanligi bayon etilgan.

Kitobning uchinchi bobi akademik Said Shermuhamedovning mustaqillik yillaridagi ilmiy, ilmiy-ommabop va publitsistik ishlari ro'yxatini o'z ichiga oladi. Unda olim yaratgan monografiyalari, risolalar, darsliklar, o'quv qo'llanmalar, dasturlari, ma'lumot ishlari, ilmiy to'plamlardagi, jurnallardagi ilmiy maqolalari, gazeta maqolalari ko'rsatilgan. Olimning xalqaro kongresslar, konferentsiya va simpoziumlardagi ishtiroki va ilmiy ma'ruzalariga alohida o'rin berilgan. Said Shermuhamedovning muharrirlik faoliyati, uning turli mualliflar kitoblariga yozgan taqrizlari ro'yxati keltirilgan. Said Shermuhamedov kitoblariga berilgan taqrizlar va uning rahbarligidagi grantlar alohida qismlarni tashkil etadi. Bobning katta qismini Said Shermuhamedov tayyorlagan fan doktorlari va fan nomzodlari, uning doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalariga rasmiy opponentligi, olim rahbarligida ilmiy izlanish olib borayotgan tadqiqotchilar to'g'risidagi ma'lumotlar tashkil etgan. Bob oxirida S.Shermuhamedov hayoti va faoliyati haqidagi nashrlar ro'yxati berilgan.

Shunday qilib, prof. Sh.Samatovning risolasi hozircha akademik Said Shermuhamedov hayoti va faoliyati, ijtimoiy va ilmiy merosi to'g'risida umumiy ma'lumotlar beradigan yagona ishonchli manba bo'lib hisoblanadi. Tadqiqotchi tomonidan e'lon qilingan ilmiy maqolalarda [9;10] esa akademik S.Shermuhamedovning O'zbekistonda madaniyat falsafasi maktabining asoschisi ekanligi to'g'risida fikr yuritilgan.

Tadqiqot metodlari. Ishda tarixiylik va mantiqiylik, analiz va sintez, induksiya va deduktsiya, ob'ektivlik metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Akademik Said Shermuhamedov hayoti va faoliyati, jumladan, uning ilmiy-falsafiy merosi masalalari haqida hozirgacha mavzuni maxsus, atroflicha o'rganishga bag'ishlangan monografik, ilmiy-tadqiqot ishlari, xususan, dissertatsiyalar yaratilmaganligini nazarda tutib, ushbu muammoni monografik ravishda o'rganishni tavsiya etamiz. Bunday tadqiqotning maqsadi akademik Said Shermuhamedovning ijtimoiy-falsafiy merosini maxsus, atroflicha yoritib berishdan iborat bo'lishi kerak, deb hisoblaymiz. Fikrimizcha, bu boradagi ilmiy-tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'lishi lozim:

Nargiza KUTLIMURATOVA,
UrDU "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasida katta o'qituvchisi

F.f.f.d. (PhD) M.Raximova taqrizi asosida

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY AQL VA ILMNING INSON HAYOTIDAGI O'RNI HAQIDA

Annotation

Ushbu maqolada alloma Husayn Voiz Koshifiyning yosh avlodni komil inson bo'lib voyaga yetishida aql va ilmning o'rni haqidagi qarashlari va fikr-mulohazalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Aql, ilm, bilim, ong, ilmiymeros, sog'lom aql, tajriba, Husayn Voiz Koshifiy.

HUSSAIN VOIZ KASHIFI ON THE ROLE OF SCIENCE AND SCIENCE IN HUMAN LIFE

Annotation

This article outlines the views and opinions of Allama Hussein Waiz Koshifi on the role of intelligence and knowledge in the development of the younger generation as a perfect person

Key words: Reason, science, knowledge, consciousness, scientific heritage, common sense, experience, Hussein Waiz Koshifi.

ХУСЕЙН ВОИЗ КАШИФИ О РОЛИ НАУКИ И НАУКИ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА

Annotation

В данной статье изложены взгляды и мнения Аллама Хусейна Ваиза Кошифи о роли интеллекта и знаний в развитии молодого поколения как совершенного человека.

Ключевые слова: Разум, наука, знание, сознание, научное наследие, здравый смысл, опыт, Хусейн Ваиз Кошифи

Sharq madaniyati o'zining o'lmas asriy yutuqlari bilan butun insoniyatni ma'naviy-ma'rifiy bahramand etib kelmoqda. Xususan, buyuk allomalar, mutafakkirlarning ilm-fan, ta'lim-tarbiya sohasidagi ilg'or g'oyalari va kashfiyotlari bugungi taraqqiyotning tamal toshidir. Har bir mamlakatning, jamiyatning taraqqiyoti u yerda ilmu fanning naqadar rivoj topgani bilan uzviy bog'liqdir. Ilmga va uni o'rganishga qaratilayotgan e'tibor o'sha davlatning ertangi kunini belgilab beradi.

Ilm – aql nuridir. U insonlarni borliqni his etish, voqelikni idrok etish, ma'naviy va moddiy olamni anglashga, tafakkurini shakllantirishga undaydi. Ilm yashash chirog'idir. U insonlarga baxt keltiradi, yorug'likka chorlaydi, jaholatdan yiroqlashtiradi. Ziyoli insonlar jamiyatning yetakchilari hisoblanadi.

Har qanday yo'nalishda mustaqillik va erkinlikka erishish millat va xalqning qudrati ifodasidir. Xususan, intellektual mustaqillikka erishish insoniyat tarixida insoniyatning eng yuksak kamolot va kamolot darajasi bo'lib, u muvaffaqiyatli demokratik va dunyoviy tuzumning zamini sifatida tanilgan. Qolaversa, o'zining aqliy va jismoniy imkoniyatlari hamda psixologik-ijtimoiy qudrati doirasida intellektual mustaqillik darajasiga erishgan har bir xalq intellektual taraqqiyot nuri bilan siyosiy va davlat erkinligi va mustaqilligiga erishdi, qudrati va kuchli davlatlardan biriga aylandi. Chunki, intellektual istiqbol siyosiy va milliy istiqbolning asosi bo'lib, millat, eng avvalo, intellektual mustaqillik darajasi va sifati bilan dunyo millat va elatlari orasida e'tirof va hurmatga sazovor bo'lib, o'z o'rni va maqomiga ega bo'ladi.

Husayn Voizi Koshifiy o'zining "Axloqi Muhsiniy", "Risolari Hotamiya", "Anvori Sixayli", "Javohirnoma", "Lubboul-ma'naviyfi-intixobi masna'viy", "Iskandar oynasi", "Tafsiri Husayniy", "Futuvvatnomai Sultoni" kabi asarlarida nazariya va tajriba, ilm-fan va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik haqida so'z yuritir ekan, uning ijodkor aqli, sog'lom aqli davrasida insonga xos xususiyat va fazilatlarini kashf etish ekanligini ko'rsatadi. Koshifiy kimda bu ikki fazilat bo'lsa, u eng donishmand va eng komil olimdir, deb hisoblagan. Bunday odamning o'rni insoniyat egallashi mumkin bo'lgan eng yuqori lavozimda bo'lishi kerak.

Husayn Voiz Koshifiy «Axloqi Muhsiniy» asarining «Pokizalik bayonida» bobida: «Aqlning sharti budurki, to imkon boricha farishtalik quvvat bergay va hayvonot nisbatiga mayl qilmag'ay[1,39].- deb yezgan edi.

Mutafakkir aqlga katta baho berib, uni inson uchun kerak bo'ladigan eng zarur narsa deb tushunadi. Uni insonni mukammal qiluvchi, nomunosib harakatlardan chegaralovchi ma'naviy qo'vvat deb biladi. Aql asta sekin vujudga kelib mukammallashib, o'sishi mumkinligini aytadi.

Insonni hayvonot dunyosidan ajratib turuvchi narsa bu aql, ya'ni ongdir,-deydi. Biz Koshifiy qarashlarida ta'kidlamochi bo'lgan

ilg'or, ibratli jihati Shu ediki, uinson, uning aqli va ongining tabiat, moddiylikka nisbatan kasbiy mustaqillik, ijodiy faolligini ko'ra bilgan. Bundan ko'rinadiki Koshifiy garchi ilohiyotchi bo'lsada, tabiatni, ongni to'g'ri tushunadi, borliq hayot harakatdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

Koshifiyning «Qo'l quvvati ko'ngil quvvatiga tobedur»-[1] degan gaplarida ham umuman ob'ektiv borliqni, tabiatni to'g'ri tushunganligini ko'rish mumkin.

Mutafakkir «Axloqi Muhsiniy» asarining «Adolat» bobida Shunday yozadi: «Buzurglar, aytibdurilarki, hamma xaloyiq aqlga muhtojdir va aqlni tajribaga ehtiyoji bordur. Na uchun kim tajriba aqlni oynasidurki anda ish saloxi suvratinmu shohada qilur».

Mutafakkirning bu fikri o'z davriga nisbatan ilg'or, sodda, tabiiy ilmiy dunyoqarash va insonparvarlik unsurlari bor deyishga imkon beradi. Negaki, yuqorida aytganimizdek, Koshifiy aqlni inson uchun kerak – deydi. Tajribani – aql oynasi deb tushunishi mutafakkir zamonasining eng old mavqeida turganligini ko'rsatadi.

Aql orqali vujudga keltirilgan g'oyani amaliy-tajriba asosida amalga oshiradi. Shuning uchun ham Koshifiy tajribani «aql oynasi» deb ataydi.

U xudo va borliq bir-biriga zid narsalar emas, balki har ikkalasi ham alohida-alohida mavjud narsalardir, debsodda holda fikr unsurlarini namoyon qiladi. Koshifiyning falsafiy qarashlari axloqiylikka, borliqqa ya'ni harakat, inson aqliga, insonning bilish qobiliyatining o'zgarishiga asoslanadi. Uning fikricha borliq, hayot ya'ni harakat barcha mavjud narsalarning asosidir.

Husayn Voiz Koshifiyning axloqiy ta'limotining falsafiy asosi - hayot, davr, bilim, aqlidir. Jamiyatdagi talab va odatlar, qonunlar axloqiy poklikni shakllantiradigan asos va me'yordir.

Bilishning vazifasi voqelik, tabiat, borliq qanday bo'lsa uni Shunday o'rganish, tekshirish, uning mohiyatini ko'rsatish bo'lsa, axloqning vazifasi inson uchun nima foyda-yu nima zararli ekanligini anglatish, yomonlikni yo'qotish, yaxshilikni vujudga keltirishdan iboratdir.

Husayn Voiz Koshifiyning «Futu'atnom ai sultoni» yoxud javonmardlik tariqati» asarida turh kasb-hun ar egalarin in g odoblari yuzasidan ham fikrm ulohazalar bildirilgan [2].

Koshifiy ta'lim-tarbiya ishlarida asosiy shaxs sifatida o'qituvchi va tarbiyachilarning rolini yuksak baholaydi, ularning yuksak bilimli, axloqli, talabchan, mehr-oqibatli, shirins'o'z, hurmatli bo'lishlarini muhim deb hisoblagan. Tarbiya jarayonida ma'naviy poklik, axloqiy poklik, vijdon musaffoligini yuksak qadrlagan mutafakkir bu fazilatlarini bolalar ongiga yoshlikdan singdirish zarurligini takidlaydi. Koshifiy bolalarni axloqiy tarbiyalashda jazo, maqto'v, mukofot kabi hammadlik vositalariga alohida o'rin ajratgan.

Aql – bu to'g'ri noto'g'ridan, yaxshini yomondan, foydani zarardan ajratishga yordam beradigan kuch va o'lchov vositasidir. Inson hayotida aqlning o'rni katta. Odamlar o'zishlarini aqli bilan o'ylab, qaror qabul qilib bajaradilar. Insonning bilim, qadriyatlar va ongli ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishdagi eng asosiy qobiliyati bu aqlidir. Darhaqiqat, biz yuqorida so'zi va tushuncha ta'riflarini eslatib o'tgan aql odamlarning o'z turi va borligi haqida bilimga ega bo'lishlari bilan birga mazmunli va ongli xulq-atvorga ega bo'lishlariga sababdir. Shu nuqtai nazardan, darhol quyidagi fikrga e'tibor qaratish lozim: Aql – bu o'zida mavjud bo'lgan tamoyillar orqali odamlarga to'g'ri bilim mezonlarini beradigan mahoratdir. Ushbu oxirgi xususiyat natijasida aql klassik mantiqning shakllanishiga asos bo'ladi.

Husayn Voizi Koshifiy tafakkur tizimida aql muhim o'rin tutadi. U, avvalo, aqlni Shunday ta'riflaydi: "Aql – yaxshilik va yomonlikni biladigan kuchdir". Yana, uning fikricha, har bir yaxshilik ham, har bir yomon ish esa, o'z-o'zidan bo'lishi mumkin emasligi haqidagi salohiyatli bilim bor. Bundan tashqari, Koshifiy ilmni sog'lom aql, to'g'ri xabar va aql tafakkuri bilan olish mumkinligini ta'kidlaydi. Ammo aqldan boshqa ikki ilm manbasining mezoni ham aql, deydi Koshifiy fikricha; Aqlar tomonidan berilgan hukmlar bir-biriga zid emas; Zero, ziyolilarning ixtilofiyo ilmiy tafakkur darajasiga yeta olmaganligidan yoki ilmiy tafakkur shartlarini to'liq bajara olmaganligidandir".

U ilm boylik va dunyo orttirish uchun emas, balki xayot kechirish uchun zarurdir, chunki ilm – doimiy, mol-dunyo o'tkinchi deb tushuntiradi. Haqiqiy dono, bilimdon kishilar o'tkinchi narsalarga e'tibor bermaydilar, deydi. Demak, Koshifiy ilmni amaliyot bilan bog'lab tushuntiradi. Koshifiy har bir ishning muvaffaqiyatini bilimlarni amalda qo'llanishi bilan belgilagan. Bunda u inson aqlini faoliyatning asosi sifatida talqin etib, o'z navbatida bu faoliyat yangi bilimlarning paydo bo'lishiga asos bo'ladi, deydi va bu fikri bilan ancha ilgari ketadi. Masalan, u "Axloqi Muxsin" asarida aql bilan faoliyatning o'zaro aloqasi haqida gapirar ekan, barcha kishilar aqlga extiyoj sezadi, aql esa amaliy faoliyatga extiyoj sezadi. Harakat, faoliyat aqlning ko'zgusi sanaladi. Aql yordamida insoniyat tajribasi, ma'naviy qadriyatlar yig'ilib boradi va kelgusi avlodlarga yetkaziladi deb ta'kidlaydi.

HusaynVoizi Koshifiy aytadiki, Alloh taolo insonni yaratganida uning tabiatiga ikki qarama-qarshi xususiyatni bergan. Uning fikricha, Alloh taolo inson tabiatiga qo'yan bu ikki xususiyatdan biri dunyoviy va shahvoniy narsalarga moyillik tuyg'usi bo'lib, barcha yomonliklarni odamlarga yaxshi ko'rsatadi. Inson yaratilishida uning tabiatiga qo'yilgan boshqa xususiyat – bu aqlidir. Koshifiy fikricha, aql odamlarning yaxshilikka ergashishini, xunuk va yomon ishlardan saqlanishni, yomonlikka moyilligiga qarshi turishini istaydi. Uning fikricha, bu aqlni sog'lom aql deb ham atashadi.

Husayn Voizi Koshifiyning insonning tug'ma mayllari va bu mayllarni boshqarish qobiliyati haqidagi fikrlari quyidagicha: Alloh taolo insonni mayllari bilan yaratgan; ammo, bu ham unga bu tendensiyalarni nazorat qilish uchun kuchli aql berdi. Bu aql yaxshilik va yomonlikni idrok eta oladi va insondagi bu aql uni mayllari tomonga borishdan saqlaydi. Yana Koshifiyga ko'ra, aql, avvalroq ta'kidlanganidek, insonning Allohni bilish va bilishdagi eng katta quvvatidir. Bu holat Koshifiy tafakkurida Shunday ta'kidlangan: "... Faqat aql va Alloh taoloning behisob ne'matlari, mavjudotlarni yaratishdagi hikmat va maqsad, ayniqsa, ixtirochi va ijodkorning mavjudligi zarurligini bilsakgina. Bu maxluqotlardan cheksiz yaratuvchi bo'lmish Ulug' Allohga ishora qiladi va Shuning uchun biz qadimgi mavjudot bilan hadis mavjudotlarini farqlashimiz mumkin bo'lar edi... Yana shu aql bilan insonlar payg'ambarlar, sehrgarlarni ajratadilar. Bu tushuntirishlarning barchasidan anglashilishicha, HusaynVoizi Koshifiy fikricha, aql odamlarni shirkga, yomonlikka yetaklamaydi, aksincha, doimo odamlarni yaxshilikka, to'g'riga yo'naltiradi. Holbuki, bu barcha yaxshiliklarning manbai bo'la oladigan aql haq va yaxshilikni bilish va qo'llashda vositadir. Nihoyat, Husayn Voizi Koshifiy insondagi bu aql qobiliyati ham ba'zi masalalarda hidoyatga muhtojligini ta'kidlaydi. Avvalo, aql insonga Alloh tomonidan in'om etilgan eng muhim xususiyatdir. Aql insonni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turuvchi, unga borliqni anglash, borliq haqida fikr yuritish va uni bilish qudratini beruvchi alohida qobiliyatdir. Chunki inson aql tufayli yerni, osmonni va ularning orasidagi barcha mavjudotlarni tekshirishga, idrok etishga harakat qiladi, hatto ularni vujudga keltirgan Yaratuvchi borligini angelaydi.

Aql Alloh taolo insonlarga bergan eng alohida va imtiyozli qobiliyatdir. Inson tabiatni, borliqning mavhum va konkret sohalarni ongi orqali tan oladi. Aql insoniyatning barcha kashfiyotlari, ixtirolari va ishlanmalarining asosidir. Qolaversa, bu aql bilan inson yaxshini yomondan ajratadi. Ana shu aql tufayli odamlar o'rtasida sog'lom fikr, bag'rikenglik, adolat qaror topadi. Aql tufayli inson borliq haqida to'g'ri ma'lumot ishlab chiqaradi va bu ma'lumotni amalda qo'llaydi. Vaholanki, aql bularning barchasi uchun vositadir. Boshqa tomondan, Alloh taolo Qur'oni karimning ko'p oyatlarida nafaqat mo'minlar, balki butun insoniyat olamga, undagi mavjudlik tartibiga aqli bilan murojaat qilishlari, ulardagi hikmatlarni anglashga harakat qilishlari keraqligini ta'kidlagan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Husayn Voiz Koshifiyning aql bilan faoliyatning o'zaro bog'liqligi, barcha insonlarning aqlga ehtiyoj sezishi, aql esa amaliy faoliyatga ehtiyoj sezishi, aql yordamida insoniy tajribalar, ma'naviy qadriyatlar yig'ilib borib, kelgusi avlodlarga yetkazilishi haqidagi fikrlar hozirgi davrda ham katta ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Husayn Voiz Koshifiy. "Futuvvatnomai sultoniy". "Axloqi muhsiniy". T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashri, 2011 y. - 374 b
2. Hashimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi / Darslik. – Toshkent: "Istiqol" nashriyoti, 2005 y.- 304 b
3. Hoshimov K., Ochil S. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. - T.: O'qituvchi, 1995 y - 464 b
4. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – T.:Yozuvchi, 1996 y. 272 b
5. Mahmudov. R.J.Husayn Voiz Koshifiy/ Ma'naviyat yulduzlari. T. 2001y. 241-245 b

УДК: 316.36.33

Нодира ЛАТИПОВА,

Д.с.н., профессор Национального университета Узбекистана

E-mail: n.latipova@nuu.uz

Юлдуз ЮЛДАШЕВА,

Магистр специальности Социальная работа (в различных сферах деятельности) Национального университета Узбекистана

Тел: (90)0150069

Рецензент Н. Рахимова Директор Центра изучения общественного мнения «Ижтимоий фикр» доктор экономических наук

ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ ЖЕНЩИН С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье рассмотрены проблема социального стереотипа в построении семейных отношений среди женщин, имеющих инвалидность. Выявление проблем стереотипного поведения является потребностью в объяснении особенностей развития и функционирования механизмов регуляции социального поведения и таких общественных процессов. Проанализированы правовые документы регулирующие право на создание семьи лиц с инвалидностью. Автором показана правовая поддержка лиц с инвалидностью в республике Узбекистан. На основе анализа социологического исследования выявлены стереотипы, которые влияют на построение семьи среди женщин, имеющих инвалидность, а также определены некоторые механизмы социальной защиты, женщин с инвалидностью в создании семейных отношений.

Ключевые слова: Инвалидность, лица с инвалидностью, женщины, семья, социальная защита, права семьи.

O'ZBEKISTONDA NOGIRONLIGI BO'LGAN AYOLLARNING OILAVIY MUNOSABATLARINI O'Rnatish XUSUSIYATLARI

Аннотация

Maqolada nogiron ayollar o'rtasida oilaviy munosabatlarni o'rnatishda ijtimoiy stereotip muammosi muhokama qilinadi. Stereotipik xatti-harakatlar muammolarini aniqlash ijtimoiy xulq-atvorni va bunday ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish mexanizmlarining rivojlanishi va ishlash xususiyatlarini tushuntirishga ehtiyojdir. Nogironligi bo'lgan shaxslar oilasini tashkil etish huquqini tartibga soluvchi huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Muallif O'zbekiston Respublikasida nogironligi bo'lgan shaxslarni huquqiy qo'llab-quvvatlashini ko'rsatdi. Sotsiologik tadqiqotlar tahlili asosida nogiron ayollar o'rtasida oila qurishga ta'sir ko'rsatadigan stereotiplar aniqlandi, shuningdek, oilaviy munosabatlarni yaratishda nogiron ayollarni ijtimoiy himoya qilishning ba'zi mexanizmlari aniqlandi.

Kalit so'zlar: Nogironlik, nogironligi bo'lgan shaxslar, ayollar, oila, ijtimoiy himoya, oila huquqlari.

FEATURES OF BUILDING FAMILY RELATIONS OF WOMEN WITH DISABILITIES IN UZBEKISTAN

The article deals with the problem of social stereotype in building family relationships among women with disabilities. The identification of the problems of stereotypical behavior is the need to explain the features of the development and functioning of the mechanisms of regulation of social behavior and such social processes. Legal documents regulating the right to create a family of persons with disabilities are analyzed. The author shows the legal support of persons with disabilities in the Republic of Uzbekistan. Based on the analysis of a sociological study, stereotypes that influence family building among women with disabilities have been identified, as well as some mechanisms of social protection for women with disabilities in creating family relationships have been identified.

Key words: Disability, persons with disabilities, women, family, social protection, family rights.

Введение. На протяжении всей истории человечества, многими учеными установлено, что институт семьи это социальный институт, основной задачей, которого является формирование личности. Во всем мире институт семьи является неотъемлемым правом человека добровольно создавать семью, имеющую социально-политический и экономический характер.

Право на единство семьи – неотъемлемый элемент всеобщего признания семьи как основной ячейки общества, имеющий право на защиту и помощь. Это право закреплено в универсальных и региональных документах о правах человека и в гуманитарном праве, признавая значение семьи не как оправе, а как о принципе[1].

Анализ литературы по данному вопросу (обзор литературы). Обзор правовой литературы по проблемам инвалидности показал, что одним из важных международных документов выступает Всеобщая декларация прав человека, которые посвящены статье 12, 16, 25. В статье 16 говорится, что «семья является естественной и основной ячейкой общества и имеет право на защиту со стороны общества и государства»[2].

К примеру в международной Конвенции о согласии на вступление в брак, брачном возрасте и регистрации браков[3] отмечено, что мужчины и женщины, достигшие совершеннолетия, имеют право без всяких ограничений по признаку расы, национальности или религии вступить в брак и основывать семью. Они пользуются одинаковыми правами в отношении вступления в брак, во время состояния в браке и при его расторжении.

Но тем не менее, существуют такие социальные слои, что во многих случаях их поведение, направленное на создание семьи, систематически нарушается. К этой социальной прослойке

в основном относятся женщины с инвалидностью. По мнению большинства международных экспертов, женщины с имеющей инвалидность, больше чем мужчины сталкиваются с большими трудностями, Статья 6 Конвенции Организации Объединенных Наций о правах инвалидов гласит, что, женщины-инвалиды и девочки-инвалиды подвергаются серьезной дискриминации, и в этой связи предпринимают шаги для обеспечения того, чтобы все права человека и основные свободы осуществлялись ими в полной мере и на равной основе [4].

В Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации отмечается, что «государства принимают все необходимые меры для улучшения положения женщин, расширения их прав и возможностей, обеспечения их всестороннего развития, с тем чтобы гарантировать женщинам осуществление прав человека и основных свобод, закрепленных в настоящей конвенции» [5].

В Республике Узбекистан все законодательные и политические структурные рамки приведены в соответствии с международными стандартами в области прав человека с уделением особого внимания женщинам и девочкам с инвалидностью. Необходимо отметить, что в Республике Узбекистан людей с инвалидностью официально зарегистрировано 870 тыс человек, из них женщин 350 тыс.человек, соответственно мужчин 520 тыс. человек.

В Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы обращено отдельное внимание на «Создание необходимых условий для усиления взаимосвязи лиц с инвалидностью с семьей, обществом и государством, их пребывания в благоприятной среде, беспрепятственного доступа к городскому пассажирскому транспорту, объектам социальной и другой инфраструктуры»[6].

В Указе Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию системы работы с семьями и женщинами, поддержки махалли и старшего поколения» обращено внимание на укрепление воспитательно-образовательного потенциала семьи, сохранение семейных ценностей в обществе, улучшение духовно-нравственной атмосферы в семьях и повышение уровня их благосостояния [7]. Это в свою очередь предполагает поэтапный переход к социальной модели установления инвалидности, а также обеспечение занятости лиц с ограниченными возможностями и инвалидностью [8].

Хотя в Республике Узбекистан созданы правовые документы для лиц с инвалидностью, но к примеру женщины и девочки с инвалидностью подвергаются дискриминации по признаку инвалидности и пола и сообщают о более высоких уровнях безработицы, финансовой незащищенности и насилия в семье.

В последние десятилетия в Узбекистане усиливается интерес ученых к исследованию вопросов инвалидности [9]. В этой связи мы можем перечислить таких ученых Узбекистана, как М.Х. Ганиева, Н.М. Латипова и т.д. Также необходимо упомянуть работы А.А. Абдухалилова, Д. Юсупова, Л.Р. Муминова, В. Алексеева, З.Ф. Узакова и т.д.

Методология исследования. Мировое сообщество выражает озабоченность в связи с глубоко укоренившимися в отношении роли женщин и мужчин в обществе стереотипами, «которые дискриминируют женщин и увековечивают их подчиненное положение в семье и обществе и которые, среди прочего, проявляются в выборе женщинами образования и профессиональной деятельности, неравном участии на рынке труда и их неравный статус в браке и семейных отношениях. Подобные стереотипы также являются коренными причинами насилия в отношении женщин, и вызывают беспокойство по поводу распространенности вредной практики, дискриминирующей женщин, такой как детские и/или принудительные браки, необходимые меры по изменению или устранению дискриминационных стереотипов, негативных традиционных взглядов и вредных видов практики» [10].

А для этого необходимо исследовать социальные проблемы женщин с инвалидностью. В 2023 году с марта по май магистрами кафедры Социальная работа Национального университета Узбекистана проведено социологическое исследование методом полуструктурированного фокус-интервью на тему «стереотипы в отношении женщин с инвалидностью, испытывающие проблемы в воспитании семей» [12]. В процессе исследования приняли участие 20 женщин с инвалидностью. Из них 9 женщин с инвалидностью по зрению, 6 женщины с нарушениями слуха и 5 женщины с нарушениями слуха или потерей слуха. Среди них было 9 незамужних женщин с инвалидностью, 5 замужних женщин, 6 разведенные женщины.

Анализ и результаты. Опрос показал, что более половины интервьюированных респондентов (65%) сообщили, что чувствую дискомфорта и неудобства при общении с ним обычного человека, 35% сообщили, что не чувствую ничего. Более половины респондентов (60%) считает, что отношение к ним чаще всего дружеское, 32% женщин полагают, что недружественное, 8% опрошенных затруднились ответить.

Интервью выявило, что женщины с инвалидностью сталкиваются со многими трудностями при вступлении в брак. На вопрос о том, с какими трудностями, по вашему мнению, сталкиваются женщины с инвалидностью, 80% респондентов женщин, принявших участие в исследовании, обнаружили, что негативное отношение к ним в обществе приводит к тому, что женщины с инвалидностью подвергаются дискриминации в обществе и, исходя из различных стереотипов в отношении женщин с инвалидностью заявляют, что женщины лишены построения счастливой семьи. В тоже время как 20% опрошенных в исследовании считают, что женщины с инвалидностью считают, что основные проблемы в браке заключаются в ограничении их физической свободы и проблемы, с которыми они сталкиваются, напрямую формируются в негативном отношении к ним.

На вопрос кому легче создать семью для женщины имеющей инвалидность или мужчины были получены следующие ответы. Большинство женщин интервьюеров утверждают, что женщинам с инвалидностью сложнее вступить в брак, чем мужчинам с инвалидностью. Они объяснили эту ситуацию такими причинами, как тот факт, что мужчины фокусируются и бращают внимание на женщин, не имеющих

инвалидность, ввиду этого женщины с инвалидностью остаются без партнера.

Стоит отметить, что в процессе создания семьи лицами с инвалидностью во многих случаях происходит на основе вмешательства других лиц. В особенности женщины с инвалидностью не могут вступить в брак без третьих лиц. Большинство женщин с инвалидностью дали ответ, что им помогают в основном родственники или подруги. Респонденты, принявшие участие в исследовании, отметили, не существует какой-либо организации, которая оказывает в построении семьи женщинам имеющим инвалидность.

Опрошенные женщины отмечают, что, поскольку вопрос создания семьи является очень серьезным и неудобным для обсуждения вопросом, во многих случаях инициатива помощи в этом вопросе исходит от самих родственников или друзей. Из этого можно сделать вывод, что у женщин с инвалидностью мало возможностей выступить с этой инициативой самостоятельно именно из-за этого они обязаны ждать инициативы родственников, друзей.

На вопрос с каким типом инвалидности женщинам трудно выйти замуж, абсолютное большинство опрошенных женщин отметили, что это женщины с ментальными проблемами, на втором месте женщины, имеющие проблемы со зрением и на третьем месте наиболее уязвимые по слуху женщины. Но в целом из-за негативного отношения к женщинам с инвалидностью им трудно вступить в брак.

На вопрос о том, из-за каких стереотипов женщинам с инвалидностью трудно вступать в брак, респонденты, участвовавшие в исследовании, перечислили следующие стереотипы – женщины инвалидностью могут родить ребенка с инвалидностью, их инвалидность оказывает негативное влияние на их психическое здоровье, они не могут служить в семье, поскольку между родственниками формируются негативные отношения и т.д. По мнению респондентов, участвовавших в исследовании, именно эти стереотипы не позволяют женщинам с инвалидностью вступать в брак. На вопрос о том, существуют ли нормативно-правовые барьеры для женщин с инвалидностью почти все женщины отмечают, что хотя существует правовая защита, но они не знают как его использовать.

Тем не менее, они отмечают, что некоторые медицинские работники не рекомендуют вступать в брак женщинам с инвалидностью и чаще всего эти рекомендации не основаны на какие-либо нормативно-правовые документы, которые запрещает вступление в брак с людьми с инвалидностью.

Женщины с инвалидностью, участвовавшие в исследовании отмечают, что медицинские работники сталкиваются с дискриминацией со стороны родственников жениха и такого рода ситуация указывает на необходимость проведения отдельных тренингов среди медицинских работников по правам лиц с инвалидностью.

Интервью показало, что необходима социальная поддержка женщин с инвалидностью, при этом важно обратить внимание на несколько важных условий. По их мнению, процессы поддержки женщин с инвалидностью в процессе построения семьи осуществляются специалистами, но чаще всего участие самих лиц с инвалидностью в этом процессе не осуществляется, это необходимо для сохранения конфиденциальности, чтобы они не подвергались дискриминации со стороны медицинских и социальных работников.

Опрошенные женщины с инвалидностью отметили, что целесообразно включить в законодательство облодах с инвалидностью положения, применимые к женщинам с инвалидностью. По нашему мнению, именно включение этой статьи повышает ответственность государственных органов в процессе поддержки женщин с ограниченными возможностями.

Резюме и предложения. По мнению опрошенных женщин повышение правовой культуры лиц с инвалидностью необходимо внедрение таких механизмов социальной поддержки, как создание позитивного имиджа лиц с инвалидностью, а также создание социальных центров поддержки, имеющих инвалидность.

А это в свою очередь, требует от специалистов по социальной работе разработки программы поддержки женщин с инвалидностью. Положительным является тот факт, что в основном женщины с инвалидностью интегрируются в общество, живут независимой жизнью, заинтересованы в социальной поддержке в таких областях, как укрепление психологического доверия. В связи с этим необходимо отметить, что важной

задачей является обеспечение доступности качественных услуг социальной защиты для лиц с инвалидностью на протяжении всей жизни, а это возможно непосредственно на уровне махалли.

Примечательно, что изменения в системе социальной защиты лиц с инвалидностью предполагает перемещение акцента деятельности к социальному включению, что позволит повысить роль семьи в процессах реабилитации и интеграции. А проведенное исследование, связанные с проблемами создания семьи женщин с инвалидностью представляет особый срез проблемы, мезоуровне – махалле и микроуровне, относящейся к семейным отношениям. В связи с этим рекомендуется

рассмотрение данной проблемы с точки зрения гендерного подхода, который позволит еще более совершенствования механизмов включенности не только мужчин, но и женщин с инвалидностью. Также необходимо обратить внимание на искоренение социальных стереотипов обусловленных регуляцией социального поведения в отношении лиц с инвалидностью, в частности женщин. Все эти и другие вопросы невозможно решить без знаний и понимания природы и сущности стереотипов по отношению к лицам с инвалидностью, что может привести и приводит в любом обществе, а в частности, узбекистанском, к негативным последствиям стереотипизации.

ЛИТЕРАТУРА

1. УБК ООН. Краткие выводы по вопросу единства семьи. Круглый стол Женева 2001 год 8-9 ноября. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2019/08/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0_%D0%97%D0%B0%D1%89%D0%B8%D1%82%D1%8B__26_%D0%B8%D1%8E%D0%BD%D1%8F_2002_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0.pdf.
2. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. <https://constitution.uz/ru/pages/humanrights>.
3. Конвенция о согласии на вступление в брак, брачном возрасте и регистрации браков. Открыта для подписания и ратификации резолюцией 1763 А (XVII) Генеральной Ассамблеи от 7 ноября 1962 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/conmarr.shtml.
4. Конвенция о правах инвалидов. Принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи от 13 декабря 2006 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml.
5. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Принята резолюцией 34/180 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1979 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml.
6. Указ Президента Республики Узбекистан О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы. Указ Президента Республики Узбекистан, от 28.01.2022 г. № УП-60.
7. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию системы работы с семьями и женщинами, поддержки махалли и старшего поколения» от 1.03.2022. <https://president.uz/ru/lists/view/5055>.
8. Указ Президента Республики Узбекистан Об утверждении стратегии социальной защиты населения Республики Узбекистан. Указ Президента Республики Узбекистан, от 25.07.2022 г. № УП-175. <https://lex.uz/ru/docs/6130271>.
9. Латипова Н., Абдухалилов А., Алексеева В. Социальные барьеры в процессе формирования инклюзивного общества. Ж. Историческая мысль и социально-образовательные. 2022. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-bariery-v-protseesse-formirovaniya-inklyuzivnogo-obschestva>. (дата обращения 20.10.2023)
10. CEDAW/C/UZB/CO/5, 24 November 2015, para 15.
11. Социологическое исследование проведено с марта по май 2023 года в городе Ташкент и Фергана. Исследование проведено методом полуструктурированного фокус-интервью. Всего опрошено 20 женщин с инвалидностью от 20-45 лет. Процесс собеседования был записан на диктофон, эти записи использовались только при анализе исследования Jarion.

UDK:340.96(045)

O'lmas MAMADIYAROV,
Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: mamadiyarov_ulmas87@mail.ru

Qarshi davlat universiteti dotsenti psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) I. Jabborov taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXPERTISE IN THE INVESTIGATION-CUD PROCESS

Annotation

This article talks about the legal basis of the forensic psychological examination and the need to conduct it during the investigative process.

Key words: Psychological expertise, forensic psychological expertise, expert assessments, expert judgments, selection of experts.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Аннотация

В данной статье говорится о правовой основе судебно-психологической экспертизы и необходимости ее проведения в ходе следственного процесса.

Ключевые слова: Психологическая экспертиза, судебно-психологическая экспертиза, экспертные оценки, экспертные заключения, подбор экспертов.

SUD-PSIXOLOGIK EKSPERTIZASINING HUQUQIY ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tergov-sud jarayonida sud-psixologik ekspertizasining huquqiy asoslari va uni o'tkazishning zarurligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Psixologik ekspertiza, sud-psixologik ekspertiza, ekspert baholari, ekspert xulosalari, ekspertlarni tanlash.

Yangi O'zbekistonda erkin fuqarolik jamiyati barpo etish va insonparvar demokratik huquqiy davlat qurish yo'lida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad inson, uning huquqlari, erkinliklari va manfaatlarini ta'minlashdir. Yuqoridagi maqsadlarga erishishning birdan-bir omillaridan biri jamiyatda qonuniylilikni ustun qilishdir. Qayd etilgan ustuvor vazifani bajarish huquqni muhofaza qiluvchi organlar va sudning asosiy funksiyasini tashkil qiladi. Bugungi kunda ekspertizaga bo'lgan talab yanada ortib boriyatganligi va davlatimiz tomonidan sud ekspertizasi va sud ekspertlari faoliyatiga katta e'tibor qaratilayotgani hamamizga ma'lum.

Huquqni muhofaza qilish organlar va sudlar oldida turgan vazifalarni hal qilishda fan, texnika, madaniyat va hunar sohasidagi maxsus bilimlarni talab qiladigan masalalarni hal qilishda sud-psixologik ekspertizasi muhim rol o'ynaydi. Ular o'z faoliyatida har xil jinoyatlarni tezkorlik bilan fosh etish, xolisona tergov qilish va sudda ko'rish hamda nizolarni hal qilish jarayonida sud-psixologik ekspertizasi imkoniyatlaridan keng foydalanishlari lozim. Chunki sud-psixologik ekspertizasi maxsus bilimlarga asoslangan ish bo'yicha haqiqiy holatni aniqlashga qaratilgan asosiy protsessual vositadir.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida "Sud protsessida tomonlarning haqiqiy tenglik va tortishuv tamoyillarini ro'yobga chiqarish. Nizolarni hal etishning muqobil usullaridan keng foydalanish uchun zarur tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlarni yaratish, yaraShuv institutini qo'llash doirasini yanada kengaytirish." to'g'risida maqsad belgilab quyilgan [1].

Alohida holatlarda, tergov va sud borayotgan joylarda ishlarni ko'rib chiqish jarayonida kelib chiqadigan ayrim masala va muammolarni hal qilish uchun maxsus psixologik bilim, ko'nikma, kasbiy mahorat va malakalar talab qilinadi. Bu asosan tergovchilar tomonidan, guvoh, jabrlanuvchi, gumonlanuvchi hamda ayblanuvchilarning alohida psixik faoliyatini, ularning xissiy-emotsional reaksiyalari, psixik jarayonlari hamda individual psixologik xususiyatlarini tadqiq etishga taalluqlidir.

Sud ekspertizasi — maxsus protsessual harakat bo'lib, u ekspert xulosasini olishga yo'naltirilgan va qat'iy qonun bilan tartibga solingan jarayondir. Ekspertiza jinoyatni tergov qilish davrida yoki sud muhokamasi jarayonida fan-texnika, san'at va kasb-xunar sohalarida maxsus bilimni tatbiq etishga ehtiyoj vujudga kelgandagina o'tkaziladi [2].

Jinoyatni ochishda sud ekspertizalarining ahamiyati katta. Jumladan, sud-psixologik ekspertizasi ham jinoyatlarni ochishga, jinoyatchining ruhiyatini aniqlashga, adolatli jazo tayinlashda katta yordam beradi. Sud-psixologik ekspertizasi quyidagi holatlarda o'tkaziladi:

– O'limning sabablari va tan jarohatlarining xarakterini aniqlash maqsadida;

– Gumondor yoki ayblanuvchilarning jinoiy ish qo'zg'atilgan paytda o'z xatti-harakatlari uchun javob bera olish - olmasligi yoki idora qila olish - olmasligiga, shuningdek, eng asosiysi ruhiy sog'lomligiga Shubha tug'ilganida, ularning psixik holatlarini aniqlash maqsadida;

– Guvoh yoki jabrlanuvchining ishga aloqador shart-sharoitlarini to'g'ri idrok qilish hamda ko'rgazma berish qobiliyatlariga Shubha tug'ilgan kezlarda ularning ruhiy va jismoniy sog'lomligini aniqlash uchun;

– Ish uchun ahamiyatli bo'lgan, lekin tegishli hujjatlar bo'lmagan hollarda ayblanuvchi, gumondor va jabrlanuvchining necha yoshga kirganini aniqlash uchun ekspertiza o'tkazilishi shart bo'lib hisoblanadi.

Sud-psixologik ekspertizasi tergov jarayonida jinoyatchining jinoiy xatti-harakatlari aniq bo'lmagan hollarda, shuningdek, balog'at yoshidagi o'smirlar jinoyatiga qo'l urgan paytlarida, kattalarning balog'atga yetmagan bolalarga nisbatan majburlash, nomusiga tegish, o'z joniga qasd qilish hollarida o'tkaziladi.

Sud-psixologik ekspertizasini o'tkazishdan asosiy maqsad jinoyatchining psixologik xususiyatlarini, jinoiy hatti-harakatlar qilayotgan paytidagi uning ruhiy holatlari, jumladan, affekt (kuchli qo'zg'alish, shuuriy holati), stress holati (kuchli hayajonlanish), suitsid (o'z joniga qasd qilish) holatlarini aniqlash va jinoyatchiga to'g'ri psixologik tashxis qo'yish, ya'ni uning jinoiy xatti-harakatlar qilayotgan vaqtida ongsizlik holatida bo'lgan yoki bo'lmaganligini aniqlashdir.

Kompleks ekspertizalarning mazmuni Shundan iboratki, bunday ekspertizalarni o'tkazishda turli mutaxassislar jalb qilinadi. Jumladan, psixolog, shifokor, psixiatr, texnolog, pedagog kabilarning fikrlari jamlanadi. Kompleks ekspertizalar muammolar juda murakkab bo'lganda o'tkaziladi.

Sud-psixologik ekspertizasini o'tkazish zarurati avvalo tergovchining ixtiyori bilan hal etiladi, ya'ni bu masalani hal qilish uning vakolatiga kiradi. Sud-psixologik ekspertizasini tayinlash, uni o'tkazish paytida tergovchi va ekspert o'rtasidagi psixologik munosabatlarni sezilarli rol o'ynaydi. Ularning munosabatlari o'zaro hurmat, hamkorlik va ishonch asosiga qurilmog'i lozim. Agar davlat ekspertizasi muassasasi xududida ekspertiza o'tkazishning imkoni bo'lmasa, tergovchining o'zi ana shunday muassasa va ekspertni (mutaxassisni) qidirib topadi. Bunday muassasa va ekspertni tanlashda ularning saviyasi, xolisligi, ish natijasidan foydalanadiganligi hal qiluvchi shartlar bo'lib hisoblanadi.

Sud-psixologik ekspertizasini tayinlanishi, uning natijalari ayblanuvchiga kuchli psixologik ta'sir ko'rsatadi. Natijada u aksar hollarda rostmana ko'rgazma bera boshlaydi.

Tergov amaliyoti taxlili Shuni ko'rsatadiki, shaxsning hayoti, sog'ligi, erki, sha'niga nisbatan mulkka, jamoat tartibiga, xavfsizligiga, aholi sog'ligiga qarshi, voyaga yetmaganlar sodir etgan jinoyatlar bo'yicha sud-psixologik ekspertizasini tayinlash zaruriyati ko'proq tug'iladi.

Shuningdek, tergovchida guvoh, jabrlanuvchi yoki ayblanuvchi muayyan sharoitlarni to'g'ri idrok qila olishi va ko'rgazma bera olishiga Shubha tug'ilgan kezlarda ham sud-psixologik ekspertizasini tayinlanadi.

Sud-psixologik ekspertizasini o'tkazishda psixolog quyidagi bosqichlarda ish olib boradi:

jinoiy ishini ochish uchun to'plangan barcha ish hujjatlari bilan batafsil tanishib chiqadi;

jinoiyatchi, gumonlanuvchi, jabrlanuvchilar bilan individual suhbatlar olib boradi;

ular ustida psixologik test o'tkazadi;

test natijalari va suhbat, kuzatish usullari orqali jinoiy hatti-harakatlarni psixologik jihatdan tahlil qiladi;

ekspertiza natijalariga asoslangan holda psixologik ekspertiza xulosasini tayyorlaydi va tergovchiga taqdim etadi;

tayyorlagan xulosasi asosida agar sud jarayonida guvohlik berilishi talab qilinsa sudda qatnashadi.

Sud-psixologik ekspertizasiga qachon murojaat etiladi. Qachonki muammoli vaziyat yuzaga kelganda, ya'ni tergov jarayonida yoki sud muhokamasida biror masalani hal qilishda aniqlik kiritish va ma'lumot olish maqsadida malakali mutaxassis jalb qilinadi va uning Shu ish yuzasidan fikrini olishga to'g'ri keladi. Sud-psixologik ekspertizasini vazifalarini — ekspert-psixologlar bajaradi. Ekspert-psixolog — bu ilmiy, madaniy pedagogik saviyaga ega bo'lgan, fan sohalarida maxsus bilimga ega bo'lgan, ekspertiza muassasalaridan birida yoki psixologiya kafedralarida ishlovchi protsesual shaxs bo'lib, maxsus bilimga ega bo'lgan mutaxassis ekspert psixolog sifatida faoliyat yuritishi mumkin.

Tergovchi yoki sudya garchand maxsus bilimlarga ega bo'lsalar ham, lekin bu vazifani bajarish huquqi ularga berilmagan. Ular o'zlarining protsesual holatlari sababli sud yoki tergovda ekspert sifatida qatnashishlari mumkin emas. Biroq ularning maxsus bilimlaridan xabardorligi tergov qilinayotgan ishni chuqurroq o'rganishga, tergovni to'g'ri olib borishga, ayrim masalalar ustida fikr va mulohazalar yuritishga va ayniqsa ekspertning bergan xulosasiga obyektiv baho berishga yordam beradi. Ekspertiza o'tkazishni surishtiruv dastlabki tergov organlari yoki sud o'zining maxsus qarori yoki ajrimi bilan mutaxassislarga topshiradi.

Ekspert bir qancha talablarga javob berishi kerak:

– ekspertdan tergovchi yoki sud uning oldiga qo'ygan savollarga yetarli darajada to'g'ri va asosli javob berishga qodir hamda shaxsan Shu soha mutaxassisi bo'lishi kerak.

– ekspert jinoyat ishiga hech qanday aloqasi bo'lmagan betaraf, obyektiv ravishda hal qiluvchi mutaxassis bo'lishi shart.

– ekspertdan maxsus bir qancha tayyorgarliklardan, tekshirishlardan o'tgan bo'lishi ekspertizaning muvaffaqiyati garovi hisoblanadi.

– ekspert olingan ma'lumot va informatsiyalarni saqlay olishi muhim ahamiyat kasb etadi.

– ekspert psixolog davlat qonunlarini, xuquqShunos kasbiy faoliyatlarini yaxshi bilishi kerak.

Sud-psixologik ekspertizasi sud va tergov organlarining qarori asosida amalga oshiriladi. Sud protsessida yuzaga keladigan sud muhokamasi ishtirokchilarining (ayblanuvchi, jabrlanuvchi, guvoh) turli shaxsiy xususiyatlarini, ruhiy holatining xususiyatlarini, ayrim individual psixologik xususiyatlarini baholash masalalari hal qilish uchun ekspertiza uchun taqdim etiladi. Malakali va xolis ekspert xulosalari sud sanksiyalarining ilmiy asosligi, individuallashtirilishi va samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Sud-psixologik ekspertiza dastlabki tergov bosqichida ham, sud muhokamasi davomida ham amalga oshirilishi mumkin. Zarur hollarda statsionar, yozishmalar (ish materiallari asosida), shuningdek, o'limdan keyingi tekshiruvlar o'tkazilishi mumkin.

Hozirgi kunda jinoiyatchilik olamida uchrab turadigan jumboqli, murakkab sodir etilgan jinoyatlardagi turli vaziyatlarni hal etishda, shuningdek, vahshiylarcha qotillik holatlari, nomusga tegish hamda jinoiy ishlarni rejalashtirib, uni amalga oshiruvchi guruhlar faoliyatining ochilishida psixolog mutaxassis imkoniyatlaridan yetarlicha foydalana olish amalga oshirilgan jinoiy ishlarning real va odilona hal etilishida samarali natijalarni beradi.

Huquqni muhofaza qilish tizimi xodimlarining yuksak professionalizmi va psixologik madaniyati jinoiy ishlarni tergov-tekshirish va sudda ko'rib chiqish jarayonida psixologlardan foydalanishni istisno etmaydi, balki buning uchun yaxshi shart-sharoitlar yaratadi. Shuni takidlab o'tish joizki, psixologlarni sud-psixologik ekspertizasiga o'rgatish yuridik psixologiyaning ijtimoiy hayotdagi mavqeini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Sud-psixologik ekspertiza yordamida jinoiy ishlardagi haqiqatni tiklash ahamiyatli bo'lgan aniq jarayonlarni tekshirish, yani shaxsning psixik jarayonlari, holati, xatti-harakatlari hamda individual psixologik xususiyatlarini jinoyat sodir bo'lish oldidan namoyon bo'lish holatlarini o'rganadi. Jinoiy javobgarlik ishlarida sud-psixologik ekspertizasini qo'llash bugungi kunning davr talabi bo'lib, u faqat ko'rilyotgan ishning obyektiv baholanishiga, fuqarolar haququqlarining himoyalaniishiga olib keladi.

Hozirgi zamon psixologiya fani yutuqlari va imkoniyatlaridan tergov - sud jarayonida foydalanish, aynan Shu soha muammolari va ularni ilmiy psixologik yechimini topishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni 2022-yil 28-yanvar.
2. X. A.Ruxiyeva. Sud-psixologik ekspertizasi. Toshkent – 2008 yil.
3. R. M. Maxmudov, A. A. Beknazarov Ichki ishlar idoralarida boshqaruv psixologiyasi. Toshkent – 2013 yil.
4. R.X. Dushanov Y. A. Farfiyev Kasbiy psixologiya Toshkent – 2010 yil.

UDC: 13.00.00

Khabibulla MADATOV,
Doctor of Philosophy, Head of the Department of Information Technologies of Urganch State University
E-mail: habi1972@mail.ru
Sapura SATTAROVA,
Urganch State University, independent researcher
E-mail: sprattarova@gmail.com

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Urganch filialining "Tabiiy fanlar" kafedrasida professori A.B. Yaxshimuratov taqrizi ostida

O'ZBEK TILIDAGI MATNLARNI TF-IDF VEKTORIZER USULI ORQALI VEKTORLASHTIRISH Annotatsiya

Barchamizga ma'lumki, kompyuter va axborot texnologiyalari rivojlanib borayotgan bugungi zamonda o'zbek tilini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biridir.

O'zbek tilidagi asarlarni o'rganish, ularni tadqiq qilish va qayta ishlash uchun bir qator dasturiy vositalar yaratilmoqda. O'zbek tilidagi matnlarni sintaktik va morfologik tahlil qilish, teglangan korpus yaratish va semantik o'xshashlikni aniqlovchi vositalarni yaratish – tabiiy tilni qayta ishlash sohasidagi muhim jarayonlar hisoblanadi. Har qanday matn qayta ishlash uchun eng avvalo, uni vektorli ko'rinishga o'tkazish talab qilinadi. Chunki kompyuterlar faqat raqamlar bilan ishlaydi. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi asarlardan olingan parchalar asosida TF-IDF usuli yordamida matnlarni raqamlashtirish masalasi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Korpus, tokenlash, unikal so'z, vektorizatsiya, atama chastotasi, teskari hujjat chastotasi.

ВЕКТОРИЗАЦИЯ УЗБЕКСКИХ ТЕКСТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА ВЕКТОРИЗАТОРА TF-IDF Аннотация

Как всем нам известно, развитие узбекского языка является одной из наиболее актуальных задач в наше время, когда развиваются компьютерные и информационные технологии. Создается ряд программных средств для изучения, исследования и обработки произведений на узбекском языке. Синтаксический и морфологический анализ текстов на узбекском языке, создание размеченных корпусов и создание средств обнаружения семантического сходства являются важными процессами в области обработки естественного языка. Для обработки любого текста, прежде всего, требуется преобразовать его в векторное представление. Потому что компьютеры работают только с числами. В данной статье рассмотрен вопрос оцифровки текста методом TF-IDF на основе отрывков из произведений на узбекском языке.

Ключевые слова: Корпус, токенизация, уникальные слова, векторизация, частота терминов, частота обратного документа.

VECTORIZATION OF UZBEK TEXTS USING THE TF-IDF VECTORIZER METHOD. Annotation

As we all know, the development of the Uzbek language is one of the most urgent tasks in today's time when computer and information technologies are developing.

A number of software tools are being created for studying, researching and processing works in the Uzbek language. Syntactic and morphological analysis of texts in the Uzbek language, creation of tagged corpus and creation of semantic similarity detection tools are important processes in the field of natural language processing. To process any text, first of all, it is required to convert it into a vector representation. Because computers work only with numbers. In this article, the issue of text digitization using the TF-IDF method based on excerpts from works in the Uzbek language is considered.

Key words: Corpus, tokenization, unique word, vectorization, term frequency, inverse document frequency.

Introduction. In the field of NLP, in the process of processing texts, converting them into vector representation is one of the important processes, because the computer works only with numbers. This article covers different methods of text vectorization in NLP. The approach to data vectorization has been around since computers were first built, and it has worked brilliantly in various domains, and it is now being used in the field of NLP as well. Machine learning algorithms often accept input vectors in numerical form. Therefore, when working with text documents, it is necessary to transfer each document to a digital vector. This process is known as text vectorization. In simpler words, the process of converting words into numbers is called vectorization. NLP has TF-IDF, Bag of words and Word2Vec methods for converting texts into a vector representation. The Word2Vec method was demonstrated by Google researchers in 2013. Through this approach, Google made a major discovery in the field of NLP. Simply put, this approach uses a neural network to build a Bag of Words. How does the Word2Vec method differ from the method based on word frequency? We know that in the TF-IDF and Bag of Words method, each word is determined based on a separate value, and the semantics of the words, that is, the content, is not taken into account at all.

Literature review. The authors of the article written by Uzbek researchers [1] developed a cosine similarity detection algorithm based on TF-IDF for texts in the Uzbek language. The removal of stop words in text analysis reduces the size of the text and facilitates the processing of the text. The source [2] describes the identification of stop words in the Uzbek language and all the details

of stop words. The authors of the article [3] studied and explained in detail the issue of automatic detection of stop words in Uzbek texts. The authors of the article [4] studied the quality assessment method of the list of stop words automatically determined from Uzbek texts. Also, in the article [5], a list of stop words in the Uzbek language created on the basis of the School Corpus is presented. Semantic relationships between words are one of the key concepts in assessing natural language processing. In this [6] article, the authors present the SimRelUz dataset for evaluating the semantic model of the Uzbek language. One of the most common methods of processing textual data is TF-IDF. Google's search engine has been using the TF-IDF method for many years to rank content relevant to user queries. In this [7] article, the process of sorting documents in the Uzbek language corpus is considered from the point of view of using the TF-IDF method. In this paper [10], methods such as similarity calculation between Turkish text documents, plagiarism detection, author identification, text classification and clustering are studied. An important task in document analysis is to automatically find keywords that best describe the topic of the document. One of the most common methods of keyword detection is a technique based on the inverse document frequency (TF-IDF) heuristic term. There are some explanations for this technique, but these explanations are too complex to be fully convincing. In this paper [11], the authors provide a simple probabilistic explanation for the TF-IDF heuristic. In [12], the authors proposed a new method for vector representations of short texts, which uses Word embedding and learns how to measure each embedding based on its IDF value. Choosing the educational material

suitable for the intellectual capacity of schoolchildren is one of today's urgent problems. The authors [13,14] of the article created an algorithm for choosing a textbook suitable for the intellectual capacity of schoolchildren using the cosine similarity method based on TF-IDF.

Methodology. There is one problem in the field of natural language processing. The machine works with number vectors and the data is in the form of text. Therefore, it is necessary to convert the texts into digital format. The process of converting text into a numerical vector is called vectorization. One of the popular methods for converting texts into vectors is the TF-IDF method. Figure 1 shows the process of converting texts into vectors.

The term frequency of a word in a document. There are several ways of calculating this frequency, with the simplest being a

raw count of instances a word appears in a document. Then, there are ways to adjust the frequency, by length of a document, or by the raw frequency of the most frequent word in a document. [17]

$$TF = \frac{\text{number of times the term appears in the document}}{\text{total number of terms in the document}} \quad (1)$$

Calculate inverse document frequency:– The inverse document frequency of the word across a set of documents. This means, how common or rare a word is in the entire document set. The closer it is to 0, the more common a word is. This metric can be calculated by taking the total number of documents, dividing it by the number of documents that contain a word, and calculating the logarithm. So, if the words is very common and repeats in many documents this number will approach 0, otherwise it will approach 1. [18]

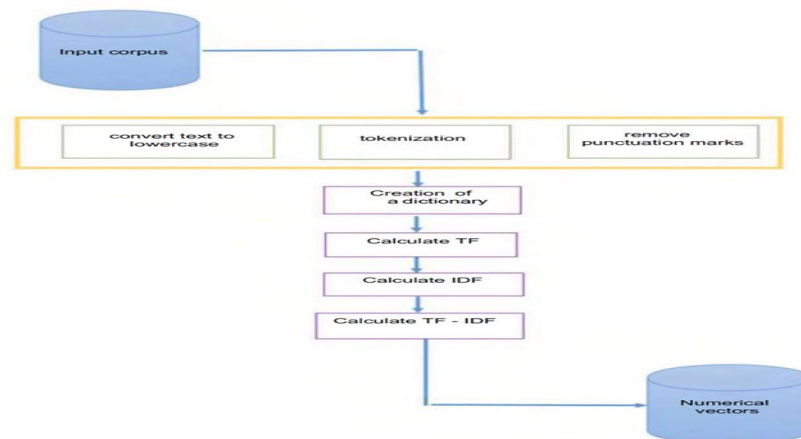

Fig-1. The process of calculating TF-IDF

Calculate inverse document frequency:– The inverse document frequency of the word across a set of documents. This means, how common or rare a word is in the entire document set. The closer it is to 0, the more common a word is. This metric can be calculated by taking the total number of documents, dividing it by the number of documents that contain a word, and calculating the logarithm. So, if the words is very common and repeats in many documents this number will approach 0, otherwise it will approach 1. [18]

Calculate TF-IDF:– Multiplying these two numbers results in the TF-IDF[18] score of a word in a document. The higher the score, the more relevant that word is in that particular document. To put it in more formal mathematical terms, the TF-IDF score for the word t in the document d from the document set D is calculated as follows:[2]

$$tf\ idf(t, d, D) = tf(t, d) * idf(t, D) \quad (2)$$

where

$$tf\ idf(t, d) = \log(1 + freq(t, d)) \quad (3)$$

$$idf(t, D) = \log\left(\frac{N}{count(d \in D: t \in d)}\right) \quad (4)$$

The result is as follows:

```
[[0.01530333 0.01530333 0.01530333 0.06121334 0.03060667 0.01530333
 0.06121334 0.06121334 0.07651667 0.04591 0.04591 0.01530333
 0.10712334 0.07651667 0.01530333 0.07651667 0.01530333 0.48970669
 0.04591 0.01530333 0.01530333 0.01530333 0.03060667 0.01530333
 0.01530333 0.03060667 0.01530333 0.01530333 0.03060667 0.01530333
 0.01530333 0.01530333 0.45910003]]
```

Example 2: Below is Alisher Navoi's rubai in vector form via CountVectorizer method

```
from sklearn.feature_extraction.text import CountVectorizer
# Create an object for the CountVectorizer class
vectorizer = CountVectorizer()
corpus = [ 'g'urbatda garib shodmon bo'lmas emish',
'el anga shafiq mehribon bo'lmas emish.',
'oltin qafas ichra gar qizil gul butsa',
'bulbulg'a tikondek oshiyon bo'lmas emish', ]
# tokenization and dictionary creation
=====RESTART:D:/PYTHON/ares/gurbat.py=====
```

Results. In this part, the following texts written in Uzbek are described using Python program:

Children's fairy tale "Bogirsok"

Alisher Navoi's rubai

Excerpt from the epic "Kutadgu Bilig"

Example 1: Below is a program for illustrating the famous children's fairy tale "Bogirsok" in vector form via TF-idf vectorizer method.

```
from sklearn.feature_extraction.text import TfidfVectorizer
# Create an object for the TfidfVectorizer class.
vectorizer = TfidfVectorizer()
# open the file bogirsok.txt
f1 = open("bogirsok.txt", "rt")
data1 = f1.read()
corpus=[data1]
# tokenization and dictionary creation
vectorizer.fit(corpus)
```

```
vectorizer.fit(corpus)
# coding
vector = vectorizer.transform(corpus)
# coded vector generalization
print('\n the size of the vector: ',vector.shape)
print('\n vectorization method: ',type(vector))
print('\n the vector representation of sentences is as follows:')
print(vector.toarray())
The result is as follows:
```

```
===== RESTART: D:/PYTHON/ares/gurbat.py =====
the size of the vector: (4, 20)
vectorization method: <class 'scipy.sparse.csr.csr_matrix'>
the vector representation of sentences is as follows:
[[0 1 0 0 0 1 0 1 0 0 1 0 0 0 0 0 0 1 0 1]
 [1 1 0 0 1 1 0 0 0 0 1 1 0 0 0 0 1 0 0 0]
 [0 0 0 1 0 0 1 0 1 1 0 0 1 0 1 0 1 0 0 0]
 [0 1 1 0 0 1 0 0 0 0 1 0 0 1 0 0 0 0 1 0]]
>>>
```

Example 3: Below is Excerpt from the epic "Kutadgu Bilig" in vector form via Hashing Vectorizer method from sklearn.feature_extraction.text import HashingVectorizer

```
# HashinVectorizer sinfi uchun obyekt yaratish
vectorizer = HashingVectorizer(n_features=10)
corpus = ['bilimni buyuk bil, uqishni ne'mat.',
'ikkisi yuksaltar qulni ham albat.',
The result is as follows:
```

```
'aql qayda bo'lsa, ulug'lik Shunda',
'bilim kimda bo'lsa buyuklik unda.', ]
vector = vectorizer.transform(corpus)
# generalization of coded vector
print('\nShape of vector: ',vector.shape)
print('\nBelow are the sentences in vector form:')
print(vector.toarray())
```

```
===== RESTART: D:/PYTHON/ares/qutadgubilig.py =====
Shape of vector: (4, 10)
Below are the sentences in vector form:
[[ 0.         0.         0.         0.         -0.70710678  0.
  -0.4472136  0.4472136  0.         -0.4472136  0.
  0.         0.4472136  0.         0.4472136  0.
  0.4472136  0.         0.         0.4472136  0.
  0.4472136  0.4472136  0.         -0.4472136  0.
  0.40824829  0.         0.40824829  0.40824829 -0.40824829  0.
 -0.40824829 -0.40824829  0.         0.         ]]
```

Discussion. In today's rapidly developing science and technology, every specialist must have the ability to use information communication tools and modern programs. For example, a literary critic has to analyze texts, draw conclusions based on large corpora [15], identify similarities of works [13,14], or work on other types of research. In such a case, it is advisable to convert texts into digital form using the method described in this article.

The Uzbek language belongs to the family of agglutinative languages, and most of the methods created for inflectional languages cannot be directly applied to the Uzbek language [13]. However, converting Uzbek texts into a digital form was easily done using special libraries of the Python programming language. In this article, using the TF-IDF vectorizer, Hashing vectorizer and Count Vectorizer libraries, a rubai written by Alisher Navoi, a famous children's fairy tale "Bogirsoq" and an epic written by Yusuv Khojib were selected. In this article, the works of foreign and Uzbek scientists who worked on the TF-IDF method were considered. An algorithm for converting texts into digital form and its calculation program are provided. The program codes presented in the article can be used to convert any text in Uzbek to digital format. Programming languages are diverse, and in the field of text processing, the Python program has more opportunities than other languages. Therefore, we believe that text

digitization based on the technology presented in this article is understandable and easy for all specialists.

Conclusion. Today, research is being conducted based on corpus linguistics in science, history, literature, learning foreign languages, and a number of other fields. In this regard, digitizing texts by creating a corpus is an urgent issue for everyone. Before vectorizing texts, a text corpus must be created. Sketch Engine [16] is the best tool for building a corpus. Its algorithms analyze real texts in a language consisting of billions of words (text corpus). Sketch Engine is used by linguists, lexicographers, translators, students and teachers. It is the solution of first choice for publishers, universities, translation agencies and national language institutes worldwide. Sketch Engine includes 600 ready-to-use corpora in more than 90 languages, each containing up to 60 billion words, providing a realistic sample of the language.

In this article, the algorithm and program for vectorizing texts in the Uzbek language using the Python program were considered. We believe that the article will also be a useful resource for students studying natural language processing.

We are confident that all industry professionals will achieve effective results if they use the method we offer.

REFERENCES

1. Madatov S. M. X., Matlatipov S. Kosinus o'xshashlik va uning o'zbek tili matnlariga tatbiqi haqida //O'zMU xabarlari. – 2016. – T. 2. – №. 1.
2. Madatov K., Bekchanov S., Vičić J. Lists of uzbek stopwords : дис. – Univerza na Primorskem, Inštitut Andrej Marušič, 2021.
3. Madatov, Khabibulla, shukurla Bekchanov, and Jernej Vičić. "Automatic detection of stop words for texts in the Uzbek language." (2022).
4. Madatov K., Bekchanov S., Vičić J. Accuracy of the Uzbek stop words detection: a case study on" School corpus" //arXiv preprint arXiv:2209.07053. – 2022.
5. Madatov K., Bekchanov S., Vičić J. Dataset of stopwords extracted from Uzbek texts //Data in Brief. – 2022. – T. 43. – C. 108351.
6. Salaev U., Kuriyozov E., Gómez-Rodríguez C. SimRelUz: Similarity and Relatedness scores as a Semantic Evaluation dataset for Uzbek language //arXiv preprint arXiv:2205.06072. – 2022.
7. Elov B., Xusainova Z., Xudayberganov N. O 'ZBEK TILI KORPUSI MATNLARI UCHUN TF-IDF STATISTIK KO 'RSATKICHNI HISOBLASH //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. B8. – C. 1774-1785.
8. Pradhan N., Gyanchandani M., Wadhvani R. A Review on Text Similarity Technique used in IR and its Application //International Journal of Computer Applications. – 2015. – T. 120. – №. 9. – C. 29-34.
9. Islam A., Inkpen D. Semantic text similarity using corpus-based word similarity and string similarity //ACM Transactions on Knowledge Discovery from Data (TKDD). – 2008. – T. 2. – №. 2. – C. 1-25.
10. Keleş M. K., Özel S. A. Similarity detection between Turkish text documents with distance metrics //2017 International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK). – IEEE, 2017. – C. 316-321.
11. Havrland L., Kreinovich V. A simple probabilistic explanation of term frequency-inverse document frequency (tf-idf) heuristic (and variations motivated by this explanation) //International Journal of General Systems. – 2017. – T. 46. – №. 1. – C. 27-36.

12. De Boom C. et al. Representation learning for very short texts using weighted word embedding aggregation //Pattern Recognition Letters. – 2016. – T. 80. – C. 150-156
13. Madatov K., Matlatipov S., Aripov M. Uzbek text's correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus //arXiv preprint arXiv:2303.00465. – 2023.
14. Akhmedovich K. M., Beknazarovna S. S. METHODS OF CHECKING THE GIVEN LITERATURE ON THE INTELLECTUAL POTENTIAL OF SCHOOLCHILDREN
15. Madatov K., Bekchanov S., Vičić J. Uzbek text summarization based on TF-IDF //arXiv preprint arXiv:2303.00461. – 2023.
16. Sattarova S. B., Bekchanova F. X., Shermetov A. K. TERMINOLOGIK LUG'AT YARATISH TEXNOLOGIYASI VA UNING TA'LIM TIZIMIDAGI AHAMIYATI //Academic research in educational sciences. – 2023. – T. 4. – №. 5. – C. 422-434.
17. <https://www.learndatasci.com>
18. <https://monkeylearn.com/>

UO'K: 159.9.316.8

Dilfuza MAHKAMOVA,

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi "Xodimlar bilan ishlash" boshqarmasi boshlig'i
E-mail: d.maxkamova@argos.uz

Psixologiya fanlari doktori, dotsent X.Abdusamatov taqrizi asosida

XOTIN-QIZLARNING DAVLAT XIZMATLARIGA MUVAFFAQIYATLI IJTIMOY MOSLASHUVI MEHNAT SAMARADORLIGI OMILI SIFATIDA

Annotatsiya

Tashkilot muhitiga moslashish deganda biz yangi tayinlangan xodim va uning intellektual faoliyati va xulq-atvori mehnat muhiti qoidalari va talablariga muvofiq shaxsiy rivojlanishini nazarda tutuvchi professional muhit o'rtasida faol va uyg'un o'zaro munosabatlarni o'rnatishni tushunamiz. Xotin-qizlarning davlat xizmatlariga moslashishi ko'p qirrali jarayon bo'lib, uni tadqiq etish bugungi kunda ayollarning faol mehnat "rentabilligi" elementlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqola ushbu muammo yuzasidan olib borilgan empirik tadqiqotlarning natijalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy moslashuv, gender farqlar, rentabillik, professional stress, stereotip, subyektiv nazorat, kasbiy kompetentlik.

УСПЕШНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ ЖЕНЩИН К ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ КАК ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРУДА

Аннотация

Под адаптацией к организационной среде мы понимаем установление активных и гармоничных взаимоотношений между вновь назначенным работником и профессиональной средой, что предполагает личностное развитие его интеллектуальной деятельности и поведения в соответствии с правилами и требованиями трудовой деятельности. среда. Адаптация женщин к государственной службе - многогранный процесс, исследование которого имеет сегодня большое значение при определении элементов активной трудовой «rentабельности» женщин. В статье анализируются результаты эмпирических исследований по данной проблеме.

Ключевые слова: Социальная адаптация, гендерные различия, рентабельность, профессиональный стресс, стереотип, субъективный контроль, профессиональная компетентность.

SUCCESSFUL SOCIAL ADAPTATION OF WOMEN TO PUBLIC SERVICES AS A FACTOR OF LABOR EFFICIENCY

Annotation

By adapting to the organizational environment, we understand the establishment of an active and harmonious relationship between the newly appointed employee and the professional environment, which implies the personal development of his intellectual activity and behavior in accordance with the rules and requirements of the working environment. Adaptation of women to public services is a multifaceted process, the research of which is of great importance today in determining the elements of active labor "profitability" of women. The article analyzes the results of empirical research on this problem.

Key words: Social adaptation, gender differences, profitability, professional stress, stereotype, subjective control, professional competence.

Kirish. Ayollarning jamiyatdagi mavqeyi doimo ilmiy jamoatchilik e'tiborini tortadi. Xotin-qizlarning bugungi jamiyatdagi mavqei va roli haqidagi qizg'in muhokamalar asosan ikki mafkura: patriarxal va tenglik mafkurasiga asoslangan [1]. Birinchisining tarafdorlari dunyo "tabiiy asoslar" ustida turishdan kelib chiqadilar. Ularning yo'q qilinishi jamiyatning yo'q qilinishiga olib keladi. "Tabiiy asoslar" deganda oila va jamiyatdagi funksiyalarning taqsimlanishi tushuniladi. Shu bilan birga, ayol-ona, ma'shuqa, qo'rg'on qo'riqchisi haqidagi mashhur tezis olg'a suriladi, shundan kelib chiqadiki, uy - ayol dunyosi. Erkak - boquvchi, oilani jamiyat bilan bog'lovchi jamoat arbobi. Funksiyalarning bunday taqsimoti ular tomonidan tabiiy deb hisoblanadi, chunki jinsga asoslangan farqlar individual, shaxsiy farqlarga qaraganda muhimroqdir [2].

Patriarxal mafkura foydasiga ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etilishi allaqachon oiladagi salbiy oqibatlariga, onalik instinkting yo'q qilinishiga, axloqning pasayishiga, axloqiy odobsizlikka olib kelganligi haqidagi asosiy dalildir. Bu mafkura tarafdorlarining asosiy qismi aholining erkaklar qismidir [3]. Erkaklar ko'pincha ijtimoiy tengsizlikni e'tiborsiz qoldirib, ayol uchun xayoliy tashvish bilan ayollar muammolarini baholashda o'zlarining

1-jadval

Subyektiv nazorat darajasini aniqlash (Dj.Rotter) metodikasining tafovutlari

Internallik turlari	O'rta rang		Statistik ko'rsatkich	
	Xususiy (n=193)	Davlat xizmati (n=154)	U	p
Umumiy internallik	175,92	171,59	14490,5	0,690
Muvaffaqiyatda	174,11	173,86	14839	0,981
Muvaffaqiyatsizlikda	177,73	169,32	14141	0,437
Oilaviy munosabatlarda	173,78	174,28	14818,5	0,963
Ishlab chiqarishda	171,46	177,18	14371,5	0,597
Shaxslararo munosabatlarda	171,58	177,04	14393	0,612
Salomatlik bo'yicha internallik	175,63	171,95	14546	0,733

Subyektiv nazorat darajasi - bu turli vaziyatlarda o'xshash tarzda namoyon bo'ladigan umumlashtirilgan shaxsiy xususiyatdir.

konservezmini yashirishadi. Xodimlarni boshqarishning mavjud amaliyotida ish beruvchilar uchun eng muhim vazifalardan biri bu tashkilot xodimlarini keyinchalik ularni jamoaga eng samarali kiritish uchun moslashtirish bilan tanlashdir [4]. Yangi ish joyiga moslashish muammosi insonning o'zi uchun ham dolzarb bo'lib, har bir inson mehnat qilish va yangi jamoaga qo'shilish ehtiyojiga duch kelishi bilan tavsiflanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Egalitar mafkura tarafdorlari patriarxal nuqtayi nazarni tanqid qilib, funksiyalarning "tabiiy" taqsimlanishini yaratilgan ijtimoiy sharoitlar yaratgan ijtimoiy illyuziya deb ataydilar. Rollar o'rtasidagi tenglik munosabatlari oilada va jamiyatda ayollar va erkaklarning shaxsiy bir-birini to'ldirishiga asoslanadi [5]. Ushbu mafkura tarafdorlari tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan asosiy tezis quyidagilardan iborat: tabiat ayolga faqat tug'ish funksiyasini yuklagan, qolgan hamma narsani ayollar ham, erkaklar ham bajarishi va har bir kishi erkin tanlov maydoniga ega bo'lishi kerak [6]. Yuqorida aytib o'tganimizdek, ayollarning moslashuvining muvaffaqiyati (muvaffaqiyatsizligi) ko'plab omillarga va xususan, ayolning jamiyatdagi mavqeyini belgilovchi ajralmas ko'rsatkich bo'lgan ijtimoiy mavqega bog'liq.

Olimlarning fikricha, subyektiv nazorat darajasi shaxsning «bu yerda va hozir» sodir bo'layotgan voqealarga, shuningdek, uzoq muddatli

oqibatlariga, ya'ni ijtimoiy yetuklik va shaxsiy mustaqillik uchun javobgarlik hissi bilan bog'liq. Internal tipdagi shaxslar ular bilan sodir bo'lgan barcha muhim voqealarni o'z faoliyati natijasida baholaydilar. Ular yolg'izlikda samaraliroq ishlaydi, ma'lumot qidirishda faolroq. Bundan tashqari, internal shaxslar tashabbusni talab qiladigan ishda yaxshiroqdir. Ular yanada qat'iy, o'ziga ishongan, shaxslararo munosabatlarda prinsipial, tavakkal qilishdan qo'rqmaydi [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Izlanishlar Shuni ko'rsatadiki, internal shaxslar direktiv yetakchilikni muvaffaqiyatli amalga oshirishga qodir [8]. Tadqiqotdan o'rin olgan navbatdagi tahlil shaxsning internallik darajasini anqilashga qaratilgan bo'lib, mavjud ko'rsatkichlarning aksariyatida ishonchli farqlar qayd etilmadi. Xususan, umumiy internallik ($U=14490,5$, $p>0,05$), muvaffaqiyatda internallik ($U=14839$, $p>0,05$), muvaffaqiyatsizlikda internallik ($U=14141$, $p>0,05$), oilaviy munosabatlarda internallik ($U=14818,5$, $p>0,05$), ishlab chiqarishda internallik ($U=14371,5$, $p>0,05$), shaxslararo munosabatlarda internallik ($U=14393$, $p>0,05$), salomatlik bo'yicha internallik ($U=14546$, $p>0,05$).

Dj.Rotterning "Subyektiv nazorat darajasi" metodikasining tashkilot shakli jihatidan tafovuti bo'yicha tahlil amalga oshirilganda barcha shkalalar ko'rsatkichlari bo'yicha sinlavchilarning natijalari o'rtasida ishonch darajasidagi ahamiyatli farqlar kuzatilmaganini ko'rishimiz mumkin. Ushbu jihatni esa, ulardagi faoliyatning bir xilligi ya'ni, professional ish davridagi o'zgarishlar, ish bosimi va topshiriqlarga ulgurish jarayonida deyarli o'xshash xulq-atvorni namoyon etayotganliklari natijasi deb baholashimiz mumkin. Shaxsning yetukligi, uning axloqiy rivojlanish darajasi va muvaffaqiyatining ko'rsatkichlaridan biri internallik va motivatsiyadir. Ular insonning o'z hayotidagi voqealar uchun javobgarlik darajasini belgilaydi. Internallik deganda insonning asosan o'zini hayotida sodir bo'layotgan voqealarning sabablari: o'z qobiliyatlari, harakatlari, xarakter xususiyatlari va boshqalar sifatida ko'rishga moyilligi tushuniladi. Ushbu ko'rsatkich bo'yicha ahamiyatli farqlar kuzatilmasdan xususiy tashkilotda ishlovchi ayollarda nisbatan biroz farq borligi aniqlandi. Bundan xususiy tashkilotda ishlovchi ayollarda davlat xizmatidagi ayollarga qaraganda faoliyat samaradorligiga erishishda mas'uliyat hissining yuqori bo'lishi natijasida, ularning o'zini subyektiv nazorat qilishida javobgarlik darajasi yuqori bo'ladi, degan xulosaga kelish mumkin.

Muvaffaqiyatda internallik ko'rsatkichida ham xususiy tashkilotda ishlovchi ayollar biroz ustunlik qayd etib, davlat xizmatidagi ayollarga qaraganda bir harakat ustida uzoq o'tirishlari, muvaffaqiyat qozonishga bo'lgan motivlari aynan ish davridagi kasb motivatsiyasi va karyera qurish kabi istaklarning kombinatsiyasida Shuvi asosida kechganligi sababli ham ularda o'z kuchiga ishonish, harakatlari yuqori baholash va o'z ichki potensial darajalarini rela vaziyatda ishg solishni ta'minlab beruvchi muvaffaqiyatga internallik baland ko'rinish olgan, deya izohlashimizga zamin yaratadi.

Muvaffaqiyatsizlikda internallik ko'rsatkichida ham xuddi yuqorida bo'lgani kabi, xususiy sektor vakillarida biroz ustunlik qayd etilib, barcha mas'uliyatlarni "o'z bo'yiga olish" sifatlarining yuqori bo'lishi, amaliy faoliyatga bevosita tatbiq etilishi yuzasidan ham ularda ko'proq barcha "ko'rguliklarning" asl sababchilari sifatida o'zlarini ko'rishi namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham ushbu muvaffaqiyatsiz onlarda ham ular aybni atrofda gildardan emas, ko'proq o'zlaridan qidirishadi va yechim topishda ham o'z kuchlariga ishonishadi. Internal shaxslar nafaqat tashqi ta'sirlarga qarshilik ko'rsatishadi, balki imkon berilsa, boshqalarning xatti-harakatlarini boshqarishga harakat qilishadi. Internallik yuqori bo'lganlarda, shuningdek, manipulyatsiya qila oladigan odamlarni yoqtirish va ular ta'sir qila olmaydiganlarni yoqtirmaslik ham kuzatiladi. Internallik ko'rsatkichi baland bo'lganlar boshqalarga qaraganda muammolarni hal qilish qobiliyatiga ko'proq ishonadilar va Shuning uchun boshqalarning fikridan mustaqildirlar.

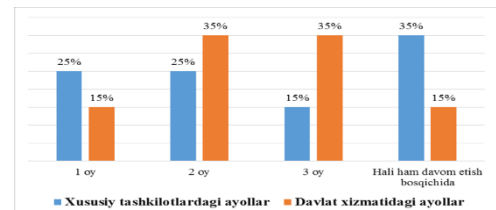
Oilaviy munosabatlarda internallik ko'rsatkichida davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda oilaviy burch, oilaviy sadoqat hamda oiladagi barcha ro'zg'or ishlarga mas'uliyatni tubdan his qilish yuqoriroq ifodalangan. Ishlab chiqarish munosabatlari bo'yicha internallik ko'rsatkichida davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda yaqqol ustunlik kuzatilib, ularning ontogenezdagi faoliyatlarida bevosita ishlab chiqarish jarayonlariga hamohang kechganligi uchun ham ish jarayonida stressli vaziyatlarni yengib o'tish, ishdagi barcha topshiriqlarni bajarishda o'zini nazorat qilish hamda mas'uliyatlikni obdon his qilish kabilar yuqori bo'ladi.

Salomatlik bo'yicha internallik ko'rsatkichida ham xususiy sektor vakillarida ustunlik qayd etildi. Bundan xususiy tashkilotlarda ishlayotgan ayollarda sog'lik bilan bo'ladigan ishlarda o'ziga ancha

e'tiborli bo'lish yuqori degan xulosalarga kelinadi. Ayollarda sog'liklari uchun majburiyatni his qilish biroz balandligi, barchaning, shu qatorida, o'zining ham sog'ligi uchun faqat o'zi javob berishi haqidagi tasavvurlarning ijtimoiy ustanovka tarzida singib ketganligi bilan ham xarakterlidir. Oila bekasi bo'lishni real idrok qilgan ayollar oiladagi mehribon, parvarishgo'y ona timsoli yaqqol yetakchilik qiladi, shu sababli ham ularda sog'lik, salomatlik bo'yicha munosabatlarda mas'uliyatni his qilish darajasi yuqoriroq bo'ladi. Ushbu hodisaning mohiyati Shundaki, odamlar o'zlarining muvaffaqiyatlari sabablarini o'zlarining qobiliyatlari, shaxsiy fazilatlar, sa'y-harakatlarida ko'rishadi, ya'ni ular ichki nazorat o'chog'idan foydalanadilar va aksincha, muvaffaqiyatsizliklarni tashqi ta'sirlar bilan bog'laydilar. Shu bilan birga, bu xatoning ijtimoiy qiymati ahamiyatsiz bo'lgan hollarda ham kuzatiladi.

Shunday qilib, insonning o'z maqsadlariga erishishdagi faollik darajasi, uning xatti-harakatlarining mustaqilligi o'lchovi insonning eng muhim psixologik xususiyatlaridan biridir. Insonda sodir bo'layotgan voqealar uchun shaxsiy javobgarlik tuyg'usining rivojlanish darajasi turli xil hayotiy vaziyatlarni hal qilishda muhim rol o'ynaydi: shaxslararo munosabatlarni shakllantirish, oilaviy va ishlab chiqarish xarakteridagi ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish usuli. Insonda vaziyatni o'zgartirishga, o'zgaruvchan dunyo sharoitlariga tez moslashishga qodir emasligi hissi stressni, surunkali charchoq sindromini, depressiyani keltirib chiqaradi, ojizlik va samarasizlik tuyg'usini shakllantiradi. Nazorat qilish qobiliyati, aksincha, samarali qarorlar qabul qilish va maqsadlarga erishish, salbiy oqibatlarni bartaraf etish imkoniyatlarini topish bilan bog'liq.

Xotin-qizlarning davlat tashkilotlariga ijtimoiy-psixologik moslashuvining zaruriy shartlarini o'rganish orqali moslashuv davrining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishimiz mumkin. Shu o'rinda davlat hamda nodavlat tashkilotlarida faoliyat olib borishni boshlagan xotin-qizlarda moslashuv davri qanday kechishi, qanday omillar moslashish darajasiga ta'sir etishini tadqiq etish maqsadida xotin-qizlardan ijtimoiy-psixologik so'rovnomaga o'tkazishni lozim topdik.

1-rasm. "Yangi ish joyiga moslashishingiz qancha davom etadi?" savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

Yangi ish joyiga moslashishingiz qancha davom etadi?" savoliga respondentlarimizning javoblari quyidagicha tus oldi: xususiy tashkilotda ishlovchi ayollarning 25% i 1 oy, 25% i 2 oy, 15% i 3 oy, 35% i esa hali ham davom etish bosqichida javoblarini tanlashgan bo'lsa, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarning 15% i 1 oy, 35% i 3 oy, 35% i 3 oy, 15% i hali ham davom etish bosqichida javoblarini tanlashgan. Bundan ko'rinadiki, xotin-qizlarning nazdida davlat xizmatlariga moslashishning o'rtacha davri 40-55 kun orasini tashkil etar ekan.

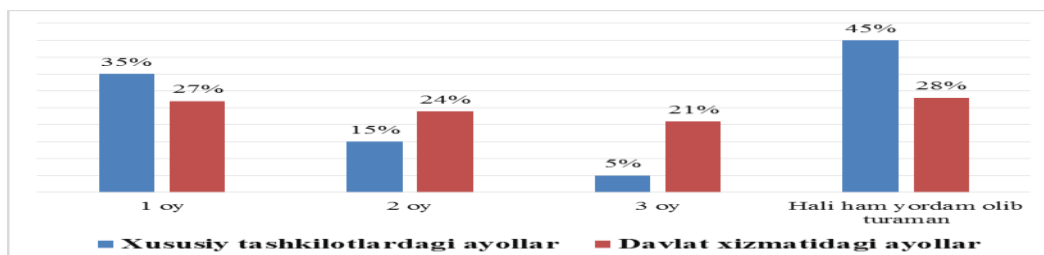
Qanday omillar sizga moslashish davrida qiyinchilik tug'dirdi? Mazmunidagi savolimizga berilgan javoblar kesimiga ko'ra, xususiy tashkilotdagi ayollarning 23% da kasbiy mas'uliyat, 36% da jamoaga kirishish, 29% da ish sharoitlari, 12% da boshqa sabablar moslashish davrini cho'zilishiga sabab bo'lgan. Davlat xizmatidagi ayollarning natijalariga to'xtaladigan bo'lsak, 35% da kasbiy mas'uliyat, 23% da jamoaga kirishish, 17% da ish sharoitlari, 25% da boshqa sabablar keltirilgan. Ushbu so'rovnomadan olingan natijalardan ma'lum bo'ladi, davlat xizmatiga ijtimoiy moslashishda ayollarda ko'proq jamoaga kirish emas, balki yuklatilgan vazifani bajarishda kasbiy mas'uliyat, uddasidan chiqa olishda ikkilanishlar kasbiy moslashuvga ta'sir ko'rsatar ekan. Xususiy sektor vakillarida esa aksincha ko'rinish, ularda jamoa bilan til topib keta olish motivi ijtimoiy moslashuvga biroz ma'noda xalaqit beruvchi omillardan biri bo'lishi mumkin ekan.

So'rovnomamizdan o'rin olgan navbatdagi shaxsning yangi ish joyiga moslashishini qiyinlashtiruvchi sabablarga nimalar kiradi deb o'ylaysiz mazmunidagi savolga xususiy tashkilotlardagi ayollar mehnat sharoitlarining qoniqsiz bo'lishi (12%), shaxsiy sifatlarining tashkilot manfaatlariga zidligi (10%), kasbiy kompetentlikning yetarli emasligi (5%), jamoadoshlari bilan munosabat o'rnatmaslik (59%), kutilmalarning haqiqiy ish joyi bilan mos kelmasligi (14%); davlat xizmatidagi ayollar esa, mehnat sharoitlarining qoniqsiz

bo'lishi (16%), shaxsiy sifatlarining tashkilot manfaatlariga zidligi (13%), kasbiy kompetentlikning yetarli emasligi (27%), jamoadoshlari bilan munosabat o'rnatilmaslik (42%), kutilmalarning haqiqiy ish joyi bilan mos kelmasligi (2%) javoblarini belgilagan.

Xulosa va takliflar. Ushbu savolga berilgan javoblardan ham ko'rishimiz mumkinki, davlat xizmati hamd xususiy tashkilotlarda ishlovchi ayollarda nafaqat qarashlar, balki kasbiy

intilish borasidagi fikrlar ham turlicha ekan. Misol uchun, tashkilotga ijtimoiy moslashishning muvaffaqiyatsizligini davlat xizmatidagi ayollarning 27% kasbiy kompetentlikning yuqori emasligi bilan bog'lasa, xususiy tashkilotdagi ayollarning 59% i jamoadoshlari bilan "til topa olmaslik" bilan bog'lashmoqda. Demak, kollektivistik manfaatlar ierarxiyasi davlat tashkilotlariga qaraganda, xususiy tashkilotda ishlovchi ayollarda ustunliklarni qayd etar ekan.

2-rasm. "Ish jarayonida hamkasblaringizning yordamiga qancha vaqt tayangansiz?" savoliga respondentlarning javobi (foiz ulushida)

Ish jarayonida hamkasblaringizning yordamiga qancha vaqt tayangansiz? savoliga berilgan javoblarga asosan, xususiy tashkilotlardagi ayollar 1 oy (35%), 2 oy (15%), 3 oy (5%) hamda hali ham yordam olib turaman (45%); davlat xizmatidagi ayollar 1 oy (27%), 2 oy (24%), 3 oy (21%) hamda hali ham yordam olib turaman (28%) javoblarini tanlashni lozim topishgan. Davlat xizmatidagi ayollarda dastlabki oylarda uncha katta farqlar sezilmagani holda, hali ham hamkasblarining qimmatli yordamlarini olib turish, ular bilan maslahatlashib ish tutish butun kasbiy faoliyat davomida hamohang tarzda kechishi kuzatildi. Xususiy tashkilotlardagi ayollarda esa, vaziyat biroz boshqacharoq ko'rinish olgan, ularda ish jarayonining 1 oyida yordam olish, so'rash motivi baland bo'lsa (35%), 2- hamda 3-

oyga kelib regressiv ko'rinishni olgan. Biroq, vaziyat taqozosiga ko'ra hamkasblaridan tavsiyalar so'rash motivi "makon va zamon" prinsipiga muvofiq tarzda kechishi oydinlashmoqda. Mazkur farqlarni biz xususiy tashkilotlardagi ish taqsimoti hamda davlat xizmatlaridagi ish hajmining turlichaligi, ish yukining yengil yoki og'irligi bilan baholashimiz mumkin. Turli xil ish jarayonidagi ekstremal vaziyatlarda oila a'zolarining qo'llab-quvvatlashi xotin-qizlarga davlat tashkilotlarida ishlash uchun muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlovchi muhim elementlardan biriga aylanishi mumkin ekan. Shuningdek, jamoadoshlar, tashkilot muhiti ham xoh xususiy tashkilotlarda ishlovchilar, xoh davlat xizmatlarida ishlovchi ayollar bo'lsin ijtimoiy moslashuvda yetakchi pozitsiyalarda qolar ekan.

ADABIYOTLAR

1. Реан А.А. К проблеме социальной адаптации личности // Вестник СПбГУ. Сер. Экономика, философии, психологии, права. 2005. № 3. С. 74-79.
2. Психология менеджмента / Под ред. Г. С. Никифорова. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007.
3. Реан А.А. Психологический анализ проблемы удовлетворенности избранной профессией // Вопросы психологии. 2008. № 1. С. 83-88.
4. Lay C.H., Edwards J.M., Parker James D.A., Endler N.S. An assessment of appraisal, anxiety, coping and procrastination during an examination period // Eur. J. Pers. 2009. №3.
5. Rogers C.R. Dealing with psychological tensions // Inter personal dynamics. Essays and readings on human relation / W. G. Bennis et al. The Dorsey Press. USA, 2003
6. Абульханова-Славская К.А. Личностные типы мышления личности // Когнитивная психология. М.: Наука, 2006. С. 154-172.
7. Аронсон Э. Теория диссонанса: прогресс и проблемы // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М.: Изд-во МГУ, 2014. С. 111- 126.
8. Силласте Г.Г., Кожамжарова Г.Ж. Социальная дискриминация женщин как предмет социологического анализа // Социс. — 2007. — №31.

UDK: 546:18:21398

Xusniddin MILINOROV,
SHDPI o'qituvchisi
E-mail: milinorov@mail.ru

O'zMU professori M.Qurbonov taqrizi asosida

IMPROVING THE METHODOLOGY OF FORMING GENERAL TECHNOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS DURING THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

Pedagogy consists in improving the methodology of developing design competence of students of higher educational institutions. Development of a model of didactic-pedagogical conditions for the development of pedagogical design competence in order to prepare students of higher educational institutions of pedagogy for professional and pedagogical activities, innovative education aimed at effective conducting of training sessions in general and specialized subjects in higher educational institutions of pedagogy to expand the opportunities to develop design competence of students by developing lim technologies and methods.

Key words: Design, competence, innovative educational technology, ethical, professional activity, intelligence, Cognitive activity.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ВО ВРЕМЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

Педагогика заключается в совершенствовании методики развития проектной компетентности студентов высших учебных заведений. Разработка модели дидактико-педагогических условий развития педагогической проектной компетентности в целях подготовки студентов педагогических вузов к профессиональной и педагогической деятельности, инновационному образованию, направленному на эффективное проведение учебных занятий по общим и профильным предметам в высшем учебном заведении. педагогических учреждений расширить возможности развития проектной компетентности студентов путем разработки технологий и методов ЛИМ.

Ключевые слова: Дизайн, компетентность, инновационная образовательная технология, этика, профессиональная деятельность, интеллект, Познавательная деятельность.

TA'LIM JARAYONIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING UMUMIY TEXNOLOGIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining loyihalash kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishdan iborat. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash maqsadida pedagogik loyihalash kompetentligini rivojlantirishning didaktik-pedagogik shart-sharoitlari modelini ishlab chiqish, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida umumkasbiy va ixtisolik fanlaridan o'quv mashg'ulotlarini samarali olib borishga qaratilgan innovatsion ta'lim texnologiya va metodlarini ishlab chiqish orqali talabalarining loyihalash kompetentligini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirish.

Kalit so'zlar: Loyihalash, kompetentlik, innovatsion ta'lim texnologiya, axloqiy, kasbiy faoliyat, intellekt, Bilish faoliyati.

Kirish. Talabani jamiyat taraqqiyotiga jiddiy ta'sir o'tkazadi, davlatlar o'z taraqqiyotini talabalarining chuqur ilmiy tadqiqot, pedagogic, intellektual darajasining takomillashganligi bilan belgilaydi. Sababi davlatning taraqqiy etishida ilm-fan taraqqiyoti, talabalarining nazariy, amaliy bilimlarni egallaganligi jamiyat sohalari ushida katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham rivojlangan mamlakatlarda aholi jon boshiga talabalar soni kup buladi. Bugungi kunda mamlakatimizda ham talabalar miqdori sezilarli darajada ortgan. Davlatlarning ijtimoiy tomondan eng faol qatlami bu talabalar hisoblanadi. Talabalar ilm-fan bilan mashg'ul bo'lishi bilan jamiyat intellektual hayotida juda muhim o'ringa ega bo'ladi. Bu esa talabalardan chuqur axloqiy va kasbiy faoliyatiga katta e'tibor qilinishini talab qiladi [1]. Jamiyatning intellektual qatlamiga tegishli bo'lgan talabalar faoliyatiga bir qancha talablarni yuklaydi. Bu ularning ta'lim faoliyatida bilish, anglash va tahliliy fikrlashi bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bilish insonning barcha faoliyatining umumiy tushunchalarida shaxs xususiyatlarini jamiyatimizning bir qismi sifatida tavsiflaydi. Bilish haqida fikr yuritar ekanmiz, olim L.V.Jarova[2] fikricha, bilish faoliyati fikrlash, xulq-atvorning namoyon bo'lishi va yashirin naqshlaridan iborat. Shuni ham ta'kidlash kerakki, har qanday bilish faoliyatlari an'analardan o'tgan qadriyatlarga asoslanadi. Bilish tizimlar, bir tomondan, amalga oshirilgan faoliyat natijasida, ikkinchi tomondan, kelajakdagi harakatlarning asoslaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, bunday tizimlarning idrok etilgan timsoli - bilish faoliyat jarayoni bo'ladi E.V.Korotayeva[3].

Bilish (gnoseologik) faoliyati falsafiy muammolardan biridir. Bu falsafiy yo'nalish insonning shaxs bo'lib shakllanishi uchun juda ham muhim falsafiy ilmdir: (1-rasm bilish faoliyati).

1-rasm. Bilish faoliyati.

Respublikamizda J.Tulenov, va N.G'ofurov[4]lar bilish faoliyatini insonning umumiy faoliyatining bir shakli sifatida ko'rsatib, uning biologik tomondan xususiyatlarini e'tirof etadi. Bilish faoliyati anglash jarayonlarida juda ham muhimdir deydi.

Falsafa fanida bilish faoliyati tashqi dunyo haqida ma'lumotlarni olish, ulardan foydalanish va ular bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lish sifatida olib qaralib, insonning intellektual dunyosini beradi deya takidlanadi.

A.V.Sadikova[5] ilmiy qarashlarida ixtiyoriy harakatlarning barqarorligi, bu talabalarining masalani oxiriga etkazishga intilishi, qiyin bo'lganda vazifani bajarishda samarali yechimlarni qidirishda namoyon bo'lishini aytib o'tgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Talabalarining tahliliy fikrlay olishini takomillashtirishda yana bir muhim omilga ega usullardan biri bu «keys-stadi» metodi [6] sanaladi. Bu metod orqali talabalar o'zlarining fikrlash doirasini yana ham kengaytiradi. Ularda tahliliy

fikrlashning texnologik jihatlarini ko'rsatishda yordam beradi. Biz yuqoridagi boblarda ko'rsatilgan tahliliy fikrlashning mazmunini bu paragrafimizda mustahkamlaymiz. Keys-stadi metodi falsafa fanini o'tishda keng qo'llanishi talabalarning tahliliy fikrlashini rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Keys-stadi metodining texnologiyasini qo'ydagicha keltirilgan.

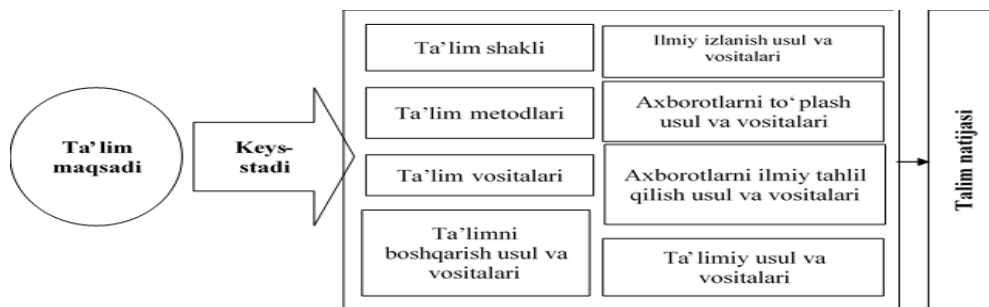
Bu ta'lim texnologiyasi talabalarning tahliliy fikrlashini rivojlantirishda muammoli holatlarni chuqur tahlil qilishda katta xizmat qiladi. Bu ta'lim texnologiyasi talabalarning eng maqbul yoki eng to'g'ri variantni tanlashga qaratilgan yoki to'g'ri tanlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan texnologiyadir. Ta'limda

talabalarni bevosita har qanday mohiyat va mazmunga ega vaziyatni o'rganishda va ularni tahlil qilishga o'rgatadi [7].

Tahlil va natijalar. Ushbu texnologiyaning asosida muayyan qandaydir muammoli vaziyatni hal qilishning umumiy mohiyatini aks ettiruvchi har xil elementlar turadi. Bu elementlar quyidagilardan iborat:

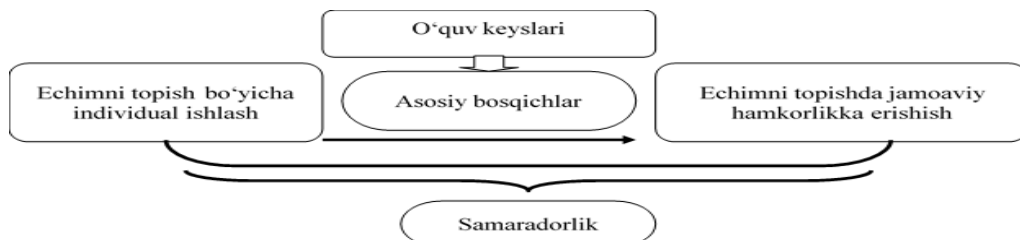
ta'lim shakllari
ta'lim usullari
ilmiy tadqiqot vositalari
ma'lumot to'plash vosita va usullari

Keys-stadi texnologiyasining umumiy tuzilmasi quyidagicha (2.5-rasm):

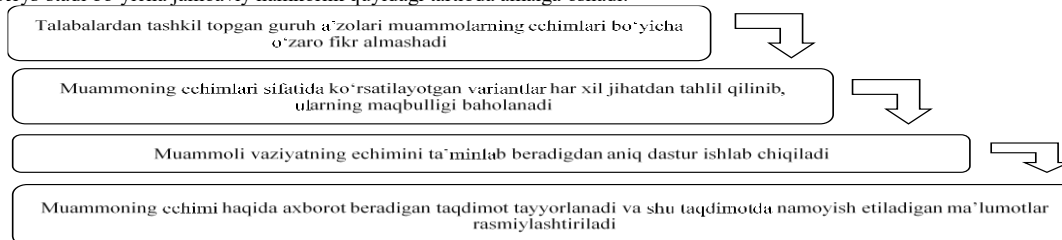
2-rasm. Keys-stadi texnologiyasining umumiy tuzilmasi

Mashg'ulotlarda texnologiyani qo'llash quyidagi bosqichlarda kechadi (2.6-rasm):

3-rasm. Mashg'ulotlarda texnologiyani qo'llash bosqichlari

Keys-stadi bo'yicha jamoaviy hamkorlik quyidagi tartibda amalga oshadi:

4-rasm. Keys-stadi bo'yicha jamoaviy hamkorlik tartibi

Texnologiyani alohida talabaga nisbatan qo'llash tartibi quyidagicha (2.8-rasm):

Ta'lim xarakterga ega muammoli vaziyat (o'quv keysi)ni tashkil etish maqsadi mavjud imkoniyatlarni hisobga olgan holda jamoa o'rtasida muammoli vaziyatni yaratish, uni hal qilish yechimlari to'g'risidagi fikrlarni jamlash, muhokama qilish orqali to'g'ri qarorlar qabul qilish muhitini yaratishdan iborat [7]. Texnologiya yordamida tanlangan muammoning yechimini topishga doir muhokama quyidagi bosqichlarda tashkil qilinadi:

Tahliliy fikrlash bo'yicha keltirilgan muammolarni tahlil qilishda e'tiborni quyidagilarga qaratish zarur:

Mazkur ta'lim metodi orqali talabalarning tahliliy qarashlari hamda qobiliyatlarini oshirish lozim. Keys texnologiyasi falsafiy muammolarni echishda muhim hisoblanadi. Sababi talabalardan mazkur falsafiy muammolarni hal qilishda tahliliy fikrlash qobiliyatlarini talab qiladi. Bunday keys texnologiyalariga oid masalalarni amaliyotda qo'llanishga misol tariqasida quyidagi «Falsafani tadqiq qilish uchun turki» nomli savolnomasi ishlab chiqildi. Bu so'rovnoma orqali biz inson-jamiat-dunyo tizimining o'zaro aloqador muammosini ular to'g'risidagi qarashlarni tahlil qilish, ularni taqqoslash orqali ularning o'ziga xosliklarini anglash, faylasuflarning g'oyalarini tahlil qilish orqali ularni xulosalarni paydo qilish amaliyoti qo'llaniladi.

Yana bir muhim texnologiyalarning bir bu «ortiqcha» deb nomlanadigan texnologiyadir. Talabalarning tahliliy fikrlashini rivojlantirish uchun yana bir muhim metodlarning biri bu «Beshinchisi (oltinchisi, ettinchisi, ...)» texnologiyasidir. Mazkur bu texnologiya orqali talabalar o'zlarining mantiqan fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradilar. Bu texnologiyaning o'ziga xos jihatlarini quyidagicha tushuntiramiz:

Talabalarning mantiqiy tafakkur yuritish bilim va ko'nikmalariga ega bo'lishlarida bu metod muhim ahamiyat kasb etadi. Bu metodni qo'llanishda quyidagi faoliyatlar amalga oshiriladi: tadqiq qilinayotgan mavzuning mazmun mohiyatini ochib berishga xizmat qiladigan fikrlar tizimini shakllantirish; yaratiladigan tizimdan mavzuga oid bo'lgan to'rtta, beshta, oltita va hokozo mavzuga oid bo'lmagan bitta tushunchaning o'rin egallashga erishish; ularga tadqiq qilinayotgan ishga tegishli bo'lmagan ma'lumotlarni darhol aniqlash topshirigi beriladi; aniqlangan ma'lumotlarni mazkur qismdan chiqarib tashlash topshiriladi; ularning o'zlarining olib borayotgan faoliyatini tushuntirish topshirigi beriladi.

Xulosa va takliflar. Muammoli ta'lim texnologiyalari tahliliy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda talabalardan mustaqil faoliyatni olib borishni talab qiladi. Ularning har xil vaziyatlarda o'z

ustida ishlashini talab qiladi. Talabalarning faollashuviga asos bo'lib xizmat qiladi va ulardan tashabbuslarni talab qiladi. Nihoyat, muammoli ta'lim doirasida olingan bilimlar, odatda, o'zlashtirilishning o'ziga xos izchilligi bilan ajralib turadi, chunki ular mustaqil faoliyatda qo'lga kiritiladi. Mustaqil fikrlashni talab qiladigan murakkab savollarni berib, tahliliy fikrlash orqali yangi bilimlarni olish g'oyasi uzoq vaqt davomida xorij didaktikasi va falsafasida ildiz otgan va bu falsafiy qarashlar yunon faylasuflarining asarlariga borib taqalishi ushbu bobda tadqiq qilindi. Faylasuf olimlar

o'zlarining asarlarida, tayyor ma'lumot va bilimlarni yodlashni inkor qilishni takidlaydilar, olimlar sub'ektning bilimlarni tadqiq qilishdagi faolligi haqidagi qarashlarga qarshi turdilar. Bu XX asr boshlarida didaktikada mustaqil yondashuvlarning shakllanishiga hissa qo'shdi, masalan, laboratoriya mashg'ulotlari uslubi, tabiatshunoslikni o'qitish texnikasi, shuningdek evristik, eksperimental-evristik, laboratoriya-evristik va boshqalar Shular jumlasidandir.

ADABIYOTLAR

1. Harrison A.F., Brainson R.M. The art of thinking / A. F. Harrison, R. M. Brainson. – N. Y. Berkley Books, 1984. – P 189–193.
2. Hiebert, J. Problem Solving as a Basis for Reform in Curriculum and Instruction: The Case for Mathematics / J. Hiebert, T. Carpenter, F. Feimema, K. Fusou, P. Human, H. Murray, A. Olivier, D. Weame (1996) // Educational Researcher, May 1996. – P. 12–21.
3. Hung, D. Supporting Problem Solving with Case-Stories Learning Scenario and Video-based Collaborative Learning Technology / D. Hung,
4. S. C. Tan, W. S. Cheung, C. Hu // Educational Technology & Society. – 7 (2). 2004. – P. 120–128.
5. Jonassen, D. H. Implementing Problem Based Learning in Materials Science / D. H. Jonassen, S. K. Kliaima // Proceedings of the 2011ASEE Annual Conference and Exposition. Vancouver. Canada. Time. – P. 26–29.
6. Milton, B. G. Making Sense or Non-sense : Key Issues in the Information Age // B. G. Milton. – Canadian Vocational Journal. – 1989. – Vol. 24. № 3. – P.5–9.
7. Murray, H. Voluntary interaction groups for problem-centered learning / H. Murray, A. Olivier, P. Human (1993) // Proceedings of the Seventeenth International Conference for the Psychology of Mathematics Education, Vol. II. Tsukuba. Japan. – P. 73–80.
8. Richard E. Mayer. Cognitive, metacognitive, and motivational aspects of problem solving / Richard E. Mayer (1998). Instructional Science 26: Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands, 1998. – P. 49–63.

Furqat MIRVALIYEV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Turizm fakulteti nemis tili kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: furkat.mirvaliyev@mail.ru

F.f.f.d., dotsent Z.Sanakulov taqrizi asosida

**JÜRGEN KOPPENSTEINERNING CHET TILLARINI O'QITISHDA ADABIYOT FANIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY
TADQIQI**
Annotatsiya

Ushbu maqolada chet tili darslarida adabiyot va badiiy matnlarning muhim o'rni va vazifalari, tilshunos olimlarning ushbu mavzu bo'yicha ilmiy tezislarida hamda adabiyotning chet tillarga kirib borish tarixi va chet tilini o'rganish orqali chet tilini o'rganish kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqiladi va xalqaro tadqiqotlar natijalariga ko'ra chet tillarini o'qitishda qanday badiiy matnlardan foydalanilganligi yoki chet tili darslarida o'quvchilar adabiyot bilan ishlashni yoqtiradimi yoki yo'qmi, adabiyot nima uchun zarur degan savollarga nemis tilshunos va metodist olimi Yurgen Koppenshtayner nazariyasi misolida tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: Chet tillarini o'qitish, chet tili darslari, adabiyot, kompetensiyalar, tadqiq, tilshunos olim, badiiy matnlar, tasavvur, tafakkur, xorijiy tajriba.

**ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЮРГЕНОМ КОППЕНШТЕЙНЕРА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАМ**

Аннотация

В данной статье рассматриваются важная роль и задачи литературы и художественных текстов на занятиях иностранным языком, научные положения лингвистов по этой теме, а также история проникновения литературы на иностранные языки и вопросы развития обучения иностранному языку. обсуждаются компетенции посредством изучения иностранного языка. рассмотрено и по результатам международных исследований, какие художественные тексты используются при обучении иностранным языкам, нравятся ли учащимся работать с литературой на уроках иностранного языка или нет, почему необходима литература, на примере теории немецкого лингвиста и методист Юрген Коппенштайнер будут исследованы.

Ключевые слова: Обучение иностранным языкам, занятия иностранным языком, литература, компетенции, исследования, лингвист, художественные тексты, воображение, мышление, зарубежный опыт.

JURGEN COPPENSTEINER'S THEORETICAL STUDY OF THE USE OF LITERATURE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES
Annatation

In this article, the important role and tasks of literature and artistic texts in foreign language classes, scientific theses of linguists on this topic, as well as the history of the penetration of literature into foreign languages and the issues of developing foreign language learning competencies through foreign language learning are discussed. is considered and according to the results of international research, what literary texts are used in teaching foreign languages, whether students like to work with literature in foreign language classes or not, why literature is necessary, using the example of the theory of the German linguist and Methodist Jürgen Koppensteiner will be researched.

Key words: Teaching foreign languages, foreign language classes, literature, competences, research, linguist, artistic texts, imagination, thinking, foreign experience.

Kirish. Ushbu maqolani yozishdan asosiy maqsad chet tili darslarida badiiy matnlardan uslubiy-didaktik foydalanish va qo'llash hamda ta'lim muassasalarida chet tilini o'qitishda badiiy yoki badiiy matnlardan foydalanish, o'qish va tushunish jarayonida badiiy matnlarni tanlash mezonlarini o'rgatishdan iborat. Badiiy matnlardan foydalanish bugungi kunda chet tilini o'rgatishning tarkibiy qismidir, chunki u barcha til maqsadlarini nafaqat kognitiv, balki samarali rivojlantirishga olib keladi. Adabiyot chet tilini o'rgatishda muhim rol o'ynaydi - shaxsiy darajada u xayolotni, empatiyani va xorijiy tajriba, hayajon va estetik zavqni uyg'otadi va chet el madaniyatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Asosiy qism. Shu munosabat bilan nemis tilshunoslaridan biri Yurgen Koppenshtayner chet tili darslarida adabiyotning ahamiyatidan kelib chiqib quyidagi tezislarni ishlab chiqdi, jumladan, uning ta'biricha faqat adabiyotgina til o'qitishni yanada jozibali va samarali qiladi" (adabiyot har doim mavjud va hamma joyda o'qiladi degan ma'noda). Adabiyot va chet tili darslarini ilk haftalardanoq uyg'unlikda tashkil etish maqsadga muvofiqdir demak, adabiyot chet tilini o'qitishga yangi va o'ziga xos sur'at beradi va bu jarayon she'r yoki qo'shiq shaklida ham bo'lishi mumkin. Asosan Shulardan darslarning kirish qismida foydalanish tavsiya etiladi. Chet tili orqali adabiyotni o'rgatishga undash mumkinligi va u darsdagi monotonlikni qisqartirishga yordam bersa olishini ham alohida ta'kidlab o'tadi.

Nemis tilshunosi Y. Koppenshtaynerni quyidagi yana bir nazariyasiga e'tibor bersak, masalan "Badiiy matnlar nafaqat qiziqarli, balki intensiv til mashqi bo'lmog'i lozim", ya'ni adabiyotdan doimo til bilan Shug'ullanish uchun foydalanilishi va unga kichik bir texnologik vosita sifatida qaramasdan, aksincha samarali natijalar qulfining kaliti sifatida foydalanish zarur[1].Yana shuni ta'kidlash kerakki, badiiy matnlar nafaqat o'qiladi, balki tinglanadi va boshqalar

bilan ham muhokama qilinadi va nihoyat, yozma ravishda undan foydalanish mumkin. Navbatdagi nazariya esa "Adabiy matnlar bilan ishlash jarayonida e'tibor asosan til o'rganuvchiga, ya'ni o'quvchiga qaratilishi kerak" ekanligiga urg'u beradi va bunda olim o'qituvchilarning hukmronligini ortga surib, darsdagi faollikni o'quvchilarga berishni ko'proq samarali deb hisoblaydi. Bu jarayonni amalga oshirish uchun o'qituvchilardan darslarni aniq va puxta reja asosida olib borish talab ham etiladi. Keyingi navbatdagi nazariya esa Y.Koppenshtayner ta'briga ko'ra, jumladan, "matnlar nutqiy ko'nikmalarga e'tibor qaratishi va unga asos bo'lishi kerak" ekanligini keltirib o'tadi va albatda bundan ko'rinib turibdiki, bu jarayon chet tili darslarida to'g'ri tanlangan badiiy matnlarni samarasi o'laroq, til o'rganuvchiga nafaqat adabiy zavq bag'ishlaydi, balki og'zaki nutqni keskin rivoji uchun yanada ko'plab foydali imkoniyatlarni yaratadi. Kyingi o'rinda dars jarayonlarida adabiy matnlar bilan ishlashda faollikni ham inobatga olgan olim yana quyidagi nazariyani ilgari suradi va bunda "badiiy matnlar bilan ishlashda natijadan ko'ra faollik muhimroqdir", ya'ni passiv harakatli muhit bo'lishiga qaramasdan chet tili o'rtagish va matnlar bilan ishlashni to'xtatmaslik lozim, eng muhim jaroayon bu – chet tilini o'rganishdan zavqlanish bo'lib u yuqori til natijalarini kutishdan ko'ra ancha muhimroq xisoblanadi.

Har bir o'qituvchi o'z dars berayotgan fanidan yaxshi samara kutishi ta'biy va asosiy kutiladigan natijalardan yana biri, adabiy matnlar bilan Shug'ullanishda o'quvchilarning dunyoqarashi, tajribasini yanada kengaytirish imkoniyati berishi kerak va bu erda asosiy omil o'qib tushunish uchun matn materialini to'g'ri tanlovi va unga yo'naltirilgan kuchli motiv bo'lib, asosan adabiy matnlarni turlari va janrlari ham katta muhim rol o'ynaydi. Jumladan, motivatsiya ko'pgina omillarga bog'liq bo'ladi va ular o'quv jarayonida birdaniga o'zgarishi mumkin. Bunday vaziyatda o'qituvchi o'quvchilarning

qiziqishlarini aniqlay oladigan, ularga bu jarayonda ijobiy turtki beradigan matnlarni aniq va to'g'ri tanlashi kerak bo'ladi.

Bundan tashqari, hamkorlikda va guruh- guruh ga bo'linib til o'rganish usullaridan foydalanish ham yaxshi ko'zlangan natijani beradi, ayniqsa o'rganuvchilardagi o'jar uyatchanlikni engishga yordam beradi, ya'ni sheriklik va guruhlarda chet tillarini o'rgatish talabalarga o'z nutqini omma oldida erkin ifoda etishga yordam beradi va ba'zi bir qiyin hissiy vaziyatlardan xalos bo'lishga yordam beradi. Yuqoridagilardan ko'rinish turibdiki, adabiy matnlarga nafaqat daxlsiz ta'lim manbasi sifatida qaralishi, balki o'quvchilar o'z sub'ektiv fikrlarini bildirishi mumkin bo'lgan qizg'in muhokama ob'ekti sifatida ham ko'rib chiqilishi kerak.

Xulosa o'rinda Shuni ta'kidlash joizki, yuqoridagi ilmiy izlanishlar natijasida har bir davlatda, xususan, chet tillarini chuqur o'rgatadigan muassasalarida chet tili darslarida har qanday chet tilini o'qitishning yangi davlat standartlarini ishlab chiqish va ularni ommalashtirish hozirgi zamon talabi va zaruriyati. Chunki chet tili darslarida adabiyot fani hamisha dolzarb masala sifatida qaralib kelingan va chet tillarni o'qitish tarixida adabiyot o'qitishning o'rni

xilma-xil bo'lgan, o'qitishning turli usullari, turli badiiy matnlardan foydalanilgan. Afsuski, hozirgi kunda ko'pgina mamlakatlarda bu jarayon ko'pincha til o'rganuvchiga asosan o'z ona tilida adabiyot fani orqali tushuntirilib, so'zomonlik va badiiy so'zlashuv faqat bir yo'nalishda o'sib bormoqda. Bilamizki, bugungi kunda chet tili darslarida badiiy matnlardan foydalanish biroz mushkul, ammo uni yengillashtirish maqsadida ko'plab amaliy ishlar qilingan yoki nima uchun darslarda ular muntazam foydalanamiz va yuqorida yoritilganki kabi o'rganiladigan ko'plab ilmiy asoslar, dalillar, tezislar va nazariyalar hali ham mavjud. Bundan Shunday yakuniy xulosaga ekinadiki har bir chet tili darslarida badiiy matnlardan muntazam foydalanishni ommalashtirish va kuchli motivatsiyaga asoslangan zamonga mos darslarni kashf etish zarur, bu esa til o'rganuvchining tezroq muvaffaqiyatga erishishiga, keng tafakkurga ega bo'lishiga yordam beradi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, chet tillarini o'rganishning asosiy sabablari qatorida har bir til o'rganuvchining madaniy kompetentsiyasini kengaytirishga qaratilgan omillarni ham ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Jürgen Koppensteiner „Literatur im DaFUnterricht“. „Eine Einführung in produktivkreative Techniken“ (2001)
2. Juergen Koppenstaeiner „ Literatur im DaF Unterricht“. (2001).
3. EHLERS, Swantje: The role of literature in the subject German, (2010).
4. Furkat Mirvaliyev Shukhratovich. (2023). The Role of Literary Texts in Teaching Foreign Languages. Texas Journal of Philology, Culture and History, 14, 10–13.
5. EWERT, Michael (2010). Literary canon and questions of communicating literature.
6. KRUMM, Hans-Jürgen, Christian FANDRYCH, Britta HUFSEISEN and Claudia RIEMER (eds.). German as a foreign and second language. An international handbook. volume 2Berlin, New York: de Gruyter. pp. 1555–1565.
7. HUMBOLDT, Wilhelm von (1985). About the language. Selected writings. Munich: German paperback publisher.
8. Shukhratovich, F. M. (2023). THE MOST IMPORTANT ASPECTS OF READING IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS. Open Access Repository, 9(1), 145-148.

Firuz MURADOVA,

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti Axborot kommunikatsiya-texnologiyalari kafedrası p.f.d. (DSc), professori

E-mail: fmuradova275@gmail.com

Gulhayo ASLONOVA,

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti magistri

BuxMTI dotsenti R.B.Sariyev taqrizi asosida

ZAMONAVIY O'QUV ADABIYOTLARINI YARATISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Аннотация

Maqolada zamonaviy o'quv adabiyotlarini yaratishda raqamli texnologiyalarining mohiyati va mazmuni, elektron resurslarning ta'lim jarayonida qo'llanilishdagi ahamiyati haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, adabiyot, raqamli texnologiyalar, elektron adabiyot, metodika.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ СОЗДАНИИ СОВРЕМЕННОЙ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье описаны сущность и содержание цифровых технологий в создании современной учебной литературы, информация о важности использования электронных ресурсов в образовательном процессе.

Ключевые слова: Образование, литература, цифровые технологии, электронная литература, методология.

USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE CREATION OF MODERN EDUCATIONAL LITERATURE

Annotation

The article describes the essence and content of digital technologies in the creation of modern educational literature, information about the importance of using electronic resources in the educational process.

Key words: Education, literature, digital technologies, electronic literature, methodology.

Kirish. Respublikamizda ta'lim tizimini takomillashtirish orqali har tomonlama yetuk, barkamol, mustaqil fikrlashga qodir, irodali, fidoiy va tashabbuskor kadrlarni tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda. Bu borada ta'lim turlari to'g'risidagi mutlaqo yangi qoidalar hayotga joriy etildi. Kadrlar tayyorlash va uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilishning huquqiy – me'yoriy asosi yaratildi. Ta'lim muassasalari oldiga ta'lim berish sharoitlarini yaratish va takomillashtirib borish, hamda talabalarning qiziqishlariga va ehtiyojiga qarab tayyorlash asosiy maqsad qilib qo'yilgan.

Ta'lim tizimida tayyorlanayotgan bo'lajak kichik mutaxassislar bozor iqtisodiyoti talablarini inobatga olgan holda tayyorlanishi, ular tanlagan ixtisosliklari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirilishi, amaliy faoliyatda mustaqil ravishda harakat qila olishlari ta'minlanishi kerak. Shuningdek, ta'lim jarayonini tashkil qilish, uni boshqarish hamda rivojlantirishning yangicha yondashuv va zamonaviy usullar asosida ilmiy asoslangan tizimini yaratishga erishish zarur.[3] Ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri ta'lim jarayonini zamonaviy elektron ta'lim resurslari bilan ta'minlash, ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash hamda rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ta'lim tajribalaridan keng foydalanish hisoblanadi. O'quv adabiyotlar va elektron ta'lim resurslar faqat ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy bilimlar manbaigina bo'lib qolmay, yoshlarni ma'naviy, madaniy, ruhiy-estetik, ijtimoiy-iqtisodiy, vatanparvarlik, iqtisodiy-siyosiy, insoniy va boshqa jihatlardan tarbiyalashning qudratli omilidir.

Respublikamizda uzluksiz ta'lim tizimi uchun zamonaviy o'quv adabiyotlari hamda elektron ta'lim resurslarini yaratish va ular bilan o'quv jarayonini ta'minlashga oid bir qator O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari e'lon qilindi, Vazirlar Mahkamasi qarorlari qabul qilindi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi buyruqlari chiqarildi. Jumladan, PF-3431-son Farmonini bajarish yuzasidan hamda Davlat ta'lim standartlari talablariga javob beradigan zamonaviy o'quv adabiyotlari va o'quv-metodik qo'llanmalarni tayyorlash, nashr etish va ta'lim muassasalarini ular bilan ta'minlashning kompleks tizimini yaratish maqsadida Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi buyruqlari qabul qilindi. Jumladan «Yevropa va Rossiya federatsiyasidan darsliklar keltirishni tashkil etish to'g'risida»gi, «Ma'ruza matnlaridan samarali foydalanishni ta'minlash to'g'risida»gi, «Darsliklar yaratishni jadallashtirish to'g'risida»gi, «Darsliklar monitoringini tashkil etish to'g'risida»gi, «Yilning eng yaxshi ma'ruza matni tanlovi to'g'risida»gi, «Oliy va o'rta maxsus, oliy ta'lim muassasalarida elektron o'quv bazasini

yaratish va ulardan foydalanishga keng imkoniyatlar yaratib berish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, «Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek tilidagi o'quv adabiyotlarini yaratish to'g'risida»gi, «O'quv adabiyotlarini yangi avlodini yaratishga qo'yiladigan sifat talablari haqida»gi vazirlik buyruqlari va hay'at qarorlarini keltirish mumkin. Bulardan tashqari mualliflik ijodini qo'llab-quvvatlash, qo'lyozmalar va ularning ekspertiza sifatini oshirish maqsadida mas'ul bo'linmalar salohiyatini kuchaytirish maqsadida Muvofiqlashtiruvchi kengash faoliyatini takomillashtirish, «Yilning eng yaxshi darslik va o'quv adabiyoti muallifi» respublika tanlovi o'tkazish, g'oliblarni tantanali taqdirlash, adabiyotlarning joriy va istiqbolli nashr rejalarini tuzish, yillik nashr rejasidagi adabiyotlarning nomlari yildan yilga o'sishi, ularning ro'yxatlarini ommaviy axborot vositalarida yoritib borilishi, nashrdan chiqqan adabiyotlarning ta'lim muassasalariga markazlashgan holda bepul tarqatilishi, oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarning o'rta maxsus, oliy ta'lim tizimi uchun darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratishga safarbar etish kabi tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi paytda nafaqat talabalar uchun darslik, o'quv qo'llanma, o'quv materiallari yaratish, balki, o'qituvchilar va ishlab chiqarish ta'lim ustalari uchun uslubiy qo'llanma hamda o'qitish metodikalarini yaratish ham dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Fanlar bo'yicha yaratilgan elektron o'quv-uslubiy adabiyotlarning ma'lum qismining tuzilishi va mazmuni talablariga mos kelmasligi ham muammo bo'lib kelmoqda. O'qituvchilarning uslubiy ishlarini tashkil etish va boshqarish metodikasini ishlab chiqish, yangi pedagogik va kompyuter texnologiyalari asosida o'quv adabiyotlarini yaratish ham asosiy muammolardan hisoblanadi.

Hozirgi davrda ixtisoslik va maxsus fanlardan o'quv-uslubiy adabiyotlarning zamonaviy avlodini yaratish va joriy etish hamda elektron darsliklarni ishlab chiqish jarayonini tashkil etish metodikalarini ishlab chiqish asosiy dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Globallashtirish jarayonida ta'limni tashkil etishda tezkorlik va sifat ko'rsatkichlariga erishish muhim ahamiyatga ega. Zero, axborot oqimi tobora shiddatli tus olayotgan ayni vaziyatda OTM pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malaka oshirish kursi tinglovchilarini zarur bilimlar bilan qurollantira olishga erishish har bir pedagogning kasbiy kompetentligini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sanaladi. O'quv jarayonining didaktik imkoniyatlari «pedagog-tinglovchi» yoki «tinglovchi-pedagog» tamoyili asosida tinglovchilar tomonidan o'quv materiallarining nazariy hamda amaliy jihatdan samarali o'zlashtirish

imkonini beradi. Zamonaviy ta'limning tashkil etilishiga qo'yilayotgan talablar orasida malaka oshirish kurslari tinglovchilarining mustaqil ta'lim olishlariga erishish ham o'ziga xos o'rin tutadi. Qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslari tinglovchilarining mustaqil ta'lim olishlariga erishishda har bir o'quv moduli bo'yicha yaratiladigan elektron axborot ta'lim resursi muhim ahamiyat kasb etadi. Elektron ta'lim resursni Web texnologiya asosida yaratish bugungi kunning muhim talablaridan biri sanaladi. Shu sababli ayni vaqtda respublika OTMda o'quv rejasiga muvofiq pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tarmoq markazlari ta'lim yo'nalishlarida har bir o'quv moduli bo'yicha Web texnologiya asosida elektron ta'lim resursni yaratishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Web texnologiyasiga asoslangan elektron ta'lim resurs dinamik tarzda yaratiladi va har o'quv yili mobaynida imkoniyat doirasida yangilab borilishi zarur. Elektron axborot ta'lim resurslari ikki, ya'ni:

ilmiy metodologik;

dasturiy-texnik darajalarda rejalashtiriladi.

Mazkur o'quv vositasiga qo'yiladigan birlamchi va eng muhim talab, mazmuni va amaliyotga tatbiq etilishi jihatidan tinglovchilarda ta'lim standartlariga mos keladigan bilim, ko'nikma va malakalar shakllanishini ta'minlay olishi zarur.

Elektron ta'lim resursni yaratish jarayoniga o'quv moduli bo'yicha boy ish tajribasiga ega, bilimli, yuqori kasbiy kompetentlikka ega pedagoglar jalb etish maqsadga muvofiq. Maxsus fanlar pedagoglarining o'quv modullari bo'yicha Web texnologiyasiga asoslangan elektron ta'lim resursni yaratishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalar bo'yicha kasbiy bilim, malakalarga ega mutaxassislar bilan hamkorlikda ish olib borishlari jarayonning samarali kechishini ta'minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ayni vaqtda respublikada mustaqil ta'limni tashkil etish borasida muayyan tajriba to'plangan bo'lsa-da, biroq, uni yanada boyitishga nisbatan ehtiyoj mavjud. Ushbu ehtiyojni samarali qondirishning yo'llaridan yana biri – elektron ta'lim resursni yaratish hisoblanadi.

Elektron ta'lim resurs – o'quv fan (modul)lari bo'yicha tizimlilik, izchillik, o'zaro muvofiqlik va yaxlitlik asosida shakllantirilib, o'quv materiallarini to'liq yoki qisman qamrab olgan holda kompyuter texnologiyasi yoki Internet axborot tarmog'ida (alohida) joylashtirilgan elektron nashrlar majmuidir. Mohiyatiga ko'ra elektron ta'lim resurs o'ziga xos "tashqi ko'rinish" – interfeysga ega bo'ladi.

Informatika va axborot texnologiyalari (IAT) sohasida interfeys ikkita alohida tarkibiy qismlar bo'lib, uning vositasida bir vaqtning o'zida axborot almaShuvi amalga oshiriladigan umumiy chegara sifatida tushuniladi. Bu o'rinda axborotlarning almashinuvi ham ikki tomonlama, ham bir tomonlama bo'lishi mumkin. "Interfeys" atamasi faqatgina IAT sohasigagina tegishli sanaladi.

Interfeys barcha zamonaviy axborot tizimining o'zaro bog'lanishlarini ifodalovchi asos hisoblanadi.

O'quv modulning ishchi o'quv dasturi – Davlat talablari asosida tegishli ta'lim yo'nalishi yoki mutaxassislik bo'yicha tinglovchilarni faoliyat yo'nalishida kompetentlik darajasini oshirish xususiyatlarini inobatga olgan holda o'quv materialini o'zlashtirishga xizmat qiladigan dastur.

O'quv modulini o'rganishga oid metodik ko'rsatmalar – tinglovchilarga tegishli o'quv modulini samarali o'zlashtirish jarayonini tashkil etish imkoniyatini beradigan tavsiya va ko'rsatmalar yig'indisi.

O'quv va o'quv-metodik materiallar – o'quv moduli bo'yicha nazariy hamda amaliy bilimlarni samarali o'zlashtirish imkoniyatini yaratadigan materiallar. Bu turdagi materiallar sirasiga quyidagilar kiradi: ma'ruzalar matni, elektron taqdimotlar, elektron darsliklar, elektron o'quv qo'llanmalar, elektron o'quv-metodik (yoki) metodik) qo'llanmalar, mashq (yoki masala)lar to'plami, seminar va amaliy mashg'ulotlarning rejalari, laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etishga oid ko'rsatmalar.

Lug'aviy ma'lumotlarni beruvchi manbalar – ensiklopediyalar, ma'lumotnomalar, lug'atlar, davlat qonunchiligi hujjatlari, normativ-metodik hamda normativ-texnik hujjatlar, davlat talablari, Nizomlar, kompyuter dasturlari uchun Help, foydalanuvchilar uchun elektron ta'lim resurs dan foydalanishga doir yo'riqnomalar.

O'quv ko'rsatmali materiallar – elektron albomlar, elektron atlaslar, plakatlar to'plami, videofilmlar, elektron taqdimotlarning slaydlari, tasviriyl materiallarni yorituvchi web hujjatlar, ovoqli fayllar jamlanmasi va h.k.

Atamalar lug'ati yoki glossariy – o'quv moduliga oid maxsus atamalar, tayanch tushunchalarning izohlarini qamrab olgan o'quv manbalar.

Joriy, oraliq va yakuniy nazorat – o'quv dasturida ko'rsatilgan mavzular yoki yaxlit o'quv moduli bo'yicha nazorat savollari, yozma ishlar yoki test topshiriqlarining to'plami, tinglovchilarning bilimlarni tekshirish imkonini beradigan elektron testni tashkil etishga oid kompyuter dasturlari.

Pedagogik amaliyot hujjatlari – pedagogik amaliyotning umumiy mohiyatini yorituvchi o'quv va metodik manbalar, pedagogik amaliyotni tashkil etish va o'tkazish jadvali, pedagogik amaliyotning yo'naltiruvchi va yakuniy konferensiyalari tashkil etiladigan muddat, tinglovchilar uchun pedagogik amaliyotni tashkil etishga doir metodik ko'rsatmalar, pedagogik amaliyot jarayonida tinglovchilar tomonidan yuritiladigan hujjatlar, ularni rasmiylashtirish tartibi va qoidalari, tinglovchilarning pedagogik amaliyotni tashkil etish bo'yicha faoliyatlarini nazorat qilish va baholash mezonlari, ko'rsatkichlari.

O'quv-bibliografik materiallar – o'quv-bibliografik xarakterdagi ma'lumotnomalar, o'quv moduli asoslarini samarali o'zlashtirishga imkon beradigan ilmiy, o'quv va metodik adabiyotlar ro'yxati, davlat qonunchiligi asoslari va normativ huquqiy hujjatlar, shuningdek, kompyuter dasturiy vositalarining ro'yxati. Elektron ta'lim resurs dan foydalanishda ta'lim oluvchi (jumladan, malaka oshirish kursi tinglovchisi) bir qator tushunchalarga tez-tez duch keladi. Bunday tushunchalar sirasida o'quv moduli, giperihtibos (giperaloqa), gipermatn va titul ekrani kabilarni e'tirof etish mumkin. Ta'lim oluvchi (jumladan, malaka oshirish kursi tinglovchisi)ga elektron ta'lim resurs dan foydalanishda qulaylik yaratish maqsadida ayni o'rinda yuqorida qayd etilgan tushunchalarning mohiyatini aniqlab olish to'g'ridir.

Elektron o'quv nashrlari EO'N- raqamli tashuvchilar CD, DVD da elektron ko'rinishda taqdim etiladigan va o'quv jara'endda foydalaniladigan o'quv nashrlari. Bu turdagi nashrlar sirasidan elektron shakldagi grafik, matnli, raqamli, ovoqli, musiqali, video, audio, foto va boshqa axborotlarni o'z ichiga olgan darsliklar, o'quv qo'llanmalar, o'quv metodik qo'llanmalar, elektron ta'lim resurs va boshqa o'quv-metodik materiallar, shuningdek, chop etilgan ishlar o'rin oladi.

O'quv moduli – o'zida o'quv fani bo'limi (yoki bo'limlari)ni o'rganish uchun zarur va yetarlicha ma'lumotlarni qamrab olgan elektron ta'lim resurs birligi.

Giperbog'lanma (giperaloqa) – bir matn negizidagi yoki bevosita elektron ta'lim resurs tarkibiy tuzilmasiga kirmagan tashqi axborot manbai bilan mantiqan bog'langan elektron ta'lim resurs ning bir sahifasi yoki oynasidan mantiqan bog'langan ikkinchi bir atama yoki sahifaga, dasturiy elementga o'tish imkonini beradigan dasturiy ta'minot maxsus imkoniyati. EO'Ndan istalgan elektron: 1) magnit (magnit tasma, magnit disk va b.) va optik (CD-ROM, DVD, CD-R, CD-I, CD+ va h.k.) tashuvchilar yordamida foydalanish mumkin. Qolaversa, kompyuter (Internet) tarmog'ida e'lon qilingan elektron hujjatlar ham EO'N sifatida xizmat qiladi. Elektron kitoblarning turi ko'p bo'lishiga qaramasdan uning asosini gipermatn uslubida yaratilgan nashrlar tashkil etadi.

Gipermatn – muayyan qismlar ierarxiyasiga ko'ra bir qismdan ikkinchi qismga o'tishni amalga oshirish imkonini beradigan ko'ptarmoqli giperaloqa tizimi bilan ta'minlangan holda elektron shaklda taqdim etiladigan matn. Bugungi kunda ta'lim olish jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan elektron kitoblar gipermatn ko'rinishidagi resurslar hisoblanadi. Amaliyotda qo'llanilayotgan elektron kitoblarning aksariyati Web resurslaridir. Web shaklidagi elektron kitoblardan lokal, global tarmoqlarda va kompakt disk ko'rinishidagi tashuvchilarda ham foydalanish mumkin. "Titul ekrani" tegishli o'quv moduli (o'quv fani) bo'yicha Web texnologiyasi asosida yaratilgan elektron ta'lim resurs ga oid asosiy ma'lumotlarni berishga xizmat qiladi. Elektron ta'lim resurs ning "Titul ekrani"da o'z ifodasini topgan barcha tarkibiy qismlar "Elektron nashrlar. Asosiy turlari va ularga oid muhim ma'lumotlar" (O,z DST 2310:2011)da ko'rsatilgan shartlar asosida yoritilishi zarur.

Virtual laboratoriya ishi – tajriba ishlari, shuningdek, fizik, kimyoviy, texnologik va boshqa jarayonlarni modellash tirgan holda tinglovchilarni real qurilma yoki mexanizmlarda laboratoriya ishlarni bajarishga tayyorlovchi dasturiy va multimedia vositalari majmui

Virtual laboratoriya stendi – real laboratoriya jihozi yoki stendidagi grafika va animatsiya vositalaridan foydalangan holda modellash tirilgan kompyuter dasturi

Multimedia – bir necha ko'rinishdagi: elektron shakldagi grafik, matnli, raqamli, ovoqli, musiqali, video, audio, fotografiya, harakatlanuvchi obrazlar (animatsiyalar) va boshqa axborotlarni

uzatuvchi kompyuter texnologiyalari uchun taalluqli umumiy tushuncha

Multimedia ko'rgazmasi – Flash-animatsiya, Java-applet, audio, video yordamida o'quv materialini taqdim etishda uni tez o'zlashtirish va yodda saqlash imkonini beradigan shakl

Elektron trenajyor – topshiriqlar bosqichma-bosqich taqdim etiladigan jarayonda ta'lim oluvchidan faol harakat qilishni talab etgan holda fanni o'rganishda zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashga yordam beruvchi dasturiy majmua

Ishchanlik o'yinlari – o'quv predmeti hamda real xarakterdagi kasbiy faoliyat o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlarni bartaraf etish imkonini beruvchi kasbiy masalalarni hal qilishning yangi usullarini izlash metodikasini ishlab chiqish asosida kasbiy faoliyatni tashkil etish sharoitlarini modellashtiruvchi vositalar

1-jadval. Elektron ta'lim resurs ning asosiy turlari

Asosiy shakllari	
O'Mning ishchi o'quv dasturi	Elektron darslik
Pedagogik amaliyotni tashkil etishga doir hujjatlar to'plami ("Pedagogik amaliyotni tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi Nizom, pedagogik amaliyot topshiriqlari, tinglovchilarning amaliyotdagi faoliyatini baholovchi mezonlar va ko'rsatkichlar)	Imitatsion trenajyorlar
O'quv moduli bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati	Audio va video materiallar, vizual animatsiyalar
Elektron o'quv qo'llanma	elektron ta'lim resurs hujjati ,Taqdimotlar
Elektron darslik	Ochiq online kurslari
O'quv va ishchi yo'riqnomalar	Nazorat-sinov ishlari (test savollari to'plami, amaliy topshiriqlar, laboratoriya ishlari vazifalari, ijodiy
Mashqlar to'plamlari	loyiha, B(L)I mavzulari, tinglovchilar BKMni baholash mezonlar, tinglovchilarning BKM darajasiga qo'yilgan ball ko'rsatkichlari
Metodik ko'rsatkichlar	O'Mni mustaqil o'zlashtirish uchun maxsus saytlar ro'yxati
Albomlar, atlaslar	Elektron o'quv qo'llanma
Virtual stendlar	Amaliy mashg'ulotlar uchun topshiriqlar to'plami
Elektron lug'at va ma'lumotnomalar	Mashqlar to'plamlari
Loyiha ishlari (namunalari)	Metodik ko'rsatkichlar
Ishchanlik o'yinlari	Albomlar, atlaslar
Multimedia mahsulotlari	Virtual stendlar

Elektron ta'lim resurs elektron axborot tashuvchi vositalar – disketa, SDRAM, DVD kabilarda o'quv axborotini tashish yoki Internet tarmog'i orqali elektron pochta orqali yuborish imkoniyatini ta'minlaydi. Aksariyat hollarda tinglovchilar elektron ta'lim resurs bo'yicha o'quv axborotlarini Internet tarmog'iga bog'langan holda tegishli saytlardan oladi.

Quyida elektron ta'lim resurs ning asosiy shakllari mohiyati xususida so'z yuritiladi.

Elektron ta'lim resurs ning ishchi o'quv dasturi – namunaviy dastur asosida davlat talablari va muayyan, aniq ta'lim muassasasiga mos ravishda o'quv jarayonining metodik, axborot, texnik ta'minlash imkoniyati, ta'lim oluvchilarning tayyorgarlik darajalari inobatga olingan holda ishlab chiqilib, OTMning kengashlari tomonidan tasdiqlanadigan elektron o'quv dasturi, Ishchi o'quv dasturlarini yaratish tartibi ta'lim tizimini boshqaruv organlari tomonidan belgilanadi.

Elektron ta'lim resurs hujjati – o'quv modulini samarali o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan kompyuter dasturlari hamda ma'lumotlar bazasini o'zida qamrab olgan o'quv va metodik axborot hamda boshqa turdagi materiallar

Elektron darslik (elektron ta'lim resurs) – muayyan o'quv modeli bo'yicha yaratilib, bu turdagi o'quv adabiyotini yaratishga

Individual amaliy ish – elektron ta'lim resurs ta'lim yo'nalishi o'quv rejasi hamda fanning ishchi o'quv dasturida ko'zda tutilib, tinglovchilar tomonidan axborot-kommunikatsion texnologiyalardan faol foydalangan holda mustaqil bajariladigan o'quv-nazorat ishi shakli. Mohiyatiga ko'ra elektron ta'lim resurs tugallangan multimedia materiali hisoblanadi va odatda mualliflik muhiti yordamida ma'lum bir dasturlash tilida HTML – gipermatn bichimida yaratiladi. elektron ta'lim resurs yig'indi (majmua) sanalar ekan, ularning sirasidan qanday manbalar o'rin oladi? Ayni o'rinda ana shu savol xususida so'z yuritiladi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda elektron ta'lim resurs ning asosiy shakllari sifatida quyidagilar keng omallashgan (axborot ta'lim resurslarining barchasi elektron shaklga ega bo'ladi) (1-jadval.):

qo'yilgan talablarga to'la javob bergan holda nashr mahsuloti sifatida chop qilinishi uchun rasman ruxsat etilgan elektron shakldagi darslik

Xulosa va takliflar. Bu turdagi darsliklar ma'lum ketma-ketlikda tizimlashtirilgan holda elektron axborot tashuvchi (CD, DVD va h.k.)lar yordamida uzatiladigan yoki kompyuter (Internet) tarmog'ida foydalanishga asoslangan axborotlar yordamida o'quv moduli bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatini yaratadi. Elektron ta'lim resurs an'anaviy darslikka nisbatan "bir muncha yuqori intellekt"ga ega bo'lishi zarur. Binobarin, kompyuter pedagog faoliyatining bir nechta qirralari (zarur o'rinlarda maslahat berish, egallangan bilimlarni mustahkamlashda metodik yordam ko'rsatish va h.k.)ni imitatsiya qila olishi lozim. Shu bilan birga elektron ta'lim resurs o'rganilayotgan o'quv moduliga oid qo'shimcha ma'lumotlar asosida o'quv materiallarini to'laligicha qamrab olish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'quv moduli bo'yicha to'la o'quv ma'lumotlarni qamrab olish imkoniyati elektron ta'lim resurs ning amaliy qiymatini belgilab beradi. elektron ta'lim resurs ning "yuqori intellektga egaligi" uning an'anaviy darslik (faqatgina kompyuterda foydalanish)ga nisbatan amaliy qiymatga egaligini ifodalaydi. Zero, elektron ta'lim resurs zarur ma'lumotlarni tezkor izlash, ularni qayta ishlash qulay, zarur hajmda ixchamlashtirish va b. qo'shimcha imkoniyatlarga egalikni ham namoyon etadi.

ADABIYOTLAR

- Кулажанов К.С. Проблемы создания учебников нового поколения в пищевой промышленности. Материалы III Международной научно-практической конференции. –Алматы – «Атамұра» 2003. –С. 312.
- Muradova F.R. Virtual labs in distance learning. Psychology and education, Vol. 58 №1, 2020. P. 4547-4552.
- Muradova F.R., Murodova Z.R. Use of information technologies in education. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, UK. - 2020.- P. 3110-3116
- Muradova F.R., Muradova Z.R., Ataulaev Sh.N., Kadirova Sh.M., Yodgorova M.O. Psychological aspects of computer virtual reality perception. Journal of critical reviews. 2020. Vol 7 Issue 18, p. 840-844.

Dadaxon NASRIDDINOV,

O'zbekiston Respublikasi FVV Akademiyasi dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

E-mail: dadaxon20172019@mail.ru

O'zMU p.f.n., dotsent D. Begmatova taqrizi asosida

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF MOBILE APPLICATIONS AND ROBOTIC SYSTEMS DESIGN METHODS FROM PHYSICS

Annotation

This article shows the scientific and pedagogical foundations of methods for designing mobile applications and robotic systems from physics in the training of military specialists.

Key words: Introduction to the problem, mental analysis of the problem, compiling a list of what is known about the problem, compiling a list of what is unknown about the problem, compiling a list of necessary actions to solve the problem, create, define, problem, obtain the necessary information, study and analyze the results.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ И РОБОТИЧЕСКИХ СИСТЕМ МЕТОДЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ИЗ ФИЗИКИ.

Аннотация

В данной статье показаны научно-педагогические основы методов проектирования мобильных приложений и робототехнических систем из физики в подготовке военных специалистов.

Ключевые слова: Знакомство с проблемой, мысленный анализ проблемы, составление списка того, что известно о проблеме, составление списка того, что неизвестно о проблеме, составление списка необходимых действий для решения проблемы, создания, определения, проблему, получить необходимую информацию, изучить и проанализировать полученные результаты.

FIZIKA FANIDAN MOBIL ILOVALAR HAMDA ROBOTOTEXNIK TIZIMLARNI LOYIHALASH USULLARINING ILMIY- PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada xarbiy mutaxassislar tayyorlashda fizika fanidan mobil ilovalar hamda robototexnik tizimlarni loyihalash usullarining ilmiy-pedagogik asoslari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Muammo bilan tanishish, muammoni aqlan tahlil qilish, muammo yuzasidan ma'lum bo'lgan narsalar ro'yxatini tuzish, muammo yuzasidan noma'lum bo'lgan narsalar ro'yxatini tuzish, muammoni yechish uchun zarur ishlar ro'yxatini tuzish, muammoni aniqlash, kerakli ma'lumotlarni olish, olingan natijalarni o'rganish va tahlil qilish.

Kirish. Bugungi kunda kursantlar uchun ko'plab ta'lim strategiyalari va texnologiyalari mavjud bo'lib, ular kursantlarga o'quv jarayonida yangilik kiritishga yordam beradi. Yangi va qiziqarli ta'lim sharoitlarini yaratish- bu kursantlar uchun va professor-o'qituvchilar uchun har kuni yechishga intilishi kerak bo'lgan vazifadir.

Loyihalar uslubi asosidagi ish g'oyasi oliy harbiy ta'lim muassasalarining o'z faoliyatida ularni ta'lim jarayonida "maqsadli faoliyatni" yuzaga keltiradi. Loyihalao boyib boruvchi o'quv muhitini yaratadi.

Asosiy qism. Loyihalarining muayyan natijaga amaliy yo'naltirilganligidan tashqari, bu usul kursantlarning ilmiy va tadqiqot faoliyati belgilarini o'z ichiga oladi. Malakali va tajribali professor-o'qituvchilarga olimlar yangi bilimlarni qanday yaratishiga tushuncha beradi. Pedagoglar kashfiyotchi bo'lishi kerak, chunki ular kursantlarga zamonaviy bilimlar berishi hamda ularni "bilimlarni ishlab chiqarishga" o'rgatishga kerak[1].

Metodologiya. Kursantlarning ilmiy tayyorgarligi muammo bo'lib, u tadqiqotchilarning e'tiborini bir necha yillardan beri o'ziga tortadi. Ushbu yo'nalishda qo'llaniladigan mashhur pedagogik texnologiyalardan biri bu muammoli ta'limdir. Muammlarni yechishga asoslangan yef'lim olish, o'rganish va fikrlashga yo'naltirilgan metodologiya bo'lib, kursantlar tomonidan o'qituvchi qo'ygan muammoni yechish uchun qo'llaniladi.

Qoidaga ko'ra, bunday ta'lim faoliyati doirasida o'qituvchi o'quv materialining ma'lum qismini tushuntiradi, so'ngra kursantlarga ushbu material tarkibini qo'llash bo'yicha faoliyatni taklif etadi. Shunga qaramay, muammoli ta'lim kursantlar tomonidan muayyan muammoni yechish uchun bilimlarni qo'llash vositasi hisoblanadi.

Bu metodologiyada ta'limning asosiy shaxslari kursantlar hisoblanadi. Ular ta'lim jarayonida faol ishtirokni o'z zimmasiga oladi.

Muammoli ta'lim yordamida kursantlar o'z tanqidiy fikrlashi va turli sohalaridan olingan bilimlarni uyg'unlashtirib muammlarni aniqlash va tavsiflash xususiyatlarini rivojlantirishi mumkin. Loyihalarda yuzaga keladigan muammlarni yechish jarayonida

o'zining o'qishini anglash hissi paydo bo'ladi va mustaqil izlanish hamda o'zini baholashga olib keladi. Shunday qilib, kursantlar ma'lumotlarni qidirish, boshqarish va saqlash bo'yicha o'z ko'nikmalarini oshirishga imkon beruvchi izlanishlar yo'lidan yuradi va bu ularni muammlarni yechish strategiyalarini rejalashtirishga, o'z mulohazalari samarasini va ijodiy darajasini oshirishga majbur bo'ladi.

Muammoni ko'rib chiqish algoritmi namunasini keltirib o'tamiz:

Muammo bilan tanishish;
Muammoni aqlan tahlil qilish;
Muammo yuzasidan ma'lum bo'lgan narsalar ro'yxatini tuzish;
Muammo yuzasidan noma'lum bo'lgan narsalar ro'yxatini tuzish;
Muammoni yechish uchun zarur ishlar ro'yxatini tuzish;
Muammoni aniqlash;
Kerakli ma'lumotlarni olish;
Olingan natijalarni o'rganish va tahlil qilish.

Muammoli ta'limni ta'lim jarayoniga tadbqiq etish uchun o'qituvchida kursantlar Shug'ullanishi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlar tayyorlangan va o'ylab chiqilgan bo'lishi lozim. Ushbu muammoli vaziyatlar kursantlar tomonidan faoliyat jarayonida erishish lozim bo'lgan maqsadlarga muvofiq bo'lishi lozim. Shuningdek, ham yakka, ham guruhli kursantlar faoliyatini hisobga olish lozim, bunda kursantlar o'zoro g'oyalar almashishi, muammoni yechish qiyinchiliklari va yo'nalishlarini aniqlashga imkon beradi. Muammoni yechish uchun vaqt muammo murakkabligi hisobiga cheklanishi lozim[2].

Tahlillar. Guruhda va jamoada ishlash kursantlar tomonidan keng qo'llaniladigan uslub hisoblanadi. U vazifalar taqsimoti bilan tahlil etilishi mumkin, bunda har bir jamoa a'zosi ma'lum vazifani bajarishni o'z zimmasiga oladi, yakunlovchi bosqichda barcha ishtirokchilar birlashadi, bunda barcha jamoa a'zolari bir vaqtda barcha zarur vazifalarni bajarishadi.

Oliy harbiy ta'lim muassalarida ta'lim birgalikda ishlash va hamkorlikni talab qiladi. Shunday qilib, kursantlar o'zlarining yakka va jamoaviy ko'nikmalarini rivojlantirishadi. Faoliyatga taalluqli muhokama jarayonlari jamoa o'zlarini o'zlarining g'oyalarini himoya qilish va boshqalarning g'oyalarini qabul qilishga o'rgatadi.

Vigaskiy, Dyuyi va boshqa pedagoglarning ta'lim nazariyasiga muvofiq holda hamkorlikda, birgalikdagi jamoaviy ish kursantlarni quyidagilarga o'rgatadi:

jamoaviy faoliyatda faol ishtirok etish;
jamoaviy majburiyatlarni qabul qilish va bajarish;
boshqalarga yordam berish va zarur hollarda yordam so'rashga;

boshqalarning fikrlarini inobatga olish;
boshqalar ehtiyojlarini tushunishga;
atrofdagilar bilan aloqa o'rnatishga;
maqsadlarni, vazifalarni va resurslarni belgilashga;
o'z fikrlarini, suhbatdoshlarini tanqidiy va hurmat bilan eshitishga;

o'z g'oyalari va yondoShuvlarini asoslangan shaklda bayon etishga;

boshqalar tanqidini qabul qilishga;
shahslararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga.

Ko'p tadqiqotlar Shuni ko'rsatadiki, eng yuqori samaradorlikni turlicha fikrlaydigan kursantlardan iborat guruhlar ko'rsatadi[3].

Loyihaviy ishda hamkorlik qiluvchi guruhlarini shakllantirish quyidagi omillar asosida yuz beradi:

jamoadagi ishtirokchilar sonini cheklash;
kursantlarning shaxsiy intilishlari bo'yicha guruhlariga birlashtirish;

o'qituvchi tomonidan pedagogik maqsadlarda guruhlariga birlashtirish;

guruhlariga tasodifiy birlashtirish.

Ta'lim jarayonini tashkil etishda har bir g'uruhning turli samaradorlikka ega kursantlardan iboratligini hisobga olish kerak. Bunda har bir guruhning o'rtacha samaradorligi bir xil bo'lishi lozim.

Robototexnik loyihalar turli uskunalarini qo'llash bilan ishlab chiqilishi mumkin. Loyihalarning tahlili ushbu faoliyatda muhim omillarni belgilashga imkon beradi.

Ta'limiy robototexnika sohasida loyihalarni ishlab chiqishda kursantlarda muhandislik-loyihalash asoslarining shakllanishi turli texnik masalalarni yechish bo'yicha ilmiy asoslangan faoliyat tizimini tushinish mumkin. Kursantlarda muhandislik-loyihalash asoslari to'g'risida so'z yuritilganda bir necha omillar muhim sanaladi:

harakatning texnik yo'naltirilganligi;
yechimning ilmiy asoslanganligi;
jamiyatga foyda keltiruvchi ishlanmalarning ishlab chiqilishi
Muhandislik-loyihalash jarayoni muammoni qo'yishdan boshlanadi, natijada g'oya vujudga keladi. Fizika fanida robototexnika elementlarini qo'llash bo'yicha mashg'ulotlarda kursantlar bo'lajak loyihani munozara qilib, fikrlash jarayoni amalga oshadi, lekin ko'p hollarda konstruktorlik hujjatlari ishlab chiqilmaydi.

Ammo fizika fanida robototexnika elementlarini qo'llash bo'yicha mashg'ulotlarda konstruktorlik faoliyatini ishlab chiqish muhandislik-loyihalari darajasining oshishiga olib keladi.

Natijalar. Ta'limiy robototexnika uchun bir tomondan muhandislik-loyihalashga asoslangan yondashuv ishlab chiqilgan va biz quyida uni ko'rib chiqamiz[4]:

Muammoni aniqlash. Muammoni to'liq tushunmasdan uni muvofaqiyatli yechib bo'lmaydi. Muammoni aniq anglash zarur, uning belgilarini emas.

Texnik talablarni tuzish. Konstruksiyaning qanday texnik tavsiflari mavjud ekanligini ko'rib chiqish lozim bo'ladi. Cheklovlar robotning fizik parametrlari (hajmi, o'lchami, vazni) yoki uning qo'llanish sohasiga aloqador bo'lishi mumkin. Texnik talablar umuman olganda quyidagilarni aniqlaydi: loyiha nima mo'ljallanganligini hamda qo'yilgan vazifalar qanchalik sifatli bajarilishi mumkin. Masalan, ta'limiy robototexnikada texnik talablarda robot nima qilishi tavsiflanadi, chunki muhandislik-loyihalashda loyihani amalga oshirishda ko'p vaqt sarflanib, ishtirokchilarning ijodkorligi cheklanadi[5].

Bir vaqtning o'zida loyihachi loyihani amalga oshirishda nimalarning imkoni mavjudligini bilish uchun izchil fikrlashi zarur.

Loyihalash-muhandislik ishlarida robototexnik tizimlarni ishlab chiqishda quyidagi 1-toifa shartlarga alohida e'tibor qaratish lozim:

Robotning maksimal og'irligi;
Robotning maksimal o'lchami;
Ruxsat etilgan boshqaruv tizimi;
Ruxsat etilgan dvigatellar;
Talab etilgan quvvat tizimi;
Ruxsat etilgan qurilish materiallari va robototexnik to'plamlar;

Loyiha uchun foydalaniladigan resurslar.

Loyihalash-muhandislik ishlarida robototexnik tizimlarni ishlab chiqishda quyidagi 2-toifa shartlari quyidagilardan iborat:

Sxemalarning ulanishida murakkablikning bo'lmasligi;
Loyiha byudjetga mos holda bajarilishi;
Mavjud loyiha qismlaridan foydalanish.

Loyihalash-muhandislik ishlarida robototexnik tizimlarni ishlab chiqishda quyidagi 3-toifa shartlari quyidagilardan iborat:

Robot kamida 15 daqiqa uzluksiz quvvatlovchi tizimsiz ishlashi lozim;

Robot boshqaruvchi tomonidan 50 metr masofada boshqarilishi lozim;

Robot 20 kg yukni siljita olishi kerak;

Robot maksimal tezlikka 1 sekunddan kam vaqtda tezlanishi kerak.

3- toifa texnik talablarni bajarishda loyihalashning dastlabki bosqichlarida muammolar yuzaga kelishi mumkin, chunki ko'p narsa tayyor konstruksiyaning tavsiflariga bog'liq bo'ladi. Bu talablarni qanchalik samarali bajarish konstruksiyani to'liqroq ishlab chiqish va o'zgartirish kiritish jarayonida hal qilinadi[6].

Texnik talablarni toifalash. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan texnik talablar o'zaro teng ahamiyatli emas, balki ba'zilar loyiha uchun boshqalaridan ko'ra muhimroqdir. Loyihachi ulardan qay biri asosiy ekanligi va nima uchunligini aniqlashi lozim. Texnik tavsiflarni ularning muhimligi bo'yicha taqsimlash kerak. Quyidagi darajalashni qo'llash tavsiya etiladi:

Shaxsiy manfaatlar;

Eng afzallari;

Majburiy.

Texnik tavsiflarni toifalashga namunalari:

Robot bir vaqtda 5 nishonni ko'rishi mumkin;

Robot bir vaqtda 10 nishonni ko'rishi mumkin;

Robot bir vaqtda 15 nishonni ko'rishi mumkin.

Keltirilgan toifalash namunasidan robot bir vaqtning o'zida 5 ta nishonni kuzatishi lozimligi, agar iloji bo'lsa, u 10 ta nishonni kuzatishi, agar 15 ta nishonni kuzata olsa loyihachi mamnun bo'lar edi. Texnik talablarni tuzish va ularni toifalash tufayli loyihachilar guruhi amalga oshirishi zarur bo'lgan talablarni ajratishga va mukammallikka intilishga yordam beradi.

Konsepsiyani tuzish va uni muqobillashtirish. Har doim biror muammoni yechishda muqobil yo'llarni ong osti holatda bo'lsa ham, o'ylab ko'rishadi. Bu hissiy harakatni rasmiy hujjatlashtirish murakkab muhandislik masalalarini yechishda yordam beradi.

Prototipni yasash. Bu qadamba bir nechta konsepsiyaviy yechimlar tanlanadi va ularning prototiplari tayyorlanadi. Maqsad Shundan iboratki, yechim qanday qilib haqiqiy hayotda ish beradi va atrof-muhit bilan ta'sirlashishini tushinish kerak. Aynan Shu bosqichda loyihachi qaysi konsepsiya yaxshi ishlashini aniqlaydi. Bu prototiplar qo'pol va didsiz bo'lsa ham hulosaga erishish uchun yetarlicha funksiyaviy bo'ladi.

Konsepsiyani tanlash. Ushbu bosqichda berilgan masalani yechish uchun robotni qurishning bir qancha variantlari mavjud bo'ladi. Prototiplash boqichi yordamida olingan ma'lumotlarga asoslanib qaysi konstruksiya ishonchli ishlashini aniqlash zarur. Bu har doim ham oson emas va oxirgi yechim hisoblanmaydi. Ba'zi hollarda 2 ta robotni qurish va ularni amalga taqqoslash qarori qabul qilinishi mumkin[7].

Xulosa. Robotni konstruktsiyalashtirishda yakunlovchi bosqich-taqdimot bosqichi hisoblanadi. Taqdimot turli shakllarda o'tkazilishi mumkin. Taqdimot muha dislik faoliyatining eng muhim qismi hisoblanadi.

Loyiha taqdim etilib, maqullangannidan so'ng uni amalga oshirish mumkin. Ta'limiy robototexnikada bu tugallangan, funksiyalari ishlovchi robotni tushinish mumkin. Yechim amalga oshirilishi bilanoq, tahlil qilinadi va loyihalash jarayoni tugallangan deb hisoblanishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Исогава Й. Книга идей LEGO MINDSTORMS EV3. 181 удивительный механизм и устройство. – М.: Эксмо, 2017. – 232 с.

2. Tellez, Ricardo. Angulo, Cecilio. Generating an autonomous robotic agent from the evolution of simple cooperative sub-agents. Available in: <http://www.ouroboros.org/papers/paper3.pdf-what?>
3. Stella Vosniadou, how children learn, International Academy of Education. Available in : <http://www.ibe.unesco.org/International/Publications/EducationalPractices/prachome.htm-what>
4. Ruiz, J, Salazar, R. Introduction to Robotics. Chapter 1. Universidad de Chile. Available in: <http://robotica.ii2.uchile.cl/EL63G/capitulo1.pdf>.
5. Юревич Е.И. Основы робототехники. СПб.: БХВ-Петербург, 2005.
6. Чупин Д.Ю. Современные требования к содержанию подготовки педагогических кадров технологического профиля в Новосибирской области //Нижегородское образование. 2017. № 2. С. 92-96.
7. Чупин Д.Ю Подготовка учителей технологии к применению образовательной робототехники в профессиональной деятельности // Подготовка педагогических кадров технологического профиля в условиях реиндустриализации региона: сборник статей Всероссийской научно-практической конференции. Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2018. С. 22-26.

UDK:324

Xurshid NEKBOYEV,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti Axborot texnologiyalari kafedrası
mudiri, p.f.f.d.(PhD), dotsent
xnekboyev@gmail.com
Qarshi davlat universiteti dotsenti p.f.f.d.(PhD) T.Jo'rayev taqrizi asosida

MEDIATA'LIMNING RIVOJLANISH TARIXI VA MEDIASAVODXONLIKNI O'ZLASHTIRISH TIZIMINING ASOSIY JIHATLARI

Аннотация

Maqolada mediata'lim va mediasavodxonlikni rivojlanish tarixi va va mediasavodxonlikni o'zlashtirish tizimining asosiy jihatlari, mediata'limni o'qitish tarixi hamda metodikasi haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari, raqamli mediamadaniyatida ommaviy axborot vositalarini iste'mol qilishning asosiy sabablari keltirilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, ommaviy axborot vositalari, raqamli texnologiyalar, televidion o'yin, internet.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ И ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ СИСТЕМЫ ОВЛАДЕНИЯ МЕДИАГРАМОТНОСТЬЮ

Аннотация

В статье рассматриваются история развития медиаобразования и медиаграмотности, а также основные аспекты системы овладения медиаграмотностью, история и методика преподавания медиаобразования. Кроме того, перечислены основные причины потребления медиа в цифровой медиакультуре.

Ключевые слова: педагогика, средства массовой информации, цифровые технологии, телевизионная игра, интернет.

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF MEDIATA EDUCATION AND THE MAIN ASPECTS OF THE SYSTEM OF MASTERING MEDIASAVODKHANISM

Annotation

The article reflects on the history of the development of mediata education and mediata education and the main aspects of the system of mastering and mediata education, the history and methodology of teaching mediata education. In addition, the main reasons for the consumption of media in digital media are given.

Key words: pedagogy, mass media, digital technologies, television game, internet.

Kirish. Jahon hamjamiyatining mediata'lim va mediasavodxonlikni rivojlantirish zarurligi to'g'risida tushunchaga kelishining asosiy sababi kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi bo'lib, bu global axborot mediasi yutug'iga olib keldi. YUNESKO 1960-yillarning boshlaridayoq ommaviy axborot vositalarining global ijtimoiy taraqqiyotni yaxshilash va madaniy chegaralar bo'ylab muloqotni yo'lga qo'yishdagi Shubhasiz ahamiyatini tasdiqladi. Shu bilan birga, ushbu maqsadga erishish uchun turli ommaviy axborot vositalarini jalb qilish va ulardan foydalanishga qaratilgan aniq dastur va strategiyalar tayyorlandi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Bugungi kunda "mediata'lim" atamasining turli xil talqinlari mavjud. Xususan, "Rossiya pedagogik entsiklopediyasi" mediata'limni "ommaviy kommunikatsiya (matbuot, televideniye, radio, kino, video va boshqalar) qonuniyatlarini" o'rganishni targ'ib qilib, pedagogikaning maxsus yo'nalishi sifatida tushunishni taklif qiladi. Mediata'limning asosiy vazifalari: yangi avlodni zamonaviy axborot sharoitida hayotga tayyorlash, turli axborotlarni idrok etish, insonni uni anglashga, uning psixikaga ta'siri oqibatlaridan xabardor bo'lishga, o'zlashtirishga o'rgatish[1].

Mediata'limni o'qitish tarixi va metodikasi bo'yicha bir qator ilmiy nashrlar muallifi A. V. Fedorov ushbu kontseptsianing boshqa talqinini taklif qiladi. Uning fikricha, "mediata'lim" - bu ommaviy axborot vositalari bilan muloqot qilish madaniyatini, ijodiy, kommunikativ qobiliyatlarini, tanqidiy fikrlash, talqin qilish ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida ommaviy kommunikatsiyalar (OAV) yordamida va materialida ta'lim va shaxsiy rivojlanish jarayoni, media-matlarni tahlil qilish va baholash, media-texnologiyalar yordamida o'z-o'zini ifoda etishning turli shakllarini o'rgatish" [2].

YUNESKO konferensiyalaridan birida taklif qilingan yana bir formulada Shunday deyilgan: "Mediata'lim barcha turdagi ommaviy axborot vositalari (bosma va grafik, tovush, ekran va boshqalar) va turli texnologiyalar bilan bog'liq; bu odamlarga o'z jamiyatlarida ommaviy kommunikatsiyalardan qanday foydalanilishini tushunishga, boshqa odamlar bilan muloqotda ommaviy axborot vositalaridan foydalanish qobiliyatini egallashga imkon beradi; odamga quyidagi bilimlarni beradi: 1. Media matnlarni tahlil qilish, tanqidiy tushunish va yaratish; 2. Ommaviy axborot

vositalari matnlarining manbalarini, ularning siyosiy, ijtimoiy, tijorat yoki madaniy manfaatlarini, kontekstini aniqlash; 3. OAV tomonidan tarqatilayotgan media matnlari va qadriyatlarini sharhlash; 4. O'zingizning media matnlaringizni yaratish va tarqatish va ularga qiziqqan auditoriyani jalb qilish uchun mos ommaviy axborot vositalarini tanlash; 5. Idrok etish va ishlab chiqarish uchun ommaviy axborot vositalaridan erkin foydalanish imkoniyatiga ega bo'lish" [3].

Zamonaviy aloqa media tarmoqlari muhitida faqat eng oddiy funktsional savodxonlikka ega bo'lishning o'zi etarli emas, global interaktivlikning mohiyati va kuchini chuqurroq tushunishni rivojlantirish kerak.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** O'quv jarayonining umumiy kontseptsiyasida mediata'lim fanining rivojlanishi butun dunyoda o'n yildan ortiq vaqt davomida sodir bo'lmoqda. Buyuk Britaniya, Kanada, AQSH, Avstraliya va boshqalar kabi dunyoning yetakchi mamlakatlarida media-ta'lim konsepsiyasi bir necha o'n yillar davomida faol rivojlanib kelmoqda.

Mediata'limning zamonaviy nazariyasi asoschilaridan biri ingliz olimi Len Masterman edi. Uning mediata'lim modeli mediata'limning o'zi hech qanday madaniy va estetik qadriyatlarini yuklamaydigan tadqiqot jarayoni sifatida harakat qilishiga asoslanadi, lekin zamonaviy jahon hamjamiyatining har qanday a'zosi uchun so'z erkinligi va olish huquqining kafolati bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, mediata'lim tizimining samaradorligini talabalarning zamonaviy axborot sohasida egallagan bilimlarini qo'llash qobiliyati va ularning yangi paydo bo'lgan majburiyatlari, qiziqishlari va motivatsiyalari darajasi bilan baholash mumkin.

L.Mastermann o'zi mediata'lim konsepsiyasi mohiyatan media kanallari orqali olingan har qanday ma'lumotlarga nisbatan tanqidiy fikrlash asoslari va usullarini yoki o'ziga xos tanqidiy mustaqillikni joriy etish tamoyiliga asoslanadi. O'zining mediata'lim konsepsiyasini ishlab chiqar ekan, L.Masterman OAV taqdim etayotgan axborotni shakllantirish va baholashda yoki har qanday voqeani yoritishda xolislik va xolislikka jiddiy e'tibor berishni taklif qildi. Olim, shuningdek, fuqarolarning umumiy va individual qadriyat nuqtai nazarini shakllantirishda zamonaviy ommaviy axborot vositalarining yetakchi rolini e'tirof etish muhimligiga e'tibor qaratdi. U talabalarda olingan ma'lumotni tanqidiy baholash qobiliyatini singdirishga va ongni manipulyatsiya qilish holatlariga duch kelganda

ularda "tanqidiy immunitet" ni rivojlantirishga chaqirdi. Xususan, 1985-yilda yozilgan "Ommaviy axborot vositalari ta'limi" asarida u ommaviy axborot vositalarining bunday yashirin manipulyatsiyasini batafsil tahlil qilgan va ommaviy axborot vositalari ta'limining nazariy asoslari va tamoyillarini, shuningdek, ommaviy axborot vositalarining ta'lim-tarbiya jarayonini monitoring qilish usullarini o'z ichiga olgan keng qamrovli o'qitish modelini ishlab chiqqan. L. Mastermanning mediata'lim konsepsiyasi uning muallifining o'qituvchilar va talabalarni qabul qilingan ma'lumotlarning qiymati va uning auditoriyaga ta'sir darajasini tahlil qilish qobiliyatidan foydalangan holda tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirish istagini aniq ko'rsatib beradi. Shunday qilib, Len Masterman tanqidiy fikrlash va media savodxonligi o'zaro bog'liqligini va ularni o'rganish yaqin o'zaro ta'sirda bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Mastermanning media ta'lim nazariyasi tanqidiy fikrlashni rivojlantirish usuli sifatida («Critical Thinking Approach, Critical Autonomy Approach, Critical Democratic Approach, Le Jugement critique, L'Esprit critique, Representational Paradigm») nafaqat butun dunyoda mashhur, balki o'qituvchilar jamoasida ko'plab tarafdorlari va izdoshlariga ega. U "to'rtinchi hokimiyat" deb ataladigan ommaviy axborot vositalari o'z iste'molchilari orasida muayyan xatti-harakatlar va ijtimoiy qadriyatlarini tarqatish qobiliyatiga ega ekanligini ta'kidlaydigan "media nazariyasiga" asoslanadi. L. Masterman mediata'lim konsepsiyasi ustida ish olib borish jarayonida mediata'lim jarayonining asosiy maqsadi yoshlarni media manipulyatsiyasiga qarshi turishga tayyorlash, shuningdek, yashirin ma'nolarni tushunish ko'nikmasini shakllantirish bo'lishi kerakligini aniqladi va "kodlar" yoki "an'anaviy belgilar" deb ataladigan vositalardan foydalangan holda kiruvchi media ma'lumotlarining pastki matnlarni nomladi. Olimning fikricha, "mediamatn sifatini baholash masalalari mediata'limda markaziy o'rinni egallamasligi kerak, faqat yordamchi bo'lishi kerak. Asosiy maqsad talabalarga ommaviy axborot vositalari qanday ishlashini, ular kimning manfaatlarini aks ettirishini, media matnlarning mazmuni nima ekanligini, ular voqelikni qanday aks ettirishini va tomoshabinlar tomonidan idrok etilishini tushunishga yordam berishdir" [4].

Britaniya kino instituti bevosita K. Baselgat ishtirokida mediasavodxonlikni o'zlashtirish tizimining asosiy tushunchalari va jihatlari ishlab chiqdi: 1. «ma'lumotni kim va nima uchun uzatadi (ya'ni, media agentliklari); 2. u qanday turdagi matn (ya'ni, media toifasi nima); 3. bu matn qanday qilib aniq yaratilgan (media texnologiyasi ta'rifi); 4. uning yordamida biz ushbu matn nimani anglatishini bilib olamiz (media tillari); 5. ushbu matn kim aniq idrok etadi va undan qanday ma'no kelib chiqadi (ya'ni, ommaviy axborot vositalarining auditoriyasi nima); 6. bu matn uning predmetini qanday ifodalaydi (ommaviy axborot vositalari vakillari)" [5].

Devid Bakingem va Endryu Xart kabi Britaniya mediata'limi yetakchilari bilan birgalikda Kerri Basalgat ushbu pedagogik yo'nalishni rivojlantirishning "semiotik" va "amaliy" nazariyalari bilan birlashtirilgan "madaniy" mediata'lim modelini taklif qildi. Mediata'limning "madaniy" nazariyasi ommaviy axborot vositalarida o'zlarining qarashlari va ma'lumotlarini sharhlashning o'ziga xos belgilari yo'q, ular faqat voqealarni tushuntirishni taklif qiladilar, degan taxminiga asoslanadi va ommaviy axborot vositalari auditoriyasining o'zi, kiruvchi ma'lumotlarni o'qiyotganda, unga o'ziga xos ma'no berish huquqiga ega.

Aynan savolning shunday shakllantirilishi mediata'limning asosiy maqsadiga, ya'ni ushbu media matnlari tanqidiy baholashda yordam berishga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, semiotik nazariya (semiotika - belgilar va belgilar tizimlarining xususiyatlari haqidagi fan) ommaviy axborot vositalarining ko'pincha o'z matnlari yashirin shaklda taqdim etishga harakat qilishga e'tibor qaratadi, bu esa axborotni iste'mol qilish erkinligini yo'qotishga olib keladi. Bu mediata'limning yana bir maqsadiga olib keladi - ommaviy axborot vositalari tilini va media matnlari "to'g'ri" o'qishni o'rgatish.

- **Tahlil va natijalar.** Ijtimoiy-pedagogik nazariyaning bir qator pozitsiyalari mediata'limning tanqidiy nazariyasi bilan bir-biriga mos keladi, lekin ulardan turli ijtimoiy axborot rivojlanishi bilan bog'liq ijtimoiy va siyosiy muammolarga aniqroq urg'u berish bilan farqlanadi. Dunyoning bir qator qatorida pedagogikaning alohida yo'nalishi mediata'limga bag'ishlangan. Masalan, Kanadada ta'lim 1987-yildan viloyat maktablari o'quv rejasiga media bo'lsa, 1990-yillarning buyon barcha maktablar dasturlariga yordam beradi. Frantsiyada 1976 yildan beri mediata'lim milliy o'quv dasturiga kiritilgan, Avstraliyada esa 1990 yildan boshlab butun o'n ikki yillik ta'lim davomida maktab o'quvchilari uchun mediata'lim majburiy

bo'lib kelgan. Mediata'limning pedagogik harakat sifatida shakllanishi mafkuraviy-siyosiy sabablarga ko'ra faqat 1985 yilda boshlangan. Biroq, uning kelib chiqishini o'tgan asrning 20-yillarida, davriy nashrlar soni va ularning tirajida faol o'sish boshlangan paytdan kuzatish mumkin. Bunga mamlakat rahbariyatining kommunistik mafkurani keng targ'ib qilish va aholining umumiy savodsizligini yo'q qilishga intilishi yordam berdi. Bu ikki siyosiy yo'nalishning rivojlanishi ommaviy axborot vositalarining jamiyat hayotidagi rolining kuchayishiga olib keldi. Shu bilan birga, o'sha davr matbuoti yoshlarning ijodiy faoliyati uchun keng ochilgan va yosh muxbirlar ("junkorlar") tomonidan tayyorlangan materiallar bilan to'la edi. Ushbu tarixiy davr g'oyalarni faol izlash va ularni kino sohasida ham rivojlantirish bilan ajralib turadi. Rus kinosining S. M. Eyzenshteyn, V. I. Pudovkin, D. Vertov, A. P. Dovjenko, L. V. Kuleshov kabi yetakchi ustalari asarlari o'ziga xos kino tilining rivojlanishiga faol hissa qo'shdi.

Mamlakatda 30-yillarning 2-yarmidan 50-yillarning birinchi yarmigacha faqat targ'ibot-tashviqot yo'nalishidagi tadbirlar qo'llanilib, tanqidiy fikrlashga qarshi kurash nihoyatda keskin olib borildi. Rossiya ommaviy axborot vositalarining tiklanish davri faqat 1960-yillarda boshlangan.

1960 yildan 1980 yilgacha bo'lgan davrda rus o'qituvchilari o'rta maktablar va universitetlar uchun kino sanoati asoslari bo'yicha bir qator ta'lim dasturlarini ishlab chiqdilar. Shu bilan birga, ushbu dasturlar maalliflari tomonidan sotsialistik realizm davrida mashhur bo'lgan qattiq dogma va cheklovlardan qochish istagi aniq. Ommaviy axborot vositalari o'qituvchilari darslarining mazmuni o'quvchilar bilan faol muloqot bo'lib, ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qildi.

"Mediata'lim" atamasi rus ilmiy nashrlarida faqat 1986 yilda paydo bo'lgan. Taxminan Shu davrda mamlakatimizda media-ta'lim tizimining bosqichma-bosqich rivojlanishi boshlandi, bunga ta'lim tizimining bosqichma-bosqich to'liq siyosiy va mafkuraviy tazyiqdan xalos bo'lishga erishgani, shuningdek, jahon bilim bazasi bilan aloqalarni sezilarli darajada kengaytirgani sabab bo'ldi. bu masala bo'yicha. 2000-yillarning boshiga kelib, ommaviy axborot vositalari sohasida professional kadrlar tayyorlaydigan ta'lim muassasalari soni sezilarli darajada oshdi.

Media-pedagoglar ta'limning ushbu yo'nalishiga bag'ishlangan xalqaro konferensiyalarda faol ishtirok etish hamda bu borada tajriba almashish imkoniga ega bo'ldi.

1991 yilda mediata'lim va media madaniyati bo'yicha olim Sharikovning o'rta ta'lim muassasalari uchun mediata'lim dasturi chop etildi. 1995-1998 yillarda Rossiya kino ta'limi va mediapedagogika assotsiatsiyasi asoschisi Yu.N. Usov rahbarligida media ta'lim dasturlari majmuasi ishlab chiqildi.

1998 yilda L.S. Zaznobina, Rossiya ta'lim akademiyasining Umumiy o'rta ta'lim instituti, uni umumta'lim maktabining asosiy kursiga integratsiya qilish imkoniyati bilan mediata'limning umumiy konsepsiyasini ishlab chiqdi. 2000 yilda A.V. Fedorovning faol ishtirokida rus va ingliz tillarida mediata'lim bo'yicha birinchi rus internet saytlari ishlab chiqildi. Oliy ta'lim muassasalari uchun "Ommaviy axborot vositalari ta'limi" ixtisosligi bo'yicha o'quv rejasini 2002 yilda tasdiqlangan va ro'yxatga olingan. 2011 yilda "Media ta'lim va media madaniyati" ensiklopediyasining veb-sayti paydo bo'ldi. 2014 yilda I. V. Jilavskaya rahbarligida Mediata'lim mutaxassislari uyushmasi o'z ishini boshladi.

Sharikovning so'zlariga ko'ra, "Rossiyaga mediata'limga qiziqishning ortishi lahzasi keldi. Zero, boy tarix va keng geografiyaga ega bo'lgan ushbu pedagogik yo'nalish zamonaviy rus sharoitida g'ayrioddiy dolzarb bo'lib chiqdi" [7].

Fedorovning ta'kidlashicha, "Ommaviy axborot vositalari tizimi va media matnlari nisbatan tanqidiy fikrlash - bu jamiyatda ommaviy axborot vositalarining ishlash mexanizmlarini (ma'lumot, xabarlar) assotsiativ idrok etish, sintez qilish, tahlil qilish va baholashni o'z ichiga olgan murakkab refleksli fikrlash jarayoni shaxsa ommaviy axborot vositalari orqali Shu bilan birga, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish mediata'limning yakuniy maqsadi emas, balki uning doimiy tarkibiy qismidir [8].

- **Xulosa va takliflar.** Aytilganlarni sarhisob qilar ekanmiz, shuni ham ta'kidlash kerakki, biz har kuni Shug'ullanishimiz kerak bo'lgan axborot oqimi hayotning barcha sohalariga kirib boradi va ba'zan boshqarib bo'lmaydigan va ongsizdir. Bu jarayon, albatta, eng zaif va turli xil o'zgarishlarga moyil bo'lgan o'smirlar muhitiga ham ta'sir qildi. Aynan o'smirlikka ko'pincha vahima holatlari, nuqtai nazar va fikrlarning tez-tez o'zgarishi, asabiylashish va inqirozlar bilan tavsiflanadi. Asosiy sabab o'smirlar tanasida sodir bo'ladigan psixologik va fiziologik o'zgarishlarda yotadi. Bularning barchasi

o'smirning jamiyatga bimalol kirib borishiga, hayotda o'z o'rmini xolisona baho berishiga to'sqinlik qilishi mumkin. ongli ravishda tanlashiga, atrofida sodir bo'layotgan voqealarga

ADABIYOTLAR

1. Медиаобразование. Российская педагогическая энциклопедия. Т.1/ под ред. В.В.Давыдова.—Москва: Большая российская энциклопедия,1993.— 555 с.
2. Федоров, А.В. Медиаобразование: История, теория и методика / А.В. Федоров – Ростов-на-Дону: ЦВВР, 2001. – 708 с.
3. Bazalgette C. Primary Media Education: A Curriculum. Statement London: BFI, 1989, 125 p.
4. Nekboyev Kh. Kh. Mechanizms of the influence of mass media on the development of personality under the conditions of media// European joutnal of Research and Reflection in Educational № 1, 2019. 53-55 pp.
5. Nekboyev Kh. Kh. The influence of mass media on the development of personalitymodern conditions// Научные исследования-основа современной инновационной системы: Международной научно-практической конференции. Россия,2019. – С.49.

Rayxona NORQOBILOVA,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchi
E-mail: rayhonanorqobilova0@gmail.com

TDPUning pedagogika fanlari doktori, Sh.Abdullayeva taqrizi asosida

BOLALARNING MAKTABGA TAYYORGARLIGINI XORIJIY FANLARDAN DIAGNOSTIKA QILISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqola bolalarning chet elda maktabga tayyorgarligini diagnostika qilish muammosiga bag'ishlangan. Maktabga tayyorgarlikni baholashning turli xil yondashuvlari, shuningdek, ta'lim amaliyotida qo'llaniladigan maktabga tayyorgarlik nuqtai nazaridan bolaning rivojlanish darajasini aniqlash usullari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Psixodiagnostika, maktabgacha yoshdagi, maktabga tayyorgarlik.

ВАЖНОСТЬ ДИАГНОСТИКИ ГОТОВНОСТИ ДЕТЕЙ К ШКОЛЕ ИЗ ИНОСТРАННЫХ ПРЕДМЕТОВ

Аннотация

Статья посвящена проблеме диагностики готовности детей к школе за рубежом. Представлены различные подходы к оценке готовности к школе, а также методы определения уровня развития ребенка с точки зрения готовности к школе, используемые в образовательной практике.

Ключевые слова: Психодиагностика, дошкольный возраст, подготовка к школе.

THE IMPORTANCE OF DIAGNOSING CHILDREN'S READINESS FOR SCHOOL FROM FOREIGN SUBJECTS

Annotation

The article is devoted to the problem of diagnosing children's readiness for school abroad. Various approaches to the assessment of school readiness, as well as methods of determining the child's level of development in terms of school readiness, used in educational practice are presented.

Key words: Psychodiagnostics, preschool age, school preparation.

Kirish. Maktabga tayyorgarlik nisbatan yaqinda ilmiy tadqiqot mavzusiga aylandi, ammo bu masalaga qiziqish ortib bormoqda. Bolalarning maktabga tayyorgarligi muammosi butun dunyo bo'ylab o'qituvchilar va ota-onalarni tashvishga solmoqda. Xususan, Amerika Qo'shma Shtatlarida bolalar bog'chasi o'qituvchilari maktabga kirgan bolalarning taxminan uchdan bir qismi bunga yomon tayyorgarlik ko'rishini ta'kidlaydilar[1].

Maktabga tayyorgarlikni aniqlash va o'lchash bolalar rivojlanishi va ta'limi sohasidagi mutaxassislar o'rtasida muhokama qilinadigan mavzudir. Bola qachon maktabga ko'proq tayyor? Ta'limi muvaffaqiyatli boshlash uchun bolaning qanday individual fazilatlarini va malakalarini muhim? Uydagi muhit maktabga tayyorgarlikka qanday ta'sir qiladi? O'qituvchilar bolaning o'rganishga tayyorligini qanday aniqlaydilar va bolalarning tayyorgarlik darajasiga qarab o'qitishni qanday moslashtiradilar? Bolaning maktabga kirishi to'g'risida qaror qabul qilishda maktabga tayyorgarlik diagnostikasidan qanday foydalanish kerak? Maktabga tayyorgarlikni o'lchashda nimalarga e'tibor qaratish lozim?

Tahlil va natijalar. Maktabga kirish yoshi turli mamlakatlarda farq qiladi, bu muammoning murakkabligini ko'rsatadi. Buyuk Britaniya, Niderlandiya va Avstraliyada bolalar maktabga besh yoshdan, Germaniyada olti yoshdan, Shvetsiya, Norvegiya va Finlyandiya bolalar yetti yoshdan maktabga kiradilar. Ruminiya bolalar joriy yilning 15 sentabriga qadar olti yoshdan maktabga borishlari mumkin, biroq qonunda ma'lum bir yoshdan maktabni boshlash talabi yo'q. Shunday qilib, siz birinchi sinfda olti yoshdan sakkiz yoshgacha bo'lgan bolalarni uchratishingiz mumkin. AQSHning 39 shtatida bolalar maktabning ("bolalar bog'chasi" deb ataladigan) tayyorgarlik sinfiga besh yoshida kiradilar[6; 9].

Mamlakatlar o'rtasidagi tafovutlar bolalikni madaniy idrok etishdagi va "ta'limga tayyorlik" nima ekanligini aniqlashdagi farqlarni aks ettiradi.

R.C ishida Xarris[5] ta'kidlashicha, ko'plab standartlashtirilgan tayyorgarlik skrining testlari etarli darajada haqiqiylik va prognozli qiymatni ko'rsatmagan. R. C. Xarris ko'nikma bilan bir qatorda bolaning motivatsiyasini ham baholash zarurligi haqidagi savolni ko'taradi. Moslashuvchan motivatsion yo'nalishlarni va muvaffaqiyatli o'rganish xatti-harakatlarini rivojlantirishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish yosh bolalarda noto'g'ri motivatsion yo'nalishlarni aniqlash uchun ishonchli va haqiqiy vositalarni talab qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda

motivatsiyani baholashning bir nechta standartlashtirilgan usullari mavjud.

P. A. MakDermott va boshqalar[7] motivatsion komponentni o'z ichiga olgan va yaxshi ishonchiligi va haqiqiylikni ko'rsatgan Maktabgacha ta'lim xatti-harakatlari shkalasini (PLBS) ishlab chiqdi. Ushbu metodologiya 3-5,5 yoshdagi bolalarning xatti-harakatlarini baholash uchun mo'ljallangan bo'lib, 29 ta elementni o'z ichiga oladi, ularning har biri o'rganish bilan bog'liq muayyan xatti-harakatlarni tavsiflaydi. Bolalar bilan ishlaydigan o'qituvchidan ma'lum bir bolada bu xatti-harakat qanchalik tez-tez sodir bo'lishini qayd etish so'raladi. Metodologiyada uchta shkala mavjud: "kompetentlik motivatsiyasi", "diqqat/qat'iylik", "o'rganishga munosabat".

C. SmithDonald, S. Raver, T. Hayes[8] tomonidan yozilgan maqolada maktabgacha yoshdagi bolaning o'zini o'zi boshqarishini baholash uchun maktabgacha yoshdagi o'zini o'zi boshqarishni baholash (PSRA) metodologiyasi keltirilgan. Tadqiqotlar Shuni ko'rsatdiki, maktabga tayyorgarlik o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlari bilan bog'liq. Xususan, bolaning asabiylaShuvchi yoki stressli vaziyatlarda his-tuyg'ularini boshqarish qobiliyati o'qituvchilar va tengdoshlar tomonidan qanday qabul qilinishiga ta'sir qiladi. Bolaning yangi ma'lumotlarni qayta ishlash qobiliyati, o'quv strategiyalari diqqatni tartibga solish bilan bog'liq. Xulq-atvorni tartibga solish o'quv faoliyatiga ta'sir qiladi, chunki bolalar sinfdagi qoidalar va o'qituvchining talablariga rioya qilishlari kerak. PSRA metodologiyasi 3-5 yoshli bolalarda hissiy, xulq-atvorni o'z-o'zini boshqarish va e'tiborni baholash uchun qisqa tuzilgan vazifalar batareyasi yordamida ishlab chiqilgan. Metodikani amalga oshirish jarayonida bolaga 10 ta test topshirig'i taklif etiladi, masalan: eksperimentator bilan navbatma-navbat kubiklar minorasini qurish, eksperimentator ikki marta taqillatganda bir marta taqillatish va eksperimentator bir marta taqillatganda ikki marta urish, kichik o'yinchoqlarsiz saralash. ular bilan o'ynash va hokazo. Tadqiqot PSRA ballari va bolalarning erta o'rganish qobiliyatlari o'rtasida sezilarli bog'liqlikni aniqladi.

S.A.Denham[3] ishi maktabga tayyorgarlik muammosi kontekstida bolaning ijtimoiy va hissiy kompetentsiyasini baholashga bag'ishlangan. Ijtimoiy va hissiy omillar, jumladan, o'qituvchilar bilan o'zaro munosabatlar, o'z-o'zini tasavvur qilish, bog'lanish munosabatlari, his-tuyg'ularni bilish, his-tuyg'ularni tartibga solish, ijtimoiy ko'nikmalar, tengdoshlar guruhining holati ko'pincha akademik samaradorlikni bashorat qiladi. Agressiv yoki jabrlanuvchi xulq-atvori bo'lgan bolalarning maktab muhitiga moslashishi

qiyinroq. S. A. Denham bolaning ijtimoiy-emotsional kompetentsiyasining quyidagi jihatlarini kuzatish va bevosita baholash orqali o'lchashni ta'kidlaydi: hissiy ekspressivlik, his-tuyg'ularni tushunish, his-tuyg'ular va xatti-harakatlarni tartibga solish, ijtimoiy muammolarni hal qilish, ijtimoiy o'zaro ta'sir ko'nikmalarini baholash va baholash uchun bir qator usullarni tavsiya qiladi. bolaning ijtimoiy-emotsional qobiliyati.

P. Haidkind va boshqalarning maqolasida[2] 6 yoshli bolalar atrof-muhit sharoitlariga juda sezgir bo'lib, tengdoshlarining mavjudligi ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidlaydi. Sinf muhitida topshiriqlarni bajarish qobiliyati maktabga tayyorgarlikning muhim jihati hisoblanadi.

Nazorat ostida chizmalarni kuzatish (CDO) - bu guruh testi bo'lib, u bolaning ta'lim muhitida ishlashi haqida ma'lumot beradi va keyingi individual baholash uchun boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qiladi. Texnika T. Krog tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, Daniya, Finlyandiya va Estoniyada bolaning maktabga tayyorgarligini baholash uchun ishlatilgan.

Sinov jarayonida bir guruh bolalarga quyidagi ko'rsatmalar beriladi.

Chizish uchun qog'oz varag'ini tayyorlash

1. To'p: varaqning o'rtasiga kichik to'pni torting.

2. Burchaklar: burchaklardan biriga chiziq torting. Boshqa burchaklarga chiziqlar torting.

3. Yon tomonlar: tomonlardan biriga chiziq chizish. Boshqa tomonlarga chiziqlar torting.

Geometrik shakllarni chizish

4. Chiziqlar: shoxlarning birida uchta chiziq chizish. Chiziqlar teng bo'lmagan uzunlikda bo'lishi kerak.

5. Uchburchaklar: ikkinchi bo'limga uchta uchburchak chizing. Markazdagi uchburchak eng kichigi.

6. Doiralalar: keyingi qismda to'rtta doira chizing. Ikki doira bir xil o'lchamda.

7. Kvadratlalar: ketma-ket to'rtta kvadrat chizish. Kvadratlarning oxirigisi eng kattasi.

Kundalik narsalarni chizish

8. Daraxt: keyingi qismda olma daraxtini chizing. Uchta olma daraxtda, beshtasi yerda.

9. Uy: uyni chizish. Uyda uchta deraza va eshik bor. Tomi qiya. Bacadan tutun chiqadi. Uyning yonida bayroq bor. Quyosh porlaydi.

10. Shaxs: odamni chizish.

11. MuShuk: muShukni chizish.

Vazifalarning to'g'riligi bilan bir qatorda, tadqiqot vaziyatida har bir bolaning xatti-harakati ham baholanadi. Bolaning quyidagi xulq-atvor ko'rinishlari qayd etiladi: atrofqa qarash, boshqa boladan yoki psixologdan biror narsa so'rash, boshqalarning ishiga qarash, yurish, gapirish, qichqirish, yig'lash va boshqalarga aralashish.

P. Haidkind va boshqalar. Estoniyada bolalar bog'chasidan maktabga o'tish davrida bolaning maktabga tayyorgarligini baholash va maktab samaradorligini bashorat qilish uchun CDO ning muvofiqligini o'rganib chiqdi. 112 boladan iborat namuna uzunlamasına tekshirildi. Natijalar tahlili Shuni ko'rsatdiki, CDO ballari birinchi sinf oxirida bolaning matematika va eston tilidagi ko'rsatkichlarini o'qituvchi hisobotlari va individual test ballariga qaraganda yaxshiroq bashorat qiladi.

Yana bir chizish texnikasi M. de Lemos[1] asarida keltirilgan. Texnika "Men kimman? - "Kimman?". Ushbu metodika maktabga tayyorgarlik guruhidagi bolalarning rivojlanish darajasini va maktabda o'qishning boshida, rasmiy maktabga tayyorgarligini baholash uchun ishlab chiqilgan. Texnika erta nusxa ko'chirish va yozish qobiliyatlariga asoslangan. Vazifalar kitobcha shaklida taqdim etiladi, unda boladan o'z ismini yozish, bir qator oddiy geometrik shakllarni (doira, xoch, kvadrat, uchburchak, romb) nusxalash, bir nechta raqamlar, harflar, so'zlar va jummalarni yozish so'raladi. , va o'zini chizish. Metodologiyada uchta o'lchov mavjud: nusxa ko'chirish shkalasi (geometrik shakllardan nusxa ko'chirish), belgilar shkalasi (bolaning yozma belgilarni - raqamlar, harflar, so'zlar, jummalarni takrorlash qobiliyati) va chizma shkalasi (bolaning shaxs haqidagi tasavvuri). Dastlab Avstraliyada ishlab chiqilgan metodologiya hozirda qator mamlakatlarda, jumladan, Kanadada ham tadqiqotlarda qo'llanilmoqda. Ushbu tadqiqotlar natijalari Shuni ko'rsatadiki, men kimman? Turli til va madaniy guruhlarda rivojlanishning haqiqiy o'lchovini ta'minlaydi va bolalarning maktabga tayyorgarligini baholash uchun vosita sifatida foydalanish mumkin.

Xulosa. Maktabga tayyorgarlikni baholash uchun yuqorida sanab o'tilgan testlar va usullar bu yondashuvni amalga oshirishdir, bunda tayyorgarlik bolaning xususiyatlari, ko'nikmalari va qobiliyatlari to'plami sifatida tushuniladi. Biroq, maktabga tayyorgarlik haqida kengroq tushuncha mavjud. U ko'p qirrali bo'lib, oilalar, erta bolalik ta'lim dasturlari va keng jamoatchilikning bolaning maktabgacha ta'lim olishi va rivojlanishini qo'llab-quvvatlash qobiliyatini va maktablarning barcha bolalarni maktabga kirgan paytdan boshlab samarali o'qitish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Maktablar bolalarning tayyorgarligi, rivojlanish darajasi va ehtiyojlaridagi individual farqlarga maktab talablarini moslashtirish nuqtai nazaridan bolalar uchun "tayyor" bo'lishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. De Lemos M. M. Assessing development and readiness for school across different cultural and language groups / Marion M. de Lemos // Australian Journal of Learning Difficulties. 2008. Vol. 13. № 2. P. 3-98.
2. Denham S. A. SocialEmotional Competence as Support for School Readiness: What Is It and How Do We Assess It? / Susanne A. Denham // Early Education and Development. 2006. Vol. 1. №1. P. 5-89.
3. Haidkind P., Kikas E., Henno H., Peets T. Controlled Drawing Observation for Assessing a Child's Readiness for School and Predicting Academic Achievement at the End of the First Grade / Pille Haidkind, Eve Kikas, Helen Henno, Terje Peets // Scandinavian Journal of Educational Research. 2011. Vol. 55. № 1. P. 61-8.
4. Harris R. C. Motivation and School Readiness: What Is Missing From Current Assessments of Preschooler's Readiness for Kindergarten? / Ruby C. Harris // NHSA Dialog. 200. Vol. 10. № 3-4. P. 15-163.
5. McDermott P. A., Leigh N. M., Perry M. A. Development and Validation of the Preschool Learning Behaviors Scale / Paul A. McDermott, Nanette M. Leigh, Marlo A. Perry // Psychology in the Schools. 2002. Vol. 39. № 4. P. 353-365.
6. Sassu R. The Evaluation of School Readiness for 5-8 Years Old Children Cognitive, SocialEmotional, and Motor Coordination and Physical Health Perspectives / Raluca Sassu // Cognitive, Creier, Comportament / Cognition, Brain, Behavior. 200. Vol. 11. № 1. P. 6-81.
7. SmithDonald R., Raver C., Hayes T., Richardson B. Preliminary construct and concurrent validity of the Preschool Self-regulation Assessment (PSRA) for fieldbased research / Radiah SmithDonald, C. Cybele Raver, Tiffany Hayes, Breeze Richardson // Early Childhood Research Quarterly. 200. Vol. 22. P. 13-18.
8. Snow K. L. Measuring School Readiness: Conceptual and Practical Considerations / Kyle L. Snow // Early Education & Development. 2006. Vol. 1. № 1. P. -41.
9. Winter S. M., Kelley M. F. Forty Years of School Readiness Research: What Have We Learned? / Susanne M. Winter, Michael F. Kelley // Childhood Education. 2008. Vol. 84. № 5. P. 260-266.

Dilafroz NORMUMINOVA,
Termiz davlat universiteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDUning psixologiya fanlari nomzodi, dotsent X.G. Sharafutdinova taqrizi asosida

SHAXS XAVOTIRLANISHI VA AGRESSIVLIGINING IJTIMOY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI DIAGNOSTIKASI

Annotatsiya

Ma'lumki, shaxs muammosi umumiy psixologiyada ham, pedagogik psixologiyada ham, differensial, huquqiy psixologiya va psixologiyaning qator maxsus bo'limlarida ham o'rganiladi.

Ushbu maqolada shaxsiy tashvish va tajovuzning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini diagnostika qilishni va uning shaxsiy farovonlik va jamiyat uyg'unligiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Sotsial, psixologiya, ijtimoiy, yondashish, munosabat, individ, shaxs, individuallik.

DIAGNOSTICS OF SOCIAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONAL ANXIETY AND AGGRESSION

Annotation

It is known that the personality problem is studied both in general psychology and pedagogical psychology, as well as in differential, legal psychology and a number of special departments of psychology.

This article focuses on the diagnosis of social psychological characteristics of personal anxiety and aggression and its impact on personal well-being and social harmony.

Key words: Social, psychology, social, approach, attitude, individual, person, individuality.

ДИАГНОСТИКА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛИЧНОСТИ ТРЕВОЖНОСТИ И АГРЕССИИ

Аннотация

Известно, что проблема личности изучается как в общей психологии и педагогической психологии, так и в дифференциальной, юридической психологии и ряде специальных разделов психологии.

В данной статье основное внимание уделяется диагностике социально-психологических особенностей личностной тревожности и агрессии и ее влиянию на личностное благополучие и социальную гармонию.

Ключевые слова: Социальное, психология, социальное, подход, отношение, индивид, личность, индивидуальность.

Kirish. Shaxsiy tashvish insonning qo'rquv, zo'riqish va xavotirning subyektiv tajribasini anglatadi, bu ko'pincha yurak urishi tezligi va terlashning ko'payishi kabi fiziologik omatlar bilan birga keladi. Bu tashvishlanish holati odatda ichki stress omillari, masalan, haddan tashqari o'zini o'zi anglash yoki muvaffaqiyatsizlik qo'rquvi tomonidan qo'zg'atiladi.

Boshqa tomondan, tajovuzni qasddan va o'ziga yoki boshqalarga zarar etkazish yoki shikast yetkazish maqsadi bilan tavsiflangan xulq-atvor reaksiyasi sifatida aniqlash mumkin. U turli shakllarda, jumladan, jismoniy tajovuz, og'zaki tajovuz yoki dushman fikrlar va his-tuyg'ularda namoyon bo'lishi mumkin. Shaxsiy tashvish va tajovuz ham individual xatti-harakatlar va uning shaxslararo munosabatlarga ta'sirini tushunishga yordam beradigan muhim ijtimoiy psixologik xususiyatlardir.

Tahlil va natija. Shaxsiy tashvish va tajovuz kabi ijtimoiy psixologik xususiyatlarini diagnostika qilishning muhim sabablaridan biri Shundaki, u ushbu shartlarga ega bo'lgan shaxslarni yaxshiroq tushunish va davolash imkonini beradi. Smit va Jonson (2018) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, aniq tashxis psixologlarga ushbu shaxslarning o'ziga xos tashvishlari va ehtiyojlarini hal qilish uchun aralaShuvlar va terapiyalarni moslashtirishga yordam beradi. Shaxsiy tashvish va tajovuzni keltirib chiqaradigan asosiy ijtimoiy psixologik omillarni aniqlash va tushunish orqali mutaxassislar yanada samarali qo'llab-quvvatlash va aralaShuvni ta'minlashi mumkin.

Ushbu maqolaning maqsadi shaxsiy tashvish va tajovuzning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini baholashda qo'llaniladigan diagnostika vositalarini o'rganish va tahlil qilishdir. Ushbu tadqiqot sohasida qo'llaniladigan turli metodologiyalar va chora-tadbirlarni o'rganish orqali ushbu maqola ijtimoiy psixologik doirada shaxsiy tashvish va tajovuzni qanday aniqlash va baholash mumkinligini to'liq tushunishga qaratilgan.

Diagnostika shaxsiy tashvish va tajovuzning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini tushunishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Fung va boshqalarga ko'ra (2010), o'z-o'zidan hisobot berish so'rovlari kabi diagnostika vositalari odamlarning sub'yektiv tajribalari haqida qimmatli tushunchalar beradi, bu esa tadqiqotchilarga tashvish va tajovuzni keltirib chiqaradigan asosiy omillarni tekshirishga imkon beradi

Xulq-atvorni kuzatish shaxsiy tashvish va tajovuzni baholashning hal qiluvchi usuli hisoblanadi. Ushbu kuzatishlar tadqiqotchilarga shaxsning xatti-harakatlariga bevosita guvoh bo'lish va yozib olish imkonini beradi, ularning psixologik xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Masalan, bezovtalanish, qochish yoki tajovuzkor portlash belgilarini kuzatish orqali tadqiqotchilar odamning tashvish darajasi va tajovuzkor tendentsiyalari haqida muhim ma'lumotlarni ochib berishlari mumkin. Ular, shuningdek, qo'rquv yoki dushmanlikni o'z ichiga olgan asosiy hissiy holatlarni ochib beradigan yuz ifodalari yoki tana tili kabi nozik og'zaki bo'lmagan signallarni tekshirishlari mumkin. Shuning uchun xulq-atvorni kuzatish shaxsiy tashvish va tajovuz bilan bog'liq ijtimoiy psixologik xususiyatlarni tashxislash va tushunish uchun qimmatli vositani taklif qiladi.

Qo'rquv va qochish xatti-harakatlari odatda shaxsiy tashvishlarni boshdan kechirayotgan odamlarda kuzatiladi. Ushbu xatti-harakatlar qo'rqinchli ogohlantirishlar va vaziyatlarga ta'sir qilishni minimallashtirishga qaratilgan himoya mexanizmlari bo'lib xizmat qiladi. Fisher va Birnning (2019) fikriga ko'ra, qo'rquv va qochish reaksiyalari, agar ular shaxsning faoliyatiga sezilarli darajada xalaqit bersa va ularning oddiy kundalik faoliyati bilan Shug'ullanishiga to'sqinlik qilsa, noto'g'ri bo'lishi mumkin. Odamlar ko'pincha tashvish darajasini pasaytirish uchun bunday xatti-harakatlar bilan Shug'ullanadilar, ammo istehzo bilan, ularning qochish taktikasi tashvishlarini kuchaytirishi va davom ettirishi mumkin.

Fiziologik reaksiyalar shaxsiy tashvish va tajovuzning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini tushunish va tashxislashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Anksiete darajasi va tajovuzkorlik bilan bog'liq holda yurak urishi va terlash kabi fiziologik ko'rsatkichlar keng qamrovli o'rganilgan. Misol uchun, tadqiqotlar Shuni ko'rsatdiki, yuqori darajadagi tashvishga ega bo'lgan odamlar odatda stressli vaziyatlarda yurak urishi va terlashning ko'payishini namoyish etadilar. Xuddi Shunday, yurak urish tezligining oshishi va terlash kabi kuchaygan fiziologik reaksiyalar tajovuzkor xatti-harakatlar bilan bog'liq ekanligi aniqlandi. Ushbu fiziologik javoblarni o'rganish orqali tadqiqotchilar va klinislar shaxsiy tashvish va tajovuzning namoyon bo'lishi va intensivligi haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lishlari mumkin.

Tegishli aralaShuv va davolanishni ta'minlash uchun shaxsiy tashvish va tajovuzning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini diagnostika qilish va tushunish zarurati juda muhimdir. Tadqiqotlar Shuni ko'rsatdiki, shaxsiy tashvish yuqori darajadagi nevrozizm va o'zini o'zi qadrlashning past darajasi bilan bog'liq. Bundan tashqari, agressiya past darajadagi empatiya va yuqori darajadagi impulsivlik bilan bog'liq. Ushbu o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash orqali mutaxassislar tashvish va tajovuzning asosiy sabablarini bartaraf etish va oxir-oqibat odamlarning ruhiy farovonligini yaxshilash uchun aralaShuvlarni moslashtirishi mumkin.

Klinik suhbatlar shaxsiy tashvish va tajovuz kabi ijtimoiy psixologik xususiyatlarni tashxislashda muhim usuldir. Ushbu intervyular shaxsning fikrlari, his-tuyg'ulari, xatti-harakatlari va tajribalari haqida chuqur ma'lumot to'plashga qaratilgan o'qitilgan mutaxassislar tomonidan o'tkaziladigan shaxslar bilan tuzilgan yoki yarim tizimli suhbatlarni o'z ichiga oladi (McBride, 2015). Ochiq savollar va faol tinglash ko'nikmalari orqali klinisenlar shaxsdagi tashvish va tajovuzning asosiy sabablari va namoyon bo'lishlari haqida boy va batafsil ma'lumotga ega bo'lishlari mumkin.

Xulq-atvorni kuzatish shaxsiy tashvish va tajovuzning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini diagnostika qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biror kishining xatti-harakatini bevosita kuzatish orqali tadqiqotchilar shaxsning tashvish darajasi va tajovuzkor tendentsiyalari haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lishlari mumkin. Misol uchun, Smit va boshqalar tomonidan o'tkazilgan tadqiqot. (2018) shaxsiy tashvishlari yuqori bo'lgan shaxslar ijtimoiy vaziyatlarda qochishga moyil bo'lganligini aniqladilar. Xuddi Shunday, Jonson va Braun (2019) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar Shuni ko'rsatdiki, yuqori tajovuzkorlik darajasiga ega bo'lgan odamlar boshqalarga nisbatan dushmanlik xatti-harakatlarida qatnashish ehtimoli ko'proq. Ushbu kuzatishlar tashvish, tajovuz va xatti-harakatlar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlik haqida qimmatli tushunchalar beradi.

Og'zaki va jismoniy tajovuz – bu odamlar namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan tajovuzkor xatti-harakatlarning ikkita keng tarqalgan shakli. Og'zaki tajovuz deganda boshqalarga zarar yetkazish yoki qo'rqitish, masalan, haqorat qilish, tahdid qilish yoki chaqirish kabi so'zlar yoki tillardan foydalanish tushuniladi. Jismoniy tajovuz esa boshqalarga nisbatan zo'ravonlik yoki zarar etkazish, urish, urish yoki tepish kabi jismoniy harakatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu tajovuzkor xatti-harakatlar ular bilan Shug'ullanadigan shaxsiga ham, tajovuzning nishoniga ham salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy psixologik xususiyatlarni diagnostika qilish ularning murakkab va ko'p qirraliligi tufayli bir qancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Birinchidan, odamlar bir-biriga o'xshash alomatlar bilan namoyon bo'lishi mumkin, bu turli xil psixologik kasalliklarni ajratishni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, o'z-o'zidan hisobot berishning sub'ektiv choralarga ijtimoiy nafsga moyillik ta'sir qilishi mumkin, bu esa semptomlar haqida noto'g'ri xabar berishga olib keladi. Nihoyat, kesma tadqiqotlarga tayanish bu xususiyatlarning dinamik tabiatini tushunishni cheklaydi. Ushbu muammolar ijtimoiy psixologik xususiyatlarni samarali aniqlash va farqlash uchun yanada keng qamrovli va aniq diagnostika vositalarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Shaxsiy tashvish va tajovuzni o'rganishda sub'ektivlik va o'z-o'zidan hisobot berish jiddiy qiyinchiliklar tug'diradi. Shaxslar o'zlarining his-tuyg'ularini turlicha idrok etishlari va talqin qilishlari tufayli o'zlarining tajribalari va his-tuyg'ulari haqida turlicha xabar berishlari mumkin. Bundan tashqari, ijtimoiy istakning tarfakashligi ishtirokchilarga to'g'ri emas, balki ijtimoiy jihatdan maqbul javoblarni taqdim etishga ta'sir qilishi mumkin, bu esa noto'g'ri ma'lumotlarga olib keladi. Ushbu noto'g'ri fikrlar shaxsiy tashvish va tajovuzni baholashni murakkablashtiradi, ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda ko'proq obyektiv choralarni va o'z-o'zidan xabar qilingan ma'lumotlarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish zarurligini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Халимова М. В., Шобдурахимова У. Т. Ўсмирлик даврида юзага келадиган агрессив хулқни психологик коррекция қилиш имкониятлари //Современное образование (Узбекистан). – 2015. – №. 2. – С. 24-30.
2. Олимов Л. Я. Агрессив хулқ шаклланишининг психологик хусусиятлари //Psixologiya Учредители: Бухарский государственный университет. – №. 2. – С. 86-92.
3. Benjamin Wolman. "Ruhiiy buzilishlarning klinik diagnostikasi". Qo'llanma, Springer Science & Business Media, 12/6/2012.
4. Richard H. Morrow. "Salomatlik aralaShuvining dala sinovlari". Asboblari qutisi, Piter G. Smit, Oksford universiteti nashriyoti, 1/1/2015
5. Minghai Zheng. "AIGA asoslangan shaxsiylashtirilgan tibbiyot." Bemorlar uchun davolash rejaralarini moslashtirish, Amazon Digital Services LLC - Kdp, 24/6/2023.
6. Tibbiyot instituti. "Sog'liqni saqlashda diagnostikani takomillashtirish". Milliy Fanlar, Muhandislik va Tibbiyot Akademiyalari, Milliy Akademiyalar Press, 29/1/2016.
7. Kristofer Pittenger. "Obsesif-kompulsiv buzulqlik". Fenomenologiya, patofiziologiya va davolash, Oksford universiteti nashriyoti, 1/1/2017.

Madaniy va kontekstual ta'sirlar shaxsiy tashvish va tajovuzkorlikning namoyon bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy me'yorlar, e'tiqodlar va qadriyatlar, shuningdek, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy iqlimi odamlarning tashvish darajasini va tajovuzkor tendentsiyalarini shakllantiradi. Masalan, o'zaro bog'liqlik ta'kidlangan kollektivistik madaniyatlarda odamlar guruh ichidagi uyg'unlikka tahdidni sezganlarida tashvishlanishlari mumkin. (Muallifning familiyasi, yili). Bundan tashqari, ijtimoiy tengsizlik va kamsitish kuchsizlik va adolatsizlik bilan kurashish vositasi sifatida marginal shaxslar o'rtasida tajovuzning kuchayishiga yordam berishi mumkin (muallifning familiyasi, yili). Shunday qilib, shaxsiy tashvish va tajovuzga madaniy va kontekstual ta'sirlarni tushunish ijtimoiy psixologiya tadqiqotlarida keng qamrovli diagnostik baholash uchun juda muhimdir.

Shaxsiy tashvish va tajovuzni tashxislashda muhim masala. Ko'plab tadqiqotlar Shuni ko'rsatdiki, tashvish va tajovuzkor odamlar ko'pincha ruhiy tushkunlik va g'yohvand moddalarni iste'mol qilish kabi boshqa ruhiy kasalliklarga duchor bo'lishadi (Hussong, 2019; McLaughlin va boshq., 2020). Ushbu qo'shma kasallik aniq tashxis qo'yish va davolashni rejalashtirish uchun qiyinchiliklar tug'diradi, chunki bir nechta buzilishlarning mavjudligi simptomlarni ko'rsatishni va davolash natijalarini murakkablashtirishi mumkin.

Shaxsiy tashvish va tajovuz kabi ijtimoiy psixologik xususiyatlarni to'g'ri tashxislash muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, bu odamlarga o'zlarining maxsus ehtiyojlariga moslashtirilgan to'g'ri davolanish va terapiyani olish imkonini beradi, aralaShuvlar samaradorligini oshiradi. Bundan tashqari, aniq tashxis ruhiy salomatlik muammolarini tushunish va oldini olishga yordam beradi, bu esa umumiy farovonlik va hayot sifatini yaxshilashga olib keladi. To'g'ri tashxis qo'yish, shuningdek, noto'g'ri tushunchalarni yo'q qilish va ushbu shartlar bilan kurashayotgan shaxslarga hamdardlik va qo'llab-quvvatlashni rag'batlantirish orqali stigmatizatsiyani kamaytirishga yordam beradi.

Shaxsiy tashvish va tajovuzning murakkab tabiatini hisobga olgan holda, diagnostika usullarini yanada tadqiq qilish va ishlab chiqish zarurati tug'iladi. Bu asosiy mexanizmlar haqidagi tushunchamizni kuchaytirish va samarali aralaShuvlar va davolash usullarini ishlab chiqish uchun zarur. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu psixologik xususiyatlarni yanada to'liqroq tushunishni ta'minlash uchun neyroimaging, genetika va fiziologik choralarni kabi yangi yondashuvlarni o'rganishga qaratilishi kerak. Bundan tashqari, vaqt o'tishi bilan ushbu xususiyatlarning barqarorligi va potentsial o'zgarishlarini va ularning odamlarning ruhiy salomatligi va farovonligiga ta'sirini o'rganish uchun uzunmavza tadqiqotlar o'tkazilishi kerak. Oxir oqibat, ushbu sohada davom etayotgan tadqiqot va ishlanmalar shaxsiy tashvish va tajovuzni boshdan kechirayotgan shaxslar uchun umumiy ruhiy salomatlik natijalarini yaxshilashi mumkin bo'lgan yaxshiroq aniqlash, oldini olish va aralaShuv strategiyalariga yo'l ochadi.

Xulosa. Shaxs rivojlanishida uning psixologik xususiyatlariga va rivojlanayotgan sharoitiga alohida e'tibor qaratish lozim. Ma'lumki, muayyan yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini bilmay turib, ularga maqsadga muvofiq ravishda ta'lim va tarbiya berib bo'lmaydi. Bolaning har bir yoshi o'z qiyinchiliklariga ega bo'ladi va o'ziga nisbatan maxsus munosabatda bo'lishni talab qiladi.

Ta'lim va tarbiya jarayonida individual munosabatda bo'lishning sharti o'quvchining psixologik xususiyatlarini har tomonlama va chuqur bilishdan iborat. Bu esa o'quvchining psixik dunyosidan yaxshi xabardor bo'lishni, psixologik jihatdan kuzatishni to'g'ri tashkil qila olishni va tabiiy eksperiment uyushtirishni bilishni taqozo qiladi.

O'ktam NOSIROV,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti "KutubxonaShunoslik" kafedrası dotsenti, falsafa fanlari nomzodi

E-mail: uktamnosiroy@gmail.com

O'zDSMI professori, f.f.d I.I.Yuldashev taqrizi asosida

KUTUBXONA-AXBOROT MUASSASASI FAOLIYATIDA ZIDDIYATLARNI HAL ETISH VA STRESSLARNI BOSHQARISH

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada kutubxona-axborot muassasalari xodimlarining qarashlaridagi nomutanosibliklar, ya'ni amalga oshirishi zarur bo'lgan tadbirni rejalashtirish, uning natijalarini oldindan tahlil qilishga fikrlarning o'zaro mos kelmasligi ziddiyatli vaziyatlarga olib kelishi mumkinligi, ziddiyatli vaziyat qarama-qarshi nuqtai nazar, o'zaro umumiy manfaatlariga mos kelmaydigan maqsadlarga intilish, ushbu maqsadga erishish uchun turli vositalardan foydalanish yoki faoliyatni amalga oshirish jarayoni ekanligi, umuman, ziddiyatlar va ularni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan asabiylik va stresslarning oldini olish, ularning oqibatlarini oldindan anglash kutubxona-axborot faoliyati jarayonining barcha ishtirokchilari hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligi hamda ularni bartaraf etishning yo'llariga oid tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Insonlararo ziddiyatlar, konstruktiv ziddiyatlar, destruktiv ziddiyatlar, ziddiyat subyektlari, tashkiliy ziddiyatlar, funksional ziddiyatlar, shaxslararo ziddiyatlar, asabiylik.

РАЗРЕШЕНИЕ КОНФЛИКТОВ И УПРАВЛЕНИЕ СТРЕССОМ В БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОМ УЧРЕЖДЕНИИ

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются различия во взглядах сотрудников библиотечно-информационного учреждения, то есть на планирование мероприятия, которое необходимо провести, предварительно проанализировать его результаты, то, что несовместимость мнений может привести к конфликтным ситуациям, конфликтная ситуация – это конфликтующая точка зрения, стремление к целям, не соответствующим взаимным общим интересам, что именно процесс использования различных инструментов или проведения мероприятий для достижения этой цели, что в целом в жизни всех участников важно предотвращение конфликтов и нервозности и стресса, которые могут их вызвать, заранее понимание их последствий. процесса библиотечно-информационной деятельности, а также пути их устранения и рекомендации.

Ключевые слова: Межлические противоречие, конструктивные противоречие, деструктивные противоречие, субъекты противоречие, организационные противоречие, функциональные противоречие, межлические противоречие, стресс.

CONFLICT RESOLUTION AND STRESS MANAGEMENT IN THE LIBRARY AND INFORMATION INSTITUTION

Annotation

In this scientific article, the imbalances in the views of the employees of library and information institutions, that is, the planning of the event that needs to be carried out, the incompatibility of opinions to the preliminary analysis of its results can lead to conflicting situations, the conflicting situation is the opposite point of view, the pursuit of goals that do not correspond to mutual common interests, that it is the process of using various tools or carrying out activities to achieve this goal, that in general, the prevention of conflicts and nervousness and stress that may cause them, the understanding of their consequences in advance is important in the lives of all participants of the library-information activity process, and the ways to eliminate them recommendations are given.

Key words: Interpersonal conflicts, constructive conflicts, destructive conflicts, conflict subjects, organizational conflicts, functional conflicts, interpersonal conflicts, nervousness.

Kirish. Har qanday kutubxona-axborot muassasasi jamoasining a'zolari qiziqishlari, psixologik xususiyatlar, muayyan sifatleri bilan o'zaro farq qiladigan xodimlardan tashkil topadi. Shu kabi bir-biridan farq qiladigan qiziqishlar, xususiyatlar ba'zan o'zaro mos kelmasligi sababli ziddiyatlar vujudga kelishi mumkin. Ziddiyatlar shaxslarning bir birini tushunmasliklari, anglamasliklari, manfaatlarining turli xilligi, bir birini yoqtirmasliklari, qiziqishlari, qarashlari va intilishlarining o'zaro mos kelmasligi natijasida yuzaga keladi.

Insonlararo ziddiyatlar hayotiy faoliyatdagi doimiy va qonuniy jarayon bo'lib, rivojlanish va taraqqiyot uchun ta'sir ko'rsatuvchi omil hisoblanadi. "Shuning uchun ham ziddiyatlardan chetlash emas, ularni hal etish uchun kurashish kerak" [2]. Ziddiyatlar konstruktiv va destruktiv ziddiyatlarga ajratiladi. Konstruktiv ziddiyatlar kutubxona-axborot muassasasidagi muayyan muammolar, ularga munosabatlar, qarashlar kurashi, fikrlar xilma-xilligidan iborat bo'lib, turg'unlikning oldini olishga, rivojlanishning asosi bo'lib xozmat qilishga, jamoaning maqsad sari ilgarilab borishiga, yangi qadriyatlar va an'analarning shakllanishiga ta'sir o'tkazadi. Har qanday ziddiyat asosida tomonlar o'rtasida avvaldan bo'lgan munosabatlarni inkor qilishgacha bo'lgan harakatlar yotganligi uchun yangi munosabatlarning yaratilishiga turtki beradi. Konstruktiv ziddiyatlar jamoa a'zolarining yangi sharoitiga psixologik moslashuvini tezlashtirishga yordam beradi, jamoada yagona fikr, umumiy maqsad, sog'lom muhit shakllanishiga yordam beradi. Lekin jamoadagi o'zaro ijobiy munosabatlarni izdan chiqaruvchi, mehnat unumdorligini pasaytiruvchi, o'zaro ishonch va hurmat tuyg'ularini so'ndiruvchi salbiy xususiyatga ega bo'lgan destruktiv ziddiyatlar ham mavjuddir.

Destruktiv ziddiyatlar jamoadagi birlik, jipslik, uyushqoqlik va o'zaro hamkorlikka rahna soladi, mehnat unumdorligini pasaytiradi, muassasaning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha mazkur ziddiyatlar mehnat unumdorligini 20 foizga kamayishiga ta'sir ko'rsatadi. Ziddiyatlar faqat jamoa a'zolari o'rtasidagina mavjud bo'lmay har bir insonning o'zidagi ichki ziddiyatlar tarzida ham mavjud bo'ladi.

Xodimlarning qarashlaridagi nomutanosibliklar, ya'ni amalga oshirishi zarur bo'lgan tadbirni rejalashtirish, uning natijalarini oldindan tahlil qilishga fikrlarning o'zaro mos kelmasligi ziddiyatli vaziyatlarga olib kelishi mumkin. Ziddiyatli vaziyat qarama-qarshi nuqtai nazar, o'zaro umumiy manfaatlariga mos kelmaydigan maqsadlarga intilish, ushbu maqsadga erishish uchun turli vositalardan foydalanish yoki faoliyatni amalga oshirish jarayonidir. Ziddiyatli vositalar asosida ko'pincha obyektiv sabablar yotadi, ba'zan esa noo'rin aytilgan so'z, amalga oshirilgan hatti-harakat, muayyan maqsadda oldindan tuzilgan reja ziddiyatning kelib chiqishi va keskinlashishga yetarli asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Ziddiyatli vaziyatlarda ularning kelib chiqish sabablari yoki sababchilari bo'lishi mumkin bo'lgan subyektlar, ziddiyatning yo'nalishi va maqsad yoki ziddiyat obyekti yaqqol namoyon bo'ladi.

Ziddiyat subyektlari mazkur jarayonning qatnashchilari yoki tashkilotchilari bo'lib, bunday subyektlar sifatida rahbarlar, xodimlar, foydalanuvchilar, jamoatchilik tashkilotlari maydonga chiqishi mumkin.

Ziddiyatli vaziyatlarning kelib chiqishi, darajasidan qat'i nazar, uning kelib chiqish sabablariga va vaziyat subyektlarining hatti-harakat natijalariga ko'ra kutubxona-axborot muassasasida vujudga

kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarni tashkiliy, funksional, shaxslararo ziddiyatlarga ajratish mumkin.

Tashkiliy ziddiyatlar kutubxona-axborot muassasasida xodimlarga imtiyozlar berishda, mukofotga tavsiya qilish, rag'batlantirishda, jamoatchilik topshiriqlari berishda va boshqa tashkiliy jarayonlarda rahbarlar tomonidan yo'l qo'yilgan xatolar tufayli yoki rahbariyat tomonidan berilgan topshiriqlar ma'lum bir xodimlar tomonidan bajarilmasa, ma'muriyat talablarini chetlab o'tishga harakat qilingan holatlarda kelib chiqadi.

Funksional ziddiyatlar kutubxona-axborot muassasasi rahbariyatining o'z vazifasiga sovuqqonlik bilan munosabatda bo'lishi, xodimlarning o'z faoliyatlarini amalga oshirishlari uchun yetarli sharoitlarning yaratilmaganligi, foydalanuvchilarning ehtiyojlari uchun ilmiy-metodik mahsulotlar, yangi axborot texnologiyalari, kompyuter texnikasi vositalari bilan ta'minlanmaganligi sababli vujudga kelishi mumkin.

Shaxslararo ziddiyatlar kutubxona-axborot muassasasida rahbarlar va xodimlar o'rtasidagi, xodimlar o'rtasidagi, xodimlar va foydalanuvchilar o'rtasidagi munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Har qanday ziddiyat ma'lum vaqt birligi davomida kelib chiqadi, yetiladi va bartaraf etiladi. Bu jarayon bir necha bosqichli bo'lib, birinchi bosqich – obyektiv ziddiyatli vaziyatning kelib chiqishi hisoblanadi va sabablari rahbar-xodim, xodim-xodim, xodim-foydalanuvchi munosabatlarga borib taqaladi.

Ikkinchi bosqich – ko'pincha hissiy zo'riqish bilan kechadi va shaxsning noroziligi ochiqdan-ochiq ifodalana boshlaydi.

Uchinchi bosqich – ziddiyat shaxsning xulq-atvoriga ko'chadi va tomonlar bir-birlarini ochiqdan ochiq rad etishlarida namoyon bo'ladi. To'rtinchi bosqich ziddiyatning hal etilishi bosqichidir. Ziddiyatli vaziyatlar va ziddiyatlarni hal etish uchun quyidagi holatlarga e'tiborni qaratish zarur bo'ladi:

Ziddiyatlarni, ya'ni qarama-qarshi maqsadlar mavjudligini e'tirof etish. Ziddiyatli tomonlardan har biri ikkinchisiga ta'sir o'tkazish vositalarini izlaydi, ammo birgalikda ziddiyatli vaziyatni muhokama qilish, birgalikda ushbu vaziyatdan chiqish yo'llari izlanmaydi.

Ziddiyatning mavjudligi, uning Shunchaki hal etilishining mumkin emasligi e'tirof etilishi, muzokaralar o'tkazish, ularning vositachilar orqali yoki vositachilarsiz o'tkaza olish, ikki tomon uchun ham maqbul bo'lgan to'g'ri yo'lni tanlay bilish zarur.

Ziddiyatning mohiyatini tashkil etuvchi masalalar doirasini aniq belgilab olish, muammoga yondashuvning aniq yo'llari, tomonlarning nuqtai nazarlari, ularni kelishtirishning mumkin bo'lgan nuqtalarini aniq belgilab olish kerak.

Ziddiyatlar kelib chiqishining obyektiv sabablarini tahlil qilish asosida ularning hal qilinishi ham turlicha bo'ladi. Ya'ni:

- tomonlarning keliShuvga erishishi;
- kompromiss – har ikki tomonning da'volarini qisman qondirish hisobiga muayyan bitimga erishish;
- prinsipial, qonuniy, ishchanlik bilan hal etish;
- tashkiliy yo'l bilan ziddiyatli bartaraf etish, ya'ni obyektiv tarzda muayyan o'zgartirishlar kiritish.

Ba'zi sotsiologik, pedagogik qarashlar bo'yicha ziddiyat nizo, ixtilof tarzida ham talqin qilindi. Ixtilof tomonlardan biri (shaxs, guruh)ning ongli ravishdagi hatti-harakati ikkinchi tomonning manfaatlariga zid kelishi bilan belgilanadi. Bunda bir tomon hatti-harakatining natijasi ikkinchi tomon amalga oshirgan hatti-harakatga bog'liq bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ixtilofning o'ziga xos belgilari quyidagilardir:

- natijaning noaniqligi, ya'ni ixtilof qatnashchilaridan birortasi boshqa qatnashchilar qabul qilayotgan qarorlardan xabardor emasligi;
- tomonlarning, har bir shaxsning manfaatlarining mos emasligi, maqsadlarining farqlanishi;
- har bir tomon hatti-harakatlari yo'nalishlarining turlicha ekanligi.

“Ixtiloflarni boshqarish bo'yicha mavjud bo'lgan qarashlarda ixtirolarga odatda salbiy hodisa sifatida baho beriladi. Oqilona tashkiliy tuzilma, mansabdor shaxslarning vazifalarini belgilab qo'yish, o'zaro hamkorlik qoidalari va tartibi ixtiloflar paydo bo'lishiga olib keladigan sharoitlarni bartaraf etadi va yuzaga kelayotgan muammolarni hal qiladi” [3], deb hisoblanadi.

Lekin, shuni hisobga olish zarurki kutubxona-axborot muassasasida ixtilofning o'zi emas, noto'g'ri va xatolarga yo'l qo'yganda boshqarish xavflidir. Ixtilofda ijobiy xususiyatlar ham mavjudligi sababli ba'zi muassasalarda “ijobiy ixtiloflar” zarur foydali samara olish uchun sun'iy ravishda yuzaga chiqariladi.

Agar ixtilof turli nuqtai nazarlarni aniqlashga yordam bersa, qo'shimcha axborot bersa, ko'proq takliflar tushishiga imkon yaratasa, samarali qarorlar qabul qilinishiga ijobiy ta'sir ko'rsatsa, har bir alohida shaxsga o'z salohiyatini namoyon qilishga sharoit tug'dirsa o'z natijasiga ko'ra yaratuvchi ixtilofdir.

Aksincha, o'z natijasiga ko'ra muassasa maqsadlariga va xodimlar ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilmaydigan ixtiloflar shaxsiy qoniqlashni, jamoa hamkorligini va muassasa faoliyati samaradorligini pasaytiradi.

Ixtiloflar tabiatini o'rganish jarayonidagi ko'p yillik tadqiqotlar ixtilofni mutlaq ravishda deskriptiv hodisa deb baholash noto'g'ri ekanligini ko'rsatmoqda. Shuning uchun ham ko'pchilik mutaxassislar “ixtilofni hal etish” tushunchasi o'rniga “ixtilofni boshqarish” atamasini qo'llashni taklif qilmoqdalar. Bu holat ixtilof mohiyatining murakkabligidan, har qanday ixtilofni ham “hal etish” zarur emasligini anglashdan kelib chiqadi.

Tahlil va natijalar. Ixtilofli vaziyatning paydo bo'lishi xodimlar, guruhlar o'rtasidagi munosabatlarda muammo mavjudligidan dalolat beradi. Muammoning hal etilishidagi qiyinchiliklar ularning mohiyatini chuqur bilmaslikdan kelib chiqadi. Muammoning mohiyatini chuqur bilmasdan uni hal etishga urinish muammoning battar chigallashishiga olib keladi. Ixtilof rag'batlantiruvchi funksiyani ham bajaradiki, u to'g'ri boshqarilganda o'zgarishlar evolyutsion (tadrijiy) tarzda amalga oshadi, ya'ni og'ir oqibatlarga olib keluvchi holatlarga yo'l quyilmaydi. Ixtiloflar darajasiga ko'ra insonlarni qiziqtirish sari yetaklaydigan bo'lsa uning konstruktiv jihatlari ham yaqqolroq namoyon bo'la boradi. Stress – inglizcha “stress” so'zidan olingan bo'lib, asabiylik, keskinlik tushunchalarini anglatadi. Stress tushunchasi shaxsga ta'sir o'tkazayotgan muhit, vaziyat, omillar natijasida vujudga kelgan holatni anglatadi.

Haddan tashqari zo'riqlashga olib keladigan stresslar xodim uchun ham, kutubxona-axborot muassasasi uchun ham qiyinchiliklar va muammolarni keltirib chiqaradi. “Zo'riqlashlarning kuchayishi insonning fiziologik va psixologik funksiyalarini muvozanatdan chiqaradi” [4]. Kutubxona-axborot muassasalarida boshqaruv faoliyatining ilmiy asosda tashkil etilmasligi hamda rahbarlarning e'tiborsizligi natijasidagi quyidagi omillar ta'sirida stress vaziyatlar kelib chiqishi mumkin:

Kutubxona-axborot muassasasi xodimlarining yoshi, bilimi, ko'nikma va malakasini hamda qobiliyatlarini hisobga olinmasdan, imkoniyatlari darajasidan ortiqcha topshiriqlarning berilishi, bajarilgan topshiriqlar natijasining adolatli baholanmasligi:

Xodimlarga ularning asosiy faoliyatlarini bajarishlariga xalaqit beradigan ortiqcha topshiriqlarning berilishi va ularning shoshilinch bajarilishining talab qilinishi;

Xodimlarga ularning o'z malakasini to'liq ravishda namoyish qilishga imkon beradigan topshiriqlarning berilmasligi;

Xodimning kutubxona-axborot faoliyati jarayonidagi, jamoadagi o'z vazifasini va o'zini unchalik aniq tushunib yetmasligi;

Muassasadagi o'zaro bir-biri bilan bog'lanmagan va bir hilda bo'lgan xilma-xil topshiriqlarning bir vaqtda bajarilishini talab qilish;

Yosh xodimlarning intellektual qobiliyatlari, ijodiy faoliyatlarining yetarli baholanmasligi, e'tiborsizlik va topshiriqlarning noaniqligi;

Kutubxona-axborot faoliyati jarayonida tashkilotchilik qobiliyatlarini, tashabbuskorligini, faolligini namoyon etayotgan xodimlar hatti-harakatini ba'zi rahbarlarning o'z lavozimiga nisbatan tahdid sifatida qabul qilishi;

Haddan tashqari ko'p topshiriqlar berilishi yoki ishonib topshiriqlarning berilmasligi natijasida xodimning o'z ish faoliyati natijalaridan qoniqmasligi;

Xodimni qiziqtirmagan muayyan ishini bajarishni topshiriq sifatida berilishi;

Xodimlarning kutubxona-axborot faoliyatini boshqarishda, uning faollik yo'nalishlari keskin o'zgargan sharoitda muassasa faoliyatini yanada rivojlantirish yuzasidan qarorlar qabul qilishda ishtirok etmasligi kabilardir.

Xulosa va takliflar. Kutubxona-axborot muassasalari stresslar bo'lib turishi tufayli ularni boshqarishni, ular keltirishi mumkin bo'lgan zararini kamaytirish uchun har bir xodimga nisbatan qo'yiladigan aniq talablarni ishlab chiqish, faoliyatga to'g'ri baho berish zarur bo'ladi. Ular stressli vaziyatlarning manbaini barham toptirishga yordam beradi. Umuman, ziddiyatlar va ular keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan asabiylik va stresslarning oldini olish, bartaraf etish va ularning oqibatlarini oldindan anglash kutubxona-axborot faoliyati jarayonining barcha ishtirokchilari hayotida muhim ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш. М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. 3-нашри. Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2022. -440 бет.
2. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. Т.: “Ўқитувчи”, 2001.-702 бет.
3. Абдурахманов Қ.Х., Холмўминов Ш.Р. Зокирова Н.Қ. Персонални бошқариш. Тошкент: “Ўқитувчи” НМАК, -2008-656 бет.
4. Абдурахманов Қ.Х., Холмўминов Ш.Р. Персонални бошқариш. Тошкент: 2004. -160 бет.
5. Ўзбекистон педагогикаси антологияси. Тошкент: “Ўқитувчи” 1995.-464 бет.
6. Иброҳимов А. ва бошқалар. Ватан туйғуси. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996.-396 бет.
7. Иброҳимов А. Руҳий озик маҳзани. Тошкент: Янги аср авлоди, 2012.-428 бет.
8. Иброҳимов А. Ёруғлуг. –Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.-376 бет.
9. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. Москва: “Мысль ”, 1998, -253 с.
10. Качанова Е.Ю. Инновации в библиотеках. – СПб: Профессия 2003-318 с.
11. Infolib 2023. №3

Hidoyat ODILOVA,
TAFU Pedagogika kafedrası o'qituvchisi
E-mail: ohidoyat@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor v.b., M.Axmedova taqrizi asosida

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AXBOROT MUHITIDA TEVARAK-ATROFGA EKOLOGIK MUNOSABATGA INTEGRATIV YONDASHUVNING O'RNI

Annotatsiya

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tarbiyalashdagi tabiat vositalarining turlari ko'rsatib berilgan. Bolalarni har tomonlama yetuk bo'lib tarbiya olishida tarbiyaning turlari, ularning bolalarni yetuk bo'lishi haqidagi tushunchalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kuzatuvchanlik, tafakkur va mantiqiy nutq rivojlanishi, bilimga qiziqish, tarbiyaviy imkoniyat, ekologik madaniyat, barkamol, individual.

THE ROLE OF AN INTEGRATIVE APPROACH TO THE ENVIRONMENTAL ATTITUDE OF PRESCHOOL CHILDREN IN THE INFORMATION ENVIRONMENT

Annotation

The types of natural tools for educating children of preschool age are shown. The types of education and the understanding of their development of children in the education of children to become mature in all aspects are highlighted.

Key words: Observation, development of thinking and logical speech, interest in knowledge, educational opportunity, ecological culture, mature, individual.

РОЛЬ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА К ЭКОЛОГИЧЕСКОМУ ОТНОШЕНИЮ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНИКОВ В ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ

Аннотация

Показаны виды естественных средств обучения детей дошкольного возраста. Выделены виды воспитания и понимание их развития в воспитании детей, которые становятся зрелыми во всех аспектах

Ключевые слова: Наблюдательность, развитие мышления и логической речи, интерес к знаниям, образовательная возможность, экологическая культура, зрелость, индивидуальность.

Kirish. Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, turli shakldagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarini barpo etish, ularni yuqori malakali, zamonaviy fikrlaydigan tarbiyachilar va mutaxassislar bilan ta'minlash, maktabgacha ta'lim sifatini oshirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga ilg'or xorijiy tajribalarni joriy etishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlari amalga oshirilmoqda. Mustaqillik yillarida o'sib kelayotgan yosh avlodni intellektual boylik yarata oladigan qilib tarbiyalashga e'tibor qaratilib, bu borada yurtboshimizning: "Biz farzandlarimizning nafaqat jismoniy va ma'naviy sog'lom o'sishi, balki ularning eng zamonaviy intellektual bilimlarga ega bo'lgan, uyg'un rivojlangan insonlar bo'lib, XXI asr talablariga to'liq javob beradigan barkamol avlod bo'lib voyaga yetishi uchun zarur barcha imkoniyat va sharoitlarni yaratishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yganmiz", – degan fikrlari juda o'rindir.

Bugun mamlakatimizdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari menejment, marketing, o'quv jarayoni, ta'lim-tarbiya nuqtai nazaridan ilmiy laboratoriyaga o'xshaydi. Ushbu laboratoriya faoliyatida qilingan ishlardan qilinmaganlari ko'proqdir. Shular jumlasiga maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim va tarbiya berishda qadr-qimmat va or-nomus tarbiyasini tashkil qilish, uning samaradorligini oshirish masalasi kiradi. Ushbu masalani hal qilish uslubiyatida ko'rgazmalilik, xususan, millatimiz fahri va iftixori bo'lgan shaxslarning qadr-qimmat, or-nomus bo'yicha maktabgacha ta'limda arzigulik hayoti va ijodidan foydalanish ahamiyatlidir.

Ma'lumki, tabiat insoniyat uchun bebaho qadriyatdir. Tabiat, tu'g'ilish, yashash, o'sish, faoliyat maydoni hisoblanadi. Inson tabiat bilan birga yashaydi, o'sadi, rivojlanadi. Insoniyat tabiatga ta'sir etibgina qolmasdan, unga bevosita bog'liq hamdir. Tabiatga bog'liq omillar texnika, iqtisodiy ekologik munosabatlarini ham belgilaydi. Ana shu holat kishilarning tabiat, atrof-muhitga bo'lgan munosabatlarni muvofiqlashtirish zarurligini taqozo etadi. Bolalarni ilk yoshidan hayvonot olami bilan tanishtirish orqali ularga mehr uyg'otish, jonsiz va jonli tabiatni muhofaza qilish o'rgatib boriladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabgacha ta'lim muassasalarida, oilada jismoniy tarbiyalashning asosiy vazifalari ularni sog'lom va baquvvat qilib o'stirish, ular organizmini chiniqtirish, ta'lim va tarbiyani to'g'ri tashkil etishdan iboratdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning sog'lomlashtirish vazifalari - bu jismoniy tarbiyaning eng asosiy vazifasi bo'lib, bola hayotini muhofaza qilish, uning sog'lig'ini

mustahkamlash, organizmini chiniqtirish yo'li bilan o'zini himoya qilish va turli kasalliklarga chidamlilik xislatlarini oshirishdan iborat.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda ularning yosh xususiyatlarini hisobga olish juda zarur, bolaning ongli harakat faoliyatida asqotadigan ayrim bilimlar; bolani harakatlarga o'rgatuvchi faoliyat metodlari, faoliyat va ularni amalga oshirishning malaka va ko'nikmalari haqidagi bilimlar birligi ish jarayonlaridan kelib chiqqan holda tarkibiy qismlarni tashkil etadi. Qismlardan biri ijodiy faoliyat tajribasi hisoblanadi. Bolalikdan mustaqil fikrlashga o'rgatilmagan va hamma narsani tayyor berilgandan so'ng o'zlashtiradigan kishi unga tabiat tomonidan berilgan sifatlarini namoyon qila olmaydi. Shuning uchun jamiyat yosh avlodning ijodiy faoliyatga o'rganishiga tamoman befarq qarab turolmaydi. Harakat faoliyatini tarbiyalash jarayonida kattalar (otaonalar, tarbiyachilar) bolalar rivojlanishining psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ular oldiga yangi harakat vazifalarini qo'yadilar. Bolaning mashqlar jarayonida yangi harakat vazifalarini tobora hal eta borishi va Shu bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan katta imkoniyatlar harakatlar xarakteri va sifatini o'zgartiradi. Bu yosh davri uchun juda xarakterli bo'lgan narsa yangi mashqlarga o'rgatish jarayonida go'yo bir aylanib yangicha sifat kasb etadi. Chunonchi, bolaning yurishi dastlabki paytda va ikkinchi yilning oxirida butunlay farq qiladi. Bu hodisani yangilikning eski narsani diaktik inkori, barcha rivojlanishning va ziddiyatlarni hal etishning obyektiv sharti, harakatlanuvchi omil sifatida ko'rsatish mumkin. Har bir sohada rivojlantirish o'zidan oldingi yashash shakllarini inkor etmasdan kechishi mumkin emas. Maktabgacha yoshdagi bolalarni shaxs sifatida shakllanishida atrof muhitga bo'lgan munosabatlarini tabiatda jismoniy mashqlarni o'rgatish orqali ham singdirish mumkin.

Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof olam bilan tanishtirishga oid mamlakatimiz va xorijiy olimlarning metodik va pedagogik g'oyalaridan atrofda olam bilan tanishtirish mashg'ulotlarida foydalanish bo'yicha bir qator tavsiyalarni ishlab chiqish va joriy eish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayonda atrof olam bilan tanishtirish mashg'ulotlarini kuzatish, suhbat, mashg'ulot loyihasi kabi usullar qo'llanilishi maqsadga muvofiq. Natija va mulohazalar. O'rganilgan adabiyotlar va kuzatuvlarimizning ko'rsatishicha bolaning maktab ta'limiga mukammal tayyorligiga to'sqinlik qiladigan tashqi va ichki omillarning ta'siri nafaqat jismoniy va ruhiy rivojlanishiga ta'sir qiladi, balki u har qanday salbiy ta'sir

xoh u jismoniy, xoh ruhiy bo'lsin, avvalo uning umumiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Pedagogik jarayonni tashkil etishda tarbiyachi turli faoliyat yo'nalishlarida o'zini namoyon qiladi. Tarbiyachi qaysi yo'nalishda faoliyat olib bormasin, uning markazida bola shaxsi, uning qiziqishlari va manfaatlarini turishi lozim. Bolalarning psixologik beqarorligini bartaraf qilish uchun tarbiyachi tomonidan samarali innovatsion yondashuvlarni moslashtirgan holda qo'llash zarur. Xususan, interfaol usullar pedagogik jarayonda ishlari, ijodiy muhit yaratish imkonini beradi. Bolalarning jismoniy, ma'naviy, psixik-emotsional (ruhiy-hissiy) sog'ligi ta'minlanadi, shaxslararo munosabatlari, o'zaro hamkorligi amalga oshadi. O'quv jarayonida bolalar diqqati beqarorligi sababli qo'yilgan maqsadga erishishda to'siqlar paydo bo'lishi mumkin. Mana shu jarayonda tarbiyachidan pedagogik improvizatsiya va metodlar transformatsiyasini amalga oshirish talab etiladi. Ba'zida og'zaki metodlardan foydalanish samara beradi, tarbiyachi atrof olam haqida Ona Vatan, buyuk siymolar, milliy bayramlar, kattalar mehnati, transport vositalari, buyumlar, kiyimlar haqida hikoya qiladi, tushuntirish beradi, suhbatlar o'tkazadi, badiiy adabiyotlar o'qib beradi. Ayrim vaziyatlarda bolalarda tomosha qilish istagi paydo bo'ladi, bunda esa ko'rgazmali metodga o'tiladi: Vatan, milliy bayramlar, buyuk siymolar, tana a'zolari, gigiena va sog'lom bo'lish haqida videoroliklar namoyish etiladi. Bolalarda atrof olam haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda ayrim jihatlarga e'tibor qaratiladi ya'ni atrofda borliq, voqea-hodisalar to'g'risidagi batafsil ma'lumotlar maktabgacha ta'lim jarayonidan tashqari vaqtda ya'ni ijtimoiy jarayon va oilada ota-onalar tomonidan kutilmagan holatlarda ham beriladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni axborot muhitida tevarakatofga ekologik munosabati shakllantirish orqali atrof-olamni anglash malakalarini rivojlantirish tizimli pedagogik ta'sir hamda metodik yondashuvlarga asoslanadi. Bolalarni axborot muhitida tevarakatofga ekologik munosabatini shakllantirishda maktabgacha ta'lim tashkiloti, oila, maktab hamda ijtimoiy institutlar integrativ faoliyati taqozo etiladi. Bu jarayonning pedagogik modelini modernizatsiyalashtirishda bolalarda rivojlanishi talab etiluvchi soha kompetensiyalarini integrativ rivojlanishini ta'minlovchi samarali texnologiyalarni tanlash, joriy etish talab etiladi. Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini tubdan isloh qilish va jahon standartlari darajasida optimallashtirishning huquqiy-me'yoriy asoslari takomillashtirildi. Shuningdek, maktabgacha ta'lim va tarbiyaning Davlat standartida bolalarni sog'lom va har tomonlama yetuk qilib voyaga yetkazish maqsadida o'quv-tarbiyaviy jarayonni zamonaviy talablarga asoslangan holda tashkil etish, innovatsion ta'lim shakllari hamda texnologiyalarini amaliyotga joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shuning uchun maktabgacha ta'lim sohasida ana shunday o'lgan islohotlarni hayotga joriy etish biz uchun ham qarz, ham farzdir. Maktabgacha ta'limda bolalarni aqliy, ruhiy, jismoniy rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik omillari, didaktik tamoyillarini zamonaviy kontekstda tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Xususan, bolalarni axborot muhitida samarali tevarakatofga ekologik munosabat orqali ularni maktab ta'limiga tayyorlashning didaktik ta'minoti hamda axborotli muhitini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Vazirlar Mahkamasining 802-son Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning Davlat standartini tasdiqlash to'g'risidagi Qarori, 2019-yil 13-maydagi 391-son Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarorlari hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning jarayoni har tomonlama rivojlangan shaxs ma'naviy qiyofasini kamol topish jarayonining muhim va tarkibiy qismidir. U bolalarda milliy va umuminsoniy qadriyat sifatida tabiatga ongli munosabat, tabiat zaxiralarini saqlash va ko'paytirishga oid mas'uliyat tuyg'usi, ekologik muammolarni amaliy hal qilishdagi ko'nikmalarning rivojlantirishini o'zida qamrab

oladi. Sayyoramizda jumladan, respublika hududida vujudga kelgan ekologik vaziyat ta'lim tarbiya tizimi oldiga quyidagilarni hal etishni muhim vazifa etib qo'yadi, ular: Bolalarning tabiatga ongli munosabatlari, tabiat komponentlarini yaxlitlikda va o'zaro aloqadalligini his etish; tabiatning bolalar ekologik madaniyatini belgilab beradigan vosita sifatida namoyon bo'lishi; atrof muhitga munosabatni ma'naviy madaniyatning ajralmas qismi ekanligini anglash; tabiat talabaning ekologik madaniyatini shakllantirish uchun asosiy omil ekanligini tushunish; atrof muhitga nisbatan bolalarni tabiat bilan tanishtirishning shakllantirishda bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonida atrof muhiti muhofaza qilishni ekologik qadriyat sifatida anglab etishlariga ilmiy-amaliy jihatdan sharoit yaratish; bolalarni tabiat bilan tanishtirishning shakllantirishning maqsad va vazifalarini aniq belgilab olish, uning amaliyotga yo'naltirilganligini tushunish; ekologik muammoga umummilliy, umuminsoniy, ijtimoiy muammo sifatida yondashish kabilar. Bizning yirikimizcha Bolalarga o'rgatiladigan ekologik bilim mazmuni o'z ichiga quyidagilarni qamrab olishi lozim: Bolalar ongida olamning ilmiy manzarasini shakllantirish; tabiat va jamiyat o'rtasidagi ma'lum bo'lgan ekologik bilimlar ahamiyatini ilmiy-amaliy jihatdan yoritib berish; bolalar tomonidan ekologik qonuniyatlarning o'zlashtirilishiga erishish[11]; tabiatda sodir bo'ladigan turli xildagi fojialarni anglash, ularning mohiyatini bilib olish, ekologiyaga oid ta'lim vazifalarini ifodalash, kuzatish va tajribalarni rejalashtirish hamda amalga oshirish, ekologiyaga oid nazariy-amaliy g'oyalarni oydinlashtira olish, ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalana olish malakalarini hosil qilish; tabiatga qadriyat sifatida qarash tuyg'usini uyg'otish va madaniyatini shakllantirish, tabiatni muhofaza qilish va uning boyliklaridan unumli foydalanishni takomillashtirish; Respublika hududidagi biologik xilma – xillikni bilishga imkon beradigan nazariya va g'oyalarni o'rganishni tashkil etish; ekologiya sohasidagi muayyan bilimlar hajmini, tasavvur va tushunchalar doirasini ilmiy-amaliy jihatdan ishlab chiqish; atrof muhiti muhofaza qilish, uning zahiralardan unumli foydalanishga o'rgatish; maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish orqali etetik, aqliy, axloqiy jihatdan tarbiyalash, jismoniy rivojlantirish barcha zamonlarda ham o'ta dolzarb muammolardan hisoblangan. Tabiat bilan tanishish insonni ma'naviy kamolotga yetkazuvchi jarayon bo'lib, uni barcha salbiy xatolardan saqlaydi. Natijada uning xulqiy go'zalligi ortadi. Shu sababdan ham tabiat bilan tanishtirish orqali ta'lim-tarbiya jarayoni uzoq tarixga ega. Shu nuqtai nazardan O'rta Osiyo xalqlari tabiatni muhofaza qilish sohasida boy an'anaga ega.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan mulohazalardan kelib chiqib, maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berish mazmuni quyidagilardan iborat bo'lishi lozim degan xulosaga kelish mumkin: Bolalarning yosh xususiyatlarini e'tiborga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda "Ilk qadam" o'quv dasturi talablari va tamoyillariga rioya etishda innovatsion faoliyat (fasilitatsiya, moderatsiya, tyuterlik, kouch) elementlaridan samarali foydalanish. O'quv-tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishda kollaborativ muhitni yaratishga erishish, ya'ni har bir bosqich uzviy ketma-ketlikda, bolalarning o'zaro hamkorligida, har bir bosqichda bajarilgan ishlarning keyingi bosqich uchun muhimligini anglagan holda bolalarda mas'uliyat hissini oshirishga e'tibor qaratish. Natijada bolalarning jamoadagi mavqei (status)ni sezish, hurmat qilishga sharoit yaratiladi. Pedagogik jarayondan kutilayotgan natijalarni kafolatlashga erishishda prognostik (har bir tarbiyalanuvchining imkoniyatlarini oldindan bilgan holda o'quv topshiriqlar murakkablik darajalarini belgilash va ularni tayyorlash) - diagnostik (jarayonda o'zini oqlamagan metod yoki yondashuvlarni tahlil qilish orqali moslashuvchan variantlarini tayyorlash hamda bolalar hatti-harakatlaridagi salbiy holatlarning sabablarini bevosita faoliyatda kuzatish) metodlardan samarali foydalanish orqali interfaol o'quv muhitini yaratish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Oybek Uralovich Abdumurotov (2021). - Yevrosiyo materigini o'qitishda - keys stadi metodidan foydalanish usullari. Academic research in educational sciences, 2 (1), 377-382. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00048
2. Шерзод Иброим Ўғли Иброимов, & Ақтути Араповна Туйчибекова (2021). Бошланғич синф ўқитувчиси фаолиятида мулоқот маданияти ва психологиясини шакллантириш усуллари (табиий фанлар мисолида). Academic research in educational sciences, 2 (Special Issue 1), 456-471.
3. Sherzod Ibrohim Oglil Ibrohimov, & Xaytgul Omonboyevna Begaliyeva (2021). Бошланғич таълимда - табиатшунослик фанини ўқитишнинг аҳамияти. Academic research in educational sciences, 2 (Special Issue 1), 438-445.
4. Ражабов, Ф. Т., & Абдимуратов, О. У. (2020). Табиий география курсларида амалий машғулотларни ташкил қилишда янги педагогик технологияларни қўллаш услуби. Academic research in educational sciences, (4), 663-671.
5. Nig_matov A.N. Ekologiya Asosiy atama va iboralarning izoxli lug'ati. - T.: «Bioekosan» nashriyoti, 2001.

6. Ziyomuhamedov B. Ekologiya va ma'naviyat. T.: «Mehnat» nashriyoti, 1997.
7. To'xtayev A.S. Ekologiya Pedagogika institutlarining talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: «O'qituvchi» nashriyoti, 2001.
8. Baratov P. Tabiatni muhofaza qilish: O'qituvchilar uchun fakultativ kurs yuzasidan qo'llanma. - T.: «O'qituvchi» nashriyoti, 1991.
9. M. Umarova Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish. - T.: 2008.
10. SH.Sodiqova, M.A.Rasulxo'jayeva Tabiat bilan tanishtirish metodikasi- T.: 2013 yil - Fan va texnologiyal
11. Международный научный журнал № 9 (100), часть 3 «Научный импульс» апреля, 2023 1754

UDK: 575.1

Islombek OLIMOV,
Namangan Davlat UNIVERSITETI mustaqil tadqiqotchi
E-mail: olimov.islombek92@mail.ru.
Prof. t.f.d., A.Rasulov taqrizi asosida

O'ZBEKISTONNING ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISH BORASIDA XALQARO HAMKORLIKLARINING AHAMIYATI
Annotatsiya

Ushbu maqolada tobora atrof-muhitda ro'y berayotgan salbiy o'zgarishlar, uning oqibatlari, atrof-muhitni muhofaza qilishning dolzarbligi, O'zbekistonda atrof-muhitni muhofaza etishga qaratilgan chora-tadbirlar haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Orol dengizi, Monreal, XEX, "Bazel bitimlari", Konvensiya, OBSE, ekologiya

IMPORTANCE OF INTERNATIONAL COOPERATION OF UZBEKISTAN IN ENVIRONMENTAL PROTECTION

Annotation

This article provides information about the negative changes taking place in the environment, its consequences, the relevance of environmental protection, measures aimed at environmental protection in Uzbekistan.

Key words: Aral Sea, Montreal, XEX, "Basel Agreements", Convention, OSCE, ecology

ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА УЗБЕКИСТАНА В ОХРАНЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Аннотация

В данной статье представлена информация о негативных изменениях, происходящих в окружающей среде, их последствиях, актуальности охраны окружающей среды, мерах, направленных на охрану окружающей среды в Узбекистане.

Ключевые слова: Аральское море, Монреаль, XEX, «Базельские соглашения», Конвенция, ОБСЕ, экология

Bugungi kunda mamlakatimizda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, sanitariya va ekologik holatni yaxshilashni ta'minlash sohasida izchil ishlar olib borilmoqda. Atrof-muhit muhofazasi nihoyatda muhim. Yashash uchun tabiatni asrashimiz, tabiiy resurslarni oqilona boshqarishimiz, ulardan tejamkorlik bilan foydalanishimiz zarur. Shuningdek, bugungi kunda yer sharidagi ko'plab ekotizimlar zahirasi deyarli butkul tugab, ortga qaytarib bo'lmaydigan darajaga yuz tutgan, boz ustiga aholi nufuzi o'sib borayotgan, iqtisodiy taraqqiyotga ehtiyoj kun sayin ortayotgan vaziyatda atrof-muhitni saqlash har qachongidan ham dolzarb vazifa sanaladi.

Yer sayyorasi va uning o'ziga xos tabiati insoniyatning umumiy yashash makoni, yagona uyi hamda yashash vositasi hisoblanadi. Shuning uchun yuz berayotgan ekologik tangliklarni bartaraf etish yer yuzidagi barcha xalqlar va davlatlarning umuminsoniy vazifasidir. Xalqaro ekologik hamkorlik (XEX) deyilganda – yer yuzidagi barcha mamlakatlar tomonidan tabiat muhofazasiga doir xalqaro keliShuv-shartnoma, konvensiyalar tuzish, xalqaro ekologik me'yorlarni ishlab chiqish va ularga rioya etilishini hamkorlikda nazorat qilish, umumsayyoraviy va hududiy ekologik muammolarni birligida hal etish, ilmiy tadqiqotlar va turli xalqaro anjumanlar o'tkazish kabi keng ko'lamli chora-tadbirlar kompleksi tushuniladi. Hozirgi paytda XEX asosan ikki xil shaklda namoyon bo'lmoqda:

1. Atrof-muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan ikki yoki ko'p tomonlama davlatlararo bitim, shartnoma va konvensiyalar tuzish.

2. Turli xalqaro tabiatni muhofaza qiluvchi uyushma, komissiya va tashkilotlar faoliyatida ishtirok etish.

Xalqaro hamjamiyatning tarkibiy qismi hisoblangan Markaziy Osiyo mintaqasining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolarni yechishda O'zbekiston XEX masalalariga katta e'tibor bermoqda.

Dunyo davlatlarining atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishda xalqaro doirada qo'yilgan qadamlardan birinchisi 1913 yilda Bernda 18 ta davlat ishtirokida "Tabiatni muhofaza qilish" bo'yicha xalqaro konferentsiya o'tkazish bo'ldi. 1923 yilda esa Parijda birinchi xalqaro tabiatni muhofaza qilish kongressi bo'lib o'tdi. 1928 yilda Bryusseld "Tabiatni himoya qilish xalqaro byurosi" ochildi. Ushbu xalqaro tadbirlar doirasida atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishga e'tibor bir muncha kuchaydi.

O'zbekiston Respublikasi 1991 yilda mustaqilligini qo'lga kiritganidan so'ng, o'z davlatchiligiga ega bo'ldi va rivojlanishning evolyutsion yo'lini tanladi. Bu yo'l jamiyatimizning barcha sohasidagi tadqiq etila boshlandi. O'tish davrida, albatta, har qanday davlat oldida bir qancha muammolar mavjud bo'ladi yoki vujudga keladi.

Ana shunday muammolardan biri bu butun dunyodagi ekologik muammolar va tahdidlardir hamda bu muammolar va tahdidlarning O'zbekistonni ham chetlab o'tmaganligidir. Bugungi kunda ekologiya muammosi davrimizning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qoldi. Uning xavfi hatto yadro xavf-xataridan ham daxshatliroq bo'lib, butun yer shari xalqlarini tashvishga solmoqda[1]. "Asrlar tutash kelgan pallada butun insoniyat, mamlakatimiz aholisi,- deb yozadi Davlatimiz birinchi rahbari,- juda katta ekologik xavfga duch kelib qoldi. Buni sezmaslik, qo'l qovushtirib o'tirish o'z-o'zini o'limga mahkum etish bilan barobardir"[2]. 1990 yillardan boshlab Orol fojiasining halokatini boshidan kechirayotgan barcha mamlakatlar Birlashgan Millatlar Tashkiloti, shuningdek boshqa xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar minbarlaridan jahon hamjamiyatining muammoga, uni mintaqaviy va global chambarchas bog'liq ekanligiga jalb etib kelishmoqda. Orol fojiasi va uni bartaraf etish choralarini qidirish O'zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 2 martda BMT ga teng huquqli a'zo bo'lishi tabiat muhofazasi sohasidagi xalqaro hamkorlik uchun ham keng yo'l ochib berdi. 1992 yil Rio-de-Janeyroda o'tkazilgan. BMT ning 11-umumjahon tabiatni muhofaza qilish kongressida O'zbekiston Respublikasi birinchi bor mustaqil davlat sifatida qatnashdi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti 1993 yil sentyabrda BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida va 1995 yil oktabrdagi 50-sessiyalarida so'zlagan nutqlarida jahon hamjamiyatini Markaziy Osiyo mintaqasidagi ekologik halokat bo'lgan Orol va Orolbo'yini qutqarishda ko'mak berishga chaqirdi[3]. Ushbu yig'ilishda davlatimiz rahbari tomonidan Orol dengizi qurishi bilan bog'liq bo'lgan global muammoni ko'tarib chiqqani ham muhim ahamiyat kasb etdi. Davlatimizning birinchi rahbari o'z nutqida «Orol dengizining qurishi bilan bog'liq ekologik fojia, butun yer yuzini qamrab oladigan biosfera, o'nlab million kishilarning hayot sharoitlari, salomatligi, nasliga halokatli ta'sir ko'rsatuvchi global muammo» ekanligini ko'rsatib, bugungi kunda BMTning tashkilotchilik faoliyatidagi bu muammoni hal etish mumkin emasligini ham asoslab berdi. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda BMT ning atrof muhit muassasalari bilan Shug'ullanuvchi yettita komissiyasi faoliyat ko'rsatmoqda. Ayniqsa, Orol va Orolbo'yi ekologik muammolar xalqaro tashkilotlarning diqqat markazida bo'lib, ushbu yo'nalishda bir nechta tadbirlar o'tkazilmoqda. Orolbo'yi aholi sonini sifatli himol qilish suvi bilan ta'minlash, ularga tibbiy yordam ko'rsatish hamkorlikning asosiy manbalaridan hisoblanadi. Jahon banki, Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (OBSE) va boshqalar o'zidagi ekologik muammolarni hal qilish ishiga katta hissa ko'shдилar. O'zbekistondagi nodavlat tashkilot ekologiya va salomatlik fondi "Ekosan" ekologik muammolarni hal qilishda

xalqaro hamkorlikni muvofiqlashtirish ishiga o'z hissasini qo'shmoqda.

Yer kurrasida yuzaga kelayotgan ekologik nobor muhitning chuqurlashuviga ozmi-ko'pmi O'zbekistonning ham ishtiroki bor. Mamlakatimizda yashayotgan 36 milliondan ziyod aholining yarmidan ko'pi ekologik xavfli bo'lgan muhitda istiqomat qilmoqda. Orol dengizi va uning atrofiga ro'y bergan ekologik inqiroz holati sovet davrining noekologik agrar va iqtisodiy siyosatining natijasidir. Orol dengizining qurishi oqibatida paydo bo'lgan cho'l Orolbo'yi hududini qamrab olib, mavjud hudud va mahalliy aholining turmush sifati va salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu xavfning ta'siri bugungi kunda butun Markaziy Osiyo mintaqasini qamrab bormoqda. Mutaxassislar ekologik inqiroz ko'lamini tahlil qilib, Orolbo'yi havzasini 2 ta katta qismga bo'ladilar: 1-fojiyaviy hudud (Orol dengizi tubi, Qoraqalpog'istonning Mo'ynoq va Taxtakopir tumanlari kiradi), 2-tang hudud (Turkmanistonning Toshhovuz, O'zbekistonning Xorazm, Buxoro va Navoiy viloyatlari kiradi)[4]. O'zbekiston Respublikasi rahbariyati ekologik masalalarni iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlar bilan uyg'unlashtirgan holda olib borishni lozim deb topdi[5]. Shu yo'lda u nafaqat Orol bo'yi mintaqaviy davlatlarini balki butun dunyoni "Orol fojeasi" va ekologik xavfsizlik atrofida birlashishga undadi. MDH mamlakatlari keliShuviga binoan tabiatni muhofaza qilish sohasidagi hamkorlik 1992 yil tuzilgan Davlatlararo Ekologik Ittifoq (DEI) orqali amalga oshirildi. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish muammolarini hal qilishda O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo davlatlari, Osiyo, Yevropa, Amerika va Tinch okeani mintaqaviy mamlakatlari bilan ikki tomonlama va ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirmoqda. Xalqaro hamkorlikni oshirishga ekologik ta'lim va tarbiyaga ham alohida e'tibor beriladi. Ekologik bilimlar turli axborot vositalari orqali ommalashtiriladi. Umumta'lim maktablari va oliy o'quv yurtlarida jahon ta'lim va tarbiya berishni amalga oshirish maqsadida ma'lum tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ekologiya va tabiatdan foydalanish ixtisosligi yo'nalishida mutaxassislar tayyorlana boshlandi. Ushbu yo'nalishda O'zbekiston Respublikasi FA muassasalarida, oliy o'quv yurtlarida keng ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ushbu yo'nalishni yanada rivojlantirish uchun kerakli tadbirlar amalga oshirilishi zarur hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi 1985 yilgi Ozon qatlamini himoya qilish (Vena) konvensiyasi, 1987 yilgi Ozon qatlamini emiruvchi birlashmalar bo'yicha protokol (Monreal), 1989 yilgi (Bazel) xavfli chiqindilarni chegaralararo tashishni nazorat qilish konvensiyasi, 1992 yil (Rio-de-Janeyro) biologik rang-baranglikni saqlash konvensiyasi, 1992 yilgi (Nyu-York) iqlim o'zgarishi tomonidagi konvensiyalarga qaraladi[6]. Ushbu yo'nalishda faol harakatlar amalga oshirilmoqda. Ekologiya va Tabiatni muhofazasi sohasidagi har qanday davlatlararo hamkorlik ekologik vaziyatni mahalliy, mintaqaviy va global darajada yaxshilashning asosidir.

O'zbekiston Respublikasi 1993 yil 18 mayda Ozon qatlamini muhofaza qilish to'g'risidagi Vena konvensiyasiga va Ozon qatlamini yemiruvchi moddalar bo'yicha Monreal protokoliga qo'shildi. 2030 yilda gidroklorforuglerodlar ishlatishni batamom to'xtatish O'zbekiston uchun Monreal protokolining xalqaro majburiyatlarini bajarishga rioya etishning strategik yo'nalishi hisoblanadi[7].

O'zbekiston 1993 yildan buyon BMTning Iqlim o'zgarishi to'g'risidagi hadli konvensiyasining (Nyu-York, 1992 yil may) a'zosi hisoblanadi. Ushbu Konvensiyaga Kioto protokoli 1998 yilda imzolangan va 1999 yilda ratifikatsiya qilingan, Parij bitimi esa 2017 yilda imzolangan va 2018 yilda ratifikatsiya qilingan[8].

O'zbekiston 1992 yilda imzolangan MDH Davlatlararo Ekologiya Kengashining teng huquqli a'zosi hisoblanadi.

Bugungi kunda, O'zbekiston Xitoy, Gruziya, Hindiston, Isroil, Yaponiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Malayziya, Koreya Respublikasi, Slovakiya, Shveysariya, Tojikiston, Tailand, Turkiya, Turkmaniston va Ukraina bilan atrof-muhitga tegishli komponentlar kiritilgan bir qator ikki tomonlama bitimlar imzolagan.

Ushbu bitimlarda O'zbekiston quyidagi sohalarda hamkorlik qilishi ko'zda tutilgan:

Suv va havoning ifloslanishi monitoringi texnologiyalari.

Tabiatni muhofaza qilish ilmi va texnologiyalari tadqiqotlari.

Ekologik ta'lim, mutaxassislarni tayyorlash va targ'ibot.

Tabiatni muhofaza qilish jarayonlarini boshqarish va biologik turlarni himoya qilish.

Ekologik toza ishlab chiqarish texnologiyasi.

Tabiiy resurslar va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi qonunlar, qonun-qoidalar, siyosat va standartlar, shu jumladan sanoat ishlab chiqarishi va mahsulotlari uchun ekologik standartlar.

Tomonlar kelishib olgan atrof-muhitni muhofaza qilish va yaxshilashga taalluqli hamkorlikning boshqa sohalari.

"Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga

bog'liqdir"[9].

2010-yil «O'rta Osiyoning transchegaraviy ekologik muammolari: ularni hal etishda xalqaro huquq mexanizmlarini qo'llash» mavzusida o'tkazilgan xalqaro konferensiyada Islom Karimov transchegaraviy daryolar va ulardan foydalanishda adolat tamoyiliga rioya etish zarurligi, aks holda mintaqaning eko olamiga ulkan fojialarni keltirishi mumkinligi haqida yana bir bor ommaga ma'lum qildi.

2013-yilda Orolbo'yi uchun Amudaryo deltasidagi kichik suv havzalarini tashkil etish, sho'rsizlantiradigan qurilmaga ega suv chiqarish inshootlarini qurish, himoya o'rmonini tashkil etish kabi loyiha va tadbirlarni moliyalashtirishga mablag'lar ajratish rejasini tasdiqlangan.

2013-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining o'sha paytdagi Davlatimiz rahbarlari tashabbusi bilan BMT Bosh Assambleyasi 68- sessiyasining rasmiy hujjati sifatida «Orolning qurishi oqibatlariga barham berish va Orolbo'yi ekotizimi halokatining oldini olish tadbirlari Dasturi» ilgari surildi[10].

Global miqyosda va mintaqamizda ekologik vaziyatning tobora yomonlashuvi va chuchuk suv taqchilligi sharoitida Markaziy Osiyoda suv resurslaridan oqilona foydalanish dolzarb masalaga aylandi. Orol dengizi tarixiga etibor bersak, u boy tabiiy resursi bilan mashhur bo'lgan. Bu dengiz biologik jihatdan boy ekotizim sifatida e'tirof etilgan. 1911-1962 yillarda dengiz sathi eng yuqori nuqtada bo'lib, 53,4 metrga, suvning hajmi 1064 km³ ni, suvning yuzasi 66 ming km² ni va minerallaShuv darajasi bir litr suvda 10-11 grammni tashkil etgan[11]. Dengiz transport, baliq xo'jaligi, iqlim sharoiti jihatidan kata ahamiyatga ega bo'lgan. Unga Sirdaryo va Amudaryodan har yili deyarli 56 km³ suv kelib quyilgan. Yangi yerlarni jadal o'zlashtirish, sug'orma dehqonchilikni yanada rivojlantirish XX asrning 60 yillaridan boshlab dengizning qurib borishiga olib keldi. O'tgan davrda Orol dengizi akvatoriyasi 8 baravar qisqardi, suv hajmi 14 marta kamaydi, uning minerallaShuvi esa o'nlab baravar oshib, dengizni tirik organizmlarning yashashi uchun yaroqsiz ahvolda qoldirdi[12].

Dengizning qurigan hududini oq tuz konlari egalladi. Hayvonot va o'simlik dunyosi tobora yo'qolib bormoqda. Dengizning qurib qolgan tubida vaqti-vaqti bilan chang va sho'r bo'ronlar kuzatiladi. Jumladan, har yili 100 million tonnaga yaqin qum-tuz bo'ronlari bo'lib, 400 kilometrdan ortiq masofaga tarqaladi. Bu esa insonlarning sog'lig'iga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Hududda nafas yo'llari, onkologik, surunkali bronxit kabi kasalliklar kuzatilmoqda. Atrof-muhitning buzilishi iqtisodiy ko'rsatkichlar pasayishiga ham sabab bo'ladi. Hududda chorvachilik va baliqchilik sohasi oqsamoqda. Iqtisodiy zarar ko'rsatkichi ortib bormoqda. Orol dengizi fojiasi natijasida yuzaga kelgan suv resurslari tanqisligi, yer degradatsiyasi, cho'llanishning kuchayishi, bioxilma-xillikning keskin kamayishi va boshqa iqlim o'zgarishlari jiddiy tashvish uyg'otmoqda[13].

Orol halokati oqibatlarini yumshatish bo'yicha mintaqada hududida 500 dan ortiq keng miqyosli loyihalar amalga oshirildi, qurigan dengizning 350 ming gektar maydoniga saksovul va sho'rga chidamli o'simliklar ekilib, butazorlar barpo etildi. Bugun bunday hududlarning umumiy maydoni qariyb 700 ming gektarga yetdi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning tashabbusi bilan 2017-2021-yillarda Orolbo'yi mintaqasini rivojlantirish Davlat dasturi qabul qilindi. Moliya vazirligi huridida Orolbo'yi mintaqasini rivojlantirish jamg'armasi tuzildi va unga 200 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirildi. Hozirda ushbu mablag'lar hisobidan amaliy ishlar qilinmoqda. Xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati aholisining suv ta'minoti, turmush sharoitini yaxshilashga ko'maklashilmoqda[14].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida Orol dengizining qurishi bilan bog'liq oqibatlarini bartaraf etish xalqaro miqyosdagi sa'y-harakatlarni faol birlashtirish, BMT tomonidan Orol fojiasidan jabr ko'rgan aholiga amaliy yordam ko'rsatish bo'yicha 2017 - yil qabul qilingan maxsus dastur to'liq amalga oshirilishi masalasiga jahon hamjamiyati e'tiborini qaratgan edi. "Davrimizning o'tkir muammolaridan yana biri - global iqlim o'zgarishlaridir. Bugungi kunda har bir mamlakat bu jarayonning salbiy ta'sirini his etmoqda. Ming afsuski, bunday o'zgarishlar

Markaziy Osiyo taraqqiyotiga ham katta xavf tug'dirmoqda. E'tiboringizni yana bir bor Orol dengizi qurishining halokatli oqibatlariga qaratmoqchiman. Orolbo'yi hududi ekologik fojining markaziga aylandi. Biz mavjud ahvolni yaxshilash uchun bu yerda ikki million gektar yangi o'simlik maydonlari va daraxtzorlar yaratish, tuproq qatlamini shakllantirish bo'yicha ulkan ishlarni amalga oshirmoqdamiz. Mamlakatimiz tashabbusi bilan Orolbo'yi mintaqasi uchun Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson xavfsizligi bo'yicha ko'p tomonlama sheriklik trast fondi tuzildi. Umid qilamizki, ushbu fond og'ir ekologik hududda yashayotgan aholiga amaliy yordam ko'rsatish uchun xalqaro hamjamiyatning tayanch platformasi bo'lib xizmat qiladi. Biz Orolbo'yi mintaqasini ekologik innovatsiya va texnologiyalar hududi, deb e'lon qilish haqida Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining maxsus rezolyutsiyasini qabul qilishni taklif etamiz. Ushbu muhim hujjat tasdiqlangan sanani esa Xalqaro ekologik tizimlarni himoya qilish va tiklash kuni sifatida nishonlash maqsadga muvofiq bo'lardi"[15].

Shuningdek, 2021 yilning 7-8 iyun kunlari Toshkent shahrida bo'lib o'tgan «Orol fojiasi oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikdagi harakatlar: yangi yondashuvlar, innovatsion echimlar va investitsiyalar» mavzusidagi xalqaro anjumanda qabul qilingan rezolyutsiya bu borada amaliy yechim sifatida xizmat qilishi Shubhasiz[16].

Darhaqiqat, hozirgi kunda Orolbo'yi hududida ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yaxshilash, mintaqaning suv va ekologiya bilan bog'liq muammolariga yechim topish bo'yicha qo'shni davlatlarning sa'y-harakatlarini birlashtirish lozimligi yanada yaqqolroq namoyon bo'lmoqda. Yaqinda Turkmanistonning Turkmanboshi shahrida bo'lib o'tgan Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi ta'sischi davlatlari rahbarlari kengashining majlisida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ushbu masalaga jiddiy e'tibor qaratdi. O'z navbatida, Orol fojiasi oqibatlarini yumshatishda mintaqadagi davlatlarning o'zaro hamkorligi borasida ustuvor ahamiyatga molik konstruktiv

yo'nalishlar Markaziy Osiyo davlat rahbarlari tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Prezidentimiz Orol muammosi mintaq hayoti va kelajagiga daxldor dolzarb masala ekani, muzokaralarda anchadan buyon to'planib qolgan savollar ochiq va konstruktiv muhokama qilinganini, endi qog'ozdan amaliy ishga o'tilishini alohida ta'kidlab o'tdi. Ayniqsa, mintaqa davlatlari umumiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda, ushbu fojia oqibatlarini bartaraf etish va Orolbo'yidagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yaxshilash, mintaqaning suv va ekologiya bilan bog'liq muammolariga yechim topish bo'yicha barcha sa'y-harakatlarni birlashtirish lozimligi qayd etildi. Darhaqiqat, mintaq davlatlarining barchasi Jamg'arma faoliyatida, jumladan, Orol dengizi havzasidagi mamlakatlarga yordam ko'rsatish bo'yicha to'rtinchi Dasturni ishlab chiqish va o'zaro kelishish jarayonida to'laqonli qatnashishi bu boradagi umumiy muammolarni hal etish va tahdidlarni bartaraf qilishda muhim ahamiyat kasb etishi Shubhasizdir.

Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan Orol fojiasi oqibatlarini yumshatish yuzasidan taklif etilgan konstruktiv yo'nalishlar xalqaro jamoatchilik tomonidan ham e'tirof etilmoqda. So'nggi yillarda Prezidentimiz tomonidan Orol dengizining qurishi natijasida mintaqada yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik muammolarni bartaraf etishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. So'nggi uch yil ichida Orolning qurigan tubida o'rmonzorlar barpo etish bo'yicha dunyoda muqobili bo'lmagan ishlar jadallik bilan olib borilmoqda. O'tgan davr mobaynida qariyb 2 million gektar maydonda o'rmon-lashtirish ishlari amalga oshirilib, saksovlul va cho'lga chidamli boshqa o'simliklar urug'lari sepidi[17].

Shuni alohida qayd etish joizki, Orol dengizining qurigan tubini o'rmonlashtirish borasida amalga oshirilgan ulkan bunyodkorlik mintaqa ekotizmini barqaror-lashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu chora tadbirlar tabiiy resurslar degradatsiyasining, shuningdek, dengizning qurigan tubidan qum va chang ko'tarilishining oldini olishni ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari// Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6 -T.: "O'zbekiston", 1998. -B.145
2. Karimov.I.A. O'zbekiston-kelajagi buyuk davlat // O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1 -T.: "O'zbekiston", 1992. -B.105
3. Xoliqova R.E. O'zbekistonning eng yagi tarixi. O'quv qo'llanma. - T.: 2021. -B.164
4. "Хоразм воҳасининг экологик ҳолати ва унинг аҳоли саломатлигига таъсири" мавзуси бўйича 2003-2005 йилларда бажарилган грант лойиҳаси ҳисоботи. Хива. 2005. - Б54
5. I.A.Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: O'zbekiston, 1998. -B.415
6. Султонов П.С., Ахмедов Б.П. Экология ва атроф-мухитни муҳофаза қилиш асослари – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2004. -Б. 220
7. "2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг атроф-мухитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги 30 октябр 2019 йил ПФ-5863 сонли Фармони.
8. Эргашев А., Руденко И., Давлатев С. Барқарор тараққиёт ва табиатшунослик асослари // Олий ўқув юртларининг барча таълим йўналишлари учун дарслик. Т.: Baktria press, 2016 -Б. 199-204.
9. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: O'zbekiston, 1999. -B.505.
10. Xoliqova R.E. O'zbekistonning eng yagi tarixi. O'quv qo'llanma. - T.: 2021. -B.165
11. Davletov S.R. XX asrning ikkinchi yarmi – XXI asr boshida O'zbekistondagi ekologik vaziyat va uning ijtimoiy muammolari.: Tarix. fan. dok. ...diss. – Toshkent, 2018. -155 b.
12. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning BMT sammitida Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisida so'zlangan nutqi // Xalq so'zi. – Toshkent. 2010. -22 sent.
13. Niyazova A. "Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish" // maruzalar matni. Namangan: 2011. -B.77
14. Xoliqova R.E. O'zbekistonning eng yagi tarixi. O'quv qo'llanma. - T.: 2021. -B.166
15. <https://president.uz/oz/lists/view/1063>
16. Xoliqova R.E. O'zbekistonning eng yagi tarixi. O'quv qo'llanma. - T.: 2021. -B.167
17. Orol havzasi geoeologik muammolari: ilmiy g'oyalar, tadqiqotlar, innovatsiyalar//xalqaro ilmiy-amaliy konfrensiya materiallari to'plami. – Toshkent, 2019. – B.58

Zulfiya ORTIQOVA,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: zulfiya@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor T.Egamberdiyeva taqrizi asosida

BOLA TARBIIYASIDA ISLOM MA'NAVY-AXLOQIY O'GITLARINING IJTIMOY MAZMUNI

Annotatsiya

Har bir bolaning ijtimoiylashtirish munosabati bilan Qur'onning hayot va inson mehnatiga nisbatan bo'lgan munosabati haqidagi g'oyalarning ahamiyati katta. Islomshunoslarning tadqiqotlarida islomning inson hayoti va mehnatga nisbatan munosabati borasida izlanishlar olib boriladi. Bu borada tarbiya tizimiga hadislarni qo'shish nihoyatda maqbul hisoblanadi. Chunki ularda payg'ambarning hayoti va faoliyatidan turli hikoyalar va uning axloqiy pandlari mavjud. Hadislarda islom asoslarining sharhlari berilgan, mehribonlik, muqaddas dargoh, tozalik, halol-harom, ayyorlik kabi tushunchalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, yaxshilik, yomonlik, axloq to'g'risida o'gitlar berilgan.

Kalit so'zlar: Hadis, Qur'on, islom, din, axloq, yaxshilik, ilm, mehribonlik, muqaddas dargoh, tozalik, halol-harom, ayyorlik.

СОЦИАЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИСЛАМСКОГО ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО УЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ ДЕТЕЙ

Аннотация

Идеи Корана об отношении каждого ребенка к жизни и человеческому труду важны для социализации. Исследования исламских ученых ведутся об отношении ислама к жизни и труду человека. В этой связи настоятельно рекомендуется добавлять хадисы в систему образования. Потому что они содержат различные истории из жизни и деятельности Пророка и его нравственных учений. Хадисы объясняют основы ислама, такие как доброта, святость, чистота, халаль и харам, а также хитрость. Также есть наставления о добре, зле и нравственности

Ключевые слова: Хадисы, Коран, ислам, религия, мораль, добро, знание, доброта, святость, чистота, честность, обман.

SOCIAL CONTENT OF ISLAMIC SPIRITUAL AND MORAL TEACHINGS IN CHILD EDUCATION

Annotation

Every child's ideas about the Qur'an's attitude towards life and human labor are important in relation to socialization. The research of Islamic scholars is conducted on the attitude of Islam towards human life and labor. It is highly recommended to add hadiths to the educational system in this regard. Because they contain various stories from the life and work of the Prophet and his moral teachings. The hadiths explain the fundamentals of Islam, such as kindness, sanctity, purity, halal and haram and cunning. There is also instruction on good, evil, and morality.

Key words: Hadith, Qur'an, Islam, religion, morality, goodness, knowledge, kindness, sanctuary, purity, honesty, deceit

Kirish. So'nggi paytlarda respublikamiz olimlari xalq pedagogikasining manbalari doirasini kengaytirishni taklif qilishmoqda.

At-Termiziylar eng yirik musulmon olimlaridan biri, 80 tadan ko'p islom tarixi, ta'limoti, so'fiylik nazariyasiga bag'ishlangan asarlar yozgan. Uning "Shamoyili Muhammadiya" (Muhammad hayoti) asari barcha diniy o'quv yurtlarida darslik hisoblanadi. Gap shundaki, aksariyat voqea-hodisalar islomning paydo bo'lish davriga tegishli bo'lsa, ularning katta qismi islomning keyingi rivoji bilan bog'liq. Hadislarning obro'si bilan islomda shakllanayotgan yangi tamoyillar, diniy, huquqiy, maishiy va ma'muriy amaliyotning barcha sohalarini yoritilgan. Hadis shaklida islomga madaniy va g'oyaviy merosning ko'pgina turlari kirdi. Biroq hadislarda Qur'on va islomdan tashqarida mavjud bo'lmaydi[2].

Islom monoteistik din, ya'ni uning mazmuni yagona xudo-Allohga imon keltirishdir. Bu dinning asoschisi payg'ambar Muhammad s.a.v.(570-632). Musulmonlar o'limdan keyingi hayotga ishonishadi. Ularning muqaddas kitobi Qur'ondir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Qur'on matni VII asrda yozilgan. Xalifa Usmon davrida Qur'on yagona kitob shakliga keltirilgan va uning boshqa barcha matnlari yo'q qilingan. Qur'on 114 suradan iborat. Oddiy musulmon Qur'onning murakkab suralarini faqatgina tafsirlar orqali tushunishi mumkin. Eng mashhur tafsirlar At-Tabariy, Zamahshariy, Baydoviy, Fahriddin, ar-Roziy, al-Qurtubiya tegishli. Natijada sunna-Qur'onni mazmunini tushunishini boshqarish yaratilgan. Sunna oila a'zolari, qabila a'zolari orasidagi munosabatlarni tartibga keltirgan, yozilmagan axloqiy qoidalar sifatida ham qo'llanilgan. Sunna hadis shakliga ega. Hadislarni yig'ish, ularni ajratishga ko'p olimlar o'z umrlarini bag'ishlaganlar. Islomga muvofiq Qur'on barcha musulmonlar bo'yusunishlari lozim bo'lgan muqaddas kitobdir[1].

Muhammad (s.a.v.) va sahobalarning hayotidagi hatto ahamiyatsiz oilaviy sunnalar ham ilohiylashtirilgan va insonlarning eng katta xohishi payg'ambarga o'xshashga harakat qilish bulgan. Bu o'xshashlik nafaqat milliy tamoyillarni qabul qilish balki marosimlar, odatlarni ham qamrab olgan. Qur'on aslida ijtimoiy-huquqiy qoidalar

yig'indisi hisoblanadi. Qur'on nafaqat Sharqda balki Yevropada ham nihoyatda e'zozlanadi[3].

Tarbiyaviy vositaga ega bo'lgan Qur'on oyatlari muhim ahamiyatga ega. Ularda ota-ona va farzand o'rtaqidagi munosabat haqida bolalarni tarbiyalayotgan ota-ona nimaga intilishi haqida, shuningdek, ular yetmoqchi bo'lgan maqsadlar ham aniq belgilab qo'yilgan[4].

Qur'on musulmonlar hayotining mazmuni va maqsadi haqidagi qarashlariga katta ta'sir ko'rsatgan va uning g'oyalari musulmon halqlarining madaniyatidan chuqur joy olganlar hamda xalq pedagogikasi manbalari-maqol, rivoyat, ertaklar va boshqalarga har tomonlama ta'sir ko'rsatgan.

Tahlil va natijalar. Dinning bola tarbiyasida tutgan o'rni madaniy, ijtimoiy va individual e'tiqodlarga qarab o'zgaradi. Bu yerda ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan ba'zi asosiy fikrlar:

Axloqiy va axloqiy qadriyatlar: Din ko'pincha bolaning axloqiy va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ko'pgina diniy urf-odatlar yaxshi va yomonni tushunish, halollik, mehribonlik va rahm-shafqat kabi qadriyatlarni targ'ib qilish uchun asos yaratadi[5].

Madaniy o'ziga xoslik: Ko'p oilalar uchun din ularning madaniy o'ziga xosligi bilan chambarchas bog'liq. Bolalarga diniy merosini o'rgatish ularga o'z ildizlari va an'analari bilan bog'liqligini his qilishlariga yordam beradi.

Ma'naviy rivojlanish: Din ruhiy o'sish va shaxsiy rivojlanish yo'lini taklif qilishi mumkin. Bu maqsad tuyg'usini beradi va bolalarga hayotning ma'nosi va ularning dunyodagi o'rni haqidagi savollarni o'rganishga yordam beradi.

Jamiyat va ijtimoiy integratsiya: Diniy muassasalar ko'pincha jamoa va ijtimoiy o'zaro ta'sir markazlari bo'lib xizmat qiladi. Diniy tadbirlarda qatnashadigan bolalar o'z e'tiqodlariga ega bo'lgan tengdoshlari bilan o'zaro bog'liqlik tuyg'usini rivojlantirishi va ijtimoiy aloqalarni o'rnatishi mumkin[6].

Ta'lim va bilim: Ba'zi diniy maktablar yoki uyda ta'lim dasturlari diniy va dunyoviy ta'limga urg'u beradi. Bunday sharoitlarda bolalar o'zlarining diniy e'tiqodlariga mos keladigan ko'rsatmalar oladilar, jumladan ilohiyot, diniy tarix va axloq.

Madaniy savodxonlik: Turli dinlarni tushunish madaniy savodxonlik va bag'rikenglikni rivojlantirishi mumkin. Bolalarga turli e'tiqodlar haqida o'rgatish turli xillikka hurmatni rivojlantirishi va noto'g'ri qarashlarni kamaytirishi mumkin[7].

Qiyinchiliklar va qarama-qarshiliklar: Dinning ta'limdagi o'rni ko'plab jamiyatlarda munozara va tortishuvlarga sabab bo'lganligini tan olish muhimdir. Ba'zilarining ta'kidlashicha, dunyoviy ta'lim tizimi xilma-xil va inklyuziv jamiyatni saqlab qolish uchun zarurdir. Boshqalar diniy ta'lim istisno bo'lishi yoki murosasizlikka olib kelishi mumkin, deb hisoblashadi.

Ota-onalar tanlovi: Ko'pgina mamlakatlarda ota-onalar farzandlari oladigan ta'lim turini tanlash huquqiga ega. Bunga diniy maktablar, diniy yo'nalishda uyda ta'lim berish yoki dunyoviy xalq ta'limi kiradi.

Muvozanat qonuni: Dinning bola ta'limidagi roli ko'pincha ota-onalarning e'tiqodlari va kengroq ijtimoiy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatdir. Huquqiy va axloqiy me'yorlarga rioya qilgan holda ota-onalar va bolalarning huquqlari va e'tiqodlarini hurmat qilish juda muhimdir.

Diniy erkinlik: Ta'limdagi dinning roli diniy erkinlik tamoyillarini hurmat qilishi, odamlar o'z e'tiqodlariga amal qilishlari yoki o'zlari xohlagancha dunyoviy yo'lni tanlashlarini ta'minlashi kerak.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bola tarbiyasida dinning o'rni murakkab va chuqur shaxsiy masaladir. U bolaning qadriyatlari, o'ziga xosligi va dunyo haqidagi tushunchasini shakllantirishi mumkin. Shu bilan birga, u xilma-xillik, bag'rikenglik va shaxsiy huquqlar va jamiyat qadriyatlari o'rtasidagi muvozanat bilan bog'liq muammolarni ham keltirib chiqaradi. Oxir oqibat, dinning ta'limdagi roliga turli nuqtayi nazarlarni hurmat qilish va ma'lum bir jamiyatdagi huquqiy va axloqiy me'yorlar doirasida yondashish kerak.

O'sib kelayotgan avlodning tarbiyasi va ijtimoiy jarayonlarga moslashtirishda bilim, unga munosabat masalasi doimiy muammo hisoblanadi. Bu muammo zamonaviy sharoitda yanada keskin ko'rinish kasb etmoqda. Bir tomondan iqtisodiy hayotda ro'y berayotgan jarayonlar Shunga olib keldiki, bilimsiz odamlar katta pul topadigan bo'lishdi. Ularning topganlari bilan ziyolilarning maoshini tenglashtirib bo'lmaydi. Buning hammasi yoshlarda bilim olishga qiziqish pasayishiga sabab bo'ldi. Ularga bilim olish moddiy va ma'naviy muvaffaqiyat garovidir. Boshqa tomondan esa bozor munosabatlari va unga bog'liq bo'lgan texnikaning doimiy yangilanishi, korxonalar orasidagi raqobat, ishsizlik yoshlardan faqat chuqur bilimlar, balki ularning doimiy yangilanishini ham talab qiladi.

Yoshlarning bilim olishida Qur'on tayanch bo'lishi mumkin. Ma'lumki, Qur'onda "ilm" so'zi 750 marta uchraydi. Agar Qur'on 780000 so'zdan iboratligini inobatga olsak, "ilm" so'zi muqaddas kitobning ma'lum qismini tashkil qilishi ma'lum bo'ladi.

Qur'on inson bilimlarini ikkiga ajratadi diniy va dunyoviy. Diniy bilimlar-dunyo asoslarini, dunyo yaratilishini bilish. Bilimning bu turi inson yetishishi mumkin bo'lgan eng oliy cho'qqidir. Bu masalaga qisqa to'xtalib o'tsak.

Qur'onda inson ega bo'lgan dunyoviy bilim haqidagi oylatlarni uchratamiz. U badanning uch a'zosi-ko'z, quloq va yurak bilan qo'lg'a kiritildi.

Bilimning holatlaridan tashqari Qur'on uning rivojlanishining dialektik, dinamik jarayonini va inson tomonidan o'zlashtirilishini ham qayd etadi. Buning hammasi Muhammad s.a.v. bu fenomenga qanchalik e'tibor berganligidan dalolat beradi. Endi esa Qur'on qoidalari hadislarida o'z rivojini topishini ko'rib chiqamiz. F.Rouzentel to'liq hajmda Imom Buxoriyning "as-Sahih" asarini tahlil qilib chiqqan va ularda bilim bilan bog'liq quyidagi g'oyalarni ko'rsatib o'tgan: bilim talab qilish jannatga yo'l ochadi; bilim faqatgina o'qish orqali qo'lg'a kiritiladi; inson rahbar bo'lishidan oldin bilimli bo'lishi kerak; ayollarni o'qitishga ruxsat berilgan; ilm va olimlarning yo'qolishi dunyoning oxiriga etganini bildiradi.

Mashhur hadislarida ham islom nuqtai nazaridan bilim va fanlar naqadar qadrlil ekanligini bildiruvchi g'oyalar uchraydi: to'lin oy qancha yulduzlardan ustun bo'lsa, olimlar mo'minlardan Shunchalik ustundirlar: olimlar o'zlaridan keyin pul emas, bilim qoldiruvchi vorislardir.

Har bir bolaning ijtimoiylashtirish munosabati bilan Qur'onning hayot va inson mehnatiga nisbatan bo'lgan munosabati haqidagi g'oyalarining ahamiyati katta. Islom Shunoslarning tadqiqotlarida islomning inson hayoti va mehnatga nisbatan munosabati borasida izlanishlar olib boriladi. Bu borada tarbiya tizimiga hadislarini qo'shish nihoyatda maqbul hisoblanadi. Chunki ularda payg'ambarning hayoti va faoliyatidan turli hikoyalar va uning axloqiy pandlari mavjud. Hadislarida islom asoslarining sharhlari berilgan, mehribonlik, muqaddas dargoh, tozalik, halol-harom, ayyorlik kabi tushunchalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, yaxshilik, yomonlik, axloq to'g'risida o'g'itlar berilgan.

Xulosa. Hadislarning pedagogik tahlili ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan eng muhim mazmuniy yo'nalishlarini aniqlash imkonini berdi: "go'zal xulq sohibi" – u insonlarning bir-biriga ishonchini paydo qiladi; o'z xatolarining tan olinishi xalqning buyukligidan dalolat beradi; o'z fikrini bildirish – inson kuchining ifodasidir. O'z fikrini bildirmaslik esa shariat va sog'lom fikrlashga nisbatan norozilik alomati; o'z farzini tushunish va uni ixtiyoriy bajarish insonda yaxshi xislatlar paydo bo'lishiga olib keladi; insonning o'z Vatani, do'stlari, xalqi oldida majburiyatini bajarishi-inson tarbiyalanganligining ko'rsatkichi; hayotda vaqtning qadriga etish-insonning va jamiyatning rivojlanishining asosiy shartidir; sabr qilish baxtsizlik, yetishmovchilik, kasalliklarni yengishga yordam beruvchi xislatlar. Muvaffaqiyatga erishish uchun aqlidan tashqari sabr ham talab qilinadi; insonni farishta darajasiga ko'taruvchi, bu – hislatdir. Undan mahrum bo'lgan kishida asl sevgi bo'lishi mumkin emas. Ichkilikbozlik, fahsh, zino buning hammasi irodasizlikdir. Bunday insonlar atrofdagilarga, o'z xalqiga zarar keltiradi; chuqur fikr yuritish-insonning aqliy voyaga yetganlik alomatidir; kim o'z o'tmishini yo'qotsa, uning kelajagi yo'qdir. Qariyalarning hikmatlarini unutgan yosh avlod iymonni ham unutadi va Shunda yovuzlik yaxshilik ustidan g'alaba qozonadi. Demak, bola tarbiyasida islom ma'naviy-axloqiy o'g'itlarining ijtimoiy mazmuni sifatida Qur'on va hadislarining hayot va inson mehnatiga nisbatan bo'lgan munosabati haqidagi g'oyalarining ahamiyati katta.

ADABIYOTLAR

1. N. Egamberdiyeva. Ijtimoiy pedagogika. T. 2003-y 39
2. Mo'minov N.A. "Talim- tarbiyada milliy istiqol g'oyasi" T. 2004-y 32
3. Ахлоқ-одобра оид ҳадислар. – Тошкент, 1990.
4. "Diverse Families, Desirable Schools: Public Montessori in the Era of School Choice" by Kristina M. Tiedje
5. "Teaching Religion and Science: Effective Pedagogy and Practical Approaches for RE Teachers" by Mary Myatt
6. "Religious Education: Educating for Diversity" by Penny Thompson
7. "Religion in the Public Schools: Negotiating the New Commons" by James W. Fraser

Nodira ORTIQOVA,

Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti tadqiqotchisi

E-mail: nodira_ortiqova@gmail.com

Tel: (90) 162 50 50

Urganch davlat universiteti, "Maktabgacha ta'lim metodikasi" kafedrasida dotsenti, DSc N.Quchqorova taqrizi asosida

PEDAGOGICAL ESSENCE AND CHARACTERISTIC OF THE CONCEPT OF "GENDER" IN THE CONTEXT OF EDUCATION

Annotation

In this article, the term "gender" is analyzed in education, professional activities, achieving power, the issue of individual capabilities in reproductive behavior in a family role, as well as the issue of gender socialization and male and female traits. It emphasized the issue of the concept of "gender" in medical education students.

Key words: "Gender identity, social role, gender socialization, communicative processes, gender culture, symbolism, social institution.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ "ПОЛ" В КОНТЕКСТЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В этой статье анализируются индивидуальные возможности термина "гендер" в репродуктивном поведении в образовании, профессиональной деятельности, достижении власти, семейной роли, а также гендерная социализация и мужские и женские черты. В нем делается упор на вопрос о понятии "гендер" у студентов-медиков.

Ключевые слова: "Гендерная идентичность, социальная роль, гендерная социализация, коммуникативные процессы, гендерная культура, символика, социальный институт.

TA'LIM KONTEKSTIDA "GENDER" TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK MOHIYATI VA XARAKTERISTIKASI

Аннотация

Mazkur maqolada "gender" atamasi ta'limda, kasbiy faoliyatda, hokimiyatga erishishda, oilaviy rolda reproduktiv xulq-atvorda individual imkoniyatlari hamda genderli ijtimoiylaShuv va erkak va ayol xislatlari masalasi tahlil qilingan. Unda tibbiy ta'lim talabalarida "gender" tushunchasi masalasiga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: "Genderli identiklik, ijtimoiy rol, genderli ijtimoiylaShuv, kommunikativ jarayonlar, gender madaniyat, simvolizm, ijtimoiy institut.

Kirish. Davlatimiz mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yoshlar ta'lim-tarbiyasi, ularning ilm-hunar egallashlariga, ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilish, milliy kadrlar tayyorlashni zamon talabi darajasiga ko'tarish masalasiga ustuvor soha sifatida qaralmoqda. Respublikamizdagi umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida zamonaviy talablar asosida tashkil etilishi, boshlang'ich ta'limning mazmunan yangilanishi, ta'lim va tarbiyaning ilg'or texnologiyalarining o'zlashtirilishi uzluksiz ta'lim tizimining fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyalashuvi ta'limga tabaqalashtirilgan joriy etilishi, ta'lim mazmunini yangilash pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari tizimini yanada takomillashtirish, kasbiy raqobatbardosh o'qituvchidagi shaxsiy fazilatlariga va uning kasbiy faoliyatida metodik tayyorgarligi jamiyat talablarining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'ldi.

Pedagogik faoliyatning obro'-e'tiborini va ijtimoiy maqomini oshirish yuzasidan davlat siyosati ro'yobga chiqariladi. Ta'lim oluvchilarning va pedagoglarning o'qishi, sog'liga va dam olishi uchun zarur sharoitlar yaratiladi. Ta'lim muassasalari va sog'liqni saqlash organlari bolalar hamda o'quvchi yoshlarning sog'ligini saqlash va mustahkamlash uchun zarur choralarini ko'radilar. O'quv-tarbiya jarayonining sog'lomlashtirishga qaratilgan yo'nalishini ro'yobga chiqarish, sog'lom turmush tarzi normalarini joriy etish uchun sharoitlar ta'minlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Odatda, falsafa, siyosatshunoslik, psixologiya va sotsiologiyada foydalaniladigan gender tushunchasi hozirgi zamon jamiyatida ilmiy atamadan keng foydalaniladigan tushunchaga aylandi, bu esa muammoning oshib borayotgan dolzarbligini ko'rsatadi. Biroq genderning murakkab konstruksiyasini muhokama qilishdan avval, jins, gender kabi o'zaro bog'langan va ma'naviy farqqa ega bo'lgan haqida aytishimiz lozim bo'ladi.

Tilda jins biologik yo'nalganlikka ega. U "organizmlarning jinsiy ko'payishini ta'minlovchi genetik va morfologik xususiyatlar majmuini tavsifladi [4]. Boshqacha aytganda, jins – bu "erkak va ayol orasidagi jismoniy farqlarga aloqador bo'lgan anatomik-fiziologik xarakteristikadir" [7].

Sotsiologiyada "gender" atamasi ta'limda, kasbiy faoliyatda, hokimiyatga erishishda, oilaviy rolda reproduktiv xulq-atvorda

individual imkoniyatlarni aniqlaydigan ijtimoiy status sifatida talqin qilinadi [8].

Xalqaro feministik hamjamiyat tomonidan gender tushunchasi "odamlarga jamiyat tomonidan ularning biologik jinsiga bog'liq ravishda beriladigan barcha ijtimoiy va madaniy normalar, qoidalar va rollarni belgilash uchun foydalaniladigan" tushuncha sifatida tan olingan[6].

Ba'zi G'arb tadqiqotchilari gender, bu shaxsiyatli psixologik xislatlar rol emas, balki "maxsus ijtimoiy yaratish mahsulidir"[8]. "Gender" tushunchasining ma'naviy ahamiyati faqat "Bu nima?" savoliga javobdagina emas, balki "Qanday amalga oshiriladi?", "Gender nima uchun kepak?"ligiga javobida hamdir.

Talqinlarining xilma-xilligiga qaramasdan, pedagogika ensiklopediyasida "gender" tushunchasi umuman o'rin olmagan. Pedagogikada "gender" atamasining yo'qligi uni tilga olgan mavzuidagi kontekstida eksplikatsiyalanishini talab qiladi. Bizning nuqtai nazarimizcha, gender – bu erkak va ayol jinsidagi shaxslarning shaxsiyat psixologik ustanovkalari, jamiyat va davlat talablariga muvofiq ravishda xulq-atvori "xos xarakteristikalari" majmuidir. Ta'rifdagi asosiy so'zlarni ajratgan holda, asosiy xos xarakteristikalar ayollik, erkaklik, mehrbonlikdir. Shunga muvofiq ravishda pedagogikada genderli yondashuv jinslar o'zaro munosabati madaniyati o'g'il bolalar va qiz bolalar orasida garmonik munosabatlarni tarbiyalash, ularning identikligini anglashi, ideallar va hayotiy maqsadlarni tanlashga orientirlanadi.

Genderli ta'lim va tarbiya muammolariga shaxsiyatli-ijtimoiy yondashuvni nazarda tutadi. Bu pedagogning tarbiyalanuvchiga individuallikni har bir odamning betakror va fenomenalligini ochish va rivojlantirish yo'naltirilgan tarbiyaviy o'zaro ta'sir sub'ekti sifatida munosabatda bo'lishini anglatadi. O'g'il bolalar va qiz bolalar bilan hayot subyektlari sifatida munosabatda bo'lish o'z mavqei sferalarini va usullarini izlashda yordam berish va qo'llab-quvvatlash "adaptiv fenomenlikka" qobiliyatni egallash.

Shuni qayd etish muhimki, shaxsiyatli komponent jins faktorini hisobga olinishi bilan birga genderli ta'lim mazmunida tizim asosi bo'ladi va Shu bilan u an'anaviy jinsiz ta'limdan jiddiy farq qiladi. Agar an'anaviy ta'limda intellektni, tafakkurni jinsning psixik xususiyatlarini hisobga olmasdan, rivojlantirishga urg'u berilsa, genderli ta'lim doirasida shaxsiyatli-ijtimoiy yondashuv

tarbiyalanuvchilarning shaxsiyatli-ma'naviy sferasini rivojlantirishga yo'naltirilgan, buning belgisi esa axloqiy-ma'naviy sifatlar, hayotiy qadriyatlaridir.

"Gender" tushunchasi keng ma'noda "murakkab tizim" sifatida aniqlanadi. I.Abubikipova qayd etganidek, "... bu konseptual va tajribaga asoslangan, individual va ijtimoiy, spesifik madaniy, jismoniy va ma'naviy va, shuningdek, siyosiy konstruksiyadir" [5]. Yuqorida belgilangan konstruksiya yoki tizim olamda erkak va ayol yaratgan hayotning aks etishi bo'lib, bu yerda har qanday farq yoki ajralish qat'iy ierarxiy va ustuvorlik munosabatlarida bo'ladi.

Gender tizimi bir qator tushunchalar majmuasini o'z ichiga oladi:

"gender roli";
 "gender stereotiplari";
 "gender adaptatsiyasi";
 "gender ijtimoiylaShuvi";
 "genderli identiklik";
 "gender faktorlari" va boshqalari.

"Gender rollari" – jamiyat tomonidan "erkaklik" va "ayollik" to'g'risidagi tasavvurlarga muvofiq individlardan kutiladigan xulq-atvor modellari[3]. Har bir jamiyatda "gender rollari turlichaligi mutlaqo tabiiydir, ular ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlarga bog'liqdir.

Tadqiqot metodologiyasi. "Erkaklik" va "ayollik"ning juda muhim komponenti "genderli identiklikdir". Bu tushunchaning mazmunini ochishdan boshlaymiz. Agar katta sotsiologik lug'atdagi ta'rifga amal qiladigan bo'lsa, genderli identiklik – bu o'zini "erkaklik" va "ayollik" madaniy ta'riflari bilan anglashdir. Mazkur tushuncha "Men" va boshqalarning o'zaro ta'sirlaShuv jarayoni natijasida yuzaga kelib, erkak va ayol xislatlarini psixologik interioratsiyasi bo'lib xizmat qiladi"[6].

"Genderli identiklikni", "o'zini ma'lum jins vakili sifatida" o'zining erkaklik yoki ayollik tanasini his qilish, shu jinsga ijtimoiy kontekstda o'ldirishni anglashi sifatida talqin qiladi.

"Genderli identiklik" – bu o'zini o'zi anglashning odamning o'zini ma'lum jins vakili sifatida boshidan kechirishini tavsiflovchi aspektidir", "... genderli identiklik, ijtimoiy rollarni o'rganishni o'z ichiga olish". Shu bilan bir vaqtda O.M.Vovchenko fikricha, "genderli identiklik", jinsning biologik farqlari doirasidan chetga chiqmasdan, "jinsiy identiklik" tushunchasini ijtimoiy jihatdan kengaytiradi.

1-jadval. "Erkaklik" va "ayollik"ning simvolik xarakteristikallari

W	M
ayollik	erkaklik
qorong'u	yorug'
noaniq	aniq
past	baland
beqaror	barqaror
cheksiz	chekli
plyuralizm	monizm
ironatsionallik	ratsionallik
simvolik	qat'iylik
introvertirlik	ekstravertirlik

2-jadval. Mentalitet xususiyatlari

W	M
ayollik	erkaklik
Dunyo ideal	dunyoreal
Idealga erishib bo'lmaydi	Idealga erishib bo'ladi
hayot (harakat) – hayot ma'nosi sifatida	maqsad – hayot ma'nosi sifatida
ideal va real qorishgan	ideal realdan alohida
dunyo ko'p ma'noli	haqiqat yagona
odam hissiyotlar bilan bilinadi	odam aql bilan bilinadi

Jadvalda keltirilgan simvolik xarakteristikallarni tahlil qilib, bir qator savollarga javob beramiz: "Qadimgi mifologiyalar va hozirgi zamon sharoitlarida "ayollik" va "erkaklik" mohiyatining farqi va o'xshashligi nimada?", "Ayolga to'laonlimas mavjudot", "Evolyutsiya pog'onasining quyi mahsuli", erkakni esa kuch, jasurlik, xotirjamlik timsoli deb qarash hozirgacha ham mavjudmi?".

Bu yerda fikrimizni quyidagicha belgilaymiz: ayol obrazini tavsiflashda hamma davrlarda ham asosiy e'tibor tashqi qiyofaga, jasoratlariga ruhlantiruvchi, insoniyatning kuchli yarmini asr etuvchi va bunda tobe, bog'liq, sirli bo'lib qoladigan tabiiy go'zalikka qaratilgan. Yangi davr – bu insoniyat go'zal yarmining yuksalish,

"Genderli identiklik" ayrim odamning o'z jinsiy individualligini ijtimoiy-sub'ektiv boshidan kechirishi sifatida belgilanadi [4]. Shunday qilib, barcha bu ta'riflarga asosan, gender jinsga faqat biologik oidlik sifatidagina bog'liq bo'lmagan, balki genderli identiklar yaralishining natijasi bo'ladi. Genderli identiklikning shakllanishi uchun hal qiluvchi faktor bu ijtimoiylaShuvdir. Amerikalik psixolog Sh.Berining ta'kidlashicha, "genderli ijtimoiylaShuv – bu erkak yoki ayol jamiyatda tegishli xulq-atvor modellari, qadriyatlarini o'rganadigan jarayondir"[5].

Genderli ijtimoiylaShuvning Shunga o'xshash tushunilishini T.V.Kiryanovada ko'ramiz, u bu tushunchani "... odamlar orasida axborot va tajriba almashinuvining o'ziga xos jarayoni" deb muhokama qiladi. Barcha kommunikativ jarayonlar esa genderli tusga ega [6]. Bu ikkala tushuncha genderli ijtimoiylaShuv qarama-qarshi jinslarning ma'lum normalar, qadriyatlar, bilimlar va boshqalarni o'zlashtirish jarayonidan ibopatligiga ko'pgazmali micol bo'lib xizmat qiladi.

Gender tizimi tushunchasi jamiyat gender madaniyatining sinxronik aspektini qismlarga ajratishimiz va tahlil qilishimizga yordam beradi. Umuman, mazkur tizim ongda va madaniyatda "erkaklik" va "ayollik"ning kvintessensiyasi ko'rinishida ifodalangan. Bunda Shuni ham qayd etish kerakki, "erkaklik" va "ayollik" – bu doimo bir tomondan yaxlit, ikkinchi tomondan abadiy ziddiyatlik sifatida tushuniladigan dixatomiyadir. Buning ustiga "erkaklik" va "ayollik" odatdagi hayotda takrorlanadigan xulq-atvor stereotiplari orqali mustahkamlangan amaliy kognitiv konstruktir.

Ko'pchilik mifologiyalarda oy, yer, suv ayollik asoslari kabi, olov, quyosh, issiqlik esa erkaklik asoslari sifatida talqin etiladi. "Erkak" doimo faol, ijtimoiy-ijodiy asos tashuvchisi, "ayol" esa tabiiy-passiv kuch sifatida bo'ladi. Erkak va ayolning ijtimoiy rollari ham qarama-qarshidir. Erkaklar "instrumental", ayollar esa "ekspersiv" bo'lishadi. Erkak – bu "boquvchi, oilada umumiy rahbarlikni amalga oshiradi, ayol oilaviy-maishiy vazifalarni bajaradi, uyda iliqlik va shinamlikni ta'minlaydi [7; 72-bet].

Tahlil va natijalar. Ko'pchilik mualliflar asaplarini tahlilining ko'rsatishicha, tabiat ayolni materiya, "ayol-xaos", "ayol-stixiya" kabi simvollantiradi. Unga o'lov, ma'no, tartib singib ketgan erkak madaniyati qarshi turadi.

Erkaklik intizomi mistik kaosni tartibga csoladi. Demak, madaniyat aslida insoniy asosi sifatida idrok qilinadi, u tabiatdan kelib chiqadi, uni o'zgartirish, bo'ysundirishga intiladi.

uning dunyodagi roli o'sishi vaqtidir. Biroq, avvalgidek, uning go'zalligi erkaklar qalbini rom etadi. Bir tomondan, dadillik, sabotlilik, ikkinchi tomondan, olijanoblik, kuchsizlarga yordam, ayollar va bolalarni himoya qilish. Biroq erkak jinsi vakillari o'z mavqelarini tez berib qo'yishga intilmasdan, qarama-qarshi jinsga nisbatan ustuvor rolini, avvalgidek, saqlab qolmoqdalar.

(W-M) belgi tizimi – bu, bir tomondan, ikki asos In-Yanning birligi, muvozanatida turganligida, ikkinchi tomondan, bu – dixotomiya bo'lib, uning strukturasi ikki kuraShuvchi asos – erkak va ayol bor.

Belgi tizimining tahlili N.I.Solovyov asarida o'z aksini topadi va u "... odam tabiati dualizmida hayot qonunlaridan biri aks etadi. Olamga qaysi tomondan qaramaylik, u hamma yerda bir-birini to'ldiradigan ikki tomondan ibopat. Issiqlik bor va sovuqlik bor; egoizm bor, gumanizm ham bor; "erkaklik" bor va "ayollik" bor deb ta'kidlaydi [5].

Xulosa va takliflar. Yuqorida aytilgan fikrlarni yakunlab, shuni qayd etish joizki, odatda psixologiya, sotsiologiya, falsafada foydalaniladigan "gender" tushunchasi ilmiy tushunchadan keng foydalaniladigan tushunchaga aylandi va murakkab konstruksiya sifatida qaraladi. Umuman, ongda ham, madaniyatda ham gender tizimi "erkaklik" va "ayollik" kvintessensiyalari, odam tabiatining dualizmi sifatida ifodalanadi.

Mazkur tizim, kognitiv konstrukt bo'lgani holda, jinsiy simvolizmida "in-yan" ko'rinishida o'z rivojini topadi, qadimgi

mifologiyalarda barqaror erkaklik va ayollik obrazlari bilan mustahkamlanadi va hozirgi zamon madaniyatiga ham "ayol-xaos-stixiya" va uni erkak intizomi tartibga soladigan bo'lib singib kiradi. Erkaklik va ayollikning turli madaniyatlar mentaliteti xususiyatlariga mos simvolik xarakteristikalarini ijtimoiy institutlar amaliyotida, shu jumladan, patriarxal an'analarga asoslangan ta'lim tizimida ham o'z aksini topadi.

Jamiyatda ustuvor mavqe egallagan erkak kishiga nisbatan tarixan qaror topgan stereotip erkak ta'limi xarakterini aniqlab berdi. Erkaklar o'quv muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonining xarakteri jamiyatda munosib o'rin egallashga qadar yuqori madaniyatli fuqarolarni tayyorlashdan iborat bo'lib, bu davlat manfaatlariga muvofiq edi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T., O'zbekiston, 1992. – 46 b.
2. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi, 46-modda 2. "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi Qonun, 2019-yil 23-avgust
3. Avloniy A. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. 2-jild. – T., Ma'naviyat, 1998. –304 b.
4. Азизходжаева Н.Н. Основные тенденции развития высшего педагогического образования в Узбекистане / Под ред. В.А.Сластенин. – Т., "Фан", 1990. – 143 с.
5. Давлетшин М.Г. Особенности психологической работы с эмоциональной сферой в юношеском возрасте (Методическое пособие для практических психологов) Тошкент, «Узбекистон» 2002 г, 20 с.
6. Mahmudov Yu., Mirzaev F. Pedagogik mahorat – oliy ijodkorlik Xalq ta'limi jurnali. – Toshkent, 1999. – № 6.–B. 57-60.
7. Gadamer G. Istina i metod: Osnov filosofskoy germeneytiki. (Per. snem)/ GansGeorg Gadamer. – M.: Progress, 1988.
8. Gender munosabatlari nazariyasi va amaliyotga kirish. –T. "O'zbekiston", 2007.
9. <https://president.uz/oz/pages/view/strategy>
10. library.ziynet.com

UDK:681.586.5:621.384.3

Maxmadiyov RAJABOV,
TATU Qarshi filiali "Tabiiy fanlar" kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: rajabovmaxmadiyov@gmail.com

TATU Qarshi filiali dotsenti S.Turayev taqrizi asosida

MAKTAB O'QUVCHILARDA GRAFIK TAYYORGARLIKNI SHAKILLANTIRISHNING TASHKILIY FUNKSIONAL MODEL (10-VA 11-SINFLAR MISOLIDA)

Аннотация

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida, xususan, 10-11-sinflarda fizika fanidan o'quvchilarning grafik ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish muhimligi haqida so'z boradi. Maqolada o'quvchilarning grafik ko'nikmalarini rivojlantirishda duch keladigan dolzarb muammolar aniqlangan va bu qiyinchiliklarni yengish uchun samarali strategiyalar taklif etiladi. Maqolaning xulosasiga ko'ra, ushbu strategiyalarni amalga oshirish o'quvchilarning fizikadagi grafik ko'nikmalarini tushunish va malakasini oshirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Metodika, grafik ko'nikmalar, fizika, umumta'lim maktablari, strategiyalar, tushunish, malaka.

ВНЕШНЯЯ ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ШКОЛЬНИКОВ (НА ПРИМЕРЕ 10 И 11 КЛАССОВ)

Аннотация

В данной статье говорится о важности совершенствования методики развития изобразительных навыков учащихся-физиков в общеобразовательных школах, в частности, в 10-11 классах. В статье выявляются актуальные проблемы, с которыми сталкиваются школьники при развитии графических навыков, и предлагаются эффективные стратегии преодоления этих трудностей. Согласно заключению статьи, реализация данных стратегий способствует улучшению понимания и владения графическими навыками учащихся в физике.

Ключевые слова: Методика, графические навыки, физика, общеобразовательная школа, стратегии, понимание, компетентность.

INTERNAL FUNCTION MODEL OF FORMATION OF GRAPHIC TRAINING IN SCHOOLCHILDREN (IN THE CASE OF 10TH AND 11TH GRADES)

Annotation

This article talks about the importance of improving the methodology for developing the visual skills of physics students in secondary schools, in particular, in grades 10-11. The article identifies the actual problems faced by schoolchildren in the development of graphic skills, and suggests effective strategies to overcome these difficulties. According to the conclusion of the article, the implementation of these strategies helps to improve the understanding and mastery of students' graphic skills in physics.

Key words: Methodology, graphic skills, physics, secondary school, strategies, understanding, skills.

Kirish. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi, 2018 yil 19 fevraldagi PF-5349-sonli "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi",

2017 yil 20 apreldagi PQ-2909-sonli "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorlari hamda mazkur faoliyatga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi[1].

Maktab ta'limini modernizatsiya qilish doirasida o'quvchilarning grafik tayyorsharligini rivojlantirish muammosi asosiy hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim sifati o'quvchini faqat bilim bilan emas, balki birinchi navbatda o'rganish qobiliyati va umumta'lim ko'nikmalarini shakllantirishdir, bunda o'quv materiali faoliyatni tashkil etishning yo'naltiruvchi asosi hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda malakalar "o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalar yig'indisi bilan ta'minlangan sub'ekt tomonidan o'zlashtirilgan harakatni bajarish usuli", ko'nikmalar "mashqlar orqali shakllanadi" [2]. Shunga ko'ra, grafik tayyorgarlikni shakllantirish uchun o'quvchilarning harakatlarni bajarishning muayyan usullarini o'zlashtirishdagi faoliyatini tashkil etish kerak. Bunday faoliyatni tashkil etishning nazariy asoslari faoliyatning psixologik nazariyasi, xususan, ta'limning faoliyatli va tizimli-faoliyatli yondashuvlari doirasida ishlab chiqilgan.

O'qitish muayyan faoliyat tizimi bo'lib, uni amalga oshirish o'quvchini yangi bilim va ko'nikmalarga olib keladi. Har bir faoliyat turi, o'z navbatida, yagona motiv bilan birlashtirilgan va ular kiritilgan faoliyat maqsadiga erishishni birgalikda ta'minlaydigan harakatlarni tizimidan iborat. Harakatning maqsadiga erishish, harakatni muvaffaqiyatli yakunlash uchun sharoit yaratish kerak. Bunday shartlarning yig'indisi faoliyatning yo'naltiruvchi asosi deb ataladi va bu shartlarni ishlab chiqish jarayoni yo'naltirish deb ataladi.

O'qituvchi o'quv jarayonida o'quvchilarni faoliyatni amalga oshirishga o'rgatish masalasi bilan duch keladi. Mashg'ulotning yakuniy maqsadi muayyan turdagi muammolarni hal qilishni ta'minlaydigan harakat usullarini shakllantirishdir. Shunday qilib, faoliyatli yondashuviga ko'ra, o'rganishning asosiy maqsadi bilim emas, balki harakat va faoliyatdir.

Davlat ta'lim standartida yetakchi pedagogik texnologiya tizimli-faoliyatli yondashuvdir. Ushbu yondashuvning joriy etilishi o'quvchilarning bilim va ta'lim faoliyatida motivatsiya va faollashtirish rolining oshishi bilan bog'liq. Tizimli-faoliyatli yondashuvi tizimli va faoliyatli yondashuvlarini o'z ichiga oladi [6].

Ta'limga tizimli yondashish deganda o'quv jarayonini o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro bog'langan yagona jarayon sifatida tushuniladi. Ushbu o'zaro bog'liqlik tizimida o'qituvchi yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi bo'g'indir [4].

Ta'lim jarayoniga tizimli yondashuvni birinchi marta Yu.K.Babanskiy ta'lim tizimining elementlarini ta'lim jarayonining asosiy elementlari nuqtai nazaridan ajratib ko'rsatishni tavsiya qildi: maqsadli, motivatsion, mazmunli, tashkiliy, nazorat va tuzatuvchi, baholovchi va natijaviy. Bu elementlarning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'langan va qat'iy ketma-ketlikda. Boshqacha qilib aytganda, maqsadlar mazmunni belgilaydi va u o'z navbatida o'qitishning shakllari, vositalari va metodlarini birgalikda belgilaydigan ta'lim tamoyillarini belgilaydi [5].

Tizimli-faoliyatli yondashuvni amalga oshirishda o'qituvchi xar bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olishi va turli shakllarni hisobga olgan holda mashg'ulotlarni tashkil qilishi kerak. Bunday mashg'ulotlarning natijasi ijodkorlik va kognitiv motivlarning o'sishini ta'minlashi kerak.

Tizimli-faoliyatli yondashuvi maktabning hozirgi sharoitlariga moslashtirilgan faoliyatli yondashuvining zamonaviy versiyasidir, deb aytishimiz mumkin. Faoliyatli va tizimli-faoliyatli yondashuvlarning markaziy tushunchasi "amaliyot" tushunchasidir. Amaliyot – bu "muayyan, oldindan belgilangan maqsadga erishiladigan biron bir obyekt bilan o'zaro ta'sir qilish jarayoni" [8].

Amaliyotni bajaradigan vazifalariga ko'ra uch qismga bo'lish mumkin: yo'naltiruvchi, ijro va nazorat. Berilgan harakatni muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo'lgan amallar amaliyotning yo'naltiruvchi qismini tashkil qiladi. Amaliyot predmetidagi ko'rsatilgan o'zgarishlar ijro etuvchi qismni tashkil qiladi. Amaliyotning nazorat qismi harakatning borishini kuzatishga, olingan natijalarni berilgan namunalar bilan solishtirishga qaratilgan.

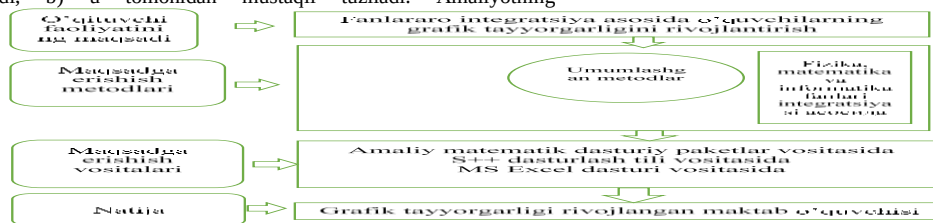
Subyektning amaliyotini uning asosiy belgilarining shakllanish darajasini ko'rsatish orqali tavsiflash mumkin. Fizikadan amaliyotning quyidagi belgilari ajralib turadi: shakl, umumlashtirish, rivojlanish va o'zlashtirish.

Amaliyot shakli deganda o'quvchining amaliyotni o'zlashtirganlik darajasi tushuniladi. Amaliyot shaklining asosiy xususiyati harakatning tashqi (moddiy) dan ichki (aqliy)ga o'tish yo'lidagi o'zgarishidir.

Amaliyotning uchta shakli mavjud: moddiy, og'zaki va aqliy. Harakat predmeti hissiy, vizual shaklda taqdim etilganda, amaliyot shakli moddiy bo'lishi mumkin. Nutq amaliyoti moddiy yoki moddiylashgan harakatning aksidir.

Amaliyotning yo'naltiruvchi qismining muvaffaqiyati, birinchi navbatda, sezilarli darajada farq qilishi mumkin bo'lgan yo'naltiruvchi asosning mazmuniga bog'liq. Yo'naltiruvchi asosning samaradorligi uning taqdim etilgan shakliga (moddiy, tashqi nutq va boshqalar) bog'liq emas. Yo'naltiruvchi asos quyidagilarga bog'liq: 1) unga kiritilgan bilimlarni (belgilarni) umumlashtirish darajasiga, 2) ularda amaliyotning muvaffaqiyatini obyektiv ravishda belgilaydigan shartlarning to'liq aks etishiga, 3) ta'limning yo'naltiruvchi asosini oladi [7].

Amaliyotning yo'naltiruvchi asosining xususiyatlarini batafsil bayon qilamiz: amaliyotning yo'naltiruvchi asosi muayyan shaklda taqdim etilishi va Shuning uchun yagona, aniq bir holat uchun mos bo'lishi mumkin, lekin u alohida holatlarning butun sinfining mohiyatini aks ettiruvchi umumlashtirilgan shaklda taqdim etilishi mumkin va Shuning uchun ularning har biri yo'naltirish uchun mos; to'liqlik (etarlilik) nuqtai nazaridan amaliyotning yo'naltiruvchi asosi to'liq, to'liqsiz, ortiqcha bo'lishi mumkin; amaliyotning yo'naltiruvchi asosini olish usuliga ko'ra quyidagi holatlar bo'lishi mumkin: a) amaliyotning yo'naltiruvchi asosi tayyorlovchiga tayyor shaklda beriladi, b) u tomonidan mustaqil tuziladi. Amaliyotning

1-rasm. Maktab o'quvchilarida grafik tayyorgarlikni rivojlantirishning tashkiliy-funksional modeli

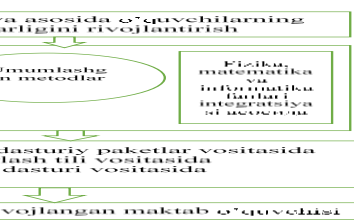
Yuqorida tavsiflangan faoliyatli yondashuvining qoidalariga asoslanib, biz grafik tayyorgarlikni rivojlantirishning tashkiliy-funksional modelini quramiz (1-rasm), ya'ni biz nazariy jihatdan o'qituvchi va o'qituvchi faoliyatining tegishli tabiatini tavsiflaymiz. Ishlab chiqilayotgan tashkiliy-funksional modeliga ko'ra, fizika o'qituvchilari faoliyatining umumiy maqsadi o'quvchilarda tayyorgarlikni fan va meta-fan darajasida shakllantirishdir [3].

Maktab o'quvchilarida grafik tayyorgarlikni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash bo'yicha olib borilgan tadbiqlar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarni fizikadan egallagan bilimlarining turli jihatlarini qamrab olish uchun keltirib o'tilgan pedagogik shart-sharoitlarning uch guruhini amalga oshirish uShun zarur va yetarli: tashkiliy, psixologik va didaktik. Pedagogik, psixologik, falsafiy, ilmiy adabiyotlar tahlili hamda ilmiy tadqiqot ishlarini o'rganish natijasida quyidagi muammolar borligi aniqlandi: umumta'lim maktab o'quvchilariga fizika o'qitishda grafik tayyorgarligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari ta'min-

lanmagan, metodologik yondashuvlari va didaktik tamoyillari shakllantirilmagan; umumta'lim maktablarida o'quvchilarning fizikadan grafik tayyorgarligini rivojlantirishning metodik modeli ishlab chiqilmagan, didaktik ta'minoti takomillashtirilmagan; umumta'lim maktablarida o'quvchilarning fizikadan grafik tayyorgarligini rivojlantirish metodikasi takomillashtirilmagan; umumta'lim maktablarida o'quvchilarning fizikadan grafik tayyorgarligini rivojlanganlik darajalarini baholash mezonlari ishlab chiqilmagan.

Umumiylik, to'liqlik va amaliyotning yo'naltirilgan asosini olish usulidagi farqni hisobga olgan holda, yo'nalishning uch turi ajratiladi: birinchi tur yo'naltiruvchi asosning to'liq bo'lmagan tarkibi bilan tavsiflanadi, yo'nalishlar xususiy shaklda taqdim etiladi va testlar orqali sub'ektning o'zi tomonidan ajralib turadi. Bunday yo'naltiruvchi asosda amaliyotni shakllantirish jarayoni juda sekin, ko'p sonli xatolar bilan amalga oshadi; ikkinchi turi tso'naltiruvchi asosning to'liq tarkibi bilan tavsiflanadi, yo'nalishlar ma'lum bir shaklda taqdim etiladi, yo'naltiruvchi belgilarini olish usuli esa o'qituvchi tomonidan beriladi. Bunday yo'naltirilgan asos bilan amaliyotning shakllanishi tez va xatosiz davom etadi. Shakllangan harakat birinchi turdagi yo'nalishga qaraganda barqarorroq. Biroq, amaliyotni o'tkazish doirasi uni amalga oshirishning o'ziga xos shartlarining o'xshashligi bilan cheklangan; uchinchi turi bilan yo'naltiruvchi asosi to'liq tarkibga ega bo'lib, nishonlar umumlashtirilgan shaklda taqdim etiladi va sub'ektning o'zi tomonidan ajralib turadi. Har bir aniq holatda harakatning yo'naltiruvchi asosi o'quvchi tomonidan o'ziga berilgan umumiy usul yordamida mustaqil ravishda tuziladi. Uchinchi turdagi yo'naltiruvchi asosida shakllangan amaliyot nafaqat shakllanish jarayonining tezligi va aniqligi, balki yanada barqarorligi va kengligi bilan ham tavsiflanadi.

Bizning fikrimizcha, yo'nalishning oxirgi turi universal ta'lim faoliyatini, xususan, grafik tayyorgarlikni shakllantirish uchun mos keladi. Shu munosabat bilan ta'lim etilayotgan metodikaning asosiy g'oyasi uchta maktab fanlari: fizika, matematika va informatika asosida uchinchi turdagi yo'nalish bo'yicha fizika o'qitishni tashkil etishdan iborat. Bunday mashg'ulotning uch turdagi faoliyatning umumlashtirilgan usullarini jamlashni o'z ichiga oladi: grafiklarni o'qish, chizish va tahlil qilish, shuningdek, fizika, matematika va informatika darslarida ularni o'zlashtirish jarayonida yagona yondashuv, umumiy talablar va kelishilgan terminologiya amalga oshiriladi.

1-rasm. Maktab o'quvchilarida grafik tayyorgarlikni rivojlantirishning tashkiliy-funksional modeli

lanmagan, metodologik yondashuvlari va didaktik tamoyillari shakllantirilmagan; umumta'lim maktablarida o'quvchilarning fizikadan grafik tayyorgarligini rivojlantirishning metodik modeli ishlab chiqilmagan, didaktik ta'minoti takomillashtirilmagan; umumta'lim maktablarida o'quvchilarning fizikadan grafik tayyorgarligini rivojlantirish metodikasi takomillashtirilmagan; umumta'lim maktablarida o'quvchilarning fizikadan grafik tayyorgarligini rivojlanganlik darajalarini baholash mezonlari ishlab chiqilmagan.

Xulosa. Umumta'lim maktablarida, xususan, 10-11-sinflarda o'quvchilarning fizika fanidan grafik ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish fizika tushunchalarini samarali o'rganish va qo'llashda muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliy mashg'ulotlar, texnologiyaga asoslangan ta'lim va keng amaliyot imkoniyatlari kabi samarali strategiyalarni amalga oshirish orqali o'qituvchilar o'quvchilarning fizikadagi grafik ko'nikmalarini tushunish va malakasini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 21 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
2. Djo'rayev M. Fizika o'qitish metodikasi: o'quv qo'llanma. — Toshkent: ABU Matbuot — Konsalt, 2015. — 280 b.
3. Болтаева М.Л. Физика таълими жараёнида талабаларнинг мустақил ўқув фаолиятини ривожлантириш: Пед.фан.ном.дисс. автореф. —Т.: ТДПУ, 2004. —22 б.
4. Джораев М., Саттаров Б. Физика ва астрономия ўқитиш назарияси ва методикаси. — Тошкент: Фан ва технология, 2016. — 356 б.
5. Иродов И.Е. Физика макросистем. Основные законы учебное пособие, 7-е изд. Издательство: Лаборатория знаний Вес: 0.321 кг. Год издания: 2019. — с. 207

6. Turaev S.J. (2019) "Methods of the using of software program Microsoft Excel in practical and laboratory occupation on physics" Scientific Bulletin of Namangan State University: Vol. 1 : Iss. 10 , Article 55. –P. 292-297.
7. Тураев С.Ж. Химматалиев Д.О., Бекназарова З.Ф. Физика (Электродинамика. Электромагнетизм. Тебранишлар ва тўлкинлар). //Уқув қўлланма. – Тошкент: "Иқтисод-молия", 2020. – 143 б.
8. Raymond A. Serway, John W. Jewett. Physics for Scientists and Engineers with Modern Physics, Cengage Learning; 9 edition (January 17, 2013), Brooks/cole 20 Channel Center Street Boston: MA 02210 USA.

Sardor RAJABOV,
Osiyo xalqaro universiteti 2-bosqich magistri

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b. S.Sultanov taqrizi asosida

SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF HARMONIOUS PERSONALITY THINKING IN MODERN TIMES

Annotation

This article reveals the historical and theoretical principles of the formation of innovative thinking among young people in the context of globalization. Although the discussion and practice of developing innovative thinking among young people appeared in the 20th century, their origins date back to the 18th century. In the 18th century, for the first time in French classical philosophy, discussions about the place and role of youth in society and the issues of shaping their worldview were highlighted.

Key words: Globalization, youth, national idea, creative thought, national identity, thinking, innovation.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГАРМОНИЧНОГО МЫШЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Аннотация

В данной статье раскрываются историко-теоретические принципы формирования инновационного мышления молодежи в условиях глобализации. Хотя дискуссия и практика формирования инновационного мышления молодежи появились еще в XX веке, их истоки относятся к XVIII веку. В XVIII веке впервые во французской классической философии освещаются дискуссии о месте и роли молодежи в обществе, вопросах формирования ее мировоззрения.

Ключевые слова: Глобализация, молодежь, национальная идея, творческая мысль, национальная идентичность, мышление, инновации.

ZAMONAVIY DAVRDA BARKAMOL SHAXS TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY ASOSLARI

Аннотация

Mazkur maqolada globallashuvjarayonida yoshlarning innovatsion tafakkurini shakllantirishning tarixiy va nazariy tamoyillari ochib berilgan. yoshlarning innovatsion tafakkurini shakllantirish muhimlari va amaliyoti XX asrda paydo bo'lgan bo'lsa ham, ularning kelib chiqishi XVIII asrga borib taqaladi. XVIII asrda ilk marta Fransuz mumtoz falsafasida jamiyatda yoshlarning o'rnini va roli haqida bahs-munozaralar, ularning dunyoqarashini shakllantirish masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, yoshlar, milliy g'oya, kreativ fikr, milliy o'zlikni anglash, tafakkur, innovatsiya.

Kirish. Inson kamolotini fikrsiz tasavvur qilib bo'lmaganidek, jamiyat tarixini ham g'oya va mafkuralarsiz tushuntirib bo'lmaydi. Jumladan, insoniyatning tarixi taraqqiyotida turli jamiyat va xalqlarning yuksalishi yolida bosh omil bo'lib xizmat qilgan milliy g'oya – qisqa muddatda paydo bo'ladigan hodisa emas. Aslida, go'yo birdaniga paydo bo'lgandek ko'ringan g'oya zamirida ham ongning ko'p asrlar taraqqiyoti yotadi. Shu jihatdan qaralganda, milliy g'oya uzoq jarayonlarning hosilasi bo'lib, o'zida xalqning tarixi, dunyoqarashi, maqsad va intilishlari, ma'naviyatini mujassam etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Milliy g'oya uzoq yillik milliy tafakkur tarzining mahsuli va davr talabi bilan takomillashib boruvchi uzluksiz jarayondir.

Shu o'rinda «Milliy g'oya nima?», «Uning siyosiy, falsafiy-huquqiy va ma'naviy mohiyati qanaqa?» degan savollarga javob berish maqsadga muvofiq. Bizning fikrimizcha, milliy g'oya mustaqillik mafkurasining tub mundariyasi, yurtning buyuk maqsadlariga chorlovchi, safarbar etuvchi mayoqdir. Milliy g'oya ixtiro etilmaydi. Har bir davrning, har bir xalqning o'z kamolot g'oyalarga ega bo'lishi – qonuniy. Shu nuqtai nazardan, milliy g'oya – millat takomili, komillik sari intilishining ma'naviy va axloqiy asosi, bosh maqsad taktik yo'li hamda strategiyasidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Jurnalist va siyosatshunos N.Jo'rayevning fikricha, «Milliy g'oya – milliy ong va an'analarga, turmush tarzi asosida shakllanadi, umuminsoniy qadriyat darajasiga ko'tarilgan milliy manfaat atrofida ongli ravishda aql-idrok yo'rig'i bilan jipslashgan g'oyagina milliy mafkura aylanadi»[9]. Darhaqiqat, har qanday jamiyat milliy g'oya va mafkura asosiga quriladi.

Akademik E.Yusupov g'oya va mafkura, umuman, insoniyat jamiyati va uning ehtiyojlari bilan bog'liq holda shakllanishini ta'kidlab, shunday fikr bildiradi: «Milliy g'oya – etnik ildizlari, tarixi, tili, madaniyati, ona yurti, e'tiqodi, ma'naviyati, iqtisodiy hayoti, qadriyatlari, an'ana va urf-odatlarini bir bo'lgan qondosh, jondosh kishilarni muayyan maqsadlar va manfaatlar yo'lida birlashtirib, faoliyatini mustaraklashtirib, yo'naltirib turuvchi ruhiy omildir»[10]. Olim mafkurani jamiyat taraqqiyotining hal qiluvchi omili bo'lgan inson va uning ongli faoliyatini muayyan bir maqsadga

yo'naltiradigan g'oyalarga aniqlik va ravshanlik kiritadigan hamda ommani safarbar etadigan vosita sifatida ko'radi.

Ijtimoiy-falsafiy manbalarda «milliy g'oya» tushunchasiga turlicha yondashilgan va har xil ta'rif va tavsiflar berilgan. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining «milliy g'oya» tushunchasi haqidagi fikri uning mazmunini ancha mukammal yoritib bergan: «Milliy g'oya deganda, ajdodlardan avlodlarga o'tib, asrlar davomida e'zozlanib kelinayotgan, shu yurtda yashayotgan har bir inson va butun xalqning qalbida chuqur ildiz o'tib, uning ma'naviy ehtiyoji va hayot talabiga aylanib ketgan, ta'bir joiz bo'lsa, har qaysi millatning eng ezgu orzu-intilishi va umid-maqsadlarini o'zimizga tasavvur qiladigan bo'lsak, o'ylaymanki, bunday keng ma'noli tushunchaning mazmun-mohiyatini ifoda qilgan bo'lamiz»[11].

Biz tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan fikrlarni umumlashtirgan holda, «milliy g'oya» tushunchasiga quyidagicha ta'rif berishni taklif qilamiz: milliy g'oya muayyan bir millat o'zining tafakkurida o'tmishi, buguni va istiqbolini mujassamlashtirgan holda jamiyat va odamlarning ruhiyatiga kuchli ta'sir o'tkazib, uni harakatga chorlaydigan, maqsad-muddao sari yetaklaydigan kuchli, teran fikrlar, qarashlar majmuidir.

Har qanday g'oya ham milliy g'oya bo'la olmaydi. Shaxsiy fikr va qarashlar o'sib, ijtimoiy fikrga aylanishi mumkin. Ijtimoiy fikr esa voqelikka nisbatan o'zgarish yoki maqsadga muvofiq harakatni taqozo etadigan faol munosabatni ifodalaydi.

Milliy g'oya va mafkura ijtimoiy qadriyat bo'lib, uning metodologik asoslari har bir tarixiy davr va tarixiy shaxs – yetakchining oliy maqsadi, olijanob niyati, davlat rivojining bosh dasturi hisoblanadi. Binobarin, tarixiy taraqqiyot bilan g'oya va mafkuralarning uyg'unligi insoniyat rivojlanishining muhim shartidir. Ayni paytda, har qanday g'oya va mafkura xalq, millat manfaatlarini asosidagina real voqelikka aylanishi mumkin. Milliy manfaatni o'zida ifoda etgan g'oyagina yashovchan bo'ladi va uning moddiy kuchga aylanish imkoniyati mavjud. Masalan, hozirda milliy mafkuraning asosiy g'oyalari shakllanib bo'lgan. Ular xalqimiz tarixiy taraqqiyoti davomida sinovlardan o'tgan. Milliy mafkuramizning tayanch g'oyalari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

yagona Vatan tuyg'usi;
adolat – qonun ustuvorligi;
xalq roziligi;

jaholatga qarshi ma'rifat;
innovatsion taraqqiyot.

Bugun mamlakatimizda milliy g'oya va mafkuraning butun bir yaxlit tizimi ishlab chiqildi. U qanchalik ulug'vor va mo'tabar bo'lsa, jamiyatdan Shunchalik ongli fidoyilikni, teran aqliy-hissiy mas'ullik va barkamollikni, siyosiy, huquqiy va diniy madaniyatni talab qiladi.

Shu ma'noda bizning fikrimizcha milliy tiklanish mafkurasini – istiqbol uchun yangi ong va jahoniy tafakkur dunyoqarashi sifatida kirib keldi. Milliy mafkura taktika bo'lib, tarixan siyosiy, axloqiy, huquqiy, diniy, estetik va falsafiy shakllarda namoyon bo'ladi.

Milliy mafkuraning bosh asosiy g'oyasi «Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari» strategik maqsadga qaratilgan, uning taraqqiyotini belgilaydigan orzu-umidlari, eng ilg'or fikrlari jamuljamidir.

Yuksak darajadagi ma'naviyat egasi o'z xalqi manfaatiga zid ish qilmaydi. Lekin hammaning bunday ulug' ma'naviy mezonlarga javob beradigan darajaga yetib kelishi uchun kuchli milliy mafkuradan oziqlanuvchi tafakkur tarzi bo'lishi kerak. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev «Biz yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat»[12], deb fikr bildirganlar. Darhaqiqat, o'zbek xalqi o'zining buyuk o'tmishi bilan har qancha faxrlansa, g'ururlansa arziydi.

Tahlil va natijalar. Milliy g'oya va mafkura o'zida insonparvarlik talablarini, xalqning intilishlarini aks ettirgan taqdirda jamiyat a'zolarini birlashtirib, uning salohiyatini to'la yuzaga chiqarishda beqiyos omil bo'ladi. Shu o'rinda «Milliy g'oyani quloq bilan eshitish yetarli emas, uni qalb bilan sezish va anglash kerak», degan ma'juziy fikrni eslash o'rinni. Inson Shundayki, ulg'aygan sari tarixan shakllangan milliy madaniyat, turmush tarzi, an'analar va urf-odatlariga e'tiqodli mustahkamlanib boraveradi. Shu sababli milliy g'oyani uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanib, rivojlanib, muayyan birlikning barqarorligi va yaxlitligini ta'minlaydigan ruhiy zamin deb ham qaramoq kerak. Bu ruhiy zamin millat vakillarining qalbidan vatanparvarlik, millatparvarlik, milliy iftixor tuyg'usi, tarixiy xotira, milliy o'zlikni anglash, burch va mas'uliyatni his qilish shaklida namoyon bo'ladi. Milliy birlikni ta'minlovchi til, axloq, milliy ruhiy holat ham milliy g'oyaning kuchayishiga ta'sir etadi. Bu haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev: «Biz yaratayotgan yangi O'zbekistonning mafkurasini ezingulik, odamiylik, gumanizm g'oyasi bo'ladi. Mafkura deganda, avvalo, fikr tarbiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tarbiyasini tushunamiz. Ular xalqimizning necha ming yillik hayotiy tushuncha va qadriyatlariga asoslangan»[13], deb ta'kidlaydilar. Darhaqiqat, milliy g'oya va mafkura doimo harakatda bo'lmog'i, ma'lum ma'noda, yangilanib turilmog'i, boshqa qadriyatlar ta'sirida muntazam boyib bormog'i

ham lozim. Yo'qsa, uning mutaassiblikdan farqi qolmaydi. Jamiyat oldida turgan vazifalar, shart-sharoit naqadar o'zgarmasin, uning asosiy tamoyillari sobit qoladi – o'zgarmaydi. Bu jamiyatning o'ziga xosligi, mavjudlik sharti, tutib turuvchi uchunduridir. Ommaviy axborotga asoslangan har qanday jamiyatning ham mavjud jamiyatdan meros qolgan o'zgarmas aqidalari bo'ladi va u taraqqiyot uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. Demak, uni targ'ibot-tashviq qilish ziyolilar, olimlar zimmasiga yuklanadi.

Ijtimoiy taraqqiyot qonunlari milliy taraqqiyot qonunlarida aks etadi (birinchisi - umumiy, ikkinchisi - xususiy). Milliy taraqqiyot qonunlari mamlakat mustaqil taraqqiyotining nazariy-metodologik asoslarini tashkil qiladi. (Buni «O'zbek modeli»ning falsafiy mazmunida yaqqol kuzatish mumkin). Bu kabi muammolarni o'rganish falsafa fanining obyekti hisoblanadi. Milliy g'oya va mafkura ana shular to'g'risidagi falsafiy bilimlar asosida shakllanib, rivojlanadi. Milliy g'oya falsafiy jihatdan asoslangan, bu boradagi ishlarni tizimlashtirish, shu tariqa, jamiyatdagi har bir kishi, guruh, toifaning tub manfaat va maqsadlarini, ularni ruyobga chiqarish yo'llarini aniq-ravshan tavsiflash mumkin bo'ladi. Shunga ko'ra, falsafasiz g'oya va mafkuraning ham, nazariy ham amaliy masalasini samarali hal qilib bo'lmaydi. G'oya va mafkurani falsafadan (aniqrog'i – falsafiy asosidan) ajratish mumkin emas. O'z falsafiy asoslariga ega bo'lmagan yoki undan ajratilgan g'oya va mafkura ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etmasligi, hatto inson hamda jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, bugungi kunda ko'pgina ekstremist va aqidaparastlar muqaddas dinimizdagi ezgu g'oyalarni asl Islom falsafasidan ajratib, bu dinning tub mazmun-mohiyatini buzib, subyektivlashtirib talqin qilayotgani tufayli, ularning g'oya va mafkuralari hozirgi ijtimoiy hayot rivojlanish qonuniyatlariga zid kelib, ham Islom dini rivojiga, ham insoniyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shuning uchun bunday aqidaparast, ekstremist va terrorchilik mafkurasining reaksiya mohiyatini to'la tushunib olish va unga qarshi kurashda aynan Islom falsafasini chuqur o'rganish taqozo etiladi.

Bu o'rinda, bizga chetdan turib demokratiyani o'rgatishga va tizimlashtirilgan tarzda joriy qilishga urinayotganlarning xatti-harakatlari xususida ham Shunday deyish mumkin. Ya'ni, avvalo, ularning demokratiya haqidagi g'oya, tushuncha-qarashlari bu yerdagi shart-sharoitga – ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlariga mos kelmaydi.

Xulosa va takliflar. Mamlakatimiz o'z oldiga qo'ygan ulug' strategik maqsaddan kelib chiqqan holda g'oya va mafkuralarga nisbatan yangicha munosabat shakllandi, shu asosida «Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari» strategik maqsad yo'lida xizmat qilishi, turli xil fikr va mulohazalar bilan o'z mazmunini boyitib borishi hamda hech qaysi mafkura davlat mafkurasini darajasiga ko'tarilmasligi lozimligi e'tirof etildi. G'oya va mafkuralarga bo'lgan bunday munosabat jamiyatimizning barcha sohalarida ham o'z aksini topmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Афоризмы.- Минск: Современ. литератор, 1999.- С.241.
2. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент.- СПб.: Питер, 2001.-303 с.
3. Бахранин Л. Бадий танкидчилик ва тасвирий санъат (фалсафий эстетик мушохадалар).- Тошкент: Tafakkur nashriyoti, 2016.-256 б.
4. Бердяев Н.А. Философия свободы.Смысл творчества.- Москва: Правда, 1989. - 607 с.
5. Бердяев Н. Фалсафа эркин ижоддир // Тафаккур.- 2018.- № 3.-Б.31-32.
6. Бестужев Лада И. Альтернативная цивилизация.- Москва: Алгоритм, 2003.- 448 с.
7. Биковский В.В. и др. Организация и финансирование инноваций. - Тамбов: Тамбов. Гос. Тех. Университет, 2006. -116 с.
8. Гамидов Г.С. Инновационная экономика: стратегия, политика, решения. СПб.: Политехника,2007.-356 с.
9. Жураев Н. Мафкуравий иммунитет. – Тошкент: Маънавият, 2000. –Б.5.
10. Юсупов Э. Миллий гоё ва мафкура: мохияти, ижтимоий-тарихий илдизлари, ахамияти. – Шимкент. 2001. –Б. 37.
11. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. –Б. 52.
12. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 19 январ куни маънавий-маърифий ишлар тизimini тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилиши // Халқ сўзи, 2021 йил 20 январь № 13.
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 19 январ куни маънавий-маърифий ишлар тизimini тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йеғилиши // Халқ сўзи, 2021 йил 20 январь № 13.

UDK:378:018:43:51:004

Xolmurot RAXIMOV,
TIQXMMI MTuning Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)
Ikrom TURSUNOV,
TTYeSI dotsenti, pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)

GEOMETRIYA FANIDA DASTURIY VOSITALARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqola geometriya fanini o'qitishda dasturiy vositalardan samarali foydalanish mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, unda GeoGebra dasturidan foydalanishning o'quvchilar o'zlashtirish ko'rsatkichini yaxshilashga ta'siri, geometrik shakllarni tasvirlashda afzalligi haqida fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Dasturiy vosita, ta'lim, ta'lim texnologiyalari, GeoGebra, teorema, geometrik chizma, raqamli tasvir, interfaol muhit.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ ПО ГЕОМЕТРИИ

Аннотация

Статья посвящена теме эффективного использования программных средств при обучении геометрии, содержит идеи о влиянии использования программы GeoGebra на повышение мастерства учащихся, ее преимуществе при описании геометрических фигур.

Ключевые слова: Программный инструмент, образование, образовательные технологии, GeoGebra, теорема, геометрический рисунок, цифровое изображение, интерактивная среда.

EFFECTIVE USE OF SOFTWARE TOOLS IN GEOMETRY

Annotation

The article is devoted to the topic of effective use of software tools in the teaching of geometry, it contains ideas about the effect of using the GeoGebra program on the improvement of students' mastery, and its advantage in describing geometric shapes.

Key words: Software tool, education, educational technologies, GeoGebra, theorem, geometric drawing, digital image, interactive environment.

Kirish. Ta'limni axborotlashtirishning zamonaviy davri umumta'lim ta'lim muassasalarida matematikani o'qitish usullarini yangilash va takomillashtirish zaruratini belgilab beradi. Zamonaviy maktablarda axborotkommunikatsiya, masofaviy va bulutli texnologiyalardan nafaqat informatika darslarida, balki boshqa fanlarni o'rganishda ham ko'proq foydalanilmoqda. Jarayonga joriy etish Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'qitish (AKT) o'quvchilarning nazariy bilim bazasini chuqurlashtirish va kengaytirish, o'quv natijalarini amaliy ahamiyatga ega bo'lishini ta'minlash, o'quv va kognitiv faolligini oshirish, o'quvchilarning ijodiy salohiyatini to'liq ochib berish uchun sharoit yaratishga katta hissa qo'shadi.

Maktab matematika ta'limida geometriya alohida o'rin tutadiki, bu o'quvchilarda figuralar va ularning xossalari haqidagi bilimlarni egallashlari, bu bilimlarni geometrik va amaliy masalalarni yechishda qo'llashlari, fazoviy tasavvurlarini rivojlantirishlari uchun zarurdir. Geometriyani o'rganish mantiqiy tafakkurning rivojlanishiga, shakllanishiga alohida hissa qo'shadi isbotlash tushunchalari, deinduktiv usul bilan va boshqalar. Agar algebraik materialda juda ko'p tayyor qoidalar va algoritmlar, muammolarni hal qilish texnikasi va usullari mavjud bo'lsa, geometriyada deyarli tayyor algoritmlar mavjud emas. Deyarli barcha geometrik teorema va masalalar nostandart bo'lib, ularni isbotlash va yechishda individual yondashuvni talab qiladi [7].

Geometriyani o'qitishning samaradorligi, eng avvalo, o'quvchilarning masala yoki teoremda muhokama qilingan aniq vaziyatlarni batafsil tahlil qila olishiga bog'liq; to'g'ri chizma va zarur qo'shimcha konstruksiyalarni qurish; boshqalar o'zgarganda, chizmaning ba'zi elementlari qanday o'zgarishini tahlil qilish; gipotezalarni ilgari surish, ularni tasdiqlash yoki rad etish va hokazo. Zamonaviy axborotkommunikatsiya texnologiyalari bunga samarali yordam berishi mumkin, chunki geometriyani o'rganish uchun kompyuter yordami usullarni tushunishni osonlashtiradi va tushunchalar, o'rganilayotgan materialning ravshanligini ta'minlaydi, tasavvur va mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi, o'quvchilarni tadqiqot faoliyati bilan shug'ullanishga undaydi. Bizning fikrimizcha, yuqoridagi muammolarni hal qilish uchun interaktiv geometrik muhitlar kabi AKT vositalariga alohida e'tibor berilishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. T.F.Sergeevaning so'zlariga ko'ra [6], interaktiv geometrik muhit - bu asosiy geometrik ob'ektlardan tashkil topgan turli xil geometrik konstruksiyalarni kompyuterda bajarish imkonini beruvchi pedagogik dasturiy vositadir.

Ob'ektlar va ularning kombinatsiyasi, shuningdek, ushbu ob'ektlar orasidagi munosabatlarni aniqlang. Shu bilan birga, ba'zi ob'ektlar o'zgarganda, qolganlari real vaqt rejimida o'zgaradi.

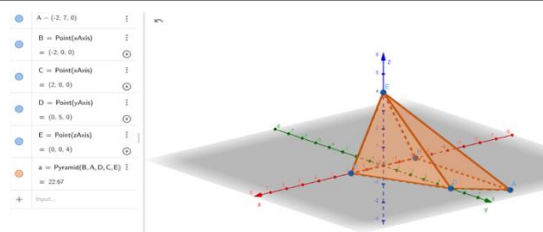
Masalan, parallelogramning qarama-qarshi tomonlari uning uchlari har qanday harakati uchun teng va parallel bo'lib qoladi. T.S.Shirikova [8] bunday interfaol dasturlarning boshqa nomi - dinamik geometriya tizimlarini taqdim etadi, bu orqali u kompyuterda geometrik konstruksiyalarni Shunday bajarish imkonini beradigan pedagogik dasturiy vositalarni nazarda tutadiki, geometrik ob'ektlardan biri o'zgarganda qolganlari ham o'zgaradi. O'zaro berilgan munosabatlarni saqlab qolish, Ushbu dasturlarning asosiy afzalligi interaktiv va dinamik geometrik chizmalar va modellarni yaratish qobiliyatidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Dinamik geometrik chizmalar - bu nafaqat tasvimi, balki butun algoritmi o'z ichiga olgan geometrik modellardir. Natijada, uning elementlarining pozitsiyasi o'zgarganda, chizma o'zgarishi mumkin, lekin elementlar orasidagi aloqalar o'zgarishsiz qoladi. Shuning uchun talabalar aslida bitta geometrik figura bilan emas, balki ularning kombinatsiyasi bilan shug'ullanadilar.

Interfaol geometrik chizmalar - bu o'qituvchi va talaba tomonidan qurilish vaqtida va qurilishdan keyin o'zgartirilishi mumkin bo'lgan chizmalar bo'lib, bunday chizma orqali o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etish imkonini beradi [2].

Tahlil va natijalar. GeoGebra geometriya, algebra, fizika va boshqa fanlarni o'qitishda foydalanish uchun dinamik rasmlar, chizmalar, modellar yaratish imkonini beradi. Ushbu dasturning asosiy g'oyasi geometrik, algebraik va raqamli tasvirlarning interaktiv birikmasidir. GeoGebra nuqtalar, nurlar, vektorlar, segmentlar va to'g'ri chiziqlardan turli xil dizaynlarni yaratishga imkon beradi, turli xil funktsiyalarning grafiklarini yaratishga imkon beradi, hamda tasvirlarni dinamik ravishda o'zgartirishingiz mumkin bo'ladi. Bir yoki bir nechta parametrlarni o'zgartirish. Shuningdek, u perpendikulyar va parallel chiziqlarni, burchaklarning bissektrisalarini, aylana va tangenslarni qurish imkonini beradi. Ushbu dasturda siz burchaklarni o'lchashingiz, segmentlar uzunligini, ko'pburchaklar va yopiq egri chiziqlarni aniqlashingiz mumkin. Shunday qilib, GeoGebra dasturi tufayli uni geometrik jismlarning xususiyatlarini o'rganish, muammolarni vizual ravishda yechish, teoremlarni isbotlash, tadqiqot o'tkazish va hokazolarda foydalanish foydali bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib Shuni aytish mumkinki, geometriya fanida teoremlarni isbotlashda GeoGebra dasturidan foydalanish qullaylik tug'diradi. Geometriya darslarida asosan teoremlarni isbotlash yoki masalalarni yechishda chizmalar tuzishga e'tibor qaratishga oid bir nechta misollar mavjud. Masalan, berilgan niqtalar orqali piramida qurish.

Bular o'quvchilarda grafik madaniyatni shakllantirishga yordam beradigan va buning natijasida geometriya masalalarini to'g'ri yechish samaradorligini oshiradigan masala bo'yicha to'g'ri va aniq chizma tuzishning ahamiyatiga e'tibor qaratadilar. Bo'shliqlar geometrik figuralarni to'g'ri tasvirlash, qo'shimcha konstruksiyalarni amalga oshirish, qurilgan model yoki chizmani ko'zdan kechira olmaslikda namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. X.A.Raximov "Matemaika darslarida GeoGebra dasturidan foydalanish" uslubiy ko'rsatma. Qarshi-2021.78 s.
2. Дронова Е.Н. Использование программы GeoGebra для решения геометрических задач основного государственного экзамена по математике / Е.Н. Дронова, Д.С. Захарова // Вестник Алтайского государственного педагогического университета. – 2017. – №31. – С. 25-29.
3. Интерактивные геометрические среды [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://habr.com/ru/post/189862/>. – Заглавие с экрана. – Дата обращения 06.04.2020.
4. Обучение геометрии с использованием возможностей GeoGebra : учебнометодическое пособие / О.Л. Безумова, Р.П. Овчинникова, О.Н. Троицкая. – Архангельск : КИРА, 2011. – 140 с.
5. Панферов С.В. Наглядная планиметрия. Учебное пособие для 8 класса / С.В. Панферов, Т.Ф. Сергеева. – Москва : ИЛЕКСА, 2016. – 113 с.
6. Садовничий Ю.В. Методические особенности использования интерактивной геометрической среды GeoGebra при изучении темы «Решение нестандартных уравнений» / Ю.В. Садовничий, Р.М. Туркменов // Вестник РУДН, серия Информатизация образования. – 2015. – №2. – С. 78-85.
7. Сергеева Т.Ф. Основы динамической геометрии / Т.Ф. Сергеева, М.В. Шабанова, С.И. Гроздев. – Москва : АСОУ, 2016. – 152 с.
8. Скафа Е.И. Способы управления эвристической деятельностью учащихся по геометрии / Е.И. Скафа, В.Н. Очерцова, В.В. Коротких // Дидактика математики: проблемы и исследования : Междунар. сборн. науч. работ. – 2018. – Вып.48. – С. 76-83.
9. Ширикова Т.С. Методика обучения учащихся основной школы доказательству теорем при изучении геометрии с использованием GeoGebra / Т.С. Ширикова. – Архангельск : САФУ им. М.В. Ломоносова, 2014. – 250 с.
10. Ю.В.Абраменкова, О.В.Карлина, Особенности применения интерактивной геометрической среды geogebra при изучении геометрии в основной школе. Didactics of mathematics: Problems and Investigations.2020

Низора РАХИМОВА,
Чирчикский государственный педагогический университет исследователь
E-mail: n.raximova@cspi.uz

Профессор ЧПУ По отзыву У.И.Махкамова

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются результаты исследований, данный обзор устанавливает комплексную структуру дидактических возможностей для развития компетенции английского языка у будущих медицинских специалистов. Последующий анализ позволит еще больше уточнить эти стратегии, изучая их относительную эффективность и применимость в различных образовательных контекстах. Целью данного исследования является изучение имеющихся образовательных возможностей для повышения уровня владения английским языком у будущих медицинских специалистов. Посредством изучения различных методов обучения, подходов и ресурсов это исследование направлено на то, чтобы предложить ценную информацию об эффективных стратегиях для преподавателей и учреждений, перед которыми стоит задача вооружить начинающих медицинских специалистов необходимыми лингвистическими навыками.

Ключевые слова: Дидактические возможности, развития компетенции, английский язык, лингвистические навыки, будущие медицинские специалисты.

BO'LAJAK TIBBIYOT MUTAXASSISLARINING INGLIZ TILI KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqola ilmi mavzu bo'yicha tadqiqot natijalarini ko'rib chiqadi, ushbu sharh bo'lajak tibbiyot mutaxassislarida ingliz tili kompetensiyasini rivojlantirish uchun keng qamrovli didaktik imkoniyatlarni tahlil qiladi. Keyingi tahlillar turli ta'lim kontekstlarida ularning nisbiy samaradorligi va qo'llanilishini o'rganish orqali ushbu strategiyalarni aniqlaydi. Ushbu tadqiqotning maqsadi bo'lajak tibbiyot mutaxassislarining ingliz tilini bilish darajasini oshirish uchun mavjud ta'lim imkoniyatlarini o'rganishdir. Turli xil o'qitish usullari, yondashuvlari va resurslarini o'rganish orqali ushbu tadqiqot o'qituvchilar va muassasalar uchun samarali strategiyalar haqida qimmatli fikrlarni taqdim etishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Didaktik imkoniyatlar, kompetentligini oshirish, ingliz tili, lingvistik ko'nikmalar, bo'lajak tibbiyot mutaxassislari.

DIDACTIC OPPORTUNITIES TO DEVELOP THE ENGLISH LANGUAGE COMPETENCE OF FUTURE MEDICAL SPECIALISTS

Annotation

This article examines the results of the research, and the review establishes a comprehensive framework of didactic opportunities for the development of English language competence in future medical professionals. Subsequent analyzes will further refine these strategies by examining their relative effectiveness and applicability in different educational contexts. The purpose of this study is to explore available educational opportunities to improve the English language proficiency of future medical professionals. By examining a variety of teaching methods, approaches, and resources, this study aims to offer valuable insights into effective strategies for educators and institutions tasked with equipping aspiring health professionals with essential linguistic skills.

Key words: Didactic opportunities, competency development, English language, linguistic skills, future medical specialists.

Введение. В эпоху глобальной взаимосвязанности владение английским языком имеет решающее значение для специалистов в различных областях, включая сферу медицины. Поскольку английский язык стал основным средством международного научного общения, от медицинских экспертов все чаще ожидается владение передовыми языковыми навыками для эффективного взаимодействия, сотрудничества и распространения знаний в мировом масштабе. Эта потребность особенно важна для начинающих практикующих врачей в их обучении и образовании, готовя их к работе в системе здравоохранения.

Культурная компетентность включает в себя сочетание знаний, поведения, политики и отношений, которые работают вместе в системе, организации или среди специалистов, обеспечивая успешную межкультурную работу. Оно предполагает понимание интегрированных моделей человеческого поведения, включая язык, идеи, действия, условности, убеждения и организации, внутри различных этнических, социальных, расовых и религиозных групп. Компетентность означает способность человека или организации эффективно действовать в соответствии с культурными обычаями, убеждениями и требованиями пациентов и их сообществ. В ходе исследований были изучены культурные различия в понимании вопросов здоровья среди различных групп населения, например, целостные взгляды коренных народов на здоровье по сравнению с общепринятыми подходами. Кроме того, в исследованиях изучались проблемы общения,

возникающие из-за культурных и языковых различий, особенно среди латиноамериканского населения США [2]. Культурная компетентность имеет решающее значение для сокращения неравенства в доступе к медицинской помощи, а также для повышения качества и эффективности лечения. Его цель – расширить возможности медицинских организаций, систем и практиков по предоставлению медицинской помощи, учитывая культурные особенности. Уважение культурных прав, разнообразия, ценностей, убеждений и ожиданий различных групп населения имеет центральное значение для культурной компетентности. Это требует комплексного подхода на всех уровнях системы здравоохранения, включая системный, организационный, профессиональный и индивидуальный.

Хотя существуют убедительные доказательства, подтверждающие важность культурной компетентности, отсутствует информация о том, как определить наиболее эффективную комбинацию методов, когда и как их правильно применять и как измерять эффективность систем здравоохранения на всех уровнях. Несмотря на широкое внимание в учебниках и журналах, область культурной компетентности с трудом развивается. Многие специалисты не могут подтвердить, что их клиническая практика компетентна с культурной точки зрения. Частично это объясняется благими намерениями, но иногда ошибочными усилиями ученых и исследователей в этой области.

Были предприняты усилия по разработке оценок культурной компетентности, созданию моделей, отражающих ее

ключевые качества, и интеграции фундаментальных концепций в программы обучения. Однако продолжающееся отсутствие внимания и знаний о культурной компетентности в медицинской профессии и программах обучения снижает эффективность работы медицинских работников и подчеркивает необходимость дальнейших исследований. В этом обзоре подчеркивается важность понимания культурной компетентности, включая ее историю, значение и различные модели компетентности. Это предполагает, что возврат к более интегративному подходу, сосредоточенному на самоисследовании и росте, который включает в себя эмоциональное, когнитивное, развитие навыков и поведенческое обучение, может привести к большему признанию и принятию культурной компетентности как мощной силы в медицинском образовании [2].

Литературный обзор. Достижение уровня владения английским языком в медицинском контексте выходит за рамки базовых языковых навыков; он включает в себя специализированную терминологию, тонкое общение и способность ориентироваться в сложной медицинской литературе. Кроме того, медицинские работники сталкиваются с трудностями при взаимодействии с пациентами, коллегами и партнерами по исследованиям, принадлежащими к разным языковым и культурным группам. Таким образом, развитие сильных способностей к английскому языку необходимо не только для клинической практики, но и для успеха в академических и исследовательских мероприятиях в области медицины.

В ходе исследования будут углублены специфические лингвистические требования, с которыми сталкиваются медицинские специалисты, включая владение медицинской терминологией, навыки общения, ориентированного на пациента, а также способность читать, понимать и создавать научные тексты. Кроме того, он будет исследовать использование технологий, обучения на основе моделирования и обучения на основе опыта как потенциальных путей оптимизации овладения языком в контексте медицинского образования. Более того, это исследование будет учитывать значение культурной компетентности в овладении языком для практикующих врачей, признавая решающую роль навыков межкультурного общения в оказании помощи, ориентированной на пациента, и эффективного сотрудничества в рамках различных медицинских групп.

В конечном счете, это исследование направлено на то, чтобы внести свой вклад в существующую базу знаний по языковому образованию в медицинской сфере, предлагая научно обоснованные рекомендации для преподавателей, разработчиков учебных программ и учреждений, занимающихся подготовкой будущих медицинских специалистов для достижения успеха во все более взаимосвязанном глобальном пространстве здравоохранения. Посредством выявления эффективных образовательных возможностей это исследование направлено на содействие развитию медицинских работников, которые преуспевают не только в клинической практике, но и в использовании английского языка как жизненно важного инструмента для профессионального роста и сотрудничества на международной арене.

Приобретение специализированной терминологии и словарного запаса. Очень важно освоить специализированную терминологию и словарный запас медицинского образования. Эффективные методы включают реализацию программ тренировки словарного запаса с учетом контекста, иммерсивного моделирования и модулей интерактивного обучения, все из которых были признаны успешными стратегиями [3].

Методология. Различные учебные подходы к совершенствованию владения английским языком будущих медицинских специалистов, сопровождаемые соответствующими цитатами:

Индивидуальные программы тренировки словарного запаса: Разработать и реализовать специализированные инициативы по тренировке словарного запаса, концентрируясь на медицинской терминологии и языковом применении с учетом контекста [3].

Иммерсивные симуляции: Интегрируйте иммерсивные симуляции, отражающие реальные медицинские сценарии, чтобы предоставить учащимся практический опыт использования английского языка в клинических условиях [4].

Привлечение интерактивных обучающих модулей: Используйте модули интерактивного обучения, вовлекающие

учащихся в активное овладение языком с помощью мультимедиа, ролевых упражнений и тематических исследований [4].

Ролевые сценарии: Проведите упражнения, в которых студенты принимают на себя различные роли в медицинском контексте, чтобы усовершенствовать навыки общения и применять медицинскую терминологию [4].

Стандартизированные встречи с пациентами: Организуйте встречи со стандартизированными пациентами, чтобы обеспечить аутентичную практику клиентоориентированного общения и использования языка [4].

Специализированные коммуникационные семинары: Проводите семинары, направленные на оттачивание коммуникативных навыков, в том числе умелого взаимодействия с пациентами, чуткого общения и четкой передачи медицинской информации [4].

Курсы целостного чтения и письма: Создайте курсы, включающие занятия по чтению и письму, адаптированные к академическим материалам, имеющим отношение к области медицины [5].

Направленные исследования: Назначайте исследовательские проекты, требующие от студентов чтения, анализа и создания академических текстов, связанных с медицинской литературой [5].

Процессы экспертной оценки: Установите процессы рецензирования письменных заданий, чтобы способствовать критическому чтению, пониманию и конструктивной обратной связи среди студентов [5].

Обучение, обогащенное технологиями: Интегрируйте технологические инструменты, такие как виртуальное моделирование пациентов и платформы электронного обучения, чтобы предложить интерактивный опыт изучения языка [6].

Высококачественные симуляторы: Используйте высокоточные симуляторы для реалистичных клинических сценариев, позволяя студентам оттачивать навыки клинического общения в контролируемой среде [8].

Обучение культурным компетенциям: Обеспечьте учебные программы, которые повышают культурные знания и чувствительность, уделяя особое внимание эффективному общению с пациентами из разных слоев общества [8].

Межкультурные семинары: Проводите семинары, посвященные проблемам межкультурной коммуникации в медицинских учреждениях, уделяя особое внимание взаимопониманию культур и эффективному использованию языка [8].

Экспериментальное обучение в клинических условиях: Предоставьте студентам возможности участвовать в клинических ротациях, стажировках и роли наблюдателей в различных медицинских учреждениях для практики английского языка в профессиональном контексте [9].

Среда совместного обучения: Культивируйте совместное обучение посредством групповых обсуждений, анализа случаев и совместных проектов, чтобы стимулировать взаимодействие со сверстниками и овладение языком [10].

Методы обратной связи и оценки: Внедряйте регулярные оценки и предоставляйте конструктивную обратную связь, чтобы помочь учащимся отслеживать прогресс в владении языком и определять области для улучшения [11].

Эти методы обучения предлагают комплексную стратегию развития навыков английского языка у будущих медицинских специалистов, охватывающую различные аспекты владения языком и навыков клинического общения. Каждый подход согласуется с конкретными научно обоснованными стратегиями улучшения результатов обучения.

Обсуждение. В контексте глобального здравоохранения крайне важно уделять приоритетное внимание совершенствованию владения английским языком среди будущих медицинских специалистов. В этом исследовании тщательно изучен ряд направлений обучения, направленных на укрепление лингвистической компетентности у начинающих специалистов здравоохранения. Выявленные методы включают специализированное обучение терминологии, иммерсивное моделирование, интерактивные учебные модули, сценарии ролевых игр, стандартизированные встречи с пациентами, коммуникационные семинары, интегрированные курсы чтения и письма, управляемые исследования, процессы экспертной оценки, обучение, основанное на технологиях, высокоточное обучение, симуляторы, обучение культурным компетенциям, межкультурные семинары, экспериментальное обучение в

клинических условиях, среда совместного обучения, а также методологии обратной связи и оценки.

Ключевое открытие этого исследования касается эффективности контекстно-зависимых программ тренировки словарного запаса в облегчении усвоения медицинской терминологии. Смит и др. подчеркивают значимость этих программ, подчеркивая их роль в расширении способности учащихся умело общаться в клинических условиях [3]. Эти программы предоставляют учащимся целенаправленный и целенаправленный подход к овладению специализированным языком, необходимым в медицинской сфере.

Кроме того, иммерсивное моделирование стало ценным инструментом, позволяющим учащимся получить практический опыт использования английского языка в клинических сценариях. Смит и др. выступают за интеграцию аутентичных медицинских ситуаций для создания подлинной среды обучения, позволяющей студентам применять языковые навыки в контексте [3]. Такой подход не только улучшает знание языка, но и способствует развитию навыков клинического общения.

Интеграция технологий в изучение языка, предложенная Джафари и Амини, предоставляет учащимся динамические возможности заниматься английским языком в интерактивных и мультимедийных условиях [6]. Виртуальное моделирование пациентов и платформы электронного обучения служат ценными ресурсами для повышения уровня владения языком. Эти технологии предлагают учащимся захватывающий опыт и немедленную обратную связь, что еще больше способствует овладению языком.

Кроме того, обучение культурным компетенциям и межкультурные семинары играют ключевую роль в подготовке будущих медицинских специалистов к эффективному общению с пациентами из разных слоев общества. Бетанкур и др. подчеркивают важность понимания и уважения культурных различий во взаимодействии в сфере здравоохранения [8]. Включая обучение культурным компетенциям, преподаватели дают учащимся навыки, необходимые для оказания помощи, ориентированной на пациента, с учетом культурных особенностей.

Обучение на основе опыта в клинических условиях, включая ротацию, стажировки и роль наблюдателя, предоставляет учащимся неоценимые возможности практиковать английский язык в профессиональном контексте. Дорнан и др. подчеркивают важность личного опыта в развитии языковых

навыков в аутентичной медицинской среде [9]. Этот подход не только повышает языковую компетентность, но и вселяет уверенность в учащихся, когда они ориентируются в реальных клинических взаимодействиях.

Совместная учебная среда и взаимодействие со сверстниками были признаны эффективными стратегиями овладения языком. Бауд и др. подчеркивают преимущества совместных дискуссий, анализа ситуаций и совместных проектов в поощрении взаимодействия между коллегами и обеспечении конструктивной обратной связи [10]. Эти мероприятия не только способствуют языковому развитию, но и способствуют созданию сообщества, готовящегося к сотрудничеству и поддержке.

В конечном счете, включение методов обратной связи и оценки играет жизненно важную роль, позволяя учащимся отслеживать свой прогресс в владении языком и определять области, требующие улучшения. Эпштейн и др. подчеркивают важность последовательных оценок и конструктивной обратной связи в процессе овладения языком [11]. Эти подходы дают учащимся возможность взять на себя ответственность за развитие своего языка и активно участвовать в усилиях по его совершенствованию.

Заключение. В современной глобализованной среде здравоохранения знание английского языка имеет важное значение для будущих медицинских специалистов. Поскольку английский язык служит основным средством международного научного дискурса, медицинские работники должны обладать продвинутыми языковыми навыками, чтобы эффективно общаться, сотрудничать и распространять знания. В этом обзоре литературы рассматриваются дидактические возможности, доступные для повышения уровня владения английским языком у будущих медицинских специалистов. Он включает в себя педагогические подходы, методологии и ресурсы, направленные на оснащение будущих практикующих врачей необходимыми лингвистическими инструментами.

Подводя итог, можно сказать, что это исследование подчеркивает широкий спектр учебных возможностей, доступных для развития владения английским языком у будущих медицинских специалистов. Интегрируя эти методы, преподаватели могут разработать комплексный и индивидуальный подход к языковому образованию, в конечном итоге вооружая учащихся лингвистическими навыками, необходимыми для успеха в глобализованной среде здравоохранения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Методика обучения иностранным языкам (учебное пособие для студентов Института математики и механики им. Н.И. Лобачевского по направлению «педагогическое образование (с двумя профилями подготовки)»). – Казань, КФУ, 2016. – 189с.
2. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9638640/>
3. Smith, J., et al. (2015). Enhancing medical English for internships: An innovative blended learning course. *Journal of Educational and Instructional Studies in the World*, 5(5), 7-12.
4. Ha, J. F., et al. (2018). Teaching bedside manner to medical students. *Journal of Education and Health Promotion*, 7, 137.
5. Brown, C., & Goldstein, L. (2016). Developing academic reading and writing skills for English language learners in English-medium universities. *Studies in Self-Access Learning Journal*, 7(1), 44-58.
6. Jafari, S., & Amini, M. (2017). The impact of technology-assisted language learning on EFL: A study of Iranian learners. *CALL-EJ Online*, 18(2), 19-39.
7. Kneebone, R. (2015). Simulation and transformational change: The paradox of expertise. *Academic Medicine*, 90(3), 291-293.
8. Betancourt, J. R., et al. (2003). Defining cultural competence: A practical framework for addressing racial/ethnic disparities in health and health care. *Public Health Reports*, 118(4), 293-302.
9. Dornan, T., et al. (2016). Experience based learning (ExBL): Clinical teaching for the twenty-first century. *Medical Teacher*, 38(10), 1033-1038.
10. Boud, D., et al. (2001). *Peer learning in higher education: Learning from and with each other*. SRHE and Open University Press, London.
11. Epstein, R. M., et al. (2015). Assessment in medical education. *New England Journal of Medicine*, 375(25), 2493-2494.
12. Sarsenbaeva Z. CROSS-CULTURAL INTERPRETATION OF SYMBOLS IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE //Евразийский журнал технологий и инноваций. – 2023. – Т. 1. – №. 10. – С. 146-149.
13. Sarsenbaeva Z. COMPARING LINGUISTIC DEVICES IN ENGLISH AND UZBEK NON-REALISTIC WORKS //Молодые ученые. – 2023. – Т. 1. – №. 15. – С. 32-34.
14. <https://library.ziyonet.uz/ru>

UDK:370 153:155.5(075)

Nodira RAXMATOVA,
Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi
Tel: (90) 7330770
E-mail: n.i.raxmatova@gmail.com

Psixologiya fanlari doktori (DSc) B.Jo 'rayev taqrizi ostida

KREATIV FIKRLASH RIVOJLANISHI-PSIXOLOGIK FENOMEN SIFATIDA

Annotatsiya

Mazkur maqolada kreativ ishlash ko'nikmalarini faol shakllantirish, kreativ fikrlashning kasbiy muhitdagi shaxsiy va kasbiy ahamiyatli xususiyatlari, malakasi va samarali ta'lim hamkorligining variativligini ta'minlash masalalari batafsil yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Kreativlik, rivojlanish, psixologik ko'nikma, kreativ fikrlash, fenomen.

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ-КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Аннотация

В данной статье представлена современная трактовка вопроса формирования креативного мышления у будущих учителей начальных классов. Также в статье перечислен ряд психологических особенностей, определяющих формирование творческого мышления, проведен сравнительный анализ.

Ключевые слова: Начальный класс, креативность учащихся, психологическое воздействие, креативное мышление, психологическая характеристика.

DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING-AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Annotation

This article presents a modern interpretation of the issue of the formation of creative thinking in future primary school teachers. Also, the article lists a number of psychological features that interpret the formation of creative thinking, and a comparative analysis is carried out.

Key words: Elementary grade, student creativity, psychological impact, creative thinking, psychological trait.

Bugungi kunda kreativ fikrlash tushunchasining aniq ta'rifining to'raligicha ishlab chiqilmaganligi muammoga dialektik nuqtai nazardan yondashuvni talab qiladi. Shu maqsadda fikrlash, kreativ fikrlash, kreativ fikrlashni shakllantirish tushunchalariga mualliflik ta'riflari keltirildi: fikrlash – shaxs bilish faoliyati jarayoni bo'lib, voqelikni bevosita va umumlashgan holda aks ettirish bilan xarakterlanadi. Fikrlash fanlararo tadqiqotlarni, majmuaviy fanlarni o'zida mujassamlashtiradi; kreativ fikrlash – fikrlashning yuqori pog'onalaridan biri bo'lib, izchillik, ketma-ketlik asosida fikrlarning bog'lanishini bildiradi va shaxs ijodiy faolligining muhim qirrasini o'zida aks ettiradi; kreativ fikrlashni shakllantirish – yaxlit tizim sifatida ta'limning maqsadi, o'qituvchi faoliyati, o'quvchi faoliyati, ta'lim natijasi, ta'lim mazmuni, shakl, metod va vositalarni o'z ichiga qamrab oladi. Bu keltirilgan ta'riflar shaxsda mazkur sifatlarni tarkib toptirish demokratik va insonparvar jamiyatning faol a'zosi shakllantirishga imkon beradi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida mantiq elementlarini o'qitish muhim ahamiyatga ega. Shundan kelib chiqib, mantiq elementlarini o'qitishning sifat va samaradorligini oshirish, uning o'qitish mazmunini takomillashtirish fanlarni mantiq elementlarini qo'llab o'qitish metodikasini takomillashtirishni taqozo qiladi. Mazkur masalaning hal qilinishi bilan bog'liq vazifalarni amalga oshirish doirasida pedagogika oliy ta'lim muassasalarining mantiq elementlari o'quv mazmuni, o'quv dasturlari, adabiyotlar va sohaga oid ilmiy tadqiqotlar o'rganildi va tahlil qilindi, tajribali o'qituvchilar bilan suhbatlar olib borildi, o'qituvchi va talabalarning fikr-mulohazalari o'rganildi.

Kreativ bilim va ko'nikmalarining tegishli majmui kreativ savodxonligining mazmuni sifatida qaraladi. Talabalarning kreativ savodxonligi rivojlanishi o'z-o'zidan, ya'ni maxsus uyushtirilgan, maxsus reja va tizimsiz turli fanlarni o'rganish jarayonida, boshqariladigan, maxsus uyushtirilgan, maqsadga muvofiq - mantiqni o'rganishni nazarda tutgan tegishli kurslar doirasida sodir bo'lishi mumkin.

T.A.Kondrashenkovaning ta'kidlashiga ko'ra kreativ bilimlarning shakllanishi biror fanning asosiy mazmunini o'rganish jarayonida o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Ko'plab psixologlarning tadqiqoti o'qitish jarayonida taffakurning kreativ amallarini maxsus o'zlashtirish ob'ekti sifatida qarash maqsadga muvofiq ekanligi ko'rsatilgan". Bu holatda asosiy oliy ta'lim fanlarining maqsadlaridan biri talabalarning kreativ va umumkreativ bilimlarini shakllantirishdan iborat bo'lishi lozim.

Ta'lim sohasida ro'y bergan o'zgarishlar, barcha fanlar extiyojlari, mantiq elementlarini o'qitish sohasidagi mutaxassislarining fikrlari asosida: mantiq elementlari pedagogika oliy ta'lim muassasalarida maxsus o'rganish predmeti bo'lishi; mantiq elementlari pedagogika oliy ta'lim muassasalarida kengroq xolda berilishi; mantiq elementlari qisman emas, balki ta'lim tizimining barcha bosqichlarida uzviy ravishda o'rganilishi maqsadga muvofiq.

A. Savenkov talabalarida kreativ fikrlashni rivojlantirishning quyidagi tamoyillarini sanab o'tadi:

- muammoni qo'yish va uni yechishning divergent va konvergent tiplarini qo'llash, ya'ni fikrlashda o'quv mashg'ulotlarini olib borish bir tekisda emas,

- balki masalada muammoning qo'yilishini rivojlantirib borish;

- o'quv materiali oxirgi muhim axborotlar bilan yangilanganligi muammoning qo'yilishi va yechilishini uzluksiz rivojlantirib borish;

- o'quvchining kreativ fikrlashi doirasining kengayib borishi bilan uning o'z bilim va ko'nikmalarini amaliyotda qo'llay olish malakasining uyg'unligi;

- o'quvchi o'z hatti-harakatlari, amaliyotida yangi bilimlarni o'zlashtirganligini ifodalay olish;

- intellektual tashabbus ko'rsata olish va masalani yechishda chamalay olishni bilish;

- bunda «intellektual tashabbus»- o'quvchining turli o'quv va ijodiy masalalarning yechilishida muammoni chuqurroq ko'ra olishga, original va muqobil yechimlarni topishga mustaqil ravishda intilishida namoyon bo'ladi;

- konformizmga yo'l qo'ymaslik, ya'ni noto'g'ri yechimga olib keluvchi g'oya va holatlarni yo'q qilish;

- g'oyalarni tahlil qilishda tanqidiy yondashuv qobiliyatlarini shakllantiriladi;

- muammoni chuqurroq tadqiq qilishga intilish;

- o'quv-biluv faoliyatida hurfikrlilikka erishish, ya'ni muammoni tadqiq qilishda va yechishda mustaqil izlanishga erishish;

- individuallashtirishga erishish - ta'lim jarayonida ishtirok etayotgan o'quvchilarning shaxs sifatlarini rivojlantirish va har bir o'quvchini jaryonning sub'ekti sifatida o'zini to'la namoyon eta olish uchun sharoit yaratish;

- muammoli vaziyat hosil qilish – o'quvchilar o'rtasida muammoli vaziyat hosil qilishni o'ylab topish va yo'naltira olish.

L.M.Perminova Shunday ta'riflaydi: "Zamonaviy jamiyatda talabalar qisqa vaqt ichida, dunyo va atrof muhit o'zgarishlari haqida

umumlashtirilgan bilimlarni puxta o'zlashtirishlari lozim. Binobarin, o'quvchilarda kreativ tafakkurini rivojlantirish avvalambor, ularda samarali fikrlash operatsiyalarini shakllantirish va muammoli vaziyatlarda masalalarning oqilona yo'llarini topish kabi kompetensiyalarni tarkib toptirish, bugungi kun bo'lajak pedagoglari oldida turgan asosiy vazifalardan biridir"[1].

Tadqiqotchi E.A.Alyabeva o'zining "5-8 yoshli bolalarda o'yin orqali kreativ fikrlash va nuqtani rivojlantirish" mavzusidagi ilmiy maqolasida yozishicha, kreativ fikrlash usullarini shakllantirish o'quvchilar kognitiv faoliyatining bir turi hisoblanadi. Shuningdek, kreativ fikrlashning rivojlanishi juda spontan (to'satdan) tarzda sodir bo'ladi. Aksariyat o'quvchilar tafakkurning asosiy xususiyatlarini nafaqat o'rta maktabda, balki oliy o'quv yurtlarida ham o'rganmaydilar[2]. Muallifning bunday qarashlari o'z-o'zidan, 1-jadval

Tafakkur tezligi va tafakkur egiluvchanligi hamda lokus nazorat darajasi so'rovnoma ko'rsatkichlari (Styudentning t-mezoni bo'yicha)

Shkalalar	Guruhlar	M	Standart og'ish (Sigma)	t-statistika
Eksternal lokus nazorat	Tajriba guruhi	14	12,25	2,84***
	Nazorat guruhi	22	19,14	
Internal lokus nazorat	Tajriba guruhi	22,28	20,84	3,54**
	Nazorat guruhi	16,15	14,65	
Tafakkur tezligi	Tajriba guruhi	24,70	23,25	4,64*
	Nazorat guruhi	18,38	16,35	
Tafakkur egiluvchanligi	Tajriba guruhi	22,90	18,21	4,49*
	Nazorat guruhi	17,56	15,94	

Izoh: *p≤0,05

Bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirish texnologiyasini takomillashtirish Shuni ko'rsatadiki, tafakkur tezligi va tafakkur egiluvchanligi hamda lokus nazorat darajasi so'rovnomalari ko'rsatkichlari birinchi shkala ya'ni eksternal lokus nazorat bo'yicha 14-22 va ahamiyatlilik darajasi (2,84***) miqdor bilan yuqori ko'rsatkichni tashkil etgan. Keyingi shkala internal lokus nazorat 22,28-16,15 bilan, farq esa (3,54**) o'rtachadan yuqorini tashkil etgan. Tafakkur tezligi shkalasi 24,70-18,38 daraja bilan, o'zaro farq (4,64*) o'rtacha natijani aks ettirgan. Oxirgi shkala tafakkurning egiluvchanligi esa 22,90-17,56 va ahamiyatlilik darajasi (4,49*) miqdor bilan o'rtachani namoyon qilgan.

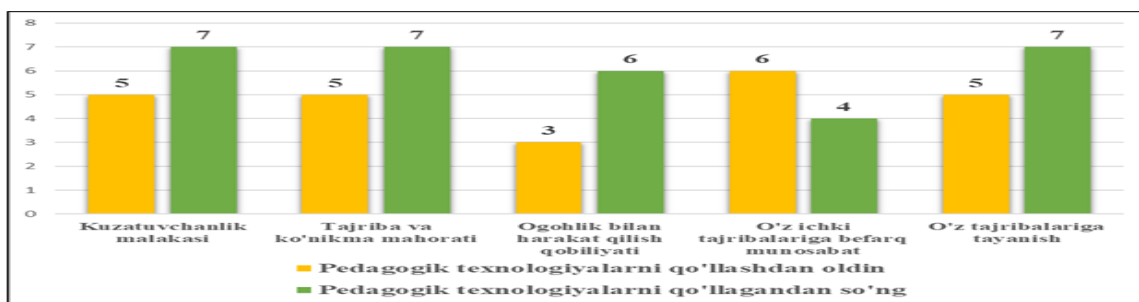
Bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirish texnologiyasini takomillashtirish asosiy tamoyillari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- maqsad sari intiluvchanlik;
- uzluksizlik;
- faollik;

o'quvchilarning kreativ tafakkurini rivojlantirish masalalarini o'z vaqtida tezkor hal etish hamda uni didaktik jihatdan takomillashtirish ishlari zaruratini yanada oshiradi.

Boshqalar qatorida pedagog Y.V.Veselovskyaning so'zlariga ko'ra, o'quvchilarning fikrlashidagi xatolikni payqash, ushbu xatolarning sababini aniqlay olish, fikrlashdagi ketma-ketlikni to'g'ri shakllantirish, fikrlash tizimidagi maxsus operatsiyalar kabi masalalar, hozirgi kunda yangi pedagogik bilimlarga muhtoj sanaladi[3]. Darhaqiqat ushbu ta'rifga ko'ra, o'qitish amaliyoti alohida didaktik muammo hisoblanadi. Ammo hozirda jahon pedagogik amaliyotida, mazkur muammoni hal qilishning ayrim tendensiyalari paydo bo'ldi. Ulardan biri bu – o'qitish jarayonida rasmiy jihatga ko'proq e'tibor berishdir.

- tezkorlik;
- bo'lajak o'qituvchi kreativ fikrlashini shakllantirish imkoniyati, zarurati va shart-sharoitlari;
- bo'lajak o'qituvchi kreativ fikrlashini shaxsning subyektiv va obyektiv jihatlari;
- bo'lajak o'qituvchi kreativ fikrlashini shakllantirish maqsadi;
- bo'lajak o'qituvchi kreativ fikrlashini shakllantirish tuzilmasi;
- bo'lajak o'qituvchi kreativ fikrlashini shakllantirish vazifalari;
- bo'lajak o'qituvchi kreativ fikrlashini shakllantirish tamoyillari;
- bo'lajak o'qituvchi kreativ fikrlashini shakllantirish metodologiyasi;
- bo'lajak o'qituvchi kreativ fikrlashini shakllantirish vositalarini tashkil etish.

1-rasm. Kreativ fikrlash darajasi so'rovnomasining pedagogik texnologiyalarni qo'llashdan oldin va keyingi natijalari

Tadqiqotdan olingan natijalar Shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlash darajasini o'rganishga doir so'rovnoma ko'ra, shaxsning kreativ fikrlash so'rovnomasining pedagogik texnologiyalarni qo'llashga qadar va pedagogik texnologiyalarni qo'llagandan so'ng o'zgarishlar ijobiy ravishda farqli natijalarni aks ettirgan.

Xulosa. Kreativ fikrlash – bu meta mazmundagi fanlararo tushuncha sanalib, uni tabiatini, rivojlanish qonunlarini asoslovchi nazariyalari ko'proq pedagogika va psixologiya sohasida amalga oshirilgan tadqiqotlarda o'z aksini topgan. Kreativ fikrlash – bu shaxsning mavjud bilimlar bilan aniq xulosa chiqarish uchun harakat qiladigan va asoslilik, izchillik kabi xususiyatlari bilan ajralib turadigan aqliy jarayondir.

ADABIYOTLAR

1. Перминова Л. М. Логико-дидактический подход к обучению // Педагогика. 2004. № 1. – С.18-25.
2. Алябьева Е. А. Игры для детей 5-8 лет: развитие логического мышления и речи / Е. А. Алябьева. – М.: Сфера, 2010. – С.63.
3. Веселовская Е.В. Педагогическая диагностика логического мышления учащихся: Автореф. дис. . канд. пед. наук. Вологод. гос. пед. ун-т, 2002. – С.13.
4. К.Д.Ушинский. Избранные труды. В 4 книгах. Книга 4. Человек как предмет восприятия. Опыт педагогической антропологии (продолжение) / К.Д. Ушинский. - М.: Дрофа, 2005. – С.124.

Raup RUZIYEV,
Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, f.-m.f.n.
E-mail: ruziyevraup2@gmail.com

TATU professori, f.-m.f.d A.Sh.Muxammadiyev taqrizi asosida

DIDACTIC CHARACTERISTICS OF A MULTIMEDIA EDUCATIONAL ENVIRONMENT WHEN DESIGNING LESSONS BASED ON DIGITAL TECHNOLOGY MEANS

Annotation

This article examines the features of a multimedia educational environment and the optimal use of information and communication technologies (ICT) aimed at realizing the psychological and pedagogical goals of training and education in the development and formation of the skills of a future teacher.

is studied as a process of providing methodology and practice.

Key words: Education, digital technologies, multimedia, networks, Internet, didactics, programming, visual, design.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ПРИ ПРОЕКТИРОВАНИИ УРОКОВ НА ОСНОВЕ СРЕДСТВ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В данной статье рассмотрены особенности мультимедийной образовательной среды и оптимальное использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), направленных на реализацию психолого-педагогических целей обучения и воспитания в развитии и формировании умений будущего учителя.

Ключевые слова: Образование, цифровые технологии, мультимедиа, сети, Интернет, дидактика, программирование, визуал, дизайн.

RAQAMLI TEXNOLOGIYA VOSITALARIGA ASOSLANGAN DARSLARINI LOYIHALASHDA MULTIMEDIA TA'LIM MUHITINING DIDAKTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchining mahoratini oshirish va shakllanishida multimedia ta'lim muhitining o'ziga xos xususiyatlari hamda ta'limni axborotlashtirish ta'lim va ta'limning psixologik-pedagogik maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) optimal foydalanish metodologiyasi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, raqamli texnologiya, multimedia, tarmoq, Internet, didaktika, dasturlash, vizual, loyihalash.

Kirish. Uzluksiz ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchiga aniq ta'lim maqsadlariga erishish va ularning faol kognitiv faoliyatini ta'minlashga qaratilgan ko'p bosqichli raqamli texnologiya vositalariga asoslangan darslarini loyihalash uchun keng imkoniyatlar yaratilib berilmoqda.

Bundan asosiy maqsad nafaqat zamonaviy qarashlarni umumlashtirish emas, balki birinchi navbatda raqamli ta'lim muhitida ta'lim strategiyalari, ta'limning asosiy modellarini tavsiflashga qaratilgan.

Har qanday ta'lim texnologiyasining muvaffaqiyati uning texnologik vositalar bilan qanchalik yaxshi jihozlanganligiga bog'liq.

Bugungi kunda raqamli texnologik vositalarning eng ommalashgani multimedia didaktikasi texnikasi bo'lib, bu tushuncha nafaqat yangi atama, balki u ta'limni o'ziga xos innovatsion mazmun bilan to'ldirmoqda. Shuningdek, multimedia texnologiyalarining oldingi avlod didaktik vositalardan farqli o'laroq nisbatan afzalligi yaqqol ko'rinish turibdi: shaxsiy kompyuter boshqa multimedia qurilmalari bilan birgalikda o'quv jarayonining barcha bosqichlarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan universal texnik o'qitish vositasidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'qituvchilar va ta'lim muassasalari bitiruvchilarini raqamli vositalarning didaktik imkoniyatlarini batafsil o'rganmasdan turib, o'qitish va nazorat qilishning elektron ta'lim vositalaridan shoshqaloqlik bilan foydalanishdan ogohlantirish o'rinlidir. Puxta o'ylangan didaktik tizim, agar tegishli dasturiy ta'minot va texnik vositalar tomonidan qo'llab-quvvatlanmasa, samarali bo'lmaydi va bu ta'lim sifatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu borada xorij olimlaridan A.A.Osin [1], G.K.Selevko [2], A.Monosova [3], Andersen Bent B., Brink K. van den [4] kabilarning tadqiqotlarida ta'lim muassasalarining talablarini avtomatlashtirilgan ta'lim tizimlari – o'quv, uslubiy, axborot va kompyuter texnikasi bilan ta'minlashning funksional bir-biriga bog'langan quyi tizimlari eng yaxshi qondirishi ta'kidlab o'tilgan.

Shuningdek, zamonaviy maktabni turli innovatsiyalarsiz, jumladan, ta'lim jarayonini pedagogik va axborot texnologiyalarisiz tasavvur etib bo'lmastligi, umumiy ta'lim maqsadlaridan aniq natijalarga o'tish bo'lajak o'qituvchidan o'z ishida texnologik jihatdan ilg'or bo'lishni talab qiladi. Belgilangan maqsadlarga erishish yo'llarini topish - ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish yo'lidir kabi

fikrlar, multimediali ta'lim muhiti imkoniyatlari respublikamiz olimlaridan U.Sh. Begimkulov[6], B.G'.Qodirov[7], Z.D.Rasulova[8], M.H.Lutfillayev[9], A.A.Omonov[10], A.I.Tillayev[11] kabilarning ilmiy tadqiqot ishlarida keltirilgan.

Shunday qilib, raqamli texnologiya vositalari bo'lajak o'qituvchini o'quv ma'lumotlarining tarjimonidan multimediali didaktik ishlanmaning yaratuvchisiga, birinchi navbatda tegishli darajadagi dasturiy ta'minotni o'zlashtirgan holda vizual, eshitish va bosma ma'lumot manbalarini ulash va tahrirlash orqali multimedia darslarini tashkil etuvchisiga aylantiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'limni axborotlashtirish ta'lim sohasini, ta'lim va ta'limning psixologik-pedagogik maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) samarali foydalanish metodologiyasi va amaliyoti bilan ta'minlash murakkab ko'p bosqichli jarayondir. Bu ta'lim tizimining barcha tarmoqlari va darajalariga ta'sir qiladi. Texnologik infratuzilmadagi sifat o'zgarishlari AKTning ta'lim jarayoniga muqarrar integratsiyalaShuvini va Shu asosda axborot-ta'lim muhitini (IEE) shakllantirishni belgilab beradi.

Ma'lumki, har qanday ta'lim texnologiyalari malum bir ishlab chiqarish mezonlarga javob berishi kerak. Jumladan, ular:

- tizimlilik (jarayonning mantiqiyliqi, yaxlitliqi, uning barcha qismlarining o'zaro bog'liqligi);
- nazorat qilish imkoniyati (maqsadni belgilash, rejalashtirish, loyihalash jarayonni ishlab chiqish, bosqichma-bosqich diagnostika, natijani tahlili uchun turli xil vositalar va usullarni qo'llash imkoniyati);
- takrorlanuvchanlik (har qanday o'qituvchi tomonidan takrorlash qobiliyati);
- samaradorlik darajasi (rejalashtirilgan natijaga erishish kafolati).

Ushbu loyihalash mezonlarga rioya qilish bo'lajak o'qituvchilarning o'z mahoratini oshirish va shakllanishi, faoliyatning optimalligi va samaradorligiga intilishi bilan ajralib turadigan yangi fikrlash tarzini rivojlantirishga asos bo'ladi.

Natijada, faoliyat muhitini o'zgartiradigan har qanday yangilik o'zining rivojlanish dasturlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilishini hisobga olib, o'qituvchi multimedia darsida asta-sekin

axborot ta'lim muhitining barcha imkoniyatlaridan foydalanishi, o'z amaliyotiga asta-sekin yangilarini kiritishi kerak.

Shu bilan birga, har bir fanning o'qitilishida va amaliyotga qo'llanilishida multimedia ta'lim muhiti o'ziga xos xususiyat va xususiyatlarni beruvchi, bir qator fanlar nuqtayi nazaridan qaralishi mumkinligini ishlab chiqish va ishlatish samaradorligini ma'lum bir tekshiruvdan o'tkazishga imkon beradi.

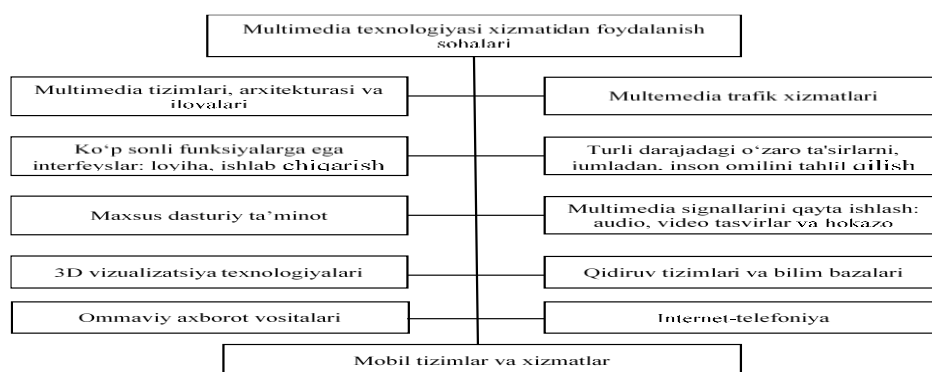
Multimedia ta'lim muhitini tushunish birinchi navbatda ta'lim, ta'lim va shaxsiy rivojlanish jarayonini amalga oshirishga qaratilgan. AKT va multimediadan foydalanishga asoslangan muhit yagona axborot-ta'lim muhitining quyi tizimidir. Shu bilan birga, uning mazmuni to'rtta blokni aks ettiradi: maqsadli qiymat; axborot-bilim; dastur-strategik; texnologik. Multimedia ta'lim muhitining asosiy vazifasi ochiq tizimlar (tarmoqlar, Internet, AKT, multimedia ta'lim resurslari) orqali sub'ektlarning tashqi dunyo bilan o'zaro ta'siri va foydalanuvchilarga xavfsizlik va erkinlikni ta'minlashdir.

Multimedia ta'lim muhitining xususiyatlarini tushunishda psixologik jihatlar undan foydalanish bilan bog'liq multimedia didaktik vosita sifatida aqliy, mnemonik va ijodiy faoliyatning yangi shakllarini keltirib chiqaradi. Texnologiya multimediani kompyuter va boshqa axborot texnologiyalarining kombinatsiyasi sifatida ko'rib chiqadi. Yagona axborot maydoni matn, statik va dinamik grafika, video, audio, fotografiya, kino va telekommunikatsiyalarni

birlashtirgan multimedia ilovalari orqali texnik nuqtai nazardan shakllanadi. Yaniy, multimedia foydalanuvchi tomonidan turli kiritish qurilmalari (klaviatura, ko'rsatgichlar, sichqoncha) orqali boshqarilishi mumkin bo'lgan interaktiv muhitni yaratadi.

Multimedaning umumiy kontsepsiyasi ostida grafik va tovushni amalda birlashtirishga imkon beruvchi texnik vositalar va dasturlar to'plangan. Bunday mahsulotlarning bir nechta turlari mavjud. Streaming video tahrirlash dasturlari oddiy shaxsiy kompyuterda raqamli filmlar yaratish imkonini beradi. Bunday plyonkalar matn, fotosurat va raqamli videoni bitta videoklipga yig'ish va turli effektlar (masalan, bir kadrda ikkinchisiga silliq o'tish) yordamida amalga oshirilishi mumkin. Interaktiv multimedia ilovalarini ishlab chiqish vositalari o'quv kurslari yoki multimedia kompakt diskleri uchun dasturiy ta'minot qobiqlarini ishlab chiqish imkonini beradi. Alohida, interaktiv filmlar yaratish va ularni Internetga joylashtirish imkonini beruvchi dasturlarni aytib o'tish kerak.

Hozirgi vaqtda multimedia texnologiyasi 20 dan ortiq xizmatlarni o'z ichiga oladi, ular yuqori sifatli multimedia muhitini, shu jumladan ta'lim maqsadlarida yaratish imkonini beradi. Jumladan, eng mashhur xizmatlardan foydalanish sohalariga quyidagilarni keltirish mumkin(1-rasm).

1-rasm. Multimedia texnologiyasi xizmatidan foydalanish sohalar

Multimedia ta'lim muhitining texnologik ko'rinishi undagi yangi multimedia obyektlari va muhitlarini loyihalash imkonini beradigan texnikalar majmuasiga asoslanadi. Ayni paytda pedagogik amaliyotda uchta jiddiy muammo yuzaga keladi. Birinchidan, bo'lajak o'qituvchining axborot va ta'lim muhitida mavjud multimedia vositalarining texnik xususiyatlarini aniq tushunish kerak.

Ikkinchidan, multimedia axborotni an'anaviy aloqa vositalariga qaraganda ancha intensiv ravishda uzatadi. Bu Shuni anglatadiki, qaysi multimedia komponentlari berilgan o'quv topshirig'iga mos kelishini tushunish kerak.

Uchinchidan, har qanday multimedia vositasi o'quv mahsuloti sifatida muqarrar ravishda bo'lajak o'qituvchining maqsadlaridan(motivlari, ehtiyojlari va istaklari) tashqari, ishlab chiqaruvchining g'oyalari va maqsadlarini ham o'z ichiga oladi.

Axborot texnologiyalari ta'lim jarayonining shartlaridan tashqari, harakat algoritmlari, usullari va usullarini qo'llashni talab qiladi. Eslatib o'tamiz, multimedia darslarini tashkil etishda o'qituvchi zarur elektron texnik vositalar va jihozlarni to'g'ri tanlay olishi kerak.

Yangi ishlab chiqarish vositalari kasbiy takomillashtirishning yangi maqsadini anglash va ta'lim muassasalarini axborotlashirish sharoitida shaxsning mentalitetini shakllantirishga va rivojlanishiga olib keladi. Shunday qilib, multimediadan foydalanish o'z-o'zidan maqsad emas, balki shaxsning evolyutsion rivojlanishi, uning o'zgaruvchan jamiyatga samarali va qulay integratsiyalashuvining zarur elementidir.

Tahlil va natijalar. Shunday qilib, bir qator olimlar o'z tadqiqotlarida raqamli texnologiyalardan ayniqsa multimediadan faoliyat vositasi sifatida foydalanish aqliy, mnemonik va ijodiy faoliyatning yangi shakllarining paydo bo'lishini bildirishini ko'rsatib o'tishgan.

Kundalik amaliyot axborot jamiyati sharoitlari bilan bog'liq holda ta'lim faoliyatining tarixiy rivojlanish tamoyillarini yanada rivojlantirishni talab qiladi. Buning natijasida, multimedia ta'lim muhitining texnologiyasi, ochiqligi va axborotga boyligi bilan ajralib turadigan ta'lim rivojlanishining hozirgi bosqichida o'quvchi va o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirish fenomeni namoyon bo'ladi.

Barcha sanab o'tilgan xususiyatlar ijodiy faoliyat va muammolarni hal qilish bilan bog'liq kognitiv jarayonlarni ta'minlaydi.

Talaba mavzudan mavzuga chiziqli yoki chiziqli bo'lmagan tarzda yoki bu ikki strategiyani birlashtirgan holda o'tishi mumkin. Ixtisoslashgan multimedia vositalari talabning ishini boshqarishi, axborot va ta'lim qobig'ida har bir shaxsning natijalari va individual xatti-harakatlarini qayd etishi mumkin. Multimediani o'quv vositalarini o'zlashtirishning asosiy sxemasi pedagogik harakatlarni mantiqqa bo'ysundirishdan iborat.

Bo'lajak o'qituvchining axborot texnologiyalarini o'zlashtirishining dastlabki bosqichida multimedia vositasi yoki resursi o'quv faoliyatining predmeti bo'lib, uning davomida vositaning ishlashi to'g'risidagi bilimlar olinadi, o'zaro aloqa qilish tillari va usullari o'rganiladi va mehnat ko'nikmalariga ega bo'ladi. Keyingi bosqichda ushbu multimedia resursi har qanday ta'lim yoki kasbiy muammolarni hal qilish vositasiga aylanadi.

Aynan mana shu assotsiatsiya, raqamli ta'lim vositalari va o'qituvchini bog'laydi, samarali ta'lim olishga qaratilgan yaxlit ta'lim tizimini tashkil qiladi. Bilimlarni o'zlashtirish haqida gapirishga imkon beradigan o'quv faoliyatining barcha asosiy bosqichlaridan o'tadi: motivatsiya, maqsadni belgilash, mavzuning aniqligini o'rganish, yangi bilimlarni umumlashtirish, birlamchi ko'nikmalarni egallash, nazorat qilish, takrorlash va o'rganish.

Shunday qilib, bo'lajak o'qituvchilarning AKT kompetentsiyasining uzluksiz rivojlanishi turli xil uslubiy harakatlarga, multimediani dars rejasiga integratsiyalashning turli usullariga tayyor bo'lishni nazarda tutadi. Biz taklif etayotgan uslubiy tizim, yangi multimedia vositasini joriy etishda bo'lajak o'qituvchining o'z oldiga qo'yadigan uslubiy vazifalari sifatida keltirilgan.

Xulosa va takliflar. Hozirda raqamlashtirish jarayoni inson hayotining deyarli barcha sohalariga kirib kelmoqda, shu jumladan ta'lim texnologiyalari va amaliyotlariga kirib borishi, bu Shuni anglatadiki, bugungi kunda bizga mutlaqo yangi - raqamli va universal kompetensiyalarga ega bo'lgan kasbiy ta'lim va ta'lim tizimini tayyorlash talab etiladi. Hamda, raqamli o'rganish natijalarni sanab

o'tish imkonini beradi yangi individual talabning va butun guruhning yutuqlari va qiyinchiliklarini tezda tahlil qilish qobiliyatini belgilaydi.

Shunday qilib, raqamlashtirish sharoitida ta'lim jarayonini tashkil etishdagi o'zgarishlarning ma'nosi uning pedagogik samaradorligini oshirishdan iborat. Bunga, birinchi navbatda, ta'limni

individuallashtirish - barcha uchun yagona va umumiy ta'lim jarayonini, ikkinchi tomondan, shaxsiy ta'lim ehtiyojlari va talablarini hisobga olgan holda qurilgan ta'lim yo'nalishlari to'plamiga aylantirish orqali erishish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Osin A.A. Образовательные электронные публикации и ресурсы /www.ict.edu.ru/ft/002354/osin6.pdf
2. Selevko G.K. Педагогические технологии, основанные на информационно-коммуникативных средствах. М., 2005 год.
3. Monosova A. Техники и техники визуализации // URL: www. hrm.ru/priemy-i-tehniki-vizualizacii-v-prezentacii-chast-1.
4. Andersen Bent B., Brink K. van den. Мультимедиа в образовании.М., 2007 год.
5. Шаронин Ю.В. (2019). Цифровые технологии в высшем и профессиональном образовании: от личностно ориентированной smart-дидактики к блокчейну в целевой подготовке специалистов / Ю.В. Шаронин // Современные проблемы науки и образования. -№ 1.
6. Begimkulov U.Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. -T.: Fan, 2007.
7. Qodirov B.G'., Begimkulov U.Sh., Abduqodirov A.A. "Axborot texnologiyalari". Elektron darslik. 2002 y.
8. Rasulova Z.D. Дидактические основы развития у будущих учителей креативного мышления. European science, vol. 51, no. 2-2, pp. 65-68.
9. Lutfillayev M.H., Fayziyev M.A. Multimediyali elektron darsliklarda o'qitish metodikasi // Uzluksiz ta'lim. -Toshkent, 2002. -№4. -B. 79-81.
10. Omonov A.A., Rasulov U.M. Raqamli ta'lim ishtirokchilari kompetentligi oshirish muammolari (2022). Pedagogics international research journal, 2(1), 150-153. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5919934>
11. Tillayev A.I. Raqamli va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda multimedia dasturiy vositalaridan foydalanish. Academic Research in Educational Sciences, 4(4), (2023). P. 512-518.

Dilshodbek SAMATOV,
Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.b.f.d.
E-mail: dilshodbek.samatov.86@mail.ru

ADPI professori A.Egamberdiyev taqrizi asosida

DIDACTIC PRINCIPLES OF TEACHING PHILOSOPHY IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATION

Annotation

This article will talk about the didactic principles of teaching philosophy, the content of the lecture and theoretical issues of the organization of the lesson. The need to adhere to didactic principles as rules in the process of teaching and reading. It is scientifically theorized that they are intertwined, that the rules for the effective organization of the teaching and reading process are based on long-term experience. Didactic principles are revealed based on the fact that the teacher serves as a guide to his activities, and when taken separately, on the support of the principle of intelligibility. Teaching is also a complex process of its own, and it is stated that it is carried out not only according to the requirements of state educational standards, but also based on the requirements and proposals of students and professors.

Key words: Philosophy, didactics, concept, principles of didactics, educational process, Organization of the educational process, educational system, teaching, forms of teaching, teaching methodology, modular, modular teaching, modular teaching technology

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФСКИХ ДИСЦИПЛИН В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются дидактические принципы преподавания философских дисциплин, содержание лекционного занятия и теоретические вопросы организации урока. Необходимость соблюдения дидактических принципов как правил в процессе обучения и обучения. Научно анализируется, что они взаимосвязаны, что правила эффективной организации процесса обучения и обучения основаны на многолетнем опыте. Дидактические принципы раскрываются на основе того факта, что они служат ориентиром деятельности учителя, а в частности поддерживают принцип понятности. Также было заявлено, что обучение представляет собой сложный процесс, который будет осуществляться не только в соответствии с требованиями государственных образовательных стандартов, но и исходя из требований и предложений студентов и преподавателей.

Ключевые слова: Философия, дидактика, понятие, принципы дидактики, учебный процесс, организация учебного процесса, система образования, обучение, формы обучения, методика обучения, модульное, модульное обучение, технология модульного обучения.

PEDAGOGIK OLIY TA'LIMDA FALSAFA FANINI O'QITISHNING DIDAKTIK TAMOYILLARI

Аннотация

Mazkur maqolada falsafa fanini o'qitishning didaktik prinsiplari, ma'ruza mashg'uloti mazmuni va darsni tashkil etishning nazariy masalalari haqida so'z boradi. Didaktik tamoyillarga o'qitish va o'qish jarayonidagi qoidalar sifatida rioya qilinishi zarurligi. Ular bir-biriga bog'lanib ketganligi, o'qitish va o'qish jarayonini samarali tashkil qilish bo'yicha qoidalar uzoq vaqt davomidagi tajribaga asoslanganligi ilmiy taxlil qilinadi. Didaktik tamoyillar o'qituvchi faoliyatining yo'l-yo'rig'i sifatida xizmat qilishi, alohida olganda esa tushunarlik printsiplari qo'llab quvvatlash asosida ochib berilgan. Shuningdek o'qitish o'ziga xos murakkab jarayon bo'lib, u nafaqat davlat ta'lim standartlari talablariga, balki talabalar va professor-o'qituvchilarning talab va takliflaridan kelib chiqqan holda amalga oshirilishi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Falsafa, didaktika, tushunchasi, didaktikaning tamoyillari, o'quv jarayoni, o'quv jarayonini tashkil etish, ta'lim tizimi, o'qitish, o'qitishning shakllari, o'qitish metodikasi, modul, modulli o'qitish, modulli o'qitish texnologiyasi

Kirish. Mamlakatimizda hozirgi paytda yoshlarga ta'lim va tarbiya berishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim-tarbiya hamisha jamiyat taraqqiyotining asosi bo'lgan. Chunki, inson jamiyatdagi barcha munosabatlar, aloqalarning markazida turadi. Globallashtiruv jarayoni inson va uning ilmiy-ma'rifiy potentsialini ijtimoiy taraqqiyotning hal qiluvchi omiliga aylantirdi. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi uchun globallashtiruv jarayoni xosdir [1]. Innovasion texnologiyalar taraqqiyotining ilg'or natijalarini qo'llash, yuqori darajadagi texnika texnologiyalardan foydalanish bilan bir qatorda, eng muhimi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash bu boradagi muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Milliy ta'limning raqobatbardoshligini ta'minlash muammolari ko'p jihatdan kadrlarning bilimi, malakasi, ko'nikmasiga bog'liq. Kelajakda erishishimiz lozim bo'lgan buyuk maqsadlarga yetishish uchun eng avvalo yuqori malakali, zamon talabiga javob beradigan mutaxassis kadrlar tayyorlashimiz kerak.

Barchamizga ayonki, yurtimizdagi har qaysi inson, har qaysi oilaning eng ezgu orzu-maqsadlari, hayotiy manfaatlar, avvalambor, uning farzandlari timsolida namoyon bo'ladi, ro'yobga chiqadi. Albatta, bu borada yurtimizda ulkan ishlar qilinmoqda va ular amalda o'zining ijobiy natijasini bermoqda. Mamlakatimizda qabul qilingan yangi taxrirdagi "Ta'lim to'g'risidagi qonun" bo'yicha butun ta'lim tizimi isloh qilinadi ekan, asosiy diqqat ana shunday saviyadagi kadrlar tayyorlashga qaratilgan. Yoshlar tarbiyasi hamda ularni tarbiyalashda ta'lim tizimining naqadar ahamiyatga egaligi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning ushbu "Inson manfaatlarini hamma narsadan ustun" deb nomlangan oddiy va aniq-ravshan

tamoyilni amalga oshirish ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan demokratik davlat va adolatli jamiyat barpo etishdan iborat [2].

Bilimdon mutaxassis kadrlarni tayyorlash, inson salohiyatini yuzaga chiqarish esa har jihatdan ustozlarga, ularning bilimdonlik bilan o'qitish jarayonini tashkil qilishi va dars berishiga bog'liq. Shuning uchun ham o'quv jarayonini tashkil etish, talabalarning chuqur bilim olishiga yordam beruvchi o'quv uslublarini qo'llashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Hozirgi davrda o'quv jarayonini tashkil etish o'qituvchidan faqat chuqur bilimgina emas, balki pedagogik mahoratga ega bo'lishlarini, dars berishning turli metodlarini bilishni hamda o'z ustida tinmay ishlashni talab qiladi. Oliy ta'lim muassasasining, ayniqsa, pedagogik yo'nalishdagi oliygohning talabalari esa falsafiy fikrlashnigina emas, keng doiradagi falsafiy muammolarni aniqlash, tahlil qilish, ijtimoiy rivojlanish tendentsiyalariga baho berish, bu o'zgarishlar kelajakda qanday natijaga olib kelishi mumkinligini his qila bilishi, ko'z oldiga keltira bilishni o'rganishi zarur. Buning uchun esa falsafani chuqur bilish talab qilinadi. Murakkab donishmandlik dunyosini aks ettiruvchi bu fanlarni o'rganish uchun to'g'ri metod tanlash muhim ahamiyatga ega [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'qituvchining bilimi pedagogik mahorat bilan qo'shilgandagina o'quv jarayonini samarali tashkil etish mumkin. Buning uchun o'quv jarayonini tashkil etishning turli metodlari va ularni qo'llashni bilish kerak. Dars o'tishda to'g'ri metod tanlanmasa, nazariy jihatdan o'qituvchining bilimi yuqori bo'lishidan qat'iy nazar, kutilgan natijani bermaydi. Falsafani o'qitish metodikasi aynan ana shu maqsadga qaratilgan [4]. U falsafani

o'rganish metodlari va uni dars jarayonida qo'llash yo'llarini o'rgatadi.

Metodika va didaktika uzviy bog'liqdir. Metodika deganda bilish faoliyatining shakllari va metodlari majmui haqidagi fan tushuniladi. Bu fan didaktikaning bo'limidir. Didaktika (yunon didaktikos o'qitadigan, o'rgatadigan) – pedagogikaning bilim olish, ta'lim va tarbiya nazariyasiga oid sohasi [5]. U talabalarning bilim olish, o'zlashtirish va ko'nikmalar hosil qilish jarayoniga xos ta'lim prinsiplari, uslublari va o'quv jarayonini tashkil qilishga oid hamma masalalarni o'rganadi. Didaktika “nima?” va “nima uchun?” o'qitish kerak degan savollar bilan Shug'ullansa, metodika esa u bilan uzviy bog'liq holda “qay tarafdin?” va “nimalar yordamida o'qitish?” lozim masalalari bilan Shug'ullanadi.

Didaktika va metodikaning maqsadi: ta'lim berish, o'qitish, o'rgatishni amalga oshirishdir. Didaktika termini dastlab XVII asrda chex pedagog olimi Ya.A. Komenskiy tomonidan ishlatilgan. U “Buyuk didaktika” asarida (1657-yil) didaktikaning asosiy masalalarini ishlab chiqqan [5]. XIX asr o'rtalaridan pedagogikaning alohida sohasi sifatida o'rganila boshlandi. Hozirgi kunda O'zbekistonda didaktika sohasi avvalgi erishilgan yutuqlarni saqlab qolgan holda yangiliklar bilan boyitilib, yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Mamlakatimizda didaktikaga tarbiyadan alohida holda qaratilmaydi. U yoshlarni tarbiyalashdagi umumiy maqsad va vazifalardan kelib chiqadi. Yoshlarga ta'lim berish jarayoni jamiyat taraqqiyoti, fan-texnika taraqqiyoti, jamiyatning o'z oldingi o'quv maqsadi bilan chambarchas bog'liq. Ta'lim va tarbiyaning mazmuni, maqsadining o'zgarishi didaktika prinsiplari, uslublari va tashkiliy shakllarining ham o'zgarishiga, rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Barcha fanlarni o'rganishda didaktik prinsiplar muhim o'rinni tutadi. Didaktik prinsiplar dars mazmuni va darsni tashkil etishga tegishlidir. Didaktik tamoyillarga o'qitish va o'qish jarayonida qoidalar sifatida rioya qilinishi zarur. Ular bir-biriga bog'lanib ketadi, quyidagi prinsiplar o'qitish va o'qish jarayonini samarali tashkil qilish bo'yicha qoidalar bo'lib, ular uzoq vaqt davomidagi tajribaga asoslangan [6].

Dars berish metodi atamasi bilan birgalikda, odatda, o'qitish, dars berish uslubi atamasi ham tez-tez ishlatib turiladi. Dars berish metodikasining predmeti, bu dars o'qitish jarayonidir. “Metod” atamasi yunoncha “methodos” tadqiqot yoki bilish yo'li, nazariya, ta'limot so'zidan kelib chiqqan bo'lib tadqiqot yo'li, haqiqatga intilish, bilish, harakat qilish yo'llari, kutilayotgan natijaga erishish usuli ma'nosi anglatadi. Metod deganda voqelikni amaliy yoki nazariy o'zlashtirish usullari tushuniladi. Faoliyatning turli jabhalarini o'rganishni qamrab olgan holda ilmiy bilish va uning usullari metodikaning asosiy yo'nalishidir. Unda ta'lim va tarbiya berish usullari asosiy o'rinda turadi. Odatda metodika deganda ilmiy bilish faoliyatining shakllari va metodlari majmui haqidagi fan tushuniladi. Bu nazariy jihatdan qo'yilgan maqsadga yetish, haqiqatni, reallikni, faoliyatni nazariy yoki amaliy bilish, o'rganishning usullari yoki yo'llari majmuidir [6].

Pedagogik amaliyotda, an'anaga muvofiq, o'quv tarbiyaviy maqsadlarga erishish uchun qo'llanilayotgan, tartibga solingan faoliyat usuli metod deb tushuniladi [7]. Bunda o'qituvchining o'qitish faoliyati usullari bilan o'qituvchining o'qish faoliyatining usullari bir-biriga bog'liqligi ta'kidlanadi. O'qitish metodi quyidagicha tavsiflanadi:

o'qitishning maqsadi;

o'zlashtirish usuli;

o'quv jarayoni qatnashchilari (professor-o'qituvchi, talaba)ning o'zaro munosabati.

O'qitish metodikasi tushunchasi quyidagicha tavsiflanadi:

a) pedagogning o'qitish usullari va talabaning o'qish usullari hamda talabaning professor-o'qituvchi bilan o'zaro bog'langanligini;

b) o'qitishdan ko'zlangan maqsadga erishish bo'yicha hamkorlikda ishlashning o'ziga xosligi, ya'ni, o'qitish metodlari belgilangan maqsadga yetish uchun ta'lim vazifalarini hal etishda professor-o'qituvchi va talabaning hamkorlikdagi faoliyatidir. Metod jarayonning o'zagi, rejalashtirilgan maqsadni yakuniy natija bilan bog'lovchi bo'g'in. “Maqsad – mazmun – metodlar – shakllar o'qitish vositalari” tizimidagi rollarni aniqlovchidir.

Ta'lim metodlari bir tomondan, ob'ektiv xarakterga ega bo'lib, qaysi pedagog qo'llashidan qat'i nazar, doimiy amal qiladigan mustahkam qonun-qoidalar bilan bog'liq. Ular barcha didaktik qoidalar, qonunlarning talabi hamda maqsadlarning doimiy komponentlari, o'quv faoliyatining mazmuni, shaklini ifodalaydi [5]. Ikkinchi tomondan, sub'ektiv xarakterga ega bo'lib, u pedagog shaxsi, o'quvchi talabalarning o'ziga xos tomonlari, aniq sharoit bilan belgilanadi. Metodlarning ob'ektiv hamda sub'ektiv xakteri

haqidagi fikrlar xilma-xildir. Metodlarning ob'ektiv xakterini butunlay inkor qilib, uni to'liq sub'ektiv xakterga ega, shuning uchun ham takrorlanmasdir, u har bir pedagogning ijodi tarzida yuzaga chiqadi, degan fikr bildiruvchilardan tortib, uning tamomila aksi bo'lgan, to'la ob'ektiv xakterga ega deydiganlar ham mavjud. Aynan hamma metodlar uchun doimo umumiy bo'lgan ob'ektiv tomoni, didaktika nazariyasi, ko'p holatlarda esa eng yaxshi bo'lgan amaliyot yo'llari tavsiya etiladi.

Tahlil va natijalar. Metodlarning ob'ektiv jihatlarida barcha didaktik qoidalar, qonunlar, tamoyillar, ta'riflar, mazmun butunligining doimiy komponentlari, o'quv faoliyatining shakllariga xos bo'lgan umumiy tomonlar aks etadi. Metodlarning sub'ektiv jihatiga pedagog shaxsi, uning mahorati, ta'lim oluvchilarning o'ziga xosligi va aniq sharoitga bog'liq. Ta'lim berish (didaktika) ning asosiy tamoyillari quyidagilar:

Birinch, faollik tamoyili - inson ta'lim olishining haqiqiy, chinakam mohiyati o'zining aqliy faoliyati natijasida bilimning yangi-yangi sir-asrorlarini mustaqil ravishda anglab olishidir. Talaba o'z harakati bilan fanlarni yaxshiroq o'rganadi va o'zlashtiradi. O'quv jarayonini Shunday tashkil qilish kerakki, ularning o'zlari fanga qiziqsin, uni bilishga harakat qilib, intilsin. Buning uchun o'quvchi talabalar darsga faol qatnashishi lozim.

Ikkinchi, nazariya bilan amaliyotning birligi - nazariy bilim doim amaliyot bilan bog'lanishi lozim. Amaliy ta'lim ham o'z navbatida nazariy bilimlarga asoslangan bo'lishi kerak.

Uchinchi, ko'rgazmalilik – bilimlarni iloji boricha ko'rgazmali va real hayotga yaqin tarzda taqdim etish tilning tushunarililigini va ta'lim jarayonida audiovisual vositalardan foydalanishni, bevosita ish holatida va real ob'ektlarda o'qitishni talab qiladi. Darslar ko'rgazmali qurollar yordamida berilsa, talabalarning o'zlashtirishlari osonlashadi.

To'rtinchi, tushunarlik – o'quv materialining mazmuni Shunday tanlangan va tuzilgan bo'lishi kerakki, o'quvchilar uni o'zlaridagi bilimlar bilan bog'lay olishsin va uni tushunishda qiynalmasin. Ya'ni, o'quv materialining mazmuni, shuningdek, o'qituvchining tili va fikrlarini ifodalash usuli o'quvchi talabaning bilim saviyasiga mos kelishi lozim. Lekin bu ilmiy terminlardan foydalanilmaydi, degani emas.

Beshinchi, namunalardan foydalanish – o'quv materialining mazmunini tushuntirish uchun har doim namunalarni tanlashga harakat qilish kerak. Yaxshi model, amaliyotdan olingan tipik misollar, turlicha mahsulotlar ham olingan natijaning sifati qanday bo'lishini aniq ko'rsatadi.

Oldinchi, ilmiylik – o'quv materialining mazmuni haqiqiy va ilmiy jihatdan tasdiqlangan yoki ilmiy tadqiqotlar asosida sinalgan bo'lishi kerak. Shuningdek, fanning yangi yutuqlari va kashfiyotlarini o'zida aks ettirishi lozim.

Yettinchi, bilimlarni qo'llash – o'quvchi talabalar olgan bilimlarini amalda qo'llay olishi kerak. Shuning uchun bu bilimlar qo'llanilgan va amaliy vaziyatda sinalgan bo'lishi zarur. Bunday amaliy vaziyatlar o'qituvchi tomonidan yaratilishi lozim.

Sakkizinchi, natijalarni mustahkamlash tamoyili – o'qishdagi muvaffaqiyatlar tan olinishi va baholanishi kerak. Bu talaba va o'qituvchi o'rtasida doimiy aloqa bo'lishini talab qiladi. Natijalar esa maxsus “Baholash vaqtlari” da qayd qilinishi kerak.

O'quv jarayonini tashkil qilish va uni boshqarish mashg'ulotlarda qo'yilayotgan maqsadga bog'liq. Bilim olish darajasini tasvirlash uchun AQSh pedagog olimi Benjamin Blum tomonidan 1956-yil e'lon qilingan “Taksonomiya tseley obucheniya” chast 1. “Kognitivnaya sfera” kitobida ta'lim maqsadlarini qat'iy belgilangan mezonlarini ishlab chiqqan [8]. Undan o'tiladigan darsning maqsadini rejalashtirishda, auditoriyada amaliy ish bajarish yoki nazorat ishi uchun savollar, test tayyorlashda foydalanish mumkin. B.Blumning fikricha, bilim olish (kognitiv) darajasi ma'lum ierarxiya tarzida joylashib, har bir bosqich avvalgisiga qaraganda murakkab hamda avvalgi bosqichlarni ham o'z ichiga oladi [5]. Ya'ni bilim har bir yangi pog'onaga ko'tarilar ekan, albatta, avvalgi bosqichni ham takrorlash lozim bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda dars berishning mazmuni Shu fanda mujassamlashgan ob'ektiv reallik bilan aniqlanadi. Metodika (uslubiyat) fanning o'quv jarayonidagi harakati, rivojlanish shaklidir. Fan bilan uni o'qitish o'rtasidagi farq Shundaki, fan bevosita obyektiv reallik bo'lib, uning rivojlanish qonunlarini ifodalash bilan birga, o'quv predmeti sifatida ana shu jarayonni bevosita tasvirlaydi. Umuman olganda, o'qitish, ilm berish obyektiv dunyoni bilishni Shu fan erishgan yutuqlar darajasiga ko'taradi. Fan doimo rivojlanib yangi kashfiyotlar, bilimlar bilan boyib boradi. O'z navbatida, talabalarga bilim berish jarayonida ular ongiga ushbu

kashfiyotlar singdirib boriladi. Ijtimoiy hayotning yangi qirralari, muammolari ularni yechish yo'llarini o'rganish jarayonida beto'xtov chuqurlashib boradi.

O'quv jarayonida yangi metodlar qo'llaniladi, yangi o'quv kurslari kiritiladi. Falsafiy fanlardan dars berishni ma'naviy, nazariy tomondan yuqori bosqichga ko'tarish ko'p jihatdan ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llaniladigan o'quv shakllari, metodlari, talabalarni faylasuf olimlarning ishlarini o'rganishlari darajasiga ham bog'liqdir.

Falsafiy tafakkur talabalarning O'zbekistonning ijtimoiy hayotida yuz berayotgan voqelikka jamiyat taraqqiyoti va jahon miqyosidagi jarayonlar birligi nuqtai nazaridan qarashni o'rganishlari bilan bog'liq. Bozor iqtisodiyotiga o'tishimiz ijtimoiy fanlarning rolini nihoyatda oshishiga olib keldi. O'z navbatida, bu fanlarni o'qitish zamon talabiga javob berishi zarur. Buning uchun esa har bir o'qituvchi o'z ishiga ijodiy yondashishi, o'z ustida tinimsiz ishlab, izlanishi talab qilinadi.

ADABIYOTLAR

1. Davronov Z., Shermuhamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sultonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019
2. Saifnazarov I. Muxtorov A., Sultanov T., Usmonov F. Falsafa. Darslik. – T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot – matbaa uyi, 2021.-424 b.
3. Madayeva Sh. Shermuhamedova N. va boshqalar. Falsafa – o'quv qo'llanmasi. – Toshkent: 2019
4. Shermuhamedova N. Falsafa. – Toshkent: Idris Abdurauf Nashr, 2021.667-b
5. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Innovation ta'lim texnologiyalari. – T.: "Sano standart" nashriyoti, 2015 –81-b.
6. Maxmudova D.M. Muammoli ta'lim texnologiyalari asosida talabalarning kreativ faoliyatini rivojlantirish metodikasi. Ped. fan. dok.... disser. Avtoreferati. –2022.
7. Qaxxarova, M. (2021). Social-spiritual environment of society and spiritual ideal. Oriental Journal of Social Sciences, 32 p.
8. Rulien L.N. Blended learning as an instrument of lifelong education <https://cyberleninka.ru/article/n/blended-learning-as-an-instrument-of-lifelong-education/viewer>

UDK:81'271.2(07)

Zamira SAFAROVA,

Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi katta o'qituvchisi

Tel: +998910761448

E-mail: zamirasafar70@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor O'.Bakirov taqrizi asosida

RUS TILINI O'RGANISH JARAYONIDA O'QUVCHILARNING LINGVOMADANIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOSI

Аннотация

Maqolada umumiy ta'lim muassasalarida rus tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarning lingvomadaniy kompetentligini rivojlantirish muammosi ko'rib chiqiladi. Shaxsga yo'naltirilgan va kommunikativ ta'lim lingvomadaniy kompetensiyani shakllantirishning muhim vositasi sifatida baholangan.

Kalit so'zlar: Lingvomadaniy kompetensiya, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kommunikativ ta'lim, nutq faoliyati, milliy-madaniy o'ziga xoslik, til xulq-atvori.

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматривается проблема развития лингвокультурной компетентности учащихся в процессе изучения русского языка в общеобразовательных учреждениях. Личностно-коммуникативное образование оценивается как важное средство формирования лингвокультурной компетентности.

Ключевые слова: Лингвокультурная компетентность, личностно-ориентированное образование, коммуникативное образование, речевая деятельность, национально-культурная идентичность, языковое поведение.

THE PROBLEM OF DEVELOPING STUDENTS' LINGUISTIC AND CULTURAL COMPETENCE IN THE PROCESS OF LEARNING THE RUSSIAN LANGUAGE

Annotation

The article examines the problem of developing linguistic and cultural competence of students in the process of learning the Russian language in general educational institutions. Person-oriented and communicative education is evaluated as an important means of formation of linguistic and cultural competence.

Key words: Linguistic and cultural competence, person-oriented education, communicative education, speech activity, national-cultural identity, language behavior.

Kirish. O'quvchining kommunikativ va kognitiv ehtiyojlari bilan shaxsiyatiga qaratilgan antropotsentrik ilmiy paradigma g'oyalari zamonaviy til ta'limida madaniyatga yo'naltirilgan yondashuvlarni dolzarblashtirdi. Ular orasida tilni xalq madaniyati bilan bog'lab o'rganishni nazarda tutuvchi lingvomadaniy yondashuv e'tiborga loyiqdir. Ushbu yondashuvdan foydalanish, birinchi navbatda, umumiy o'rta ta'limning Davlat standartida keltirilgan va tillarni o'qitish dasturlarining majburiy tarkibiy qismi bo'lgan ta'limning ijtimoiy-madaniy mazmunini samarali amalga oshirish zarurati bilan belgilanadi.

Mamlakatimizning umumiy ta'lim muassasalarida til o'rganishga lingvomadaniy yondashuvni amalga oshirishning kontseptual asoslarining noaniqligi, lingvomadaniy materiallar bilan tizimli ishning yo'qligi, uslubiy materiallarning etishmasligi o'quvchilarning lingvomadaniy rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Buning sababi rus tilini o'qitish metodologiyasida ko'rsatilgan muammoning ishlab chiqilmaganligi, bu uning ta'lim jarayoniga tatbiq etilmasligi bilan izohlanadi.

Til madaniyatining ko'rinishi, lingvokulturologiyaning asosiy lingvistik birliklari haqida ma'lum bir axborotni saqlash va o'rganish jarayonida namoyon bo'ladi[1]. Madaniyat, urf-odat, tarix haqidagi bilimlarni shakllantirish jarayonida o'quvchilar nutq faoliyatining barcha turlarini rivojlantiradilar, o'quv mashg'ulotlari olib boriladigan til to'liq ochib beriladi.

Tadqiqot muammosi bo'yicha adabiyotlarni tahlil qilish.

Til va madaniyatning o'zaro ta'siri muammosini yechishdagi ilk urinishlar atoli olimlar – antropolog va faylasuf V.Gumboldt[2] va tilshunosi O.Potebniy[3]ning asarlarida o'z ifodasini topgan. V.Gumboldt tilni xalq, millat hayoti bilan uyg'unlashtirgan ilmiy yo'nalish – etnolingvistikaga asos solgan. Uning fikricha, har bir til so'zlashuvchilarning ongi tabiatiga ta'sir qiluvchi individual shaklga ega[2].

O.Potebniya V.Gumboldtning til haqidagi fikrlarini ruhning faoliyati sifatida rivojlantirdi. Buyuk filolog olimni har bir shaxsga,

har bir jamiyatga xos milliy-madaniy ifodada idrok etish yo'li va imkoniyatini xalq tilida ko'rdi[3].

Neogumboldiyachilar E.Sapir va B.Uorflar madaniyat tilda namoyon bo'ladi, tafakkurni til faoliyati mahsuli sifatida idrok etish va til faoliyati orqali fikrni til kategoriyalari va shakllarida shakllantiradigan va amalga oshiradigan madaniyatga asoslanadi[4].

N.I.Jinning qayd etishicha "til madaniyatning ajralmas qismi va uning vositasidir, bu bizning ruhiy haqiqatimiz, madaniyatning yuzi, va milliy mentalitetning o'ziga xos xususiyatlarini ifoda etadi. Til – bu inson oldidagi ong doirasini ochuvchi mexanizm" [5] hisoblanadi.

N.Balandina, V.Doroz, N.Mishatina, L.Sayaxova, L.Xodyakovalar asarlarida umumta'lim muassasalarida til va madaniyat ishlari mazmunining tarkibiy elementlari, o'z ichiga olgan o'quv matnlariga qo'yiladigan talablarning madaniy tarkibiy qismi asoslab ifodalangan[6].

T.B.Mixeevaning fikriga ko'ra, ko'p millatli maktabda madaniy ta'lim muhitini amalga oshirish til o'qituvchisining o'ziga xos metodik kompetentligiga bog'liq va bu fan mazmunidan tashqari, shaxsiy, mavzu, meta-mavzu, funksional va ijtimoiy komponentlar doirasida maktab o'qituvchisining yaxlit pedagogik faoliyatini ham namoyon etadi[7].

Tahlil va natijalar. Ilmiy adabiyotlarda "lingvomadaniy kompetensiya" tushunchasi "tilda aks ettirilgan madaniy qadriyatlarining butun tizimini ideal so'zlovchi-tinglovchi tomonidan bilish", deb talqin etiladi[2; 3; 4];

Til madaniyati, og'zaki va notanish "ma'lumotlarning umumiy normalari, qoidalari va an'analari to'g'risidagi ma'lumotlarni tanlash, o'zlashtirish va qayta ishlash, o'zgartirish va amaliy faoliyatda foydalanish bilan bog'liq bilim, qobiliyat va ko'nikmalarni o'z ichiga olgan shaxsning integral sifati. Ma'lum bir til madaniyati doirasidagi og'zaki muloqot"[3; 103-bet].

Tilni madaniyat hodisasi "madaniy-tarixiy muhit, dunyo lingvistik rasmining milliy o'ziga xosligi, til birliklari ma'nosining milliy-madaniy komponenti sifatida anglash" [8, 29-bet].

Rus tilini o'rganish jarayonini kuzatishlar Shuni xulosa qilish imkonini beradiki, tilshunoslik va madaniyatshunoslik maktablarda ko'pincha etnik madaniyatshunoslik sifatida amalga oshiriladi. O'quvchilarda xalq an'analari, uning o'tmishi haqidagi tasavvurlarini shakllantirishda etnomadaniy ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega ekanligi Shubhasiz. Ammo qoida tariqasida, o'tmishdagi voqelik passiv segmentning so'z boyligi bilan ifodalanadi, bu foydalanishning past chastotasi bilan tavsiflanadi.

Til birliklarining madaniy ma'lumotlari asosan yashirin xarakterga ega bo'lib, u lingvistik ma'nolar orqasida yashiringan, shuning uchun bu bilimlarning o'quvchilarning hissiy va hissiy sohasi bilan bog'liqligi ularning lingvistik va madaniy kompetensiyasini rivojlantirishning muhim shartidir. O'quvchilarni nafaqat "milliy lug'at" yoki "madaniy-milliy voqelik" bilan tanishtirish, balki ularni xalq hayotini idrok etishni tushunishga yaqinlashtirish ham muhim: nega muayyan vaziyatlarda u yoki bu xalq vakillari o'z yo'lini so'zlaydilar, o'zlari kabi his qilishadi va ular kabi harakat qilishadi.

Rus tilni o'qitishda madaniyatlararo muloqotni shakllantirish, aynan yuqoridagi vazifalarni o'quvchilarga o'rgatish, shuningdek, ularni kasbiy yo'nalish doirasida tilning og'zaki va yozma shakllari bilan batafsil tanishtirish, ijtimoiy madaniy muloqot malakalarini rivojlantirish, o'rganilayotgan tilning funksional shakllari va uslublarini, til to'g'risidagi amaliy va nazariy bilimlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

O'quvchilarning madaniyatlararo muloqotga kirish qobiliyatini, lingvomadaniy kompetentligini oshirishda ko'pgina pedagogik mexanizmlardan, interaktiv metodlardan, frazeologizmlardan, xalq maqollaridan foydalaniladi. Nima uchun frazeologik birliklar, metafora, ramzlar va boshqalar o'rganiladi, degan savol tug'ilishi mumkin. Buning sababi, aslida ular xalqning madaniyati va mentaliteti haqida eng qimmatli ma'lumot manbai bo'lib, ularda afsonalar, urf-odatlar saqlanib qoladi.

Mashhur rus tilshunosi B.A.Larin Shunday deb yozgan edi: "Frazeologik birliklar har doim bilvosita xalqning, ijtimoiy tuzumning va o'z davri mafkurasining qarashlarini aks ettiradi. Tafakkur - tongning nuri bir tomchi Shudringda aks etgani kabi inson salohiyati uning aqliy zakovatida aks etadi" [9].

Metafora, ramzlar til birligi ortida turgan unsurlarni, tilning tashqi strukturalarini, ularning chuqur mohiyati bilan bog'lashga imkon beruvchi madaniy fonni ko'rishga yordam beradi.

K.Kramshning fikriga ko'ra, chet tilida madaniyatni o'rgatish ikki asosiy yo'nalishda bo'ladi:

birinchisi, madaniy axborotlarga, statistik ma'lumotlarga, institutsional tuzilmalarga va sivilizatsiya faktlari, adabiyot va san'at klassikalari, savdodagi axborot, oziq-ovqat, yarmarkalar va kundalik hayotning folklorlariga bag'ishlanadi.

ikkinchisi, madaniyatni madaniyatsiz psixologiyasi yoki madaniy antropologiyadan olinadigan, insoniy xulq-atvorning universal toifalari va chet til realiyallarini anglash uchun jarayonlari kiradi [10, 65-bet].

Til va madaniy bilimlarni o'quvchilarning shaxsiy kontekstiga kiritish boshqa madaniyatga nisbatan bag'rikenglik munosabatini shakllantiradi va ona madaniyati hodisalarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Demak, lingvomadaniy kompetensiya – o'quvchilarning o'z milliy tilida mujassamlashtirilgan xalq madaniyati haqidagi bilimlaridan muloqot jarayonida foydalana olish qobiliyati; xalqaro muloqot sharoitida samarali hamkorlik qilish.

Lingvistik va madaniy kompetensiya o'z mazmuniga ko'ra integrativ xususiyatga ega. Uning rivojlanishi barcha asosiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni bilan o'zaro bog'liq bo'lib, xalqning milliy o'ziga xosligi va ruhiy munosabati bilan belgilanadigan til, madaniy, ijtimoiy normalar va ma'naviy qadriyatlar tizimi sifatida til haqidagi har tomonlama bilimlarni o'zlashtirishni nazarda tutadi. Albatta, lingvomadaniy kompetensiyani rivojlantirish uchun zarur bo'lgan madaniy voqeliklar ro'yxatini aniqlash qiyin, shuningdek, tilni his qilish, ushbu tilda so'zlashuvchi xalqning tabiatini tushunish, ayniqsa, umumta'lim maktablari o'quvchilari haqida gap ketganda. Ammo bu kompetensiyani rivojlantirish jarayonining murakkabligi bu yo'nalishdagi ishlardan voz kechishni anglatmaydi. Bunday ishing strukturaviy elementlari birinchi navbatda madaniy tushunchalardir.

Rus tili darslarida madaniy va qadriyat tushunchalari bilan ishlash sinfda faol og'zaki muloqot sharoitida kommunikativ yo'naltirilgan ta'lim tamoyillariga asoslanishi kerak.

Til o'rganish jarayonida o'quvchilarga shaxsiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda qadriyatlar va ularning madaniy konteksti haqida bilim berish, bag'rikeng shaxslararo va xalqaro muloqotni

shakllantirish vazifalarini hisobga olgan holda baholash faoliyati ko'nikmalarini rivojlantirish muhimidir.

Madaniy va qadriyat tushunchalari bilan ishlashda, nafaqat milliy, balki umuminsoniy, umuminsoniy qadriyatlariga ham tayanish kerak, chunki etnik ozchiliklar tillarini o'rganish jarayonida umumiy, birlashtiruvchi elementlarni taqdim etish muhim ahamiyatga ega. dunyoning til, madaniy va milliy xilma-xilligini hisobga olgan holda o'z kommunikativ strategiyalarini aniqlash qobiliyatini rivojlantirish kerak.

Ta'kidlash lozimki, o'quvchilarning lingvomadaniy kompetentligini shakllantirish alohida til faktlarini o'rganishdan lisoniy va madaniy hodisalar: tushunchalar, stereotiplar, obrazlar va boshqalarni tahlil qilishga o'tadi. Natijada, lingvomadaniy kompetensiya, lingvomadaniy birliklarning belgisi o'zaro bog'liq bo'lgan funksional model sifatida taqdim etilishi, ya'ni belgilar tizimi madaniyat haqidagi haqiqiy bilimlar tizimini ochib berishi, unda dunyoning haqiqiy til surati kompetentlik sifatida dunyoning lingvomadaniy manzarasigacha chuqurlashtirilgan holda taqdim etilishi kerak.

Madaniy va qadriyat tushunchalari bilan ishlash, shuningdek, tilshunoslik va madaniyat ishlari, birinchi navbatda, madaniy matnlar asosida amalga oshiriladi, chunki matn til shaxsini shakllantirishning asosiy birligidir. Aynan matn orqali o'quvchi yangi bilim va qadriyatlarni, o'zining va boshqa xalqlarning ma'naviy madaniyatini o'rganish, ularning axloqiy va estetik pozitsiyalarini taqqoslash imkoniyatiga ega bo'ladi. O'quv materialini tanlashda nafaqat til, o'lkaShunoslik, tarixiy faktlarga boy matnlarga, balki o'quvchilarda mazmunni chuqur idrok etish va tushunish qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatini beruvchi matnlarga ham ustuvor ahamiyat berish kerak.

Bular, birinchi navbatda, xalq xarakterining milliy o'ziga xosligini, dunyoqarashini, axloqiy asoslarini aks ettiruvchi pretsedent matnlar: mumtoz va zamonaviy adabiyotning badiiy matnlari, og'zaki xalq ijodiyoti asarlari. Bu matnlar semantikaning milliy-madaniy komponentiga ega bo'lgan til birliklarini o'z ichiga oladi va o'quvchilarning samarali nutq va muvaffaqiyatli xalqaro muloqot qobiliyatini ta'minlovchi kognitiv, ijtimoiy-madaniy, lingvistik bilimlar asosi bo'lib xizmat qiladi.

Madaniy matnlar bilan bunday tizimli ishlash lingvomadaniy kompetensiyani rivojlantirish jarayonining samaradorligiga yordam beradi, bu quyidagilarni o'z ichiga oladi:

tilni xalq madaniyatini ifodalash shakli sifatida anglash;
tildagi so'z va iboralar madaniy ma'noga ega ekanligini, bilish o'zaro tushunish uchun muhim ekanligini anglash;
o'z ona madaniyatiga mansubligini anglash, shuningdek, uning xususiyatlarini boshqalarga tushuntira olish;
tilning milliy-madaniy o'ziga xosligi va til xulq-atvori, til odobi, xalqaro muloqot madaniyatini o'zlashtirish;
madaniyatlararo va lingvistik taqqoslashlar asosida tillar va madaniyatlar xilma-xilligini tushunish;
shaxslararo va millatlararo muloqotda bag'rikenglikni rivojlantirish;

muloqot ishtirokchilarining milliy va madaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali muloqot strategiyalarini belgilash qobiliyati [11].

O'z navbatida, lingvomadaniy kompetensiyaning ushbu tarkibiy qismlari o'quvchilar qobiliyatlarining kognitiv, tahliliy va baholash, ijodiy turlarini aniqlaydi:

Kognitiv ko'nikmalar o'quvchi quyidagilarga ega ekanligini ifodalaydi:

matnlar bilan ishlash jarayonida madaniy axborotni idrok etish va tushunish;
lug'atlarning asosiy turlarini (izohli, sinonimlar lug'ati, antonimlar, frazeologik birliklar va boshqalar) bilish, ular bilan ishlay olish;

tarbiyaviy matnlardan madaniy qimmatli tushunchalarni ifodalovchi so'zlarni topish, ularning umuminsoniy ma'nosi va milliy komponentidan xabardor bo'lish;
nutq odobi qoidalarini bilish [12].

Tahlil va baholash ko'nikmalari o'quvchilarning qobiliyatini aniqlaydi:

semantikaning milliy-madaniy komponentiga ega leksik birliklarni tan oladi va tasniflaydi;

ular asosida antonimik juftliklar, sinonimik qatorlar tuzish, ularga tegishli so'zlarni tanlash, rus tilida ushbu leksik birliklarning aktualShuvini elementar etimologik tahlil, qiyosiy tahlil qilish;

madaniy matnlar bilan ishlay olish (matnlarga savol berish va ularga javob berish, mavzu va asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish, yangi va ma'lum ma'lumotlarni topish, qayta hikoya qilish va hokazo);

asl madaniy matnlarda aks etgan xalqning qadriyat tamoyillari, dunyoqarashi va axloqiy muammolarini aniqlash va tahlil qilish;

o'rganilgan madaniy-qadriyat tushunchalarini o'z ichiga olgan maqol va matallarning ma'nosini tushuntira olish;

turli xalqlar maqollarini qiyoslash, umumiy va milliy o'ziga xoslikni ochib berish;

kommunikativ vaziyatga qarab nutqiy muloqot qoidalaridan (xulq-atvorning ijtimoiy normalari va odob-axloq qoidalaridan) amaliy foydalanish.

Til va madaniy kompetensiyani rivojlantirish kontekstida quyidagi ko'nikmalar ijodiy deb tasniflanadi:

dialoglar, monologlar, shu jumladan, madaniy va qadriyat tushunchalarini bildiruvchi so'zlarni tuzish;

madaniy matnlardagi ma'lumotlar haqida suhbat o'tkazish; matnli ma'lumotlar asosida madaniyatlararo muloqot holatlarini modellashirish;

tegishli sinf uchun dasturda aks ettirilgan madaniy ahamiyatga ega mavzular bo'yicha izchil bayonotlar tuzish.

Lingvomadaniy kompetentlik, xalqaro madaniy kompetentlik, madaniyatlar o'rtasidagi tafovutning til o'rganish va o'qitishdagi ahamiyati, lingvomadaniy kompetentlikning ekstralingvistik jihatlar (dunyoqarash, marosimlar, urf-odatlar, inson a'zolari tili (jestlar), tabular, stereotiplar, ko'pmillatli madaniyatlarda

jamiyatning o'rmi, imidj, ramzlar), lingvomadaniy kompetentlikni shakllantirishda madaniyatga hos hususiyatlarni (salomlaShuv, mulozamatni aks ettirish yo'llari, murojaat qilish yo'llari, idiomalar va hokazo) o'rinli ishlatish, o'zga til madaniyatiga hos jihatlarni o'qitish uchun o'quv materiallari yaratish, mavjudlarini tahlil qilish, moslashtirish malakalarini egallashga yordam beradi.

Bunday darslarda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodi va rus tilini o'qitishga kommunikativ yondashuvdan maksimal darajada foydalanishni talab etiladi. Mashg'ulotlarda darslik va o'quv kullanmalardan tashqari autentik materiallar: audio, video, gazeta va jumallar, internet manbalaridan, interaktiv usullarni qo'llagan holda aqliy hujum, keys- stadi, loyihalar tayyorlash, rolli o'yin, debatlar va prezentatsiyalardan keng foydalaniladi.

Xulosa. Shunday qilib, kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim vazifalari tizimida til va madaniyat ishlarining mazmuni va metodologiyasini ko'rib chiqish kerak. Bunday didaktik yondashuv bilan mahalliy xalq madaniyatining alohida elementlari o'rganilmaydi, xalq madaniyati til kurslari mazmunining eng muhim tarkibiy qismiga aylanadi. Bu o'qituvchiga nafaqat o'quvchilarni o'zlari o'rganayotgan xalq hayotining madaniy voqealari bilan tanishtirish, balki til va nutq birliklarining milliy-madaniy tarkibiy qismlarini ko'rib chiqish, xalq uchun muhim bo'lgan qadriyat yo'nalishlarini ko'rsatish imkoniyatini beradi, tilni o'rganish motivatsiyasining paydo bo'lishiga, millatlararo bag'rikenglikni shakllantirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2011, -С. 200-208.
2. Гумбольдт В. фон. О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие. В кн.: Избранные труды по языкознанию. М., Прогресс, 2000. с. 324,.
3. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. В кн.: Символ и миф в народной культуре. М., Лабиринт, 2000 с.5,.
4. Поляков С.Э. Феноменология психических репрезентаций. — СПб.: Питер, 2011.
5. Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество. - М.: 1998.
6. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание (Избранные работы). - М.: 1977, -С.175-190
7. Михеева Т. Б. Полиэтническая школа и проблемы многоязычия в российском образовании (на примере школ Донского региона) // Учёные записки Забайкальского государственного университета. Серия: Педагогика и психология. 2010. №5. С. 44-50
8. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М.: МГУ, 1976, -С.308.
9. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание (Избранные работы). - М.: 1977, -С.175-190
10. Kramsch, C., Context and Culture in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press. 1993
11. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. -М.: 1959.
12. Хайдеггер М. Время картины мира. Новая технократическая волна на Западе. - М.: 1986, -С. 90-93.

Shohida SODIQOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti Umumiy fizika kafedrasida dotsenti
E-mail: sohidasodikova2@gmail.com

TDTU "Tabiiy fanlar" kafedrasida professori, f.-m.f.d. A.Umarov taqrizi asosida

INCREASING STUDENT'S CREATIVITY IN PHYSICS LECTURES BASED ON MEDIATECHNOLOGIES

Annotation

The article explains the improvement of students' creative activity in physics lectures on the basis of media technologies, as well as the discovery of light dispersion based on Newton's experiments, the phenomena that occur due to the dependence of the refractive index n of the substance on the cyclic frequency ω of the light wave. The electronic theory of dispersion, the interaction of light with matter, and intermodal dispersion, chromatic dispersion, waveguide fiber dispersion, polarized mode dispersion, and the methodology of using integrated media education technologies in its teaching are shown.

Key words: Light intensity, dispersion, normal dispersion, ultraviolet, cyclic frequency, infrared, anomalous dispersion, extinction, extinction coefficient, absorption, scattering, wavelength, dispersion, chromatic dispersion, luminous flux, resonance, Bouguer's law, optical fiber, polarized mode dispersion, media education, creative, integration.

ПОВЫШЕНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ЛЕКЦИЯХ ПО ФИЗИКЕ НА ОСНОВЕ МЕДИАТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье объясняется совершенствование творческой активности студентов на лекциях по физике на основе медиатеchnologies, а также открытие дисперсии света на основе экспериментов Ньютона, явлений, возникающих из-за зависимости показателя преломления n вещества от циклической частоты ω световой волны. Показаны электронная теория дисперсии, взаимодействия света с веществом, интермодальной дисперсии, хроматической дисперсии, дисперсии волноводных волокон, дисперсии поляризованных мод, а также методика использования технологий интегрированного медиаобразования в ее преподавании.

Ключевые слова: Интенсивность света, дисперсия, нормальная дисперсия, ультрафиолет, циклическая частота, инфракрасный свет, аномальная дисперсия, затухание, коэффициент затухания, поглощение, рассеяние, длина волны, дисперсия, хроматическая дисперсия, световой поток, резонанс, закон Бугера, оптическое волокно, дисперсия поляризованных мод, среда образования, креатив, интеграция.

FIZIKA MA'RUZALARIDA TALABALARNING KREATIV FOLIYATINI MEDIATEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Аннотация

Maqolada fizika ma'ruzalarida talabalarning kreativ foliyatini mediatechnologies asosida takomillashtirish, shuningdek, Nyuton tajribalari asosida yorug'lik dispersiyasini kashf etilishi, moddaning sindirish ko'rsatkichi n ni yorug'lik to'liqligining siklik chastotasi ω ga bog'liqligi tufayli sodir bo'luvchi hodisalar tushuntirilgan. Dispersiyaning elektron nazariyasi yorug'likning modda bilan o'zaro ta'siri hamda modal aralash dispersiya, xromatik dispersiya, to'liq o'tkazuvchi tola dispersiyasi, qutblangan moda dispersiyasi, uni o'qitishda integratsiyalashgan mediata'lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Yorug'lik intensivligi, dispersiya, normal dispersiya, ultrabinafsha, siklik chastota, infraqizil, anomal dispersiya, so'nish, so'nish koeffitsiyenti, yutilish, sochilish, to'liq uzunligi, dispersiya, xromatik dispersiya, yorug'lik oqimi, rezonans, Buger qonuni, optik nur tola, qutblangan moda dispersiyasi, mediata'lim, kreativ, integratsiya.

Kirish. Mamlakatimizda mutaxassislar tayyorlashning strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlarini belgilash, pedagogik ta'lim sohasini takomillashtirish orqali talaba kreativ faoliyatini rivojlantirish, yangicha fikrlash, mustaqil faoliyat yuritish, fizika fani o'qituvchilarini tayyorlash sifatini oshirish borasida samarali yaxshilash amalga oshirilmoqda. Jumladan, fizika o'qitishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar, multimedia ta'limi va standart laboratoriya ishlarini bajarishni joriy etish imkoniyatlari kengaymoqda.

Talaba kreativ faoliyatini rivojlantirish fizika ta'limi mazmunida birinchi o'rinda turadi. Shuningdek, o'quv materialining tuzilishi va uni bayon etish metodlari katta ahamiyatga ega. Agar talabani faqat yangi fizik qonunlar bilan tanishtirish lozim bo'lsa, tayyor nazariy xulosalarni berishning o'zi kifoya bo'ladi. Talabani faqat xabar berish emas, balki o'qitish jarayonida uning kreativ faoliyatini rivojlantirish masalasi qo'yiladigan bo'lsa, u holda o'rganilayotgan fizik qonuniyatlar qaysi faktlar asosida yuzaga kelishi va nazariya to'g'riligining namoyish tajriba yordamida tasdiqlanganligini tushuntirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Oliy ta'lim muassasalarida (OTM) fizikadan o'quv dasturida ajratilgan dars soatlari qisqarib bormoqda. Lekin talabalarga berilishi lozim bo'lgan ma'lumotlar miqdori esa keskin o'rtib bormoqda. Demak, mazkur muammoni hisobga olganda, qisqa vaqt ichida talabaga qanday qilib ko'proq ma'lumot berish mumkin, degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu muammoni hal etishda quyidagi asoslardan foydalanildi:

1. O'qitish tizimini generalizatsiyalash, ya'ni asosiy g'oyalarni (qonunlar, nazariyalar va fikrlar) atrofida ikkinchi darajali g'oyalarni birlashtirish yo'li bilan talabalarga fan asoslarini o'rgatish.

2. Talaba kreativ faoliyatini rivojlantirishda asosiy e'tiborni unga bilim berish bilan birga, balki uni mustaqil ta'lim olishga o'rgatishga yo'naltirish. Talaba fizika fani bo'yicha o'z bilimini mustaqil holda oshirib borishi, asosiy e'tiborni 80 minutlik darsdan unumli va samarali foydalanishga qaratish.

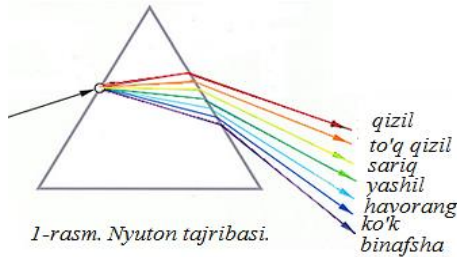
3. Talabaning mustaqil ta'lim mashg'ulotlardan unumli va samarali foydalanishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Talaba kreativ faoliyatini rivojlantirishga oid tadqiqot ishlari xorijlik fizik olimlardan L.John (Yunesko), R.K.Thornton (Amerika), R.K. Hake (Angliya), F.Reif (Amerika), M.St.John (Amerika) va R. Bryantlar (Angliya) tomonidan amalga oshirilgan.

MDH davlatlari olimlari V.A.Fabrikant, V.G.Razumovskiy, V.V.Multanovskiy, E.Ye.Evenchik, N.A.Rodina, A.B.Aynbinder, A.V.Usova, A.I.Bugayev, S.Ya. Shamash va A.K. Kikoin fizika o'qitishda o'quvchining kreativ faoliyatini rivojlantirishga doir ilmiy izlanishlarni olib borganlar.

Mamlakatimiz olimlaridan B.M.Mirzaxmedov, Yu.G'.Mahmudov, S.Mahmudova, N.Turdiyev, M.Jorayev, Sh.M.Kamolxo'jayev, G.Karlibayeva, Yu.Po'latov, S.Q.Qahhorov, M.Qurbonov, H.Jo'rayev, N.M.Shaxmayev va boshqalar tomonidan talaba kreativ faoliyatini rivojlantirish masalasi pedagogik muammo sifatida o'rganilmaganligi maqolaning dolzarbligini belgilab berdi. Shuningdek, talabalarni mediatechnologies asosida o'qitishning ilmiy-metodik ta'minotini takomillashtirish bo'yicha aynan

medita'lim muammolari X.O.Jo'rayev, S.Babadjanov kabi olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ta'lim tizimini zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalar asosida o'qitishning ilmiy-nazariy va metodik asoslari bo'yicha M.M.Aripov, U.Sh.Begimqulov va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.

1-rasm. Nyuton tajribasi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'ruzani quydagi yorug'lik dispersiya qanday ma'noni aglatadi degan muammoli savol? talabalarni ijodiy fikrlashga, bahs-munozaraga chorlaydi. Natijada, Nyuton tajribalar asosida yorug'lik dispersiyasini kashf etganligi, dispersiya lotincha "dispergere" sochmoq so'zidan olinganligi. Umuman, yorug'lik dispersiyasi deganda moddaning sindirish ko'rsatkichi n ni yorug'lik to'liqning siklik chastotasi ω ga bog'liqligi tufayli sodir bo'luvchi hodisalar tushuniladi [1].

Nima uchun oq yorug'lik nurlarga ajraldi degan navbatdagi muammoli savol yuzaga keladi? Xususan, Nyuton tajribasida (1-rasm) prizma tushayotgan oq yorug'lik qizildan binafshagacha rangdagi yorug'liklar, spektrlarga ajralgan. Agar turli moddalardan yasalgan prizmalar tufayli olingan spektrlarni bir-biri bilan solishtirilsa, quydagilar ma'lum bo'ladi:

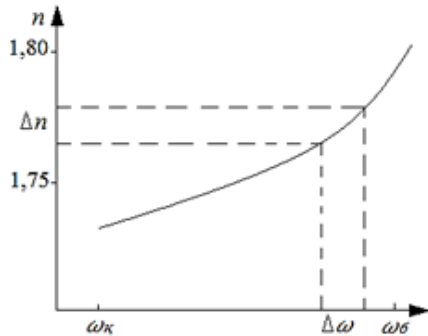
1) bir xil chastotali ($\omega = \text{const}$) nurlar bu prizmalarda turlicha burchaklarga og'adi;

2) bir xil chastotalar intervali $\omega = \omega_2 - \omega_1$ ga mos bo'lgan spektr qismining kengliklari turli prizmalarda turlicha bo'ladi. Bundan, moddalar bir-biridan faqat sindirish ko'rsatkichining qiymatlari bilangina emas, balki sindirish ko'rsatkichining yorug'lik chastotasiga bog'liqlik funksiyasi

$$n=f(\omega) \quad (1)$$

bilan ham farqlanadi, degan xulosaga kelinadi.

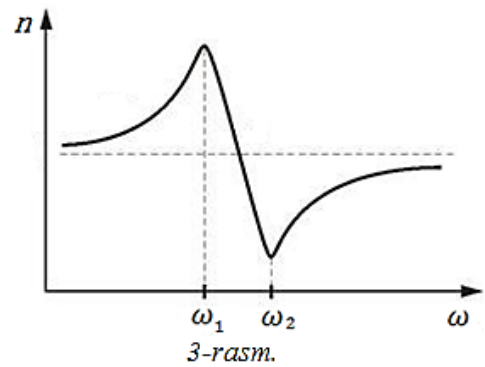
Tushayotgan elektromagnit to'liqlarning chastotalari ortgan sari qanday fizik jarayonlarni kuzatamiz?

2-rasm.

Tushayotgan elektromagnit to'liqlarning chastotalari ortgan sari barcha shaffof moddalarning sindirish ko'rsatkichlari ham monoton ravishda ortib boradi. 2-rasmda shisha uchun n ning ω ga bog'liqligi tasvirlangan. Binafsha nurlar qizil nurlarga nisbatan shishada ko'proq sinishi haqidagi ma'lum fakt rasmida o'z aksini topgan. Biror chastotalar intervali ω da sindirish ko'rsatkichining o'zgarishi n ni karakterlovchi n/ω kattalik dispersiya o'lchovi vazifasini bajaradi. Chastota ortishi bilan moddaning sindirish ko'rsatkichi ham ortib borsa, ya'ni $n/\omega > 0$ bo'lsa, bu moddadagi yorug'likning dispersiyasi normal dispersiya deyiladi. Agar chastota ortishi bilan moddaning sindirish ko'rsatkichi kamaysa (3-rasm) ω_2 dan ω_1 gacha chastotalar intervaliga q.), ya'ni $n/\omega < 0$ bo'lsa, bunday moddadagi yorug'lik dispersiyasini anomal dispersiya deyiladi. Shisha uchun oq yorug'lik sohasining barcha qismlarida normal dispersiya, ultrabinafsha va infraqizil sohalarining ba'zi qismlarida anomal dispersiya kuzatiladi [3].

Dispersiyaning elektron nazariyasi deganda nimani tushunamiz?

3-rasm.

Dispersiyaning elektron nazariyasi – yorug'likning modda bilan o'zaro ta'sirini to'la izohlash uchun moddadagi elektronlarning to'liq xususiyatlarini va yorug'likning kvant xususiyatlarini hisobga olish kerak. Lekin dispersiya hodisasini tushuntirish uchun yorug'likni elektromagnit to'liq deb, modda tuzilishini esa elektron nazariya asosida tasavvur qilish yetarli. Modda tuzilishining elektron nazariyasiga asosan, jism elektronlar va ionlardan tashkil topgan. Ular elektromagnit to'liq ta'sirida to'liq tebranishlariga monand ravishda tebranma harakatga keladi.

Yorug'lik to'liqlarning tebranishlari ($10^{14} - 10^{15}$) Gs intervalda sodir bo'ladi. Elektromagnit maydonning burchak tez o'zgarishini massalari yetarlicha kichik bo'lgan elektronlarga sezishga ulguradi. Shuning uchun yorug'lik to'liqlarning jismga ta'sirini hisoblashda yorug'likning elektronga ta'sirini hisoblash bilan chegaralanilsa bo'ladi. Moddadan elektromagnit to'liq o'tayotganda $-e$ zaryadli har bir elektronga elektr kuch $F_{el} = -eE$ va Lorens kuchi $F_L = -e[\theta B]$ ta'sir qiladi:

$$F = F_{el} + F_L = -eE - e[\theta B] \quad (2)$$

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, Lorens kuchi, elektr kuchdan ming marta kichik. Shuning uchun (2) dagi ikkinchi hadni hisobga olmasa ham bo'ladi. Natijada, elektromagnit to'liqning elektronga ta'sir etuvchi kuchini

$$F = -eE - eE_0 \cos \omega t \quad (3)$$

shaklida ifodalash mumkin. Bunda E_0 – elektromagnit maydon kuchlanganligi E ning amplitude qiymati, ω – to'liqning siklik chastotasi. Birinchi yaqinlashishda (3) kuch atom bilan nihoyat zaif bog'langan eng chetki elektronlarni siljitadi, deb hisoblash mumkin. Lekin bu elektron bilan atomning qolgan qismi orasida o'zaro ta'sirlashuvchi kvazielastik kuch ham mavjudki, u elektronni oldingi vaziyatga qaytarishga harakat qiladi. Bu kuch x siljishga proporsional $F_{qayt} = -kx$. Natijada massasi m , zaryadi $-e$ bo'lgan elektronning tebranishini

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} = -kx - eE_0 \cos \omega t \quad (4)$$

tenglama bilan ifodalash mumkin. Bu tenglamani m ga bo'lib va tebranishning xususiy chastotasi uchun $\omega_0^2 = \frac{k}{m}$ belgilashdan foydalanib (4) quyidagi ko'rinishga keladi:

$$\frac{d^2 x}{dt^2} = -\omega_0^2 x - \frac{e}{m} E_0 \cos \omega t \quad (5)$$

$$\text{Bu tenglamaning yechimi } x = x_0 \cos \omega t \quad (6)$$

ko'rinishda bo'ladi. Bunda x_0 – maksimal siljish. (6) ni (5) ga qo'yib x_0 ning qiymati uchun

$$x_0 = \frac{-\frac{e}{m} E_0}{\omega_0^2 - \omega^2} \quad (7)$$

ifodani hosil qilamiz. Ikkinchi tomondan, elektromagnit to'liq ta'sirida elektronning siljishi tufayli vujudga kelgan atom sistemasini elektr dipol deb tasavvur qilish mumkin. Bu dipolning yelkasi x siljishga teng. U holda maksimal siljish sodir bo'lgan ondagi dipolning elektr momenti $p = -ex_0$ ga teng. Moddaning birlik hajmidagi atomlar sonini N deb belgilasak, qutblanish vektori P ning qiymati

$$P = N \cdot p_3 = \frac{Ne^2 E_0}{\omega_0^2 - \omega^2} \quad (8)$$

Kuchlanganligi E_0 bo'lgan elektr maydondagi modda uchun P ning qiymati mazkur moddaning dielektrik qabul qiluvchanligi ϵ_3 yoki dielektrik singdiruvchanligi ϵ (ular orasida $\epsilon = 1 + \epsilon_3$ bog'lanish mavjud) orqali quyidagicha ifodalanadi:

$$P = \epsilon_3 \epsilon_0 E_0 = (\epsilon - 1) \epsilon_0 E_0 \quad (9)$$

(8) va (9) ifodalarni solishtirsak,

$$\epsilon = 1 + \frac{N}{\epsilon_0} \cdot \frac{e^2}{\omega_0^2 - \omega^2} \quad (10)$$

munosabatni hosil qilamiz.

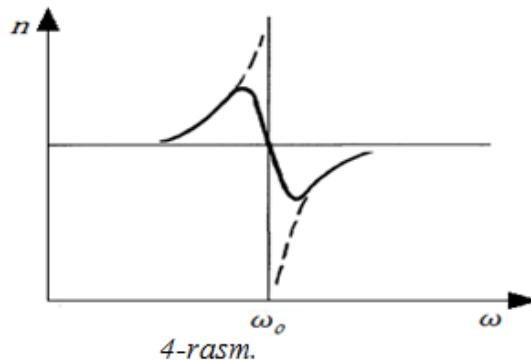
Maksvell nazariyasiga asosan, dielektrik singdiruvchanligi ε , magnit singdiruvchanligi μ bo'lgan muhitda elektromagnit to'liqning tarqalish tezligi $\vartheta = \frac{c}{\sqrt{\varepsilon\mu}}$ ga teng edi. Muhitning sindirish ko'rsatkichi n esa elektromagnit to'liqning vakuumdagi tezligi c ni muhitdagi tezligi ϑ ga nisbati bilan aniqlanadi:

$$n = \frac{c}{\vartheta} = \sqrt{\varepsilon\mu}$$

Ko'pchilik hollarda $\mu = 1$ bo'lgani uchun $n = \sqrt{\varepsilon}$ (11)

ifoda hosil bo'ladi. (10) dan foydalanib (11) ni quyidagi ko'rinishda yoza olamiz:

$$n = \sqrt{1 + \frac{N}{\varepsilon_0} \cdot \frac{e^2}{m \cdot \omega_0^2 - \omega^2}} \quad (12)$$

bu formula asosida hisoblangan n ning qiymatlarini ω ga bog'liqlik grafigi 4-rasmda tasvirlangan. Umuman, muhitning sindirish ko'rsatkichi to'liq chastotasiga monand ravishda ortib boradi. Lekin to'liq chastotasi ω muhitdagi elektr zaryadlar xususiy tebranishlarining chastotalaridan biri ω_0 ga yaqinlashganda n ning qiymati keskin ortib ketadi. ω ning qiymati ω_0 ga yuqori chastotalar tomonidan yaqinlashganda esa n ning qiymati keskin kamayib ketadi. Boshqacha aytganda, ω ning qiymati ω_0 ga yaqin bo'lgan sohada $n = f(\omega)$ funksiya uzilishga ega bo'ladi (4-rasmdagi punktir chiziq). Buning sababi nazariy mulohazalarda tebranma harakatning so'nishini hisobga olinmaganligidir.

Umuman, tebranuvchi jismining muhitdagi ishqalanishi tufayli so'nish sodir bo'ladi. Ko'rilayotgan holda esa "ishqalanish" elektromagnit to'liqning bir qismini muhitda yutilishi tufayli vujudga keladi. Yorug'lik to'liqning elektr maydoni ta'sirida muhit atomlarining elektronlari tebranma harakatga kelib, ikkilamchi to'liqlar manbaiga aylanib qoladi. Ikkilamchi to'liqlar birlamchi to'liq bilan kogerent bo'ladi. Bu to'liqlarning o'zaro interferensiyalashishi natijasida vujudga kelgan to'liq amplitudasi tushayotgan to'liq amplitudasidan farq qiladi. Boshqacha aytganda, elektronni tebratishga sarflangan enegiyaning barchasi ikkilamchi

to'liqlar sifatida, nurlantirilmaydi. Energiyaning bir qismi atomlarning xotik harakat energiyasiga aylanadi. Shuning uchun yorug'lik biror moddadan o'tganda, uning intensivligining kamayishi, ya'ni yorug'likning yutilishi sodir bo'ladi. Yorug'likning yutilishi, ayniqsa, rezonans chastotalar sohasida intensiv bo'ladi. Bu yutilish elektronlar tebranishining amplitudasini cheklaydi. Natijada $n = f(\omega)$ funksiyaning tajribada kuzatiladigan grafigi (4-rasmdagi uzluksiz chiziq) ω_0 atrofida ham uzilib qolmaydi. Ba'zi jismlarda rezonans chastotalar bir nechta bo'ladi. Shuning uchun tushayotgan yorug'likning chastotasi bu rezonans chastotalarga yaqin bo'lganda yutilish keskin ortib ketadi.

Moddadan o'tuvchi yorug'lik intensivligi qanday qonun bo'yicha o'zgaradi?

Umuman, tajribalarning ko'rsatishicha moddadan o'tuvchi yorug'lik intensivligi eksponensial qonun bo'yicha o'zgaradi:

$$I = I_0 e^{-\kappa d} \quad (13)$$

Bu ifodada I_0 – jisimga tushayotgan yorug'likning intensivligi, I – qalinligi l bo'lgan jismdan o'tgan yorug'likning intensivligi, κ – yutilish koeffitsiyenti deb ataladigan va jismining xususiyatlariga bog'liq bo'lgan kattalik. Bu formula (13) 1729-yilda Buger tomonidan aniqlangan. Shuning uchun uning nomi bilan Buger qonuni deb ataladi. Buger qonunidan κ ning fizik ma'nosi kelib chiqadi. Haqiqatan, $l = \frac{1}{\kappa}$ bo'lsa, $I = I_0 / e$ ga aylanadi. Bundan, jismdan o'tayotgan yorug'lik intensivligini ye marta kamaytiradigan qatlamning qalinligiga teskari bo'lgan kattalik yutilish koeffitsientidir, degan xulosaga kelamiz. Jismda yorug'likning yutilish koeffitsiyenti xuddi sindirish ko'rsatkichi kabi, tushayotgan yorug'likning chastotasiga bog'liq [2].

Tahlil va natijalar. Dispersiya optik tolada signallarni uzatish sifatiga ta'sir qiluvchi eng muhim omillardan biri dispersiya hisoblanadi. Dispersiya bu yorug'lik impulsleri oxirlarining cho'zilishi, ya'ni impulslerin kengayishidir. Impulsler kengayib, bir birini qoplaydi, simvollararo buzilishlar yuzaga keladi va qabul qilishda impulsler ketma-ketligidan uzatilgan foydali informatsiyani ajratib bo'lmay qoladi. Dispersiya o'tkazish qobiliyatini kamaytirib, optik tizimlarning ish tezligini chegaralaydi. Dispersiya – impulslerin kengayishi, L uzunlikli kabelning kirish va chiqishidagi impulsler davomiyligining kvadratik farqi sifatida quyidagi formuladan aniqlanadi:

$$\tau(L) = \sqrt{t_{\text{chik}}^2 - t_{\text{kur}}^2} \quad (14)$$

Odatda, dispersiya bir kilometr hisobida me'yorlashtiriladi va ps/km da o'lchanadi. Dispersiyaning modalararo, xromatik, qutblangan moda, material va tola dispersiyasi kabi turlari mavjud.

Xulosa va takliflar. Bu mavzuni o'quvga joriy qilishda kafedrada yaratilgan namoyish tajribalari (yorug'likning to'la ichki qaytish qonuni, shisha tolalarda axborotni uzatish, ikki tomonlama aloqani amalga oshirish), multimediyalangan elektron qo'llanma vositalari asosida muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishga keng imkoniyat ochib beradi [4]. Natijada, talabalarning kreativ faoliyati rivojlanirildi.

ADABIYOTLAR

1. Landsberg G.S. Optika. O'qituvchi-nashriyoti. –T.: 1981. - 943 b.
2. Vlasov I.I., Ptichnikov M.M. Izmereniya v sifrovых setyax svyazi. – M.: Postmarket, 2004. - 432 s.
3. Sodiqova Sh.M., Otajonov Sh., Kurbanov M. Lazerlar va ularning amaliyotdagi o'rni // O'quv qo'llanma. –T.: Innovatsion rivojlanish nashriyoti- matbaa uyi, 2020. -215 b.
4. Vasilyev V.N. Volokonno-opticheskiye svetovodы: uchebnoye posobiye, TUIT, Tashkent, 2002. - 340 s.
5. Qurbonov M. Fizikadan namoyish eksperimentlarining uslubiy funksiyalarini kengaytirishning nazariy asoslari, Monografiya. – T.: Fan, 2008. -116 b.
6. Friman R. Volokonno-opticheskiye sistemy svyazi: Perevod s angliyskogo pod red. N.N. Slepova. – M.: Texnosfera, 2003. - 590 c.
7. Sharupich L.S., Tugov N.M. Opto-elektronika. – M.: 1984.-256 s.

Anora SUBHONOVA,
PhD doctorate student of Uzbek state world languages university
E-mail: subkhanovaanosh@gmail.com

Based on the review of M. Iriskulov associate professor of UzDJTU

PROBLEMS AND SOLUTIONS OF TEACHING ENGLISH TO YOUNG CHILDREN AS A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

The field of teaching English to children is characterized by its dynamic and developing nature, necessitating a comprehensive comprehension of language acquisition, developmental milestones, and efficacious pedagogical approaches. This article is a succinct summary of the fundamental elements associated with the instruction of the English language to young children. The article underscores the need of employing instructional methods that are suitable for the age of the learners. It emphasizes the problems and solutions of teaching English to young children, and the utilization of different effective strategies to actively involve children in the learning process and enhance their enjoyment and interaction.

Key words: Language acquisition, instructional strategies, oral language development, cultural sensitivity, teacher-child interactions, community engagement.

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ДЕТЯМ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА КАК ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Область преподавания английского языка детям характеризуется своим динамичным и развивающимся характером, что требует всестороннего понимания овладения языком, этапов развития и эффективных педагогических подходов. Эта статья представляет собой краткое изложение основных элементов, связанных с обучением английскому языку детей младшего возраста. В статье подчеркивается необходимость использования методов обучения, соответствующих возрасту учащихся. В нем особое внимание уделяется проблемам и решениям преподавания английского языка детям младшего возраста, а также использованию различных эффективных стратегий для активного вовлечения детей в процесс обучения и повышения их удовольствия и взаимодействия.

Ключевые слова: Овладение языком, стратегии обучения, развитие устной речи, культурная чувствительность, взаимодействие учителя и ребенка, участие сообщества.

KICHIK YOSHDAGI BOLALARGA INGLIZ TILINI CHET TILI SIFATIDA O'RGATISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Annotatsiya

Bolalarga ingliz tilini o'rgatish sohasi o'zining dinamik va rivojlanayotgan tabiati bilan ajralib turadi, bu tilni o'zlashtirish, rivojlanish bosqichlari va samarali pedagogik yondashuvlarni har tomonlama tushunishni talab qiladi. Ushbu maqola yosh bolalarga ingliz tilini o'rgatish bilan bog'liq asosiy elementlarning qisqacha xulosasidir. Maqolada bolalarning yoshiga mos keladigan o'qitish usullarini qo'llash zarurligi ta'kidlangan. Unda yosh bolalarga ingliz tilini o'rgatish muammolari va yechimlari, shuningdek, bolalarni o'quv jarayoniga faol jalb qilish, ularning zavq va o'zaro munosabatini oshirish uchun turli samarali strategiyalardan foydalanishga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Tilni o'zlashtirish, ta'lim strategiyalari, og'zaki tilni rivojlantirish, madaniy sezgirlik, o'qituvchi va bola o'zaro munosabatlari, jamoatchilik ishtiroki.

Introduction. The process of educating children is multifaceted and ever-evolving, necessitating meticulous preparation, proficient communication, and a profound comprehension of child development. Educators ought to consistently bear in mind that the task of instructing children necessitates the possession of qualities such as flexibility, adaptability, and an authentic enthusiasm for their overall progress and maturation. Educators should be cognizant of the unique requirements of their students, establish a supportive and intellectually engaging setting, and consistently evaluate and enhance their instructional methodologies.

The instruction of the English language to young children from different cultural backgrounds might pose many obstacles. The followings are few prevalent challenges that educators may face:

Limited previous exposure: Children from other countries may have had minimal exposure to the English language prior to their enrollment in the classroom. The absence of familiarity might provide challenges for individuals in comprehending and engaging in successful communication.

The presence of language hurdles can impede pre-schoolers' capacity to understand and articulate themselves proficiently in the English language. The acquisition of vocabulary, grammar, and pronunciation abilities is a gradual process for learners, which may hinder their advancement throughout the initial phases of learning.

The learning process can be influenced by cultural differences. Students hailing from diverse cultural origins may exhibit varying learning methods, expectations, and attitudes in relation to their educational experiences. It is imperative for educators to possess an understanding of these disparities and modify their instructional approaches correspondingly.

The task of preserving students' motivation and involvement might present a formidable obstacle. Acquiring proficiency in a new

language can be a challenging endeavor that needs substantial dedication and exertion. Educators must utilize a range of pedagogical approaches in order to sustain students' engagement and drive, including interactive methods, multimedia materials, and authentic real-world applications.

Individual differences refer to the distinct learning talents and specific demands that are inherent to each student. In a heterogeneous educational setting, certain pupils may exhibit rapid acquisition of the English language, while others may encounter difficulties in doing so. Implementing differentiated instruction to accommodate the diverse needs of individual students can pose challenges, especially in classrooms with larger learners.

Children often have challenges when it comes to pronouncing English words due to disparities in phonetic systems. Certain phonetic elements like as specific sounds, stress patterns, and intonation may pose challenges for children. To effectively tackle these challenges in pronunciation, it is imperative to provide targeted teaching and many opportunities for practice.

The complexity of grammar: The English language exhibits a multitude of rules and exceptions, rendering its grammar intricate. Children may encounter challenges in comprehending and effectively implementing these regulations. In order to facilitate the development of young learners' grammatical skills, it is imperative for educators to offer lucid explanations, adequate opportunity for practice, and constructive feedback.

Restricted access to genuine English language immersion: In the context of non-English-speaking educational settings, children may encounter limited possibilities to engage in actual English language practice beyond the confines of the classroom. The augmentation of language acquisition can be facilitated through exposure to native speakers, utilization of authentic materials, and

engagement in immersive language experiences. However, it is important to note that these resources may not always be easily accessible.

The extent of parental support and involvement in a child's English language acquisition process may exhibit variability. Certain parents may engage in active participation and provide support for their child's learning within the home environment, whilst others may lack the requisite resources or fluency in language to do so. Engaging in collaborative efforts with parents and offering them appropriate counsel has the potential to provide good effects on a student's academic advancement.

The assessment and evaluation of English language proficiency in international children can provide significant challenges. The conventional means of assessment may not provide an adequate representation of children's abilities, given that the acquisition of language is a slow and ongoing process. In order to effectively assess children's development, it is imperative for educators to utilize a diverse range of evaluation instruments and techniques.

Literature review. Methodological bibliographies provide a comprehensive range of information, tactics, and practical ideas that can be utilized to enhance teaching practices in the context of English language instruction for children. When selecting materials, it is imperative for educators to consider their educational setting, the age of their learners, and their individual aims and preferences. Presented below are a selection of methodological bibliographies that specifically center on the pedagogy of teaching English to young children.

The book titled "Teaching English to Young Learners" authored by David Nunan is a comprehensive resource that focuses on the pedagogical strategies and techniques employed in instructing the English language to young learners. The present publication offers a comprehensive examination of fundamental ideas, theoretical frameworks, and pragmatic methodologies pertaining to the instruction of the English language to young individuals. The curriculum encompasses several subject matters, including the development of instructional plans, effective administration of the classroom environment, evaluation techniques, and the integration of technological tools within educational settings.

Wendy A. Scott and Lisbeth H. Ytreberg's publication titled "Teaching English to Children" provides a detailed examination of effective approaches and practical techniques for instructing children in the English language. The handbook encompasses a wide range of ideas and activities that can be implemented in the classroom setting. The subject matter encompasses a range of language teaching components, such as the enhancement of vocabulary, the provision of grammar guidance, and the incorporation of skills within a communicative framework.

"Teaching English as a Second or Foreign Language", authored by Marianne Celce-Murcia and Donna M. Brinton, does not exclusively focus on pedagogy for children, it provides a comprehensive framework for language teaching approach. The subject matter encompasses a variety of areas, such as the development of instructional plans, the creation of educational frameworks, the implementation of effective classroom control strategies, and the evaluation of student progress.

The resource book titled "Young Learners" authored by Sarah Phillips offers a collection of pragmatic concepts and exercises aimed at instructing the English language to children between the ages of 7 and 12. This resource provides guidance on establishing a conducive learning atmosphere, effectively involving young students, and integrating educational games, music, and narratives into instructional sessions.

Joan Kang Shin and JoAnn Crandall's scholarly book "Language Acquisition in Early Childhood" explores the topic of language learning in young children. The primary topic of this work pertains to the implementation of instructional approaches for the teaching of English as a second language to young learners. This study investigates strategies for facilitating language acquisition, enhancing cultural sensitivity, and incorporating subject matter into language instructional sessions.

David Paul explores in his book "Teaching English to Children in Asia" about the pedagogical strategies employed in the instruction of English language to young learners in Asian contexts. The primary focus of this literary work is to provide a comprehensive analysis of the unique obstacles and approaches involved in instructing the English language to young learners within an Asian educational setting. The subject matter encompasses various aspects,

including the articulation of sounds, the teaching of lexical items, and the integration of indigenous customs and traditions into language instructional sessions.

Scott Thornbury explores the pedagogical approaches and strategies employed in the instruction of the English language to young learners. His book "Teaching English to Children" offers pragmatic advice for instructing the English language to young learners, placing emphasis on the pedagogical approach of communicative language education. This resource provides valuable perspectives on the process of designing instructional plans, choosing appropriate learning materials, and facilitating engaging language learning opportunities for young students.

Research methods. Research methods encompass a set of systematic methodologies and techniques employed to collect and evaluate data with the purpose of addressing research inquiries and exploring phenomena. The following are often employed study methodologies for instructing pre-school-aged children:

Survey research is a methodological approach that entails the collection of data from a subset of individuals, known as a sample, through the administration of questionnaires or interviews. Surveys have the potential to yield useful insights about the attitudes, opinions, behaviors, and qualities exhibited by pre-school children. In the course of our investigation, we employed many survey methodologies, including cross-sectional surveys, which include the collection of data at a certain moment in time, as well as longitudinal surveys, which entail the collection of data over an extended duration.

Observational study entails the systematic observation and documentation of actions, events, or phenomena occurring within the natural environments of children. In the realm of research, individuals may assume the roles of participants through participatory observation or opt to adopt the position of inconspicuous observers via non-participatory observation. However, in our particular study, our focus was solely directed towards observing pre-school-aged children. This approach enables the examination of issues and the identification of remedies pertaining to children's social interactions, behaviors, and learning environments.

Survey research is an advantageous approach for collecting data pertaining to the experiences, attitudes, and language acquisition requirements of children within the domain of English instruction. Several surveys have been undertaken to ascertain the precise language acquisition requirements of young children. As an illustration, a survey could inquire about the perceived obstacles faced by children in the process of learning the English language, encompassing barriers related to pronunciation, vocabulary acquisition, and grammar. Through a comprehensive awareness of these needs, educators have the ability to customize instruction and formulate precise interventions aimed at effectively addressing the identified areas of growth.

Surveys can serve as a valuable tool for collecting input from children regarding their preferences pertaining to various teaching methodologies or activities. For instance, inquiries may be made to children on their inclinations towards utilizing gaming platforms, musical elements, or interactive digital materials as means of language acquisition. This feedback has the potential to provide valuable guidance for educators in the process of selecting and implementing educational tactics that are effective and align with the interests and learning styles of the children.

Additionally, attempts were made to obtain surveys from parents. This inquiry pertains to the potential inclusion of inquiries regarding parental involvement in the process of children's acquisition of the English language. By gaining insight into the viewpoints, preferences, and difficulties faced by parents in regards to facilitating their children's language acquisition, educators can formulate approaches to foster greater cooperation between parents and teachers. The establishment of this collaboration has the potential to foster a conducive learning environment, encompassing both the domestic and educational settings.

The aforementioned study techniques exemplify the capacity of survey research to yield significant information pertaining to children's language acquisition experiences, hence facilitating enhancements in English language learning programs. By integrating the viewpoints and preferences of children, educators have the potential to develop pedagogical strategies that are more efficient and based on the needs of young learners in the context of English language instruction.

Results and discussions. The following considerations should be taken into consideration with regards to the instruction of English to non-native children:

English language classrooms often comprise pupils from many linguistic backgrounds. The presence of linguistic diversity within an educational setting can contribute to the establishment of a highly enriching learning environment. However, it is important to acknowledge that such diversity may also give rise to some difficulties and obstacles. It is imperative for educators to demonstrate sensitivity towards the linguistic origins of their young learners and possess the necessary readiness to effectively address the distinctive requirements and obstacles that emerge within a classroom comprising of many languages.

The establishment of a strong vocabulary foundation is crucial for the process of language acquisition. Nevertheless, children that do not know English may have difficulties when it comes to the process of acquiring and keeping unfamiliar vocabulary terms. Teachers have the ability to utilize a range of instructional techniques, including the integration of visual aids, incorporation of real-life illustrations, implementation of context-based learning approaches, and utilization of vocabulary games, in order to augment the process of vocabulary acquisition.

The process of language acquisition encompasses more than mere acquisition of syntax and vocabulary; it necessitates a comprehensive comprehension of the cultural subtleties and contextual intricacies associated with the language. Educators have the capacity to integrate cultural components within their instructional practices, so facilitating the cultivation of a more profound sense of appreciation and comprehension of the English language and its accompanying cultural contexts among children whose native language is not English.

Effectively managing a diverse classroom consisting of kids from various language backgrounds necessitates the implementation of proficient classroom management strategies. In order to cultivate an optimal learning environment for all children, it is imperative for educators to create unambiguous standards, foster a pleasant and inclusive climate, and swiftly address any behavioral concerns.

The incorporation of technology into the pedagogy of English language instruction has the potential to augment student engagement and offer supplementary resources for non-native youngsters. The integration of interactive language learning software, educational applications, internet resources, and multimedia materials can serve as valuable supplements to traditional classroom instruction, offering learners chances for autonomous practice and inquiry.

The provision of continuous professional development for educators is crucial in the context of teaching English to children whose native language is not English. Remaining informed about current teaching approaches, research findings, and educational resources is vital in order to offer instruction that is effective. Engaging in seminars, conferences, and online courses can facilitate the professional development of educators, enabling them to augment their pedagogical abilities and remain up-to-date with prevailing methods in the field of language instruction.

The success of English language learners is significantly influenced by the presence of a supportive educational environment. The establishment of a comprehensive support system for children in their English language learning endeavors is facilitated by various factors, including teacher collaboration, access to resources and materials, and collaborations with parents.

Conclusion. By comprehending and attending to these supplementary factors, educators can establish a more efficacious and all-encompassing educational encounter for non-native students, so facilitating their acquisition of the English language and overall scholastic accomplishments. Notwithstanding these obstacles, instructing English to non-native children might yield considerable gratification. Through the utilization of efficient pedagogical approaches, the establishment of a nurturing educational milieu, and the cultivation of a constructive mindset towards the acquisition of language, educators have the capacity to facilitate the enhancement of their young learners' English language proficiency and triumph in their pursuit of linguistic mastery.

LITERATURE

1. David Nunan, "Teaching English to Young Learners" Anaheim University Press. Anaheim University, 2010 M08 30 - 244 pages
2. "Teaching English as a Second or Foreign Language" by Marianne Celce-Murcia and Donna M. Brinton. Boston : National Geographic Learning, Edition Fourth edition, 2014, 706 pages.
3. Coyle, D. Hood, P. and Marsh, D. (2010) CLIL Content and Language Integrated Learning (Cambridge, Cambridge University Press).
4. Davis, P. and Rinvolucri, M. (1988) Dictation: New Methods, New Possibilities (Cambridge: Cambridge University Press).
5. Harmer, J. (2001) Practice of English Language Teaching (Harlow: Pearson Longman).
6. Lightbown, P. and Spada, N. (2006) How Languages are Learned (Oxford, Oxford University Press).
7. Moon, J. (2005) Children Learning English (Oxford: Macmillan).
8. Morgan, J. and Rinvolucri, M. (1983) Once Upon a Time (Cambridge: Cambridge University Press).

Shaxnoza SULTANOVA,
O'zbekiston milliy universiteti erkin tadqiqotchisi
E-mail: shahnozasultanova79@gmail.com

Profi universiteti psixologiya fanlari doktori, dots. N.Dalimova taqrizi asosida

IJTIMOY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR – XOTIN-QIZLARNING JAMIYATDA FAOLLIGI DETERMINANTI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada jamiyatda amalga oshirilayotgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlarga nisbatan xotin-qizlarning moslashuvchanligi jarayonida yuz beradigan psixologik o'zgarishlar to'g'risida fikr yuritiladi. Shu bilan birga, hozirgi kungacha turli soha vakillarining bahs mavzusiga aylangan xotin-qizlarning ijtimoiy kayfiyati, ijtimoiy faolligining ichki va tashqi determinantlari, hayot mazmunining yo'nalganligi, qadriyatlar, ijtimoiy rollari diagnostik metodikalar va Mann-Uitni, Kraskel-Uollis mezonlari orqali ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy faollik, ijtimoiy rollar, qadriyat, rivojlanish bosqichlar, xulq-atvor me'yorlari, gender munosabatlar, shaxs ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, tashabbuskorlik, iqtisodiy qaramlik, faoliyat dixotomizatsiyasi.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ - КАК ДЕТЕРМИНАНТ АКТИВНОСТИ ЖЕНЩИНЫ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье рассматриваются психологические изменения происходящие в процессе адаптации женщин к политическим, социальным и экономическим реформам, проводимым в обществе. При этом были выявлены с помощью диагностических методов и критериев Манна-Уитни, Краскела-Уоллиса социальные настроения женщин, внутренние и внешние детерминанты их социальной активности, направленность смысла жизни, ценностей и социальных ролей, которые стали предметом дискуссий представителей различных сфер.

Ключевые слова: Социальная активность, социальные роли, ценности, этапы развития, нормы поведения, гендерные отношения, социально-психологические особенности личности, инициатива, экономическая зависимость, дихотомизация деятельности.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS – AS A DETERMINANT OF WOMAN'S ACTIVITY IN SOCIETY

Annotation

The article examines the psychological changes that occur in the process of women's adaptation to political, social and economic reforms carried out in society. At the same time, using diagnostic methods and criteria of Mann-Whitney and Kruskal-Wallis, the social moods of women, the internal and external determinants of their social activity, the direction of the meaning of life, values and social roles were identified, which became the subject of discussions among representatives of various spheres.

Key words: Social activity, social roles, values, stages of development, norms of behavior, gender relations, socio-psychological characteristics of the individual, initiative, economic dependence, dichotomization of activity.

Kirish. Bugun jamiyatda xotin-qizlar faolligini oshirish masalasi dunyo e'tiborida. Jamiyat taraqqiyoti doimo yangilanib borar ekan, ijtimoiy fikrlar va qarashlar, insoniyatning hayot yo'nalganligi, qadriyatlar ham o'zgarib boraveradi. Ilgari xotin-qizlar faqat uy-ro'zg'or ishlari, farzand tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lgan bo'lsa, endilikda jamiyat ishlarida ayollarning keng ishtiroki odatiy holga aylandi. Jahonda yuz beradigan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar bugungi kunda yer yuzidagi aholining 49,5 foizini tashkil etuvchi xotin-qizlarning faol ijtimoiy hayotdan siqib chiqarilishi, jamiyatga erishgan yutuqlaridan mahrum bo'lishi, ijtimoiy mavqeyining keskin pasayishiga ta'sir ko'rsatib, uning ruhiyatiga, shaxslararo munosabatida ziddiyatlar bilan bog'liq bo'lgan muammolarni yuzaga keltirmoqda. Natijada xotin-qizlarda jamiyatda munosib o'rin egallashga bo'lgan doimiy kurash kuzatilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Psixologiyada faollik va uning determinantlari asosiy masalalardan biri sanaladi. Ijtimoiy faollikning nazariy jihatlarini xorijiy olimlardan V.Gou, S.Ortega, C. Stayl, A.Xenrixsen, A.Lovenshteyn, S.Kas, K.Stivens va boshqalarning tadqiqotlarida ko'proq ko'zga tashlanadi. Mamlakatimizda B.Qodirov, A.Qudratov, Sh.Usmanova, Z.Raxmonova, M.Sahiyeva, S.Jalalova, I.Gafarova, Sh.Ulug'ova va boshqalar shaxs ijtimoiy faolligi rivojlanishining psixologik mexanizmlari, xotin-qizlar professional karyerasining ijtimoiy psixologik xususiyatlari, jamiyada ayollarning ijtimoiy mavqeyi to'g'risida tasavvurlar, bozor iqtisodiyoti sharoitida xotin-qizlar ijtimoiy-psixologik moslashuvining o'ziga xosligi borasida izlanishlar olib borgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy kayfiyati, ijtimoiy faolligining ichki va tashqi determinantlari, hayot mazmunining yo'nalganligi, qadriyatlar, ijtimoiy rollari, uning yangi muhit va sharoitga, xulq-atvor qoidalariga ijtimoiy-psixologik moslashuvchanligi, xotin-qizlar hayot mazmuni hamda ijtimoiy faollikning yo'nalganligi va namoyon bo'lishini kompleks baholashga qaratilgan diagnostik metodikalardan foydalanildi. Olingan natijalar Mann-Uitni, Kraskel-Uollis mezonlari orqali tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. BMT tadqiqotiga ko'ra, dunyo aholisining 1,8 milliarddan ortig'ini 15 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil qilib, ularning deyarli 90 foizi rivojlanayotgan mamlakatlarda yashab, yetarli bilimga ega bo'lsalarda, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olmayapti. Aynan mana shu yoshlarning 267 millioni esa ma'lumotga, kasbiy tayyorgarlikka ega emas. Ularning uchdan ikki qismini aynan qizlar tashkil etib, ular maosh to'lanmaydigan, oilaviy mehnat, uy-ro'zg'or xo'jaligi bilan bandlar [5]. Shu bois, xotin-qizlar hayotida yangi strategik qarashlarning shakllanishiga hamda shaxs sifatida kamol topishiga to'sqinlik qiluvchi omillarni o'rganish, ulardagi shaxs ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ko'rsatkichining yomonlashishi, bezovtalilik va nizoliligining oshishi, emotsional barqarorligi yoki tashabbuskorligining pasayishi, umuman olganda, ijtimoiy faolligining susayishi kabi salbiy oqibatlarini keltirib chiqaruvchi omillarni aniqlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xotin-qizlarning jamiyatda faolligi hamda amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy islohotlarga nisbatan ularning moslashuvchanligini aniqlashga qaratilgan tadqiqotda dastlab ishtirokchilardan "Jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga qiziqasizmi?", deb so'ralganda, xotin-qizlarning 85,5 foizi jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga qiziqishini bildirgan. Aynan mana shu savolga xotin-qizlarning javoblarini yosh ko'rsatkichlariga ko'ra tahlil qilinganda, jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga qiziqish 18-21 yoshgacha bo'lganlarda — 86,4 foiz, 22-35 yoshgacha bo'lganlarda — 84,2 foiz, 36-60 yoshgacha bo'lganlarda — 86,0 foiz hamda 61 yoshdan kattalarda esa 83,3 foizni tashkil etdi. Bu esa barcha yoshdagi xotin-qizlarning mamlakatimizda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga nisbatan befarq emasliklarini ko'rsatadi.

Shuningdek, "Xotin-qizlarga oid qonunchilikda amalga oshirilayotgan islohotlarni kuzatib borasizmi?", deb so'ralganda, ularning 75,4 foizi — "ha", 13,0 foizi — "yo'q", 11,6 foizi esa — "javob berishim qiyin", deya javob bergan. Bu natijani ham yosh ko'rsatkichlariga ko'ra tahlil qilinganda, 18-21 yoshgacha

bo'lganlarda — 75,4 foiz, 22-35 yoshgacha bo'lganlarda — 76,9 foiz, 36-60 yoshgacha bo'lganlarda — 76,6 foiz hamda 61 yoshdan kattalarda esa 66,6 foizni tashkil etdi. Bundan deyarli barcha yoshdagi xotin-qizlar o'zlarining manfaatlariga qaratilgan qonunchilik sohasidagi o'zgarishlarning doimiy kuzatuvchisi ekanligini ko'rish mumkin.

Xotin-qizlarning ham ishlab, ham oiladagi majburiyatlarini bajarishiga qanday qarashi so'ralganda, ularning 20,4 foizi — “xotin-qizlar ishlashi va karyera qilishi shart”, 63,6 foizi — “xotin-qizlar ish bilan oiladagi majburiyatlarini muvofiq yuritishi lozim”, 7,5 foizi — “xotin-qizlar ishlamasligi, faqat uy-joyi, oilasi, farzandlari tarbiyasi haqida qayg'urishi zarur”, 8,5 foizi esa “javob berishga qiynalaman”, deya javob bergan. Bu Shubhasiz, xotin-qizlarning jamiyat hayotida o'z o'rniga ega bo'lishga intilishidan dalolat beradi.

Xotin-qizlar ijtimoiy-siyosiy faolligining rivojlanishi jamiyatda qarama-qarshi tendensiyani ham yuzaga keltiradi. Bir tomondan, demokratiya va raqobatni talab etadigan bozor iqtisodiyoti ayrim xotin-qizlarda individual tashabbuskorlik, kuchli ijtimoiy faollikni shakllantirsa, ikkinchi tomondan, jamiyatda tabaqala Shuv, ishsizlik kabi salbiy holatlar ularning muhim qadriyatlarida ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Misol uchun, xotin-qizlar hayotidagi eng muhim qadriyatlar bugungi kunda, 85,2 foiz — “uy-joyga ega bo'lish”, 64,5 foiz — “jamoat tomonidan e'tirof etilish, obro'ga erishish”, 59,4 foiz — “oliy ma'lumotga ega bo'lish” hamda “farzandlari kamoli”, 58,8 foiz — “moddiy ta'minlanganlik”, 57,9 foiz — “karyeraga ega bo'lish”, 28,9 foiz — “oila”, 24,5 foiz — “sog'lik” ekanligi aniqlandi. Albatta, ijtimoiy rivojlanishning yangi davri hayotning barcha sohalarida sifatli o'zgarishlarni, dunyoqarashning almashinishini yuzaga keltirib, insoniyatning qadriyatlar tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi va yangi qadriyatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shubhasiz, bu jarayonlar xotin-qizlarning ruhiy va ijtimoiy holatiga ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi. Buni ishtirokchilarning javoblarida ham ko'rish mumkin. Ishtirokchilardan ko'proq nimadan xavotirlanishi so'ralganda, ularning 45,3 foizi — “o'z kasbi bo'yicha ish topish”, deya javob bergan bo'lsa, 43,8 foizi — “o'qish, ishlash uchun xorijga ketish”, 36,5 foizi — “farzandlari salomatligi”, 25,8 foizi — “uy-joyga ega bo'lish”, deya javob bergan.

Mutaxassislar ishsiz ayollar ko'pincha iqtisodiy zo'ravonlik holatlariga duch kelishi va iqtisodiy jihatdan turmush o'rtog'iga yoki oila a'zolariga qaram bo'lishini ta'kidlaydilar [3]. Bundan tashqari, ayollarning uy yumushlari bilan bandligi — ularning pul topish qobiliyatini pasaytirib, karyera istiqbollarning yomonlashishi, kam harakatchanligiga olib kelib, ularning kasbiy sohadagi imkoniyatlarini cheklaydi. Bu ham ayollarning turmush o'rtog'iga iqtisodiy qaramligini kuchaytirishiga sabab bo'lishini aniqlaganlar [2].

Tadqiqot natijasida ham bugungi kunda xotin-qizlarni asosiy o'ylantirayotgan masala o'z kasbi bo'yicha ish topish yoki o'qish va ishlash uchun xorijga chiqish masalasi ko'proq o'ylantirayotganini ko'rsatdi. Buni ko'proq turmushga chiqmagan yoki ishda karyeraga yo'nalgan xotin-qizlarning oilaviy farovonlikni uydan tashqaridagi muvaffaqiyat bilan almashtirayotganida ko'rish mumkin. Chunki, oilada ayolning majburiyatlari hamda farzandlari oldidagi onalik mas'uliyati tabiiy zarurat sifatida uning zimmasiga ikki baravar yuk yuklaydi. Bu esa turmushga chiqmagan qizlarning ijtimoiy himoya yetishmasligi sabab ongli ravishda onalikdan voz kechishiga yoki ishda karyeraga yo'nalgan ayollarga nisbatan shaxsiy muvozanatining buzilishiga sabab bo'ladi.

Tadqiqot ishtirokchilarining 89,5 foizi xotin-qizlarning bugungi kunda har sohada faol bo'lishi muhimligini bildirgan. Ma'lumotlarga qaraganda, so'nggi yillarda ayollar xulq-atvori me'yorlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqot natijalari ayollarning erkaklarga qaraganda mavjud gender munosabatlarini o'zgartiradigan rolli xatti-harakatlarning yangi modellari ko'proq namoyish etishlarini ko'rsatmoqda. Zamonaviy erkaklar va xotin-qizlar ijtimoiy faoliyat va munosabatlarda ochiqdan-ochiq bir-biri bilan raqobatga kirishishi — gender mehnat taqsimotining an'anaviy tizimining asta-sekin vayron bo'lishi, erkak va ayolning ijtimoiy-ishlab chiqarish funksiyalari, rollari, kasblari, faoliyat dixtomizatsiyasi (sohalari qutblanishining zaiflashishi) ga olib kelayotganini taqozo etmoqda. Darhaqiqat, bugun erkaklarga qaraganda, xotin-qizlar ta'lim darajasiga ko'ra ham ildamlamoqda. Natijada erkaklar siyosiy hokimiyatda o'z monopoliyasini ham boy bermoqda. Bu esa hatto, ularning ijtimoiyla Shuv jarayonining sezilarli darajada o'zgarishiga olib kelmoqda [7]. Buni tadqiqot natijalarida ham ko'rish mumkin, masalan, hayotda muvaffaqiyatga erishish — faqatgina insonning o'ziga bog'liq ekanligini 80,5 foiz xotin-qizlar ma'qullagan.

Xotin-qizlar o'z mehnatlariga katta faxr bilan yondoshadilar, o'z kasblarini chuqur o'ylab tanlaydilar, mehnat faoliyatlarida yuzaga kelgan muammolarni katta ishtiyoq bilan hal etadilar, shu bilan birga ish beruvchiga nisbatan kamroq talabchan bo'ladilar. 2023-yilda Personal Group kompaniyasi tomonidan “Mehnat faoliyatidan qoniqlashning gender tafovuti” mavzusida Buyuk Britaniyada o'tkazilgan tadqiqot paradoksal natijani ko'rsatdi. Unga ko'ra, xotin-qizlar o'rtacha oylik maosh olsalarda, erkaklarga qaraganda o'zlarini ko'proq baxtli his qilishini bildirgan. Ulardan o'zini “baxtsiz” his qiladiganlari 30-49 yoshdagi ayollar bo'lib, ular buni mehnat vazifalari bilan birga oilaviy hayotidagi majburiyatlarini bajarishdagi qiyinchiliklari bilan bog'laganlar [6]. Tadqiqot ishida ham qatnashgan xotin-qizlarning 60,1 foizi ayni vaqtda o'z mehnat faoliyatidan mamnun ekanligini bildirgan.

Yana bir muhim jihat Shundaki, ayollarning ijtimoiy faolligidagi tafovutlar uning farzandi borligi bilan ham ahamiyatlidir. Masalan, farzandli ayollarning bandligi birinchidan — iqtisodiy mustaqillik, ikkinchidan — psixologik, uchinchidan — ijtimoiy motivga bog'liq ekan, ularning hayot strategiyasi — hayotning ikki turfa ahamiyatga ega tomonining ya'ni, ish va onalikni muvofiq bo'lishiga undaydi.

Aslida er-xotiniga uy yumushlarida, farzand tarbiyasida ko'maklashishi — bu oilaviy farovonlik garovidir. Buni ko'rib ulg'aygan farzandlarda baxtli his qilish ancha yuqori bo'ladi. Oilada aynan ota farzandlarining tarbiya orqali xulq-atvor modelini o'zlashtirishiga javobgardir. Bu borada tadqiqotda ishtirok etgan ayollarning fikri quyidagicha aks etdi. Ular “Turmush o'rtog'ingiz Sizga uy yumushlari, farzand tarbiyasida yordamlashishga yetarli vaqt ajratadimi?”, degan savolga 25,5 foizi — “ha, doimo”, 29,9 foizi — “ba'zan, vaqti bo'lganda”, 44,6 foizi — “yo'q”, deb javob bergan. Bu natijani quyidagicha talqin etish mumkin. Natijalardan ko'rinib turibdiki, deyarli 74,5 foizining turmush o'rtog'i uy yumushlari va farzand tarbiyasida yordamlashishga yetarli vaqt ajratmaydi. Bunga bir qator omillar, masalan, ko'p ishlaganidan oilasiga vaqt ajratolmaydi. Yoki bolaligida o'z otasining e'tiboridan mahrum bo'lgan va kerakli xulq-atvor modelini o'zlashtirmagan. Yoki o'zining boquvchi vazifasiga ko'proq e'tibor qaratadi. Yoki bolasining atrofida g'amxo'r oila a'zolarining ko'pligi sabab bo'lishi mumkin.

Tadqiqot natijasida ham farzandi bor ayollarning ijtimoiy faolligi yuqoriligi aniqlandi (U-9114,500; p<005). Farzand — ayol shaxsiga katta ta'sir ko'rsatadi. Farzandli ayollarda ijtimoiy emotsionallik yuqori, doim muvaffaqiyatga intilish, o'z kuchiga ishonch, o'zini adekvat baholash xos bo'ladi. Farzandli ayolning ijtimoiy faol bo'lishi farzand tarbiyasida, oilaning farovon bo'lishida, shu bilan birga, jamiyatda sog'lom oilalarning ko'payishiga olib keladi.

Aslida oilaviy hayotning sifati har bir oila a'zosining daromad darajasi bilan o'lchanmaydi. Hozirgi vaqtda ayolning ishlash yoki ishlamasligini o'zining moddiy ahvoriga ko'ra, o'zi hal qiladi. Agar oilada hammasi yetarli bo'lsa, turmush o'rtog'i oila ta'minotini o'z zimmasiga to'liq olsa, ayol ishlamasligi va oilaviy yumushlari bilan band bo'lishiga to'siq yo'q. Ayollar ikki xil toifaga ajratiladi: biri karyeraga intiluvchan, ikkinchisi uchun ish hayotida muhim ahamiyat kasb etmaydi. Ayollarning fikriga ko'ra, ish bu — sevimli kasb, xobbi, 4 soatdan oshmaydigan mehnat, ishlash topgan maoshi faqat o'zini ko'lishi bo'lsa, erkaklar fikriga ko'ra, ayolning ishlashi bu — uning salomatligining garovi, o'z ustida ishlashi, dangasa bo'lmasligi, degradatsiyaga uchramasligi va zerikishdan xoli bo'lishidir [4]. Shu bois, erkaklar bugungi kunda ayollarning ishlashiga umuman befarq. Bu tadqiqotimiz natijasida ham o'z aksini topdi. Ya'ni “ayolning ishlashiga turmush o'rtog'ining umuman befarqligi” (U-932,000; p<005) aniqlandi. Shuningdek, ayolning yaxshi lavozimda ishlashi, oylik maoshining ham ko'proq bo'lishi erkakning oila boshlig'i sifatida o'zini baholashiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayolning iqtisodiy mustaqil bo'lishi, o'ziga nisbatan bahosini baland bo'lishi, unga muhtoj bo'lmasligi kabi omillar ayolning ishlashiga turmush o'rtog'ining qarshilik qilishiga sabab bo'ladi. Mazkur tadqiqot natijalarida ham “ayolning ishlashiga turmush o'rtog'ining qarshilik qilishi” (U-377,000; p<005) ko'rsatkichini ko'rish mumkin.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda zamonaviy xotin-qizlarning ruhiyati turli sinovlarni boshdan kechirishi bilan birga, ko'p tashvishlar, muammolar va majburiyatlar ta'sirida depressiyaga duch kelmoqda. Har qanday inson bunday muammolarni o'zi yenga olmaydi. Natijada ayollarda doimiy asabiylik holati yuzaga kelib, shaxslararo munosabatlarining noto'g'ri qurilishi va yana-da jiddiy muammolarga olib kelishiga sabab bo'ladi. Atrofdagilarning tanqidiy munosabati ularda o'z-o'zini baholashining tushib ketishi va

ishonchsizligini yuzaga keltiradi. Jamiyatda kechadigan har qanday o'zgarishlar esa xotin-qizlarni ko'p hollarda deyarli erishgan yutuqlaridan mahrum etish bilan bir qatorda ijtimoiy mavqeini keskin pasaytiradi. Demokratlashtirish jarayonining boshlanishi esa ularni ijtimoiy ishlab chiqarishdan, faol ijtimoiy hayotdan siqib chiqarilishiga olib keladi. Bu kabi holatlar xotin-qizlarning jamiyatda

munosib o'rin egallashga bo'lgan doimiy kurashini yuzaga keltiradi. Bu esa fanda xotin-qizlarning ayni holati, muammolari yuzasidan yangi-yangi tadqiqotlar, izlanishlar olib borilishini taqozo etadi. Har bir rivojlanish davri o'ziga xos muammolarni ilgari surar ekan, fanda esa bu kabi holatlarga yangicha qarash, jamiyat talablari darajasida uni hal etishning turli yo'llari va imkoniyatlarini izlashga undaydi.

ADABIYOTLAR

1. Sultanova Sh.G. Ijtimoiy-psixologik xususiyatlar ayollarning jamiyatdagi faolligining determinantlari sifatida. 2020-2022-yillar tadqiqoti.
2. Балабанова Е.С. Экономическая зависимость женщин: сущность, причины и последствия. // Социологические исследования. 2006. № 4. С.47-57.
3. Баллаева Е.А. Устойчивость современной семьи в России и гендерные отношения // Настоящее и будущее семьи в меняющемся мире. М.: Экон-Информ, 2015. С. 193–200.
4. Ведмеш Н.А. Психология и психиатрия. Должна ли женщина работать. 2021. <https://psihomed.com/dolzha-li-zhenshhina-rabotat/>
5. Исследование ООН: Электронное правительство 2022. Будущее цифрового правительства. Департамент по экономическим и социальным вопросам. ООН Нью-Йорк, 2022. С-122.
6. Исследование удовлетворенности работой: женщины чувствуют себя на работе счастливее, чем мужчины. 2023. https://mamainthecity.ru/Business_Mom/Career/issledovanie-udovletvorennosti-rabotoy-zhenshchiny-chuvstvuyut-sebya-na-rabote-schastlivee-chem-muzh/
7. Кон И.С. Три в одном: сексуальная, гендерная и семейная революции. Социология сексуальности. 2011. С.51-65.

УДК: 82.1

Бахриддин ТАЛАПОВ,

Наманганский Государственный университет, декан юридического факультета, доктор философских наук, и.о. профессор
E-mail: talapovb@mail.ru

Рецензия Р.Турсуновой, д.ф.н.

ВОПРОСЫ ДЕМОКРАТИИ И ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В КОНСТИТУЦИИ КЫРГЫЗСТАНА: РЕАЛЬНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

Статья "Вопросы демократии и демократического развития в Конституции Кыргызстана: реальность и перспективы" исследует ключевые аспекты демократии и демократического развития в Конституции Кыргызстана, оценивая их применение на практике и перспективы дальнейшего развития. В статье проводится анализ исторического контекста, в котором формировалась конституционная основа Кыргызстана, а также рассматриваются важнейшие конституционные принципы, связанные с демократией, правами человека и гражданским обществом. Статья обращает внимание на вызовы и проблемы, с которыми сталкивается Кыргызстан в практической реализации демократических принципов, включая вопросы политической стабильности, правопорядка и эффективности государственного управления. В контексте актуальных политических и социальных событий, авторы анализируют существующие дисбалансы и вызовы, а также предлагают перспективы и рекомендации для укрепления демократических институтов и улучшения демократического развития в Кыргызстане.

Ключевые слова: Демократия, демократического развития, реальность, перспективы, Кыргызстан, Конституции.

QIRGIZISTON KONSTITUTSIYASIDAGI DEMOKRATIYA VA DEMOKRATIK RIVOJLANISH MASALLARI: REALIK VA ISTIQBOL

Аннотация

"Qirg'iziston Konstitutsiyasidagi demokratiya va demokratik taraqqiyot masalalari: voqelik va istiqbollar" maqolasida Qirg'iziston Konstitutsiyasidagi demokratiya va demokratik taraqqiyotning asosiy jihatlari o'rganilib, ularning amaliyotda qo'llanilishi va kelgusida rivojlanish istiqbollari baholanadi. Maqolada Qirg'izistonning konstitutsiyaviy asosi shakllangan tarixiy sharoit tahlil qilinadi, shuningdek, demokratiya, inson huquqlari va fuqarolik jamiyati bilan bog'liq eng muhim konstitutsiyaviy tamoyillar ko'rib chiqiladi. Maqolada Qirg'iziston demokratik tamoyillarni amalda tatbiq etishda duch kelayotgan muammo va muammolarga, jumladan, siyosiy barqarorlik, qonun-tartibot va davlat boshqaruvi samaradorligini ta'minlash masalalariga e'tibor qaratiladi. Mavjud siyosiy va ijtimoiy voqealar kontekstida mualliflar mavjud nomutanosiblik va muammolarni tahlil qiladi, shuningdek, Qirg'izistonda demokratik institutlarni mustahkamlash va demokratik taraqqiyotni takomillashtirish bo'yicha istiqbol va tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: Demokratiya, demokratik taraqqiyot, voqelik, istiqbollar, Qirg'iziston, Konstitutsiya.

ISSUES OF DEMOCRACY AND DEMOCRATIC DEVELOPMENT IN THE CONSTITUTION OF KYRGYZSTAN: REALITY AND PROSPECTS

Annotation

The article "Issues of democracy and democratic development in the Constitution of Kyrgyzstan: reality and prospects" explores the key aspects of democracy and democratic development in the Constitution of Kyrgyzstan, assessing their application in practice and prospects for further development. The article analyzes the historical context in which the constitutional framework of Kyrgyzstan was formed, and also examines the most important constitutional principles related to democracy, human rights and civil society. The article draws attention to the challenges and problems that Kyrgyzstan faces in the practical implementation of democratic principles, including issues of political stability, law and order and the effectiveness of public administration. In the context of current political and social events, the authors analyze existing imbalances and challenges, and also offer prospects and recommendations for strengthening democratic institutions and improving democratic development in Kyrgyzstan.

Key words: Democracy, democratic development, reality, prospects, Kyrgyzstan, Constitution.

Введение. Опыт ведущих демократических государств в области социально-экономической и политической жизни, результаты обеспечения прав и свобод человека и повышения благосостояния населения свидетельствуют о том, что будущее развития человечества связана с демократией и демократическими процессами. Конечно, демократия и демократическое развитие - это сложные, не вписывающиеся в рамки определенных подходов, схем и характеристик, к субстанциональные по своей сути и противоречивые по форме реалии. Происходящие в глобальном масштабе за последние десятилетия инновации и изменение в области демократии и демократического развития заставляют государства с многолетним опытом в этом отношении и молодых государств, которые стремятся связать свое будущее с демократическим прогрессом, мыслить одинаково.

Анализ процессов, происходящих в мире, побуждает человека прийти к такому выводу, что возвращение человечества назад невозможно, тем более что единственным правильным путем для новых независимых государств Центральной Азии является дальнейшее укрепление связей между государствами региона, сохранение независимости и суверенитета своих собственных государств, осуществление интеграция с

государствами мира. Кропотливым и многообещающим способом выполнения этих неотложных и сложных задач, стоящих перед государствами региона, является неуклонное следование по пути демократии и демократического развития, глубокое критическое изучение результатов и опыта, достигнутых демократическими государствами мира в этом отношении, гармонизация этнокультурных и этносоциальных идентичность народов региона.

К сожалению, идея либеральной демократии в политике и управлении в глобальном масштабе, а также "внедрение" в экономике и рыночных отношений в глобальном масштабе усилили желание управлять миром из одного места путем создания "единого идеологического пространства" и "единой экономической основы";

организации цветных революций в разных регионах и государствах посредством "повсеместного распространения демократии", возникновение беспорядков в этих странах и использование этого процесса в своих интересах, а также усиление их влияния на эти государства вызывает все большее желание;

навязывание западной демократии другим народам в качестве "идеальной демократической ценности", непризнание

национального демократического прогресса, пристрастное отношение на этнокультурным и этносоциальным ценностям народов в национально-демократическом развитии;

идеализация западных шаблонов в области демократии, оценка демократических процессов в других странах с точки зрения этих критериев, выводы, основанные на западных взглядах на то, что является демократией и что не является демократией одновременно, особенность региона следовать по пути демократии и демократического прогресса из своих государств, расположенных в Центральной Азии, это предполагает выражение реальных демократических принципов в их основных законах – Конституциях, соответствующих интересам всех социальных групп и слоев общества, мышлению и социальному уровню людей.

С этой точки зрения, мы ознакомились с Конституцией Республики Кыргызстан, уместно отметить, что в ее предисловии "...оставаясь верными традициям наших предков, следуя славным наставлениям Манаса...", [1] что указывает на то, что дух, традиции кыргызского народа заложены в Основной закон. Его 1 статья гласит: "Кыргызская Республика (Кыргызстан) является независимым, суверенным, демократическим, унитарным, правовым, светским и социальным государством" [2]. В этой норме четко выражена сама суть Кыргызского государства и они на какие цели нацелены.

Кроме того, в следующей статье 4 говорится: "народ Кыргызской Республики является обладателем суверенитета и единственным источником государственной власти", указывая на то, что управление в Кыргызстане опирается на волю народа.

Исследователь А. И. Токсунова проанализировавший демократические процессы в Кыргызстане, отметила, что исторически для социальной структуры Кыргызстана в отличие от многих азиатских стран и даже наших ближайших соседей, парламентаризм является наиболее подходящей формой правления. На протяжении всей своей истории Кыргызстан характеризовался следующим: разделением на кланы и племена, отсутствием централизованной власти, существованием кочевой демократии (кочевая) у кыргызов, никогда не было монархической формы правления (централизованная власть хана), авторитарным режимом и бюрократическим аппаратом, начиная с основой национального самосознания является свобода, демократия является основой политической и правовой системы, которая, в свою очередь [3].

С обретением независимости и суверенитета Кыргызской Республикой в августе 1991 года начала формироваться новая система государственности, демократии и рыночной экономики. И сегодня в Кыргызстане, согласно Конституции, образовалась парламентско-президентская республика. Согласно действующей Конституции, государственная власть в Кыргызской Республике основывается на следующих принципах:

- верховенство народной власти, представляемой и поддерживаемой президентом, избранным народом, и Жогорку Кенешем;

- его разделение на законодательную, исполнительную, судебную ветви власти, их скоординированную деятельность и взаимодействие;

- открытость государственных органов, органов местного самоуправления и их должностных лиц, осуществление ими своих полномочий в интересах народа;

- определение полномочий и функций государственных органов и органов местного самоуправления;

- запрет на осуществление действий (бездействия) государственных и муниципальных служащих, создающих условия для коррупции;

- закрепление принципов конституционной, правовой и иной ответственности государственных органов, органов местного самоуправления и их должностных лиц перед народом указывает на то, что в Кыргызстане существует конституционная основа для демократии и демократического развития.

Сегодня уместно признать, что все национальные государства Центральной Азии считаются в форме де-юре- как правовое демократическое государство.

Демократические процессы в регионе регулярно изучаются ведущими мировыми университетами и исследовательскими центрами. Согласно исследованию "Индекс демократии 2022", проведенному в 167 государствах: Кыргызстан занял 116-е место с 3,62 балла из 10 возможных, Казахстан занял 127-е место с 3,08 балла, Узбекистан занял 149-е место с 2,12 балла, Таджикистан занял 156-е место с 1,94 балла, Туркменистан занял 161-е место с 1,66 балла. [4] В этих государствах по индексу демократии авторитарный режим занимает приоритетное место. Авторитарный режим в государствах региона - это процесс, характерный для переходного периода. В научной литературе переход от тоталитарной системы к национальному развитию, внедрение демократического управления, на которое решались в развитых государствах, получил название транзитологии. Транзитология также интерпретируется как переход от автократизма к демократизму, настолько, что термин "демократический транзит" сегодня вошел в научный оборот. Правда, некоторые авторы и исследователи также используют такие термины, как "Новая демократия", "формирующаяся демократия", "имитационная демократия", "инфантильная демократия", "глобальная демократия". [5] На наш взгляд, правильно применять термин "национальная демократия" или "национально-демократический прогресс" по отношению к процессам в государствах региона, исходя из того факта, что они отстаивают свою этнокультурную и этносоциальную идентичность. В ситуации, когда демократия в глобальном масштабе претерпевает трансформацию, обеспечение ее реализма и стабильности гармонизирует этнокультурную и этносоциальную идентичность западных (политико-социологических) и восточных (юридико-креатологических) народов, создает новые модели демократии, которые (электронная демократия, народовластие, неodemократия, свободные социально-экономические общества...) может состоять из поддержки и развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Кыргызской Республики, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>.
2. Борубашов Б. Проблемы парламентской демократии в Кыргызстане // Вестник КРСУ. - 2017. - Т. 17. - № 2. - С. 84.
3. Мельвил А.Ю. Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты).-- Москва: АСТ-РИПОЛ, 1999.- С.3-5.
4. Токсунова И.А. Парламентская демократия в Киргизстане: утопия или реальность? <https://cyberleninka.ru/article/n/parlamentskaya-demokratiya-v-kyrgyzstane-utopiya-ili-realnost>
5. Тоффлер Элвин. Третья волна. Полупрямая демократия / URL: <https://fil.wikireading.ru/44769>

Muhiddin TESHABOEV,
Falsafa fanlari bo'yicha Falsafa doktori (PhD), TATU FF dotsenti
E-mail: muhiddinsifat82@gmail.com
Tel.: +998973252012

Falsafa fanlari doktori, dotsent I.Siddiqov taqrizi asosida

STRATEGIC DIRECTIONS FOR DETERMINING SOCIAL JUSTICE IN UZBEKISTAN

Annotation

In this article, all elements of society are connected with each other by material (economic) and spiritual (political, legal, cultural) activities in the process of social relations - international groups and relations that arise within them. "Social justice is highlighted as an issue.

Key words: Global injustice, social justice, Martin Luther King, fair inequality, K. Marx, President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev, justice and fairness, exploiter.

O'ZBEKISTONDA IJTIMOYIY ADOLATNI QAROR TOPTIRISHNING STRATEGIK YO'NALISHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Jamiyatning barcha elementlari bir-biri bilan ijtimoiy munosabatlar – xalqaro guruhlar va ular ichida vujudga keladigan munosabatlar jarayonida moddiy (iqtisodiy) va ma'naviy (siyosiy, huquqiy, madaniy) faoliyatlar bilan bog'langan. "Ijtimoiy adolat muammo sifatida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy adolat, Martin Lyuter King, adolatli tengsizlik, K.Marks, O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoev, adolat va insof, ekspluatator.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОТСИАЛНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье все элементы общества связаны друг с другом в процессе общественных отношений - интернациональные группы и отношения, возникающие внутри них, с материальной (экономической) и духовной (политической, правовой, культурной) деятельностью. «Социальная справедливость выделяется как проблема.

Ключевые слова: Социальная справедливость, Мартин Лютер Кинг, справедливое неравенство, К. Маркс, Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев, справедливость и справедливость, эксплуататор.

Kirish. Falsafiy nuqtai-nazardan qaraganda, ijtimoiy institutlar odamlarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etishning tarixan shakllangan, barqaror shakllari sifatida qaraladi; tor ma'noda jamiyat, ijtimoiy guruhlar va shaxslarning asosiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ijtimoiy munosabatlar va meyorlarning uyushgan tizimidir.

Ijtimoiy institutlar bu — qiymat-meyoriy majmualar (qadriyatlar, qoidalar, meyorlar, munosabatlar, modellar, muayyan vaziyatlardagi xatti-harakatlar standartlari), shuningdek, jamiyat hayotida ularning amalga oshirilishi va tasdiqlanishini ta'minlaydigan organlar va tashkilotlar.

Jamiyatning barcha elementlari bir-biri bilan ijtimoiy munosabatlar – xalqaro guruhlar va ular ichida vujudga keladigan munosabatlar jarayonida moddiy (iqtisodiy) va ma'naviy (siyosiy, huquqiy, madaniy) faoliyatlar bilan bog'langan. "Ijtimoiy adolat muammosi har doim dolzarbdir. Bugungi kunda insoniyat hayotning barcha jabhalarida jadal rivojlanish yo'lidan borayotgan bir paytda, siyosiy va maishiy miqyosda to'xtovsiz kuchayib borayotgan qarama-qarshiliklar omon qolish uchun haqiqiy xavf tug'dirayotgan bir paytda G'arb tadqiqotchilari ham, Sharqda adolat muammosiga insoniy munosabatlarning tartibga soluvchi prinsipi sifatida murojaat qilishmoqda"[1].

Jamiyat taraqqiyoti jarayonida ba'zi aloqalar o'lishi mumkin, ba'zilar paydo bo'lishi mumkin. Jamiyat uchun foydali ekanligi isbotlangan aloqalar tashkillashtiriladi, umuminsoniy namunaga aylanadi va keyinchalik avlodlar avlodga takrorlanadi. Jamiyat uchun foydali aloqalar qanchalik barqaror bo'lsa, jamiyatning o'zi ham Shunchalik barqaror bo'ladi.

Ijtimoiy institutlar ijtimoiy hayotni tashkil etish va tartibga solishning barqaror shakllarini ifodalovchi jamiyat elementlaridir. Davlat, ta'lim, oila va boshqalar. Bunday ijtimoiy institutlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, odamlarning faoliyatini va ularning jamiyatdagi xatti-harakatlarini tartibga soladi. "Bu [adolat] mifologik ongning ibtidoiy jamiyatning dastlabki tuzilishi rivojlanishi bilan vujudga kelgan hayot ne'matlarini taqsimlashdagi tengsizlikka munosabati sifatida namoyon bo'ldi"[2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ijtimoiy institutlarning asosiy maqsadi jamiyat taraqqiyoti davrida barqarorlikka erishishdir. Shu maqsadda institutlarning funksiyalari quyidagilarga bo'linadi:

- jamiyat ehtiyojlarini qondirish
- ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish (odatda bu ehtiyojlar qondiriladi).

Ijtimoiy institutlar tomonidan qondiriladigan ehtiyojlar xilma-xildir. Masalan, jamiyatning xavfsizlikka bo'lgan ehtiyoji mudofaa instituti, ma'naviy ehtiyojlar cherkov tomonidan, fan esa dunyoni bilish zarurati bilan qo'llab-quvvatlanishi mumkin. Har bir muassasa bir nechta ehtiyojlarni qondirishi mumkin (cherkov diniy, axloqiy, madaniy) va bir xil ehtiyojni turli institutlar (ma'naviy ehtiyojlar san'at, fan, din va boshqalar bilan qondirishi mumkin).

Ehtiyojlarni qondirish jarayoni (masalan, tovarlarni iste'mol qilish) institutsional jihatdan tartibga solinishi mumkin. Masalan, bir qator tovarlarni (qurol, alkogol, tamaki) sotib olishda qonuniy cheklovlar mavjud. Jamiyatning ta'limga bo'lgan ehtiyojini qondirish jarayoni boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim muassasalari tomonidan tartibga solinadi.

Ijtimoiy institutning tuzilishi: guruhlar va shaxslarning ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan ijtimoiy guruhlar va ijtimoiy tashkilotlar; ehtiyojlarni qondirishni ta'minlaydigan meyorlar, ijtimoiy qadriyatlar va xulq-atvor shakllari to'plami;

Iqtisodiy faoliyat sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi belgilar tizimi (tovar belgisi, bayroq, brend va boshqalar); ijtimoiy institut faoliyatining mafkuraviy asoslari; muassasada foydalaniladigan ijtimoiy resurslar.

Ijtimoiy institutning xususiyatlariga quyidagilar kiradi: maqsadi jamiyatning muayyan ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan institutlar, ijtimoiy guruhlar majmui; madaniy modellar, normalar, qadriyatlar, ramzlar tizimi; ushbu meyor va modellarga muvofiq xulq-atvor tizimi; vazifalarni hal qilish uchun zarur bo'lgan moddiy va inson resurslari;

jamoatchilik tomonidan tan olingan vazifa, maqsad, mafkura[3].

O'rta kasb-hunar ta'limi misolida institutning xususiyatlarini ko'rib chiqilsa bunga nimalar kiradi: o'qituvchilar, mansabdor shaxslar, ta'lim muassasalari ma'muriyati va boshqalar; o'quvchilarning xulq-atvor normalari, jamiyatning kasb-hunar ta'limi tizimiga munosabati; o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi muloqot

tajribasi; binolar, o'quv xonalari, o'quv qurollari; jamiyatning o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan yaxshi mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojini qondirishdir.

Jamiyat hayotining sohalariga ko'ra institutlarni to'rtta asosiy guruhga bo'lish mumkin:

iqtisodiy institutlar – mehnat taqsimoti, mulk, bozor, savdo, ish haqi, bank tizimi, ayirboshlash, boshqaruv, marketing va boshqalar;

siyosiy institutlar – davlat, armiya, militsiya, politsiya, parlamentarizm, prezidentlik, monarxiya, sud, partiyalar, fuqarolik jamiyati;

tabaqalanish va qarindoshlik institutlari – sinf, mulk, tabaqa, jinsiy kamsitish, irqiy tabaqalanish, aristokratiya, ijtimoiy farovonlik, oila, nikoh, ota, ona, asrab olish, birodarlik;

madaniyat muassasalari – maktab, o'rta maktab, o'rta kasb-hunar ta'limi, teatrlar, muzeylar, klublar, kutubxonalar, cherkov, monastirlik, konfessiy.

Ijtimoiy institutlar soni berilgan ro'yxat bilan cheklanmaydi. Institutlar ko'p va o'z shakllari va ko'rinishlari bo'yicha xilma-xildir. Kattaroq institutlar quyi darajadagi institutlarni o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, ta'lim muassasalariga boshlang'ich, kasb-hunar va o'rta maktab muassasalari kiradi; huquqiy targ'ibot, prokuratura, sud muassasalari; oila — ona, farzand asrab olish institutlari va boshqalar[4].

Jamiyat dinamik tizim bo'lganligi sababli, ba'zi institutlar yo'q bo'lib ketishi mumkin (masalan, qullik instituti), boshqalari paydo bo'lishi mumkin (reklama instituti yoki fuqarolik jamiyati instituti). Ijtimoiy institutning shakllanishi institusionalizatsiya jarayoni deb ataladi.

Institusionalizatsiya bu – ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muayyan qoidalar, qonunlar, qonuniyatlar va tartiblarga asoslangan ijtimoiy o'zaro munosabatlarning barqaror naqshlarini shakllantirish jarayoni. Masalan, fanni institusionallashtirish jarayoni – fanni yakka faoliyatidan darajalar, ilmiy darajalar, ilmiy institutlar, akademiyalar va boshqalarga ajratishdir[5].

Asosiy ijtimoiy institutlarga an'anaviy ravishda oila, davlat, ta'lim, cherkov, fan, huquq kiradi. Quyida ushbu muassasalarning qisqacha tavsifi va ularning asosiy vazifalari keltirilgan. Oila insonlarni umumiy hayot va o'zaro ma'naviy mas'uliyat bilan bog'laydigan muhim ijtimoiy qarindoshlik institutidir. Oila bir qator funksiyalarni bajaradi: iqtisodiy (biznesni boshqarish), reproduktiv (bolalar tug'ilishi), tarbiyaviy (qadriyatlar, meyorlar, modellar berish) va boshqalar.

Muhokama va natijalar. Davlat-jamiyatni boshqaradigan va uning xavfsizligini ta'minlovchi asosiy siyosiy institut. Davlat ichki funksiyalarni, jumladan, iqtisodiy (iqtisodiyotni tartibga solish), barqarorlashtirish (jamiyatda barqarorlikni saqlash), muvofiqlashtirish (ijtimoiy totuvlikni ta'minlash), aholi himoyasini ta'minlash (huquqlarni, qonuniyligni, ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash) va boshqalarni bajaradi. Tashqi funksiyalari mavjud: mudofaa (urush holatida) va xalqaro hamkorlik (xalqaro maydonda mamlakat manfaatlarini himoya qilish)[6].

Ta'lim – bilim, ko'nikma va malakalar shaklida tashkil etilgan ijtimoiy tajribani taqdim etish orqali jamiyatning o'sishi va rivojlanishini ta'minlaydigan ijtimoiy madaniyat instituti. Ta'limning asosiy funksiyalari moslashuv (jamiyatdagi hayot va mehnatga tayyorlash), kasbiy (mutaxassislar tayyorlash), fuqarolik (fuqarolarni tayyorlash), umumiy madaniy (madaniy qadriyatlar bilan tanishish), insonparvarlik (shaxsiy salohiyatni oshish) va boshqalar.

Masjid – yagona dinga asoslangan diniy muassasa. Masjid a'zolari umumiy meyorlar, aqidalar, xulq-atvor qoidalariga ega bo'lib, ulamolar va oddiy odamlarga bo'lingan. Masjid quyidagi funksiyalarni bajaradi: dunyoqarash (dunyoga munosabatni belgilaydi), kompensatsion (tasalli va yarashishni taklif qiladi), birlashtiruvchi (dindorlarni birlashtiradi), umumiy madaniy (madaniy qadriyatlarini joriy qiladi) va boshqalar.

Ilmiy va obyektiv ta'lim ishlab chiqaruvchi maxsus ijtimoiy-madaniy institut. Fanning funksiyalari orasida kognitiv (dunyoni bilishga hissa qo'shadi), tushuntirish (bilimni tushuntiradi), dunyoqarash (dunyoqarashni belgilaydi), bashorat qilish (bashorat qiladi), ijtimoiy (jamiyatni o'zgartiradi) va ishlab chiqarish (ishlab chiqarish jarayonini belgilaydi).

Huquqiy va ijtimoiy institut bu – davlat tomonidan himoya qilinadigan umumjahon majburiy normalar va munosabatlarning tizimidir. Davlat huquq yordamida odamlar va ijtimoiy guruhlarining xulq-atvorini tartibga soladi, muayyan munosabatlarni majburiy ravishda o'rnatadi. Huquqning asosiy funksiyalari: tartibga soluvchi (jamoa

munosabatlarini tartibga soladi) va himoyachi (butun jamiyat uchun foydali munosabatlarni himoya qiladi).

Yuqorida ko'rib chiqilgan ijtimoiy institutlarning barcha elementlari aniq ijtimoiy institutlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi, ammo ularga boshqa yondashuvlar ham mumkin. Masalan, fanni nafaqat ijtimoiy institut, balki kognitiv faoliyat — faoliyatning maxsus shakli yoki bilimlar tizimi sifatida ham ko'rib chiqish mumkin; oila nafaqat institut, balki kichik ijtimoiy guruhdir.

Ijtimoiy institut faoliyati:

birinchidan, tegishli xulq-atvor turlarini tartibga soluvchi muayyan normalar va qoidalar majmui;

ikkinchidan, ijtimoiy institutning jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, mafkuraviy va qadriyat tuzilmalariga integratsiyalashuvi;

uchinchidan, normativ talablarni muvaffaqiyatli amalga oshirish va ijtimoiy nazoratni amalga oshirishni ta'minlaydigan moddiy vositalar va shart-sharoitlarning mavjudligi.

Muhim ijtimoiy institutlar: davlat va oila; iqtisodiyot va siyosat; ishlab chiqarish; madaniyat va fan; ta'lim; ommaviy axborot vositalari va jamoatchilik fikri; huquq va ta'lim.

Ijtimoiy institutlar jamiyat uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning mustahkamlanishi va ko'payishiga, shuningdek, tizim hayotining barcha asosiy sohalarida iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi[7].

Faoliyat sohasiga qarab ijtimoiy institutlarning turlari: munosabat; regulyator.

Munosabat institutlari (masalan, sug'urta, mehnat, ishlab chiqarish) ma'lum belgilar majmuasidan kelib chiqqan holda jamiyatning rol tuzilishini belgilaydi. Ushbu ijtimoiy institutlarning obyektleri rol guruhlarini (sug'urtalanganlar va sug'urtalovchilar, ishlab chiqaruvchilar va yollanma ishchilar va boshqalar).

Nazorat qiluvchi institutlar o'z maqsadlariga erishish uchun individual mustaqillik (mustaqil harakat) chegaralarini belgilaydilar. Bu guruhga davlat, hokimiyat organlari, ijtimoiy himoya, tadbirkorlik va sog'liqni saqlash muassasalari kiradi.

Xulosa. Birinchidan, ijtimoiy adolatning asosiy maqsadi, jamiyatning munosabatlarini tizimli qilish va adolatlik muammolari hal etishdir. Unda qonunlar, munosabatlar va muammolari hal etishda adolat tizimining munosabatlariga juda katta e'tibor beriladi. Ijtimoiy adolatning funksiyalari o'rta jamiyatning munosabatlarini tizimli qilish, jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, tarixiy va huquqiy shartlarga yordam berish, adolat sistemasining rivojlantirilishi uchun ilmiy fikrlar va tajribalar ko'paytirish, muammolari hal etishda ko'rsatiladigan munosabatlariga juda katta e'tibor berish va jamiyatning munosabatlarini regulyatsiya qilishdir.

Ikkinchidan, adolat ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlarning markaziy obyektlaridan biridir. U jamiyat hayotining turli jabhalarida ko'p jihat va ko'rinishlarga ega bo'lgan ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida qaraladi[8].

Ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlar doirasida "adolat" tushunchasi ijtimoiy adolat kontekstida ko'rib chiqilib, u jamiyatdagi resurslar, imkoniyatlar va imtiyozlarni taqsimlash sifatida belgilanadi. Ijtimoiy adolatning muhim jihati jamiyatning barcha a'zolari uchun teng imkoniyatlar va huquqlarni bildiruvchi tenglik tushunchasidir. Bundan tashqari, adolat davlatning asosiy funksiyalaridan biri bo'lgan tenglik nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish uchun adolat manbasi mustaqil va adolatli bo'lishi kerak. Adolat axloq kontekstida ham ko'rib chiqiladi, bu yerda u yaxshilik va yomonlik, halollik va boshqa odamlar oldidagi mas'uliyat tushunchalari bilan bog'liq. Umuman olganda, adolat ko'p qirrali hodisa bo'lib, jamiyat hayotining turli jabhalarida ko'p jihat va ko'rinishlarga ega. Adolatni ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlar doirasida o'rganish uning jamiyatdagi ahamiyati va rolini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Uchinchidan, ba'zi faylasuflar va diniy ta'limotlar uchun adolat insonning to'g'ri xulq-atvorini va uning boshqa odamlar bilan munosabatlarini belgilaydigan borliqning oliy qonunlariga amal qiladi. Shu nuqtai nazardan, adolat axloq tushunchalari bilan bog'liq bo'lib, har bir inson o'ziga qanday munosabatda bo'lishni xohlasa, boshqalarga ham shunday munosabatda bo'lishni anglatadi. Demak, adolat bu kontekstda nafaqat ijtimoiy hodisa, balki odamlar o'rtasidagi munosabatlarini, ularning jamiyatdagi xatti-harakatlarini belgilab beruvchi axloqiy tamoyildir. Adolatga bunday yondashuv diniy an'analarda ayniqsa dolzarb bo'lib, u yerda ilohiy adolat va axloqiy tamoyillarni buzganlik uchun jazo tushunchasi bilan bog'liq. Umuman olganda, borliqning oliy qonunlariga rioya qilish kabi adolat uni tushunishning bir jihati bo'lib, diniy va falsafiy ta'limotlar uchun muhimdir. Biroq, ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlar doirasida adolat faqat

axloqiy jihatlarni emas, balki ijtimoiy va siyosiy jihatlarni ham o'z ichiga olgan kengroq kontekstda ko'rib chiqiladi.

ADABIYOTLAR

1. Гусейнова З.И. Концепция справедливости в средневековой арабо-мусульманской мысли : диссертация ... кандидата философских наук. - Москва, 2001. - 163 с.
2. Кураженков Д.С. Феномен справедливости : социально-философский анализ : диссертация ... кандидата философских наук : - Курган, 2014. - 140 с.
3. Евстратов А.Э. Теория и практика формирования социального государства [Текст] : учебное пособие / А. Э. Евстратов ; Министерство образования и науки Российской Федерации, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования Омский государственный университет имени Ф. М. Достоевского. - Омск : Изд-во Омского гос. ун-та им. Ф. М. Достоевского, 2018. - 103 с.
4. Косаренко Н.Н. Социальное государство [Текст] : политические, правовые и социально-экономические факторы : монография / Н. Н. Косаренко ; Российский экономический университет им. Г. В. Плеханова. - Москва : Юстиция, 2016. - 230 с.
5. Usmanov N. The Philosophical Basis For The Formation Of Spiritual Maturity Among Young People //Oriental Journal of Social Sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 1. – С. 33-37.
6. Gulnoza K. MAMLAKATIMIZDA YOSHLAR AXLOQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISHDA DAVLAT HAMDA FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARINING O 'RNI //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2023. – Т. 15. – С. 444-448.
7. Тешабоев М. Особенности становления и развития информационного общества //Перспективные информационные технологии (ПИТ 2017)[Электронный ресурс]: Междунар. науч.-техн. конф. – 2017. – С. 14-16.
8. Тешабоев М. М. ЖАМИЯТДА ИЖТИМОЙ АДОЛАТНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ПРИНЦИПИАЛ МАСАЛАЛАРИ ВА ФАЛСАФИЙ-ҲУҚУҚИЙ МУАММОЛАРИ //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 23. – С. 504-514.

UDK:091

Umida TILAVOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: umidatilavova20@gmail.com

Navoiy viloyati XXXQTMO hududiy markazi dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) J.N. taqrizi ostida

THE INFLUENCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THE FORMATION OF YOUTH'S SPIRITUAL AND MORAL IMAGE

Annotation

In any society, it is natural that the spiritual and moral image of its members is formed on the basis of the existing traditions and values of this society. Of course, in this process, as any spiritual and moral heritage is passed from generation to generation, it acquires the character of succession and innovation. That is, it is a natural process that, while inheriting a certain part of the values of its predecessors, it adapts it to the society and time and enriches it with new content and form. In this article, the factors of the formation of the spiritual and moral image of young people and the impact of today's scientific and technical development on this process are expressed. It is also based on the special importance of upbringing and education in the complexities that have arisen and in the system of their elimination.

Key words: Spirituality, morality, digital technology, socialization, family, education, spiritual and moral image

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ОБРАЗА МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В любом обществе естественно, что духовно-нравственный облик его членов формируется на основе существующих традиций и ценностей этого общества. Конечно, в этом процессе, поскольку любое духовно-нравственное наследие передается из поколения в поколение, оно приобретает характер преемственности и новаторства. То есть это естественный процесс, который, наследуя определенную часть ценностей своих предшественников, адаптирует их к обществу и времени, обогащает новым содержанием и формой. В его основе также лежит особая значимость воспитания и образования в возникших сложностях и в системе их устранения.

Ключевые слова: Духовность, нравственность, цифровые технологии, социализация, семья, образование, духовно-нравственный образ.

YOSHLAR MA'NAVİY-AXLOQIY QIYOFASINING SHAKLLANISHIGA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING TA'SIRI

Аннотация

Har qanday jamiyatda uning a'zolarining ma'naviy-axloqiy qiyofasi Shu jamiyatning avvaldan mavjud bo'lgan an'analari, qadriyatlariga asosida shakllanib borishi tabiiy holdir. Albatta, bu jarayonda har qanday ma'naviy-axloqiy me'ros avloddan avlodga o'tgani sayin vorislik va novatorlik xususiyati kasb etib boradi. Maqolada yoshlar ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanish omillari va bu jarayonga bugungi fan-texnika taraqqiyotining ta'siri masalalari ifodalangan. Shuningdek, bunda yuzaga kelgan murakkabliklar va ularni bartaraf etish tizimida tarbiya va ta'limning alohida ahamiyatiga ega ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, axloq, raqamli texnologiya, ijtimoiylar Shuv, oila, ta'lim, ma'naviy-axloqiy qiyofa, qadriyat

Kirish. Bugun biz o'z oldimizga yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishdek oliy maqsad qo'yganmiz. Bu jarayonda esa, yoshlarning o'rni va ishtiroki alohida ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlash o'rinli. Ayniqsa, bugun har qanday millat madaniyatining sofligini saqlash muammoga aylanib borayotgan bir davrda, yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasini milliylik va zamonaviylik ruhi uyg'unligida shakllantirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zero, «ushbu tarixiy zarurat va ob'ektiv ijtimoiy-siyosiy jarayon O'zbekistonning ma'naviy-ma'rifiy sohadagi bugungi taraqqiyoti va istiqbolini belgilaydigan strategik tamoyillar hamda amaliy faoliyat dasturlarini yaratish va ularni hayotga joriy etishni taqozo etmoqda» [Mirziyoev Sh.M. 2021: s. 268].

GlobalaShuv, modernizatsiya, fan-texnika taraqqiyoti kabilarning ta'siri kun sayin ortib borayotganligi insoniyat tomonidan necha asrlardan buyon ulug'lanib kelayotgan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar tizimiga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Va, ayniqsa, bu ta'sir yoshlarning ongi, tafakkuri bilan bog'liq ekanligi masalaning yanada dolzarb ekanligini ko'rsatdi. Chunki, har qanday millatning harakatlaniruvchi asosiy kuchi bu-yoshlar hisoblanadi hamda ular jamiyatning rivojlanish dinamikasini belgilab beradi. Bu jarayonda esa, orzu-maqсадlari, intilishlarini belgilab beruvchi ma'naviy-axloqiy qiyofasi asosiy omil vazifasini bajaradi.

Aslida tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, ma'naviyat va axloq masalasi barcha zamon va makonda o'z dolzarbligi bilan insoniyat diqqat markazidan o'rin olgan. Hattoki, insoniyat tarixiy taraqqiyotining dastlabki davrlaridanoq mazkur tushunchalar jamiyatni barqarorligini ta'minlab turuvchi omil sifatida baholangan.

Axloq va ma'naviyatning har qachon ham dolzarb ekanligi haqidagi fikrlar faqatgina hozirgi zamon yangiligi emas. Hattoki, Suqrot ham o'z davri yoshlarining tarbiyasi, axloqi o'zgarib ketganligidan g'azablangan va ularni insofdi bo'lishga, axloqiy me'yorlarga amal qilishga chorlagan. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, har bir davrda jamiyatda aksariyat katta avlod tomonidan

salbiy tendentsiya va oqibatlariga sabab bo'ladigan hodisa sifatida baholalanadigan axloqiy o'zgarishlar yuz berishi tabiiy jarayondir. Ushbu o'zgarishlar ba'zi insonlar tomonidan ma'naviyat va axloqqa tahdid deb hisoblansa, ba'zilar bu jarayonda kattalar va yoshlar o'zaro uyg'unlikni topishlari kerak, deb hisoblaydilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi raqamlashtirish jarayonlarining ma'naviyat va axloq masalalariga ta'siri mavzusi yuzasidan jahon olimlaridan S.Rogerson, T.Biynum, [Rogerson S., Bynum T.W. 1996.], T.Froehlich [Froehlich T. 1997.], L.Floridi [Floridi L. 2001.], Manjueva O.M. [Манжуйева О.М. 2014.], Malyuk A.A. Polyanskaya O.Yu., Alekseeva I.Yu., [Малюк А.А., Полянская О.Ю., Алексеева И.Ю. 2011.], Koval Ye.V. [Коваль Е.В. 2009.] kabilar tadqiqotlar olib borganlar. Xususan, O.Manjueva axborotlashgan jamiyatda informatsion xavfsizlik haqida so'z yuritir ekan, uni ta'minlashning eng asosiy vositasi sifatida ma'naviyat va axloq tushunchalarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qiladi [Манжуйева О.М. 2014: с. 107].

Ma'naviyat va axloqqa doir zamonaviy yondashuvlarga to'xtaladigan bo'lsak, mazkur mavzularda bir qator yurtimiz olimlari samarali izlanishlar olib borganlar va bunday tadqiqotlar davom etmoqda. Olimlar ma'naviyat, axloq, ma'naviy-axloqiy qiyofa va ularning, shaxs, xususan yoshlar hayotidagi o'rni, shuningdek, jamiyatning taraqqiy etish jarayonidagi ahamiyati masalalarini yoritganlar. Jamiyatning ma'naviy rivojlanishi, shaxs ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanish jarayonlari, yoshlar tarbiyasi, yoshlar ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda ma'naviy omillarning o'rni kabi masalalar I.Saifnazarov [Saifnazarov I. 2001.], Z.R.Qodirova [Qodirova Z. 2000.], G.J.Tulenova [Tulenova G. 2006.] kabi olimlar ilmiy ishlarida yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'naviyat masalalari bo'yicha izlanishlar olib borgan olim A.Erkayev fikricha, «Ma'naviyat keng qamrovli tushunchadir, u o'ziga nafaqat insonning ruhiy olami yoki holatini, balki aql, farosat, iymon, axloq kabi boshqa kategoriyalarning majmuini, ularning inson amaliy hayotidagi aksini

ifodalaydi» [Erkayev A. 1999: s. 9.]. Shuningdek, S.Otamuratovning fikricha, «Ma'naviyat-har bir insonning ichki ruhiyati, aql-zakovati, uning o'z-o'zini anglashi, yaxshiliklarga, ezgu niyatlarga to'la qalbi, oldinga qarab yangi marralar sari ongli ravishda faollik ko'rsata bilish va intilish salohiyatidir» [Otamuratov S. 2004: s. 255.]. Bu yonaShuvda ma'naviyat inson mohiyatining asosiy mezon sifatida izohlanib, uning har qanday faoliyati u bilan bog'liq ekanligi ta'kidlanadi.

Yuqoridagi fikrlarga asoslangan holda, bizningcha ma'naviy-axloqiy qiyofa – bu shaxsning jamiyatda faoliyat yuritishi bilan bog'liq qadriyatlar tizimini vujudga keltiradigan va, shu bilan birga, uning xulq-atvori va shaxslararo o'zaro munosabatlarini belgilab tartibga soladigan asosiy va ustuvor fazilatlaridir. Shuningdek, axloq-bu ma'lum bir axloqiy me'yorlarga rioya qilish zarurligini oldindan belgilab beradigan xususiyatdir, bu esa insonning ma'naviy idealiga yaqinlashishiga imkon beradi. Ma'naviyat esa insonparvarlik tamoyillari, ijobiy ijtimoiy amaliyotga asoslangan yuqori darajadagi qadriyatlarga intilishni nazarda tutadi.

Mazkur tadqiqotda obyektivlik, tarixiylik, tizimlilik tamoyillari va analiz va sintez, induksiya va deduksiya, strukturaviy-funksional tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Shunday qilib, yoshlar muammolari bilan bog'liq izlanishlardan ko'rinadiki, shaxsning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishi va rivojlanishi jarayoniga ijtimoiy hayotning ko'plab omillari ta'sir etishi mumkin. Yuqorida aytib o'tilganlarni hisobga olgan holda aytish mumkinki, bugungi zamonaviy jamiyatda ijtimoiylaShuv sharoitida qadriyatlar tizimining ma'lum o'zgarishlarga uchrayotganligi va informasion texnologiyalarning ushbu jarayonlarga ta'siri ortib borayotganligi kuzatilmog'da. Agar an'anaviy ommaviy axborot vositalari qatoriga kiruvchi televideniye, radio va gazetalar davrida bunday agentlarining soni o'lchovli bo'lgan bo'lsa va shaxslar uchun telekanalga yoki, hatto, gazeta sahifalariga kirish murakkabligi o'ziga xos senzuraning elementi hisoblangan bo'lsa, hozirda Internet rivojlanishi bilan dunyoqarash va tafakkur darajasidan qat'iy nazar, har kim ma'naviy va axloqiy munosabatlarni shakllantirish va rivojlantirishning faol ishtirokchisi bo'lish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bunday holda, axborot maydonining turfa xilligi tobora ortib borayotganligi haqida gapirish uchun asos bor: bugungi kunda Internet foydalanuvchisi ma'naviyat va axloqqa ta'sir qiladigan har qanday ma'lumotni osongina tarqata olishi vaziyatni murakkablashtirmog'da.

Endilikda, ma'naviy-axloqiy qiyofani shakllantirish masalasi o'z hayotiy maqsadlari, orzu-intilishlari va axloqiy idealini izlayotgan zamonaviy yoshlar uchun, ayniqsa, juda dolzarb ekanligini ko'rsatdi. Shu nuqtai nazardan, yoshlar ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanish omillari sifatida quyidagilarni keltirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

1. Birinchi omil-bu milliy an'analar, qadriyatlar va urf-odatlar hisoblanadi. Dunyoda har qanday millat, xalq borki, o'zidan keyingi avlodlarga qoldirish maqsadida o'zining bilimlarini, tajribalarini asrlar osha asrab-avaylaydi. Va mana shu qadriyat, an'ana va bilimlar keyingi avlodlar hayotini yanada mazmunli va go'zal bo'lishida, kelajak orzu-maqsadlarini belgilashda, shuningdek, avlodlararo uyg'un rivojlanishni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Qadriyatlarini anglash va an'analarni o'zlashtirish ma'naviy-axloqiy qiyofani shakllanishida muhim o'rin tutadi. Shu orqali xalqning ustuvor fazilatlarini, odatlari, xulq-atvor ko'nikmalari shakllanadi va insonning bu jarayonda o'zi yashayotgan jamiyatning ma'naviy hayoti, ijtimoiy tajribasi va axloqiy tafakkuri bilan tanishishi sodir bo'ladi. Shuningdek, milliy qadriyatlar saqlanishi natijasida, yoshlar nafaqat ular haqida bilimga ega bo'ladi, balki ularning ichida yashaydi.

2. Oila-bu yoshlar ma'naviy-axloqiy qiyofasi shakllanishining muhim bo'g'ini hisoblanibgina qolmay, balki bu jarayonning poydevori, asosi hamdir. Aynan oilada ma'naviy-axloqiy qadriyatlarining dastlabki shakllanishi jarayoni ro'y beradi va bu bolaning keyingi bosqichlardagi ijtimoiylaShuv jarayonida aks etadi. Azaldan xalqimizda oila a'zolari yosh farzandiga vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, odob-axloq borasida faqatgina sharh aytish bilan chegaralanmasdan, ularga amaliy namuna bo'lishga intilganlar. Buning natijasida kuchli ma'naviyatli avlod tarbiyalash mumkinligiga ishonganlar.

3. Ta'lim sohasi qadim zamonlardan boshlab shaxs shakllanishidagi muhim bosqich hisoblanadi. Ta'lim olish bu dunyodagi eng muhim ehtiyojdir. O'z navbatida, ta'lim tarbiya bilan uzluksiz rivojlanuvchi jarayondir. Shuningdek, ta'lim taraqqiyotdan ilgari bo'lishi kerakligi bilan birga, u ma'naviy qadriyatlar, axloqiy fazilatlar bilan sug'orilgan bo'lishi kerak. Bu jarayonning ajralmas

elementi hisoblangan ustoz esa haqiqiy ma'noda o'zidan ziyo tarqata oladigan, ma'naviy axloqiy namuna sifatlariga loyiq bo'lishi muhimdir.

4. Ijtimoiy qurshov. Jamiyatda yashaydigan har qanday shaxs borki, u ijtimoiylaShuv jarayonini boshdan kechiradi. Va bunda uning atrofidagi muloqotga kirishadigan tengdoshlari, do'stlari, hamkasblari kabilar uning dunyoqarashi va turmush tarziga o'z ta'sirini o'tkaza boshlaydi. Insonning tafakkuri, shuningdek, ma'naviy-axloqiy talablari ham o'zi yashaydigan muhitga mos ravishda shakllanib boraveradi.

5. So'ngi omil sifatida keltirganimiz jismoniy qurshov-bu ko'proq moddiylik, iqtisodiy omillarni o'z ichiga oladi. Ma'lum jamiyatda yoshlarning ma'naviy va axloqiy kamol topishi, bunda ularni qo'llab-quvvatlash uchun moddiy ehtiyojlarning ham qay darajada ta'minlanganligi bu omilning mazmunini ifodalaydi.

Biz ajdodlarimizga qaraganda tubdan farq qiladigan jamiyatda yashamoqdamiz. Dunyoning bu yangicha manzarasi insonlarning dunyoni anglash tarzini ham tubdan o'zgartirmog'da. «Axborot», «axborot texnologiyalari» kabi tushunchalar ijtimoiy hayotning barcha sohalarini keng qamrab olmog'da. Bu jarayonning ijobiy jihatini inkor etmaymiz, albatta. Biroq, global axborot muhitini shakllantirish mobaynida axloqiy me'yor va ma'naviy qadriyatlarining ham o'z mohiyatidan uzoqlashib borayotganligi va odamlarning undan begonalaShuvi muammosi bugun tobora dolzarblik kasb etmog'da. Shuningdek, hozirgi tezkor zamonada ro'y berayotgan har qanday salbiy o'zgarishlarga bardosh bera oladigan ma'naviy-axloqiy imperativlar va qadriyatlar tizimini shakllantirish masalasi o'ta muhimdir. Endilikda, yoshlar ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish bilan bog'liq bir qancha murakkabliklarni keltirib chiqaruvchi omillarni ifodalash mumkin:

Birinchidan, jamiyatlarining raqamli bosqich tizimiga o'tishi va bu jarayonning global miqyosda sodir bo'lishi natijasida, bir tomondan, yoshlar dunyoqarashi integratsiyalaShuvining jadallashishi kuzatilgan bo'lsa, boshqa tomondan esa, ularning asrlar osha shakllanib kelgan milliy mintalitetidan uzoqlashishi kuzatildi.

Ikkinchidan, yoshlar tarbiyasida muhim omil hisoblangan oilaning zamonning tezkor rivojlanishiga mos ravishda qayta shakllanishga majbur bo'layotganligidir. Bu esa, o'z navbatida, oilaviy urf-odatlar va qadriyatlarga ma'lum darajada darz ketishiga sabab bo'ldi.

Uchinchidan, shaxs ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllanishida ommaviy axborot vositalari, virtual muhit ta'sirining ortishi, shuningdek, ularning ijtimoiylaShuv funksiyalarining ahamiyatiga asoslangan madaniyatning raqamli turiga o'tishni tezlashtirdi.

Hozirda biz har qadamda yuzlashayotgan va e'tibor talab etayotgan eng dolzarb yangi ko'rinishdagi ma'naviy-axloqiy muammolar bugun barcha sohalarida muhim o'rin egallagan axborot texnologiyalaridan foydalanish va ularni rivojlantirish bilan bog'liq. Bundan bir necha o'n yil oldin axborot texnologiyalarining insonning dunyoqarashini, hayot tarzini tubdan o'zgartirib yuborishi va bu, o'z navbatida, bir qancha ijtimoiy muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'lishi haqida tasavvur qilib bo'lmadi. Natijada esa, avvaldan jamiyatlarda mavjud bo'lgan axloqiy talab tamoyillari endi yuzaga kelgan zamonaviy jamiyatda yangicha yondashuv talab eta boshladi. Chunki, so'nggi yillarda axborot texnologiyalarining insonning hayot tarziga ta'siri ortib borayotganligini hisobga olgan holda, bunday ta'sir faqatgina ilmiy, siyosiy, harbiy, sanoat sohasi bilan chegaralanibgina qolmay, endi butun insoniyatning ijtimoiy rivojlanish dinamikasida muhim omilga aylandi. Boshqacha qilib aytganda, raqamli texnologiyalar inson hatti-harakatini amalga oshirishdagi oddiy vosita bo'lib qolmasdan, uning atrof muhitga bo'lgan munosabatining ajralmas qismiga aylandi.

Hozirgi vaqtda yoshlar ma'naviy-axloqiy rivojlanish dinamikasi ma'lum ma'noda tartibsiz va o'zining qat'iy strategiyasiga, yo'nalishiga ega emas. Bu jarayonga ma'lum bir ziddiyatlarning mavjud ekanligi, ijtimoiylaShuv jarayonini to'g'ri yo'lga qo'yish va ma'naviy-axloqiy rivojlanish ta'sirlarining samarali mexanizmlari va texnologiyalarining ishlab chiqish darajasi juda past bo'lganligi sabab bo'lmoqda. Shunga ko'ra, yoshlar orasida ma'naviy va axloqiy qadriyatlar ahamiyatining pasayishiga sabab bo'layotgan bir qator omillarni keltirish mumkin:

1. Tengdoshlar: ma'lumki, yoshlar ongi, dunyoqarashi, turmush tarzining shakllanish jarayonida tengdoshlarining o'rni asosiy rol o'ynaydi. Chunki, ular bilan birga vaqt o'tkazadi, ma'lum masalalarda fikr almashadi, maslahat oladi. Uning uchun ba'zi davrlarda ota-ona, yaqinlarining fikri va xohishlaridan ko'ra, o'z tengdoshlarining fikri, maslahati ustun hisoblanadi.

2. Texnika-texnologiya yutuqlari: bunday insoniyat tafakkuri mahsulining shaxs shakllanish jarayoniga ijobiy yoki salbiy ta'sir etish ko'rsatkichi undan qanday foydalanishga bog'liq. Kuzatuv va tadqiqotlar Shuni ko'rsatmoqdaki, kompyuter, mobil telefon kabilar, ayniqsa, yoshlar ma'naviyati va axloqining sezilarli darajada pasayishiga sabab bo'lmoqda.

3. Ota-onaning o'rni: yoshlar o'z hatti-harakatlari va tanlovlarini amalga oshirishda kattalarning, ayniqsa, ota-onaning ta'siri yuqori darajada hisoblanadi. Ayniqsa, bugungi jamiyatda ota va onaning o'ta darajada band bo'lishi farzand tarbiyasidagi nazoratni susayishiga sabab bo'lmoqda.

4. Ommaviy axborot vositalari va Internet: yoshlar hayot faoliyatining ajralmas qismi hisoblangan OAV, Internet, ijtimoiy tarmoqlar endilikda ularning ma'naviy-axloqiy qiyofasi shakllanishining ajralmas vositasiga aylanib ulgurdi. Va aytish joizki, bu ta'sir faqatgina ijobiylik bilan cheklanmasdan, salbiy xususiyatlarni ham namoyon etdi.

Axborot tanlovi insonning ma'naviy-axloqiy hissiyotlari darajasiga bevosita bog'liqdir. Ya'ni, bu jarayonda u bevosita o'zining tafakkur darajasiga, hayotiy pozitsiyasiga, va, eng muhimi, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar tizimiga nisbatan munosabatiga tayanadi. Shu ma'noda Protogorning «Inson hamma narsaning o'lchovidir» [Protogor. 1998: s. 189.] degan qarash juda o'rindir. Aytmoqchimizki, sodir bo'layotgan barcha narsa va hodisalar insonning o'ziga, holatiga bog'liqligini ko'rsatmoqda.

Hozirda texnologik yutuqlarning mislsiz darajada rivojlangan davrida yashamoqdamiz. Biz hayotimizning yangi rivojlanish cho'qqisini zabt etdik. Va bu jarayonda axborot kommunikatsiya texnologiyalari eng muhim omil vazifasini bajarmoqda. Endi o'z hayotini informatsion texnologiyalarsiz tasavvur eta olmaydigan insoniyatning yangi bir avlodi vujudga keldiki, bunda ular orqali odamlarning bilim va axborotga ega bo'lishi eng asosiy ehtiyojga aylandi. Shu bilan birga, bizning axborot tizimlarimiz ma'lumotlarni qayta ishlashdan, sun'iy intellekt va o'rnatilgan tizimlarga qadar rivojlangan bo'lishiga qaramay, ushbu texnologiyalarning ma'naviy va axloqiy muammolarini hal qilishda yetarlicha yutuqlarga erishilmadi. Fan texnika taraqqiyoti uchun bor kuch-qudratini safarbar etgan insoniyat uning bunday muammolarga sabab bo'lishi haqida, hatto, o'ylab ham ko'rmagan edi. Ogburnning madaniy kechikish haqidagi nazariyasi Shuni ko'rsatadiki, «texnologiya bu yutuqlarni boshqarish va qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan axloqiy infratuzilmaga qaraganda ancha tezroq rivojlanmoqda» [Marshall K. Has technology introduced new ethical problems? Journal of Business Ethics, 1999. №4. 85-6.].

Raqamli jamiyatlarda axborot texnologiyalaridan foydalanish bilan bog'liq yuzaga kelayotgan tarbiya va ta'limga oid muammolar o'z yechimini kutib turibdi. Bu jarayonda esa, muammoni avvalo tushunish va undan keyingina bartaraf etishning yangi yo'nalishlarini ishlab chiqish talab etiladi. Tarbiya orqali umumbashariy insoniy qadriyatlar singdirilsa, amaliy axloqiy qadriyatlar esa ta'lim orqali shakllantirilishi kerak. Bu ikkala holatda ham ma'naviy-axloqiy qadriyatlarning avloddan avlodga meros bo'lib borishi nazarda tutiladi. Ammo, avlodlar o'rtasida uyg'unlik yo'qolsa va yengib bo'lmaz to'siq paydo bo'lsa, muammo bir necha bor murakkablashadi. Xususan, so'ngi bir necha o'n yilliklar davomida axborot texnologiyalari inson hayotini va uni qabul qilish tarzini tubdan o'zgartirdi. Avlodlar o'rtasidagi dunyoqarash farqining muammolarini o'rganish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi, chunki axloqiy

bo'shliq Shu qadar katta bo'lib chiqdiki, bu muammoning chegaralarini aniqlash murakkablik tug'dira boshladi. Shu nuqtai-nazardan aytish mumkinki, hozirgi davrdagi axborot texnologiyalari insonga noaniq ta'sir ko'rsatmoqda, bu esa jismoniy olamga emas, balki virtual olam bilan bog'liq bo'lgan yangi amaliy axloqiy masalalarni vujudga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Xulosa va takliflar. Informatsion texnologiyalarning yoshlarga, ularning ma'naviy dunyosiga ta'sirini o'rganish jarayonida, erkinligini cheklamasdan, tashabbuskorligini namoyon etishiga daxl qilmasdan, fuqarolik huquqlarini buzmasdan yondashish alohida ahamiyatga ega. Ushbu holat esa, shaxs hayotining qadriyatlari va mazmuni, uning faoliyati uchun javobgarligi to'g'risida ilmiy g'oyalarni ishlab chiqishni taqozo etadi. Axborot jamiyati shakllanishi sharoitida odamlarni, ayniqsa, yoshlarni tarbiyalash va rivojlantirish tamoyillarini amalga oshirish uchun ajralmas asoslarni izlash zaruriyati tug'iladi. Bunday asos vazifasini ma'naviyat va axloq bajarib berishi mumkinki, buning natijasida inson o'z ehtiyojlari va imkoniyatlarini jamiyat bilan qanchalik to'g'ri muvofiqlashishini, paydo bo'layotgan ijtimoiy-madaniy makonda o'z fikrini qay darajada tasarruf etishini aniqlay oladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, insonning ma'naviy va axloqiy shakllanishi va rivojlanishi ierarxik ravishda sodir bo'ladi. Bu jarayonda shaxsga turli xil ijtimoiy institutlar turli darajada ta'sir ko'rsatadi, ular orasida eng muhim xalqa vazifasini oila amalga oshiradi. Aynan oilada eng dastlabki qadriyatlar shakllantiriladi, ularning proeksiyalari shaxslararo munosabatlarda yanada aniqroq o'z ifodasini topadi.

Ma'naviy va axloqiy rivojlanishning keyingi bosqichini shakllantirish ma'rifat va ta'lim bilan bog'liq. Zamonaviy texnologiyalar tufayli dunyo o'zgarib bormoqda va nafaqat insonning o'zini namoyon etishida, balki uning voqe'likni anglash jarayonida ham o'ziga xosliklar kuzatilmoqda. Zotan, bunday o'zgarishlar zamonida ma'naviy-axloqiy qoidalarni akademik tushunishdan tashqari, jamiyat va inson o'zi yashaydigan yangi muhit (jismoniy muhit emas) to'g'risida xabardor bo'lishiga yordam berish uchun axloqning amaliy mohiyatini kuchaytirish zarur. Ushbu muammoni hal qilishda ta'lim tizimi yetakchi o'rinni egallaydi. Ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra texnik taraqqiyotdan oldinda bo'lishi va ilmiy yangilik natijalarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan strategiyalarni ishlab chiqishi kerak. Ta'lim an'analari madaniyat bilan birlashish xususiyatiga ega va bu, o'z navbatida, axborot jamiyatining kelajak avlodida ham inson axloqining qadr-qimmatini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Jamiyatda ma'naviy-axloqiy qadriyatlar kelajak avlodga birinchi navbatda, tarbiya va ta'lim tizimi orqali yetkaziladi. Mazkur tizimda axborot texnologiyalari tarmog'idan foydalanishda axloqiy me'yorlarni rivojlantirishning ustuvor yo'nalish sifatida belgilanishi samarali natijaga olib kelishi mumkin. Shu maqsadda yoshlar orasida raqamli savodxonlikni shakllantirish muammoning samarali yechimi bo'lib hisoblanadi. Informatsion faoliyat xavfsizligi va samaradorligining asosi ijtimoiy sub'ektning tanlovi bo'lib, u barcha harakatlari uchun javobgarlikni aniq anglashi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, jamiyat ongi «axborot texnologiyalari» tushunchasini «ma'naviyat, axloq» tushunchalari bilan mustahkam bog'lab turishi kerak, chunki jamiyatda texnologiyani qo'llash jarayoni ma'naviy-axloqiy me'yorlarga asoslangan oqilona o'z-o'zini boshqarish bilan birga bo'lishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev SH.M. «Yangi O'zbekiston strategiyasi.» -Toshkent.: «O'zbekiston» nashriyoti, 2021. –B. -464.
2. ROGERSON, S., BYNUM, T.W Information ethics: the second generation, The future of information systems, UK AIS. 1996. -P. 28.
3. FROELICH.T A brief history of information ethics. International Federation of Library Associations. Munich: G.K.Saur. 1997. -P. 25.
4. L.FLORIDI. Foundations of Information Ethics. In book: The handbook of information and computer ethics. John Wiley&Sons,Inc. Canada.-P. 3-21.
5. Манжуева О.М. Основные составляющие информационной этики // Мир современной науки. 2014. № 3 (25). С. 106-110.
6. МАЛЮК А.А., ПОЛЯНСКАЯ О.Ю., АЛЕКСЕЕВА И.Ю. Этика в сфере информационных технологий. М.: Горячая линия — Телеком, 2011.
7. CAPURRO R.Towards an ontological foundation of information ethics. Philosophy and Progress: VolII. 2012.January-July, 2018.
8. КОВАЛЬ Е.В. Этика информационного общества как современный этап развития этики / Е.В. Коваль // Вестник Чувашского университета. 2009. – №4. – С. 133-139.
9. SAIFNAZAROV I. Spiritual maturity and political culture. - Tashkent: Sharq. 2001.
10. КАДИРОВА З. Проблемы повышения социальной активности молодежи Узбекистана в условиях всестороннего реформирования общества. Автореф.дисс...д-ра филос.наук.-Т., 2000.
11. Туленова Г.Ж. Ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишда маънавий омилнинг роли. Фал. фан. док. ... дис. автореф. – Тошкент, 2006. – Б. 45.
12. Erkayev A. Ma'naviyat-millat nishoni. –T.: Ma'naviyat.1999. 9-b.
13. Otamuratov S. Ma'naviyat va ma'rifat asoslari. T.: Sharq. 2004. 255-b.

Gulnura TLEUBAYEVA,

Muhammad-al Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti Nukus filiali Ilmiy kotibi, Phd

E-mail: gtleubaeva66@gmail.com

Pedagogika fanlari nomzodi, (PhD) G. Mamutova taqrizi asosida

THE ROLE OF CONTROL TESTS IN IDENTIFYING TALENTED STUDENTS

Аннотация

This article provides some background on ability, giftedness, and the role of tests in identifying gifted students. Also, the scientific importance of developing students' talent is revealed. Tests are very important in identifying gifted students. In the identification of talents, the problems are structured in such a way that the process of solving them allows to demonstrate the student's abilities. It would have been almost impossible to achieve this if we had structured the questions in the form of traditional test questions. This is because when students take traditional tests, we only see the result, not the thought process. The results of the conducted tests are also summarized in this way. And in studying gifted students, it is very important to observe the process of thinking and problem solving. At the same time, observing the student solve the problem in a free state (as if he is talking to himself and thinking) can give more results. Because this process ensures the natural manifestation of the student's talent. Therefore, in this article, we will thoroughly analyze the tests and learn how to use them to identify the gifted.

Key words: Tests, traditional tests, talent, ability, control, general talent, special talent, activity, analysis, education.

РОЛЬ КОНТРОЛЬНЫХ ТЕСТОВ В ВЫЯВЛЕНИИ ТАЛАНТЛИВЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В этой статье представлены некоторые сведения о способностях, одаренности и роли тестов в выявлении одаренных учащихся. Также раскрывается научная значимость развития таланта учащихся. Тесты очень важны для выявления одаренных учеников. При выявлении талантов задачи структурируются таким образом, чтобы процесс их решения позволял проявить способности ученика. Было бы практически невозможно добиться этого, если бы мы структурировали вопросы в форме традиционных тестовых вопросов. Это потому, что когда студенты сдают традиционные тесты, мы видим только результат, а не мыслительный процесс. Таким же образом суммируются и результаты проведенных испытаний. А при обучении одаренных учеников очень важно наблюдать за процессом мышления и решения задач. При этом наблюдение за тем, как ученик решает задачу в свободном состоянии (как будто он разговаривает сам с собой и думает) может дать больше результатов. Потому что этот процесс обеспечивает естественное проявление таланта ученика. Поэтому в этой статье мы подробно разберем тесты и научимся их использовать для выявления одаренных.

Ключевые слова: Тесты, традиционные тесты, талант, способности, контроль, общий талант, специальный талант, активность, анализ, обучение.

IQTIDORLI TALABALARNI ANIQLASHDA NAZORAT TESTLARINING O'RNI

Аннотация

Ushbu maqolada qobiliyat, iqtidor haqida va iqtidorli talabalarni aniqlashda testlarning o'rni haqida bir qancha asoslar keltirilgan. Shuningdek, talabalarning iqtidorini rivojlantirishning ilmiy ahamiyati ochib berilgan. Iqtidorli talabalarni aniqlashda testlarning ahamiyati juda katta. Iqtidorlarni aniqlashda masalalar shunday tuziladiki, ularni yechish jarayoni talaba qobiliyatini namoyon qilishga imkon beradi. Agar biz masalalarni an'anaviy test masalalari ko'rinishida tuzganimizda bunga erishish deyarli mumkin bo'lmas edi. Sababi talabalar an'anaviy testlarni yechayotganda biz fikrlash jarayonini emas, balki natijani ko'ramiz xolos. O'tkaziladigan testlar natijalari ham aynan shunday xulosalanadi. Iqtidorli talabalarni o'rganishda esa fikrlash, masala yechish jarayonini kuzatish juda muhim. Shu bilan birga talabani erkin (xuddi o'zi bilan o'zi gaplashib fikr yuritayotgan) holatda masala yechishini alohida kuzatish ko'proq natija berishi mumkin. Chunki bu jarayon talaba iqtidorini tabiiy namoyon bo'lishini taminlaydi. Shuning uchun biz bu maqolamizda testlarni to'la tahlil qilib, uni iqtidorlarni aniqlashda qo'llash yo'llarini o'rganamiz.

Kalit so'zlar: Testlar, an'anaviy testlar, iqtidor, qobiliyat, nazorat, umumiy iqtidor, maxsus iqtidor, faoliyat, tahlil, ta'lim-tarbiya.

Kirish. Ta'lim-tarbiya jarayoni yaxlit tizim bo'lib, uning tashkil etilishi, borishini nazorat qilish, olingan natijalarga muvofiq avvalo o'qituvchining pedagogik faoliyatini tahlil etish, baholash tizimiga muvofiq talabalarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalaridagi tipik kamchiliklarni aniqlash va ularni korektsiyalash yo'llarini belgilashni taqozo etadi.

Talabalarning o'quv rejadan o'rin olgan kurslar bo'yicha o'zlashtirgan bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiya va iqtidorlarini aniqlash hamda baholashda samarali nazorat turlaridan biri test topshiriqlari sanaladi. Test o'lchov vositasi sifatida o'ziga xos topshiriqlar tizimi (ko'pchilik hollarda qiyinlik darajasi ortib boradigan) bo'lib, talabalarning bilim, ko'nikma va malakalari darajasini samarali aniqlash va sifatli baholash imkonini beradi.

Test topshiriqlari didaktik materiallar sirasiga mansub bo'lib, u quyidagi funksiyalarni amalga oshiradi:

Test topshiriqlarining ta'limiy funksiyasi. Test topshiriqlari talabalarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalaridagi tipik kamchiliklarni aniqlash barobarida, ularni o'z bilimlarini o'rnatish maqsadida muntazam va tizimli fan asoslarini o'rganishga undaydi.

Test topshiriqlarining tarbiyaviy funksiyasi. Test topshiriqlari talabalar tomonidan to'g'ri javobni topish jarayonida muayyan bilish qiyinchiliklarini his etishi, muammoni hal etish maqsadida aqliy operatsiyalar tahlil, sintez, qiyoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabilarni bajarishi orqali ularda barkamollikka zamin

tayyorlaydigan sifatlar iroda, ongli intizom, muayyan o'quv muammolarini hal etishga safarbarlik, chidamlilik, sabr-toqat, yutuqlarga erishish uchun bilimi va kuchini sarf etishi orqali shaxs sifatida rivojlanishga imkoniyat yaratadi.

Test topshiriqlarining rivojlantiruvchi funksiyasi. Test topshiriqlari talabalarning egallangan bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlash, rivojlantirish, erishilgan natijalarda o'zining ulushi muhim o'rin tutishini e'tiborga olgan holda shaxs va kelgusi faoliyatidagi mas'uliyatini anglagan holda o'z-o'zini rivojlantirishga undaydi.

Yuqoridagi fikrlarni e'tiborga olgan holda, test topshiriqlari didaktik material sifatida quyidagi talabalar javob berishi kerak:

1. Har bir test topshirig'i tegishli ta'lim turi bo'yicha o'quv rejadan o'rin olgan o'quv kurslari bo'yicha Davlat ta'lim standart iva o'quv dasturi asosida tuzilishi shart. Integrativ testlar ham o'zaro uzviy bog'langan aloqador fanlar Davlat ta'lim standart iva o'quv dasturi mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilishi maqsadga muvofiq.

2. Test topshirig'i umumiy qabul qilingan atamalar asosida tuzilib, unda leksikadan chiqib ketgan, shuningdek, kam ishlatiladigan yoki ko'p ma'noni anglatadigan so'zlar, iboralar, belgilar, sifatlar va ma'joziy ma'noni beradigan tushunchalar bo'lmasligi kerak.

3. Test topshiriqlari ilmiy asoslangan ma'lumotlar asosida, yagona o'quv maqsad: o'quv jarayonida talabalar tomonidan muayyan

bilim va ko'nikmani o'zlashtirganlik darajasini aniqlashni nazarda tutgan holda tuzilishi lozim.

4. Ta'lim-tarbiya jarayonida foydalaniladigan test topshiriq'i to'rt qiyinchilik darajasi asosida tuzilishi va har bir topshiriqning qiyinlik darajasi topshiriq pasportida ko'rsatilishi kerak:

I. Oson (reproduktiv) – talabalar tomonidan o'quv materiali qayta ishlanmasdan, ularning xotirlash qobiliyatini aniqlovchi, hodisa, voqea, qonun va atamalarining mohiyatini bilishni talab qiladigan daraja;

II. O'rta qiyin (produktiv) – talabalardan ob'ektlarni tahlil qilish, sintezlash, taqqoslash, bir nechta qonun va qonuniyatlarni bir vaqtda qo'llab, umumlashtirish orqali xulosa yasashni talab qiluvchi daraja;

III. Qiyin (qisman-izlanishli) – talabalar tomonidan avval o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni yangi kutilmagan vaziyatlarda qo'llash, ob'ektlarni tahlil qilish, sintezlash, qiyosiy taqqoslash, qonun va qonuniyatlarni qo'llab, umumlashtirish orqali xulosa yasashni talab qiluvchi daraja;

IV. Eng qiyin (kreativ) – talabalar tomonidan avval o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni kutilmagan vaziyatlarda vujudga keltirilgan o'quv muammolari hal etishda qo'llash, tahlil, sintezlash, qiyosiy taqqoslash, umumlashtirish, xulosa yasash kabi aqliy operatsiyalarni bajarishni talab qiluvchi daraja.

Standart testlar mazmuni bo'yicha reproduktiv va produktiv darajada, tarkibi jihatdan test topshiriq'i savoli va to'g'ri hamda noto'g'ri javoblardan iborat bo'lsa, nstandart testlar o'zining mazmuni, tuzili shva qo'llanish maqsadiga ko'ra muayyan darajada farq qiladi.

Nstandart testlar mazmuni va mohiyatiga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1. Integrativ testlar – integral mazmun, shakl, qiyinchilik darajasi bo'yicha o'sib boruvchi, talabalarning tayyorgarlik darajasi haqida umumlashgan yakuniy xulosa chiqarishga imkon beradigan test topshiriqlari sanaladi.

2. Adaptiv testlar avtomatlashtirilgan, talabalarga nisbatan individual yondashish imkonini beradigan, topshiriq mazmuni, bajarish tartibi, qoidasi, shu topshiriqni bajarish natijasida talabning egallashi mumkin bo'lgan bal iva test natijalarini umumlashtirish bo'yicha ko'rsatmalardan iborat bo'ladi.

Adaptiv testlar ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning modul-kredit paradigmasida muvaffaqiyatli qo'llanishi mumkin. buning uchun o'qituvchi bitta mavzu, bob, bo'lim, kurs mazmuni bo'yicha turli qiyinchilik darajadagi bir necha variantli test topshiriqlarini tuzish va amalda qo'llash mahoratiga ega bo'lishi lozim.

3. Mezonli-mo'ljall olish testlari talabalarning umumiy tayyorgarlik darajasi, mazkur kursning o'qitilish sifati, o'qituvchining pedagogik mahorati, ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligini aniqlash maqsadida o'tkaziladi. Mezonli-mo'ljall olish test sinovlari orqali talabalarning bilimlaridagi bo'shliqlar aniqlanadi va ularni bartaraf etish yo'llari aniqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Intellect va kreativlik testlaridan foydalanish bir qator cheklavlarga ega. Birinchi navbatda, intellekt va kreativlikni aniqlash uchun mo'ljallangan testlarining aksariyati intellektual yoki kreativlik qobiliyatni aniqlash uchun emas, balki boshqa maqsadlar uchun mo'ljallangan. Masalan, Vekslerning intellekt testlari aqliy zaiflikni aniqlash uchun, Amtxauerning testlari - kasbga yo'naltirish va kasbiy tanlov uchun, DAT testlari – ta'lim oluvchilarning o'zlashtirishni tashxis qilish uchun mo'ljallangan. Intellektual iqtidor darajasini baholash uchun faqat ikkita test ishlab chiqilgan. Bular Kettell testlari (C versiyasi) va Raven testlari. Ammo hozirgi davrda mutaxassislar tomonidan ularning iqtidorlilik tashxisiga nisbatan qo'llanilishi ham tanqid qilinmoqda.

Ikkinchidan, ko'plab intellekt testlari o'ziga xos intellektual qobiliyatni, ya'ni aniq aqliy rivojlanishning shakllanishini o'lchaydi. Afsuski, intellektning mavjud psixometrik testlari, uning tarkibiy qismlarini aniqlab, ular orasidagi aloqalarga ta'sir qilmaydi, uning namoyon bo'lishini tushuntirmaydi.

Uchinchidan, intellektual va kreativlik sinov o'tkazish holatiga, shaxsning Shu vaqtidagi hissiy holatiga bog'liq.

Shunday qilib, testlar ma'lum bir talaba «iqtidorli» yoki «iqtidorli emas» degan qaror qabul qilishning yagona mezon sifatida emas, balki iqtidorli talabalarni aniqlash dasturi doirasida boshqa ko'plab qo'shimcha ma'lumot manbalaridan biri sifatida ishlatilishi mumkin.

So'nggi yillarda ba'zi dasturlarga muvofiq iqtidorli shaxslarni har tomonlama baholash asosida aniqlanmoqda.

Masalan, Stenford-Bine shkalasi-bu 2 yoshdan boshlab va kattalardagi aqliy qobiliyatlarni o'lchashga qaratilgan individual testlar. Ushbu testlar shaxsning aqliy yoshini (MA) va IQni aniqlashga imkoniyat beradi. Stenford-Bine shkalasi shaxsni iqtidorli deb bilish uchun uning IQ darajasi 124 ball yoki undan yuqori bo'lishi kerak deb taxmin qiladi.

Slosson testlari individual ravishda kattalar va bolalarda intellektni o'lchash uchun mo'ljallangan. Odatda, barcha test topshiriqlari javoblari og'zaki qabul qilinadi. Saralash o'tish 120 bal va undan yuqori.

Tadqiqot metodologiyasi. Turli matematik qobiliyatli talabalarning sinov masalalarini yechish jarayonini tahlil bizning izlanishlarimizning asosiy maqsadidir. Bizning maxsus tanlab olingan yoki yangidan tuzilgan sinov masalalarimiz oliy ta'lim matematikasining turli bo'limlariga taaluqli bo'lib talabning matematik faoliyatini to'la qamrab oladi va ma'lum ma'noda uni modellashtiradi. Birinchi testlar sonli testlar bo'lib, ular talabalarni fikrlash qobiliyatini, mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi. Sonli masalalar talabalar fikrlash va muhokama yuritish qobiliyatlarining muhim tomonlarini ochishga yordam beradi.

Sinov masalalari turli qiyinlikda bo'lishi Shu bilan birga ular ichida matematik ijodni talab qiluvchi nstandart masalalar ham bo'lishi mumkin. Ular soddalikdan murakkablikka qarab pog'onama-pog'ona joylashgan bo'lishi kerak. Masalalarni qiyin osonlik darajasini aniqlash esa oson ish emas. Ba'zi hollarda bu murosasiz munozaralarga sabab bo'lishi mumkin.

Har bir narsa nisbiy bo'lganidek masalaning qiyinlik darajasi ham nisbiydir. Masalan, u boshqa bir masalaga nisbatan qiyinroq bo'lishi, boshqa, qobiliyat pastroq talaba uchun qiyin bo'lishi yoki boshqa kurs talabalariga nisbatan qiyinroq bo'lishi mumkin. Demak, masalani qiyinlik darajasini aniqlash usuli ham turlicha bo'ladi.

Biz masalalarning qiyinlik darajasini quyidagicha aniqlaymiz. Ikkita masaladan qaysi biri qiyinroq ekanligini aniqlash uchun ularni bitta guruh talabalariga yechish taklif qilinadi. Qaysi masalani ko'pchilik yechsa o'sha masala osonroq, ikkinchisi esa qiyinroq hisoblanadi. Agar har ikkala masalani, guruhda bir xil sondagi talabalar yechsa bu masalalar shu guruhdagi talabalarga nisbatan teng kuchli hisoblanadi. Bu usul tabiiyroq ko'rinada, boshqa guruhda natija boshqacharoq bo'lib chiqishi ham mumkin. Lekin guruhlar soni yetarlicha ko'p olinsa natija haqiqatga yaqinroq bo'ladi albatta.

Masalalar yechimlarini yozma tahlil bilan bayon qilishda ham talabning matematik iqtidori qirralari ko'rinadi. Shuning uchun sinov davrida bunday tajribalarni olib borish ham maqsadga muvofiq. Masala yechish jarayonida murakkab tuzilishga ega bo'lgan qator omillarni jumladan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiya kabilar o'z ta'sirini o'tkazadi. Biz esa, bular bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lsada bilim, ko'nikma yoki malakani emas iqtidorni o'rganayapmiz. Shuning uchun ham bu juda murakkab majmua ichidan iqtidor omilini ajratib olish qiyin masala. Demak masalalarni Shunday tanlash kerakki, ularni yechishda birinchi bo'lib, asosan iqtidor namoyon bo'lsin.

Ma'lumki, talabadagi mavjud bilim, ko'nikma va malaka ta'sirini, masalani tanlash hisobiga, masala yechish jarayonidan butunlay chiqarib tashlab yuborib bo'lmaydi. Gap Shundaki, bunga erishish uchun masalani yechishda matematik bilimlarning ta'siri bo'lmasligi kerak. Bunday masala esa matematik masala bo'lmaydi, bu izlanish maqsadiga zid. Mutaxassislar bu holatdan chiqishning turli yo'llarini taklif qilishgan. Shulardan biri testga kiritilayotgan masalalarni ikki turini taklif qilinishi bo'lib, ularning har ikkalasi ham qaysidir ma'noda iqtidor kategoriyasi bilan bog'liq: bilimga mo'ljallangan masala va intellektga mo'ljallangan masala. Bu yerda ham aytib o'tilganidek ikkinchi tipdagi matematik masalalarni tanlash qiyinlik to'g'ri diradi.

Ko'rinib turibdiki, talabalarni iqtidoriniga aniqlab, bilim, ko'nikma va malakaga umuman bog'liq bo'lmagan matematik masalani topishga bo'lgan harakat natija bermadi. Shuning uchun talabadagi bilim, ko'nikma, malakalarning ta'siri mumkin qadar kam bo'lgan matematik masalalar tuzishga harakat qilindi.

Tahlil va natijalar. Biz bunga quyidagicha usulda erishdik:

1) sinov masalari Shunday tanlandiki, ularni yechishda alohida bilim, ko'nikma va malaka kerak bo'lmaydi yoki zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar sinalayotgan barcha talabalarda mavjud. Buning uchun esa oldindan bilim, malaka va ko'nikmalarni aniqlovchi masalalar yordamida sinalayotgan talabalarning bilim, ko'nikma va malakalari aniqlab olindi. Zarur bo'lgan hollarda biz sinalayotgan guruh talabalarini bilan birga ularga bundan keyinchalik

masala yechishda foydalanish mumkinligini sezdirmasdan kerakli materialni takrorlab oldik;

2) sinov masalarini, talabalar uchun yangi bo'lgan notanish materialdan olinishi ulardagi mavjud tajribalar ta'sirini sezilarli darajada susaytiradi. Ba'zi masalalar dasturdan ilgarilab ketgan bo'lsa, ba'zilari umuman, oliy ta'lim o'quv dasturlarida o'tilmaydi;

3) yana yangi o'tilgan mavzu bo'yicha masalalar taklif qilindi, tushunarliki, bunda butun guruhni imkoniyati bir xil bo'ladi.

Shu bilan birga talabalarning yangi materialni qabul qilish qobiliyatini kuzatish imkoniyati to'g'ildi;

4) izlanish talab qilinadigan nostandart masalalar taklif qilinishi evaziga talabalardagi bilim, ko'nikma va malaka ta'siri sezilarli kamaytirildi;

5) sinov masalarini tuzishda bilim, ko'nikma va malakaga tayangan holda talaba nimalarga qanday tezlikda erisha olishini baholash imkoniyatini yaratishga ham e'tibor qaratiladi.

ADABIYOTLAR

1. Аванесов В.С. Теоретические основы разработки заданий в тестовой форме. –Москва: Московский текстильный институт, 1995. –С. 96.
2. Толипова Ж.О. Педагогик квалиметрия. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Brok class servis, 2018. –Б. 22-27.
3. Wechsler D. Manual for the Wechsler Adult Intelligence Scale. N.Y., 1955
4. Кинякина О. Н. Мозг на 100%. Интеллект. Память. Креатив. Интуиция — М.: Эксмо, 2014. — С. 56-57.
5. Пальм Г.А. Психодиагностика. – Днепропетровск, 2010
6. Капустина А.Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла. СПб., 2001 С. 55-81, 96-97.
7. Bain, S.K., & Allin, J.D. Book review: Stanford-Binet intelligence scales. - fifth edition. - Journal of Psychoeducational Assessment, 23, 2005. -С. 87—95.

Nodirjon TOG'AYEV,
Samarqand davlat universiteti dotsenti falsafa doktori (PhD)

SamDCHTI professori, f.f.d O.G'aybullayev taqrizi asosida

HADIS ILMIDA ILMU-MA'RIFAT VA TA'LIM-TARBIYAGA OID O'GITLAR BAYONI

Аннотация

Ushbu maqolada boy ma'naviy merosimizda hadislarining tutgan o'rni va ro'li hamda uning xalqimizni poklikka, ilmli, iymonli, e'tiqodli, vijdonli va insofli bo'lishga da'vat etgan odob-axloq va ta'lim-tarbiyaga oid pand-nasihatlar bayon etilgan. Shu bilan birgalikda hadis ilmining sultoni Imom Buxoriy ma'naviy merosini chuqur o'rganish, tahlil etish va hadislarida bayon etilgan g'oyalardan inson o'z faoliyati davomida kerakli xulosalarni chiqarish, hayotda uni tatbiq etish va foydalanish eng muhim hayotiy vazifalardan biri ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Islom dini, Hadis, Imom Buxoriy, ilm, iymon, e'tiqod, halollik, poklik, tinchlik, odob-axloq, ta'lim-tarbiya.

УЧЕНИЕ О ПРОСВЕТЛЕНИИ И ОБРАЗОВАНИИ В ХАДИСАХ

Аннотация

В данной статье исследуется роль и значение хадисов в богатом духовном наследии, особенно в контексте нравственности и воспитания. Автор подчеркивает, что хадисы призывают народ к чистоте, знанию, верности, совести и честности, предоставляя руководство и советы. Особое внимание уделяется изучению и анализу духовного наследия Имама Бухари - султана науки о хадисах, и извлечению практических выводов из идей, содержащихся в хадисах, чтобы применять их в повседневной жизни. Статья призывает к глубокому исследованию и использованию хадисов для достижения нравственного роста и духовного развития.

Ключевые слова: Ислам, хадисы, Имам Бухари, наука, вера, честность, чистота, мир, нравы, образование.

TEACHING ABOUT ENLIGHTENMENT AND EDUCATION IN HADITH

Annotation

This article explores the role and significance of hadith in a rich spiritual heritage, especially in the context of morality and education. The author emphasizes that the hadiths call people to purity, knowledge, fidelity, conscience and honesty, providing guidance and advice. Particular attention is paid to the study and analysis of the spiritual heritage of Imam Bukhari - the sultan of the science of hadith, and the extraction of practical conclusions from the ideas contained in the hadith in order to apply them in everyday life. The article calls for deep study and use of hadith to achieve moral growth and spiritual development.

Key words: Islam, hadith, Imam Bukhari, science, faith, honesty, purity, peace, morals, education.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda boy tarixiy ma'naviy merosimizni tiklash, milliy o'zlikni anglash, fuqarolar ongi va tafakkurida milliy g'urur va iftihar tuyg'ularini shakllantirish va yuksaltirish masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Ma'naviy meros xalqning muqaddas xotirasi bo'lib, unda xalq yoki millatning insoniyat sivilizatsiyasi tarixiy taraqqiyotida tutgan o'rni va mavqeyi belgilanadi. O'zbekistonda ma'naviy meros va milliy qadriyatlarini tiklash va rivojlantirishga nisbatan aksiologik yondashuv shakllantirilgan bo'lib, ma'naviy merosni qadriyatlar nuqtai nazaridan tahlil qilish har bir muayyan qadriyatning taraqqiyotidagi o'rni to'g'ri baholash imkoniyatini beradi. Tarixiy ma'naviy merosimizda hadislarining tutgan o'rni va ahamiyati katta bo'lib, bugungi kunda, barkamol insonni tarbiyalashga qaratilgan davlatimiz tomonidan olib borilayotgan siyosatda ham ushbu masalaga katta e'tibor qaratilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Imom Buxoriy va Burhoniddin Marg'inoniy, Hakim Termiziy, Mahmud Zamaxshariy va Qaffol Shoshiy, Bahouddin Naqshband va Xoja Ahror Valiy, Muhammad Shorshiy va Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek va Alisher Navoiy kabi ko'plab daholar nomi jahon sivilizatsiyasi tarixida oltin harflar bilan bitilgan... Ularning hayoti va ma'naviy merosini keng o'rganish va hayotga tatbiq etishda bugungi kunda ham insoniyat katta ehtiyoj sezmoqda"[1].

Xalqimizning qadim-qadimdan amal qilib kelayotgan axloq-odob fazilatlarini ma'naviyatimizning asosini tashkil etgan. Ayniqsa, "Qur'oni Karim" va "Hadisi sharif"lar, tasavvuf kabi umrboqiy sarchashmalar avloddan-avlodga o'tib kelayotgan ko'hna asarlar sifatida bebahodir. Ma'lumki, Islom dini insonni ma'naviy kamolot sari yetaklovchi ta'limot. Shu sababli Qur'oni Karimda ham, hadislarida ham yaxshi xulq va odob keng targ'ib etilgan. Shariat talablari bilan bir qatorda, hadislarida axloq qadoirlari, ayniqsa muhimdir.

Hadis Qur'ondan keyingi muqaddas manba sifatida Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning hayotlari, faoliyatlari va ko'rsatmalari haqidagi manba sifatida muhim ahamiyatga egadir. Hadislarida Qur'ondan keltiriladigan g'oyalarning deyarli hammasi o'z aksini topgan bo'lib, u yerdagi ma'lumotlar Shunisi bilan farq

qiladiki, ularda muhim jihatlarga izox berilib sodda qilib tushuntirilgan.

Islom olamida IX asr hadis ilmi rivoji uchun oltin davr hisoblanadi. Bu davrda hadis to'plash sohasida "musnad", "sahih" va "sinan" deb atalgan turli yo'nalishlar vujudga keldi. Eng to'g'ri, ishonarli hadislar kiritilgan "sahih" yo'nalishiga muhaddis olim Imom Ismoil al-Buxoriy asos solgan. Imom Buxoriy 10 yoshidanoq hadislarini yod olish qobiliyatiga ega bo'lgan, 16 yoshida payg'ambarimiz izdoshlarining kitoblarini o'rganishga kirishgan. Shu vaqtda onasi uni akasi Ahmad bilan hajga olib boradi va bir necha yilular Makkada yashaydilar. Bu yerda faoliyat ko'rsatayotgan mashoyixlarning ilmiy yig'inida qatnashadi. Bu vaqtda Rasulullohning sahobalari, sahobalarining izdoshlari turli mamlakatlarga tarqab ketgan edilar. Shunday sharoitda payg'ambarimizning hadislarini to'plash turli shahar va mamlakatlarga borishni taqozo qilaredi. Bir necha tarixchilarning ta'kidlashicha Buxoriy Hijoz, Makka, Madina, Toif va Jiddaga qilgan safari 6 yil davom etgan. So'ng Basra, Kufava Bag'dodga safar qiladi. Shom va Misrga o'tadi.

Tadqiqot metodologiyasi. U o'zining butun umrini Muhammad alayhissalom hadislarini to'plash, uning pokiza salohiyati va sofligini tiklash, islom dunyosida uni targ'ib qilishga bag'ishlaydi. Olimlarning ta'kidlashicha, "Bu sharaflilik hijratning uchunchi asriga kelib keng quloch yo'gan. Islom olamining o'sha paytdagi madaniy markazlari sanalgan Bag'dod, Kufa, Basra, Damashq, Buxoro, Samarqand, Urganch, Temiz kabi shaharlarda hadis fani bilan Shug'ullanuvchi muhaddislar ko'p bo'lgan"[2].

Imom Buxoriy hadislarida o'z boyligini muhtoj va g'ariblar bilan baham ko'ruvchilar, yetim-yesirlarga yordam qiluvchi saxiy kishilarning xatti-harakati, ezgulik va insonparvarlikning oliy namunasi sifatida tilga olinadi. Shuningdek, ochlarni to'ydirish, bemorlar holidan xabar olish, qiyinchiliklarga duchor bo'lganlarga yordam berish, ayniqsa qarindoshlar, yaqin odamlarni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, ular bilan aloqada bo'lish keltiriladi.

Imom Buxoriyning 4 jildlik "Al-Jomi'as-sahih" (Ishonarli hadislar) deb nomlangan hadislar to'plami islom olamida boshqa muhaddislar tuzgan hadislar to'plami orasida eng ishonarli va mukammalidir. Bu asarda payg'ambar sallallohu alayhi vasallam

hadislaridan tashqari, fiqh, islom marosimchiligi, axloq-odob, ilmi nujum (astronomiya), tadbirkorlik, ta'lim-tarbiya, tarix, etnografiya doir ilmiy ma'lumotlar ham o'z aksini topgan. 600 ming hadisdan faqat 7275 tasi kiritilgan bu hadsilar to'plamida hozirgi davr uchun ham nihoyatda zarur va dolzarb bo'lgan 1000 dan ortiq diniy-ilohiy, dunyoviy-ilmiy, ijtimoiy-iqtisodiy, axloqiy, aksiologik va ijtimoiy adolat va hamkorlik masalalari haqida muhim yo'nalishlar keltiriladi.

Tahlil va natijalar. Hadislarda tahlil etilgan g'oyalarda inson hayoti bilan bog'liq bo'lgan barcha narsalar haqida ma'lumotlar berilgan. Masalan, hadislarining eng muhim jihatlardan biri ilm fanga e'tiborning qaratilganligi bilan muhimdir. Imom Buxoriy qarashlarining asosida ham ilmning qudratiga bo'lgan xayrixohlik yotadi. Uning uchun ilm hamma narsaning asosi har qanday taraqqiyotning boshlanishidir. Ilm inson uchun nafaqat ma'naviy-ilohiy-ruhiy qudrat balki jismoniy-ruhiy barkamollik va haqiqatga erishish yo'lidir. Shuning uchun ham u "Dunyoda ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lmag'ay" degan qoidani ilgari suradi va unga o'zi ham amal qiladi.

Hadislarda inson ilmni faqat boshqalarga da'vat qilmasdan, o'zi ham ilmga amal qilishga chaqiriladi. "Ilmga nisbatan go'yo cho'pon kabi posbon bo'linglar, lekin ilmni faqat rivoyat qiluvchi bo'lmanglar!" [3] – deyiladi. Insonning ilmni o'rganib, uni boshqa odamlarga o'rgatishi hadislarida qo'llab-quvvatlanadi. Ilmga ega bo'lib, uni boshqa odamlarga o'rgatmaslik esa qoralanadi. Ushbu masalaga tegishli hadisda quyidagi fikrlar bayon qilingan. "Ilmni o'rganib, so'ng uni boshqalarga o'rgatmaslik go'yoki molu dunyoni yig'ib, uni sarf qilmay, ko'mib qo'yish bilan barobardir" [4]. Hadislarda xalq o'rtasida ilmu-ma'rifatni targ'ib va tashviq qilishda olimlarning mas'uliyati masalasiga ham e'tibor qaratilgan. "Olimlar xalq orasidagi Allohning omonatini xalqqa yetkazuvchi kishilardir" [5] – deyiladi. Inson doimo ilmga intiladi, hayotning sir-asrorlarini faqat ilm orqali bilib oladi. Ilm olishga rag'bat islom dunyosida juda keng targ'ib qilinadi.

"Garchi Xitoyda bo'lsa ham ilmga intilanglar, chunki ilm olishga harakat qilish har bir mo'minga farzdir" [6]. "Bir soatgina ilm o'rganish bir kechalik ibodatdan yaxshi, bir kunlik dars esa u choy tutilgan nafl ro'zadan afzaldir" [7]. Shariatda farz amallar har bir musulmon uchun albatta bajarilishi zarur bo'lgan amallar bo'lib hisoblansa, islom dini har bir insonni ilm olishga da'vat etadi. Ilm olishning ibodatdan afzalligi to'g'risidagi fikr esa insonni doimo ilm olishga, dunyoqarashini kengaytirishga, adolatli jamiyat qurib farovon yashashga da'vat etadi. "Umuman olganda Islom dini insonni doimo ilm olishga da'vat etuvchi diniy ta'limot bo'lib, Qur'oni Karimda "ilm" so'zi – "alima" – bilmoq tarzida 750 marta uchrashi ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlab o'tilgan" [8].

Ilm oliyanob va savobli ish bo'lib, islom dinida ilm olish ibodat va taqvodan afzal deb hisoblanadi. Chunki ilm dinning asosini, ustunini tashkil etib, ma'naviy merosimizda "ilmi kalom", "ilmi rivoyat", "ilmi tavihd", "aqida ilmi" kabi diniy ilmlar bilan birga, insonning dunyoni aql yordamida bilishiga asoslangan "ilmi hikmat" yo'nalishi paydo bo'lib, dunyoviy ilmlarning rivojlanishiga bevosita o'z ta'sirini ko'rsatdi. Umuman islomda ilm-fanni egallash, ma'rifatli bo'lish juda savobli ekanligi qayta-qayta ta'kidlanib, hadislarida "Beshikdan to'qabrgacha ilm izlash lozimligi" qayd qilinishining o'zi juda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Hadislarda inson yoshlikdan ilm olishga da'vat etiladi. "Yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqsh kabi" [9] hadisida ushbu masalaga asosiy e'tibor qaratilgan.

Ilm olish inson yuksak madaniyat va taraqqiyotga erishib boriladi. Inson bilimsiz hech qanday taraqqiyotga erishib bo'lmaydi. Jaholat, bilimsizlik insonni saodatmand qilmaydi, balki hayvonsifat qiladi. Shubhasiz, inson aqli tomonidan biror narsaning bor yoki yo'qligi dalil asosida isbotlansa, bilimga aylanadi. Bilimning ma'nosi inson tomonidan haqiqatni anglashdir. Inson kamolotida ilm egallash ulkan fazilatlardan biridir, chunki inson ilm bilan ulug'vorlikka erishadi.

Imom Buxoriy hadislarida: "Ilmga ilm olmoq yo'li bilan erishilg'aydir" [10] – deyiladi. Ilmli kishilar mamlakat taraqqiyotini yuksaltirishga xizmat qiladi, chunki mamlakat taqdiri, istiqboli bilimli kishilar faoliyatiga bog'liqdir. Jamiyatda qanchalik ilmli kishilar ko'payib borsa mamlakat shunchalik ravnaq topadi va mamlakatda barqarorlik muvozanat yuzaga kelib, taraqqiyot oldinga qarab tez yuksaladi. Darhaqiqat, insonlar ongida ilmning rivojlanishi oz-oz ilmi egallashdan ko'proq ilm egallashga qarab rivojlanishi, hamda narsa-hodisalarning mohiyatini anglashga qarab borishi izohlangan.

"Ilmning ofati – esdan chiqarmoqlik va ilmga rag'bat bo'lmagan kishilarga o'rgatish esa uni zoye qilmoqlikdir" [11] – deyilgan. Ilm egallashga intilish maqsadibo'lmagan insonlarga vaqt sarflash foydasizligi e'tirof etilgan. Shu bilan birgalikda hadisda ilm

egallash zaxmatli murakkab jarayon ekanligi, unga erishish insondan katta mehnat talab etilishi, bunga sabr-toqat va faol mehnati orqali erishishga da'vat etilgan. Eng muhimi hadislarida har qanday holatda bo'lsa ham insonlarni ilm egallashga chorlagan.

Al-Buxoriy hadislarida, "Sen bilan men bilgan ilm chumchuq dengizdagi suvni cho'qilib ozaytirilmagani yanglig', Olloh ilmni hech kamaytirilmag'ay" [12] degan iborada chumchuq dengiz suvi qanchalik bepoyon bo'lganligi tufayli uning suvini kamaytira olmaydi, inson ham bu bepoyon dunyoning mohiyatini oxirigacha bilib ulgura olmasligini obrazli qilib ifodalagan. Darhaqiqat, hadislarida "ilm egallang! Ilm-sahroda do'st, hayot yo'llarida – tayanch, yolg'izlik damlarida yo'l-dosh, baxtiyori daqiqlarida - rahbar, qayg'uli onlarda - madadkor, odamlar orasida zebu ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda - quroldir" [13] – deyilgan.

Mustaqillik sharofati o'laroq o'zbek falsafasining tarixini o'rganish bilan bir qatorda bobolarimiz yaratgan boy ma'naviy merosi, xalqimizning dunyoqarashi va falsafasi bilan bog'liq mavzularni chuqur tadqiq qilish imkoniga keng yo'l ochildi. Imom Buxoriyning o'lmas merosi el-yurt bag'riga qaytdi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Imom al-Buxoriy tavalludining hijriy-qamariy taqvim bo'yicha 1225 yilligini nishonlash to'g'risida" gi qarori (1997 yil 29 aprel) asosida Imom Buxoriyning ilmiy merosini o'rganish va targ'ib qilish, xotirasini abadiylashtirish borasida katta ishlar qilindi. "1998 yil 23 oktabrda Samarqandda yubiley to'y-tanalar bo'lib o'tdi. Alлома abadiy qo'nim topgan Chelak tumanidagi Xartang qishlog'ida ulkan yodgorlik majmui ochildi" [14].

O'tmishda asossiz unutilgan ko'plab allomalimiz qatori Imom al-Buxoriy ham o'z eliga qaytarildi. Asarlari o'rganilib, keng jamoatchilikka taqdim qilindi. "Hazrat Imomal-Buxoriy nafaqat o'zbek xalqi, balki butun islom olamining faxridir. Bu buyuk insonning hayoti tom ma'noda ilmiy va insoniy jasorat, sobitiroda namunasi, yuksak e'tiqod timsolidir. Islom olamida Qur'oni karimdan keyin eng ishonchli manbaa sanalgan "Al-Jomi'assahih" hadislar to'plami u zoti sharif bashariyatiga qoldirgan ulkan merosning gultojidir. Butun dunyo musulmonlari yakdillik bilan ta'kidlashlaricha, insoniyat yaratgan kitoblar orasida eng buyugi mana shu "Al-Jome' as-sahih"dir" [15].

Bundan tashqari Imom al-Buxoriyning dunyo madaniyati xazinasiga qo'shgan ulkan hissasini hisobga olib, uning bashariyatga qoldirgan boy ma'naviy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib qilish hamda ezigulik va ma'naviy komillikka yetaklovchi g'oyalarni vatandoshlarimiz, ayniqsa, farzandlarimiz ongu g'ururiga teran singdirib borish maqsadida Imom Buxoriy majmuasi qoshida yurt boshimiz Sh.M.Mirziyoyev tashabbuslari bilan Xalqar oilmiy tadqiqot markazi barpo etildi.

Birinch Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, "Buyuk mutafakkir va allomalimizning islom madaniyatini ravnaq toptirishga qo'shgan betakror hissasi haqida so'z yuritganda, eng avvalo, haqli ravishda musulmon olamida "muhaddislar sultoni" deya ulkan Shuhrat qozongan Imom Buxoriy bobomizning muborak nomlarini hurmat-ehtirom bilan tilga olamiz. Bu mo'tabor zot merosining gultoji bo'lmish – "Al jome' as-sahih" kitobi Islom dinida Qur'oni karimdan keyingi ikkinchi muqaddas manba bo'lib, ahli Islom e'tiqodiga ko'ra, u bashariyat tomonidan bitilgan kitoblarning eng ulug'i hisoblanadi" [16]. Bu ulug' allomaning ijodini o'rganish butun musulmon olamini doimo qiziqtirib kelgan.

Demak Imom Buxoriy singari ajdodlarimizning ibratlarga to'la hayot yo'llari, boy ilmiy, ma'naviy merosini chuqur o'rganish, ularni keng xalq ommasi, ayniqsa, yoshlarimizni xabardor qilish nafaqat barkamol avlod tarbiyasi, balki yurt ravnaqi, xalq tinchligi yo'lida amalga oshirilgan xayrli ishlardan hisoblanishi Shubhasiz.

Bu daholar tomonidan yaratilgan ma'naviy meros insonlarni doimo yaxshilikka, ezu ishlarni amalga oshirishga xizmat qilgan. Oqibatda, bu zaminda ilm fan, madaniyat uzluksiz tarzda yuksalgan. O'zbekiston Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Haqiqatdan ham, azaldan turli savdo yo'llari, madaniyat va sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgan.... Bu qutlug' zamindan yetishib chiqqan Imom Buxoriy, Abu Ali Ibn Sino, Aduxoliq G'ijduvoni, Mirsaid Kulol, Xo'ja Orif Revgariy, Bahouddin Naqshband kabi buyuk mutafakkirlarning nomlari, ularning boy merosi butun sharq va g'arb olamida mashhurdir. ...Biz mana shunday ulug' allomalimiz bilan, ularni kamolga yetkazgan ona zaminimiz bilan har qancha faxrlansak arziydi. Darhaqiqat, o'tmishda qancha-qancha sinov va qiyinchiliklarga duch kelmasin... Ilm-ma'rifat, madaniyat va san'at daryosi hech qachon to'xtagan emas ...Biz mo'plab ma'rifat fidoyilarining ibratli hayoti bugungi kunda hamayurtimizda yangi jamiyat barpo etish, barkamol avlodni tarbiyalash,

ma'naviyatimizni yuksaltirishda bizga beqiyos kuch bag'ishlab kelmoqda"[17]. Shubhasiz hamma davrlarda ilm-fan rivojlanishi asosida jamiyatlar taraqqiy etadi. Shuning uchun ham mamamlakatlar yuksalishini ta'minlash uchun ilm fanni rivojlantirishga qaratilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida Shuni ta'kidlash lozimki, ulug' yurtdoshimiz Imom Buxoriy butun umrini umuminsoniy axloqiy qadriyatlarini tiklash, mustahkamlash va kelgusi avlod uchun tuhfa qilib qoldirish, butun dunyo musulmonlarida olijanob xislatlarni tarkib toptirishga bag'ishlagan. Ularni pokizalikka, iymonli, e'tiqodli, sof vijdonli va insofli bo'lishga da'vat etgan. Ulug' mutafakkirning axloq-

odob va ta'lim-tarbiyaga oid pand-nasihatlarini va o'gitlari mustaqilligimizni mustahkamlash, yosh avlodni illatli va qabih yo'llardan qaytarishda, shubhasiz, o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi, albatta.

Imom Buxoriyning mehnatlari tufayli qoldirgan ma'naviy merosini o'rganish, tahlil etish, umumlashtirish, undan tegishli amaliy xulosalar chiqarish va hadislarida bayon etilgan g'oyalardan inson o'z faoliyatida kerakli xulosalar chiqarish va hayotda uni tatbiq etib foydalanish va targ'ib etish eng muhim hayotiy vazifalardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Президент Ш.М.Мирзиёевнинг “Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик йўли” мавзuida бўлиб ўтган Ислom ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатларнинг Ташқи ишлар вазирилари кенгашининг 43-сессиясида сўзлаган нутқи. Халқ сўзи, 2016 йил, 19 октябрь.
2. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. – Т.: “Ўзбекистон”, 1996. 108-бет.
3. Уватов У. Иймон нури. – Т.: “Ёзувчи”, 1996. 118-бет.
4. Уватов У. Иймон нури. – Т.: “Ёзувчи”, 1996. 136-бет.
5. Юз бир ҳадис ва унинг шарҳи. – Тошкент: “Меҳнат”, 1991 йил. 27-бет.
6. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. – Тошкент: “Фан”, 1990 йил. 32-бет.
7. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. – Тошкент: “Фан”, 1990 йил. 104-бет.
8. Носирхўжаев С.Х., Лафасов М.Ф., Зарипов М.З. Маънавият асослари. – Тошкент: “Шарқ”, 2005 йил. 158-бет.
9. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. – Тошкент: “Фан”, 1990 йил. 108-бет.
10. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 1-жилд. Ал-Жоме Ас-Саҳиҳ.– Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1997 йил. 32-бет.
11. Шайх Абдулазиз Мансур. Минг бир ҳадис. – Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 2017 йил. 51-бет.
12. Шайх Абдулазиз Мансур. Минг бир ҳадис. – Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 2017 йил. 47-бет.
13. Муҳаммад пайғамбар киссаси. Ҳадислар. – Т.: 1991 йил, 43-бет.
14. Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. I-том. - Т.: “Шарқ”, 2016. 281-282-бетлар.
15. Каримов И. ЮНЕСКО Ижроия Кенгаши 155-сессиясининг якунловчи мажлисида сўзланган нутқ. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. - Т.: “Ўзбекистон”, 1999. 197-бет.
16. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. 38-бет.
17. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017 йил. 145-146-бетлар.

UO'K: 371(100)(045)(575.1)

Muzaffar TOJIBOYEV,

IV Akademiyasi Xizmat psixologiyasi va kasbiy madaniyati kafedrası professorı, tarix fanlari doktori, professor

E-mail: m48011481@gmail.com

Tel: +99898-99-987-71-72

O'zbekiston Respublikasi IV Akademiyasi professori, B.Mamedov taqrizi asosida

FOREIGN EXPERIENCE IN INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM

The article deals with the factors of history of national and universal values, in the stage of development system of education and upbringing: attention is paid to humanism of modern innovational education.

Key words: Education, upbringing, good breeding, morality, innovation, value, national value, universal value, modern education, humanism.

TA'LIM-TARBIYA TIZIMINI INNOVATION RIVOJLANTIRISHDA XORIJ TAJRIBASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Ta'lim-tarbiya tizimining rivojlanish bosqichlarida xorij tajribasi va umumqadriyatlar tarixining omillari: odob-axloq, zamonaviy innovatsion ta'limni insonparvarlashtirishga e'tibor qaratgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, tarbiya, odob, axloq, innovatsiya, qadriyat, milliy qadriyat, zamonaviy ta'lim, insonparvarlashtirish, xorijiy tajriba.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются факторы истории национальных ценностей на этапах развития системы образования и воспитания: обращается внимание гуманизму современного инновационного образования, зарубежный опыт.

Ключевые слова: Образование, воспитание, воспитанность, нравственность, инновация, ценность, национальная ценность, современное образование, гуманизм.

Kirish. Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat

Shavkat Mirziyoyev

Yangi O'zbekistonda ta'lim-tarbiya sohasida tub demokratik islohotlar amalga oshirildi. Chunonchi «Ta'lim to'g'risida»gi qonun 2020 yil 23 sentabrda qabul qilingan[1]. Ushbu normativ-huquqiy xujjat puxta o'ylangan ilmiy amaliyoti ijodkorlik va ijtimoiy faol, ma'naviy jihatdan boy yangi avlodni shakllantirish hamda yuqori malakali, jahon standartlariga javob beradigan raqobatbardosh kadrlar tayyorlashdan iborat istiqbolli va ulkan maqsadga erishish uchun ilmiy-nazariy asos va strategik zamin yaratdi. Avvalo boshlang'ich, umumiy o'rta hamda oliy va o'rta maxsus ta'limi tizimining hamma bo'g'inlarida ma'naviy umumqadriyatlar tamoyillari asosida o'quvchi-yoshlarni o'qitish va tarbiyalash borasida barcha o'quv fanlari muallimlari zimmasiga mas'uliyatli vazifalar yuklandi.

Bizningcha, jamiyatda ijtimoiy va gumanitar fanlarning roli muhimdir. Ayniqsa, Vatan tarixi, tarbiya asoslari, ona tili va adabiyoti, geografiya, O'zbekistonning eng yangi tarixi, xorijiy tillar fanlari ma'naviy umumqadriyatlar, boy madaniy meros va an'analar bilan o'quvchilarni qurollantirish hamda ularni ma'naviy madaniyatni shakllantirish uchun imkoniyatlar yaratila boshlandi. Ta'kidlash lozimki, jamiyatning qay darajada rivojlanganligi yoshlarga berilayotgan ta'lim va tarbiyaning qay ahvolda ekanligi bilan belgilanadi.

Aholi tarkibida yoshlar ko'pchilikni tashkil etadi. Bolalar, o'smirlar va yoshlarning aholi umumiy salmog'ida salkam 67% ni tashkil qiladi, ya'ni respublika aholisining 2/3 qismi yoshlardir. «Bu xususda yoshlarimiz haqli ravishda Vatanimizning kelajagi uchun javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo'lgan, bugungi va ertangi kunimizning hal etuvchi kuchiga aylanib borayotgani barchamizga g'urur va iftixor bag'ishlaydi. Mamlakatimizda 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar soni 18 milliondan ziyod. Bu – aholining qariyb 55 foizini tashkil etadi. Zamon talablarini ilg'ash va amalga oshirish, soha va tarmoqlarni olg'a boshlashda bu juda katta tayanch, bebaho xazinadir»[2], – deya qayd etadi mamlakat Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

Darhaqiqat, milliy va umumbashariy qadriyatlarga mos xalqaro ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va rejalari, darsliklarni ishlab chiqish, shuningdek, ta'lim jarayonini tashkil etish uchun

yetakchi xalqaro ekspertlar hamda mutaxassislarni jalb etish o'ta muhim edi. Bu Shubhasiz, ko'pmillatli mamlakatda ta'lim-tarbiyaning insonparvarligini ta'minlash, uning xalqaro obro'sini yanada oshirish tizimini yangi bosqichga olib chiqdi. Bu xususda mamlakat Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2016 yil 30 dekabr kuni mamlakatning yetakchi ilm-fan namoyondalari bilan bo'lgan uchraShuvda Shunday degan edi: «Mamlakatimiz va jamiyatimizning zamon talablari darajasida rivojlanishini ilm-fansiz tasavvur qilish qiyin. Ilm-fan taraqqiyotida fundamental tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan ular orqali yangi bilimlar o'zlashtiriladi va nazariyalar shakllantiriladi, kelgusi amaliy tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalar uchun mustahkam asos yaratiladi»[3].

2017 yil 22 dekabrda mamlakat Prezidenti Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga yo'llagan Murojaatnomasida: «Ta'lim tizimidagi innovatsiya va kreativ yondashuvlar asosida Muhammad Xorazmiy va Mirzo Ulug'bek nomlari bilan ataladigan, aniq fanlar chuqur o'qitiladigan maxsus maktablar tashkil etildi»[4,79-b.]. Oliy ta'lim tizimini yanada takomillashtirish borasida ham ko'plab amaliy ishlar qilinmoqda. Jumladan, «2017–2021 yillarda oliy ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish dasturi qabul qilindi. Yangi tashkil etilgan institut va filiallar hisobidan yurtimizdagi oliy ta'lim muassasalari soni 81 taga, hududlardagi filiallar 15 taga, xorijiy universitetlar filiallari 7 taga yetdi. Shular qatorida Olmaliq shahrida Moskva po'lat va qotishmalar institutining, Toshkent shahrida esa AQShning Vestster universitetining filiallarini tashkil etish bo'yicha keliShuvlarga erishilganini ta'kidlash lozim. Oliy ta'lim muassasalarida iqtisodiyotning real sektoridagi talab va ehtiyojdan kelib chiqib, sirtqi va kechki bo'limlar ochildi»[5].

Davlatimiz uchun so'nggi olti yilda Shavkat Mirziyoyev siyosiy yetakchiligida yangi O'zbekistonni barpo etish hamda uning Uchinchi Renessans poydevorini yaratish borasida jiddiy va tub o'zgarishlar hamda ulkan yangilanishlar davri boshlandi. Chunonchi, akademik-allomalar – O.U.Salimov va A.X.Saidovlar rahbarligida tayyorlangan va «Ta'lim» nashriyoti tomonidan chop etilgan «Qadimgi sharq sivilizatsiyalaridan yodgorliklar» asari ushbu jabhadagi keng qamrovli izlanishlar mahsulidir. Unga Prezident Shavkat Mirziyoyevning «Biz keng ko'lamli demokratik o'zgarishlar, jumladan, ta'lim islohotlari orqali O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishni o'zimizga asosiy maqsad qilib belgiladik»[6, 227-b.], degan so'zlari epigraf qilib olingan.

Xalqaro Islom akademiyasi huzurida «Ziyo» media-markazi tashkil etilib, u ajdodlarning diniy-ilmiy merosini keng

targ'ib qilish, dinning haqiqiy insonparvarlik maqsadi hamda diniy-ma'rifiy hayotda sodir bo'layotgan yangiliklardan keng jamoatchilikni xabardor etishni ta'minlovchi asosiy media-tuzilma hisoblanadi. O'zbekiston musulmonlari idorasi huzurida «Vaqf» xayriya jamoat fondi tashkil etildi. Uning asosiy vazifasi masjidlar, ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar va Shu kabi boshqa obyektlarning ta'mirlanishini moliyalashtirish, ularning moddiy-texnika bazasini yaxshilash hamda ushbu soha xodimlarini moddiy qo'llab-quvvatlashdan iboratdir[7].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Prezident Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdag

ma'ruzasida ta'kidlanganidek, «biz «Tarbiya go'daklikdan boshlanadi», degan hikmatli so'zga amal qilib, ta'lim-tarbiya sohasidagi o'zgarishlarni uning eng quyi bosqichi – maktabgacha ta'lim tizimidan boshladik»[8]. Davlat-xususiy sheriklik asosida barpo etilayotgan xususiy maktabgacha ta'lim maskanlari so'nggi bir yilda ikki barobar ko'paydi va 568 tani tashkil etmoqda. Yana mingta Shunday bog'cha ochish bo'yicha amaliy ishlar boshlangan. So'nggi yillarda xalq ta'limi tizimini isloh qilish, pedagog-o'qituvchilar uchun munosib mehnat sharoitini yaratish bo'yicha ham sezilarli ishlar amalga oshirildi. O'qituvchilarning ish haqi bosqichma-bosqich ko'paytirilib, ularni rag'batlantirishning yangi mexanizmlari joriy qilinmoqda. Darvoqe, muhtaram O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev Shunday qayd qiladilar: «Yoshlarimizning milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida, har tomonlama sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi uchun ta'lim-tarbiya sohasida ulkan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, maktabgacha ta'lim muassasalarining zamonaviy tizimi yaratilmoqda, umumta'lim maktablarida 11 yillik ta'lim joriy etilmoqda. Oliy ta'lim tizimida yangi, zamonaviy bilim maskanlari, jumladan, nufuzli xorijiy universitetlarning filiallari tashkil etilib, soha faoliyati tubdan takomillashirilmoqda»[9].

Mamlakatda kelajagimizni belgilab beruvchi muhim tizim sifatida maktab ta'limini yanada ravnaq toptirish uchun Prezident Farmoniga muvofiq tasdiqlangan 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida «Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish» alohida yo'nalish sifatida belgilanib, maktab ta'limiga oid yangi qator maqsadlar qabul qilindi. Jumladan, Maktablarni rivojlantirish milliy dasturini joriy etish orqali xalq ta'limi tizimida qo'shimcha 1,2 million o'quvchi o'rni yaratish, yangi maktablar qurish, xususiy maktablarni ko'paytirish, ta'lim sifatini yaxshilashni nazarda tutuvchi milliy dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish qayd etildi.

Hujjatga asosan, o'quv o'rinlari sonini 2026-yil yakuniga qadar 6,4 milliongacha yetkazish ko'zda tutilmoqda. Nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi tashkilotlarga sharoit va imkoniyatlarni kengaytirish orqali ularning ulushini 2026 yilda 8 foiz, jumladan, 2022-yilda 3 foiz ko'paytirish mo'ljallanmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoev raisligida 2022-yil 28 yanvar kuni o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida maktab ta'limini rivojlantirish masalalari atroflicha muhokama qilindi. Bu sohadagi islohotlarni kechiktirishga haqqimiz yo'q. Maktab ta'limida poydevorni bugundan mustahkam qo'yishimiz kerak. Bunga barcha e'tiborimiz va resurslarimizni safarbar qilamiz. Qiyin yo'lni tanlayapmiz, lekin Shu yo'l muammolarni yechadi [10], – dedi davlatimiz lideri.

Darhaqiqat, xalq ta'limi tizimiga qo'yilayotgan talablar dunyo andozalariga mos. «Zamonaviy maktab» deganda, ikki jihatni birgalikda o'zgartirish zarurati aks etadi: birinchisi, hard skills, ya'ni qattiq komponent – zaruriy infrastruktura, moddiy-texnik ta'minot, ikkinchisi, soft skills, ya'ni yumshoq komponent – ta'lim ishtirokchilari, pedagoglar va maktab rahbarlari, o'quvchi-yoshlarning bilim saviyasi va dunyoqarashini kengaytirish. Quvonarlisi, bugun mamlakatimizda ayni Shu jihatlarga alohida ahamiyat berilmoqda.

2026 yilgacha o'quv dasturlari va darsliklarni ilg'or xorijiy tajriba asosida to'la qayta ko'rib chiqib, amalda joriy etish eng muhim maqsad sifatida belgilandi. Bu esa strategiyada belgilangan maktablarda ta'lim sifatini yaxshilash, pedagog kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqish maqsadi bilan chambarchas bog'liqdir. Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun oliy ta'lim muassasalari maktablar bilan qanday hamkorlik qilishi zarur? Avvalo, oliy o'quv yurtlari rahbarlari maktab ichiga kirib borishi kerak. U yerda yosh avlodga ta'lim beradigan o'qituvchi bilan suhbatlashishi, ularning muammolarini eshitishi va hal qilishga ko'maklashishi, pedagoglar bilim va tajribasini yuksaltirishga hissa qo'shish choralarni ko'rish zarur. Bo'lajak muallimlar, ya'ni talabalar ta'lim-tarbiyasini yanada yaxshilash haqida bosh qotirishi darkor. Chunki universitetga maktabni bitirib kelgan yoshlarning bilim darajasi

kamligi, pastligidan norozi bo'lib ko'p gapiramiz. Ammo oliy ta'limni bitirib borgan o'qituvchining saviyasi haqida sinfda o'tirgan yigit-qizlarning maqsadli tayyorgarlik ko'rmayotgani to'g'risida kam o'ylamaymiz. Bu masalalarni samarali hal etishda o'zaro hamkorlik – zamon talabidir.

Darhaqiqat, qachonki maktab ta'limi har jihatdan rivojlansa, kelajak maqsadlarimizga yeta olamiz. Buning uchun esa o'quv dargohlarida zamonaviy sharoitlar yaratish va imkoniyatlarni kengaytirish zarur. Ma'naviyati yuksak, tarbiyasi havas qilgulik, bilimi teran, dunyoqarashi keng, intiluvchan, fidoyi, vatanparvar yoshlarni tarbiyalash uchun nafaqat maktabga mas'ul xalq ta'lim tizimi, balki barchamiz birgalikda vakolatlarimiz doirasida o'z hissamizni qo'shishimiz zarur. Zotan, kuch birlikdadir [11].

Tadqiqot metodologiyasi. Avvali Qo'qon universiteti rektori, iqtisod fanlari doktori, professor Sh. Mustafaqulov – hozirgi paytda Halqaro Nordik universiteti rektorining ziyrak va zukko kuzatuvlarini keltiramiz:

Yevropa Ittifoqi tomonidan o'tkazilgan tahlillarga ko'ra, Finpyandiya dunyoda axborot texnologiyalarini ishlab chiqish va foydalanish bo'yicha birinchi o'rinda turadi. Triada tufayli ish joyida ta'lim olish tizimini rivojlantirish borasida ham ijobiy natijalarga erishildi.

Finlyandiyaning ta'lim to'g'risidagi qonunida (1998 yilda qabul qilingan) uchta asosiy maqsad belgilab qo'yilgan. Bu – o'quvchilarga hayotda zarur bo'lgan bilim hamda ko'nikmalarni berish, jamiyatda rivojlanish va tenglikni targ'ib qilish hamda butun mamlakat bo'ylab ta'lim sohasida tenglikni ta'minlashdan iboratdir. Bular:

Birinchidan, boshlang'ich maktablarga boradigan bolalar bog'cha va maktab- gacha ta'lim tashkilotlarida tayyorgarlikdan o'tishadi. Bolalarning bog'chalardan maktablarga «silliq» o'tishini ta'minlash, adaptatsiyasini oshirish bo'yicha tadqiqotlar muntazam ravishda olib boriladi. Maktabgacha ta'limni tugatgan bolalar 7 yoshda maktabga kelishadi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining (OESD) ma'lumotlariga ko'ra, fin maktablari jahon ta'lim tizimi reytingida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Ma'lumki, «RISA» dasturi doirasida har uch yilda takrorlanuvchi sikllarda o'quvchilarning matematik, tabiiy fanlar va o'qish fanlari savodxonligi baholanganda fin o'quvchilari tabiiy fanlar bo'yicha ikkinchi o'rin va matematika bo'yicha beshinchi o'rinni band qilishgan.

Qizig'i Shundaki, finlyandiyalik o'quvchilar Shunday yuqori natijalarni ko'rsatishiga qaramay, maktabda rekord darajada kam vaqt o'tkazishidir. Kuniga eng ko'pi bilan yarim soat dars qilishsa-da, fin ta'lim uslublari dunyoning eng muvaffaqiyatli ta'lim tizimi sifatida e'tirof etilgan.

Finlardan eng yaxshi maktab qaysi deb so'ralsa, bunga uyga yaqini, degan javobni eshitasiz. Bu yerda «elita» maktablar yo'qligi mamlakat bo'ylab barcha maktablar yagona ta'lim standarti asosida dars mashg'ulotlarini olib borishi va sifati bo'yicha bir xil ekanligidan dalolat beradi. Finlyandiya «ta'lim kuchaytirilgan» yoki «bo'shroq maktab», degan tushuncha ham yo'q. Hukumat proporsional moliyalashtirishga e'tibor qaratadi, o'quvchilarga bir xil imkoniyat beriladi.

Ikkinchidan, fin maktablarida imtihonlar mavjud emas. Finlarda «O'quvchilarni yo hayotga tayyorlaymiz yoki imtihonlarga. Biz birinchisini tanlaymiz», degan qarash shakllangan. Barcha fin maktablari hamma imtihonlar, testlar va oraliq nazorat ishlaridan voz kechgan. Hatto maktabni tugatayotganda ham o'quvchilardan imtihon olinmaydi. O'qituvchilar tomonidan uyga vazifa deyarli berilmaydi. Pedagogdan faqat o'quvchini o'z faniga qiziqtirish talab qilinadi, lekin bolada o'qishga qiziqish bo'lmasa «2» baho bilan qo'rqitilmaydi, aksincha, amaliy jihatdan foydali bo'lgan osonroq kasbga yo'naltirishadi. Shuningdek, maktablarda ichki diskriminatsiyaga yo'l qo'yilmaydi. Har bir o'quvchi uchun individual ta'lim va rivojlanish rejayi tuziladi!

Qolaversa, ularga alohida mashg'ulotlar tashkil etish ham taqiqlangan. Shu jihati bilan fin ta'lim tizimi ijtimoiy yo'naltirilgan va insonparvarligi bilan ajralib turadi. Barcha maktablar akademik-uslubiy, moddiy-texnik jihatdan teng imkoniyat va sharoitlarga ega. Muhimi, bunday yondashuv barcha maktab o'quvchilari, pedagog-o'qituvchilar va ota-onalarga bir xilda maqbul kelishi bilan xarakterlidir.

Tahlil va natijalar. Maktabni tugatgandan so'ng o'quvchilarga tanlash imkoniyati beriladi. Ular gimnaziyalar, litseylar yoki professional texnikumlarining birida uch yillik o'qishni davom ettiradi. Bugungi kunda mamlakatda 441 ta gimnaziya va 334 ta professional texnikum faoliyat yuritadi. Ushbu muassasalarda o'qish

to'liq davlat tomonidan qoplanadi. 2017 yildan aksariyat maktablarda dars jarayonida ruchkadan voz kechilgan, ya'ni kompyuter va planshetlardan foydalaniladi. Shu o'rinda aytish joiz, bu mamlakatda tushlik, darsliklar, o'quv qurollari, kalkulyator va noutbuk-planshetlar, muzeylarga ekskursiya va barcha tadbirlar hamda o'quvchilar transporti ham bepul. Ota-onalardan pul yig'ish noqonuniy hisoblanadi.

Finlyandiya juda yaxshi rivojlangan oliy ta'lim tizimi mavjud. Hukumatning faoliyati zamonaviy axborot jamiyatini yaratishga qaratilgan, shuning uchun o'quv muassasalarida ta'lim jahon standartlariga to'liq javob beradi. Xorijlik talabalar uchun darslar ingliz tilida olib boriladi. Bakalavr bosqichida o'qish mudдати 3-4 yil. Bu vaqtda mutaxassislik bo'yicha asosiy va fakultativ fanlar o'rganiladi.

Umuman, Finlyandiya olingan diplom dunyoning istalgan davlatida mehnat faoliyatini olib borish imkonini beradi. Magistrlik darajasini egallash dasturi 2 yilga mo'ljallangan bo'lib, ta'lim davomida tanlangan mutaxassislik bo'yicha fanlar chuqur o'rgatiladi.

Qo'qon universitetida 2021 yilning 2 dekabr sanasida Finlyandiyaning «SkillGrower» kompaniyasi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, Fanlar akademiyasining V. Romanovskiy nomidagi Matematika instituti bilan hamkorlikda vebinar-trening tashkil etildi. Treningda fin o'qituvchilarining 95 foizidan ko'prog'i tomonidan tavsiya etilgan keng qamrovli matematik yechim – «SkillGrower» platformasidan foydalanish bo'yicha zarur ko'nikmalar berildi. Barcha qurilmalarda ishlaydigan, har bir o'quvchiga muvaffaqiyatga erishishda yordam bera oladigan ushbu platforma tizimiga kirish, rollarni tanlash, guruh yaratib, sinfdagi barcha o'quvchilar bilan birgalikda foydalanish jarayonlari o'rgatildi.

E'tiborlisi, matematikani oson o'rganishga mo'ljallangan mazkur platformada 35 mingdan ziyod masala-misolalar o'rin olgan bo'lib, undan bir paytning o'zida o'quvchilar, pedagog-o'qituvchilar va ota-onalar ham foydalanishi, o'quvchining bilim darajasini baholab borish imkoniyati yaratilgan.

Bugungi gadgetlarga bolalarning bog'lanib qolishi, ijtimoiy tarmoqlarda behuda vaqt yo'qotishining oldini olishga qaratilgan ushbu platforma o'yinlar va turli xildagi qiziqtirish usullari orqali matematikani o'qituvchilar yordamisiz o'rganish, mustaqil rivojlanishni ta'minlashga qaratilganligi bilan ham ahamiyat kasb etadi. Darvoqe, «SkillGrower» platformasidan barcha qurilmalar orqali, ya'ni telefon, planshet va noutbuklardan kirib foydalanish

mumkin. Va eng ahamiyatlisi, ota-onalarga farzandlarining rivojlanishlarini shaxsiy ilova orqali kuzatib borish imkoniyati yaratilgan. «Osondan – qiyinchaga» bo'lgan misollar an'anaviy yechimlarga qaraganda ko'proq qiziqish bilan mashq qilishga o'rgatadi [12].

Izoh:

So'nggi ikki yilda Finlyandiya bilan O'zbekiston o'rtasida ta'lim sohasida hamkorlikni rivojlantirish uchun qilinayotgan harakatlar natijasi o'laroq, 2022 yilning 27 may kuni Toshkent shahrida O'zbekiston – Finlyandiya tashqi ishlar vazirlarining siyosiy maslahatlar bo'yicha 10-yig'ilishida Shimoliy Yevropa mamlakatlarining ta'lim sohasidagi ilg'or yutuqlariga asoslangan zamonaviy xususiy oliy ta'lim tashkiloti – Xalqaro Nordik universitetini ochish bo'yicha keliShuvga erishildi.

Uning tashkil etilishi Finlyandiya tomonidan O'zbekistonda olib borilayotgan har tomonlama shiddatli islohotlarning e'tirofi, qolaversa, Shimoliy Yevropa davlatlari – Finlyandiya, Shveysiya, Norvegiya, Daniya, Islandiya hamda boshqa davlatlarning O'zbekistonda va O'rta Osiyoda inson kapitalini rivojlantirish hamda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan Barqaror rivojlanish maqsadlariga (SDG) erishish va xalqaro loyihalarda munosib ishtirok etish imkonini beradi.

Ayni chog'da Shimoliy Yevropa mamlakatlarining nufuzli xorijiy oliy ta'lim muassasalarida yo'lga qo'yilgan ilg'or tajribalari, innovatsion ta'lim modellari, o'quv reja va dasturlari asosida iqtisodiyotning real sektori ehtiyojlarini hisobga olgan holda yuqori malakali oliy ma'lumotli mutaxassislarining yetishib chiqishiga katta hissa qo'shadi.

Shuningdek, iqtidorli talabalar seleksiyasini amalga oshirish, yangi avlod tadbirkorlarining paydo bo'lishi, ularga keng ko'lamda ko'mak berish maqsadida butun dunyo startaperlari, investorlari va tadbirkorlarini bir joyga jam qiladigan «Slush» (Finlyandiyaning Xelsinki shahrida har yili o'tkazilib boriladi) tadbirida yoshlarning o'z innovatsion va startap g'oyalari bilan ishtirok etishlariga ulkan imkoniyat yaratiladi.

Xulosa. Hozirgi kunda ilm-fan va ta'lim-tarbiya sohalarida milliy va umumbashariy qadriyatlarining o'rni muhimligi, ya'ni ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, hamda innovatsiya yutuqlarini amaliyotga keng joriy etishga xizmat qiladigan ta'sirchan mexanizmlarni ishlab chiqish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etishga jiddiy e'tibor berish zarur.

ADABIYOTLAR

1. <https://lex.uz/docs/5013007>.
2. <https://president.uz/uz/lists/view/4105> Murojaat qilingan sana: 6.03.2021.
3. Mirziyoyev SH.M. Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili. 2016 yil 30 dekabr kuni mamlakatimizning yetakchi ilm-fan namoyondalari bilan uchraShuvdagi ma'ruzasi // «Ma'rifat». 2016 yil 31 dekabr.
4. Mirziyoyev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. II jild – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – B. 79.
5. Mirziyoyev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. II jild – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – B. 79-80.
6. Normatov K. Yangi O'zbekiston me'mori. (Prezidentning “o'zbek mo'jizasi” va ta'limoti faoliyatiga ayrim chizgilar). Siyosiy esse. I. II. – Toshkent, O'zR IIV AkademiY. 2021, – B. 227.
7. O'zbekistonda diniy bag'rikenglik // «Taraqqiyot strategiyasi» markazi Axborot xizmati ma'lumotlari. Murojaat qilingan sana. 15.07. 2020 yil.
8. Xalq so'zi. – 2018. – 8 dek.
9. Mirziyoyev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. –T., 2018. – B.74.
10. Xalq so'zi. 2022 yil 29 yanvar.
11. Rixsiyeva G. Inson kapitalini rivojlantirish – taraqqiyot strategiyasining muhim yo'nalishi. Xalq so'zi. 2022 yil 16 fevral.
12. Mustafuqulov SH. Ta'limdagi hamkorlik va ilg'or tajribalar sabog'i. Xalq so'zi. 2022 yil 21 iyul.

Salimjon TOSHEV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
E-mail: Salimtoshev053@gmail.com

Pedagogika fanlar doktori (DSc), dotsent P.M.Jalolova taqrizi asosida

THE METHODOLOGY OF DEVELOPING THE HEURISTIC ACTIVITY OF STUDENTS IN TEACHING THE TOPIC OF "SEMICONDUCTORS" IN PHYSICS LESSONS

Annotation

Many factors affect the development of physics teaching methodology, that is, various methods of physics science and practice, didactic achievements and methodological trends. In physics, the group of practical methods is determined by the types of activities carried out with the help of the studied object or textbook. They are mainly used in laboratory work, practical training, excursions, and educational and training activities at the university.

Key words: Position oriented, heuristic, individual oriented situation, specific conductivity, electrical conductivity, temperature, valence band, photon energy, solids.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЭВРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ТЕМЫ «ПОЛУПРОВОДНИКИ» НА УРОКАХ ФИЗИКИ

Аннотация

На развитие методики преподавания физики влияют многие факторы: различные методы науки и практики физики, дидактические достижения и методические тенденции. В физике группа практических методов определяется видами деятельности, осуществляемой с помощью изучаемого предмета или учебника. В основном они используются в лабораторных работах, практических занятиях, экскурсиях, учебно-тренировочной деятельности в вузе.

Ключевые слова: Позиционно-ориентированная, эвристика, индивидуально-ориентированная ситуация, удельная проводимость, электропроводность, температура, валентная зона, энергия фотонов, твердые тела.

FIZIKA DARSLARIDA "YARIMO'TKAZGICHLAR" MAVZUSINI O'QITISHDA TALABALARNI EVRISTIK FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya

Fizika o'qitish metodikasining rivojlanishiga ko'pgina omillar, ya'ni fizika fanining va amaliyotining turli usullari, didaktika yutuqlari va metodologiya yo'nalishlari ta'sir ko'rsatadi. Fizikada amaliy metodlar guruhi o'rganilayotgan ob'yekt yoki darslik yordamida amalga oshiriladigan faoliyat turlari bilan belgilanadi. Asosan ular laboratoriya ishlarida, amaliy mashg'ulotlarda, ekskursiyalarda, universitetda o'quv va o'quv mashg'ulotlarida qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: Pozitsiyaviy yo'naltirilgan, evristik, shaxsiy yo'naltirilgan vaziyat, xususiy o'tkazuvchanlik, elektr o'tkazuvchanlik, temperatura, valent zona, foton energiyasi, qattiq jismlar.

Kirish. Talabalarning evristik faolligini rivojlantirish metodikasi uchun uslubiy shart-sharoitlar yaratish muammosiga bag'ishlangan. Ushbu mavzuning dolzarbligi Shundaki, zamonaviy o'quv jarayoni talabalarning evristik qobiliyatlarini rivojlantirish uchun uslubiy ishlanmalar bilan yetarli darajada ta'minlangan, ammo zamonaviy universitetlarda fizika darslarida evristik qobiliyatlarini rivojlantirishga amalda e'tibor berilmaydi. Evristik ta'lim aniq tayyor bilimlarni rad etishni, shuningdek ularni qayta ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi; hamma narsa zamonaviy hayot va ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida tezda eskirib ketadigan har qanday ma'lumotni olish va qidirishga asoslangan. Shunga ko'ra, shaxsga shaxsiy va kasbiy rivojlanish uchun yangi talablar qo'yiladi, shuning uchun talabalar unga jamiyat talablariga javob berishga yordam beradigan fazilatlarini, ya'ni zukkolik, tashabbuskorlik, tez, ammo to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishlari kerak; bu fazilatlarining barchasi ishga ijodiy yondashish qobiliyatisiz mumkin emas. Zamonaviy universitet zamonaviy dunyoning rivojlanish sharoitlarining o'zgaruvchanligiga aniq javob berishi kerak, chunki u talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradigan va ularda faol, doimiy pozitsiyani singdirishga yordam beradigan resurslarni yaratishga turtki berishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. So'nggi yillardagi pedagogik adabiyotlarda ko'pincha evristik texnologiyalar "shaxsiy yo'naltirilgan" deb nomlanadi. Bu nomni shartli ravishda qabul qilish mumkin, chunki evristik texnologiyalar haqiqatan ham mavzu mazmunini o'zlashtirishga emas (masalan, tushuntirish va reproduktiv texnologiyalar - ularni "mavzuga yo'naltirilgan" deb hisoblash mumkin), balki kognitiv mustaqillikni rivojlantirishga qaratilgan.

I. S. Yakimanskaya shaxsiy yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasini dars doirasida amalga oshirish kerak, deb hisoblaydi, lekin asosiysi o'qituvchi barcha talabalarning mustaqil ishlashi uchun sharoit yaratishi, bolaning tajribasidan maksimal darajada foydalanishi va interfaol foydalanishi mumkin. V.V.Serikovning didaktik ishlarida

shaxsiy yo'naltirilgan ta'limning texnologik timsoli asosiy texnologik kompleksda - "shaxsiy yo'naltirilgan vaziyat" da uchraydi. Bu holat triada shaklida juda aniq tuzilishga ega: "vazifa - dialog - o'yin". Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, o'qituvchi o'quv vazifasini shunday modellashtirishi kerakki, talabalar uni faqat bilim-reproduktiv darajada hal qila olmaydilar, balki qarama-qarshiliklarni topishlari, muammoni tushuna olishlari, tushuntirishga harakat qilishlari, o'zlarining kognitiv va amaliy tajribasidan foydalanishlari kerak. sharoitlar, so'ngra boshqa talabalar bilan rolli o'zaro munosabatlarga kirishish, muammoni hal qiladi.

N.I.Alekseevaning ta'kidlashicha, o'quvchilarga yo'naltirilgan texnologiyalar turli ta'lim mazmuni bilan ishlashda katta farq qiladi.

"Tuzilishga yo'naltirilgan" mavzular ko'rib chiqiladi: matematika, fizika, kimyo, biologiya. Ular yangi bilimlar uchun "qidiruv" ni tashkil qilishni talab qiladi. [1]

"Pozitsiyaviy yo'naltirilgan" deb belgilangan mavzular, masalan: rus tili, chet tili, geografiya, muayyan qoidalar va ketma-ketlikni ishlab chiqishni talab qiladi, shuning uchun instrumental mos yozuvlar nuqtalarini "qidirish" tashkil etilishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Alohida toza yarimo'tkazgich materiallarni olish usullari juda ko'p. Biroq ularni eng samarali va ko'p qo'llaniladigan zonal suyuqlashtirish usulidir. Kristallizatsion tozalov kirishmalarni segregatsiya hodisalari, ya'ni kirishmalarni suyuq va qattiq fazalarda eruvchanligi bir xil bo'lmisligiga asoslangan. Qattiq va suyuq fazalarda kontaktlanuvchi kirishmalar konsentratsiyasining nisbati taqsimot ko'effitsiyenti deyiladi. Taqsimot ko'effitsientining qiymati yarimo'tkazgich kirishmaning holat diagramasidan aniqlanadi. Bunda kirishma komponentini kiritish natijasida toza moddaning erish temperaturasi kamaysa, unda kirishmaning taqsimot ko'effitsienti birdan kichik. Amalda bunday xolat keng tarqalgan. Misol tariqasida, germaniy va kremniy juda ko'pchilik kirishmalarning taqsimot ko'effitsienti birdan kichik.

Shuning uchun yo'nalishli kristallanishda ular eritma xajmidan fazalar oralili chegaradan samarali qochadi. Germaniyni zonal tozalash jarayoni vodorod, inert gazlar yoki inert gaz bilan vodorod aralashmasi atmosferasida o'tkaziladi. Tozalashga qo'yilgan quyma grafit qayiqchaga o'rnatilib, uni uzluksiz himoya gazi o'tib turgan kvarts trubaga joylashtiriladi.

Yuqori chastotali generator bilan ta'minlangan induktor yordamida kengligi 40-50 mm kenglikdagi suyuqlan kichik zona olinadi va tezligi 50-100 mkm/s bo'lgan aravacha quyma bo'ylab xarakatlanadi. Quyma uzunligi 1000 mm va undan uzun bo'lishi mumkin. Talab darajasidagi tozalik bir yo'nalishga aravachani 5 - 8 marta o'tkazish bilan erishiladi. O'tishlar sonini oshirish bilan tozalik oshib ketmaydi, chunki qotishmadan va o'rab turgan atmosferada vaqt o'tishi bilan kirishmalarni kirish ehtimoligi oshib ketadi. Tozalov jarayonini tezlashtirish uchun quyma uzunligi bo'yicha suyuqlatish zonasini bir necha joyda hosil qilinadi. Bu holda qizdirgichni bitta kutkazish bir necha o'tishga farqlanadi. Zonal suyuqlatishda taqsimot koeffitsienti birdan kichik bo'lgan kirishmalar suyuq zonada ushlab qoladi va u bilan birga quymani dumi tomon to'planib qoladi. Jarayon tugagandan so'ng quymani dumi kesib olinadi. Quymani sifati materialni solishtirish qashilgini o'lchash bilan amalga oshiriladi. Yarimo'tkazgichli tozalikdagi kremniyni olish texnologiyasiga quyidagi operatsiyalar kiradi:

Texnik kremniyni tozalovdan so'ng tiklanishi mumkin bo'lgan uchuvchi birikmaga aylantirish;

2. Birikmani fizik va kimyoviy tozalash;
3. Birikmani ajralgan toza kremniy bilan tiklanishi;
4. Oxirgi kristallizatsion tozalash.

Yarimo'tkazgichlar ishlab chiqarishda polikristal kremniy olishning keng tarqalgan usullaridan trixlorosilan SiNSi_2 ni vodorodli tiklanishidir. Trixlorosilan SiNSi_2 ni olish uchun 300 - 4000 oC temperaturada maydalangan texnik kremniy quruq vodorod xloridida ishlovdan o'tkaziladi. Trixlorosilanning qaynash temperaturasi 3200C dir. Shuning uchun u ekstraksiya, adsorbsiya va rektifikatsiya usullari bilan oson tozalanadi. Kremniyni vodorodli tiklanishi quyidagi sxema bo'yicha olib boriladi. Vodorod oqimi yordamida tozalangan xlorosilan bug'i bug'lantirgichdan tiklanish kamerasiga o'tkaziladi. Kameralarda toza kremniydan tayyorlangan xamirturish maxsus tok o'tkazgichlar joylashgan. Bu tayyoqchalar elektr toki yordamida 1200 - 13000C temperaturagacha qizdiriladi. Xamirturushga ajralgan kremniyning o'tirishi kerakli diametrdagi toza polikristalini beradi. Yarimo'tkazgichli monokristallar yarimo'tkazgichli asboblardan va integral mikroshemalarni yaratilishida katta ahamiyatga ega bo'lgan va bo'lib qolmoqda. Qatlamni legirlash kirishma elementini tashkil etuvchi bug' birikmalari yordamida amalga oshiriladi. Nisbatan uncha yuqori bo'lmagan ishchi temperatura va kristallanishni kichik tezligi epitaksial qatlamni yuqori tozalikda va takomillashgan strukturani olish imkonini beradi. Elektron-kovak o'tishli epitaksial qatlamni olish integral mikroshemalarni izolyatsiyalash (ajratish) uchun keng qo'llaniladi. Ko'pchilik hollarda integral mikroshemalarni tayyorlashda kremniyli epitaksial qatlamlari monokristal dielektrik tagliklarga ham o'tqaziladi. Bunday tagliklar sifatida: sapfir (Al_2O_3), shpinel (MgO), berilliy oksidi (VeO), kvarts (SiO_2) va boshqa moddalardan ham foydalaniladi.

Dielektrik qatlamlarda kremniy epitaksiyasini olish integral mikroshemalar elementlarini ideal izolyatsiyasini olish imkoniyatini yaratib beradi.

Donorli aralashma. Yarimo'tkazgichda juda oz konsentratsiyada aralashma bo'lsa, masalan, unga juda oz mish'yak atomlari qo'shilsa, erkin elektronlar soni ko'p marta ortadi. Buning sababi quyidagicha. Mish'yak atomlarining valentlik elektronlari beshta bo'ladi. Ulardan to'rtasi bu atomning atrofida atomlar bilan kovalent bog'lanish hosil qilishda ishtirok etadi. Beshinchi valentlik elektroni esa o'z atomi bilan zaif bog'langan. Bu elektron mish'yak atomidan osongina chiqib ketib, erkin bo'lib qoladi.

Elektronlarni oson beradigan va binobarin, erkin elektronlari sonini oson ortiradigan aralashmalar donor aralashmalar deb ataladi.

Donor aralashma qo'shilgan yarim o'tkazgichlarda elektronlar soni teshiklar sonidan ko'p bo'lgani uchun bunday yarim o'tkazgichlar n-tip yarim o'tkazgich deb ataladi.

Akseptor aralashmalar. Aralashma sifatida uch valentli indiy olinsa yarim o'tkazgich o'tkazuvchanligining xarakteri o'zgaradi. Bu holda indiy atomi qo'shni atomlar bilan juft elektronli normal bog'lanish hosil qilishi uchun unga bitta elektron yetishmaydi. Natijada kovak hosil bo'ladi. Bu holda kristalltagi kovaklar soni aralashmaning atomlari soniga teng bo'lib qoladi. Bunday aralashma akseptor aralashmalar deb ataladi.

Shuni aytib o'tish kerakki, yarim o'tkazgich asboblarda asosiy bo'lmagan tok tashuvchilar o'tkazuvchanligi katta ahamiyatga ega. Ularning hosil bo'lishi va tugatilishi rekombinatsiya markazlari deb atalgan joylarda sodir bo'ladi. Bunday markazlar vazifasini donor yoki akseptor elementlarning tugunlari- atomlari bajaradi. Shuning uchun begona elementlarning miqdori ortishi bilan rekombinatsiya markazlari ham ko'payadi va asosiy tok tashuvchilarning yashash vaqti qisqaradi. Bu hol begona elementning miqdori va turini tanlashda albatta hisobga olinishi kerak.

Shunday qilib, biz yuqorida tanishgan o'tkazuvchanlik turlarini hosil qilish usuli va uni tushuntirish juda yuzagi va taqribiydir. Ular asosan zonal nazariyasi bilan tekshiriladi va miqdor o'lchovlari kiritiladi.

Talabalar tomonidan taqdim etilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun o'qituvchilar tomonidan qo'llaniladigan metodik usullar ishlab chiqilgan. Usuliy usullar deganda o'qituvchi va talabalarning maqsadga erishish, ya'ni bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun joriy etiladigan faoliyati tushuniladi.

Tahlil va natijalar. Fizika fanini o'qitishning turli metodlarini yaratishga fizika fanining metodlari bilan bir qatorda fizika metodologiyasining amaliyoti, yutuqlari va metodlari ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shuni hisobga olish kerakki, ta'lim usuli - bu o'qituvchi tomonidan bilimlarni uzatish va bir vaqtning o'zida talabalar tomonidan bir xil bilimlarni o'zlashtirish usuli. Fizikani o'qitish usullarini ajoyib xususiyatlarga ko'ra guruhlash mumkin, masalan, o'qituvchi faoliyatining tabiati, bilim manbalari va o'quvchilarning o'quv jarayonidagi faoliyati. O'quv jarayonida ham bog'lanishlar mavjud bo'lib, ular o'qituvchi va talabaning belgilangan tartibda amalga oshiriladigan va muayyan rejim bilan belgilangan muvofiqlashtirilgan faoliyatining tashqi ifodasi sifatida taqdim etiladi.

Ushbu o'zgarishlar bilan bog'liq holda o'qituvchi o'quvchilarga muammoni taqdim etishi kerak, shunga ko'ra, muntazam ravishda o'quvchilar hal qila oladigan vazifalar va muammolarni keltirib chiqarishi kerak. Hozirgi vaqtda zamonaviy pedagogika juda moslashuvchan bo'lib qoldi, bu esa o'qitish usullarini tanlash huquqini beradi. Innovatsion deb hisoblangan eng mashhur usullardan biri bu evristik o'rganishdir. Evristik o'qitish usuli o'quvchilarning bilish va ijodiy faoliyatini birlashtiradi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, simulyatsiya muammoni hal qilish kabi ta'limdagi asosiy kompetensiyalardan biriga ta'sir qilishi mumkin. Bu usul o'quvchining muammolarini hal qilishga va uning ijodiy salohiyatini ochib berishga yordam beradi. Materialni eslab qolishda qiynalayotgan bolalar uchun bu usul katta yordam beradi, chunki o'quvchi nafaqat materialni talaffuz qiladi, balki uni mustaqil tuzadi, bu esa materialning sifatiga ta'sir qiladi. bilim va uni o'zlashtirish darajasi.

Begona kirishmalar yo'q toza holdagi yoki kirishmalar xissasi kam bo'lgan, yarimo'tkazgichlarning elektr o'tkazuvchanligi xususiy o'tkazuvchanlik deb nomlanadi. Toza yarimo'tkazgich moddalar past temperaturada elektr tokini yomon o'tkazadi. Bunga sabab, ularda elektronning energetik zonalar to'ldirilishi dielektriklardagiga o'xshashligidir. $T=0$ K da qattiq jismlarda valent zonasi elektronlar bilan to'la to'lgan bo'lib, unda yuqorigi zona o'tkazuvchanlik zonasi bo'sh bo'ladi (1- chizma).

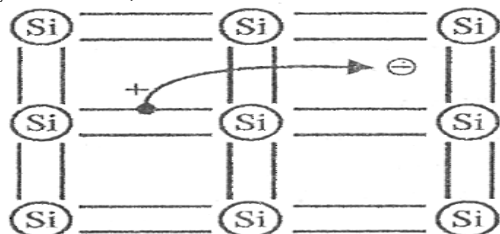

1-rasm. Yarimo'tkazgichning energiya zonolari

Yetarlicha past temperaturalarda o'tkazuvchan zona bo'shlig'i uchun yarimo'tkazgich elektr tokini o'tkazmaydi. Temperatura ko'tarilishi bilan issiqlik energiyasi ta'sirida valent zonadagi ba'zi elektronlar o'tkazuvchan zonaga o'tib oladi. Valent zonada esa musbat zaryadli kovaklar xosil bo'ladi. Metallardan farqli o'laroq, qattiq jismlarda zaryad tashuvchilar vazifasini elektronlar va kovaklar o'taydi. Haqiqiy kristallda bu hodisa quyidagicha sodir buladi. Kovalent bog'lanish hosil qilishda qatnashayotgan elektronlardan biri issiqlik harakati natijasida atomdan uzilib erkin elektronga aylanadi (2- chizma).

Elektron yetishmayotgan bog'lanish harakatchan kovakdan iborat. Erkin elektron ham, erkin kovak ham kristall panjara bo'ylab ko'chib yurishi mumkin. Qo'shni bog'dan elektron tortib olish natijasida mazkur joyda kovak yo'qoladi, lekin qo'shni bog'da kovak hosil bo'ladi. Bu hodisa kovakniig ko'chib yurishidir.

Uzilgan elektronlar yana qaytib o'zi hosil qilgan kovakka tushsa, erkin elektron va kovak jufti yo'qoladi, buni rekombinatsiya deyiladi. Noldan farqli temperaturalarda qattiq jismlarda albatta bunday kovaklar va o'tkazuvchanlik elektronlari mavjud bo'ladi va ular elektr tokini o'tkaza oladi. Qattiq jismlarning bu xossasi ularni dielektrlardan farqlaydi. Dielektrlarda normal sharoitda bunday zaryad tashuvchilar bo'lmaydi yoki juda kam miqdorda hosil bo'ladi. Toza yarim o'tkazgichlarda qancha o'tkazuvchanlik elektronlari paydo bo'lsa, shuncha kovaklar hosil bo'ladi.

2-rasm. Erkin elektron va kovakning paydo bo'lishi
Muvozanat holatda o'tkazuvchanlik elektronlari zichligini no, kovaklarini po deb belgilasak, xususiy o'tkazuvchanlik uchun

$$n_0 = p_0 = n_i \quad (1)$$

Bundan ni — xususiy yarim o'tkazgichdagi zaryad tashuvchilar zichligi (intrinsic — xususiy).

O'quv jarayonining ma'lum ketma-ketlikda rivojlanishini ta'minlaydigan faoliyatni nazariy jihatdan umumlashtirish mumkin. Keyingi kurslar o'quv jarayonini nazariy umumlashtirishning quyidagi ketma-ketligida rivojlanishini ta'minlaydi: faktlar - ular bo'yicha savollar - javoblar gipotezalari - nazariy modelni qurish - modelning natijalari - modelning dalillari (gipoteza) - modelni qo'llash - modelni fizik analoglari bilan taqqoslash. Talabalarning nazariy modelni qurish usullari o'rganilayotgan ta'lim sohasi yoki mavzusiga qarab o'qituvchi tomonidan belgilanadi.

Xulosa va takliflar. Fizika o'qitish metodlarni o'qituvchi va o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarni egallashi uchun qo'llaniladigan asosiy ish usullari deb ta'riflagan. Usul fizika o'qitishning asosiy usullaridan biri bo'lib, talabalarning fizika fanidan aniq bilimlarni egallashini, amaliy ko'nikmalarini oshirishga qaratilgan. Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, juda ko'p turli xil o'qitish usullari orasida evristik ta'lim ajralib turadi. Hozirgi kunda pedagogika moslashuvchan tizim sifatida taqdim etilgan bo'lib, o'qituvchilarga ham amaliyotda ko'plab turli xil o'qitish usullaridan foydalanish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Andreev, V. I. Ijodiy o'z-o'zini rivojlantirish uchun pedagogik evristika [Matn] / V. I. Andreev. - Qozon: Innovatsion texnologiyalar markazi, 2015. - 288 p.
2. Asmolov, A. G. Shaxs psixologiyasi: tamoyillar umumiy psixologik tahlil [Matn] / A. G. Asmolov. - M.: Moskva davlat universiteti nashriyoti, 1990. - 367 b.
3. Xutorskoy, A.V. Evristik ta'lim: nazariya, metodologiya, amaliyot [Matn] / A.V.Xutorskoy. - M.: Xalqaro Pedagogika Akademiyasi, 1998. - 266 b.
4. Zaynobbiddinov S., Teshaboev A. "Yarimo'tkazgichlar fizikasi". T. "O'qituvchi", 1999.
5. Mamatkarimov O.O., Vlasov S.I., Nazirov D.E. "Yarimo'tkazgich materiallar va asboblarning fizikasi praktikumi". T.O'zMU.2007.
6. Zaynobbiddinov S., Teshaboev A. "Yarimo'tkazgichlar fizikasi". T. "O'qituvchi", 1999.
7. Teshaboev A., Zaynobbiddinov S., Ermatov SH. "Qattiq jism fizikasi". T."Moliya", 2001.
8. Yunusov M.S., Vlasov S.I., Nazirov D.E. "Elektron asboblari". T. O'zMU.2003.
9. Mamatkarimov O.O., Vlasov S.I., Nazirov D.E. "Yarimo'tkazgich materiallar va asboblarning fizikasi praktikumi". T.O'zMU.2007.
10. Vlasov S.I., Valiyev U.K., Tursunmetov K.A. "Yarimo'tkazgichli asboblarning fizikasi". T.ЎзМУ. 2009.

Dilafroz TURDIYEVA,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: dilyadiamond@gmail.com

PhD J.Karimov taqrizi asosida

DINSHUNOSLIK FANINING YUZAGA KELISHI VA RIVOJLANISHI

Аннотация

Taraqqiyotimizning yangi davrida diniy va milliy qadriyatlar yanada rivoj topib, ajdodlarimizning diniy-ma'rifiy merosini teran o'rganish va tahlil qilish, ularning ilmiy an'alarini munosib davom ettirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Dinshunoslik gumanitar fanlar qatoridagi insoniyatning madaniy, ma'rifiy, fikriy tarixini o'z ichiga olgan ilmlar qatoriga kiradi. Mazkur maqolada dinshunoslik fanining yuzaga kelishi va u bilan bog'liq jarayonlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Dinshunoslik, din, itoat, zardushtiylik, iloh, globallaShuv.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ДИСЦИПЛИНЫ РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

Аннотация

В новый период глобализации дальнейшее развитие получают религиозно-национальные ценности, особое внимание уделяется глубокому изучению и анализу религиозно-просветительского наследия наших предков, достойному продолжению их научных традиций. Религиоведение – одна из наук, включающая культурную, образовательную и интеллектуальную историю человечества среди гуманитарных наук. В данной статье анализируется возникновение науки религиоведение и процессы, связанные с ней.

Ключевые слова: Религиоведение, религия, повиновение, Зороастризм, божество, глобализация

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE DISCIPLINE OF RELIGIOUS STUDIES

Annotation

In the new period of our development, religious and national values are developing further, special attention is being paid to the deep study and analysis of the religious and educational heritage of our ancestors, and the worthy continuation of their scientific traditions. Religious studies is one of the sciences that includes the cultural, educational, and intellectual history of humanity among humanities. This article analyzes the emergence of the science of religion and the processes related to it.

Key words: Religious studies, religion, obedience, Zoroastrism, divinity, globalization.

Kirish. Ma'lumki, din doimo bashariyat diqqat markazida bo'lgan. Tarixning muayyan bosqichlarida u mutlaq hukmron kuch bo'lgan bo'lsa, ba'zi bosqichlarda inkor etilgan va unga qarshi "urush" e'lon qilingan. Jamiyatdagi mavqeidan qat'i nazar u doimo o'rganish, tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Globallashuv natijasida ro'y berayotgan millatlar, irqalar, dinlararo muloqotning o'ziga xos ahamiyat kasb etishi kontekstida, dinlarni o'rganish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayni damda, Yer kurrasining ba'zi mintaqalarida diniy asosdagi kelishmovchilik o'choqlarining alangalagani, shuningdek, ba'zi noxolis tadqiqotchilar tomonidan dinlar o'rtasidagi to'qnashuv "nazariya"larining ilgari surilishi din va bag'rikenglik masalalari bilan Shug'ullanuvchi dinshunoslik fanining yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Ko'pmillatli hamda ko'pkonfessiyali bo'lgan O'zbekistonda ham, mustaqillikka erishilgan ilk yillardanoq din, bag'rikenglik masalalariga katta e'tibor berilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dinning mohiyati turlicha izohlansa-da, uning asosida ishonch, e'tiqod tuyg'usi yotadi. Darhaqiqat, din ishonmoq tuyg'usidir. Ishonmoq tuyg'usi insoniyatning eng teran va ruhiy-ma'naviy ehtiyojlaridandir. Din arabcha so'z ekani barchaga ma'lum. Lekin din tushunchasini to'liq anglab olish uchun, uning ham lug'aviy, ham istilohiy ma'nolarini alohida-alohida olib tanishib, tahlil qilish maqsadga muvofiq[1].

Arab tilidagi manbalarda qayd etilishicha, din so'zi "دان" ("dāna") fe'lidin yasalgan bo'lib, "kingadir bo'ysunmoq, bo'yin egmoq, itoat etmoq, kimdandir qarzdor bo'lmoq, e'tiqod qilmoq, qilgan ishiga yarasha mukofotlamoq"; "diynun" so'zi esa, "din, imon, ajr-mukofot, qilingan ishga yarasha berilgan haq" kabi ma'nolarni bildiradi.

O'zbek tili lug'at adabiyotlarida "din" – ishonch, ishonmoq, e'tiqod, mulk, hukm, hisob, jazo, tadbir, bo'ysunish, itoat qilish, ibodat, parhez, yo'l tutish, odat qilish, e'tiqod qilish ma'nolarini bildirishi keltirib o'tiladi.

Islomdan avval turkiy xalqlarning din tushunchasini ifodalash uchun turli davrlarda "drn", "darm", "nom" va "den" kabi so'zlarni ishlatganlari ma'lum. Ulardan "drn", "darm" din, aqida ma'nosida sanskritcha (qadim hind tili) "dharma"dan (Pali tilida dhamma); "nom" din ishonch, qonun ma'nosida sug'd tilidan kirib kelganligi aytiladi[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiylik va tadrijiylik, qiyosiy-nazariy tahlil, tizimli, kompleks yondashuv va boshqa ilmiy bilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilidagi "din" ma'nosini beruvchi atamalar barcha tillarda mavjud. Jumladan, zardushtiyning manbasi "Avesto"da "din" sifatida "daena", qadimgi fors pahlaviy tilida "den", "din", "dena", "daena" so'zi ishlatilib, «yo'lb», «mazhab», «marosim», «uslub», «tarz» kabi ma'nolarni bildirgan. Ibroniylar tilida istifoda qilinadigan «dath» so'zi «din» tushunchasini ifodalash uchun umumiy termin bo'lib, «hukm», «amr» va «qonun» ma'nolarini anglatgan.

Rus tilida din ma'nosini anglatadigan «religiya» so'zining kelib chiqishi borasida lug'atlarda bir qancha yondashuvlar keltirib o'tilgan. Ulardan ba'zilariga ko'ra mazkur atama lotincha «religio» so'zidan kelib chiqib, «diyonat, dindorlik, taqvodorlik, xudojo'ylik, mo'minlik, taqvo, muqaddas narsa yoki joy, qadamjo, ziyoratgoh, ibodat- topinish-sig'inish va u bilan bog'liq diniy marosimlar» degan ma'nolarni anglatadi[4].

Ikkinchi guruh tilshunoslari «religio» so'zi semantik, ma'no va morfologik jihatdan «relegere» so'zi bilan bog'liq bo'lib, «yangidan to'plamoq, yangidan tanlashga kirishmoq, qayta ishlab chiqish uchun oldingi sintezga qaytish» kabi ma'nolarni anglatadi, deb ta'kidlaydilar.

Olimlar muayyan e'tiqod din deb atalishi uchun uch asosiy xususiyatga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydilar. Bulardan birinchisi, g'ayritabiyy iloh (yoki ilohlar) haqidagi tasavvurning mavjudligi. Har bir dinda topinish ob'yekti – Xudo bo'lishi shart hisoblanadi.

Mavjud dinlardagi Xudo haqidagi tasavvurlarni shartli ravishda ikkiga – transsendent va immanent ilohlarga bo'lish mumkin. Transsendent ilohlarga insonlar olamidin tashqarida, insonlarga hech qanday aloqasi bo'lmagan, qusur va nuqsonlardan xoli Xudolar kiradi. Bunga misol sifatida tom ma'noda islom dinidagi Alloh taolo va qisman xristianlikdagi Ota Xudo, yahudiylikdagi Yaxvelarni keltirish mumkin.

Immanent ilohlar deganda esa tabiatning bir bo'lagi sifatida tasavvur qilingan, insonlarga o'xshab ketadigan, biroq g'ayrioddiy yaratuvchilik, buzg'unchilik, rizqlantiruvchilik kabi kuchlarga ega bo'lgan Xudolar kiradi. Bunday turdagi ilohlar ko'pincha yo antropomorf (inson qiyofasida) yo zooantropomorf (yarim odam

yarim hayvon) yoki zoomorf (hayvon) shaklda tasavvur qilinadi. Bunga misol sifatida Qadimgi Misr, Yunon, Rim sivilizatsiyalari, zamonaviy Hindiston, Xitoy, Yaponiya dinlarini sanash mumkin.

Ikkinchisi, Xudo bilan insonlarni bog'lab turuvchi kult yoki kultlar majmuasi. Yuqorida aytilganidek har bir dinda topinish ob'yekti – Xudo bo'lishi lozim. Yaratuvchi bilan insonni bog'lab turadigan ibodat va marosimlar majmui (qurbonlik, ro'za, bayramlar) kult deb ataladi. Kultlar kundalik yoki mavsumiy, yakka tartibdagi yoki jamoaviy kabi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Jumladan, islom dinida "Namoz mo'minning me'roji" (ya'ni Alloh taoloning xuzuriga ko'tarilishi) hisoblansa xristianlikdagi "sirli marosimlar"da Muqaddas Ruhning o'zi ishtirok etadi deb hisoblanadi. Shu tariqa, mavjud barcha dinlarda kultlar vositasida e'tiqodchilar o'z ilohlari bilan bog'lanadilar.

Uchinchisi esa e'tiqodchilarni o'zida jamlaydigan diniy tashkilotlarning mavjudligi. Diniy tashkilot – bu bir din izdoshlarining jamoaviy ravishda o'z diniy rasm– rulum, ibodat marosimlarini o'tkazadigan, diniy ta'lim oladigan muassasalaridir. Bu, islomda – masjid, madrasa, xristianlikda – cherkov, seminariya, yahudiylkda – sinagoga va hokazo[5].

Dinlar tarixi, ular bilan bog'liq jarayonlar, dinning inson hayotining turli jabhalari bilan o'zaro ta'sirlashuvini o'rganuvchi fan "Dinshunoslik" deb ataladi.

Dinshunoslik barcha ijtimoiy fanlar qatori ham o'zining o'rganish ob'yektiga ega. U dinning paydo bo'lishi, ijtimoiy mohiyati va jamiyatdagi rolini tadqiq qilish bilan birga diniy e'tiqodlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi, ularning jamiyat taraqqiyotidagi evolyusiyasini ilmiy jihatdan o'rganadi.

Dinlarni o'rganish uzoq tarixga ega. Har bir inson yon-atrofidagilarning e'tiqodi, qaysi dinga mansubligiga qiziqadi, ular haqida bilishni istaydi. Bu boradagi ilk ma'lumotlarni Qadimgi Gresiya va Rim yozuvchilari asarlarida ko'rishimiz mumkin. Ulardan eng mashhuri "tarix otasi" nomini olgan Gerodot (mil. avv. V asr) o'zi tadqiq qilgan xalqlarning dinlari haqida ma'lumotlar keltirgan. Bu qiziqish O'rta asr Yevropasida ham mavjud bo'lgan. Lekin boshqa dinlar haqida fikr bildiruvchilar, xristianlarning e'tiborini jalb qilmaslik va ularni o'sha dinlarga kirib ketmasliklari ta'minlash maqsadida, u dinlarga nisbatan salbiy fikr bildirish, ularni yomonlash orqali ularga yondashishni ma'qul deb topganlar.

Islom olamida ham dinlarni o'rganish bo'yicha tadqiqotlar uzoq tarixga borib taqaladi. Milodiy VII-VIII asrlardayoq diniy tortiShuv (munozara)larni o'z ichiga olgan "maqola"lar (keyinchalik "maqolot"), VIII-IX asrlardan e'tiboran esa boshqa dinlarga "raddiya"lar yozila boshlangan. Keyingi asrlardan esa "al-Firaq" (Firqalar), "ar-Radd" (Raddiya), "ad-Diyonot" (Dinlar) va "al-Milal" (Xalqlar) yo'nalishidagi adabiyotlar vujudga kelgan.

"Ad-Diyonot" (Dinlar) yo'nalishida yozilgan ilk asar Hasan ibn Muso an-Navbaxtiyning (vaf. 910) "al-Aro' vad-diyonot" (E'tiqodlar va dinlar) kitobi hisoblanadi. Keyinchalik Mas'udiy (957) o'zining "ad-Diyonot" (Dinlar), Masbihiy (1029) "Darkul bug'yati fiy vasfid diyonoti val ibodoti" (Dinlar va e'tiqodlar vasfida maqsad me'yori) kitoblarini yozganlar. Shuningdek Beruniyning (973–1048) "Tahqiqun ma lilhind min maqulatin, maqbulatin fil– aqli av marzulatin" (Aqlga maqbul yoki noma'qul bo'lgan Hindistonga oid izlanishlardan) nomli kitobi ham Shular sirasiga kiradi.

"Al-Firaq" (Firqalar) yo'nalishida yozilgan kitoblarga Abu Mansur Abdulqodir al-Bag'dodiyning (vaf. 1038) "al-Farq baynal-firaq" (Firqalar orasidagi farq) asari hamda Abul-Maoliy Muhammad ibn Ubaydullohning (vaf. 1092) "Baynal-adyon" (Dinlar orasida) asarlarini kiritish mumkin.

"Al-Milal" yo'nalishida Qozi Abu Bakr Baqilloniyni (vaf. 1012) "al-Milal van-nihal" (Dinlar va xalqlar), Abu Muhammad Ali

Ibn Hazmning (vaf. 1064) "Kitobul-fasl fil-milal val-ahvoi van-nihal" (Dinlar, havo va xalqlar haqida ajraluvchi kitob), Abul-Fath Muhammad ibn Abdulkarim ash-Shahristoniyni (vaf. 1183) "al-Milal van-nihal" (Butlar kitobi) asarlarini sanash mumkin[3].

"Ar-Radd" (Raddiya) yo'nalishida ham ko'plab asarlar dunyo yuzini ko'rgan. Ularga Imom G'azzoliyni (vaf. 1111) "ar-Raddul jamil" (Go'zal raddiya), Ibn Kalbiyni (vaf. 819–821) "Kitobul-asnam" (Butlar kitobi) asarlarini sanash mumkin.

Islom olamida qiyosiy dinshunoslik sohasida ham salmoqli ishlar qilingan. Ulardan Abu Rayhon Beruniyning "al-Osorul boqiya" (Boqiy asarlar), Ibn Nadimning (vaf. 990) "al-Fihrist" (Mundarija), Muhammad ibn al-Huzaylning (vaf. 840) "Kitobul-Majus va kitobus-sanaviya" (Majusiylk va ko'pxudolilik kitobi), Abul- Abbas Ahmad ibn Muhammad as-Saraxsiyning (vaf. 899) "Risola fi vasfi mazohibis-sobiyn" (Sobiylarning mazhablari vasfi haqida risola), Abu Zayd al-Balxiyning (vaf. 941) "Kitobu sharo'iil adyon" (Dinlar shariatlari kitobi) asrlarini sanab o'tish mumkin.

Zamonaviy Dinshunoslik esa bir yarim asrga yaqin davrga borib taqaladi. G'arbda, zamonaviy ma'nodagi dinlar tadqiqotlari Maks Myuller (1823–1900) tomonidan boshlab berilgan. Olim 1856 yilda "Qiyosiy mifologiya" va 1870 yilda nashrdan chiqqan "Dinlarning asosi va shakllanishiga oid dars baholari" nomli asarlari bilan boshqa dinlarni tadqiq qilishga yo'l ochgan va kattagina e'tibor qozongan. U Angliyadagi mashhur Oksford universitetida dinlar tarixidan ma'ruzalar o'qigan. O'zining "Sharqning muqaddas kitoblari tarjima silsilasi" asarida u ilk bora "religious studies" (dinshunoslik) so'zini qo'llagan. Myuller va uning zamondoshlari dinlarni ilmiy tadqiq qilishda filologiyani muhim deb bilishgan va dinning asl mohiyatiga faqatgina til orqali qilingan izlanishlar bilangina yetishish mumkin, degan fikrni olg'a surgan.

Biroz keyingi davrlarda Gollandiyada S.R.Tile va Shantepi de la Sosse bu borada izchil faoliyat olib borganlar. Shunday qilib davrlar o'tishi bilan Parij, Bryussel va Rim kabi markazlarda dinshunoslik universitetlar ta'lim dasturlaridan joy olgan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab dinshunoslik sohasida olib borilgan izlanishlar shakllangan. Bu davrda turli mintaqalarda zikr qilingan sohada bir qancha mutaxassislar yetishib chiqqan. Ulardan R.Pettazoni, M.Eliade, Van der Lyu, R.Otto, G.Menshing, J.Vax, F.Xeiler, G.Dumezil, E.G.Parrinder, S.G.F.Brandon, Erik F.Sharp, Ninian Smart, M.Kitagava, R.S.Zeyxner, Ugo Biyench, V.Kantvell Smit, Ake V.Strom, Xans J.Shoyps va Mixayel Pay va hokazolar[6].

Dinshunoslikning tarix, falsafa, psixologiya, so siologiya, arxeologiya va boshqa ijtimoiy fanlar bilan mustahkam bog'liqligi dinshunoslik nazariyasini boyitishga xizmat qiladi. Shundan kelib chiqqan holda, dinshunoslik fanining din fenomenologiyasi, din sotsiologiyasi, din psixologiyasi, din falsafasi kabi sohalar mavjud.

Dinning dunyoqarashni shakllantirish, kompensator, kommunikativ, regulativ, integrallash–dezintegrallash, madaniyatni targ'ib qilish (культуротранслирующая), legitimirlashtirish–legitimirlalni olib tashlash.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagilardan qisqa xulosa qilib aytganda, din insoniyat tarixida, birinchidan, umuminsoniy axloq me'yorlarini o'ziga singdirib olib, ularni hamma uchun majburiy xulq-atvor qoidalariga aylantirgan; ikkinchidan, odamlarning bahamjihat yashashiga ko'malashgan; uchinchidan, odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan hamda hayot sinovlari, muammo va qiyinchiliklarni yengib o'tishlarida kuch bag'ishlagan; to'rtinchidan, umuminsoniy va me'naviy qadriyatlarini saqlab qolish hamda avlodlar-avlodga yetkazishga yordam bergan va Shu yo'l bilan madaniyat rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

ADABIYOTLAR

1. Gunnar Skirbekk, Nils Gilyo. Falsafa tarixi. –T.: Sharq, 2002.
2. Мень А. История религии. – М.: 1994.
3. Петер Антерс. Религии современности. История и вера. – М.: Прогресс-Традиция, 2001.
4. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. – М.: 1996.
5. Яблоков И.Н. Основы религиоведения. – М. 1998.
6. Dinshunoslik asoslari. O'quv qo'llanma. «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi. – T. 2013.

Zoxida TURSINOVA,
A.Avloniy nomidagi milliy tadqiqot-instituti tayanch doktoranti

JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti, p.f.n A.Abdumannotov taqrizi asosida

TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA O'QITUVCHILARNING PEDAGOGIK MAHORATINI BAHOLASH MEXANIZMI TAKOMILLASHUVINING KOGNITIV TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqolada ta'lim sifatini oshirish, bu borada yurtimizda amalga oshirilayotgan ishlar, umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilarining pedagogik mahoratini baholash (attestatsiya) va mazkur jarayonni takomillashtirishning ahamiyati haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ta'lim sifati, attestatsiya, kognitiv tahlil, kognitiv uslub, pedagogik mahorat, baholash mexanizmi, bevosita baholash.

КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА ОЦЕНКИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАВЫКА ПЕДАГОГИ ПЕДАГОГИ В УСЛОВИЯХ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается важность повышения качества образования, работа, проводимая в этом направлении в нашей стране, оценка (аттестация) педагогического мастерства учителей общеобразовательных школ, совершенствование этого процесса.

Ключевые слова: Качество образования, аттестация, когнитивный анализ, когнитивный стиль, педагогическое мастерство, механизм оценивания, прямое оценивание.

COGNITIVE ANALYSIS OF THE IMPROVEMENT OF THE MECHANISM FOR ASSESSING TEACHERS' PEDAGOGICAL SKILLS IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Annotation

This article discusses the importance of improving the quality of education, the work being done in this regard in our country, the assessment (attestation) of pedagogical skills of teachers of general secondary schools, and the improvement of this process.

Key words: Quality of education, attestation, cognitive analysis, cognitive style, pedagogical skill, assessment mechanism, direct assessment.

Yurtimizda ta'lim sohasini rivojlantirish, malakali kadrlar tayyorlash, o'qituvchilarga ko'plab imtiyoz va yengilliklar yaratish hamda ularni professional kompetentligini oshirishga katta e'tibor qaratilayotgani hech kimga sir emas.

Maktabgacha va maktab ta'limi, professional hamda oily ta'limga doir amalga oshirilayotgan ishlar jahon tajribasiga tayangan holda, millatning ichki imkoniyatlarini inobatga olib amaliyotga joriy qilinmoqda. Bunga jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlar, ta'limning tashkiliy tuzilmalarini modernizatsiya qilish, pedagogic madaniyat mazmunidagi o'zgarishlar, insonparvarlik tarbiyasini ta'minlay oladigan va ehtiyojlarni qondirishga qodir bo'lgan o'qituvchining kasbiy mahoratini baholashning obyektivligiga talablarning kuchayishi bilan bog'liqdir.

BMT ning barqaror rivojlanish konsepsiyasida "Quality Education", ya'ni Sifatli Ta'lim 17 ta maqsadlaridan biri sifatida kiritilgan. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning besh ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan chora-tadbirlarni BMTning Barqaror rivojlanish konsepsiyasi bilan ham ohangligini ko'plab siyosat va fan arboblari ta'kidlamogdalar.

2020-yil 23sentabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 3-bobi, ya'ni "Ta'lim tizimini boshqarish" hamda 4- "Ta'lim faoliyatini tashkil etish hamda uning nazoratini tashkil etish" boblarida mazkur sohadagi faoliyat hamda munosabatlarni tartibga solish hamda ta'lim sifatini oshirish masalalari ilgari suriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yangi O'zbekiston ma'muriy islohotlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq, 2023 yil 1 yanvardan Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish inspeksiyasi faoliyati tugatilib, uning tegishli vazifa va funksiyalari Maktabgacha va maktab ta'lim vazirligiga o'tkazildi. 2023 yilda o'qituvchilar majburiy attestatsiyaga jalb etilmadi va amaldagi malaka toifalari 2024 yilga qadar amal qilinishi belgilandi.

Shu munosabat bilan vazirlik tomonidan ta'lim tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarni attestatsiyadan o'tkazish va malaka toifalari berish bo'yicha yangi shaffof va adolatli tizim ishlab chiqilib, 2024 yil 1 yanvardan davlat maktabgacha, umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari pedagog kadrlariga malaka toifasini berishning yangi tartibi joriy qilinadi.

Shunday ekan, avvalo, bu sa'y-harakatlarning ta'lim sifatini oshirishga hamda o'qituvchilarning o'z ustida ishlashlari, kasb mahoratlarini oshirishlari uchun yaxshi imkoniyat hisoblanadi.

Pedagogik mahoratini baholash, o'quvchilarning o'zlashtirish va rivojlanish darajasini aniqlash uchun amalga oshirilgan o'quv jarayonlarini baholashni anglatadi. Bu, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari oshirish, o'zlashtirish, muammolarni hal qilish va boshqa pedagogik maqsadlarni erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Pedagogik mahoratni baholash uchun turli usullar va vositalar mavjud bo'lib, bu usullar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

1. O'quv jarayonlarini baholash: O'qituvchi, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun o'quv jarayonlarini baholaydi. Bu, sinovlar, testlar, proyektlar va boshqa tajribalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

2. O'quvchilar bilim darajasini baholash: O'qituvchi, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi. Bu testlar, topshiriqlar va boshqa tajribalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

3. O'quvchilarning o'zlashtirish darajasini baholash: O'qituvchi, o'quvchilarning o'zlashtirish, muammolarni hal qilish va boshqa pedagogik maqsadlarni erishish darajasini baholaydi. Bu, o'quvchilar bilim va ko'nikmalari, qiziqishlari va qobiliyatlariga asoslangan tahlillar orqali amalga oshirilishi mumkin.

4. O'quvchilarning rivojlanish darajasini baholash: O'qituvchi, o'quvchilarning o'zlarining rivojlanish darajasini baholaydi. Bu, o'quvchilarning o'zlashtirish va rivojlanish jarayonlarida qaysi bosqichda turishlari, o'zlashtirish va rivojlanishda qanday o'zgarishlar bo'lishi kerakligini aniqlash orqali amalga oshirilishi mumkin.

Pedagogik mahoratini baholash, o'quvchilarning o'zlashtirish va rivojlanish darajasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Bu, o'quvchilarning rivojlanishi uchun qanday usullar va tahlillar ishlatilishi kerakligini aniqlashga yordam beradi.

Ta'lim sifatini baholash nafaqat bilim olayotgan o'quvchi va talabalarning, balki, o'qituvchilarning pedagogik mahoratini baholash orqali ham bilish mumkin. O'qituvchilarning pedagogik mahoratini baholash qay darajada muhimligi va bu ta'lim sifatini qanchalik oshiradi degan o'y-fikr har bir shaxsda tug'ilishi mumkin. Aynan bu savolga javobni ta'lim sifatini oshirishda o'qituvchilarning pedagogik mahoratini baholash mexanizmlarini takomillashtirishning kognitiv tahlili orqali tushuntirishga harakat qilamiz.

Ta'limning kognitiv sohasi, tahlili nimani anglatadi? "Kognitiv" tushunchasi odatda o'rganish sohasi, munosabat yoki empatiya turlarini muhokama qilish uchun ishlatiladi.

Kognitiv atamasi inglizcha "cognitive", ya'ni "bilish", "idrok etish" degan ma'nolarni ifodalaydi.

Kognitiv uslub tushunchasini birinchi marta avstriyalik psixolog A. Adler ishlatgan va bu jarayon odatda maqsadlarni belgilash va unga erishish orqali tuzilgan insonning hayot yo'lining o'ziga xosligi sifatida tushunilgan. Kognitiv uslub va kognitivlik tushunchalarini G. Allport, K. Stadner, G. Witkin, V.A. Kolga, M.A. Xolodnaya, A. Libnin va boshqalar o'rganishgan.

Kognitiv tizim, kognitiv tuzilma - xarakter, tarbiya, tarbiya, kuzatish va atrofdagi dunyoni aks ettirish natijasida ongda rivojlangan bilimlar tizimi. Ushbu tizimga asoslanib, maqsadlar qo'yiladi va ma'lum bir vaziyatda qanday harakat qilish kerakligi haqida qarorlar qabul qilinadi, kognitiv dissonansdan qochishga harakat qiladi. Kognitiv tizimning asosi - fikrlash, ong, xotira va tilning o'zaro ta'siri; bunday tizimning tashuvchisi insonning miyasi[4].

Kognitiv tizimning belgilovchi xususiyatlari quyidagilardan iborat:

ekspressivlik - til tizimi vositasida so'zlashuv qobiliyati; samaradorlik - amaliy muammolarni tez va samarali hal qilishga yo'naltirish; algoritmik - algoritmlarga asoslangan; hazm qilish qobiliyati - tizim o'rganish natijasida assimilyatsiya qilinadi; moslashuvchanlik [5].

Attestatsiya jarayonini kognitiv tahlil qilar ekanmiz, bu jarayonni, shaffoflikka asoslangan hamda pedagogning nafaqat bilim darajasini, balki kasbiy mahoratini ham tekshirish uchun xizmat qilishi kerak ekanligini anglab yetishimiz zarur. Pedagogik mahorat yoki kasb mahorati esa "yodlangan test savol-javoblari"ga asoslanib xulosaga kelish, albatta, biz kutgan natijalarga olib kelmaydi. Pedagogning dars jarayonini tashkil etishi, fanni puxta egallaganligi, sinfni boshqarishi, mashg'ulot jarayonida yuzaga keluvchi turli

vaziyatlarni odilona va mahorat bilan boshqarish, o'quvchilarga o'qitilayotgan fanni chiroyli tarzda yetkazish, turfa qiziqishlarga ega bo'lgan o'quvchilar bilan birdek samarali ishlay olish kabi vazifalarni ham qamrab olishi kerak. Bu jarayonlarni baholashni esa, albatta, shu yo'nalishda faoliyat yurituvchi, kasb mahorati hamda ish tajribasiga ega bo'lgan yetuk pedagoglar jamoasi kuzatishi va baholashi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Baholash ta'lim jarayonidagi ajralmas konseptlardan biri bo'lib, biron-bir domen (bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalar majmui)ning test topshiruvchilarda shakllanganlik darajasini o'lchash jarayonidir. (K.Jalilov, 2020). Pedagogikada baholash jarayoni, xususan, o'qituvchilarning pedagogik mahoratini baholash jarayoni qanday amalga oshiriladi? Bu sohada "yodlangan test" usuli naf bermasligi aniq, chunki mahorat tushunchasi keng ma'noga ega bo'lib, kasbiy faoliyatning yuqori darajada tashkillanishini ta'minlovchi shaxs xususiyatlari kompleksi (o'qituvchi faoliyatining gumanistik yo'naltirilgani, kasbiy bilimlari, kasbiy qobiliyatlari va pedagogik texnikasi hisoblanadi. (I.A.Zyazyun).

K.Jalilovning ta'kidlashicha, pedagogikada, yoki umuman ta'lim jarayonida biror bir ko'nikma yoki malakani baholamoqchi bo'lsak, shu domen qaysi bilim, ko'nikma, malak, kompetensiyalarni o'z ichiga olishini hamda Shu domenga xos xususiyatlar o'lchanishi lozimligini aniqlab olishimiz kerak bo'ladi. Bunda baholash bilvosita ya'ni, kuzatish, suhbat, test va Shu kabilar orqali amalga oshirilishi mumkin [4].

Xulosa o'rnida Shuni ta'kidlash joiz-ki, o'qituvchilarning pedagogik mahoratini baholash hamda bu mexanizmni yanada takomillashtirish uchun eng avvalo, oily ta'lim tizimidagi o'quv dasturlari va o'qitilayotgan fanlarni ko'rib chiqish, hamda pedagogik yo'nalishdagi talabalar uchun nafaqat fanga oid bilimlar, balki, ko'proq darsni mohirona tashkil qilish, o'quvchini fanga qiziqitira olish, o'qitilayotgan fanni chuqur bilish, muammoli vaziyatlarga xolis yechim topa bilish va Shu kabi ko'nikma, malakalarni egallashni o'rgatish hamda ularni amaliyotda qo'llay olishni o'rgatishimiz kerak ekan.

ADABIYOTLAR

1. Emas, Rachel. (2015). The Concept of Sustainable Development: Definition and Defining Principles. 10.13140/RG.2.2.34980.22404.
2. Хомякова Е.Г. „Информационная-когнитивная система и её актуализация в языке“. Информационная-когнитивная система и её актуализация в языке Е.Г. Хомякова Коммуникация и образование. Сборник статей. - Под ред. С.И. Дудника. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. — С.180-197.
3. Демьянков В. З. „Когнитивная система“. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. С.74-76
4. Jalilov K. Baholash nazariyasi asoslari (testologiya, pedagogik o'lchovlar). "Akademnashr", 2020. 256-b.
5. Kholodnaya M. A. Kognitiv uslublar. Individual ongning tabiati haqida. 2-nashr, qayta ko'rib chiqilgan. - Sankt-Peterburg. „Piter“, 2004 yil.
6. Pulatova D., Tursinova Z. Sh. Ta'lim sifatini oshirishda o'qituvchilarning pedagogik qobiliyatini baholash mexanizmlarining ilmiy-nazariy asoslari. Yevrosiy oilmiy-tadqiqotlar jurnali. Impakt factor UIF=8.1/ SJIF=5.685.
7. Tursinova Z. Sh. The pedagogical competence of foreign language teachers, JOURNAL OF UNIVERSAL SCIENCE RESEARCH, 1(3), 205-209.
8. Tursinova Z. Sh. Maktab ingliz tili o'qituvchilarining pedagogik kompetentligini baholash, Til va adabiyot ta'limi, 2023 № 3
9. Tursinova Z. Sh. Ta'lim sifatini oshirishda o'qituvchilarning pedagogic layoqatini baholash mexanizmlarining metodologik asoslari. Oriental Renaissance: Innovative educational, natural and social sciences, ORIENS Volume 3 ISSUE 7
10. Witkin H., Goodenough D. Cognitive style: essence and origins. N.Y. 1982. 135 p.

Shahnoza TURSUNOVA,
TATU Urganch filiali O'zbek tili va Ijtimoiy fanlar kafedrası dosenti
E-mail: tursunovashahnoza534@gmail.com

TATU Urganch filiali O'zbek tili va Ijtimoiy fanlar kafedrası dosenti I.Xajiyeva taqrizi asosida

YOT G'OYALARGA QARSHI MEDIATA'LIMNI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi kunda axborot texnologiyalari inson faoliyatining barcha sohalariga tatbiq etilayotganligi va yoshlar, ayniqsa, internetda himoyasiz ekanligi muammosi dolzarb ekanligi ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Axborot xavfsizligi, globallaShuv, virtual o'yinlar, ludomaniya, ommaviy madaniyat, ahloqiy buzuvlik, zo'ravonlik, individualizm, egotsentrizm, mediayata'lim.

ФОРМИРОВАНИЕ МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ НА ФОНЕ ИНОСТРАННЫХ ИДЕЙ

Аннотация

В данной статье говорится, что сегодня информационные технологии применяются во всех сферах человеческой деятельности и проблема уязвимости молодежи, особенно в сети Интернет, является актуальной.

Ключевые слова: Информационная безопасность, глобализация, виртуальные игры, азартные игры, массовая культура, моральное разложение, насилие, индивидуализм, эгоцентризм, медиаобразование.

FORMATION OF MEDIA EDUCATION AGAINST FOREIGN IDEAS

Annotation

This article states that today information technologies are applied to all spheres of human activity and the problem of young people being vulnerable, especially on the Internet, is urgent.

Key words: Information security, globalization, virtual games, gambling, mass culture, moral corruption, violence, individualism, egocentrism, media education.

Kirish. Ma'lumki, mamlakatimizda milliy-ma'naviy tiklanish, yoshlarimiz ongi hamda dunyoqarashini milliy qadriyatlar asosida boyitib borish, milliy ma'naviyatimizni turli tahdidlardan asrash, yoshlarni dunyoqarashi keng, kreativ fikrlaydigan, tashabbuskor, halol va jonkuyar hamda muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qiladigan qilib tarbiyalash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, hozirgi kunda globallashuv jarayoni tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan bir davrda jamiyatning jadal sur'atlarda axborotlashtirilishi sababli axborot xavfsizligi muammosi nihoyatda dolzarb va doimo Shunday bo'lib qoladi.

Ma'naviy xavfsizlik — bugungi kunda inson ma'naviyatiga qarshi yo'naltirilgan, bir qarashda arimas bo'lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuvshiddatidan kuch olib, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo'lmaydigan ulkan ziyon yetkazishi mumkin. Ayniqsa, ommaviy madaniyat degan niqob ostida ahloqiy buzuvlik va zo'ravonlik, individualizm, egotsentrizm g'oyalarini tarqatish, kerak bolsa, shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning necha ming yillik an'ana va qadriyatlarini, turmush tarzining ma'naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo'porishga qaratilgan xatarli tahdidlar odamni tashvishga solmay qo'ymaydi. Hozirgi vaqtda axloqsizlikni madaniyat deb bilish va aksincha, asl ma'naviy qadriyatlarni mensimasdan, eskilik sarqiti deb qarash bilan bog'liq holatlar bugungi taraqqiyotga, inson hayoti, oila muqaddasligi va yoshlar tarbiyasiga katta xavf solmoqda va ko'pchilik butun jahonda bamosol balo-qazodek tarqalib borayotgan bunday xurujlarga qarshi kurashish naqadar muhim ekanini anglab olmoqda.

Hozirgi kunda jamiyatni axborotlashtirish borasidagi salohiyati davlatning mediasavodxonlik darajasini belgilab beradi. Odamlarni ma'lumotlar bilan ta'minlash va axborotlashtirish shaxsning axborot madaniyatini shakllantirishdagi muhim qadam hisoblanadi.

Umuman olganda, media va axborot savodxonligi bu turli shakllardagi shaxs ijodiy faoliyati bo'lib, barcha zarur vositalardan foydalangan holatda axborot va media jarayonlaridan samarali foydalana olish, tahlil qilish, ma'lumotlarni tanqidiy baholay olish jarayoni hisoblanadi. Qolaversa, axborotni yig'ish va turli qarshiliklarsiz tarqata olish amaliyotlari majmui ham kiradi. Turli axborot urushlarning global dunyosida ma'lumotlarning to'g'ri talqin qilinishi, axborotni tanlash to'g'ri baholay olish kompetensiyasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Xo'sh media savodxonlik tushunchasi nima? Uning ahamiyati qaydarajada ekanligini ko'rib chiqadigan bo'lsak, harbiy maqsadda kashf qilingan internet axborot oqimining bir necha barobar tezlashishi, ijobiy ma'lumotlar bilan bir qatorda salbiy xarakterdagi axborotning ko'payishiga olib keldi. Bu o'z navbatida tarmoq orqali turli yolg'on ma'lumotlar, dezinformatsiya va feyk axborotlarning tarqalishiga zamin yaratib bermoqda. Shu o'rinda mazkur media axborot makonida sifatli kontentni tanlay bilish, yetarli darajadagi axborot immunitetini hosil qilish zarurati oshib bormoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ingliz tilidagi turli lug'at va adabiyotlarda "Axborot savodxonligi" atamasi keng tushuntirilgan va bot-bot murojaat qilinganini uchratish mumkin. Zamonaviy jamiyatning aholi va har bir shaxsning savodxonligiga bo'lgan talablari ijtimoiy-madaniy va ilmiy texnikaviy o'zgarishlar, yangi texnologiyalar turlarining paydo bo'lishi bilan ortib bormoqda. Jamiyat rivojining sanoatgacha bo'lgan davrida savodxonlik og'zaki nutq, o'qish eng oddiy hisoblash operatsiyalari ko'nikmalariga ega bo'lish bilan bog'liq edi. Juda ko'p media sohasidagi tushunchalarga nisbatan eng keng tarqalgan nuqtayi nazar bo'lib axborot savodxonligi (madaniyat) va media savodxonlik o'rtasidagi munosabat hisoblanadi.

Quyida berilgan shartlar mediasavodxonlikni ta'minlashning muhim omili hisoblanadi:

- Huquqiy demokratik jamiyatining to'laqonli a'zosi sifatida amalga oshirilayotgan islohotlar va strategiyalarning mazmunini tushunish;
- turli ommaviy axborot vositalari orqali uzatilayotgan axborotlarni tahlilay olish;
- internet tarmog'idagi onlayn saytlar, ijtimoiy tarmoqlar axborotini saralay olish;
- provakatsion axborotlar orqali amalga oshirish mumkin bo'lgan tashviqot manbalariga nisbatan to'g'ri qaror qabul qila olish;
- insonlar vizual obrazlar ta'sirida salbiy yoki ijobiy manbalarga nisbatan axborot immunitetiga egalik;
- turli OAV orqali taqdim qilingan axborotlarni kommunikatsion mohiyatini tahlil etish bilimlar majmuini nazarda tutadi.

Taqdim qilinayotgan turli axborot qayerdan kim tomonidan qanday maqsadlarda taqdim qilinmoqda; kimning maqsadlari va manfaatlarini o'zida aks ettirmoqda degan bahsli holatlarga javob topa olish muhim o'rin tutadi.

Darhaqiqat, bugungi kunda internet tarmoqlari aholining har kuni, har soat, har xil mafkuraviy qarashlar singdirilayotgan mamlakat, mintaq va dunyodagi jarayonlar to'g'risida ma'lumot oladigan deyarli yagona tuzilmaga aylanayotganligini anglamog'imiz lozim.

Shu jihatdan, bugungi kunda axborot texnologiyalari inson faoliyatining barcha sohalariga tatbiq etilmoqda. Yoshlar, ayniqsa, internetda himoyasizdir. Jahon tarmog'ida doimiy ishtirok etish, otanalar nazorati yo'qligi, bolalarning axborot madaniyatini bilmaslik ko'pincha o'spirinlarning internetga qaram bo'lishiga olib kelishi mumkin. Shuni tan olish kerakki, yoshlarimiz orasida odob-axloq va muomala munosabatidagi nuqsonlarni ortib borishi ya'ni, "Senimi to'xtab tur, qoningni ichaman", "Men otgan o'qdan hech kim tirik chiqolmagan", "Boshingni uzaman", "Shu oddiy o'g'irlikni ham eplolmadim-e"... xullas atrofimizda Shu va Shunga o'xshash so'zlarni kunora tinglaymiz. Buni aytayotgan bolalar esa hissiz va beparvodirlar. Bunga sabab yoshlarning ko'p vaqtini virtual o'yinlarga sarflayotganidir. Aynan virtual o'yinlarga qaramlik zamon ilmi bilan aytganda – ludomaniya (ludo-men o'ynayman, yunoncha maniyehtiros, muhtalolik) deb ataladi.

Bolalarning virtual o'yinlarga berilishi, vaqtini zoye ketkizishi salbiy holat. Buni barchamiz yaxshi anglaymiz. Lekin savol paydo bo'ladi. Yoshlarning bu darajada virtual o'yinlarga mukkasidan ketishiga sabab nima? Sabbai shuki, yoshlardagi ma'naviy bo'shliq, loqaydlik, o'ziga nisbatan ishonch yo'qligi, tengdoshlari orasida o'z o'rnini topa olmasligi, o'z talab-istaklarini virtual olamdan izlashlari virtual o'yinlarga muhtalo bo'lishiga olib kelmoqda. Ma'lumki, har qanday o'yin rohat bag'ishlashi mumkin. Mukkasidan ketish bois o'yin vaqtida insonda adrenal gormoni jo'shishi va miyaga shunday ta'sir qilishi mumkin.

Hattoki ana shunday paytda o'yinchi ko'ziga dunyoviy rohatbaxsh ne'matlar ya'ni do'stlar ortirish, ota-ona bilan muloqot, yaqinlarni ko'rish kabi holatlar qiziqish uyg'otmaydi. Uning fikrida faqat o'yin bo'ladi. O'yinga mukkasidan ketgan shaxs doimo o'zi chiqa olmaydigan yopiq doira ichida bo'lib tashqariga chiqish u uchun ahamiyatsiz sanaladi. Aynan o'yin chog'ida o'yinchi o'zini va o'z xohishlarini boshqara olmay qoladi. Sekin- asta xohishlar, his-tuyg'ular, yaqinlarga bo'lgan mehr so'nib boradi va inson hissiz manqurtga aylana boradi.

Virtual o'yinlarga qaramlik insonlar fe'l-atvorida salga xafa bo'lish, gap ko'tara olmaslik, o'ziga-o'zi past baho berish, bezovtalik, depressiyaga moyillik, muammolarini yecha olmaslik kabi holatlar bo'lishi mumkin. Bunday insonlar o'z tanasida yuz berayotgan jarayonlarni ham sezmaydi. Ko'pincha ularda yolg'izlik hissi, atrofdaigilar tomonidan e'tiborsizlik va boshqa holatlar ham bo'ladi. Ular o'zlariga doimo "Shunchalik yomonmanki, atrofimdagilar meni tushunmayotir", "Shunaqa noshudmanki, qo'limdan hech qanday ish kelmaydi" kabi savollarni berishadi.

Soha mutaxassislarining axborot madaniyatini va media savodxonligini shakllantirish va axborot va mediasavodxonlikni uzviy bog'liqlikda o'rganish muhimligini ta'kidladi. "Inson ongiga turli yo'llar, axborot tashuvchilar orqali ta'sir qiluvchi axborotlarning ko'payib, axborot xuruj avj olayotgan bir davrda, bu muammo bolalar bilan ko'proq ishlashni taqozo etadi. Mazkur masalani hal etishda ta'lim muassasalari bilan bir qatorda tegishli resurslarga, axborot madaniyatini shakllantirish tajribasi bor malakali kadrlarga ega bolalar va maktab kutubxonalari xizmat qilishini alohida ta'kidlaydi.

Mediasavodxonlikning maqsadi har bir medianing ustuvorliklari va kamchiliklarini tushungan holda ular tomonidan tarqatilayotgan axborotni saralay bilish va zarurini qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish bo'lsa, asosiy vazifasi insonlar tomonidan iste'mol qilinadigan har qanday axborotning manipulyativ kuchini anglagan holda undan chegaralanishdir.

Media savodxonlik media funktsiyalarini tushunish, mazkur funktsiyalarni amalga oshirish sifatini baholash va o'z-o'zini ifoda etish, shuningdek, ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish uchun medialar bilan ratsional hamkorlikka kirishishga urg'u beradi. Mediasavodxonlik – media ta'limning natijasidir.

Media ta'lim ommaviy axborot vositalarining zararli ta'siri va tendentsiyalaridan himoya qilish vositasi sifatida paydo bo'lgan. Ushbu paradigmadan birinchi bo'lib 1930-yillarda Buyuk Britaniya foydalangan. Buyuk Britaniya va Avstraliyada mediasavodxonlik gumanitar fanlar majmuasiga alohida kurs sifatida kiritilgan.

Finlandiyada media va axborot savodxonligi yo'nalishi 1970 yillardan boshlab maktab va universitetlar o'quv dasturlariga kiritilgan. Mediata'lim komponenti maktab programmasiga birinchi bor kiritilganda mustaqil fan sifatida emas, balki ona-tili, tarix, estetik fanlar va ekologiya fanlariga integratsiya qilingan. 2021-yilda e'lon

qilingan Mediasavodxonlik indeksiga ko'ra, Finlandiya "yolg'on xabarlar va dezinformatsiyaning salbiy ta'sirlariga qarshi turishda eng yuqori salohiyatga ega mamlakat"sifatida e'tirof etilgan va indeksda birinchi o'rinni egallagan.

Shvetsiyada mediata'lim 1980-yildan boshlab ta'lim muassasalarida alohida fan sifatida o'qitila boshlangan. Mediata'limni joriy etishdan asosiy maqsad yoshlarda ommaviy axborot vositalarining xabarlarini tanqidiy idrok etish qobiliyatini rivojlantirish, turli xil ma'lumotlar manbalaridan olingan xabarlar haqida o'z fikrini shakllantirish, shuningdek, tomosha qilingan filmlar va teledasturlar haqida o'z fikrini bildirish qobiliyatini shakllantirish bo'lgan. 2000-yilning kuzidan boshlab mediata'lim Shvetsiya milliy o'quv dasturiga rasman kiritilgan.

Ayrim mamlakatlarda media ta'limni qo'shimcha ravishda amaliy, me'yoriy kiritish ba'zi fanlarni o'rni yoki ular o'rtasidagi oraliq fan sifatida o'qitishga qaror qilingan, ya'ni, darsdan tashqari vaqtda maktab gazetalar va jumalari, radio eshittirishlar va audiovizual mahsulotlari yaratiladi. Yaratish jarayonida ishtirokchilar mediani foydalanishning turli usullari bilan bevosita tanishish imkoniyatini qo'lga kiritadilar.

Mediasavodxonlik hozir har qachongidan ham muhimroq. Mediasavodxonlikning eng oddiy ta'rif: turli shakldagi ommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda kirish, tahlil qilish, baholash, yaratish va harakat qilish qobiliyatidir. Oddiy qilib aytganda mediasavodxonlik an'anaviy savodxonlik poydevoriga asoslanadi va o'qish hamda yozishning yangi shakllari taklif qiladi. Mediasavodxonlik odamlarga tanqidiy fikrlovchi va ijodkor, samarali muloqotchi va faol fuqarolar bo'lish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda mediasavodxonlik Buyuk Britaniya va Avstraliyada gumanitar fanlar majmuasida alohida fan sifatida o'tilsa, Finlandiyada 1970-yildan o'rta maktablarning, 1977 – yildan esa oliy o'quv yurtlarining o'quv dasturlariga kiritilgan edi. 1990- yillarda esa mamlakatda mediasavodxonlik, media ta'limni ilmiy tadqiq etishga urinishlar bo'lib O.Baranov, S.Penzin, A.Fyodorov, A.Sharikov va boshqalarning tadqiqotlari bunga misol bo'la oladi.

Shu jumladan, 2002 yili pedagogika oliy ta'lim yurtlari uchun mediata'lim ixtisosligi bo'yicha yo'nalish ochildi. 2005-yili esa YuNYESKO homiyligida "Mediata'lim" darsligi yaratildi va Rossiyada kino ta'lim va media pedagogika sayti ishga tushildi. OAV orqali tarqatilayotgan axborotning manipulyativ ta'siri kuchligini bugun hech kim inkor etmaydi. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, OAV orqali tarqatilayotgan xabarning haqqoniyligiga ishonish ilk gazetalar paydo bo'lishi bilan yuzaga kelganligini ko'rish mumkin.

Savodxonlik so'ziga o'zbek tilining izohli lug'atida (o'rganuvchi, o'qituvchi) o'qish, yozishni biladigan, xat savodxonli, savodxon odam ta'rif berilgan. Talaba ma'lumot va uni olish manbalarini tanqidiy baholay oladi va tanlangan ma'lumotlardan muammolarni hal qilish uchun foydalana oladi hamda manbaning ishonchligi uning to'g'riligi, aniqligi tahlil eta oladi. Mediasavodxonlik ommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda qadriyatlarini yetkazish, sharhlash va takomillashtirish qobiliyatidir.

Tahlil va natijalar. Savodxonlikni aniqlash, izohlash, tushunish va muloqot qilish qobiliyati deb ta'riflashimiz mumkin. Savodxonlik ko'nikmalariga samarali o'qish, yozish, gapirish va tinglash qobiliyatlari kiradi.

Shuningdek, yoshlarda oid milliy qonunchiligimizda ma'naviy tahdidlar, axborot hurujlarining oldini olishga qaratilgan zarur o'zgarish hamda qo'chimchalar kiritish darkor. Bu borada ba'zi tajribalarni o'rganish foydadan holi bo'lmaydi. Masalan, Angliyada "O'zini tutish kodeksi" va "Xavfsiz tarmoq" mustaqil jamg'armasi zararli, noqonuniy axborotlar oqimini nazorat qiladi. Ayrim Yevropa davlatlarida qonun asosida nomaqbul saytlarni yopib qo'yish (blokrovka qilish) belgilab qo'yilgan. Hususan, Germaniyada bu masala sud qaroriga ko'ra amalga oshiriladi. Rossiyada esa turli axborot hurujlariga qarshi kurashish maqsadida "Xavfsiz internet markazi" tashkil etilgan. Umuman, Yevropa Ittifoqi tomonidan bu borada bir nechta qonun hujjatlarini qabul qilingan va "Xavfsiz internet" dasturi ishlab chiqilgan.

Yurtimizda internet xalqaro axborot tarmog'ini milliy ma'lumotlar bilan to'ldirish ham bugungi kunning eng dolzarb zaruriyatidir. Ta'kidlash joizki, bu borada bir qator yutuqlarga erishilmoqda.

Prezidentimiz tomonidan yoshlarga yuksak ishonch bildirilayotgan ekan, yoshlarimiz ongini egallashga qaratilgan har qanday xatti – harakatlarga, milliy manfaatlarimizga rahna solishga, ma'naviyatimizga tajovuz qilishga, unimimiz mazmuni bo'lgan tarixiy xotiramizni buzishga urinayotgan g'arazli kuchlarga qarshi qalbimizda

ogohlik sadosi doimo bong urib turish darkor. Ana shundagina hech kim, hech narsa o'z tanlagan yo'limizdan ortga qaytara olmaydi

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, globallashuvjarayonida media axborotlarga nisbatan savodxonlik masalasi har tomonlama qabul qilish, turli rakursdan baholay olish tushunchasi ustuvorlik qiladi. Inson uchun axborot – eng ta'sirchan vositadir, chunki uning ongi bor. Mantiqiy isbot, qolaversa, axborot yetkazishning eng oddiy usullari Shu qadar katta kuchga egaki, unga hech kim hech narsani qarshi qo'yolmaydi. Shuning uchun targ'iboti haddan kuchli mamlakatning aholisi fanatiklarga o'xshaydi. Insonning tabiati Shunday yaratilganki, u axborotni qabul qilmasdan, uni tushunishga harakat qilmasdan yasholmaydi. Har bir odam

ma'lumotni ko'radi, eshitadi, o'qiydi va eng muhimi, doimo, uzluksiz ravishda, kechayu-kunduz unga yetib boradigan axborotning ta'sirida yashaydi. Shuning uchun axborot yordamida kimgadir ruhiy ta'sir qilmoqchi bo'lganlarga o'sha odamning psixologiyasi ko'maklashadi, agar ushbu inson axborotni o'ylamasdan qabul qilaversa.

Shunday ekan, shaxs tomonidan axborotni qabul qilishning hal etuvchi mezonlari–bu insonning ongi borligidir. Mazkur ongdan foydalanib, mantiqiy isbot yordamida odamga xohlagan, eng noma'qul g'oyani ham “to'g'riligini” isbotlash mumkin, bu qiyin emas. Buning uchun dalillarni ustalik tanlab, isbot jarayonini yaxshi tuzish kifoya. Demak, axborot-psixologik xavfsizlikka tahdidning birinchi manbasi–bu insonning o'zidir.

ADABIYOTLAR

1. Я.Маматова, С.Сулайманова. Ўзбекистон медиатаълим тараққиёт йўлида. Ўқув қўлланма. Extremum-press.
2. Яхё, Муҳаммад Амин. Интернетдаги таҳдидлардан ҳимоя. Ёрдамчи ўқув қўлланма. Movarounnaxt, 2016.
3. А.В. Федоров. Медиаобразования и медиаграмотность. Учебное пособие. М. 2018 г
4. Медиа ва ахборот саводхонлигини шакллантиришнинг педагогик жихатлари. Ўқув-амалий қўлланма. - Extremum-press, 2017.

UDK: 378.2

Bahrom UMAROV,
Surxondaryo viloyat pedagoglari yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi kafedrasini mudiri, PhD
E-mail: umarov-bahrom@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor I.T.Choriev taqdiri asosida

PEDAGOGIKA FAN TARMOG'I BO'YICHA FALSAFA DOKTORLARINI TAYYORLASHDA BUYUK BRITANIYA TAJRIBASI

Аннотация

Maqolada pedagogika fan tarmog'i bo'yicha falsafa doktorlarini tayyorlash borasida Britaniya tajribasining xos xususiyatlari yoritilgan. Buyuk Britaniyaning pedagogika fan tarmog'i bo'yicha falsafa doktorlarini tayyorlash bo'yicha o'quv va ilmiy dasturlarning tipologiyasi ko'rib chiqiladi. Aniqlanishicha, Britaniyada pedagogika fan tarmog'i bo'yicha falsafa doktorlarini tayyorlash xalqaro qiyosiy tadqiqotlar natijalarini hisobga olgan holda eng yaxshi an'analari, tamoyillar va innovatsion o'qitish texnologiyalari uyg'unligiga asoslangan ilmiy-pedagogik elitani shakllantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Pedagogika fan tarmog'i, falsafa doktori, ta'lim, ilmiy va ta'limiy dastur, Buyuk Britaniya.

ОПЫТ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ПОДГОТОВКЕ ДОКТОРОВ ФИЛОСОФИИ В ОБЛАСТИ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация

В статье освещаются особенности британского опыта подготовки докторов философии в области педагогики. Рассмотрена типология образовательных и научных программ подготовки докторов философии в области педагогической науки Великобритании. Определено, что подготовка докторов философии в области педагогики в Великобритании направлена на формирование научно-педагогической элиты на основе сочетания лучших традиций, принципов и инновационных технологий обучения с учетом результатов международных сравнительных исследований.

Ключевые слова: Сеть педагогических наук, доктор философии, образование, научно-исследовательская и образовательная программа, Великобритания.

GREAT BRITAIN'S EXPERIENCE IN THE TRAINING OF DOCTORS OF PHILOSOPHY IN THE FIELD OF PEDAGOGY

Annotation

The article highlights the peculiarities of the British experience in training doctors of philosophy in the field of pedagogy. The typology of educational and scientific programs for the preparation of doctors of philosophy in the field of pedagogic science of Great Britain is considered. It was determined that the training of doctors of philosophy in the field of pedagogy in Britain is aimed at forming a scientific and pedagogical elite based on the combination of the best traditions, principles and innovative teaching technologies, taking into account the results of international comparative studies.

Key words: Pedagogy science network, doctor of philosophy, education, research and education program, United Kingdom.

Kirish. Ilmiy-tadqiqot faoliyatini innovatsion rivojlantirishni ta'minlash, oliy ta'limning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun ijtimoiy mas'uliyatini oshirish falsafa doktorlarini tayyorlashning yangi ustuvor yo'nalishlari, tashkiliy va tarkibiy-mazmun o'zgarishlari ilmiy tadqiqotlarning yuqori sifatini kafolatlash zaruriyatini belgilab beradi. Milliy ta'lim tizimining xalqaro ilmiy makoniga integratsiyalashuvi jahon tajribasining ilg'or namunalari qo'llash asosida falsafa doktorlarini tayyorlashga innovatsion yondashuvlarni izlash va joriy etishni taqozo etadi.

Dunyoning yetakchi davlatlarining ta'lim siyosati doktoranturani rivojlantirish, uning sifati, raqobatbardoshligini oshirish, oliy ta'lim muassasalarini doktorantura dasturlari xilma-xilligi bo'yicha qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Falsafa fanlari doktorlarini tayyorlashga qaratilayotgan bunday e'tibor, bir tomondan, barcha darajadagi ta'lim dasturlari sifati oliy o'quv yurtlari mehnat bozorini yuqori malakali yosh mutaxassislar bilan ta'minlash, ikkinchi tomondan, oliy o'quv yurtlarida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlari jamiyat taraqqiyoti va taraqqiyotiga xizmat qilayotgani bilan bog'liq.

Buyuk Britaniyaning ta'lim tizimi uzoq tarixiy davrda bosqichma-bosqich takomillashib bordi va ko'plab mamlakatlar uchun andoza bo'la oladigan darajaga yetdi[1].

Buyuk Britaniyaning falsafa doktorlari tayyorlash borasidagi tajribasi oliy ta'lim muassasalarining intellektual salohiyatini rivojlantirish, ilmiy elitani shakllantirish, doktoranturaning o'ziga xos tizimi bo'yicha erishgan yutuqlari ilmiy tadqiqotlar tayyorlash va ilmiy tadqiqotlar etikasiga rioya etish bo'yicha aniq belgilangan ustuvor yo'nalish va strategiyalarni namoyon etadi.

Buyuk Britaniyada oliy ta'lim muassasalarining avtomatizatsiya ularga ilmiy darajalar berish shartlarini belgilash huquqini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 2017 yil mamlakatimizda ilmiy kadrlar tayyorlash tartibi falsafa doktorlarini tayyorlashning Yevropa modeli joriy etildi[2]. Chunki dunyoda innovatsion rivojlanishning manbalari sifatida yangi bilim, texnologiya va ma'lumotlarni yaratish hamda ulardan foydalanishga qodir bo'lgan

zamonaviy mutaxassislar bo'lgan talab ortib bormoqda. Shu bois mamlakatimizda falsafa doktorlarini tayyorlash sifatini oshirishning samarali strategiyasini aniqlash va tegishli ilmiy-uslubiy tizimni yaratish alohida ilmiy tahlilni talab qiladi.

Pedagogik tadqiqotlar tahlili Shuni ko'rsatdiki, mahalliy va xorijiy olimlar yuqori malakali kadrlar, xususan, falsafa fanlari doktorlari (PhD) tayyorlash bo'yicha tadqiqotlarga yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimining tarixiy rivojlanishi (S.S.G'ulomov[3], B.C.Nikolskiy[4]), pedagogik xodimlarning ilmiy va ilmiy attestatsiyasini tashkil etish (A.T.Yusupov[5], P.E.Ilg'olov, N.Sh.Nikitina[6]), yuqori malakali kadrlar tayyorlashning hozirgi holati (G.U.Matushanskiy, A.G.Frolov, E.M.Burueva[7]), Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida falsafa doktorlarini tayyorlash (S.Sysoeva[8], I.O.Lynova, [9]) yo'nalishlari bo'yicha e'tibor qaratganlar.

Xorijiy adabiyotlar tahlili Shuni ko'rsatdiki, keyingi 10 yilda rivojlangan mamlakatlarda ham doktoranturada tub o'zgarishlar ro'y berdi. Bu o'zgarishlar doktorantura dasturlariga kengroq kirish, tuzilgan o'quv va ilmiy dasturlarni hamda ta'lim natijalariga kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish, doktoranturaga loyihaviy yondashuvni joriy etish, akademik harakatchanligini oshirishga ustuvorlik berilishi bilan ko'zga tashlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqorida berilgan nazariyalarning ilmiy asoslarini o'rganish maqsadida rivojlangan mamlakatlarda falsafa doktorlari tayyorlash muammosi axborot manbalaridan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, qiyosiy taqqoslash metodlaridan (Cooperative analyses in higher education research) foydalanildi. Shu bilan birga kuzatish, suhbat, qiyosiy pedagogik tahlil, emirik metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Buyuk Britaniyada malakaviy xarakteristikalar bo'yicha ("Doktorlik darajasi", 2020 yil, Xarakteristikalar bayonnomasi) uchta toifadagi doktorlik darajalari ajratiladi:

fan yo'nalishi bo'yicha falsafa doktori ("Fan mutaxassislik doktori") va "Integratsiyalashgan fan bo'yicha mutaxassis doktorlik";

"professional" doktorlik darajasi ("Professional doktorlik (ProfD).

eng yuqori ilmiy daraja – fan doktori (Fan doktori, DSc doktorlik fanlari) [10].

Buyuk Britaniyada doktoranturaga o'qishga kirishda nomzod o'qish uchun ariza va bitta tavsiyanoma taqdim etadi, so'ngra ikki tadqiqotchi bilan suhbat o'tkazadi, bunda u o'zining oldingi tadqiqot ishlari natijalarini, shu jumladan, mavjud nashrlarni ko'rsatishi va ko'lamini ko'rsatishi kerak. uning kelajakdagi ilmiy qiziqishlari. Qaror o'tkazilgan suhbat natijalari, o'quv va ilmiy natijalar, taqdim etilgan tavsiyalar asosida qabul qilinadi [11]. Bu darajalar orasidagi farq maqsad va olingan darajani undan keyingi foydalanishda yotadi. Shunga o'xshash yondashuvlar: qabul qilish talablari (magistratura), ilmiy insho, o'qish muddati (3–7 yil), ilmiy tadqiqot ishlarini bajarish va natijalarini ilmiy nashrlarda nashr etish, ilmiy rahbarlik qilish va boshqalar.

Pedagogika fan tarmog'i uchun falsafa doktorlarni tayyorlash universitetlar yoki kollejlardan turli turdagi ijtimoiy agentliklar bilan hamkorlikda tashkil etiladi. Ular doktorantlarni tanlash, ularni tayyorlash va baholash, shuningdek, ularning zamonaviy darajada tayyorlanishini qo'llab-quvvatlash uchun birgalikda mas'uliyatni o'z zimmlariga oladilar.

Doktoranturaning 1–bosqichida 6 ta seminar qatnashish taklif etiladi. Trening guruhlarida o'tkaziladi va tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Doktorantlar ilmiy–tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan 2 ta loyihani rahbarlik qiladilar. Birinchisi, ma'lum bir mavzu bo'yicha tadqiqotlarni tanqidiy ko'rib chiqish (8 000 so'z), ikkinchisi – kichik hajmdagi tadqiqot loyihasi (10 000 so'z) [13].

Doktoranturaning 2–bosqichida muhim nazariy va uslubiy yondashuvlar haqida xabardorlikni oshirishga qaratilgan 6 ta seminar ishtirok etish taklif etiladi. Doktorantlar amaliyot bilan bog'liq sohada tanqidiy tahliliy tadqiqotlar olib boradilar. Ushbu tadqiqot loyihasini tayyorlash uchun rahbar tayinlanadi (18 000–20 000 so'z).

Ilmiy loyiha yozish uchun har bir doktorant muayyan ilmiy markazga (universitet bilan turli loyihalar doirasida hamkorlik qiluvchi ta'lim muassasalari) birlashtiriladi.

Bugungi kunda Buyuk Britaniyada doktorantlarga quyidagi mavzularni rivojlantirish taklif etiladi:

ijtimoiy ishda nazorat;
uzoq muddatli tarbiyalash;
qochqin bolalar, ko'cha bolalari, bolalar xizmatlari va bolalar farovonligi;

oilani qo'llab-quvvatlash, ota-onalar va oila;
kattalar uchun ijtimoiy xizmatlar va boshqalar [12].

Agar doktorant turli sabablarga ko'ra o'qishni davom ettira olmasa, 1 o'quv yilini (60 kredit) muvaffaqiyatli tugatgandan so'ng, u oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim sertifikatini – amaliy ijtimoiy tadqiqotlar bo'yicha sertifikat (amaliy ijtimoiy tadqiqotlar bo'yicha sertifikat) oladi.

Agar doktorant turli sabablarga ko'ra o'qishni davom ettira olmasa, 2 o'quv yilini (120 kredit) muvaffaqiyatli tugatgandan so'ng, u oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limning amaliy ijtimoiy tadqiqotlar bo'yicha diplom (Diploma in Applied Social Research) oladi.

Agar doktorant 2–o'quv yilini muvaffaqiyatli tugatgandan so'ng 120 kreditga ega bo'lsa va amaliy mashg'ulotlarni tugatgan bo'lsa, u qo'shimcha ravishda ijtimoiy ish tadqiqotlari (Masters in Social Work Research and Evaluation) bo'yicha magistrlik darajasini oladi.

3– va undan keyingi o'quv kurslarida (shakl bo'yicha: kunduzgi yoki sirtqi) doktorantlar dissertatsiya (ta'lim muassasasiga qarab 100 000 so'z gacha) tayyorlaydilar. Dissertatsiya 1 ta ichki va 1 ta tashqi taqirizchi tomonidan baholanadi. Va nihoyat, dissertatsiyani yozish natijalari uni og'zaki himoya qilishda baholanadi.

Doktorantlar dissertatsiyani himoya qilmaslik imkoniyatiga ham ega, lekin ayni paytda ular 80 000 so'zdan iborat 4 dan 6 gacha o'zaro bog'liq ilmiy maqolalarni nashr etishlari kerak. Bunday tadqiqot ishlariga ma'ruzalar, monografiyalarning boblari, butun monografiyalar, darslik yoki o'quv qo'llanmalari kiradi. Ular doktorantura davrida nashr etilishi kerak. Shuningdek, 3–kursda doktorantlar 3 ta seminar qatnashib, ilmiy rahbar bilan asosan individual ishlaydi [13].

Britaniya ta'lim va ilmiy amaliyotining o'ziga xos xususiyati falsafa magistri va falsafa doktori (MPhil/PhD) ilmiy darajalarining birlashtirilgan (integratsiyalashgan) darajasidir. "Magistr darajasi Buyuk Britaniyada ko'p tarqalmagan, uni ko'p hollarda doktorlik tayyorlovidan o'tib bo'lmaganlarga beriladi. Falsafa doktori darajasi

mamlakatda eng yuqori ilmiy daraja hisoblanadi. Bu daraja doktorlik dissertatsiyasi tayyorlanib, muvaffaqiyatli himoya qilingandan so'ng beriladi. Alohida holatlarda fan va amaliyotning rivojiga ulkan hissa qo'shganlarga fan doktori yoki adabiyot doktori oliy darajasi beriladi" [10, 6–b].

Ko'pgina oliy ta'lim muassasalarda MPhil ilmiy daraja bo'lib, u ikki yillik kunduzgi ta'lim (besh yoki undan ortiq sirtqi yoki masofaviy ta'lim) va tadqiqot ishini yakunlashni (25,000 dan 50,000 so'z gacha) o'z ichiga oladi. Dasturni muvaffaqiyatli yakunlash – bu falsafa doktori dasturiga o'qishni davom ettirish uchun qabul (oldingi dasturda tanlangan masala bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini davom ettirish) [11, 12].

Buyuk Britaniyada doktorantlar vaqti–vaqti bilan bosh ilmiy rahbar va bir nechta professorlardan iborat komissiya oldida o'z tadqiqotlarining borishi to'g'risida hisobot beradilar, ko'rib chiqish uchun kamida yozma materiallar taqdim etiladi. Ko'pincha jarayon quyidagicha amalga oshiriladi: doktorant o'z ishini komissiya a'zolariga og'zaki ravishda taqdim etadi, ular unga savollar beradi va javoblarni tinglaydi. Bunday attestatsiya har yili dissertatsiya tugatilishidan oldin o'tkaziladi [11, 34–b].

Doktorantura mazmunini tahlil qilish Shuni ko'rsatdiki, pedagogika fan tarmog'i falsafa doktorlarini tayyorlash bo'yicha barcha o'quv dasturlari aniq belgilangan akademik tarkibiy qismga ega emas. Taklif etilayotgan majburiy fanlar yoki modullar (2–3 ta fanlar) tadqiqot metodologiyasi ("Ta'lim tadqiqotlari: falsafa va amaliyot"), pedagogika fani va amaliyotini rivojlantirish ("Ta'lim siyosati: nazariya va amaliyot") bilan bog'liq.

Tanlov bloki (2–4 fan) oliy ta'lim muassasa katalogidan fanlarni o'z ichiga oladi, ammo doktorantlar tegishli fakultetlarning katalogidan tanlashadi. Masalan, "Ta'limni boshqarish, etakchilik va boshqaruv", "Xalqaro ta'lim: falsafa va amaliyot", "Til, madaniyat va ta'lim", "O'qitish pedagogikasi" va boshqalar. Shu nuqtai nazardan, fanlar (modullar) va fanlararo tadqiqot masalalari e'tiborga loyiqdir, masalan, "Ta'lim, o'ziga xoslik va jamiyat", "Ta'limning madaniyatlararo globalaShuvi", "Pedagogika, siyosat va kasbiy ta'lim", "STEAM ta'limi", "Ta'limda ijtimoiy tenglik", "San'at orqali o'rganish" va boshqalar. Fanlar va tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi global ijtimoiy va ta'lim muammolarini kompleks hal qilish uchun fanlararo bilimlarni yaratishga, shuningdek, nomzodlarni akademik bo'lmagan ("Ilm–fan bilan bog'liq karera yo'li") kasblarga tayyorlashga qaratilgan.

O'quv jarayoni 2 bosqichni o'z ichiga oladi: akademik ("o'qitiladigan bosqich") va tadqiqot ("tadqiqot so'rovi bosqichi") [12].

Akademik bosqich odatda intensiv o'qitishni ("intensiv o'qitish haftalari") o'z ichiga oladi, buning uchun 40 soat gacha (Shu jumladan, ma'ruzalar, guruh ishlari, individual topshiriqlar) ajratiladi, 160 soatni o'z ichiga olgan mustaqil tadqiqot (qiziqishlari bo'yicha mustaqil tadqiqot faoliyati).

Tadqiqot bosqichida doktorantlar ilmiy rahbar rahbarligida dissertatsiya (45 000 dan 100 000 so'z gacha) ustida ishlaydilar. O'zlashtirilgan bilimlarni baholash og'zaki imtihonlar va yozma ishlar asosida amalga oshiriladi.

Doktoranturada tadqiqot madaniyat va axloq, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish, original tadqiqot o'tkazish uchun motivatsiya, intellektual tavakkalchilikka tayyorlik, akademik halollik va mas'uliyat doktorantlarning xalqaro ilmiy konferensiyalarda ishtirok etishi, grant loyihalarini yozish, tadqiqot portfelini yaratish, fanlararo tadqiqot va mashhur olimlar jamoalari faoliyatida ishtirok etishga asoslanadi.

Pedagogika fani va amaliyoti ehtiyojlarini hisobga olgan holda doktoranturaning dasturi tanqidiy fikrlash, eksperimental ko'nikmalar, raqamli savodxonlik, etakchilik fazilatlarini, tadqiqot qobiliyatlarini va boshqalarni rivojlantirishga qaratilgan [15; 16].

Britaniya ta'lim va ilmiy amaliyotida ta'lim va o'qitishning zamonaviy usullari, texnologiyalari orasida quyidagilar qo'llaniladi:

muammoga yo'naltirilgan ("muammoga asoslangan o'qitish");

vaziyatga asoslangan ta'lim ("KEYSga asoslangan o'rganish");

muammoli. –qidiruv ("so'rovga asoslangan o'qitish");

tadqiqotga asoslangan ("tadqiqotga asoslangan o'qitish");

jamoaviy ("jamoaga asoslangan o'rganish");

hamkorlikda–qidiruv ("hamkorlikda so'rov o'rganish");

loyihaga asoslangan ta'lim;

tadqiqotga asoslangan o'qitish;

kashfiyotga asoslangan ta'lim va boshqalar [14].

Buyuk Britaniyaning oliy ta'lim tizimi ma'muriy jihatdan va an'analarga binoan quyidagi uch tizim osti guruhlariga bo'linadi:

Angliya va Uels;
Shimoliy Irlandiya;
Shotlandiya ta'lim tizimlari.

Ta'kidlash lozimki, Angliya va Uels hamda Shimoliy Irlandiyaning oliy ta'lim tizimlari bir-biridan unchalik ko'p farq qilmaydi. Biroq, Shotlandiyaning ta'lim tizimi o'ziga xos an'analari va xususiyatlariga ega[1, 5–b].

Pedagogika fan tarmog'i bo'yicha falsafa doktorlarini tayyorlash borasida Britaniya tajribasi ta'limning dolzarb muammolari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar natijalarini o'rganishga, tadqiqotni tushunishga va mustaqil tadqiqot olib borish ko'nikmalarini shakllantirish, fanlararo ilmiy munozaraga kirishish, tahliliy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan.

Xulosa va tavsiyalar. Pedagogika fan tarmog'i bo'yicha falsafa doktorlarini tayyorlash bo'yicha Buyuk Britaniyatajribasining konstruktiv g'oyalarini mahalliy oliy o'quv yurtlarida ijodiy qo'llashda quyidagilarga e'tibor qaratish tavsiya etiladi:

o'qitish mazmunini fanlararo aloqadorlik asosida o'zgartirish;
doktorantlarning ehtiyojlari va oliy ta'limning uchinchi ta'lim va ilmiy darajasiga qo'yiladigan talablarga muvofiq tanlash fanlari doirasini kengaytirish;

ta'lim maqsadlari va dastur natijalarini shakllantirishda doktorantlar va ilmiy jamoatchilik manfaatlarini hisobga olish;
madaniyatlararo tadqiqotlar orqali doktorantlarni xalqaro ilmiy hamjamiyatga jalb qilish;
norasmiy va norasmiy ta'lim natijalarini tan olish tartibini takomillashtirish;

ta'lim muammolari bo'yicha ilmiy–ma'rifiy loyihalar va istiqbolli tadqiqotlarni rag'batlantirish;
tadqiqotchi repetitorlikni joriy etish;
kompleks ta'lim va ilmiy dasturlarni ishlab chiqish;
qo'shma doktorantura dasturlarini kengaytirish, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish;

doktorantlarning chet tillarini o'qitishni takomillashtirish;
innovasion ilmiy–tadqiqot faoliyatini tashkil etishga xorijiy olimlarni jalb etish;
doktorantlar va menejrlarning akademik va xalqaro mobilligini ta'minlash.

Pedagogika fan tarmog'i bo'yicha falsafa doktorlarini tayyorlashning Buyuk Britaniya modelini o'rganish, o'xshash va turlicha yondashuvlarni oydinlashtirish keyingi tadqiqot istiqbollari ko'ramiz.

ADABIYOTLAR

1. Хошимов П.З. Орипов М.А. Буюк Британия таълим тизимини бошқариш хусусиятлари. Замонавий таълим / Современное образование, 2018, 11, 3–6 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909- сонли қарори.
3. Ғуломов С.С. ва бошқ. Ўзбекистонда инсон капитали омилларининг ўзаро алоқалари самарадорлиги // “Молия” журнали. – Тошкент, 2014. - №4, 12-18 б.
4. Никольский В.С. Образование в современном мире. М.: МГИУ, 2006. С.48.
5. Юсупов А.Т. Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар давлат аттестацияси: методологик-услубий, норматив-ҳуқуқий ва илмий-ташқилий йўналишлари / А.Т. Юсупов. - Тошкент: Ўзбекистон, 2013. - 648 б.
6. Щеглов П.Е., Никитина Н.И. Качество высшего образования. Риски при подготовке специалистов//Университетское управление. 2003. №1(24). С.46-59.
7. Матушанский Г.У., Фролов А.Г., Бурцева Э.М. Образовательные маршруты в системе непрерывного профессионального образования преподавателя высшей школы: монография. Казань: КГЭУ, 2007. С.87-94
8. Sysoieva, S., Reheilo, I. Pidgotovka doktoriv filosofiyi u galuzi osviti: dosvid providnih universitetiv svitu [Training PhD in education: the experience of leading universities in the world]. Ridna shkola, 2016, 5–6, 12–18
9. Lynova, I. O. Pidgotovka ta rozvitok molodih doslidnikov v universiteti na osnovi paradigmi liderstva [Training and development of young researchers at the university based on the leadership paradigm]. Kyiv, Prioriteti. 2016
10. Characteristics Statement. Doctoral Degree. (2020). URL: <https://www.qaa.ac.uk/docs/qaa/qualitycode/doctoral-degree-characteristics-statement-2020.pdf>
11. Kehm B. M. Doctoral education in Europe and North America: a comparative analysis. Wenner Gren International Series. 2006. No. 83. P. 67–68.
12. Hoyne G., Alessandrini J., Fellman M. Doctoral Education for the Future: Through the Looking Glass. Emerging Directions In Doctoral Education. Book Series: Innovations in Higher Education Teaching and Learning. 2016. Vol. 6. P. 21–38.
13. Higher Education Credit Framework for England: Advice on Academic Credit Arrangements, 2021. QAA 19 p.
14. Тарасюк Л.Н. Высшее образование Великобритании в контексте Болонского процесса: учебно-методическое пособие. – М.: 2009. 188 с.
15. Verderame, M., Freedman, V., Kozlowski, L.. Competency-based assessment for the training of PhD students and early-career scientists. ELIFE. 2018, 7, 34801. <https://doi.org/10.7554/eLife.34801.001>.
16. Winston, A. Gutierrez B., Topp S., Carnes, M. Integrating Theory and Practice to Increase Scientific Workforce Diversity: a Framework for Career Development in Graduate Research Training CBE–Life Sciences Education. 2011. Vol. 10. P. 357–367.

Клара ФАЙЗУЛЛАЕВА,
Старший преподаватель Джиззакского Политехнического института
E-mail: Fayzullayeva@mail.ru

Под рецензии доцента НУУз Халикуловой Х.Ю

REFORMS IN THE FIELD OF EDUCATION

Annotation

The article reveals current problems of implementation, development and use in the educational process of innovative techniques and methods of teaching students in the context of reforming the education system. An analysis of advanced and modern innovative tools was carried out, and the advantages of the innovative approach in comparison with traditional forms of student training were substantiated. A classification of the main innovative teaching methods used in the educational process of a university is given, their capabilities and main characteristics are described. The results obtained can be used in further research related to the introduction of various active learning methods into the educational process of a university.

Key words: innovation, university, active methods, information technology

РЕФОРМЫ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье раскрыты актуальные проблемы внедрения, развития и использования в учебном процессе инновационных приёмов и методов обучения студентов в контексте реформирования системы образования. Проведён анализ передового и современного инновационного инструментария, обоснованы преимущества инновационного подхода в сравнении с традиционными формами подготовки студентов. Дана классификация основных инновационных методов обучения, применяемых в образовательном процессе вуза, описаны их возможности и основные характеристики. Полученные результаты могут быть использованы в дальнейших исследованиях, связанных с внедрением в учебный процесс вуза различных активных методов обучения.

Ключевые слова: инновация, вуз, активные методы, информационные технологии

TA'LIM SOHASIDAGI ISLOHOTLAR

Annotatsiya

Maqolada ta'lim tizimini isloh qilish sharoitida o'quvchilarni o'qitishning innovatsion texnika va ushblarini ta'lim jarayoniga joriy etish, ishlab chiqish va ulardan foydalanishning dolzarb muammolari ochib berilgan. Ilg'or va zamonaviy innovatsion vositalar tahlili o'tkazilib, talabalarni tayyorlashning an'anaviy shakllariga nisbatan innovatsion yondashuvning afzalliklari asoslab berildi. Universitetning o'quv jarayonida qo'llaniladigan asosiy innovatsion o'qitish usullarining tasnifi berilgan, ularning imkoniyatlari va asosiy xususiyatlari tavsiflangan. Olingan natijalar universitetning o'quv jarayoniga turli faol o'qitish usullarini joriy etish bilan bog'liq keyingi tadqiqotlarda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: innovatsiya, universitet, faol usullar, axborot texnologiyalari

Введение. Повышение качества образования является одной из важнейших задач не только для Узбекистана, но и для всего мирового сообщества. Сегодня от уровня образования зависит стратегическое развитие личности, общества, нации и государства в целом. Для того чтобы подготовить эффективного выпускника, компетентного во всех значимых сферах профессионального образования и дальнейшей жизнедеятельности, необходимо использовать инновационные методы обучения, стимулирующие развитие познавательной, коммуникативной и личностной активности обучаемых. Специалистами становятся исключительно на практике, в ходе осуществления своих профессиональных задач.

Хорошими же специалистами становятся, как правило, те, у кого хорошая теоретическая подготовка. Образование нельзя получить как некий товар, заплатив за него деньги. Его можно только взять. А это значит, что без желания получать знания ничего не получится. Не помогут ни «новые» образовательные технологии, ни другие новшества. Это все только средства, которые нужно уметь использовать[1].

Эффективными формами учебной работы по внедрению в образовательный процесс инновационных методик обучения и формированию на основе этого основных профессиональных компетенций выпускника вуза является использование различных активных форм и методов обучения. Переход от объяснительно-иллюстративного обучения к инновационно-действенному характеризуется использованием в образовательном процессе современных информационных и различных интерактивных технологий, электронных учебных комплексов, видео и аудио средств и т.д., обеспечивающих индивидуализацию обучения, а также способствует развитию и личностной ориентации студентов

Основная задача методики преподавания юриспруденции- изучение педагогической деятельности, опыта преподавательской деятельности с целью накопления и

систематизации научных знаний для понимания, объяснения, прогнозирования процессов обучения. Познавая закономерности процесса обучения юридическим наукам, методика указывает на рациональные методы и средства обучения с учетом специфики высшего юридического образования[4].

Предмет методики - совокупность методических приемов, средств обучения праву, формирование ключевых профессиональных компетенций, соответствующей системы знаний, умений и навыков в профессиональной деятельности, позволяющие успешно преподавать юридические дисциплины.

Эта учебная дисциплина помогает осуществлять:

- отбор содержания учебного материала юридических дисциплин,
- программное и учебно-методическое сопровождение,
- отбор средств обучения, системы методических приемов и организационных форм обучения.
- изучение способов контроля усвоения учебного материала, организацию самостоятельной работы студентов
- совершенствование методов обучения с учетом оценки их эффективности, результативности.

Указанная дисциплина связана с историей и методологией юридической науки, историей юридического образования и юридической науки в Узбекистана, педагогикой и психологией преподавательской деятельности в высшей школе, отдельными юридическими науками (юридическая психология, юридическая риторика и пр).

В настоящее время молодые преподаватели принимают чаще интуитивно-эмпирические решения, копируя приемы опытных коллег, своих учителей[5].

Данный учебный курс дает возможность магистрантам понять основные теоретико-педагогические проблемы, овладеть понятийным аппаратом педагогики, ориентироваться в педагогических технологиях.

Однако преподавание правовых дисциплин имеет ряд особенностей, которые заметно отличают их от естественнонаучных и других гуманитарных дисциплин. Так, в отличие от них, занятия по правовым дисциплинам повышают уровень правовой грамотности и правовой культуры студентов; воспитывают уважение к закону и правопорядку; способствуют обеспечению безопасности жизнедеятельности; расширяют их кругозор; формируют правосознание; порождают правомерное поведение. Задача преподавателя-правоведа при этом не только сообщить сведения по определенной юридически важной теме, но и объяснить их, сформировать определенное отношение к ним. Важной информацией, например, является: новое в законодательстве, состояние правопорядка в стране и в отдельных регионах, правотворческая инициатива граждан на местном, муниципальном уровне и другое.

Занятия по правовым дисциплинам характеризуются большей конкретностью, чем другие. В ней не должно быть преувеличений, вымышленных эпизодов, домыслов преподавателя. Характерными ее особенностями являются: глубина идейно-теоретического содержания и фактологическая точность; защита прав человека и гражданина; правдивость, т.е. полное соответствие объясняемых явлений объективной истине; доходчивость; логичность изложения.

Каждое занятие по правовым дисциплинам характеризуется целенаправленным учебно-воспитательным воздействием на студентов. Главным средством воздействия при этом является организация учебного материала, состоящая, в том числе из ряда нормативно-правовых актов и исследования юридических фактов, т.е. решения конкретных ситуаций[6].

Степень изученности. Значительный вклад в разработку правовой и нравственной проблематики внесли Д.Локк, Ш.Монтескье, С.Пфунддорф и др. Проблемы, определенные темой диссертации, нашли свое отражение в работах таких выдающихся русских мыслителей как В.С.Соловьев, С.Л.Франк, П.И.Новгородцев, И.В.Михайловский и др.

Большой вклад в изучение екатерининских образовательных реформ был сделан отечественными исследователями XIX- начала XX веков, такими как П.С. Грацианский, В.В. Григорьев, А.С. Лаппо-Данилевский, С.В. Рождественский.

Теоретической основой диссертации являются также труды выдающихся отечественных исследователей, разрабатывавших такие проблемы как самосознание различных категорий российского населения, обеспечение иерархии социальных слоев (страт) отечественного общества. Идея государства как системообразующей силы в области образования, представляется эффективной как в прошлом, так и в настоящее время.

Методология исследования. Из этого следует, что методы обучения праву могут и должны рассматриваться как способы организации самостоятельной работы студентов, учебного материала и взаимодействия преподавателя и студента, направленные на решение образовательных и воспитательных задач с учетом приведенных особенностей. (Левитан)

Таким образом, методика преподавания права в Узбекистана - результат исторического развития права и образования многих стран мира. В условиях глобализации и "болонизации" нашего высшего образования необходимо, отвечая лучшим мировым стандартам, сохранять и совершенствовать свои национальные достижения в преподавании права и образовательную культуру.

Современная система подготовки требует обновления содержания и повышения качества образования с учетом требований времени на базе новых педагогических и информационных технологий[7].

Для реализации данных требований в настоящее время на юридические вузы возлагаются определенные обязательства в плане совершенствования организационного и методического обеспечения процесса общеправовой подготовки студентов. Внедрения инновационных технологий в непрерывном правовом самообразовании и развитии творческого мышления, а именно технологии организации научно-исследовательской деятельности студентов.

Наиболее подходящей формой реализации данной технологии, применяемой в нашей практике, выступают конференции, олимпиады, форумы, семинары, практические занятия, на которых освещаются актуальные для студентов социально-правовые вопросы. В формировании

профессионального юриста в процессе юридического образования обратим внимание на его двоякую роль по отношению к правовой культуре общества.

Юридическое образование - процесс и результат познания государственно-правовых явлений и овладения основами юридической профессии. Это система фундаментальных и специальных знаний конкретного индивидуума, обусловленная общественными потребностями и одновременно это система юридических знаний, накопленных за время развития человеческой цивилизации, обладающая признаками саморазвития.

Юридическое образование, по нашему мнению, должно быть единым, цельным и в то же время многообразным, соответствовать потребностям и структуре общественной системы вообще и конкретному историческому пространственно-временному измерению в частности. Должно быть достигнуто соответствие между демографической структурой общества, его потребностями и структурой и конечными показателями юридического образования.

Неслучайно, юридическое образование возникло и до настоящего времени осуществляется по преимуществу в форме многолетней высшей профессиональной подготовки в университетах. В некоторых странах срок подготовки юристов до сих пор превышает средний срок получения высшего образования.

Уже первые университеты, появившиеся в средневековой Европе как корпорации студентов и преподавателей (в Болонье, Париже, Оксфорд и др. городах), состояли из нескольких факультетов, в том числе, почти обязательно, включали в себя факультет права[8].

Самый первый по времени возникновения университет (Болонский) вообще возник первоначально как юридический. Уже тогда обучение носило теоретический характер. Во многом это было изучение сохранившейся информации о римском праве, ее заучивание и аналитика. Этому способствовало открытие в XI в. огромного сборника юридических материалов, составленного в Константинополе при императоре Юстиниане около 529 г.

Анализ и результаты. Данные материалы включали четыре части: Кодекс решений римских императоров, Новеллы, содержащих другие законы; Институции — краткий учебник для начинающих студентов-юристов и Дигесты — отрывки из сочинений римских юристов по широкому кругу вопросов. Типичными приемами преподавания являлись чтение Дигест, сверка текстов и их комментариев на лекциях. Если Вы сравните эту практику с современным высшим юридическим образованием, то найдете много общего.

Поскольку значительная часть выпускников юридических вузов становятся государственными служащими, юридическое образование во многих странах мира отражает государственную идеологию и в лучшем случае — публичные интересы, а в худшем — узкие интересы государственного аппарата.

Подготовка юристов в Японии имеет определенные особенности. Доступ к юридической профессии обусловлен демонстрацией знаний, умений и компетенций на специальном квалификационном экзамене, являющемся государственным испытанием, направленным на проверку наличия у соискателя знаний и способностей к выполнению будущих обязанностей. Сдача экзамена обязательна для получения профессии адвоката, прокурора или судьи[9].

Для Франции характерен более щадящий подход к студентам-юристам. Методика преподавания сочетает профессорскую лекцию и обычные семинарские занятия, акцент делается на теоретическую подготовку.

Юридические профессии относятся к разряду самых престижных и высокооплачиваемых в Великобритании. Однако, для того, чтобы практиковать право, как правило, не достаточно одного лишь диплома о высшем образовании.

Подготовка юристов в Великобритании Юридическое образование в Великобритании делится на систему общего права в Англии, Уэльсе и Северной Ирландии и на систему Шотландии, имеющей смешанный вид общего права и гражданского права. Требования для становления юристом в Англии, Уэльсе и Северной Ирландии зависят от того, кем хочет стать студент: солситором (категория адвокатов в Великобритании, ведущих подготовку судебных материалов для ведения дел барристерами — адвокатами высшего ранга) или барристерами.

Соединенные Штаты Америки. Современное юридическое образование в США представляет собой консолидацию нескольких моделей. К особенностям американского юридического образования можно отнести узкую специализацию, практическую направленность подготовки юристов, а также специфическую форму организации учебного процесса.

Заключение. В настоящее время в США насчитывается 232 аккредитованных учебных заведения, осуществляющих подготовку юристов. Американская ассоциация юристов, уполномоченная Министерством образования США, разрабатывает и утверждает требования, которым должен

соответствовать юридический вуз для того, чтобы получить официальный статус[10].

В целом юридическое образование выполняет две основные функции: прямую — подготовку профессиональных юристов (их воспроизводство) и косвенную — обучение знаниям, умениям и навыкам, востребованным в различных «гуманитарных» видах деятельности.

Среди лиц, получающих юридическое образование, всегда оказывались, в том числе, и такие люди, которые не собирались работать по специальности, но получали хорошее гуманитарное образование. Сегодня лица с юридическим образованием работают во многих сферах профессиональной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Яковлева, И.Ю. Экологические проблемы в контексте особенностей Российского менталитета // Мир науки, культуры, образования. – 2011. – № 10.
2. Гришина Л.В. Механизмы ценностно-правовой социализации личности // Учёные записки РГСУ. – 2008. – № 3.
3. Певцова, Е.А. Теория и методика обучения праву: учебник для вузов. – М., 2003.
4. Козаржевский, А.Ч. Мастерство публичной речи: лекции, опубликованные You Tube.
5. Сухомлинский, В.А. Рождение гражданина. – М., 1979.
6. Нерсисянц В.С. в передаче Гордон № 209. Сущность и ценность права. Опубликовано You Tube. Bibliography 1. Yakovleva, I.Yu. Ehkologicheskie problemih v kontekste osobennostey Rossiyskogo mentaliteta // Mir nauki, kuljturih, obrazovaniya. – 2011. – № 10.
7. Grishina L.V. Mekhanizmih cennostno-pravovoyj socializacii lichnosti // Uchyonihe zapiski RGSU. – 2008. – № 3.
8. Pevcova, E.A. Teoriya i metodika obucheniya pravu: uchebnik dlya vuzov. – М., 2003.
9. Kozarzhhevskiy, A.Ch. Masterstvo publichnoy rech: lekci, opublikovannihe You Tube.
10. Sukhomlinskiy, V.A. Rozhdenie grazhdanina. – М., 1979.

Feruzjon FOZILOV,
Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi
E-mail:feruzjon86@mail.ru

Toshkent davlat pedagogika universiteti professori, p.f.d B.S.Abdullaeva taqrizi asosida

PEDAGOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE MEDICAL CULTURE OF FUTURE DOCTORS

Annotation

The article will talk about the issues of developing the medical culture of future doctors. Also, the need for the development of medical culture in future doctors, problems and solutions are outlined in the report.

Key words: Higher education myth, students, future doctor, medical culture, education, medical problems, diseases, modern innovative technologies.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МЕДИЦИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ ВРАЧЕЙ

Аннотация

В статье пойдет речь о развитии медицинской культуры будущих врачей. Также в докладе изложена необходимость развития медицинской культуры будущих врачей, проблемы и пути их решения.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, студенты, будущий врач, медицинская культура, образование, медицинские проблемы, болезни, современные инновационные технологии.

BO'LAJAK SHIFOKORLARNING TIBBIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK JIXATLARI

Annotatsiya

Maqolada bo'lajak shifokorlarning tibbiy madaniyatini rivojlantirish masalalari xaqida so'z yuritiladi. Shuningdek, bo'lajak shifokorlarda tibbiy madaniyatni rivojlantirish zarurati, muammo va yechimlari xaqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim myassasasi, talabalar, bo'lajak shifokor, tibbiy madaniyat, ta'lim, tibbiy muammolar, kasalliklar, zamonaviy innovatsion texnologiyalar.

Kirish. Bugun O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar, jamiytdagi munosabatlarni tanqidiy tahlil qilish asosida shakllantirilayotgan yangi institutlar, ta'lim-tarbiya va sog'liqni saqlash tizimlari, davlat va jamiyatni boshqaruvdagi yangilanishlar har bir fuqarodan, har bir shaxsdan ijtimoiy faollikni talab etadi. Mazkur faollik subyektning jismonan va ruhan salomatligiga bog'liqdir. Xasta, bemor yoki vujudida nuqsoni bor shaxs har doim ham ijtimoiy hayotga, u qo'yayotgan muammolarga faol munosabatda bo'lavermaydi, u o'zining imkoniyatlari cheklanganini, jismoniy yoki ruhiy zo'riqlash unga qimmatga tuShushini biladi. Shuning uchun tibbiy madaniyat bilan sog'lom ovqatlanish o'zaro dialektik bog'liqdir. Kunda 4 marotaba ovqatlanishning 25 % birinchi nonushtaga, 15% ikkinchi nonushtaga 35% tushlikka, 25% esa kechki ovqatlanishga to'g'ri kelishi dardkor. Mazkur tartibning buzilishi yurak qon tomir kasalliklarini keltirib chiqaradi, organizmning normal ishlashiga xalaqit beradigan semirishni yuzaga keltiradi. Manbalarga ko'ra, yer kurrasining 25%, 40 yoshdan keyin esa 50-60% aholida semirish kuzatiladi. Tibbiy madaniyatni shakllantiriladigan yoshlarda ham semirish kuzatilayotgani tashvishli hol, albatta. AQSHda 35%, Yevropada 20%dan ortiq yoshlar ortiqcha vaznga ega. Agar zarur chora tadbirlar ko'rilmasa, 2025 yilga borib semizlikka chalinganlar soni ikki barobarga ko'payishi mumkin. "Har bir inson sog'lom turmush tarzi va ratsional ovqatlanish tamoyillariga amal qilgan holda qator og'ir kasalliklarning oldini olishi mumkin. Haqiqatdan ham, Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotlarga ko'ra, inson salomatligi va uzoq umr ko'rishi 19% hollarda tibbiyotga, 20% hollarda uning nasliga, 20% hollarda tashqi ta'sirlarga (ekologik, iqtisodiy va boshqalar), 50% hollarda esa uning hayot tarzi va odatlariga (jismoniy faollik, chekish, spirtli ichimliklar ichish, ortiqcha tana vazni va boshqalar), shu jumladan, ovqatlanish tartibiga bog'liq". Ko'rinish turibdiki, ratsional ovqatlanishga asoslangan sog'lom turmush tarzi bilan kasalliklarni oldini olish, ortiqcha vazndan saqlanish o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud. Diyetologiya tavsiyalari faqat ovqatlanish jarayonini tartibga solish emas, u pirovard natijada insonning bardam, tetik, sog' va ijtimoiy faol yashashiga yordam beruvchi natijalarga eltishdir. Zamonaviy diyetologiya Ibn Sinoning "Kim ko'p ovqat yesa, uni ovqat yeydi" degan hikmatli so'zni o'ziga shior qilib olgan. Bugun diyetologiya ratsional ovqatlanishning ko'plab modellarini, qoidalarini yaratgan, ularda asosiy e'tibor oziq-ovqatlarni tanlash va organizmning ularni hazm qilish texnologiyasini yaratishga qaratilgan. Ularda sog'lom turmush tarzi ratsional ovqatlanish orqali

shakllantiriladigan, shaxsning o'z organizmini o'zi idora etish, uning talablariga quloq tutish va ochlik orqali o'zini o'zi davolash natijasi sifatida talqin etiladi. Biroq tibbiy madaniyat faqat sog'lomlashtirish yoki ratsional ovqatlanish emas, uning ko'p omilli voqelik ekani unga nafaqat salomatlik jarayoni, shuningdek, iqtisodiy, ijtimoiy, jismoniy, ruhiy ta'sirlar sintezi orqali qarashga undaydi. Diyetologiya esa ushbu rang-barang omillardan biri, xolos.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Talabalarda tibbiy madaniyatni rivojlantirishda jismoniy badantarbiya (fizkultura, sport mashqlari, sayohat turizm) organizmning tashqi ta'sirlarga chidamli, tashqi ko'rinishdan chiroyli, go'zal rivojlanishi, ichki immunitetni shakllantiruvchi omil hisoblanadi. Inson organizmi ma'lum bir jismoniy mashqlar va jismoniy yuklarni bartaraf etib, shu jarayonda chiniqib, yon atrofdagi ta'sirlar bilan olishib, kurashib rivojlanadi, bunday ta'sirlar uni baquvvat qiladi. Platonning "Kriton" asari da Suqrotning gimnastika mashqlari haqidagi fikrlari keltiriladi. Suqrotning aytishicha, kishi yeyish, ichishga qanday o'rgangan bo'lsa, "o'z badanini mashq qildirishga ham Shunday o'rganishi zarur". U gimnastikani "go'zal ish" deb ataydi. Gimnastika mashqlari o'zi o'zicha go'zal bo'lmaydi, u inson tana rivojlanishiga ijobiy ta'sir etib, unda egiluvchanlik, chaqqonlik, garmoniyani shakllantirib, go'zal narsaga aylanadi.

Insonni maxsus jismoniy mashqlar orqali tarbiyalashni ilmiy asoslangan va bu borada didaktik metodni ishlab chiqqan, uni ta'lim tarbiya tizimiga olib kirgan A.Disterveg (1790-1866 yy.) fikricha, inson aqliy va jismoniy mashqlar uyg'unligi orqali shakllanadi. Aqliy mashqlar qanchalik zarur bo'lmasin, jismoniy mashqlar ham Shunchalik muhimdir. Ushbu mashqlarni u "ixtiyoriy harakat", - deb ataydi. "Ixtiyoriy harakat" inson hayotining birinchi bosqichi (taxminan o'n to'rt yoshgacha)da jismoniy faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. Bola erkin o'ynashni istaydi, o'g'il bola sho'x harakatlar qiladi, shunday bo'lmog'i ham kerak. Buni o'n to'rt yoshdan keyin ham to'xtatmaslik zarur, ammo u bu davrga kelib Shu darajada yetkazilishi dardkorki, shungacha rivojlantirilgan ma'naviy ixtiyor bo'lsin. Jismoniy mashqlar tanaga rohat, huzur, ta'sirlarni bartaraf etishdan qoniqlash, ruhdan optimizm uyg'otadi. Shuning uchun A.Disterveg jismoniy va aqliy mashqlarni ta'lim tarbiyada uyg'un olib borish metodikasini ishlab chiqadi. Bu metodika hamma narsa, butun hayot ma'lum bir qonuniyatlarga qurilgan, ta'lim-tarbiya ushbu qonuniyatlarni anglash va ularga muvofiq tashkillashtirish tamoyillariga qurilgan uchun jismoniy mashqlar aqliy rivojlanishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Jahon miqyosida so'nggi yuz yilda ro'y bermagan global ofat – koronavirus pandemiyasini boshidan o'tkazgan 2020 yilgi davr inqirozli holatlar, ijtimoiy tengsizlik, nosog'lom turmush tarzi voqelikka aylanganidan dalolat bermoqda. Bunday murakkab sharoitda pandemiyaning salbiy oqibatlarini bartaraf etish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, insonning jismoniy, aqliy, ruhiy kamolotini ta'minlash asosida tibbiy madaniyatni shakllantirish zarurati tobora oshib bormoqda. Ayniqsa, sog'lom turmush tarzining zamonaviy etnomodelini tasniflash, inson salomatligining ijtimoiy-falsafiy jarayonlar bilan bog'liq xususiyatlarini, jamiyatda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, shaxslararo munosabatlarda sog'lom ma'naviy muhitni yaratish, uning falsafiy, ma'naviy-ahloqiy xususiyatlarini ochib berish va tibbiy madaniyatini oshirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Jahon ilm-fani va qator ilmiy-tadqiqot institutlari, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tashabbusi bilan dunyo aholisining epidemiologik vaziyati, tibbiy madaniyatning ilmiy-metodologik negizlarini aniqlashga oid tadqiqotlar olib borilmoqda. Ilmiy manbalarda keltirilgan sog'lom turmush tarzining etnotibbiy madaniyat, etnososial makon va antropopsixologik xususiyatlariga oid xulosa va tavsiyalar amaliyotga joriy etilmoqda. Shu nuqta nazardan shaxslararo munosabatlarda sog'lom ma'naviy muhitni shakllantirishning hayotiy tajribalari, turli xavf xatarlardan asrash malakasi, tibbiy madaniyatning zamonaviy etnotibbiy va ijtimoiy-falsafiy tamoyillarini makon va zamon aloqadorligida ishlab chiqish zarurati ortmoqda.

Mamlakatimizda sog'lom va barkamol avlodni voyaga yetkazish, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, fuqarolar tibbiy madaniyatini yuksaltirish masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilib, sog'lom turmush tarzini shakllantirish, oila salomatligini asrash va mustahkamlash borasida muayyan ishlar olib borilmoqda.

Tadqiqotda qo'llanilgan usullar. Tadqiqot jarayonida muammoga doir siyosiy, falsafiy, sotsiologik, psixologik, pedagogik adabiyotlarni qiyosiy-tanqidiy o'rganish va tahlil etish; pedagogik kuzatish; sotsiologik-pedagogik (kuzatish, suhbat, anketa, so'rovnomma); pedagogik eksperiment; monitoring; natijalarni matematik va statistik tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotlar natijasida talabalarning tibbiy madaniyatni oshirishda quyidagi jihatlarga e'tibor berish zarur hisoblanadi.

1. Bu borada avvalo, talabalarning tibbiy madaniyatga ega bo'lish zaruriyatini anglashi va unga qat'iyat, o'ziga ishonch va

mas'uliyat bilan yondashib, tibbiy bilimlarni o'zlashtirishga jiddiy e'tibor berish, tibbiy faoliyatning nazariyasi va amaliyoti bilan chuqurroq tanishish, egallagan bilimlarini hayot va amaliyot bilan bog'lay olish hamda tibbiy malaka, tajriba, mahoratga ega bo'lish;

2. Tibbiy madaniyatga ega bo'lish uchun shaxsiy refleksiv qobiliyat ta'sirini kuchaytirish, mustaqil ijodiy fikrlashga odatlanish;

3. Tibbiy madaniyatni egallashda ichki dunyosi boy, yangilikni idrok etish va yangicha harakat qila olish, ijodiy yondashuvchi jamoani harakatga keltiruvchi, boshlovchi, yangicha fikrlar asosida taraqqiy ettiruvchi shaxs bo'lishga erishish;

4. Talabalarning tibbiy madaniyatini oshirishga va ularning milliy tabobatdan xabardor bo'lishiga erishish;

5. Reproktiv salomatlik va to'g'ri ovqatlanish mezonlariga rioya etish, sog'lom turmush tarzini o'zlashtirish;

6. Hayotga fiziologik gigienik jihatdan tayyorgarlikni kuchaytirish va turli kasalliklardan saqlanishga intilish;

7. Tibbiy jihatdan madaniyatli bo'lishda shaxsiy va ijtimoiy hayotda kamtarlik, insonparvarlik, sofdillik, rostdog'lik, oddiylilik, tabiiylilik va samimiylilik kabi axloqiy me'yorlar, sifat va fazilatlar Shuningdek, aql, hissiyot va irodaning ba'zi bir o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lish;

8. Talabalarning tibbiy madaniyati va yuksak dunyoqarashini ta'minlashga erishish lozim.

Xulosa va takliflar. Xulosa Shuki, tinimsiz o'qib-o'rganish, har qanday faoliyatni innovasion ijtimoiy foydali faoliyatga aylantirish orqali yangi marralarni egallab, cheksiz muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Buning uchun zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, yuksak tibbiy madaniyatga ega bo'lish barchaning uzluksiz hayotiy ehtiyojiga aylanishi kerak. Tibbiyot sohasidataraqqiyotga erishish, raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallash bilan bog'liqdir. Ayniqsa, jadal islohotlar, ilm ma'rifat va innovasion faoliyatning samarali amalga oshirilishi tibbiyot taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etadi. Yuksak axloq sohibi va tibbiy jihatdan madaniyatli bo'lishga faqat ma'rifat yordamida erishish mumkin. Shuni unutmaslik kerak, mamlakatimiz aholisi xususan, yoshlar yangicha fikrlash asoslarini yaxshi egallab olsagina, ularning tibbiy madaniyati yuksaladi va boy tarixiy, tarbiyaviy merosini, zamonaviy, ma'naviy, insoniy sifatlarini ongli ravishda o'zlashtiradilar. Buning natijasida ular irodaviy sifatlarga ega bo'lib, ba'zi qiyinchiliklarni osongina bartaraf eta oladilar va yetarli darajada tibbiy bilim, ko'nikma, malakaga ega bo'ladilar.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизimini тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-5590-сон Фармони;
2. Маматкулов Б.М., Нодиров Т. Соғлом турмуш тарзи ва оила саломатлиги. Ўқув қўлланма. Қарши, 2018.
3. Тажибаев, С. С., & Серебряков, Ю. В. (2015). Динамика общей и специальной физической подготовленности боксеров юношей, занимающихся боксом на этапе начальной спортивной специализации. Молодой ученый, (2), 109-111.
4. Miryunusovna, Z. G. (2020). Selecting criterias of talented preschool children for the forming of sports reserve in swimming. European Journal of Research and
5. Reflection in Educational Sciences , 8(2).

Raimberdi XAYTMETOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: khaytmetovraimberdi@gmail.com

Pedagogika fanlari doktori, professor S.Matchonov taqrizi ostida

TALABALARNING RIVOJLANISH VEKTORINI TO'G'RI ANIQLASHTIRUVCHI PEDAGOGIK MEXANIZMLAR

Аннотация

Ushbu maqolada talabalarning rivojlanish traektoriyasini to'g'ri aniqlashda qo'llaniladigan pedagogik strategiyalar va mexanizmlar tasvirlangan. O'qituvchilar tomonidan qo'llaniladigan yondashuvlarni o'rganish orqali ushbu tadqiqot talabalarni ularning optimal salohiyatiga yo'naltirish va tarbiyalash bo'yicha samarali amaliyotlarni yoritishga qaratilgan. Ushbu maqola pedagogik qarorlar qabul qilishda asosiy mavzular va qonuniyatlarni aniqlashga intiladi. Kutilayotgan natijalar ta'lim sohasi uchun qimmatli tushunchalarga hissa qo'shib, o'qituvchilar va manfaatdor tomonlar uchun amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: Shaxsiy o'sish, pedagogik, strategiya, metodologiya, mexanizm, rivojlanish, vektor.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ, ПРАВИЛЬНО ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ВЕКТОР РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье описаны педагогические стратегии и механизмы, используемые при правильном определении траектории развития учащихся. Изучая подходы, используемые учителями, это исследование направлено на то, чтобы осветить эффективные методы руководства и воспитания учащихся до достижения ими оптимального потенциала. В этой статье делается попытка выявить ключевые темы и закономерности принятия педагогических решений. Ожидаемые результаты дают ценную информацию в области образования и дают практические рекомендации для преподавателей и заинтересованных сторон.

Ключевые слова: Личностный рост, педагогика, стратегия, методология, механизм, развитие, вектор.

PEDAGOGICAL MECHANISMS THAT CORRECTLY DETERMINE THE VECTOR OF STUDENT DEVELOPMENT

Annotation

This article describes the pedagogical strategies and mechanisms used in correctly determining the trajectory of student development. By examining the approaches used by teachers, this study aims to highlight effective methods for guiding and nurturing students to their optimal potential. This article attempts to identify key themes and patterns in pedagogical decision making. The expected results provide valuable educational insights and practical recommendations for educators and stakeholders.

Key words: Personal growth, pedagogy, strategy, methodology, mechanism, development, vector.

Kirish. Ta'limning dinamik manzarasida har bir o'quvchining o'ziga xos rivojlanish traektoriyalarini tan oladigan talabaga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llash zarur. "Rivojlanish vektori" tushunchasi kognitiv, ijtimoiy, hissiy va akademik o'lchovlarni o'z ichiga olgan talabning o'sishining ko'p qirrali sayohatini qamrab oladi [8]. Ushbu vektorni to'g'ri aniqlash va boshqarish o'qituvchilar uchun asosiy vazifadir, chunki u o'quv strategiyalari, o'quv dasturlarini loyihalash va tadbirlar haqida ma'lumot beradi. Talabning rivojlanish vektorini to'g'ri aniqlash an'anaviy baholash ko'rsatkichlaridan tashqariga chiqadigan pedagogik mexanizmlarni nozik tushunishni talab qiladi. Bu ta'lim muhitida kontekstual omillarni, individual ta'lim uslublarni va ijtimoiy-emotsional dinamikani o'rganishni talab qiladi. Ushbu tadqiqot talabalarning rivojlanishining ushbu muhim jihatini ta'minlovchi pedagogik strategiyalar va mexanizmlarni o'rganish va yoritishga intiladi. Pedagogik qarorlar qabul qilishning nozik tomonlarini o'rganib, ushbu tadqiqot talabalarning rivojlanish traektoriyalarini aniqlash va shakllantirishda pedagoglar tomonidan qo'llaniladigan samarali amaliyot va yondashuvlarni ochib berishga intiladi. U o'qituvchilar, o'quv dasturlarini ishlab chiquvchilar va ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilarga qimmatli tushunchalarni taqdim etib, nazariy asoslar va amaliy qo'llash o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishga qaratilgan.

Bundan tashqari, xilma-xil ta'lim muhit, texnologik taraqqiyot va ta'lim paradigmalarning rivojlanib borishi bilan tavsiflangan davrda talabalarning rivojlanish vektorlarini aniqlashning pedagogik mexanizmlarini tushunish va takomillashtirish katta ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot yanada yaxlit ta'lim landshaftiga hissa qo'shishga intiladi, natijada har bir talaba o'sishi va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi mumkin bo'lgan muhitni yaratadi. Keyingi bo'limlarda ushbu tadqiqot sifatli tadqiqot yondashuvlari, suhbatlar va hujjatlar tahliliga asoslangan pedagogik mexanizmlarni o'rganish uchun qo'llaniladigan metodologiyalarni o'rganadi. Kutilayotgan natijalar nafaqat pedagogik amaliyotlar haqidagi tushunchamizni kengaytirishga, balki talabalarning har tomonlama rivojlanishiga sarmoya kiritgan o'qituvchilar va manfaatdor tomonlarga amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

Adabiyotlar sharhi. Talabning rivojlanish vektorini to'g'ri aniqlash uchun an'anaviy baholash vositalaridan tashqariga chiqadigan pedagogik mexanizmlar kerak. Bu ta'lim muhitida kontekstual omillarni, individual ta'lim uslublarni va ijtimoiy-emotsional dinamikani o'rganishni talab qiladi [3]. Ushbu sohadagi tadqiqotlar talabalar rivojlanishining ushbu muhim jihatini ta'minlovchi strategiya va mexanizmlarni ochishga intiladi.

1. Kontekst omillari va talabalar rivojlanishi. Ijtimoiy-iqtisodiy maqom, madaniy kelib chiqishi va jamiyat ta'sirini o'z ichiga olgan kontekst omillari talabning rivojlanish traektoriyasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi [5]. Ushbu kontekstli nuanslarni tushunish va hisobga olish o'qituvchilar uchun har bir talaban uchun mos pedagogik yondashuvni to'g'ri aniqlash uchun juda muhimdir.

2. Individuallashtirilgan ta'lim uslublari va afzalliklari. Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi talabalarning kognitiv kuchli tomonlari va o'rganish uslublarga ega ekanligini ta'kidlaydi [4]. Ushbu individual imtiyozlarga mos keladigan ko'rsatmalarni moslashtirish pedagogik harakatlar samaradorligini oshiradi [10].

3. Ijtimoiy-emotsional dinamika va akademik taraqqiyot. Talabalarning hissiy farovonligi ularning akademik samaradorligi va umumiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi ko'rsatilgan [3]. Ijtimoiy-emotsional ehtiyojlarni tan olish va hal qilish talabning rivojlanish vektorini to'g'ri aniqlashning hal qiluvchi jihatini hisoblanadi.

4. Dinamik baholash va shakllantiruvchi qayta aloqa. Uzluksez va interaktiv baholash jarayonini o'z ichiga olgan dinamik baholash o'qituvchilarga talabning o'rganish va rivojlanish imkoniyatlarini tushunishga imkon beradi [7].

5. Proksimal rivojlanish zonasi (ZPD). Vygotskiyning ZPD kontsepsiyasi talabalarga tegishli darajadagi qiyinchiliklarni ta'minlash muhimligini ta'kidlaydi [12]. Talabning hozirgi rivojlanish darajasini va ularning ZPD doirasida o'sish imkoniyatlarini tan olish markaziy pedagogik mexanizmdir.

Talabning bilim, ijtimoiy-emotsional farovonlik va xulq-atvor kabi sohalaridagi rivojlanishini aniqlash samarali o'rganish tajribasini sozlashda muhim ahamiyatga ega [6]. Akmeologiya, inson

rivojlanishi va yutuqlarini maksimal darajada oshirishga qaratilgan ko'p tarmoqli soha bo'lib, o'qitish usullarini tahlil qilish uchun qimmatli nazariy fikrlarni taklif qiladi [4]. Ushbu sharh akmeologik tamoyillarga asoslangan talabalarning rivojlanish yo'llarini to'g'ri baholashga yordam beradigan o'qitish strategiyalarini ishlab chiqish uchun joriy adabiyotlarni birlashtiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, talabalarning rivojlanish vektorlarini to'g'ri aniqlash ko'p qirrali ish bo'lib, kontekstual omillarni, individuallashtirilgan ta'lim uslublarini, ijtimoiy-emotsional dinamikani, dinamik baholashni va ZPD kontsepsiyasini chuqur tushunishni talab qiladi. Ushbu pedagogik mexanizmlarni integratsiyalashgan holda, o'qituvchilar talabalarni rivojlanish sayohatlarida samarali yo'l-yo'riq ko'rsatishi mumkin, natijada har bir talaba rivojlanishi va o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishi mumkin bo'lgan muhitni yaratadi.

Metodologiya. Pedagoglar an'anaviy "minbarda ma'ruzachi" rolikdan ta'lim jarayonida hamkor hamkor sifatida interfaol pozitsiyaga o'tishlari zarur. Ushbu transformatsiya ularga samarali hamkorlik qilish va innovatsion ta'lim mazmunini yaratish imkonini beradi, ayniqsa onlayn ta'lim kontekstida. Turli xil ta'lim platformalaridan foydalanish malakasi, turli darajadagi malakaga ega bo'lgan talabalarni jalb qilish va qulay o'quv muhitini yaratish zamonaviy o'qituvchining muvaffaqiyatli professional faoliyatining asosiy tarkibiy qismlaridir [14].

O'quv mashg'ulotlarini o'tkazish o'qituvchilar va talabalar o'rtasida interfaol hamkorlikni rivojlantirishda, hamkorlik asosida muloqotni osonlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu mashg'ulotlar davomida o'qituvchining mas'uliyati vazifani bajarish jarayonini tartibga solish va nazorat qilishdir. Shuni ta'kidlash kerakki, o'qituvchining rag'batlantiruvchi roli, ijobiy ohangni belgilash va qiyin, noan'anaviy vazifalarni hal qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Muhokama. Talabalarning rivojlanish traektoriyalarini aniqlashga qaratilgan akmeologik tamoyillarga asoslangan pedagogik strategiyalarni o'rganish ta'lim yondashuvlarini takomillashtirish uchun qimmatli fikrlarni berdi. Ushbu munozara ushbu topilmalarni birlashtiradi va ularning talabalarning o'rganishi va yutuqlarini oshirishga ta'sirini o'rganadi. Talabalarning rivojlanish yo'lini aniq aniqlash samarali o'qitishning muhim jihati bo'lib, o'qituvchilarga o'z usullarini har bir talabaning individual ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi. Turli xil ta'lim landshafti va jadal rivojlanayotgan ijtimoiy-madaniy dinamikasi bilan ajralib turadigan O'zbekistonda tegishli pedagogik yondashuvlarni tushunish va qo'llash zarur. Ushbu tahliliy baholash O'zbekistonda talabalarning rivojlanish vektorlarini to'g'ri aniqlash bilan bog'liq mavjud muammolar, strategiyalar va potensial yaxshilanishlarni baholashga qaratilgan.

So'nggi paytlarda jahon miqyosida tan olingan ta'lim amaliyotlarini o'zlashtirishga sezilarli e'tibor qaratilmoqda. Dunyo bo'ylab ko'plab ta'lim tizimlari ixtisoslashgan tajriba bilan birga

ijtimoiy moslashuv va hamkorlikdagi sa'y-harakatlarni rag'batlantirish bo'yicha ko'rsatmalarni birlashtiradi. Bu murakkab va umrbod davom etadigan jarayon. Akmeologiya, yangi yondashuvlar, tamoyillar, usullar va istiqbollarni o'rganish va kiritishga bag'ishlangan soha bo'lib, odamlarni yuqori darajadagi mukammallikka erishishga yo'naltirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tabiiy, ijtimoiy, gumanitar va texnik fanlarning yaqinlashuvidan kelib chiqqan holda, akmeologiya inson rivojlanishining fenomenologiyasi, qonunlari va mexanizmlarini sinchkovlik bilan o'rganishga intiladi [13]. U sotsiologiya, pedagogika va psixologiyaning o'zaro ta'sirida rivojlanib boruvchi intizom bo'lib, so'nggi paytlarda malakali mutaxassislar tayyorlash va ta'limning uzluksizligiga e'tibor qaratilmoqda.

Talabalarning rivojlanish vektorlarini to'g'ri aniqlashning pedagogik mexanizmlarini har tomonlama o'rganishda zamonaviy ta'limda nuansli yondashuv muhim ahamiyatga ega ekanligi ayon bo'ladi. Tadqiqot talabalarning rivojlanish traektoriyasini shakllantiradigan kontekstual omillar, individual ta'lim uslublari va ijtimoiy-emotsional dinamikaning murakkab o'zaro ta'sirini yoritadi. Ko'rinish turibdiki, talabalarning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish uchun yagona yondashuv etarli emas. Akmeologik tamoyillarning kiritilishi bu ishda hal qiluvchi boshqaruvchi asos bo'lib chiqadi. Akmeologiya o'zining ko'p tarmoqli asoslari bilan talabalar rivojlanishining murakkabliklarini yo'lga qo'yishga intilayotgan o'qituvchilar uchun qimmatli istiqbollarni taklif etadi. Ijtimoiy-madaniy kontekstning ahamiyatini tan olish, individuallashtirilgan ta'lim tajribasini rivojlantirish va ijtimoiy-emotsional farovonlikka urg'u berish orqali o'qituvchilar inklyuziv va qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishi mumkin.

Bundan tashqari, Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan proksimal rivojlanish zonasi (ZPD) kontseptiyasi to'g'ri murakkab vazifalarni ta'minlash muhimligini ta'kidlaydi. Bu tamoyil samarali pedagogika har bir talabaning o'ziga xos rivojlanish traektoriyasiga moslashtirilgan dinamik va moslashuvchan yondashuvni talab qiladi, degan fikrga mos keladi. Tadqiqot, shuningdek, onlayn ta'lim platformalarining ortib borayotgan dolzarbligini va o'qituvchilarning ushbu rivojlanayotgan landshaftga moslashishi va rivojlanishi zarurligini ta'kidlaydi. Zamonaviy o'qituvchilar uchun turli xil ta'lim texnologiyalaridan foydalanish va turli darajadagi o'quvchilarni jalb qilish qobiliyati juda muhimdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ushbu maqola talabalarning rivojlanish vektorlarini aniq belgilovchi pedagogik mexanizmlarning ahamiyatini ko'rsatadi. Bu o'qituvchilarning talabalarning turli ehtiyojlarini qondirish uchun akmeologik tamoyillarga asoslangan dinamik va inklyuziv yondashuvni qo'llash zarurligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, o'qituvchilar har tomonlama o'sishni ta'minlaydigan o'quv muhitini yaratishi, talabalarni doimiy o'zgaruvchan dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan vositalar va ko'nikmalar bilan jihozlashlari mumkin.

REFERENCES

- Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 5(1), 7-74.
- Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (1998). The ecology of developmental processes. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 1. Theoretical models of human development* (5th ed., pp. 993-1028). Wiley.
- Eccles, J. S., & Roeser, R. W. (2009). Schools as developmental contexts during adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 19(1), 71-94.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. Basic Books.
- Gonzalez-DeHass, A. R., Willems, P. P., & Holbein, M. F. D. (2005). Examining the relationship between parental involvement and student motivation. *Educational Psychology Review*, 17(2), 99-123.
- Lave, J., & Wenger, E. (1991). *Situated learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge University Press.
- Poehner, M. E., & Lantolf, J. P. (2013). Dynamic assessment in the language classroom. *Language Teaching Research*, 17(3), 280-289.
- Rogoff, B. (2003). *The cultural nature of human development*. Oxford University Press.
- Sirin, S. R. (2005). Socioeconomic status and academic achievement: A meta-analytic review of research. *Review of Educational Research*, 75(3), 417-453.
- Tomlinson, C. A. (2014). *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. ASCD.
- Tomlinson, C. A. (2017). *How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms*. ASCD.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
- Zins, J. E., Bloodworth, M. R., Weissberg, R. P., & Walberg, H. J. (2004). The scientific base linking social and emotional learning to school success. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 15(3-4), 313-342.
- https://ol.world-ontology.org/en_US/%D0%B0%D0%BA%D0%BC%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%85%D1%96%D0%B4-%D1%83-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%96-%D0%BF/

Marifat KHANDAMOVA,
Associate professor Samarkand State Institute of Foreign Languages
E-mail: marifathamdhamova73@gmail.com

PhD I.Rizayev taqrizi asosida

SCIENTIFIC ACTIVITY OF ABU RAYHAN BERUNI AND HIS ATTITUDE TOWARDS RELIGION

Annotation

Abu Rayhan Beruni (948-1048) was a great encyclopedic scientist who dealt with all branches of science, and more than 150 of his works have survived to this day, including *Osor al-Bakiya*, *India*, and *Minerology*. His works such as "*Saidana*" are known throughout the East and West. Beruni's work "*Osor al-Bakiya*" is written in Arabic, and its full Arabic title is "*Al-osor al-Bakiya an al-Kurun al-Khaliya*". In Europe it is known as "*Chronology*". The first Uzbek edition of this book was translated as "*Pamyatniki minuvshix pokoleniy*" and later entered the literature.

Keywords: Beruni, religion, *Asor al-Bakiya*, Islam, awakening, madhhab.

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ И ЕГО ОТНОШЕНИЕ К РЕЛИГИИ

Аннотация

Абу Райхан Беруни (948-1048) был крупным ученым-энциклопедистом, занимавшимся всеми отраслями науки, и до наших дней сохранилось более 150 его работ, в том числе «Осор аль-Бакия», «Индия», «Минерология». Его произведения, такие как «Сайдана», известны на всем Востоке и Западе. Произведение Беруни «Асор аль-Бакия» написано на арабском языке, и его полное арабское название — «Аль-осор аль-Бакия ан аль-Курун аль-Халия». В Европе она известна как «Хронология». Первое узбекское издание этой книги было переведено как «Памятники минувших поколений» и позже вошло в литературу.

Ключевые слова: Беруни, религия, Асор аль-Бакия, ислам, пробуждение, мадхаб.

ABU RAYHON BERUNIYNING ILMIY FAOLIYATI VA UNING DINGA MUNOSABATI

Annotatsiya

Abu Rayhon Beruniy (948-1048) ilm-fanning barcha sohalarida faoliyat ko'rsatgan yirik qomusiy olim bo'lib, uning 150 dan ortiq asarlari, jumladan, "*Asor al-boqiya*", "*Hindiston*", "*Mineralogiya*" kabi asarlari bugungi kungacha yetib kelgan. Uning "*Saydana*" asari butun Sharq va G'arbga ma'lum. Beruniyning "*Asor al-boqiya*" asari arab tilida yozilgan bo'lib, to'liq arabcha nomi "*Al-osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya*"dir va Yevropada "*Xronologiya*" nomi bilan mashhur bo'lgan. Ushbu kitobning o'zbek tilidagi birinchi nashri "*Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklari*" nomi bilan tarjima qilingan.

Kalit so'zlar: Beruniy, din, *Asor al-Boqiya*, islom, uyg'onish, mazhab.

Introduction. The era of Abu Rayhan Beruni is the period of the last quarter of the 10th century and the first half of the 11th century, during which science, philosophy, literature, culture and production were developed in Islamic regions, especially in the Middle East, Transoxiana and Khorasan.

In Central Asia, including Khwarazm, natural scientific thinking as a perception of social life has been developing here since ancient times. On the other hand, Islam penetrated into all aspects of the life of the peoples of Transoxiana and Khwarazm. On the other hand, Islam and the use of the Arabic language led to the fact that the life and science of the peoples of Transoxiana and Khwarazm acquired international significance.

Literature review. Speaking about Abu Rayhan Beruni, we note that we should also dwell on the madhhabs and ideological and philosophical movements that influenced the socio-political life of that time. In addition to the four main Sunni madhhabs, already at the beginning of the 8th century, in the depths of Islam, a new ideological and philosophical movement of the Mu'tazilites arose in the depths of Islam. One of the founders of this movement, Wasil ibn Atta (699-748), recognized that the new movement deviates from the four previous madhhabs (Ittazala - deviation, of which Mu'tazila) and called it that. Mu'tazila soon became a major ideological force in Baghdad, the centre of the caliphate, and in its northern and eastern lands under the first Abbasid caliphs. A major specialist involved in the teachings of the Mu'tazilites was Steiner, who wrote: "Mu'tazilism is deeply rooted in Sunnism and is of great historical interest, since it irrigates Islam with new ideological elements" [1].

The main merit of Mu'tazila to Islamic culture was that it proclaimed the freedom of the human mind. They say that a person is capable of independent action, its owner is both good and evil, they say that a person receives a reward or punishment for his actions in the afterlife.

The teaching of Mu'tazila was recognized as the most perfect theological teaching of the Abbasid caliph al-Mamun (813-833) and remained the state religious teaching. This conquest of the caliph played a great positive role for Islamic culture. The career of a translator opened wide in the Baghdad academy Baytul-Hikma, that

is, al-Mamun. Under caliph Al-Mamun and later until caliph Al-Mutawakkil (died 861), many books from Greek were translated into Arabic at the Baghdad Academy. The names of ancient Greek thinkers Socrates, Plato, Aristotle and others became widespread in the Islamic world, mainly during this period. According to Steiner: "The original ideas of the Mu'tazilite movement came from Islam itself without any external intervention. However, later Greek philosophy had a great influence on the further development of this doctrine". But by the time of caliph Al-Mutawakkil, Mu'tazilism began to be considered a heresy. However, the Mu'tazilite movement opened up wide opportunities for the development of scientific and philosophical views in Transoxiana, Khorasan and other Muslim regions, whose translation activities were established in Baghdad and other large cities, including Bukhara.

In Transoxiana and Khorasan, for a long time, the four madhhabs lived "in peace" among themselves. Only in the first half of the 10th century Abu Mansur al-Moturidi (d. 944) was born in Samarkand, and only after the publication of his works "*Kitab al-tawhid*" and "*Kitab al-tavilot*" [2] in Central Asia gradually the Islamic madhhabs Ash'ariya, Hanbaliya, Shafiya died out, only one madhhab Hanafiyya survived. However, these changes were clearly not felt in cultural life and did not have a significant impact on its development. A striking example is Beruni himself. Despite the fact that he belonged to the Sunni Hanbaliya madhhab, the scientist did not dwell on this seriously in any of his works, but his work flourished.

Methodology & empirical analysis. In the east, the views on the unity of the land of different religious beliefs have not gone unnoticed by scientists. Some of their works on the genesis of religion have reached us. In particular, Jacob, who lived in the 9th century, objectively presented the contents of the Christian Bible in his work. "*The Book of Religions*" in Persian at the Ghaznavid court of the late 11th century, "*Fusus Al-Hikam*" by the 12th century theologian Ibn Arabi, speaks of the purpose and essence of religions that were revealed through prophets at different times [3]. Also, Muhammad ibn Abd ul-Karim Shahrastani wrote "*Kitab al-milal wa-n-Nihal*" (Book about religions and madhhabs) [4], also Abu Hamid al-Ghazali "*Ihe ulum ad-Din*" [5] (Resurrection of the sciences of religion).

Beruni believed that the human worldview is characterized by indifference to a person's origins from the tribe, to his nationality and race; the main thing he pays attention to is what religion the person belongs to. He believed that Hindus are only those who practice Hinduism. Also, Greeks, Monians, Zoroastrians, Christians, Jews are embodied in it as single ordinal concepts, that is, as representatives of a certain religion, culture, or some kind of community. By religion, he understood, in accordance with the views of that time, some unusually large community - the entire complex of spiritual life and even many aspects of human practical activity. In Beruni one can feel the desire for equality of religions, commonality in customs and moral views. In this regard, he gives the doctrine of understanding religion in two forms: the first, very high - enlightenment, the second, much more fundamental - ignorance.

He tells himself that the highest classes of humanity - religion - must be philosophically understood through reason, and not just from the point of view of tradition and blindly accepted. It seems that the thinker has traits of tolerance and objectivity in relation to other religious teachings, a dislike for simple, crude and naive emotional religious ideas, superstitions, and a rather lenient attitude towards Islam.

Beruni's ideas about religion interested many researchers, including foreign scientists. For the first time, the German scientist E. Zachau [6]. He raised the question of Beruni's religious worldview. While he studied the thinker's attitude not only towards Islam but also towards other religions based on Beruni's works, Pakistani scholar S.H. Boroni, on the other hand, argued that for Beruni, "Islam and science were one" [7]. Continuing his thought, comparing the views of Beruni and Ibn Sina, he argued that "Both sincerely believed in Islam and both sought to serve their religion" [8:40]. The Sprenger orientalist, unable to understand the genius of Beruni, gave him an unfair assessment, unfairly calling him "An astrologer, a mystic" [9:43], while the Iranian scientist S.H. Nasr's work devoted to the cosmological teachings of Islam, Beruni is embodied as a passionate religious person [10]. These considerations indicate a one-sided assessment of Beruni's worldview. While Sprenger denigrated the scientist as a mystic, the prose made him only a theologian.

E. Zahau studying the scientist's worldview, argued that Beruni "Considered the issues most important to the Muslim soul, such as free will and fate, future reward and punishment, creation, the eternity of God", He further continued his thought by saying: "Beruni

concentrated his attention on religion and philosophy. ... was independent in his thoughts, and there was little religiosity in his works" [11]. But in his research Beruni pays great attention to Islam. Ultimately, he compares the religions of Judaism and Christianity in the matter of the creation of the universe, as well as in examples of when Adam was created, showing that the confusion in these religions is evident in both the Torah and the Bible [12:80].

Results. In the later pages of the work, Beruni compares the three religions of his time, as well as the pre-Islamic religions - Zoroastrianism, Judaism and Christianity - through their relationship to human genesis and the flood event, noting that Zoroastrianism failed to provide a meaningful interpretation of these events, noting the many differences between copies of the Torah of the Jews, when it comes to the Christian Gospels, "Neither among the Gospels nor among the books of the prophets is there a single reliable one" [13]. The scientist then reflects on how close to the truth all the most important eras in history based on some kind of faith are. He does not accept the human era, the era of the flood, because they have no connection with astronomy, and the reports about them consist of conflicting reports associated with a large number of narratives and legends.

Conclusions. The need to adopt this era in the Islamic period first arose under caliph Umar ibn al-Khattab (634-644). It was then that the caliph and companions agreed to settle on the hijri - the date of the prophet's migration from Mecca to Medina, which, after long discussions about the important events of the period of the prophet's life, became known to everyone for sure. This event, that is, the beginning of the era of emigration, occurred on Friday, July 16, 622. This date is considered the beginning of the Hijri era.

Another era of conversion to the Caliphate during the Islamic period of Beruni was the era of caliph Al-Mutazid Bill (892-902), the beginning of which is considered to be Nowruz in 894, that is, March 21. But it quickly went out of circulation [13].

Finally, at the end of the work, Beruni mentions that in his native Khwarazm the Era of Khwarazmshah Afrigan was used, and in the Islamic period it was replaced by the Hijra era [13].

It is noteworthy that Beruni is not mentioned in this chapter. The main reason for this, in our opinion, is that by the Beruni period in the territories of early Christianity in the east, Islam had won a complete victory, and the western territories were far from the scientist, and news of the events there did not reach him.

REFERENCES

- Steiner, H. (1865). Die Mutaziliten und die Freidenker in Islam. – Leipzig.
- Зиёдов Ш.Ю. (2003). Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва унинг "Китоб ат-таъвилот" асари. Тарих фанлари номзодлик диссертацияси автореферати. – Тошкент.
- Низомимуддинов Н.Ф. (2010). Жанубий, жануби-шарқий ва шарқий осий халқлари қадимги тарихи, диний эътиқоди, маданияти (Хрестоматия). Тошкент.
- Шахрастани Мухаммад ибн Абд ал-Карим. (1984). Книга о религиях и сектах Часть 1. Ислам / Перевод с арабского, введение и комментарии С.М.Прозорова. Москва: Наука.
- Газали Абу Хамид. (1980). Воскрешение наук о вере (Ихй' 'улум ад-Дин) / Перевод с арабского, исследование и комментарии В.В.Наумкина. Москва.
- Шарипов А. (1972). Великий мыслитель Беруни. Тошкент: Фан.
- Беруний, Абу Райхон. (1982). Танланган асарлар. Том III. Геодезия. //Мукаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи А.Ахмедов. Тошкент: Фан.
- Усманов М.А. (1973). Проблема религии в мировоззрении Беруни. // Сборник статей к 1000-летию со дня рождения. Тошкент: Фан.
- Sprenger A. (1889). Alberunis India Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. – Leipzig.
- Nasr S.H. (1993). An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines ... Albany: State University of New York Press.
- Sachau, Edward. (1879). The chronology of Antient Nations. London.
- Беруни, Абу Райхон. (2015). Памятники минувших поколений (Хронология). Перевод с арабского М.Салье. Дополнения, исправления, подготовка к печати, а также вводная статья, комментарии и указатели А.Ахмедова. Тошкент: Фан.
- Беруний, Абу Райхон. (1968). Осор ал-бокия (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). Танланган асарлар. Том.I / Таржимон А.Расулов. изоҳлар. И.Абдуллаев ва А.Расулов. Тошкент: Фан.
- Мардонов, Р. С., & Ризаев, И. И. (2022). Проблемы в инновационном развитии (на примере Узбекистана). In Географические и экономические исследования в контексте устойчивого развития государства и региона (pp. 244-246).

Saida XODJAEVA,
Andijon davlat universiteti erkin tadqiqotchisi
E-mail:saidaxodjaeva@mail.ru

Nizomiy nomidagi TDPU umumiy psixologiya kafedrası v/b professori, psixologiya fanlari doktori F.A.Akramova taqrizi asosida

TALABALARDA MUSTAQIL FIKRLASH JARAYONINI SHAKLLANTIRISHDA PSIXOLOGIK SAVODXONLIKNI O'RNI

Annotatsiya

Maqolada talabalarning mustaqil fikrlash jarayonida psixologik savodxonligini oshirish samaradorligini amalga oshirish uchun qo'llaniladigan metodlar va uni tashkil etish shakllaridan olib borish imkoni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Psixologik savodxonlik, o'zini o'zi nazorat qilish, psixologik bilimdonlik, reproduktiv (ijodiy) fikrlash, ijodiy tafakkur, innovatsion metodlar, ta'lim texnologiyalari.

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МЫШЛИТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье описаны методы, используемые для повышения эффективности психологической грамотности студентов в процессе самостоятельного мышления и возможности его проведения из форм организации.

Ключевые слова: Психологическая грамотность, самоконтроль, психологические знания, репродуктивное (творческое) мышление, творческое мышление, инновационные методы, образовательные технологии.

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL LITERACY IN FORMING STUDENTS' INDEPENDENT THINKING PROCESS

Annotation

The article describes the methods used to improve the effectiveness of psychological literacy of students in the process of independent thinking and the possibility of conducting it from the forms of organization.

Key words: Psychological literacy, self-control, psychological knowledge, reproductive (creative) thinking, creative thinking, innovative methods, educational technologies.

Jamiyatning yangilanishi ta'lim sohasida islohotlar qilinishini, o'zgartirishlar kiritishni, yangicha ta'lim berish usullarini, taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan sog'lom, mustaqil fikrlovchi, yuksak axloqli va iste'dodli shaxsni jahon andozalariga mos ravishda dunyoviy bilimlar bilan ham nazariy, ham amaliy jihatdan qurollantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Ijtimoiy hayotimizning barcha sohalariga izchil ravishda kirib borayotgan psixologik bilim va tushunchalar Shu yo'nalishda keng qamrovli mutaxassislar tayyorlashning samaradorligini oshirish hamda takomillashtirishning ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash va joriy etishni talab qiladi. Shaxsning barkamolligi ko'p jihatdan uning aqliy rivojlanishi va ma'naviy shakllanganlik darajasiga bog'liq[1,3,5,6].

Hozirgi davrda inson muammosi aniq va gumanitar fanlarning umumiy tadqiqot obyektiga aylanib bormoqdaki, bevosita psixologiya fani bu borada nazariy va amaliy ta'limotlarning inson ruhiy kechinmalarini o'rganishda, zamonaviy tadqiqot usullaridan foydalanish imkoniyatlariga ega. Ushbu ma'noda bizning ilmiy tadqiqotimiz chuqur amaliy tajribalarga asoslangan psixologik bilimlarni talabalar tomonidan anglash jarayonini o'ziga xos xususiyatlarini psixologik qonuniyatlar asosida ilmiy-nazariy, metodik asoslarini yoritishga qaratilgan[5,6,7].

Shuningdek rus psixologlari tomonidan ta'limni takomillashtirish muammolari borasida K.A. Abul'xanova-Slavskaya, B.G. Anan'ev, V.A. Artemov, A.V. Brushlinskiy, Ye.A. Budilova, A.N. Leont'ev, A.R. Luriya, A.V. Petrovskiy, M.V. Sokolov, Ye.V. SHoroxova, M.G. Yaroshevskiy, V.V.Davidov, L.S.Vigotskiy, V.Ya.Lyudis, B.TS.Badmaevlar tomonidan keng tadqiqot ishlari olib borilgan. Ular psixologik bilimlarni anglash va uzatishda ko'rsatmalilik, noan'anaviy mashg'ulot tiplari alohida ahamiyatga ega ekanligini o'z tadqiqotlarida asoslab bergan. Ayniqsa, M.G Yaroshevskiyning psixologiya fanining taraqqiyoti muammolari haqidagi fikrlari, L.S.Vigotskiyning shaxs psixologiyasi muammolari haqidagi asarlarida ifoda etgan g'oyalaridan psixologik bilimlarni talabalar ongiga singdirishda, nomutaxassis yo'nalishi talabalarida, psixologik tasavvurlarni shakllantirishda foydalanish bilan birga ularni takomillashtirish maqsadga muvofiq ekanligini e'tirof etmoq kerak.[1,2,3,4]

Bu muammo borasida O'zbekiston psixologlarining ham tadqiqotlarini alohida ta'kidlash joiz. Chunki ularning yaratgan asarlari, tayyorlagan ilmiy manbalari, ishlab chiqqan ilmiy uslubiy metodlari bugungi kunda psixologiya fanlarini rivojlantirilishida,

aholining psixologik savodxonligini oshirishda katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. Jumladan, psixolog olimlar: M.Davletshin, M.Voxidov, E.G'.G'oziev, V.M.Karimova, V.A.Tokareva, B.Qodirov, Z.T.Nishonova, S.Jalilova SH.Baratov, M.Maxmudov, B.Tojiev, B.O'tanov, X.Ruxieva, N.Xalilova va boshqalarning ilmiy izlanishlarida talabalar bilish faolligi, o'quv faoliyatini takomillashtirish, psixologik bilimlarni rivojlantirishga va bevosita psixologik bilimdonlikni shakllantirishga, talabalarni o'zini o'zi boshqarish, o'zini o'zi nazorat qilishda psixik taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga doir ilmiy mulohazalari o'z aksini topgan[5,6,7,8,9].

Bugungi kunda ta'lim oldiga qo'yilayotgan eng katta talablardan biri ham mustaqil fikrlash, muammolar yechimini mustaqil topish kabi xususiyatlarni talabalarda rivojlantirishdir. Bu borada talabalar bilan olib boriladigan qator ta'lim usullari ularning faol bilishga yo'naltiradi, o'z fikr mulohazalarini erkin ifoda etish fobilyatlarini shakllantirida, mustaqil ta'limini rivojlantiradi.

Talabalarning bilish faolligini o'rganar ekanmiz, biz avvalo psixologik bilimlar mazmuniga e'tiborimizni qaratdik, va uni ilmiy asoslarini, hayotiy psixologik bilimlar bilan qiyosiy taxllarini ko'rib chiqdik. Buni natijasi o'laroq, talabalar bilimlarini takomillashtirish, ularning ilmiy bilimlari bilan hayotiy bilimlarini uyg'unligini ta'minlash usullarini aniqladik.

Tadqiqotimiz natijalari Shuni ko'rsatdiki, bugungi kunda o'zgarlar ta'sirida olingan psixologik bilimlarni ilmiy va hayotiy xarakterga egaligi nuqtai nazardan ularni 4 turga bo'lib ko'rsatishimiz mumkin.

1. Birinchidan, psixologik bilimlar bu insonlar haqidagi aniq bilimlar majmuidir. Chunki bu bilimlarni ular hayotiy tajribalari asosida anglab yetgan. U hayotiy voqealarning tub mohiyatini anglash davomida sinab ishonch xosil qilgan. Inson bu bilimlarni atrof muhitga va insonlarga munosabat natijalari asosida egallagan.

2. Ikkinchidan, psixologik bilimlar amaliy kundalik psixologik bilimlarda aks ettiriladi. Bu bilimlar insonlar faolligi haqidagi umulashtirilgan xulosalar asosidir. Inson o'ziga kerakli bo'lgan bilim ko'nikma va malakalarni qayerdan olishi mumkinligini anglab yetadi va uni ta'limdani faoliyatdani, ishlab chiqarishdani qat'iy nazar anglanganlik darajasiga ko'ra yondashadi. Bu bilimlar hayot tajribalari asosida tekshiriladi, uni o'zaro munosbatlar va turli gurux a'zolarining munosbatlar sistemasidagi boshqaruvchanligida nazorat qilinadi.

3. Uchinchidan, akademik (ilmiy) psixologiya. Bu ilmiy potentsial xarakterga ega, bu bilimlar turli tipdagi va kasb egalari tomonidan egallangan shaxs psixikasi haqidagi bilimlar majmuidir. Ya'ni olimlar, o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishishda turli harakatlarni bajaruvchi, intiluvchan, shaxslar haqidagi bilimlar majmuidir.

Bu olimlar-psixolog kasbiga ega bo'lgan, murakkab va inson psixikasi haqidagi bilimlarni maxsus metodikalar asosida tadqiq etuvchilar va psixologik bilimlarni anglashda zaruriy holatlarni targ'ibot qiluvchilardir. Ular uchun fanni talqin qilish, metodikalarni taxlil qilish va muxokamarlar olib borish muhimdir. Yu.B.Gippenreyter ta'kidlashicha hayoti psixologik bilimlar bilan ilmiy psixologik bilimlarni o'zaro munosabatlarini anteyva va yer munosabatlariga o'xshatadi. Biri ikkinchisiga yaqinlashishga xarakter qiladi, ikkinchisi esa uni o'z kuchi bilan parchalab tashlaydi. Demak inson o'zi xaqida boshqalardan ma'lumotlarni olishi va ularning o'ziga nisbatan ta'sirini anglar ekan, bunday holatda u o'z «Men» ni o'zgaralar orqali aks etishini anglab yetadi. Uning motivlari, o'z o'zini baholash va fikrlash usullari va boshqa psixik holatlarini uning ichki psixologik dunyosi va psixologik qarashlarini o'ziga xos dinamikasini ko'rsatadi. Buning natijasida shaxsning bilimlarga nisbatan ishonchlilik va chuqur kriteriyalarini anglashga intilish shakllanadi. Bu fikrlarni albatta psixologik bilimlarni anglash jarayonidagina ko'rish mumkin.

Olib borilgan tajriba natijalarning taxliliga ko'ra bizning sharoitimizda ham bu usullar ancha samara berdi. Va tahlilni takomillashtirishda qulay usullardan ekanligi isbotlandi.

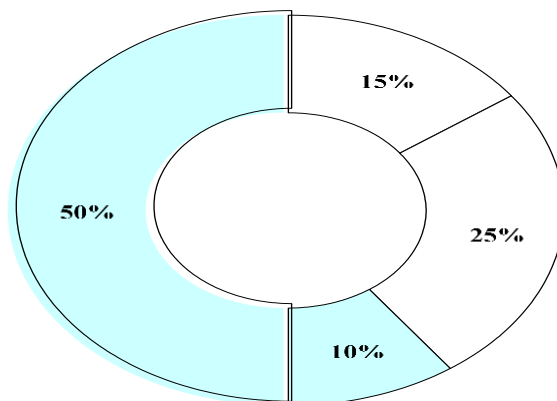
1. Aqliy hujum kichik guruxlar o'rtasida o'tkaziladi. Uning maqsadi mumkin qadar katta miqdordagi g'oyalarni yechish, talabalarni aynan bir xil fikrlash innegratsiyasidan xoli qilish. Bu usulning tamoiili – g'oyalar qanchalik ko'p bo'lsa, shunchalik g'oyalar ichidan bittasining muvaffaqiyatli bo'lish imkoniyati yaqindir.

“Aqliy xujum”- usulida asosan quyidagilarga e'tibor qilinadi:

– Aytilgan fikr xech qanday chegarasiz baland ovozda gapirilishi lozim.

– Xar qanday fikrni aytish mumkin, fikrlar motivlarsiz vazifaga qarab aytiladi.

holat bo'yicha diagramma.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar (innavafion, interfaol, "aqliy xujum", klaster, pinbord)- 50% (jami 150 talabadan)
texnika vositalari (kadaskop, taxistaskop) -15% (jami 150 talabadan)
ko'chma ko'rgazmali vositalar----25% (jami 150 talabadan)

– G'oyalar tanqid qilinganda, ulami muxokama qilish, fikrlar va mulozazalar tugaguncha davom etadi. Barcha fikrlar qayd qilinib boriladi.

2. Klaster usuli –taqqoslash, solishtirish va boshqalarga bog'liq bo'lgan fikrlash jarayonlarini yaqqol namoyish etiladi. Bunda mashg'ulotning metodik ta'minoti (slaydlar, o'quv plakati, elektron mashg'ulotlik) kabilardan iborat bo'ladi.

3. Pinbord- Bu o'qitish usulining mohiyati Shundaki unda munozara yoki o'quv suxbati amaliy usul bilan bog'lanib ketadi. Uning afvzallik funktsiyalari – rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi vazifadir. Talabalarda muomalaga kirish, muamala madaniyati shakllanadi, o'z fikrini faqat og'zaki emas, balki yozma ravishda bayon etish mahorati, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko'nikmasi rivojlanadi.)

Keltirilgan ko'rsatkichlarga asosan, 1-kurs talabalari yangi pedagogik usullar yuzasidan tushunchalar va tasavvurlarning shakllanganlik yoki egallanganlik darajasi bo'yicha tengdoshlar o'rtasida statistik ishonchlilikka ega bo'lgan farqlar mavjud emasdir, bu narsa ularning munosabati qat'iy ifodalanib ulgurmaganligini bildiradi. Lekin ular o'rtasida muayyan tafovutlar ko'zga tashlanib turibdi, shuningdek sinaluvchilar pozitsiyasi aniq namoyon bo'lmaganligi, yaqqol aks etmaganligi tufayli baholash shkalasi to'g'risida mulohaza yuritilganda ayrim qiyinchiliklar vujudga keladi, natijada obyektiv baholash yanada qiyinlashadi. Tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, o'qishga ijobiy munosabat motivlari quyidagilardan iborat:

a) o'qitishning maroqliligi

b) fanga yo'naltirilgan bilishga qiziqish

v) bilimlar zaruratini anglash, tushunish

O'qishga ijobiy munosabat sabablari salbiyga qaraganda, yaxshiroq anglanishga ega.

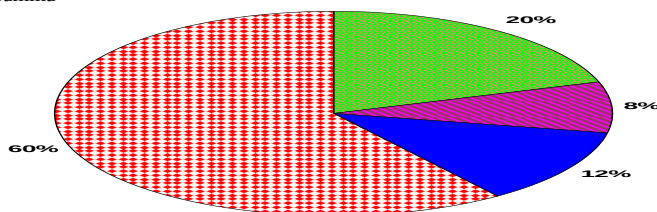
Motiv faolliigi ko'p jihatdan protsessual mexanizmlar rivojlanishi va egallanish darajasiga hamda o'qishning ahamiyatini tushunib yetishga bog'liq.

Talabalarining yangi pedagogik texnologiyalar bilan tanishligi xaqidagi ma'lumot.

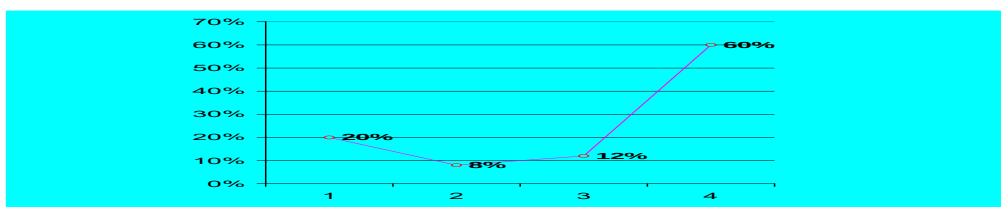
Elektron darslik va multimediyalar, kompyuter -10% (jami 150 talabadan).

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, texnika vositalari va ko'chma kurgazmali vositalarning talabalar o'zlashtirishiga ta'siri natijalari

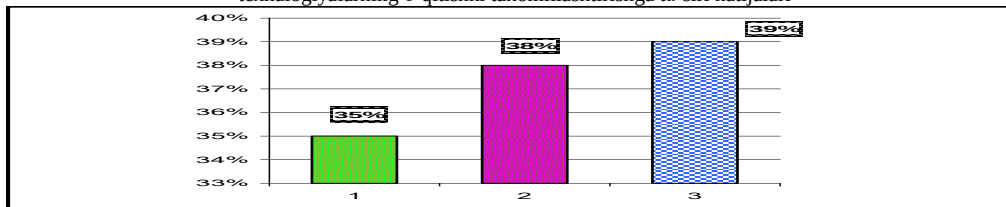
2-holat bo'yicha diogramma

Talabalarining o'zlashtirish samadorligini ko'rsatkichi

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, texnika vositalari va ko'chma kurgazmali vositalar, elektron darslik, multimedia, kompyuter texnologiyalarning o'qitishni takomillashtirishga ta'siri natijalari

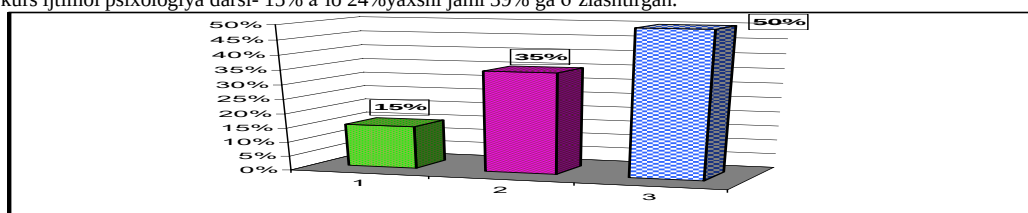

1-2-3 kurs talabalarining Yangi pedagogik-psixologik texnologiyalar asosidagi mashg'ulotlar jarayonida o'zlashtirishining ko'rsatkichi.

1-kurs- umumiy psixologiya darsi-35% yaxshi o'zlashtirgan.

2- kurs oila psixologiya darsi.-38% yaxshi o'zlashtirgan.

3- kurs ijtimoi psixologiya darsi- 15% a'lo 24%yaxshi jami 39% ga o'zlashtirgan.

Har bir yangi pedagogik usulning psixologik xususiyatlari talaba psixologiyasiga ta'siri quyidagi rasmlarda izoxlari bilan ifodalangan.

1-Zamonaviy pedagogik texnologiyalar (innovafion, interfaol, trening, konferentsiya, stseneriylashtirilgan, "aqliy xujum", klaster, pinbord)

1-kurs-15%-talabalar bu usullar bilan to'la tanish emaslar.

2-kurs-35%- oliy ta'limda kullanilgan yangi interfaol pedagogik usullar bilan tanish bo'lganlar

3-kurs-50%- kasbiy layoqati jixatidan shakllanganligi va turli zamonaviy pedagogik metodikalarning psixologik taxlillari va mashg'ulotlarda kullanish xususiyatlari bilan to'la tanish va o'zlari mustaqil kullay olish imkoniyatlari shakllangan.

Ushbu bobda ta'lim mazmuni usullari ,shakllari va dastlabki eksperiment natijalarini qayta ishlash yuzasidan olib borilgan ishlar yoritilgan. Olingan natijalarga kura quyidagicha xulosalarni keltirish joiz, avvalo oliy o'quv yurtlarida ta'limni takomillashtirish uchun bugun zamon talablariga javob bera oladigan o'quv mashg'ulotlarni tashkil etish, zamonaviy dars o'tish usullarini ishlab chiqish, mavjud usullarni takomillashtirish asosida samaraga erishish mumkin. Bunga biz o'tkazgan tajriba natijalarida amin bo'ldik.

ADABIYOTLAR

1. Айсмонтас Б.Б. Педагогическая психология: схемы и тесты . М.: Владос,2002. 208 с..
2. Герасимова В.С. Методика преподавания психологии: Курс лекций. М.: Ось-89, 2004. 111 с.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. - М., 1986.
4. Qodirov B. «Ta'lim tizimidagi islohotlar maqsad va yo'nalishlar». T.: O'zbekiston - 2000 y.
5. Karimova. V.M., Akramova. F.A., Ochilova. G.O., pedagogik psixologiya. o'quv qo'llanma. Toshkent.2007.
6. Karimova V.M., Sunnatova R. «Mustaqil fikrlash» o'quv qo'llanmasi bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etish uslubiyoti.-T.: SHark, 2000.- 16 b.
7. SHamsiev Q. «Mashg'ulotlarni zamonaviy tashkil etishning shakl va uslublari». T.: 2005.(B.M.I.)
8. Farberman B.L., Musina R.T., Jumaboeva F.A. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. – T.: 2002.
9. www.de.uz-Masofaviy ta'lim tizimiga bag'ishlangan veb sayt.

Mukhayyo KHOLIKOVA,
Qarshi state university ESL teacher
E-mail: kxonbib@gmail.com

Based on the review of U. Mahmudova, associate professor of Karshi State University

THE IMPORTANCE OF INTERACTIVE METHODS IN THE DEVELOPMENT OF READING SKILLS IN TEACHING ENGLISH

Annotation

Actually, the interest and attention to the use of interactive methods, innovative technologies, pedagogical and information technologies in the educational process is increasing day by day, modern technologies allow students to search for the knowledge they are acquiring, independently teaches them to analyze and even draw conclusions themselves. The use of innovative technologies and interactive methods is especially important in the process of teaching a foreign language. This article talks about the importance of interactive methods in the development of reading skills in teaching English.

Key words: Interactive methods, fluency of speech, teaching pronunciation, group work, development of reading skills

ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Сегодня интерес и внимание к использованию интерактивных методов, инновационных технологий, педагогических и информационных технологий в образовательном процессе возрастает с каждым днем, современные технологии позволяют учащимся искать приобретаемые знания, самостоятельно учат их анализировать и даже выводы делают сами. Использование инновационных технологий и интерактивных методов особенно важно в процессе обучения иностранному языку. В данной статье говорится о важности интерактивных методов в развитии навыков чтения при обучении английскому языку.

Ключевые слова: Интерактивные методы, беглость речи, обучение произношению, групповая работа, развитие навыков чтения.

INGLIZ TILINI O'RGATISHDA O'QISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDA INTERAKTIV METODLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalari o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan kunga kuchayib bormoqda, zamonaviy texnologiyalar talabalarni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib taxlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqishlariga o'rgatadi. Ayniqsa biror xorijiy tilni o'rgatish jarayonida innovatsion texnologiyalar, interaktiv metodlardan foydalanish kata ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada ingliz tilini o'rgatishda o'qish ko'nikmasini rivojlantirishda interaktiv metodlarning ahamiyati haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar: Interaktiv metodlar, nutq ravonligi, talaffuzga o'rgatish, guruhda ishlash, o'qish ko'nikmasini rivojlantirish.

Introduction. At the initial stage of learning a foreign language, it is very important to learn to read correctly in order to get the most out of what you read. But after seeing a graphic representation of English words in the textbook, reading them after the teacher, during independent study, students, nevertheless, try to write the same words as in Russian. Many students, even in high school, make a lot of mistakes in reading, unconsciously switching the way they study from their mother tongue to a foreign language. In addition, in most of the existing educational and methodological materials, the educational material for teaching reading is chosen in such a way that it requires a lot of support from the teacher; it is presented in a traditional form and does not meet the interests of schoolchildren. It is necessary to make the exercises communicative by creating interesting game situations and forming cognitive speech tasks to ease students' tasks, increase their interest in learning.

Reading is a receptive type of speech activity related to the perception and understanding of written text. In order to read and understand a foreign text, it is assumed that it has a set of phonetic, lexical and grammatical informative features that make the recognition process instantaneous. Although the processes of perception and understanding in the process of reading are simultaneous and closely related to each other, the skills that ensure its process are conditionally divided into two groups: "technical" of reading related to the aspect (perception of graphic symbols and their association with certain meanings and ensuring semantic processing of what is perceived - establishing semantic connections between language units of different levels and thus the content of the text, author's intention, etc.

Materials and methods. Methodology of foreign language teaching, prof. According to Mikhail Vasilievich Lyakhovitsky, it is a science that studies the goals, content, means of education, as well as the methods of education using a foreign language. From the point of view of psychology, - writes O. A. Rozov, - reading is an extremely complex process of the human nervous system, characterized by unconscious and conscious work of the brain. Reading ability is based

on certain skills that should be developed by the teacher in the classroom and at home. And the first of these skills is "correlation of the visual image of the speech unit with its auditory-speech-motor image.

The sum of these skills is the technique of reading. Learning to read, first of all, is mastering the technique of reading, that is, instantly recognizing the visual images of speech units and making sounds in internal or external speech. Any speech unit is an operational unit of perception. Such a unit can be a word, even a syllable (poor reading technique) or a phrase consisting of two or more words (syntagma), and even a whole complex sentence (and a paragraph in fast reading). the operative unit of perception, the better reading technique and the better the reading technique, the higher the level of comprehension of the text.

Reading also means instantly relating lexical items and grammatical arrangements to their meaning. In addition, this implies a direct understanding of the semantic side of speech units. Such understanding is largely based on the student's level of anticipation (foreseeing) of the semantic content of the read text (meaningful expectation) and individual grammatical forms (structural expectation). At the current stage of development of foreign language teaching, Passov identifies several methods of teaching reading techniques: alphabetically (studying the names of letters, and then their two- or three-letter combinations), sound (following the combination of sounds into words learning with), syllabic (learning syllable combinations), whole word method (directly learning whole words, sometimes phrases and even sentences by heart - is the correct method), sound analytical-synthetic method, phonemic-graphic method.

The alphabetic method involves studying individual letters and their combinations, without taking into account the fact that words consist of syllables and the reading of letter combinations depends on which syllable they are in. In addition, it is very difficult for elementary students to memorize many rules without specifically applying them in reading. Teaching the sound method They start by

learning the sounds of a foreign language and then putting them into words. Unfortunately, this method does not apply to English, where the same sound can be represented by different graphics.

The communicative method requires appropriateness of educational tools, which in our case are reading technique skills. Therefore, it is logical to assume that the exercises for their formation should correspond to the skills of reading techniques, taking into account the conditions of work in reading as a form of speech activity. The effectiveness of these exercises is also determined by their number and sequence, which can be determined taking into account the level of preparation and psychological-pedagogical characteristics of students at the lower stage of foreign language teaching.

The whole words, phrases, sentences method is an echo of the direct method of the 19th century, when students learn words "without boring spelling", they immediately understand the meaning and have the opportunity to analyze various texts from the first lessons. True, in this case, reading aloud turns into guessing the correct reading of the word. Students do not understand the mechanism of word formation, make many reading errors and can only read familiar words. In modern methods, in parallel, they also distinguish the oral advance method, when students first learn the basic colloquial expressions of a foreign language, and only then begin to learn the rules of reading and writing letters and letter combinations. It does not interfere with the use of all the methods listed above, because it is done before learning letters and sounds. As S. F. Shatilov writes, this method eliminates two of the three difficulties: mastering the sound image of the word and its meaning; A student should only connect a graphic image with sound, but not everyone can do this, it is especially difficult to go to study after a long oral introductory course. Approximately, the course of oral introduction should not exceed 2-3 months.

Results and discussion. Stages of work on the formation of reading techniques

The first stage. Oral Introductory Phonetic Course. Development and strengthening of auditory-speech-motor skills in pronouncing individual phonemes with transcription symbols. Teaching speech skills (transcription-based dialogic speech). Develop and strengthen transcription reading skills. Lesson control of speech and reading transcription. At the end of this stage, control the reading of unfamiliar words in the transcription. The number of lessons is 8-10.

The second stage. Names of letters and their graphic images. The first skills of writing in semi-print type. English alphabet. First experience with a textbook dictionary. The number of lessons is 3-4.

The third stage. Acquaintance with the rules of reading together with a graphic representation of the words learned in the oral introductory course. Development and strengthening of reading skills in the textbook of speech units (words and dialogues), the meaning and pronunciation of which are known to students from the oral introductory course. Strengthen copywriting skills. At the end of this stage, a letter and alphabet test. The number of lessons is 5-6

The fourth stage. Strengthening reading skills on speech units, dialogues and texts not included in the oral introductory course. Introduction of new rules of study, re-teaching of known rules.

Consider the types of exercises a teacher can use to teach reading lessons. The initial stage of the method of teaching reading offers the following exercises:

Writing letters, letter combinations, words according to the model;

- finding pairs of letters (lowercase and uppercase);
- entering the missing ones; missing letters;

writing - reading words according to a certain sign (in alphabetical order, in the original form of the word, filling in the missing letters in the word, etc.);

- making words from different letters;
- searching for familiar, unfamiliar, international and other words (in different speed modes) from the text (reading, writing, underlining);

- reading text with missing letters/words etc. All these tasks can be given a playful character, for example: completing crosswords, creating rebuses, deciphering cryptography (reading text containing words with mixed letters), reading pictures instead of unfamiliar words reading texts containing z, signing words under the picture, matching drawings and written words, team games to determine the best readers, etc.

Many methodologists consider the most necessary exercise reading expanding syntagms. This exercise has the following objectives:

- a) increases the operational unity of text perception;
- b) develops structural expectation;
- c) helps to learn new words that can be found in the text later (develops a contextual assumption);
- d) requires students to read the text because it directs their thoughts in a certain direction (develops logical understanding).

The main advantage of reading extended phrases is, of course, that this exercise helps to expand the scope of reading: the student gets used to reading not by syllables, not by words, but by phrases, from which except, bigger and bigger every time. . The larger the text comprehension unit, the better the syntagmism of the reading, the better the semantic articulation of the text, and therefore the speed and comprehension.

As you can see from the examples, the syntagm (any combination of words with an independent meaning in speech) in each subsequent phrase changes, spreads and expands, not along a straight line. However, the keyword is repeated in each statement, even if it is in a new setting. If the meaning of a new word is given in the first sentence, then it should be understood without translation, and the reader should remember it as a result of repeated perception. At the initial stage of learning English, the process of integration is carried out, which means that language learning does not happen separately, but is interconnected: children learn sounds, intonation, words, grammatical forms, perform speech acts. with language material and solving various communication tasks. All forms and types of communication interact with each other, and their learning is also interrelated: children read what they learn orally (listening and speaking), about what they read they speak.

Therefore, teaching reading based on speaking and closely related to reading, as well as for children to master vocabulary and grammar and to master speaking and reading it is recommended to teach the use of writing. The teacher should teach the student to read different texts in different ways, setting the student the task of reading with general or complete coverage of the content or only understanding the given information. knows But the teacher sometimes forgets that he should teach the student to enjoy reading. At the same time, the teacher understands that if there is no experience of success, if there is no pleasure in performing an activity, there will be no further attempt at this activity. Analyzing the word by composition is another opportunity to develop the student's vocabulary. Keeping dictionaries or writing words on cards. Vocabulary can be organized by topic, grammatical form, or in other ways. The inclusion of a portfolio allows you to organize vocabulary learning in different ways. If there is no repeated encounter with a word in different texts, this vocabulary is not stored in memory. The teacher gives explanations for 6-10 words, but the main work is done by the students themselves. They explain their contextual understanding of the word, repeating its other meanings. If students read a series of books by the same author team or publisher, they will encounter the word multiple times in different contexts.

Semantic guessing is the next technique that is easily used by good students. However, these words are almost never remembered. To memorize them, you need crosswords, games with individual words, exercises to memorize them. When working on educational texts, the task of the teacher is to make sure that the student does not have a single incomprehensible word. These skills depend on how quickly the child learns. Through the reading technique, we understand not only the quick and clear connection between sound and letter, but also the connection of the sound-letter connection with the semantic meaning of what the child is reading. It is the high level of mastering the reading technique that allows the result of the reading process itself - to get quick and quality information.

According to the level of penetration into the content of the text and depending on the communicative needs, there are sight reading, search (see and search), access and learning. Reading is characterized by a correct and complete understanding of the content of the text, retelling of the received information, repetition in the synopsis, etc. Reading is one of the most important types of communicative and cognitive activities of students. This activity is aimed at obtaining information from a written fixed text. Reading performs various functions: it serves for practical mastering of foreign languages, a means of learning language and culture, a means of information and educational activities, and a means of self-education. includes the content and form of written speech work. The tasks to be solved in teaching written speech are related to creating conditions for mastering the content of teaching written speech.

Conclusion. It is important to develop the ability of students to quickly read newspaper and magazine articles and literary works of

moderate complexity when teaching to read in a foreign language class. In writing, students need the ability to quickly correct their own and others' thoughts; writing from reading, processing material; It is important to write an outline or outline of the speech. It is important to

work with exercises that develop their phonetic pronunciation skills and use interactive methods to teach them to read correctly in a foreign language class.

REFERENCES

1. Berman I. M. (2020) Reading as a subject of education and as a psycholinguistic process. - In the book: Methods of teaching a foreign language at the university.
2. Galskova N.D. Language portfolio as a tool for assessment and self-assessment of students in the field of learning foreign languages. – M.: MIR. 2019.
3. Mirolyubov A.P. Michael West and his method of teaching reading and speaking// AST, 2020.
4. Passov E.I. Communicative method of teaching foreign communication. Methods of listening and writing - M.: Vys. school. – 2020.
5. Krishnaswamy, N., and Lalitha Krishnaswamy, N. Teaching English: Approaches, Methods and Techniques, Macmillan India.
6. Mendelsohn D. Teaching Listening. Annual Review of Applied Linguistics. — 1998.
7. Richards J.C. The Language Teaching Matrix. New York: Cambridge University Press. — 1990.
8. Rost M. Teaching and Researching Listening. London, UK: Longman. — 2002m.
9. Vandergrift L. Facilitating Second Language Listening Comprehension: Acquiring Successful Strategies. ELT Journal. — 1999.
10. Zaripov F. Handbook of foreign language teaching methodology, Tashkent, 2002.
11. Hoshimov O', Yakubov I. English language teaching methodology, Tashkent, 2003.
12. Issues of modern technology of teaching foreign languages. Republic scientific and practical Proceedings of the conference, Tashkent, 2007.

Parvina XOLIQOVA,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

PhD L.Muxtarova taqrizi asosida

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI O'QITISHDA MILLIY MA'NAVIY MEROSIMIZ VA SHARQ
MUTAFAKKIRLARINING MEROSIDAN FOYDALANISH**

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda o'zbek milliy ma'naviy merosidan foydalanish hamda buyuk Sharq mutafakkirlarining boy ilmiy ma'naviy merosi, ularning tarbiyaviy ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy meros, ilmiy intellektual salohiyat, ilmiy dunyoqarash, manaviy tafakkur, odob-ahloq, qarindosh-urug', barkamol shaxs.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАШЕГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ И НАСЛЕДИЯ ВОСТОЧНЫХ
МЫСЛИТЕЛЕЙ В ОБРАЗОВАНИИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

Аннотация

В данной статье представлены сведения об использовании узбекского национального духовного наследия в воспитании учащихся начальной школы, а также богатого научного и духовного наследия великих мыслителей Востока, их воспитательной значимости.

Ключевые слова: духовное наследие, научный интеллектуальный потенциал, научное мировоззрение, духовное мышление, манеры, родственники, всесторонняя личность.

**USING OUR NATIONAL SPIRITUAL HERITAGE AND THE HERITAGE OF EASTERN THINKERS IN THE EDUCATION OF
PRIMARY CLASS STUDENTS**

Annotation

This article provides information about the use of the Uzbek national spiritual heritage in the education of elementary school students, as well as the rich scientific and spiritual heritage of the great thinkers of the East, and their educational significance.

Key words: spiritual heritage, scientific intellectual potential, scientific outlook, spiritual thinking, manners, relatives, well-rounded person.

Kirish. Hozirgi kunda mustaqil diyorimizda yosh avlodning ma'naviyatini rivojlantirishga, ilmiy intellektual salohiyatga o'ta muhim vazifa sifatida qaralmoqda. O'zlikni anglash va ma'naviy tarbiya ishlarini sifat jihatdan yangi pog'onaga ko'tarish ijtimoiy ehtiyojga aylandi. Har bir millatning ma'naviy boyligi milliy va umuminsoniy qadriyatlarining, intellektual salohiyatning birligidan tashkil topadi. Ma'naviy va intellektual meros o'tmishning yutug'i. Uni to'la odilona egallash va rivojlantirish esa hozirgi avlodlarning vazifasidir. O'z madaniy ilmiy merosini, qadriyatlarini bilmaslik yoki mensimaslik madaniyatsizlikdir. Ularni boyitib, yuksak darajaga ko'tarishga intilmaslik esa millat va uning istiqboli uchun katta ziyondir. Ma'naviyatli va intellektual salohiyatli yuksak darajada rivojlangan shaxsgina mustaqillik ravnaqi uchun kurashda o'zida kuch va qudrat topa oladi.

Bizga ma'lumki ma'naviy-madaniy, psixik, axloqiy xislatlar, insoniy qadriyatlar avvalambor bolalikdan boshlab shakllanadi. Bolalar erta go'daklikdan boshlab ota-onalari, bobo-buvilarimiz va boshqa oila a'zolarining ham muomila madaniyati, yurish turishlari, odob-axloqlari, oilaviy urf-odatlar, rasm-rusumlari, marosim va an'analarga qarab namuna olishga intiladilar. Yuksak va barkamol inson ma'naviyatini shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi yagona manba esa tarbiyadir. Ma'rifat va bilimni shakllantiruvchi manbalar-ta'lim, saboq hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga tarixiy merosimiz, ma'naviy qadriyatlarni urg'atish aloxida axamiyatga ega. Natijada, o'quvchida ularga nisbatan shaxsiy munosabat tarkib shakllanib, asta-sekinlik bilan uning ma'naviy dunyoqarashi xam shakllana boshlaydi. Bugun ana shunday bir globallashtiruvchi davrda, o'quvchilar xalkimiz utmishiga xurmat mavqeidan, unga faxr hissi bilan yondashishni o'rgansalar, kelajak xayotida yangi yutuklarga erishishlari mukarrardir.

Birinchi Prezidentimizning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida ta'kidlanganidek, "Har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va an'analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan bo'lib xizmat qiladi". Shuningdek, ma'naviy meros bir vaqtning o'zida millat, davlat, jamiyat, mintaq va butun insoniyatga taaluqli bo'lishi ham mumkin. Masalan, Imom Buxoriy va Imom Termizilarning diniy-ma'rifiy merosi, Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot ilmiga doir yoki Mirzo

Ulug'bekning astronomiya ilmiga doir kashfiyotlari, yangiliklari nafaqat millatimiz va mintaqamizda hayot kechirayotgan xalqlar, balki jahon sivilizatsiyasi, madaniyatidan o'rin olgan bebaho ma'naviy meros hisoblanadi. Ma'naviy meros moddiy merosdan farqli ravishda olamda va shaxsning ichki dunyosida ro'y bergan, berayotgan yoki berishi mumkin bo'lgan intellektual va psixologik holatlar, xatti-harakatlar, amaliy faoliyat va uning natijalarini anglashga katta imkoniyatlar yaratishi bilan qadrlidir. Shu bilan birgalikda, ma'naviy merosni moddiy merosga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas. Chunki bizgacha yetib kelgan moddiy meros insonning ongiga ta'siri nuqtai nazaridan ayni vaqtda ma'naviy merosga aylanishi ham mumkin. Masalan, bizga qadar yetib kelgan uzoq o'tmishda yaratilgan tarixiy obidalar moddiy merosga mansub bo'lsa-da, ulardagi muhandislik, bezak ishlari, qurilish tarixi va unga oid ashyolarining tayyorlanishi, bunyodkorlari va boshqa jihatlariga ko'ra ma'naviy merosga aylanadi. Xuddi shuningdek, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish texnologiyalari va uskunalar moddiy merosga mansub bo'lsa-da, bu boradagi an'analarning ajdodlardan avlodlarga o'tishi ma'naviy meros tarzida amalga oshadi.

Shu jihatdan olib qaraganda, insoniyatning yozma manbalarda aks etmagan ko'plab tabiiy ko'nikmalari ma'naviy meros tarzida ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tib keladi. Madaniy qadriyatlar va ma'naviy merosning ming yillar mobaynida xalqimiz uchun qudratli ma'naviyat manbai sifatida xizmat qilib kelgan. Uzoq vaqt davom etgan kuchli mafkuraviy tazyiqqa qaramasdan, O'zbekiston xalqi avloddan avlodga o'tib kelgan o'z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'analarni saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratilgan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifaga aylandi.

Xalqimizning haqiqiy ma'naviy merosi bo'lmish imon, insof, mehr-oqibat, andisha, or-nomus, kattalarga hurmat, kichikka izzat, mehmondo'stlik, yurtiga va xalqiga sadoqat kabi fazilatlarini asrab-avaylab, kelajak avlodning qon-qoniga singdirish, jamiyat kundalik hayotida doimo ustuvorlik kasb etishi to'g'risida so'z ketar ekan, avvalambor, dindorlar, din peshvolari bilan yaqindan hamkorlikda, hamjihatlikda ish olib borish zaruriyati hisobga olinishi kerak bo'ladi.

Shuning uchun ham o'quvchilar ongiga milliy axloqiy sifatlarni, orzu-istaklari, iymon-e'tiqodlari, dunyokarashlarini milliy ma'naviy va tarixiy meros asosida shakllantirib bormas ekanimiz,

ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. Buning uchun, shubhasiz, ertangi kelajagimiz bo'lmish farzandlarimizning, yosh avlodning barkamol, axloqli, komil inson bo'lib tarbiyalanishlariga erishishda fakat milliy ta'lim-tarbiya ko'nikmalariga ega bulishimiz lozimdir.

Shu sababli boshlang'ich sinf ukuvchilarini o'kitish jarayonida milliy ma'naviy merosimizga tayanish, xalkimizning ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik, mexmondo'stlik kabi an'analar, andishalilik, insofilik, mexr-okibat, or-nomus kabi fazilatlarini chukur o'rganish va ularni o'kuvchilar qalbiga singdirish asosiy vazifa sifatida belgilab berilgan. Zero, aynan Shu fazilatlar orkali, avvalo, xar bir insonning o'z qalbida, sung boshqalar qalbida ajdodlar hayot va ijodiga nisbatan extirom tuyg'usini shakllantirish samarali bo'lishi ayni xakikatdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ilmiy dunyoqarashini uning aqliy, axloqiy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ekologik, estetik, badiiy, shuningdek, bugungi kun uchun dolzarb bo'lgan intellektual salohiyatligi kabi ko'p qirrali tarkibiy qismlarini yaxlit jarayon sifatida amalga oshirishni taqozo etadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida intellektual merosning tarkibiy qismlari o'quvchi ongiga ta'lim-tarbiya va butun faoliyati davomida o'zaro birlik va aloqadorlikda singdiriladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, aqliy salohiyat ko'p jihatdan o'quvchilarning faollik darajasini ko'rsatish bilan belgilanadi. Shuning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarida faollikni oshirish, bu borada milliy-ma'naviy merosdan keng ko'lamda foydalanish va uning pedagogik imkoniyatlarini ta'lim tarbiya jarayoniga to'g'ri qo'llash murabbiylardan hamisha izlanishni talab etadi.

Jamiyat ma'naviyati mamlakat taraqqiyotining eng muhim sharti va kafolatidir. Shu narsa haqiqatki, biron-bir mamlakat, davlat o'z ma'naviy imkoniyatlariga tayanmay, insonlarning ongi tafakkurida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini rivojlantirmay, xalqning milliy ruhini uyg'otmay turib yuksak taraqqiyot darajasiga ko'tarila olmaydi. Ma'naviyat shaxsni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, uning ichki dunyosini boyitadigan, iymon irodasi, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli kuchdir.

Ma'naviy meros qadim zamonlardan beri ajdodlarimiz otabobolarimizdan bizgacha yetib kelgan ma'naviy boyliklar-siyosiy, falsafiy, huquqiy va diniy qarashlar, axloq-odob me'yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlari majmuidir.

Ma'naviy meros – ma'naviy taraqqiyot mahsuli, inson aql-zakovati bilan yaratilgan, kelajak avlodni ezu taraqqiyot, yuksalish sari yetaklash xus-yatiga ega bo'lgan, kishilarning ongi va dunyoqarashining o'sishi, rivojlanishi, olamni bilish va o'zlashtirish borasidagi sa'y-harakatlariga kuch-quvvat beradigan ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan, meros bo'lib qolgan azaliy qadriyatlar majmuini ifodalaydigan termin. Ma'naviy meros ajdodlar tajribasi, qoldirgan ma'naviy boyliklarining kelgusi avlodlarning amaliy faoliyati, tafakkur tarzida qanday ahamiyat kasb etishiga ko'ra, yakka shaxs, alohida guruh yoki muayyan millat vakillariga tegishli bo'lishi mumkin. Ular ma'lum milliy tilda yaratilgan, milliy madaniy-ma'naviy an'analar, qarashlarni aks ettirishiga ko'ra millatga, ma'lum bir hududda istiqomat qiluvchi turli millatlarni qamrab olishi xususiyatiga ko'ra jamiyatga, ma'lum bir davlat hokimiyati amal qilib turgan davrda yaratilganiga ko'ra davlatga, insoniyat tarixida tutgan yuksak o'rimga ko'ra sivilizatsiyaga xos bo'lishi ham mumkin.

Bizga ma'lumki, asrlar mobaynida xalqimizning yuksak ma'naviyat, adolatparvarlik, ma'rifatsevarlik kabi ezu fazilatlarini Sharq falsafasi va islom dini ta'limoti bilan uzviy ravishda rivojlantirdi. O'z navbatida, bu falsafiy-axloqiy ta'limotlar ham xalqimiz dahosidan bahra olib boyib bordi. Bugun yaratilayotgan ma'naviy merosimiz ana shu falsafaga mos ravishda, Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Bahouddin Naqshband, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo singari buyuk bobokalonlarimizning dono fikrlariga mos ravishda shakllanishi lozim. O'zbekiston xalqi minglab yillar davomida barpo etgan ulkan ma'naviy merosi bilan faxrlanadi. Samarqand, Toshkent, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Termizning noyob tarixiy yodgorliklari, Buyuk Sharq mutafakkirlari al-Buxoriy, at-Termiziy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin

Naqshband, al-Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oni, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek, Bobur va boshqa mutafakkirlarimizning asarlari butun bashariyatning bebaho mulki bo'lib xizmat qilmoqda. Xalqning tarixiy ruhi uyg'onmoqda, ma'naviyatning ko'zi ochilmoqda, shu tufayli odamlar qalbida milliy g'urur, ona zaminga, yurtga mehr-muhabbat tuyg'ulari kamol topmoqda.

Xalqimizning Beruniy, Ibn Sino, Xorazmiy, Farg'oni, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Bahouddin Naqshband, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Bobur, Pahlavon Mahmud, Sulton Vays, Nosiriddin Rabb'uzziy, Sulaymon Boqir'oni, Bahouddin Valad va uning buyuk farzandi Jaloliddin Rumi, Abulqosim Ali Xorazmiy, Ismoil Jurjoni, Sirojiddin Sakkokiy, Munis, Ogahiy, Bayoni, Safo Mug'anniy, Chokar, Sheroziy, Hojixon, Bola baxshi, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Behbudiy, Usmon Nosir singari o'nlab va yuzlab buyuk farzandlari ma'naviy merosining — abadiyatining xalqqa qaytarilishi mustaqil O'zbekistonning eng yorqin yutuqlari qatoridan joy oldi.

Shunga ko'ra aytishimiz mumkinki, biron-bir jamiyat, davlat ma'naviy imkoniyatlari, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib, o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi. Urf-odatlar, an'analar, xalq og'zaki ijodi, fan, adabiyot, san'at va boshqalar ham ma'naviy meros tarkibida muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillarida ma'naviy merosning ushbu sohalaridagi tarkibiy qismlariga nisbatan ham munosabat tubdan o'zgardi. Ularning har tomonlama taraqqiyoti uchun keng imkoniyatlar yaratish ustuvor vazifalardan biriga aylandi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak milliy ma'naviy merosimizni yosh avlod qalbi va ruhiga singdirish pedagogik faoliyatda xox u boshlang'ich sinf o'kituvchisi bo'lsin, xox u yukori sinf o'kituvchisi bo'lsin dars mashg'ulotlarida ma'naviy-axloqiy tarbiya mazmunini xalkimizning necha ming yillik tarixida otabobolarimizdan meros bulib kolgan milliy-ma'naviy meroslar, an'ana va urf-odatlar, allomalarimizning xadis goyalari bilan boyitish maksadga muvofikdir. Chunki, bu usullar axloqiy tarbiya negizini tashkil etib, ukuvchilarning ma'naviy axloqiy tarbiyalashni takomillashtirishda xizmat kiladi. Har tomonlama rivojlangan, milliy qadriyatlarimizni e'zozlaydigan barkamol avlod tarbiyasida mahalla, ota-onalar va pedagoglarning o'zaro hamjihatligi asosiy omillardan hisoblanadi. Milliy qadriyatlarimizni e'zozlaydigan, o'z hayot faoliyatida doimo millat g'ururi bilan ish olib boradigan yoshlarning tarbiyalanishi millat kelajagini, rivojlanishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Ислам Абдуганиевич Каримов “Юксак маънавият енгилмас куч” 2008 йил.
2. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. “F.Ғуллом номидagi нашриёт-матбаа ижодий уйи”. Т: 2010.
3. Миллий истиқлол ғояси: кўргазмалар воситалар. Т: «Маънавият», 2001. Темирова Н.Э. Қадриятлар ва ёшлар камолоти. –Т: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2008.
4. Худойкулов Х.Ж. Бобоқулова Д.М. Педагогика. дарслик. -Т.: Инноватсия-Зн. 2020й.
5. Холикова Парвина. Technologies for teaching lexical concepts through dictionary work. ResearchJet Journal of Analysis and Inventions.(417-425).
6. Parvina Khalikova “Peculiarities of the pedagogical possibilities of using the uzbek national spiritual heritage in the activation of primary school students. Web of Scientific Research Journal. ISSN: 2776-0979, Volume 3, Issue 10, Oct 2022.
7. Parvina Kholikova Abdumalik kizi. (2022). THE SIGNIFICANCE AND PLACE OF USING NATIONAL VALUES IN THE EDUCATION OF THE YOUNG GENERATION. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(11) 2022, 391–396. Retrieved from <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/2793>.

Shahzoda XOMIDCHONOVA,

Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti Gistologiya va biologiya kafedrasida assistenti

E-mail: abdulhakimovarsen@gmail.com

Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti assistenti Sh.X.Xomidchonova taqrizi asosida

STUDY OF MEDICAL BIOLOGY USING SIMULATION

Annotation

In the context of the COVID-19 pandemic, simulation training has become especially important, allowing students to study medical biology remotely while maintaining a high level of education. After completing their studies, students trained using simulation technologies have a higher level of confidence before starting work with real patients, which is important for providing quality medical care.

Key words: Simulation, biology, training, model, technology.

ИЗУЧЕНИЕ МЕДИЦИНСКОЙ БИОЛОГИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СИМУЛЯЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В условиях пандемии COVID-19, симуляционное обучение стало особенно важным, позволяя студентам изучать медицинскую биологию удаленно, сохраняя при этом высокий уровень образования. После завершения обучения студенты, обученные с использованием симуляционных технологий, имеют более высокий уровень уверенности перед началом работы с реальными пациентами, что важно для обеспечения качественной медицинской помощи.

Ключевые слова: Симуляция, биология, обучение, модель, технологии.

SIMULYATSIYA YORDAMIDA TIBBIY BIOLOGIYANI O'RGANISH

Аннотация

COVID-19 pandemiyasi sharoitida simulyatsiya mashg'ulotlari talabalarga tibbiy biologiyani masofadan turib o'rganishga imkon berish va Shu bilan birga yuqori darajadagi ta'limni saqlab qolish orqali ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi. O'qishni tugatgandan so'ng, simulyatsiya texnologiyasidan foydalangan holda o'qitilgan talabalar haqiqiy bemorlar bilan ishlashni boshlashdan oldin yuqori darajadagi ishonchga ega, bu sifatli tibbiy yordamni ta'minlash uchun muhimdir.

Kalit so'zlar: Simulyatsiya, biologiya, o'qitish, model, texnologiya.

Kirish. Zamonaviy tibbiyot ta'limi kelajakdagi shifokorlarni o'qitish va o'qitish usullarini doimiy ravishda takomillashtirishga intiladi. Ushbu jarayonning asosiy vositalaridan biri bu tibbiyot oliy o'quv yurtlarida tibbiy biologiyani o'qitishda faol qo'llaniladigan simulyatsiya ta'limidir. Ushbu maqolada biz tibbiy biologiyani o'rganish jarayonida simulyatsiya mashg'ulotlaridan foydalanishning afzalliklari va istiqbollari ko'rib chiqamiz [13].

Tibbiyot ta'limida simulyatsiya mashg'ulotlaridan foydalanishning afzalliklari va istiqbollari buni talabalar uchun amaliyotiy malakalarni oshirish imkonini berishidir. O'quvchilar simulyatsiya modellari orqali amaliyotiy jarayonlarni ko'rib chiqish va ularni qayta-qayta takrorlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu, talabalar uchun noyob fursatlar beradi, chunki ular amaliyotiy tajriba olish va xususiy jarayonlarni mustahkamlash imkonini oshirishadi.

Simulyatsiya mashg'ulotlari tashqi modellardan farqli o'laroq, talabalarga xatolarga yo'l qo'yish imkonini bermaydi. Ushbu mashg'ulotlarda amaliyotlar o'tkazishning keyinchalik natijalari natija bo'lishi mumkin, shuning uchun talabalar o'zlarining xatolarini tanib o'rganish va ulardan o'qib o'tishlari mumkin. Buning natijasida, talabalar xatolarini to'g'rilab, davom etuvchi o'rganish jarayonida sog'liqni saqlash va xavfsizlikni ta'minlashning muhim tamoyillarini o'rganishlari mumkin bo'ladi.

Simulyatsiya mashg'ulotlari talabalarga o'z malakalarini oshirish, tibbiy biologiyani samarali his qilish va o'zlashtirishga yordam beradi. Ularini tajriba olish, amaliyotiy malakalarini mustahkamlash, shuningdek, ta'lim dasturini talabalarning xususiy ehtiyojlari va tayyorgarlik darajasiga moslashish imkonini beradi. Bu esa talabalarni kelajakdagi shifokorlar sifatida tayyorlashda katta muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Simulyatsiya mashg'ulotlari talabalar uchun o'qitish usullarini yanada qulaylashtiradi. Unda talabalar darslarda o'rgangan teorik malumotlarni amaliyotiy tarzda ishlatish, masalalarni hal qilish va yechish uchun qo'llanishlari mumkin bo'ladi. Buning natijasida, talabalar teorik bilimlarini amaliyotiy bilimlar bilan bog'lashishi, tibbiyot sohasining xususiyliklarini tushunishishi va o'zlarining o'quv jarayonini o'zlashtirishlari uchun mo'ljallangan qulay sharoitlar yaratiladi.

Simulyatsiya mashg'ulotlari tibbiyot ta'limida katta o'rni bo'ladi va kelajakda ham bu usuldan foydalanish kengayishi kutilmoqda. Ushbu usul ta'limni samarali, interaktiv va tajribaviy

qiladi. Simulyatsiya mashg'ulotlari o'quv jarayoniga yuqori sifatli ma'lumotlarni kiritish va sog'liqni saqlash sohasida yuqori malakaga ega bo'lgan mutaxassislar tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Materiallar va usullar. Ushbu ishning materiallari Google scholar, PubMed, Elsevier saytlaridan olingan maqolalar, referatlar, tezislari va ularning retrospektiv tahlillari edi.

Tahlil va natijalar. Simulyatsiya mashg'ulotlari-bu talabalar inson tanasidagi haqiqiy anatomik va fiziologik jarayonlarni taqlid qiluvchi modellarda mashq qilish imkoniyatiga ega bo'lgan usul. Ushbu modellar zamonaviy texnologiyalar yordamida yaratilgan virtual, kompyuter dasturlari yoki jismoniy mashqlar mashinalari bo'lishi mumkin.

Simulyatsiya modellari talabalarga anatomik tuzilmalar bilan o'zaro aloqada bo'lish va ularning funktsional xususiyatlarini haqiqatga yaqin sharoitlarda tushunish imkoniyatini beradi [22, 21, 24].

Haqiqiy bemorlarda mashq qilishdan farqli o'laroq, simulyatsiya mashg'ulotlari talabalarga bemorlarga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan xatolarga yo'l qo'yishga imkon beradi.

Talabalar simulyatorlarda protseduralar va operatsiyalarni qayta-qayta takrorlashlari mumkin, bu ularga o'z malakalarini oshirishga imkon beradi.

Simulyatsiya mashg'ulotlari o'quv jarayonini har bir talabaning o'ziga xos ehtiyojlari va tayyorgarlik darajasiga moslashtirishga imkon beradi.

Tibbiy biologiya inson tanasining funktsional xususiyatlari haqidagi asosiy tushunchalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Simulyatsiya mashg'ulotlaridan foydalangan holda talabalar quyidagi jihatlarini yanada samarali o'rganishlari mumkin:

Anatomik tuzilish simulyatorlari talabalarga ichki organlar, suyaklar va mushaklarni ularning joylashuvi va o'zaro ta'sirini tushunish orqali o'rganishga imkon beradi.

Virtual modellar yurak-qon tomir, asab, nafas olish va boshqa tizimlarning ishlash tamoyillarini o'rganib, real vaqt rejimida tana tizimlarining ishlashini kuzatishga imkon beradi.

Simulyatsiya dasturlari talabalarga biokimyoviy jarayonlar va reaksiyalarni o'rganish orqali molekularlar bilan o'zaro ta'sir qilish imkonini beradi [20].

Virtual laboratoriyalar va genetik jarayonlarni modellashdagi dasturlari talabalarga meros tamoyillari va genetik mexanizmlarni tushunishga yordam beradi.

Simulyatsiya ta'limi butun dunyo bo'ylab tibbiyot universitetlarining o'quv jarayoniga muvaffaqiyatli qo'shildi. Bu bitiruvchilarga haqiqiy bemorlar bilan ishlashni boshlashdan oldin yuqori darajadagi ishonch va malakaga ega bo'lish imkonini beradi [5].

Xulosa. Simulyatsiya ta'limi zamonaviy tibbiy ta'limning ajralmas qismiga aylanmoqda. Tibbiy biologiyani o'rganish kontekstida u talabalarga anatomik va fiziologik jarayonlarga shog'ing'ish uchun noyob imkoniyatni taqdim etadi, bu esa o'quv jarayonini yanada samarali va xavfsizroq qiladi. Tibbiyot oliy o'quv yurtlarining ta'lim dasturlariga simulyatsion ta'limni rivojlantirish va joriy etish sog'liqni saqlash sohasida jamiyatga xizmat qilishga tayyor yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga yordam beradi.

Simulyatsiya mashg'ulotlari talabalarga tibbiyot sohasida mahoratlanish va o'quv jarayonini mustahkamlash imkonini beradi.

Ushbu modellar inson tanasining asosiy sistemalarini taqlid qilishda ishlatiladi va talabalar uchun o'rgatish jarayonini yanada samarali qiladi. Simulyatsiya ta'limi talabalarni haqiqiy bemorlar bilan ishlashdan oldin tajribali bo'lishga imkon beradi, shuningdek, ularga tashvishli voqealarni kamaytiradi. Bu usul bir qancha sohalaridagi o'quv jarayonlarini ham o'rganishga yordam beradi, shunday qilib, talabalar tibbiy biologiya, anatomik tuzilish, qon va tana tizimlarining ishlash prinsiplarini praktikada tushunishlari mumkin bo'ladi. Simulyatsiya mashg'ulotlaridan foydalangan holda talabalar o'z malakalarini oshirib, kommertsialashtirilgan qurilmalardan va simulyatorlardan foydalanishlarida ham tayyorlanishlari mumkin. Davlat va universitetlar simulyatsiya ta'limini o'quv jarayoniga asosiy qism qilib kiritish, talabalar uchun yuqori darajada malakaga ega bo'lish imkonini taqdim etish va xavfsizroq va samarali o'rganishning asosiy vositalaridan birini taqdim etish orqali sog'liqni saqlash sohasidagi mutaxassislar ish bilan ta'minlanishini ta'minlashga qaratilgan.

ADABIYOTLAR

1. AShurova N. G., Erkinova N. E. Rol simulyatsionnogo obucheniya v formirovaniy professionalnoy kompetentnosti studentov meditsinskix visshix uchebnix zavedeniy //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – T. 1. – №. 5. – S. 234-242.
2. Butko V. V. Ispolzovanie simulyatsionnogo obucheniya pri izuchenii prakticheskix navikov u studentov mladshix kursov lechebnogo fakulteta. – 2020.
3. Valeeva Yu. V. i dr. Primenenie simulyatsionnogo obucheniya v ramkax kursa «Obshchestvennyy spasatel» //Virtualnie texnologii v meditsine. – 2021. – T. 1. – №. 3. – S. 167.
4. Gribova G. V., Guseva A. V. Opit ispolzovaniya kompyuternix simulyatsiy po dissipline «meditsinskaya informatika»: UDK: 61.681. 518 //Mejkulturnaya kommunikatsiya v obrazovanii i meditsine. – 2021. – №. 2. – S. 120-132.
5. Grigoreva N. P., Yaremy I. M. Osobennosti prepodavaniya kursa biologicheskoy ximii studentam spetsialnosti «farmatsiya» po bolonskoy sisteme obrazovaniya. – 2016.
6. Yefremova L. I. Primenenie simulyatsionnix texnologiy, kak sposoba optimizatsii uchebnogo protsessa //Sbornik materialov Mejregionalnoy zaочноy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Sovremennye texnologii v obrazovanii». Pod red. LA Ponomarevoy. – 2018. – S. 81-84.
7. Zabolotnaya S. G. Stanovlenie obraza professionalnogo budushogo u studentov meditsinskogo vuza kak pedagogicheskoe yavlenie //Sovremennye problemi nauki i obrazovaniya. – 2015. – №. 3. – S. 331-331.
8. Ivanova S. V., Menzul Ye. V., Vasilevskaya Ye. A. Opit ispolzovaniya sredstv sifrovoy didaktiki v obrazovatelnom prostranstve meditsinskogo universiteta //Izvestiya Samarskogo nauchnogo sentra Rossiyskoy akademii nauk. Sotsialnie, gumanitarnie, mediko-biologicheskoe nauki. – 2023. – T. 25. – №. 91. – S. 45-51.
9. Karas S. I. Virtualnie patsienti kak format simulyatsionnogo obucheniya v neprerivnom meditsinskom obrazovanii (obzor literaturi) //Byulleten sibirskoy meditsini. – 2020. – T. 19. – №. 1. – S. 140-149.
10. Kiyasov A. P. i dr. Texnologii priobreteniya kompetensiy pri podgotovke vracha (opit Kazanskogo federalnogo universiteta) //Meditsinskoe obrazovanie i professionalnoe razvitiye. – 2017. – №. 4 (30). – S. 57-64.
11. Kozubov I. N., Kozubova L. M. Kiberpedagogika, kak novaya tendentsiya v obrazovanii XXI veka: problemi i riski //XXI g'asirdag'i pedagogikaliq bilim beru: basimdiqtar men izdenister. – 2022. – S. 402-409.
12. Korobkova S. A., Cheusova L. A. Simulyatsionnoe obuchenie fizike studentov meditsinskogo vuza napravlениya podgotovki «biotexnicheskoe sistemi i texnologii» //Integratsiya meditsinskogo i farmasevticheskogo obrazovaniya, nauki i praktiki. – 2022. – S. 313-316.
13. Kosagovskaya I. I., Volchkova Ye. V., Pak S. G. Sovremennye problemi simulyatsionnogo obucheniya v meditsine //Epidemiologiya infeksionniye bolezni. – 2014. – №. 1. – S. 49-61.
14. Kuzina N. V., Kuzina L. B., Sulimov K. T. Simulyatsionnoe obuchenie pri podgotovke kadrov visshy kvalifikatsii i v dopolnitelnom professionalnom obrazovanii: K voprosu o definitsiya strukture protsessa //Sovremennoe obrazovanie. – 2018. – №. 2. – S. 118-139.
15. Kunsevich Z. S., Gorodeskaya I. V., Konevalova N. Yu. Razrabotka innovatsionnix sredstv obucheniya na osnove ispolzovaniya sovremennix informatsionnix texnologiy kak odno iz napravleniy nauchno-issledovatel'skoy deyatel'nosti kafedr po problemam visshogo meditsinskogo obrazovaniya //Meditsinskoe obrazovanie XXI veka: informatsionnie kompyuternie texnologii pri podgotovke meditsinskix kadrov. – 2021. – S. 279-282.
16. Laptieva L. N., Matveychik T. V., Sivis O. P. Rol simulyatsionnogo obucheniya v professionalnoy adaptatsii meditsinskix rabotnikov //Meditsinskaya sestra. – 2021. – T. 23. – №. 1. – S. 8-13.
17. Laptieva L. N., Rublevskaya Ye. I. Osobennosti simulyatsionnogo obucheniya uchashixsya meditsinskix kolledjey //Problemi zdorovya i ekologii. – 2021. – T. 18. – №. 3. – S. 124-131.
18. Laptieva L. N., Rublevskaya Ye. I., Loban D. S. Ispolzovanie texniki simulyatsionnogo obucheniya v meditsinskom kolledje. – 2019.
19. Levanovich V. V., Suslova G. A., Gostimskiy A. V. Rol i mesto sovremennix obrazovatel'nyx texnologiy v meditsinskom vuze //Pediatri. – 2013. – T. 4. – №. 4. – S. 3-7.
20. Lelevich V. V., Viniskaya A. G., Ledneva I. O. Sovremennye tendentsii obrazovatel'nogo protsessa v meditsinskom universitete. – 2020.
21. Mavlonov N. X. Innovatsii v obrazovanii perspektiva obrazovatel'nogo protsessa //ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 12. – S. 61-63.
22. Pikalo I. A. i dr. «Osmislenная praktika» pri obuchenii algoritmu neotlojnoj pomoshchi s ispolzovaniem simulyatsionnix texnologiy //Virtualnie texnologii v meditsine. – 2017. – №. 2. – S. 31-32.
23. Xomidhonova Sh. X. Beta-talassemiya muamalarining tibbiy-biologik aspektlari //Novosti obrazovaniya: issledovanie v XXI veke. – 2023. – T. 1. – №. 9. – S. 348-356.
24. Shaposhnikova Ye. V. Vozmojnosti simulyatsionnogo obucheniya pri izuchenii klinicheskoy dissiplini //Sovremennye tendentsii razvitiya pedagogicheskix texnologiy v meditsinskom obrazovanii. – 2017. – S. 396-401.

UDK:1:15(575.1)

Vasila CHO'LIYEVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti Falsafa fanlari faktori (DSc), dotsent

Falsafa fanlari faktori, professor S.S.Karimov taqrizi ostida

THE LIFE AND PHILOSOPHICAL TEACHINGS OF BAHAUDDIN WALAD

Annotation

This article talks about the life, philosophical teachings and scientific heritage of Bahauddin Valad, one of the great thinkers of the development of Eastern philosophical thought. Also, the scholar's religious-mystical ideas about Sufism were analyzed from a scientific-theoretical point of view.

Key words: Sufism, mysticism, altruism, divine enlightenment, Sharia, sect, truth, jurisprudence, faith.

ЖИЗНЬ И ФИЛОСОФСКОЕ УЧЕНИЕ БАХАУДДИНА ВАЛАДА

Аннотация

В данной статье рассказывается о жизни, философском учении и научном наследии Бахауддина Валада, одного из крупнейших мыслителей развития восточной философской мысли. Также с научно-теоретической точки зрения проанализированы религиозно-мистические представления учёного о суфизме.

Ключевые слова: Суфизм, мистика, альтруизм, божественное просвещение, шариат, секта, истина, юриспруденция, вера.

BAHOUDDIN VALADNING HAYOTI VA FALSAFIY TA'LIMOTI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Sharq falsafiy tafakkuri taraqqiyotining buyuk mutafakkirlaridan hisoblanmish Bahouddin Valadning hayoti, falsafiy ta'limoti va ilmiy merosi xususida so'z boradi. Shuningdek, allomaning tasavvuf ta'limotiga doir diniy-irfoniy g'oyalari ham ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, irfon, altruizm, ilohiy ma'rifat, shariat, tariqat, haqiqat, fiqh, e'tiqod.

Kirish. Bugungi murakkab tarixiy sharoitda dunyoning turli mamlakatlarida har xil ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy kurashlar kundan-kunga avj olib bormoqda. Insoniyatning ma'naviy qiyofasini yuksaltirish va axloqiy fazilatlarini yanada rivojlantirishda falsafa fanining o'rni beqiyosdir. Falsafiy tafakkur tarixi tizimida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan, o'zlarining durdona asarlari hamda g'oyalari bilan bugungi diniy va dunyoviy ilmlar taraqqiyotiga munosib hissa qo'shib kelayotgan Sharq allomalarining bebaho ma'naviy merosini butun dunyo tan olib, yuksak e'tirof etilmoqda, shuningdek, filooreantalizm masalalariga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Shu nuqtayi nazardan, buyuk ajdodlarimiz bo'lgan islom olamining mutafakkirlari asarlarini, ularning butun jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan bebaho hissasini chuqur o'rganish, teran anglash va keng ommalashtirish alohida ahamiyatga egadir"[9]. Ana shunday buyuk mutafakkirlarimizdan biri Sharqda "Sulton ul-ulamo" nomi bilan dong taratgan alloma Muhammad Bahouddin Valad ibn Xatibidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bahouddin Valad o'z davrida tasavvuf ta'limoti va shariat ilmining bilimdoni bo'lish bilan birga, ilohiy ma'rifati ham juda ulug'lagan allomai zamon sifatida Shuhrat qozongan. Bahouddin Valad asli Urganchdan bo'lib, o'sha davrdagi sharoit taqozosiga ko'ra, Balx shahriga kelib qoladi. "Sulton ul-ulamo" islom ilohiyotshunosligi, Qur'on tafsiri va hadislar shahidan madrasada dars berar, uning "Maorif" kitobi juda mashhur edi[12]. Allomaning to'liq ismi Muhammad Bahouddin Valad ibn Husayn al Xatibiy al Balxiydir. U Baho Valad deb ham atalgan, "Sulton ul-ulamo" nomi bilan tanilgan[6]. Ahmad Aflokiy o'zining "Manoqib ul-orifin" asarida Bahouddin Valadni quyidagi taxalluslar ostida ijod qilganligi xususida ma'lumot berib o'tadi: Abu Bakr, Abdu Rahmon, Hammad, Mutaxxar, Ahmad Xatibiy, Mavdud, Husayib, Mahmud Husayn Xatibiy, Bahouddin Valad, "Sulton ul-ulamo", Sulton ul-orifiy.

Alloma hijriy 546, milodiy 1151 yilda Xorazmshohlar davlatiga qarashli bo'lgan Balx shahrida dunyoga kelgan. Uning shajarasi xalifa Abu Bakr Siddiq(r.a.)ga borib tutashadi[11]. Bahouddin Valadning bobosi Husayn Xatib, otasining ismi esa Husayn ibn Ahmad A'loddin Muhammad (Xatib Bukriy)dir. Roziuddin Nishopuriyning yozishicha, onasi Muhammad Xorazmshoh Takeshning qizi Emitulloh xotun bo'lib, xalq orasida "Malikai Jahon" nomi bilan tanilgan va o'z davrining ziyoli ayollaridan hisoblangan. Alisher Navoiy o'zining "Nasoyim ul-muhabbat" asarida allomaning ota-onasi haqida Shunday ma'lumotni keltiradi: "Amir ul-mo'minun Abubakr (r.a.) farzandlaridindur. Onasi Xuroson podshohi Alouddin

Muhammad Xorazmshohning qizidir"[1]. Bahouddin Valadning otasi Husayn ibn Ahmad al-Xatibiy ham o'z davrining mashhur olimi hisoblangan. U atoqli siyosatchi va huquqshunos Radiaddin an-Nisaburiyning shogirdi bo'lib, uni qo'lida tahsil olgan hamda bir qancha fiqhiy, sha'riy masalalardagi da'vo ishlarini olib borib, adolatparvarligi bilan xalq orasida yuksak martabaga ega bo'lgan zot sifatida shuhrat qozongan. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, allomaning otasi Xorazmshohlar saroyida vazir lavozimida faoliyat yuritgan. Bu shaxsning ijtimoiy faoliyati, oilasi va farzandlari xususida bizga qadar batafsil ma'lumotlar saqlanmagan. Ammo turkiy adabiyotlar, xususan, Aflokiyning "Manoqib ul-orifin" va Bahouddin Valadning "Maorif" asarida Husayn al-Xatibiy ziyoli, diniy bilimlarni chuqur egallagan, tasavvuf hamda so'fiylik ta'limotidan boxabar inson sifatida ta'riflangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Manbalarda, xususan, Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asarida keltirilishicha, "Hazrat Risolat (s.a.v.) tushida anga ishorat qildilarkim, qizingni Husayn Xatibga nikoh qil! Va ul mutavallid bo'ldi" [2]. Demak, bu asarda Muhammad (s.a.v.) Xorazmshohning tushida qizini Husayn Xatibga nikoh qilishni buyurganligi va ushbu nikohdan Bahouddin Valad dunyoga kelganligi xususida ma'lumot berilgan. Ahmad Aflokiyning "Manoqib ul-orifin" asarida ham aynan mana shu ilohiy bashorat xususida so'z boradi: "...Ayni shu ishorat Husayn Xatib va Malikai Jahonga botiniy tarzda ayon etiladi. Malikai Jahonga tushida payg'ambarimiz (s.a.v.) "Seni Husayn Xatibga nikohladim, endi uning mahramisan", deya buyuradi"[4].

Ahmad Aflokiy va Sipohsolorlarning ma'lumot berishlaricha, unga "Sulton ul-ulamo" nisbasi tushida hazrati Muhammad (s.a.v.) tomonidan berilgan. Alisher Navoiy o'zining "Nasoyim ul-muhabbat" asarida bu xususida Shunday yozadi: "Chun tamayyuz sinnig'a yetti, ulum tahsili qildi va dinivu yaqiniyidin to kamoli ul yerga yettiki, Hazrat Risolat (s.a.v.) anga "Sulton ul-ulamo" laqabin berdi"[10]. Ahmad Aflokiy ham o'zining "Manoqib ul-orifin" asarida bu xususida bir necha o'rinlarda to'xtalib o'tganligini ko'rishimiz mumkin. Dastlab Faxriddin Roziy kabi uni xushlamagan, shuhratini qizg'angan ba'zi olimlarning e'tirozlariga qaramay, bu unvon abadiyatga qadar uning nomi sifatida yashab qoladi [8].

O'z davrining mashhur mashoyixi va taniqli olimi hisoblangan Bahouddin Valad o'sha paytlardagi olimu ulamo hamda ilm toliblarining dunyoviy ilmlarni egallashga haddan ortiq diqqat qaratganlarini qattiq qoralardi[15]. Chunki asosiy e'tiborini dunyoviy ilmlarni egallashga qaratgan ulamolar Qur'on va Sunnatdan ancha yiroqlashgan edilar. Bahouddin Valad esa shariat va fiqhiy

masalalarga oid fikrlarini yoritishda hamda dalillashda islom dinining muqaddas manbalari hisoblanmish Qur'oni Karim va hadisi shariflardagi g'oyalarni asosiy mezon deb hisoblardi. Shu sababdan allomaga dunyoning turli burchaklarida istiqomat qiluvchi kishilar har xil masalalarda fatvo va ijoza so'rab murojaat qilishardi.

Bahouddin Valad qadri ulug' zot bo'lib, o'z davrida omma va xossaning ehtiromini birdek qozongan shaxslardan hisoblanadi. Shayxlar va dindorlar orasida diniy dunyoqarash hamda e'tiqod borasida paydo bo'ladigan turli ziddiyatlar, muammoli masalalar bo'yicha "Sulton ul-ulamo"ga murojaat etilar, alloma tomonidan chiqarilgan hukm to'g'ri deb qabul qilinardi. U o'zining va'zlar va saboqlari bilan barchani o'z e'tiqodi atrofida to'plashga muvaffaq bo'lgani. Ana shunday zakovati tufayli xalq orasida mavqei yuksak bo'lib, u tahsil beradigan madrasalar darhol murid va shogirdlarga to'lar, qaerda va'z so'zlay boshlasa, o'sha joy tinglovchilar bilan gavjum bo'lar edi. "Sulton ul-ulamo"ning ma'ruzalari, fikrlari tezda yod olinib, qog'ozga tushirilib, xalq orasida qo'lma-qo'l bo'lib ketardi. Bahouddin Valadga xatiblik qobiliyati ota-bobolaridan meros bo'lib, uning ota-bobolari Balx shahrining mashhur xatiblaridan hisoblanishgan va uzoq yillar Shu sohada faoliyat yuritishgan.

Uning nomi nafaqat Balxda, balki Iroq, Xuroson, Bag'dod va Movarounnahrda ham ma'lum va mashhur edi. Alloma nihoyatda insonparvar shaxs bo'lgan. Xalq dardi bilan hamnafas va xalq manfaatlarini o'z manfaatidan ustun qo'ygan alloma doimo xalq orasida bo'lishni afzal ko'rar, shuningdek, xalqning muammolari, dardu-tashvishlarini o'z tashvishi deb bilib, Sulton Muhammad Xorazmshohga ularning talab va istaklarini muntazam ravishda yetkazib turgan. Allomaning tashabbusi va rahnamoligi ostida oddiy xalqning ko'pgina muammolari ijobiy hal etilgan. U o'z davrining fiqhii sohadagi yetuk bilimdoni bo'lgan va oilaviy munosabatlarni tartibga solish masalalariga ham nihoyatda jiddiy yondashgan. Bunday muammolarni hal etishda esa muqaddas Qur'oni Karim oyatlari va islom dini arkonlarining bu boradagi qarashlarini markaziy o'ringa qo'ygan.

Tahlil va natijalar. Mashhur olim, voiz va fiqhii ilmlar sohibi hisoblangan Bahouddin Valad bomdod namozini ado etgach, madrasada ilm toliblariga saboq bergan, peshin namozini ado etgach esa, o'zining muriddariga saboq berib, ular bilan turli mavzularda hamsuhbat bo'lgan. O'rta asrlar g'oyaviy-falsafiy hayotida ikkita bir-birini inkor qiluvchi ta'limot mavjud edi: biri aqidaviy kalomga asoslangan ortodoksial islom, ikkinchisi aql imkoniyati va qudratidan kelib chiqadigan dunyoviy bilimga suyanadigan falsafa[7]. "Sulton ul-ulamo" unvoniga ega bo'lgan Jaloliddin Rumiyning otasi Bahouddin Valad Balx shahrining 300 ga yaqin faylasuf olimlari bilan bahs yuritgan va ularni yunon falsafasi bilan ortiqcha Shug'ullanishda ayblagan[14]. Buning natijasida yunon falsafasini o'rganishga chuqur kirishgan va bunday ilm egalari doim himoya qiladigan Faxriddin Roziy bilan o'rtalarida nizo paydo bo'ladi. Bu esa o'z navbatida, Bahouddin Valad hamda Xorazmshoh Alovuddin Muhammad bilan o'rtalaridagi munosabatlarning buzilishiga ham sabab bo'lgan. Chunki Sulton Xorazmshoh Faxriddin Roziy ta'sirida yunon falsafasiga qiziqardi. Bahouddin Valad ularga qarata o'z va'zlaridan birida:

"Muhammad (s.a.v.) yo'li barcha yo'llardan afzaldir; men uning yo'lidan-da to'g'ri yo'lni ko'rmadim", – deya nutq so'zlaydi.

"Sulton ul-ulamo" 1218 yilda haj safarini ado etish bahonasida oilasi, shogirdlari, yaqinlari va 10 tuyaga ortilgan noyob kitoblari bilan Balxni tark etadi. Xorazm hukmdori Muhammad Xorazmshoh tazyiqlaridan bezor bo'lgan[5]. Bahouddin Valad oilasining Balxni tark etishiga quyidagilar sabab bo'lganligi manbalarda qayd etilgan:

Birinchidan, Bahouddin Valad va aqidaparast Faxriddin Roziy diniy masalalarda bir-biriga raqib edilar, ularning fikri hamda qarashlaridagi ziddiyatlar farqi yuqori edi. Xorazmshoh va uning a'yonlari Faxriddin Roziyni qo'llab-quvvatlashadi, buning natijasida mamlakatda turli ko'ngilsizliklar avj oladi. Bahouddin Valadning yaqin do'sti Majididdin Bag'dodiy saroy a'yonlarining fitnasi tufayli fojeali qatl etiladi.

Ikkinchidan, Muhammad Xorazmshoh haddan tashqari kibrilanib, muqaddas aqidalar va an'analarni nazariga ilmay qo'yadi. U Bag'dod xalifasi Nosirga chopar yuborib, Bag'doddagi barcha masjidlarda o'z nomiga xutba o'qitishni buyuradi. Bu esa Muhammad Xorazmshoh tomonidan butun xalifalikni o'z boshqaruviga o'tkazish uchun qilingan oshkora harakat edi.

Uchinchidan, Chingizxon qo'shinlari tobora Xorazmga yaqinlashib kelayotgan, ya'ni mo'g'ullar Xorazmshohlar davlati Sharqiy chegarasi bo'lgan O'rtoz yaqinida edilar. Chingizxon tomonidan elchi sifatida Xorazmshohlar davlatiga yuborilgan 450 nafar musulmon savdogarlari Muhammad Xorazmshoh farmoni bilan qatl etiladi. Muhammad Xorazmshoh tomonidan sodir etilgan bu ketma-ket ko'ngilsizliklarning oqibatini hamda mamlakatda boshlanajak mo'g'ullar urushini sezgan Bahouddin Valad Haj ziyorati bahonasida oilasi va yaqinlari bilan o'z ona diyorini tark etadi. Balxning eng mashhur voizi va fiqhShunosi sifatida tanilgan Bahouddin Valad Shu tariqa safarga yo'l oladi. Bahouddin Valad oilasining mo'g'ullar istilosidan bir muddat oldin Balx shahrini tark etgani haqida Sulton Valad [13] va Annimare Shimmellar [3] o'z asarlarida ma'lumotlar berib o'tishgan.

Xulosa va takliflar. Falsafa tarixi sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarida muazzam Sharqning buyuk allomalaridan hisoblanmish Mavlono Jaloliddin Rumiyning ilmiy-falsafiy merosiga ko'p murojaat qilingan. Garchand, Jaloliddin Rumiyning durdona asarlari, bashariyat tamadduniga qo'shgan hissasi yuksak darajada e'tirof etilsada, lekin undagi falsafiy dunyoqarashning shakllanishida asosiy poydevor vazifasini bajargan otasi Bahouddin Valad siymosi va ilmiy merosi bir qadar e'tiborimiz markazidan chetda qolib kelmoqda. Falsafa tarixi yo'nalishida mutasavvifning shaxsi, falsafiy dunyoqarashi, ilmiy-ma'naviy merosi hanuzga qadar deyarli alohida tadqiq etilmagan. Zotan, O'rta asrlar falsafiy tafakkur taraqqiyoti rivojida, ijtimoiy-ma'naviy hayotida, ilmiy-irfoniy bilimlarning yuksalishida bu mutasavvifning kontseptual g'oyalari muhim ahamiyat kasb etganligi tarixiy manbalardan ham ma'lumdur. Shu sababli, Bahouddin Valadning falsafiy g'oyalarini tahlil etish va ilmiy merosini keng o'rganish bugungi kunda falsafa tarixi yo'nalishidagi tadqiq etilishi zarur bo'lgan masalalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik, 10-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2011 y. – B.165.
2. Alisher Navoiy. Ko'rsatilgan asar. – B.164.
3. Annemarie Schimmel. Ben Rûzgârim Sen Ateş, çev.: Senail Ötügen Yayinlari. – Istanbul, 2013. – S.10.
4. Ahmet Eflâki. Arifen Menkebleri, (Çev.Tahsin Vazid) M.E.B. – Istanbul, 1986. – S.3.
5. Доктор Мухаммад Хусайн Зарринкуб. Палла-палла то мулокоти Худо. (Дар бораи зиндаги, андиша ва сулуки Мавлоно Жалолуддин Руми). – Техрон, 1373. – Б.45.
6. Fûrûzanfer, Mevlana Celâleddin (Çev.Feridin Nafiz Uzluk). – Konya, 2005. – S.52.
7. Mamatov M. Tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati: Falsafa fan. d-ri diss. avtoref. – Toshkent, 2018. B. – 16.
8. Mehmet Under. Mavlono // Jahon adabiyoti, 2014 – №1. – B.75.
9. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yolimizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B.35.
10. Navoiy A. Nasoyim ul-muhabbat. To'la asarlar to'plami. O'n tomlik, 10-tom. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2011 y. – B.164.
11. Risale-I Sipehsalar (Çev.Mithat Bahari). – Istanbul, 1331. – S.15.
12. Sattoriy H. Rumiyo'ng yo'l // Jahon adabiyoti, 2007. – №10. – B.135.
13. Sultan Veled. Ibtidânâme, haz.: Abdulbâki Golpinarli, Inkilap Kitaberi. – Istanbul, 2014. – S.251.
14. Xayrullaev M. Ma'naviyat yulduzlari. – Toshkent: Xalq merosi nashriyoti, 2001. – B.155.
15. Зиёев Х.М. Мировоззрение Бахоуддина Валада и его роль в формировании ордена «Мавлавия»: Автореферат. Диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Душанбе, 1991. – С.8.

Nodira SHODIYEVA,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti pedagogika kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: shodiyevan22@gmail.com

NIKOH MUSTAHKAMLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMMILLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Oila inson uchun muqaddas maskan, kishilik jamiyatining ijtimoiy poydevoridir. U jamiyatning asosiy, yetakchi bo'g'ini hisoblanadi. Shuningdek jamiyat taraqqiyotida oila mustahkamligi muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola sharq oilalarida nikoh mustahkamligiga ta'sir etuvchi omillarning psixologik xususiyatlari ilmiy, tarixiy manbalar asosida bayon etilgan. Hozirgi vaqtdagi oila qurish davrida duch keladigan muammolar tadqiqot manbalari asosida chuqur tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada ijtimoiy muhit, milliy, diniy urf-odat, ta'lim-tarbiya masalalari oilalarda nikoh mustahkamligiga ta'sir etuvchi omil sifatida qaralgan.

Kalit so'zlar: Oila, jamiyat, muhit, milliy, diniy, urf-odat, qadriyat, nikoh, hurmat.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FACTORS AFFECTING THE STRENGTH OF MARRIAGE

Annotation

The family is a sacred abode for a person, a social foundation of a human society. It is the main, leading link of society. Also, family strength is important in the development of society. This article describes the psychological characteristics of the factors affecting the strength of marriage in eastern families based on scientific and historical sources. The problems encountered during the current family formation are analyzed in depth based on research sources. Also, in the article, the social environment, national, religious tradition, education issues are considered as factors affecting the strength of marriage in families.

Key words: Family, society, environment, national, religious, tradition, value, marriage, respect.

Kirish. Oila-bu jamiyatdagi sog'lom va barqaror hayot tarzi vujudga kelishining asosidir. Oilani qadriyat sifatida tavsiflash va jamiyat hayotidagi nufuzini ta'kidlash bilan birgalikda, uning mustahkamlovchi kafolatli omillarining rolini o'rganish, ayniqsa, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash katta ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb masaladir. Oila qurish arafasidagi yigitlarning psixikasi va jismoniy tayorgarligi kelajakdagi qurilgan oila hayoti uchun hal qiluvchi muhim ahamiyatga ega jihat bo'lib qoladi.

Asosiy qism. Oila qadriyatlar e'zozlanadigan maskan bo'lishi bilan birga, muqaddas nikoh rishtalari va ahdu vafo asosiga qurilgan, sha'riy shartnoma bilan kafolatlangan jamiyatning asosiy bo'g'inidir.

Erkak ishonchli bir juft ekanini xotiniga qabul qildira olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Bolalariga shafqatli, mehribon bo'lishi, mehr-muhabbat va qayg'u-g'amda sherik, hamdard bo'lishi, o'zini ayamaligi kerak [8.40].

Barcha davr va zamonlarda oila degan nom muqaddas va bog'lovchi vosita sifatida jamiyat hayotida muhim o'rin tutgan. Buni yuqoridagi asl diniy qadriyatlar namunasini o'zida jo qilgan Imom G'azzoliyning "ey farzand" nomli kitobidagi fikrlardan ham bilish mushkil emas.

«Uylaning, ko'paying. Chunki, tushgan bir bola bilan bo'lsa ham, qiyomat kuni o'zga ummatlar oldida siz bilan faxrlangayman». (Abdulloh ibn Urmardan (r.a.) Bayhaqiy rivoyat etgan) [9.3].

Ta'kidlash joizki, oilaning mustahkamligi va undagi o'zaro hurmat va munosabatlar, farovon hayotning asosida tomonlarning ruhiy, jismoniy, aqliy va iqtisodiy ijtimoiy jihatdan tayyorligi yotadi. Barcha omillarning qisman butligi va kamchiliklardan xoli bo'lmisligi ham farovon hayotni kafolatlay olmaydi. Zero inson mukammal ishlangan mashina emas. Arzimas ehtiyot qism arzimas yoki kichik tuyilsa ham, hal qiluvchi vaziyatlarda kamchilikni namoyon etishi hech gap emas.

Statistik ma'lumotlar va jahon tajribasi Shuni ko'rsatmoqdaki, yigitlarning oila qurish uchun mos biologik yoshi 20, qizlarda esa 18 yoshni tashkil etadi. Bu yosh ikki jins vakillari uchun ham balog'atga yetish va mustaqil hayotga jismoniy tayorgarlik yoshi hisoblanadi. Organizmdagi gormonal va funksional o'zgarishlar, tashqi xarakter xususiyatlarida o'z ifodasini topadi. Ammo faqat biologik yosh barchasiga yechim bo'la olmaydi, bu ko'rsatkichga barobar ravishda aqliy, ruhiy voyaga yetish albatta mukammal bo'lmisada tasavvurga ega bo'lish lozim. Masalan, ba'zi o'smirlarning aqliy faoliyati yoshiga nisbatan ilgarilab ketishi va aksincha boshqalarda bu holatning teskarisini kuzatish mumkin. Har ikki holatda ham buni yutuq diya olmaymiz, chunki aqliy faoliyat, ruhiyatning barqarorligi va jismoniy ko'rsatkichlarga muvofiq kelmasligi bir tomondan muammo bo'lsa, jismoniy tez rivojlanishning sababi gormonal funksionaning buzilishi ikkinchi muammo hisoblanadi. Bunday muammolar aynan oila qurish davrida turli

tuman belgilarni beradi. Bu jarayonda asosiy kuch va hal qiluvchi rol diniy va dunyoviy jihatdan yigitlar zimmasida bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 15-moddasi Nikoh yoshi masalalariga tegishli bo'lib unda, Nikoh yoshi erkaklar uchun o'n sakkiz yosh, ayollar uchun o'n yetti yosh etib belgilanadi [5.302].

Balog'at belgilarini biologik o'sishning asosi bo'lsada oila qurishning eng asosiy maqsadlaridan biri bu ko'payish, nasl qoldirishdir. Ko'payish organizmning avlod qoldirish xususiyatidir. Ikki xil jinsiy hujayralar qo'shilishi hisobiga yangi organizmlar hosil bo'ladi. Jinsiy ko'payish esa irsiy (nasliy) xilmaxillikka olib keladi [6.40].

So'rovnomaga va kichik statistik kuzatuv tahlili natijalariga ko'ra oila qurish davrida (o'tish davrida yigitlar) duch keladigan muammolar quyidagicha:

Biologik ya'ni jismoniy jihatdan tayorgarlikning yetarli emasligi; (gormonal, antropometrik, gigiyenik, fiziologik, genetik va.hk)

Ruhiy tayorgarlikning talab darajasida emasligi; (aqliy, intellektual, dunyoqarash, ong, muloqot, nutq va faoliyat layoqati)

3. Har tomonlama ko'rsatkichlarning mosligi va muvofiqligi haqidagi talablar informatsiyalar, ko'nikma va malakalarning yo'qligi; (malakalar, ko'nikmalar, ma'lumotlar hozirgi zamon talabi va sharoitiga nomuvofiq loqaydlik);

4. Tashqi omillarning salbiy ta'siri natijasida yuzaga keladigan muammolar va ularga nisbatan sovuqqonlik xususiyati; (ota-onaning qarashlari, madaniy ma'rifiy saviya, ommaviy madaniyat, internet va axborot texnologiyalari, zararli odatlar va davralarning ta'siri);

5. Zarur imkoniyatlar va sharoitlarning talab darajasiga javob bermasligi; (iqtisodiy, moddiy holat, ijtimoiy kelib chiqish, xarakter xususiyatlari temperament va dunyoqarash nomutanosibligi).

Yuqoridagi muammolarni davom ettirish mumkin, biroq biz aytmoqchi bo'lganlar asosiy hayotiy ahamiyatga ega jihatlari bo'lib, ularga panja ortidan qarash va hal etishni kechiktirish nafaqat oila qurish istagidagi o'smirlarni, balki ulardan dunyoga keladigan yosh avlod naslining sog'ligini xavf ostiga qo'yadi. Har tomonlama sog'lom va layoqatli yosh avlod tarbiyasi barchamizning asosiy maqsadimiz, millatimiz jamiyatimiz hayotini hal etuvchi jarayon ekanligini unutmaslik lozim.

Shu o'rinda yana diniy bir misol. Yigitning uylanadigan qizga nisbatan ziyrak bo'lishi lozim bo'lgan va e'tiborga molik jihatlari 4 ta. Birinchisi, qizning moli, ikkinchisi, husnu-jamoli, uchinchisi, nomu nasabi ya'ni ijtimoiy kelib chiqishi, to'rtinchisi dindorligi (islom dini vakili ekanligi eng ulug' va almasinmas xususiyatidir) [4.188].

Xalkimizda nikoh eng avvalo arshi a'loda o'qilib, keyin yerda o'qiladi, degan naql behuda aytilmagan. Ota-bobolarimizning azaliy tushunchalari bo'yicha, nikoh ilohiy ahd, oila muqaddasdirl. Nikohdan o'tib oila qurishdan asosiy maqsad inson avlodining davomiyligidir. Nikohga kirishda yanglishmaslik, mustahkam oila tashkil topishga olib keladi. Ahil totuv yashash, halol mehnat, muxabbatga asoslangan oila jamiyatga munosib avlod, axloqi pok jamiyat ishiga, taraqqiyotga, mustaqillikka sadoqatli inson tarbiyalab yetkazishda muxim rol o'ynaydi.

Qadimdan Sharq oilalarida yigit-kizlarni oilaviy turmushga tayyorlashga alohida e'tibor berilganligi, yigitlar alohida, kizlar alohida maxsus enaga-tarbiyachilar tomonidan tarbiyalanganligi haqida ma'lumotlar mavjud. O'tgan davrlarda ota-onalarning hayotiy tajribasi, bir-biriga hurmati, sadoqati, muhabbati, hamfikrliligi, iymonliligi, insofliligi, mehnatsevarligi, oilaparvarligi farzandlar uchun kamolot maktabi bo'lgan. Bu maktabda barcha bir umr unutilmaydigan, e'tiqodiga chuqur singadigan saboq olgan. O'g'il-qizlar uchun ahl, sadoqatli, halol, mehnatsevar, iymonli – insofli, ota-ona og'ushida tarbilanishdan yuksak baxt bo'lmaydi. Farzand oldin ota-ona ibratini mohiyatini ruhan, vijdonan, aql-idrok bilan anglaydi, keyin shu e'tiqoddan kelib chiqqan holda xayrli ishlarga qo'l uradi [3.204].

Hozirgi kunda mamlakatimizda rasman e'tirof etilgan nikoh yoshidagi yigit-qizlarning barchasi ham aslida oilaviy hayotga tayyor bo'lmaydi. Ayniqsa, malakali mutaxassis bo'lish niyatida oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirgan talabalar oldida ma'lum ma'noda kasbiy tayyorgarlik bilan bir qatorda oilaviy hayotga tayyor bo'lish muammosi ham mavjud. Zero, aynan Shu toifa yoshlarni oilaviy hayotga ijtimoiy-psixologik jihatdan tayyorlash dolzarb masala bo'lib, bu oliy o'quv yurtlarida malakali mutaxassislar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog'liq ravishda amalga oshirilishi lozim. Nikohga kirish arafasida bo'lgan talabalarda psixologik to'siqlar, nikoh-oila ustanovkalarining adekvat emasligi, oilaviy qadriyatlar tizimining to'liq shakllanmaganligi, umr yo'ldosh tanlashda ko'proq romantik tuyg'ularga berilish, sherigining tashqi ko'rinishiga ko'proq e'tibor berish, ota-onalariga iqtisodiy bog'liqlik kabi bir qator omillar ko'rinadiki, bu omillarni maxsus o'rganish va tezkor bartaraf etishni davr taqazo etmoqda.

Oilalar bilan ishlash, farovon oilani jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida ko'rish uchun markazning viloyat boshqarmalari qoshida tashkil qilingan kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash bo'yicha maxsus o'quv-kurslarida butun respublika bo'ylab mahalla fuqarolar yig'inlarining xotin-qizlar bilan ishlash va oilalarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini mustahkamlash bo'yicha mutaxassislari o'quvlarini tashkil etilganligi besabab emas, albatta.

Har bir oilaning ma'naviy sog'lom, baxtli va xotirjam hayot kechirishi oila muhitida tarbiyalanayotgan farzandlarning komil inson sifatida voyaga yetishiga, davlatning kuchiga kuch, qudratiga qudrat qo'shadi. Zero, oila jamiyatning asosiy bo'g'ini ekan, uning mustahkam bo'lishi, farovonligi davlat va jamiyat ravnaqiga xizmat qilishi, shubhasizdir.

O'zbek xalqining ko'p asrluk boy madaniyati va tarixi bor. Madaniy me'ros jamiyatdagi jamiki madaniy boyliklarni o'z ichiga qamrab oladi. O'rta Osiy xalqlari pedagogikasi ma'naviy – madaniy, tarixiy me'rosiga ega bo'lib, uning mohiyati ilg'or mufakkirlarning asarlarida aks etgan. Qur'oni Karim, uning mazmunini yoritadigan hadislar, shuningdek, imom at – Termiziy, al-Buxoriy kabi allomalarning asarlari musulmon olamining xayotbaxsh oftobidir. Uning nurlaridan farzandlarimizni bahramand etishimiz lozim. O'zbek oilasida bola tarbiyalashda ishonitirish, tushuntirish, nasihat, ibrat-namuna ko'rsatish, rag'batlantirish, tanbeh berish, ogohlantirish kabi usullar qo'llaniladi. Oilada bola tarbiyasining quyidagi o'ziga xos qoidalar mavjud: oilada xususiy moslik, ruhiy xotirjamlik va iqlim yaratish; ota-ona obro'sini saqlash; tarbiyada ota-ona va farzandlar o'rtasida talabchanlik birligi; bola shaxsini mehnatda tarbiyalash; oila, maktab va jamoatchilik hamkorligi; bolani sevis va izzat qilish; oilada qat'iy rejim va kun tartibini o'rnatish; tarbiyada bolalarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish; bola taraqqiyotini anglab yetish; bolada mustaqillik, tashabbuskorlik sifatlarini shakllantirish, va boshqalar [1.111].

Oilada bola ma'naviy dunyosini takomillashtirish uchun unda zarur ruhiy hotirjamlik, ruhiy munosabat, o'zaro totuvlik yaratilgan bo'lishi zarur. Ota-onalarning o'zaro munosabatlarida hamjihatlik, mehr va oqibat, o'zaro hurmat, shirinsuxanlik, bir-biriga g'amxo'rlik mavjud bo'lsa, bunday munosabat bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Иноятлов М. Оила, ижод, тарбия ва маънавият. – Т.: Шарк, 2000. – Б.111.
2. Каримова В. Оилавий ҳаёт психологияси: Ўқув қўлланма. – Т.: 2006 – Б. 142.

Kam bolali oilalarda ota-onalar farzandlarini ortiqcha erkalaydilar, natijada bola o'jar, tantiq bo'lib voyaga yetadi. Oilada qat'iy intizom bo'lishi ijobiy natija beradi. Oilada ota-onalar faqat bolalariga ruhiyat va ma'naviyat bilimidan saboq berishi bilan qanoatlanib qolmasdan, balki o'zlari ham tarbiyaning sehrigari xususiyatlari, holatlari, yangi-yangi ma'lumotlardan xabardor bo'lib turishlari kerak. bundan ota-onalar o'z umrlarini rohat va farog'atda o'tkazadilar. Shu to'g'risida xalqimizda quyidagi hikmat borligini ta'kidlash joiz "Toy ulg'aysa – ot tinadi, o'g'il o'ssa – ota tinadi".

Oilada otaning rahbarlik roli to'g'risida buyuk siymolar hikmatli so'zlar aytishgan. Jumladan, Alisher Navoiy farzandlarni o'z ota – onalarini qadrlashga da'vat etib: "Birisin oy angla, birisin quyosh" deya madh etadi. muhammad Payg'ambar (s.a.v.) hadislarida "Otagning do'sti bilan do'stlik aloqasini davom ettirish, otangga qilgan yaxshiliging hisoblanadi", deyiladi. Demak ota yo'lini davom ettirish, uni qadrlash o'g'il uchun farzandlik burchidir.

Bola ilk tarbiyani oiladan oladi. Bola tarbiyasining ilk saboqlari haqida atoqli pedagog Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy Guliston yoxud axloq" kitobida quyidagicha yozadi: "Tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamoq, vujudimizni quvvatlantirmoq, zehnimizni ravshanlantirmoq lozim" [2].

Oilaviy va pedagogik tarbiyada otaning obro'si alohida ahamiyat kasb etadi. Ota-onaning obro'si davlat va oila a'zolari oldida javobgarlikni xis qilishdan boshlanadi. Bu obro' va ibrat, namuna, rahmat, egzu niyat evaziga yuzaga keladi. Ba'zi ota – onalar borki, ular bolalar, oila a'zolari o'rtasida kalondimog'lik, qo'rqitish, noo'rin buyruq berish, badjahillikni tarbiya vositasi deb hisoblaydilar va bu bilan obro' qozonmoqchi bo'ladi. Ota - ona obro'sini orttirishda, eng avvalo ibrat-namuna muhim rol o'ynaydi. Demak, oilada tarbiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ota-ona tinmay o'zalarini tarbiyalab borishlari kerak.

Ota-onalar farzandlarida jamoaga to'g'ri munosabatni tarbiyalashi, milliy to'y, milliy kurash, turli bayram, sayllarni o'tkazish va ularda ishtirok etish to'g'risida tushuncha berishlari kerak. Shuningdek, mehmon kutish, kuzatish, ovqatlanish madaniyati qoidalarini o'rgatishlari lozim. bolalarda mehr-muhabbat tuyg'usini namoyon etishda onaning sehrli allasi muhim ahamiyatga ega, chunki ona farzandlariga alla aytishi orqali tabiat, zahmatkash xalq, betakror jannatmisol bog'lar to'g'risidagi timsollarni izhor qiladi.

Ta'lim va tarbiyada oila, maktab, mahalla va oliy o'quv yurtlari hamkorligi hammaga ma'lum. Tarbiya masalasi nuqtai-nazaridan yondashadigan bo'lsak, endi mahalla oilani va butun jamiyatni mustahkam bog'lab turuvchi tayanch hisoblanadi. Chunki mahalla – bu ijtimoiy hayot beruvchi vatan timsoli, vatan ichra vatandir. Agar oila, maktab bola uchun tarbiya o'chog'i bo'lsa, mahalla esa bola uchun bir umrga tarbiya o'chog'idir. Hatto tarbiyachi bo'lgan ota-onaning, o'qituvchining o'zi ham mahallada tarbiyalanadi, undan doimiy ravishda ma'naviy ozuqa oladi.

Shuningdek, yoshlar ongiga oilada har bir shaxs o'ziga xos dunyoqarashga, xarakterga ega bo'lishi, oilaviy o'zaro munosabatlar jarayonida ana shu kabi insoniy xususiyatlarni xisobga olish lozimligini singdirish muhimdir. Yangi turmush qurgan yoshlarda individuallikning namoyon bo'lishi oqibatida bir biriga bo'lgan munosabat ba'zan o'zgarib qolishi, o'zaro tushunish istagining yo'qligi ko'pincha oilada ijtimoiy-psixologik muhitning yomonlashuviga olib kelayotganligi ma'lum bo'lmoqda.

Xulosa. Demak, oliy o'quv yurti pedagoglari o'z faoliyatlarida o'zlari ta'lim berayotgan fanidan qat'iy nazar yoshlarni oilaviy turmushga tayyorlashga qaratilgan mavzularda suhbat-munozaralar tashkil etishi, oilaviy turmushga tayyorlashga yo'naltirilgan tadbirlarni yoshlar talabalikka qabul qilinganidan boshlab ularning jins va individual-psixologik, ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish maqsadga muvofiq.

Shunday qilib yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash jamiyatda sog'lom ijtimoiy muhitni shakllanishida muhim omillardan biri bo'lib, avvalo millat va davlat ravnaqini ta'minlashning asosiy mezonlaridan biri ekanligini xisobga olish lozim. Farzandlarining talab va ehtiyojlarini oqilona qondirish ularni bir-birlariga yaqinlashtiradi, obro'lariga obro' qo'shadi. Oilada totuvlikning mavjudligi barcha muvaffaqiyatlarning garovidir.

Oila qurishda va oilaviy turmushning kechishida nikoh motivlari alohida rol o'ynaydi. Shuning uchun yoshlarda nikoh motivlarining shakllanishi va unga munosabtni to'g'ri yo'naltirish bo'yicha psixologik ishlarni olib borilish albatta oila mustahkamligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

3. Каримова В. ва бошқалар. Фарзанд – азиз, она – мўтабар. – Т.: Ўзбекистон, 2001 – Б. 204.
4. Shayx Muhammadsodiq Muhammad Yusuf. "Zikr ahlidan so'rang" 4-qism Б. 188
5. O'zbekiston respublikasi oila kodeksi– Т.: "Адолат", 1998. 15-moddasi. Б.302.
6. Гаффоров Я. Оилада ҳуқуқий тарбия. – Т.: "Ўзбекистон", 1991. – Б.40.
7. G'oziyev E.G., Uzoqov H., Tojiyev A.A. Oila etikasi va psixologiyasi. – Т.: "O'qituvchi", 2009.
8. www.ziyouz.com kutubxonasi. Abu Homid G'azzoliy "Ey, farzand" Б. 40
9. www.lex.uz Имом Ғаззолий "Уйланиш одоби", 3-б
10. Shodieva N., Raxmanova N. Ayollarning oila mustahkamligida tutgan o'rni // "Science Shine" International scientific journal 8 (1)
11. Normamatovna S.N., Aminzhanovna R.N. Opinions of eastern thinkers on family and marriage relations // Journal of science, Research and teaching 2 (7), 159-161
12. Shodieva N. Theoretical and practical foundations of forming a healthy mindset in pupils based on the cooperation of the family and the educational institution // Science and innovation 2 (B3), 564-566

УДК:091

Muborak SHODMONQULOVA,
Guliston davlat universiteti dotsenti
O'zMU professori B.To'ychiyev taqrizi asosida

O'ZBEKISTONDA O'RTA SINFINI SHAKLLANTIRISH LIBERALIZM G'OYALARINING O'RNI

Аннотация

Maqolada O'zbekistonda o'rta sinfini shakllantirishda liberalizm g'oyalari asoslangan. Mamlakatda davlatning mulkdorlar qatlamini rivojlantirish siyosati, hamda fuqarolik jamiyati qurish masalalari keltirilgan va ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilingan. Demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberalashtirishni yanada chuqurlashtirish mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning samarasini ta'minlashda asosiy omil sifatida ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Xususiy mulk, liberalizm, fuqarolik jamiyati, "o'rta sinf", "mulkdorlar sinfi", "o'rta qatlam", kichik biznes, tadbirkorlik, bozor islohotlari va iqtisodiyotni liberalashtirish.

РОЛЬ ИДЕЙ ЛИБЕРАЛИЗМА В ФОРМИРОВАНИИ СРЕДНЕГО КЛАССА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье основное внимание уделяется идеям либерализма в формировании среднего класса в Узбекистане. Представлена и проанализирована с научной и практической точки зрения политика государства по развитию слоя собственников, а также вопросы построения гражданского общества в стране. Экономика показана как главный фактор обеспечения эффективности экономических реформ, проводимых в нашей стране.

Ключевые слова: Частная собственность, либерализм, гражданское общество, «средний класс», «класс собственников», «средний класс», малый бизнес, предпринимательство, рыночные реформы и либерализация экономики.

THE ROLE OF LIBERALISM IDEAS IN THE FORMATION OF THE MIDDLE CLASS IN UZBEKISTAN

Annotation

The article focuses on the ideas of liberalism in the formation of the middle class in Uzbekistan. The policy of the state's development of the owners' stratum, as well as the issues of building a civil society in the country are presented and analyzed from a scientific and practical point of view. Further deepening of the democratic market reforms and the liberalization of the economy is shown as the main factor in ensuring the effectiveness of the economic reforms carried out in our country.

Key words: Private property, liberalism, civil society, "middle class", "owning class", "middle class", small business, entrepreneurship, market reforms and economic liberalization.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli farmonida belgilab berilganidek, aholi va tadbirkorlarni o'ylantirayotgan dolzarb masalalarni har tomonlama o'rganish, amaldagi qonunchilik, huquqni qo'llash amaliyoti va ilg'or xorijiy tajribani tahlil qilish, shuningdek keng jamoatchilik muhokamasi natijasida ishlab chiqilgan hamda quyidagilarni nazarda tutadigan 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi tasdiqlandi. Unda xususiy mulk huquqini himoya qilish va uni ustuvor mavqei yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish, xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivojiga to'liq erkinlik berish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish va «Agar xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va kuchli bo'ladi» degan prinsipni amalga oshirish belgilab berildi [1].

Insoniyatning keyingi asrlardagi taraqqiyoti zamirida to'plangan ilmiy nazariy talqinlar asosida fuqarolik jamiyati deganda, birinchi navbatda, davlatdan xoli bo'lgan mulkiy, bozor tartiblari, oilaviy, axloqiy-ma'naviy munosabatlar sohasi tushuniladigan bo'ldi. Shu ma'noda, ma'rifiy, xususiy, g'ayrirasmiy, nosiyosiy hayot sohasi majmui tarzida talqin etiladigan fuqarolik jamiyati tovar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning davlat nazorat qilmaydigan manfaatlarini amalga oshirish olami sifatida ta'riflanadi. Masalan, Gegelning ta'biriga ko'ra, fuqarolik jamiyati – bu eng avvalo, xususiy mulkka asoslangan manfaat (ehtiyoj) lar tizimi, shuningdek din, oila, tabaqalar, davlat tuzumi, huquq, axloq, burch, madaniyat, ta'lim, qonunlar va subyekt (inson) larning ulardan kelib chiquvchi o'zaro uzviy yuridik aloqalari majmuidir. Insonlar tabiiy, «nomadaniy» holatdan «fuqarolik jamiyatiga o'tishlari lozim, zero aynan Shu jamiyatda huquqiy munosabatlar asl voqelikka aylanadi» [2]. Gegel bu jamiyatni burjuacha ishlab chiqarish munosabatlari majmui sifatida tushungan, shu bilan birga, uning ikki asosiy prinsipini alohida ajratib ko'rsatgan: birinchidan, shaxslar o'z xususiy manfaatlaridan kelib chiqib harakat qiladilar; ikkinchidan, insonlar Shunday ijtimoiy munosabatlar tizimini vujudga keltiradilarki, bunda har kim boshqa

kimsaga bog'liq bo'ladi, ular o'rtasida o'zaro hamkorlik mavjud bo'ladi.

Fuqarolik jamiyati nazariyasining eng yorqin namoyondalari F.Xayyek va D.Mizeslarning hisoblashicha, har qanday iqtisodiy rejalashtirish siyosiy diktaturaga olib keladi, ijtimoiy rivojlanishning asosiy dilemmasini esa rejalashtirish (tiraniya shakli) va raqobat (erkinlik ramzi) o'rtasidagi munosabatlarda ko'rish kerak. Qaysiki jamoachilik (kollektivizm) totalitar bo'lsa, g'aroyib jamiyat erkin bozor va diktaturaga olib keladigan xaos o'rtasidagi ziddiyatlarga duch kelishi mumkin. Xususiy mulkchilikka asoslangan ijtimoiy tuzilma bo'lmish fuqarolik jamiyati aslida bozor iqtisodiyoti munosabatlari tizimidan iboratdir. Bunday munosabatlarga ishlab chiqarish sohasidagi erkin raqobat va iqtisodiyot sohasiga davlatning ma'muriy aralaShuvini cheklash orqali erishiladi [3].

Mutaxassislar fuqarolik jamiyatidagi o'zini o'zi boshqarishning asosiy mexanizm (murvat)lari borasida fikr yuritganida ham erkin bozor (iqtisodiy mexanizm)ni alohida ta'kidlaydilar. Buning boshqacha shakli sifatida fuqarolik jamiyatining qaror topishi va zohir bo'lishining umumiy g'oya va prinsiplari borasida iqtisodiy erkinlik, turli mulk shakllari va bozor munosabatlarining mavjudligini ta'kidlash joiz[4].

Ma'lumki, fuqarolik jamiyati – erkin insonlarning hamjamiyatidir. Bu iqtisodiy jihatdan Shuni anglatadiki, bunda individ mulkdor sifatida maydonga chiqadi. U insonning bemaol yashashi va faoliyat ko'rsatishi uchun zarur mablag'larga ega bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 23 iyundagi 107-sonli qarorida ta'kidlanganidek, «faqat erkin, mustaqil, yetarlicha moliyaviy mablag'larga hamda mustaqil moliyalashtirish manbalariga ega bo'lgan fuqarolik institutlarigina o'z zimmlaridagi vazifalarini samarali bajara olishi mumkin» [5]. Xususiy mulk – bu jamiyatning o'zagini, tub negizini tashkil etadi. Shaxs mulk shakli va faoliyat (mehnat) turini tanlashda erkindir. Shuningdek, inson (fuqaro) barcha siyosiy huquqlar (Shu jumladan saylov huquqi) sohibi hisoblanadi. U siyosiy partiyalar va birlashmalarga erkin uyushish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyatiga o'tishni maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, mamlakatda davlatning mulkdorlar qatlamini rivojlantirish siyosati mamlakatda fuqarolik jamiyati qurish masalasi

bilan uzviy ravishda bog'liqdir. Zero, mulkdorlar sinfi fuqarolik jamiyatining iqtisodiy asosidir. Albatta, jamiyatda mulkdorlar qatlamining hisssasi ko'payib borgan sari farovonlik va demokratik o'zgarishlar uchun keng imkoniyatlar yaratiladi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki davridan boshlab o'rta sinfni shakllantirish va rivojlantirishga ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralib, bu sohada o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotining turli jabhalarini rivojlantirish bilan uzviy bog'liq holdagi maqsadlardan biri sifatida yondashildi. Shu bilan birga, jamiyat ijtimoiy tuzilmasida o'rta sinfni rivojlantirishga ustuvorlik berish masalasi bir vaqtning o'zida demokratik o'zgarishlar hamda mamlakat rivojlanish darajasini rivojlangan mamlakatlar miqyosiga olib chiqish vazifalari bilan uyg'unlikda ekanligiga muhim e'tibor berildi. Shuningdek, mamlakatda "o'rta sinf", "mulkdorlar sinfi" va "o'rta qatlam" tushunchalari bir hil mazmun-mohiyat kasb eta boshladi.

Mamlakatimizda 2011 yilning "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili" deb e'lon qilinishi davlatning mulkdorlar sinfini shakllantirishga nisbatan yuksak e'tibor berayotganligini anglatadi. U bu boradagi quyidagi fikrini keltirish mumkin: "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasining mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashning ishonchli tayanchi bo'lgan mulkdorlar sinfini, ya'ni o'rta sinfni shakllantirishdagi ulkan ahamiyatini hech narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi. Shu munosabat bilan tadbirkorlik faoliyati muhitining qanday hoatda ekani, buning uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish va bu faoliyatning amaldagi rivojlanish sur'atlari barcha darajadagi hokimlar faoliyatini baholashning asosiy mezoniga aylanishi dardkor" [6].

So'nggi yillarda demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish maqsadida taklif etilayotgan qonunchilikni takomillashtirish va yangi qonunlarni qabul qilish natijasida quyidagi demokratik qadriyatlarga xos bo'lgan o'zgarishlar amalga oshirildi:

- mulkdorlar sinfining shakllanish jarayoni o'z nihoyasiga yetkazildi, uning jamiyatdagi o'rni yanada yuksaldi;
- mulkdorlar sinfini ishlab chiqarish va yaratuvchilik faoliyati erkinlashadi, mulkdorlar xo'jaliklari erkin va mustaqil subyektlar sifatida faoliyat yuritish boshladi;
- mulkdorlar sinfi davlat iqtisodiy salohiyatini oshirish, xalq farovonligini yuksaltirishning asosiy omiliga aylandi;
- mulkdorlar sinfi bir tomondan, nodavlat sektorga taaalluqli bo'lganligi, ikkinchi tomondan, fuqarolik jamiyatining iqtisodiy bazasi bo'lib hisoblanadi. Yurtimizda tadbirkor va ishbilarmonlarning mustahkamlanishi fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga kuchli ta'sir eta boshladi;

– jamiyatda turli ijtimoiy qatlamlar bilan bir qatorda mulkdorlar sinfini rivojlanishi va mustahkamlanishi natijasida jamiyatdagi sinfiy ziddiyatlarga barham beriladi, jamiyatdagi turli ijtimoiy qatlamlar o'zaro konstruktiv muloqotlarga kirishadigan yangi muhit yaratiladi, jamiyat barqarorligini doimiy tarzda muttasil ta'minlab turishga qobil bo'lgan yangi ijtimoiy tizimlar – fuqarolik jamiyatining institutlari shakllandi.

Demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning samarasini ta'minlashda asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Yurtimizda tadbirkor va ishbilarmonlarning erkin-erkin faoliyat yuritishlari uchun yaratib berilayotgan qonuniy imkoniyat va imtiyozlar, qulay investitsiyaviy muhit tufayli jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish va barcha sohalarida iqtisodiy o'sish sur'atlari ta'minlanmoqda. "Bizning yana bir muhim vazifamiz – kichik biznes va tadbirkorlik sohasini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, mamlakatimiz iqtisodiy qudratini, yurtimizda tinchlik va barqarorlik, ijtimoiy totuvlikni mustahkamlashdan, bu soha ulushini yanada oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berishdan iborat. Nega deganda, tadbirkor nafaqat o'zini va oilasini, balki xalqni ham, davlatni ham boqadi. Men takror bo'lsa ham, aytishdan hech qachon charchamayman, ya'ni, xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va qudratli bo'ladi.

Shuning uchun bundan keyin tadbirkorlikni rivojlantirishga to'sqinlik qilish – davlat siyosatiga, Prezident siyosatiga to'sqinlik qilish, deb baholanadi. Prinsipial jihatdan g'oyat muhim bo'lgan bu pozitsiyamizni yana bir bor alohida ta'kidlab o'tishni muhim va zarur deb hisoblayman" [7].

Bugungi kunda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda xo'jalik yurituvchi subyektlarning vijdonan raqobatchilik qilishlari, mol-mulk o'ttirishlari uchun har tomonlama keng sharoitlar yaratib berilmoqda. Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini hilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilar huquqlari ustunligini hisobga olib,

iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-barobar muhofaza etilishini kafolatlaydi. Bu 2012 yil 5 mayda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining O'RQ-328-som "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi yangi tahrirdagi qonuni bilan mustahkamlangan [8].

Ma'lumki, liberalizm xususiy mulkka egalik qilish va uni ko'paytirishga qaratilgan barcha faoliyat turlarining erkinligini o'z himoyasi va homiyli ostiga oladi. Liberalizm mol-mulkka egalik qilishga olib keluvchi xususiy tashabbuskorlik va xususiy tadbirkorlikni cheklaydigan xatti-harakatlarni bartaraf qilishga intiladi va unga erishish chora-tadbirlarini ko'radi. Biroq, shuni ham ta'kidlash joizki, liberalizm nafaqat daromadli korxonalarni o'z himoyasiga oladi, balki u har qanday tashabbusni, ijtimoiy korxonalarining barcha turlarini qo'llab-quvvatlaydi, chunki ularda u inson shaxsining ifodasi va boy-badavlat bo'lishi omilini, inson salohiyati va qobiliyatlarining rivojini ko'radi. "Konstitutsiyamizda muhrlan qo'yilgan «Har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli» hamda «Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasida» degan normalarni amalda ro'yobga chiqarish maqsadida yangi institut – O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil instituti ta'sis etildi" [9].

Demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning samarasini ta'minlashda asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Yurtimizda tadbirkor va ishbilarmonlarning erkin-erkin faoliyat yuritishlari uchun yaratib berilayotgan qonuniy imkoniyat va imtiyozlar, qulay investitsiyaviy muhit tufayli jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish va barcha sohalarida iqtisodiy o'sish sur'atlari ta'minlanmoqda.

Mamlakatimizda demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirish, xususan, o'rta sinf – mulkdorlar sinfini shakllantirish borasidagi amalga oshirilgan ishlar:

- xususiy mulkchilik yetakchi o'rin tutgan ko'p qirrali iqtisodiyotni shakllantirish, ya'ni, davlatda yirik mulkdorlar qatlamining mavjudligi jamiyatda barqarorlik va farovonlikni ta'minlashga xizmat qiladi;
- tadbirkorlar erkinliklarini ta'minlash uchun iqtisodiy, tashkiliy, xuquqiy sharoit va kafolatlar yaratilishi, mazkur qatlam faoliyatining har tomonlama rag'batlantirilishi, xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy mustaqil bo'lishi, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishdagi mavjud to'siqlarning bartaraf etilishi;
- xususiy lashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish, ko'p qirrali bozor iqtisodiyotini rivojlantirish orqali haqiqiy mulkdorlar qatlamining shakllantirilishi. Chunki, mulkdorlar qatlami jamiyat hayotini va davlat tizimini demokratik asoslarda yangilash va yangi iqtisodiy tizimni taraqqiy ettirishda harakatlantiruvchi kuch vazifasini bajaradi.

– yangi ish o'rinlarini yaratish, ishsizlikka qarshi kurashish. Bu masalani yechishning asosiy yo'nalishlari sifatida aholining o'zini o'zi ish bilan ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish, ijtimoiy ahamiyatga ega sohalarida mehnatga bo'lgan iqtisodiy manfaatdorlikni oshirish, o'zgaruvchan bozor konyunkturasiga moslashtirilgan malaka oshirish va professional kadrlar tayyorlash tizimini yaratish, shuningdek qo'shimcha ta'lim olish va kasb o'rganish sohasini tubdan yaxshilash;

Fuqarolik jamiyati tom ma'nodagi bozor iqtisodiyotiga, xususiy mulkchilik munosabatlariga tayanishidan kelib chiqib, erkin ishlab chiqaruvchi, erkin iste'molchi va erkin fuqaro o'rtasida teng shartnomaviy aloqalar shakllanishiga sharoit yaratish vazifasi nazarda tutildi. Bunda "xususiy mulkning huquqiy himoyasini mustahkamlashimiz, har qaysi xususiy mulkdor qonuniy yo'l bilan qo'lga kiritgan yoki yaratgan o'z mulkning daxlsizligiga aslo shabha qilmasligini ta'minlaydigan ishonchli kafolatlar tizimini yaratishimiz zarur.

Jahon bankining "Biznes yuritish" reytingida eng yaxshi 50 ta mamlakat qatoriga kirish bo'yicha barcha tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlarni qabul qildik. Hukumat ushbu tadbirlarning amaliy ijrosini samarali tashkil etishi zarur. Yaqinda qabul qilingan yangi Soliq kodeksiga muvofiq, bu yildan boshlab ko'plab yangiliklar amaliyotga jori etilmoqda.

Xususiy mulkchilik zamonaviy liberal dunyoqarashning asosiy qadriyati sifatida qolmoqda. Bugungi kunda hech bir neoliberal yoki ushbu g'oyaviy asosda paydo bo'lgan ko'p sonli siyosiy ishtirok etish nazariyalari (partitsipativ demokratiya), shuningdek «umumiy baxt-saodat davlatlari» doktrinalari (faol ijtimoiy siyosat amalga oshirishni nazarda tutgan. Xususan, nafaqalar ajratish amaliyotini

prinsipial jihatdan kengaytirish, manzilli ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, iste'molchini ayaydigan soliqqa tortish tizimini joroy etish va hokozolar) o'z mohiyatiga kura siyosiy va iqtisodiy liberalizmning maqsadlariga, hattoki uning klassik variantiga ham zid kelmaydi.

Oxir oqibat neoliberallar bozorni manipulyatsiya qilish bilan emas, balki uni cheklangan holda tartibga solish zarurati bilan kelishdilar. Erkinlikni «salbiy» tushunishdan «ijobiy» tushunishga o'tish mazkur qadriyatning ahamiyatini faqatgina kuchaytiradi. Erkinlik salbiy tomonlarining namoyon bo'lishi hayotda o'ta og'ir oqibatlariga olib keluvchi siyosiy munosabatlar sohasida, ayniqsa, ana shu erkinlikni boshqalarga berishni xohlamayotganlar tomonidan sodir etiladigan sa'y-harakatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Huquqiy jihatdan rasmiylashmagan, mazkur kategoriya barcha subyektlari manfaatlarini hisobga olmagan Shunchaki «erkinlik» jamiyatda tartibni ta'minlay olmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev «Bizning yana bir muhim vazifamiz – kichik biznes va tadbirkorlik sohasini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, mamlakatimiz iqtisodiy qudratini, yurtimizda tinchlik va barqarorlik, ijtimoiy totuvlikni mustahkamlashdan, bu soha ulushini yanada oshirish uchun qulay

shart-sharoitlar yaratib berishdan iborat. Nega deganda, tadbirkor nafaqat o'zini va oilasini, balki xalqni ham, davlatni ham boqadi. Men takror bo'lsa ham, aytishdan hech qachon charchamayman, ya'ni, xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va qudratli bo'ladi» [10] degan fikrni alohida ta'kidlaydi. Xususiy mulk huquqiga oid qonun hujjatlarini rivojlanishi va uni takomillashtirish muammolarini o'rganish, ilmiy va amaliy tahlil etish muhim ahamiyatga ega. Respublikamizda xususiy mulk huquqining qaror toptirilishi bevosita uning huquqiy asoslarini yaratish va uni takomillashtirish bilan uzviy bog'liq.

Xususiy mulkchilik zamonaviy liberal dunyoqarashning asosiy qadriyati sifatida qolmokda. Bugungi kunda hech bir neoliberal yoki ushbu g'oyaviy asosda paydo bo'lgan ko'p sonli siyosiy ishtirok etish nazariyalari (partitsipativ demokratiya), shuningdek «umumiy baxt-saodat davlatlari» doktrinalari (faol ijtimoiy siyosat amalga oshirishni nazarda tutgan. Xususan, nafaqalar ajratish amaliyotini prinsipial jihatdan kengaytirish, manzilli ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, iste'molchini ayaydigan soliqqa tortish tizimini joroy etish va hokozolar) o'z mohiyatiga kura siyosiy va iqtisodiy liberalizmning maqsadlariga, hattoki uning klassik variantiga ham zid kelmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги фармони «Халқ сўзи», 2017 йил 8 февраль, 28 (6722)-сон
2. Гегель. Работы разных лет. Т.2. – Москва., 1973. – С.50.
3. Одиқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Тошкент., 2002. Б.166.
4. Теория государства и права / Под. ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. – Москва., 2000. – С. 206.
5. Халқ сўзи. 2005 йил, 24 июнь.
6. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади.-Тошкент: Ўзбекистон, 2011, 39–40-б.
7. Мирзиёев Ш.М. «Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз» 1-жилд, -Тошкент, «Ўзбекистон» 2019 йил. -Б. 147-148.
8. Ўзбекистон Республикасининг ЎРҚ-328-сон «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги янги таҳрири <https://lex.uz/>
9. Мирзиёев Ш.М. «Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир» 2-жилд - Тошкент, «Ўзбекистон» 2019 йил 592 бет.
10. Мирзиёев Ш.М. «Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз» 1-жилд, -Тошкент, «Ўзбекистон» 2019.-Б.147.

U(UO*K):364-785.14-058.5:28-79+364-785.14-058.5:323.285

Nodir SHOMIRZAEV,
O'zbekiston Respublikasi Din ishlari bo'yicha qo'mita bosh mutaxassisi
E-mail: nshomirzaev074@mail.ru

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, dotsenti, PhD O.Ernazarov taqrizi asosida

YOT G'OYALAR TA'SIRIGA TUSHGAN SHAXSLARNI REABILITATSIYA QILISH VA IJTIMOYLASHTIRISH MASALALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada din niqobi ostidagi ayrim guruhlarining safiga kirib qolgan shaxslarni jamiyatga qayta moslashtirish (reabilitatsiya qilish)ning ahamiyati va bu borada psixolog, islomshunos, dinshunos mutaxassislar oldiga qo'yiladigan muhim vazifalar haqida bahs yuritiladi. Shuningdek, maqolada mutaxassislarining mazkur toifadagi shaxslarni tarbiyalashda e'tibor berishi kerak bo'lgan masalalar haqida ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Mafkuraviy tahdidlar, buzg'unchi guruhlar, reabilitatsiya, insonparvarlik operatsiyalari, xorijiylik, dinshunos, mintalitet, psixosotsial ko'mak, mutaassiblik, milliy va diniy qadriyatlarga hurmat.

ISSUES OF REHABILITATION AND SOCIALIZATION OF PERSONS INFLUENCED BY DISRUPTIVE IDEAS

Annotation

This article discusses the pressing issues of rehabilitation and reintegration into society of people involved in the ranks of some pseudo-religious groups, as well as important tasks posed to psychologists, Islamic studies and religious scholars. At the same time, some aspects are described that need to be paid attention to when educating people who are influenced by destructive ideas.

Key words: Ideological threats, subversive groups, rehabilitation, humanitarian operations, alienation, globalization, theology, mentality, psychosocial support, bigotry, respect for national and religious values.

ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ И СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЦ, ПОДВЕРГШИХСЯ ДЕСТРУКТИВНЫМ ИДЕЯМ

Аннотация

В данной статье дискутируется об актуальных вопросах реабилитации и реинтеграции в общество лиц, вовлеченных в ряды некоторых псевдорелигиозных групп, а также важных задач поставленные перед психологами, исламоведом и религиоведами. Вместе с тем, описывается некоторые аспекты, на которые необходимо обращать внимание при воспитании людей, попавших под влияние деструктивных идей.

Ключевые слова: Идеологические угрозы, диверсионные группы, реабилитация, гуманитарные операции, отчуждение, теология, менталитет, психосоциальная поддержка, фанатизм, уважение к национальным и религиозным ценностям.

Kirish. Hozirda dunyo hamjamiyatini katta tashvishga solayotgan muammolardan biri bu turli destruktiv oqimlarga qo'shilib, so'ngra bu yo'ldan qaytayotgan insonlarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish borasida kuchli mexanizm ishlab chiqish bo'lib qolmoqda. Sababi, bugungi kunga kelib dunyoning qizg'in urush ketayotgan o'choqlarida ayrim ekstremistik va terroristik oqimlarning faoliyatiga chek qo'yildi. Shunga qaramasdan bu hududlarda qo'poruvchilik harakatlari davom etmoqda. Mazkur teraktarga sabab sifatida mutaxassislar destruktiv oqimlardan qolgan va turli hududlarga tarqalib ketganlar, ya'ni o'z yo'lini topa olmayotgan jangarilar hamda ularning oila-a'zolari ekanini ta'kidlamog'dalar. Shuning uchun ham mazkur holatlarni bartaraf etishda reabilitatsion dasturlarning ahamiyati va amaliyoti dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Reabilitatsion dasturlar orqali shaxs radikal qarashdan ongli ravishda voz kechishi bilan birgalikda xulq-atvori, dunyoqarashi, ruhiy salomatligi va kasbiy ko'nikmalarini tartibga keltirib olishi bilan ijtimoiylashtirish jarayonini o'taydi. Ushbu masalaga jiddiy e'tibor qaratgan dunyoning ayrim davlatlari Yaqin Sharq mintaqasidagi turli terrorchi guruhlar g'oyalari aldanagan va bu ishidan pushaymon bo'lsada, yurtiga qaytolmayotgan shaxslarni vatanlariga qaytarish amaliyotini boshladi. Bu borada Markaziy Osiyo davlatlari ancha faollik ko'rsatayotganini qayd etish o'rinli. Xususan, Qozog'iston "Jusan" (Achchiq Shuvoq), "Jusan-2", "Jusan-3", "Jusan-4" va "Jusan-5" insonparvarlik operatsiyalari natijasida 595 nafar, O'zbekiston "Mehr", "Mehr-2", "Mehr-3", "Mehr-4" va "Mehr-5" insonparvarlik operatsiyalari natijasida 531 nafar [1], Qirg'iziston "Meerim" (Mehr-shafqat) missiyasi doirasida 79 nafar, Tojikiston 84 nafar fuqarolarni o'z ona yurtiga qaytardi [2].

Vataniga qaytarilgan shaxslarning katta qismini ayollar, yoshlar va bolalar tashkil qiladi. Endilikda davlatlarning oldida turgan asosiy vazifalardan biri olib kelingan mingga yaqin fuqarolarni reabilitatsiya qilish va ijtimoiy hayotga qayta moslashtirish bo'lib qolmoqda. Bu jarayon mazkur sohani yaxshi tushunuvchi psixolog, islomshunos, dinshunoslarga alohida mas'uliyat yuklagan holda reabilitatsiyaning hayotiy va sodda usullarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Adashgan fuqarolarni diniy reabilitatsiya va integratsiya qilish, shuningdek, radikallaShuga

qarshi deradikalizatsiya dasturlarini ishlab chiqqan hamda bu borada tadqiqotlar olib borayotgan bir qator xalqaro institut va markazlarning olib borgan tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Masalan, "Siyosiy zo'ravonlik va terrorizmni tadqiq etish xalqaro markazi" (Singapur)ning "Реабилитация террориста: опыт США в Ираке", Volongong universiteti (Avstraliya) "Rehabilitation of Islamist terrorists: lessons from criminology", BMTning "Jinoyatlar va adolatni o'rganish bo'yicha mintaqalararo instituti"ning "Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes for Violent Extremist Offenders: A Realist Approach", "RadikallaShuv va siyosiy zo'ravonlikni o'rganish xalqaro markazi" (Buyuk Britaniya, London)ning "Тюрьма и терроризм: радикализация и дерадикализация в 15 странах", "Xalqaro inqirozlar guruhi" (AQSh, Nyu-York)ning "Дерадикализация и малазийские тюрьмы", AQShning "Search for Common Ground" (AQSh, Vashington) tadqiqot markazining "Information flows and Radicalization leading to violent extremism in Central Asia" kabi tadqiqotlari so'ngi o'n yillikda mazkur yo'nalishda olib borilgan izlanishlar natijalari aks etirilgan. Ushbu maqolani yozishda tarixiy metodlar hisoblangan tarixiylik, haqqoniylik, aniqlik, manbalarga asoslanish, tizimlilik, qiyosiy tahlil kabi tamoyillarga tayanildi.

Natijalar va muhokama. Reabilitatsiya lotincha "rehabilitatio" (qayta tiklash) so'zidan olingan bo'lib, "re" – yana, qayta, ortga "habilitatio" – yaroqlilik, tiklash, qobiliyat ma'nolarini bildiradi. Umumiy ma'noda qayta tiklash, qayta sog'ayish deyish o'rinlidir [3].

Hozirda kunda aynan reabilitatsiya tushunchasidan bir qator (psixologiya, pedagogika, iqtisod, siyosat, musiqa, sog'liqni saqlash, tabiat, jismoniy tarbiya va boshqa shu kabi) sohalarida foydalanadi. Ular orasida yuridik (huquqiy reabilitatsiya), tibbiyot (tibbiy reabilitatsiya), sotsial (ijtimoiy reabilitatsiya) kabi fan va soha vakillari orasida keng istefoda etiladi. Radikal shaxslarni qayta tarbiyalash katta jarayon va tizimli bosqichlarni o'z ichiga qamrab olgan bo's yuqorida sanab o'tilgan uch soha vakillarining ham hizmatlarini kuzatish mumkin.

1. Huquqiy reabilitatsiya. Dastlab reabilitatsiya atamasi yuridik soha vakillari tomonidan qo'llanilgan. Tarixiy jihatdan mazkur tushuncha o'rta asrlarda mahkumlarni "avvalgi huquqlari tikash" va

“afv etish” siyosati sifatida ishlatib kelingan. Bu soʻzni birinchi marta fransuz legisti (huquqshunosi) Bleymanus ishlatgan. Unda avf etilib, ozodlikka chiqarilgan mahbuslarning avvalgi huquqlarini qaytadan tiklab berish maʼnosida qoʻllanilgan [4].

2. Tibbiy reabilitatsiya. Reabilitatsiya atamasi tibbiyot sohasida ham keng qoʻllanilib, bemorlar va mehnat qobiliyatini yoʻqotgan insonlarni toʻla-toʻkis yoki qisman tiklashga qaratilgan tibbiy, pedagogik va ijtimoiy chora-tadbirlar majmui xisoblanadi [5].

3. Ijtimoiy reabilitatsiya - bu fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini himoya qilishga qaratilgan davlat, jamoat va nodavlat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar majmuyi. Ijtimoiy reabilitatsiya jarayoni shaxs va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro taʼsir jarayoni boʻlib, u bir tomondan ijtimoiy tajribani shaxsga oʻtkazish va uni ijtimoiy munosabatlar tizimiga kiritish yoʻli boʻlsa, boshqa tomondan shaxsiy oʻzgarishlar jarayonini oʻz ichiga oladi [6].

Amerikalik dinshunos olim Djessi Martin ijtimoiy reabilitatsiya tushunchasini “Shaxsning qandaydir jinoyatga yoki qonun buzulishiga sabab boʻlgan xulq-atvori, dunyoqarashi, ruhiy salomatligi va kasbiy koʻnikmalarni rejalashtirilgan tartibda ijtimoiylashtirish yaʼni jamiyatda yana qaytadan oʻz oʻrnini topishga yordam berish” deb taʼriflaydi [7].

Ekstremistik va terrorchilik faoliyatiga aloqador shaxslar hamda ularning oila aʼzolarini reabilitatsiya qilishda ijtimoiy reabilitatsiyaning oʻrni beqiyos boʻlib, bu tushuncha jamiyat orasida oʻz oʻrnini yoʻqotgan kishi mavqeyining qayta tiklanishi, faol va jamiyat uchun foydali insonga aylanishiga yordam berish sifatida qoʻllaniladi.

Reabilitatsion dasturlar tahliliga nazar tashlaydigan boʻlsak, mazkur masalada ish olib borayotgan markazlar qayta moslashtirish jarayonida uchta komponentga jiddiy eʼtibor berayotgani kuzatiladi. Bular “psixologik reabilitatsiya”, “diniy reabilitatsiya” va “ijtimoiy reabilitatsiya” dasturlaridir.

1. Psixologik reabilitatsiya dasturida, reabilitatsiya qilinayotgan radikal shaxslar bilan psixologlar muntazam ravishda uchrashib, ularga psixologik maslahat beradi va qamoqdagi ruhiy holatini oʻrganadi. Bunda ularning stressni yengish qobiliyati, nafrat va zoʻravonlikka moyilligi, radikal gʻoyalar taʼsirga beriluvchanlik darajasi (maxsus test va dasturlar yordamida) aniqlanadi. Psixologlar, shuningdek, mahbuslarning reabilitatsiya qilinishining muvaffaqiyat darajasi va kognitiv (shaxsning tashqi maʼlumotni aqliy idrok etish va qayta ishlash qobiliyati) jihatlari ham oʻrganadilar [8].

Bundan tashqari mahbuslar reabilitatsiya dasturlarida toʻliq ishtirok etishiga xalaqit beradigan jismoniy va psixologik muammolar oldindan aniqlab olinadi va ularning holatiga qarab tasniflanadi. Bunda psixologik test, davolash muolajalari hamda malakali psixologlar ishtirok etadigan deradikizatsiya dasturi muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Ijtimoiy reabilitatsiya dasturi. Qamoqqa olinganlarning ozodlikka chiqqandan keyin jamiyatga muammosiz qayta integratsiyalashuvini taʼminlash uchun ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash koʻrinishidagi yordamlarni oʻz ichiga oladi. Bu borada oilaning ham oʻrni beqiyos. Hibsga olinganlarning oilasini saqlab qolishi uchun ularga tibbiy, ijtimoiy va moddiy jihatdan yordam koʻrsatiladi [9].

Shuningdek, ularning ilmiy va kasbiy koʻnikmalarini oshirishga koʻmaklashish va ozodlikka chiqqandan keyin ishga joylashish muammolari ham ijtimoiy reabilitatsiya dasturi tarkibidagi masalalardan hisoblanadi.

3. Diniy reabilitatsiya dasturi. Bunda diniy mavzulardagi muloqot, bahs-munozara va suhbat nazarda tutiladi. Koʻplab terrorchilar zoʻravonlik harakatlarini oqlash uchun notoʻgʻri talqindagi diniy tushunchalarga tayanadi. Bundan tashqari, statistik maʼlumotlar Shuni koʻrsatadiki, aksariyat terrorchilar diniy bilimga mutlaqo ega boʻlmaydi yoki bilim darajasi juda sayoz boʻladi. Shuning uchun, terrorchilar ongiga singib qolgan turli talqinlardagi nazariy va mafkuraviy asoslarini obroʻsizlantirish uchun diniy reabilitatsiya qilinishi zarurdir.

Tahlillar Shuni koʻrsatadiki, bugungi kunda diniy reabilitatsiya qilish jarayoni jahon hamjamiyati tarafidan keng koʻlamda oʻrganilmoqda va uning amaliyoti quyidagi toifa vakillariga nisbatan qoʻllanib kelinmoqda:

- jinoyati uchun jazo olayotgan mahbuslar;
- jazo muddati tugab ozodlikka chiqqan shaxslar;
- radikal oqimlar taʼsiriga berilgan toifalar;
- dunyodagi urush hududlaridan insonparvarlik operatsiyalari doirasida olib kelingan shaxslar [10-11].

Oʻzbekistonda ham radikal shaxslarni reabilitatsiya qilishda “psixologik reabilitatsiya”, “diniy reabilitatsiya” va “ijtimoiy reabilitatsiya” dasturlaridan foydalanishni kuzatish mumkin.

Mazkur dasturlar diniy-maʼnaviy muhitni sogʻlomlashtirish tadbirlari doirasida maxsus reja asosida Din ishlari boʻyicha qoʻmita, Oʻzbekiston xalqaro islom akademiyasi, Oʻzbekiston musulmonlari idorasi mutaxassislari tomonidan huquq tartibot idoralari va boshqa mutasaddi tashkilotlar hamkorligida amalga oshiriladi.

Reabilitatsiya dasturi davomida qamoqqa olinganlarning ozodlikka chiqqandan keyin jamiyatga muammosiz qayta integratsiyalashuvini taʼminlash uchun ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash koʻrinishidagi yordamlar amalga oshiriladi. Bunda Oʻzbekiston Respublikasi Kambagʻallikni qisqartirish va bandlik vazirligi huzuridagi Jamoat ishlari jamgʻarmasi tomonidan ajratiladigan mablagʻlar hisobiga ozodlikka chiqqan ijtimoiy koʻmakka muhtoj shaxslar va ularning oila aʼzolariga moddiy va maʼnaviy yordam koʻrsatiladi. Xususan, tibbiy, moddiy, bandligini taʼminlash, uy-joy masalasida va boshqa ijtimoiy muammolarini hal etishda koʻmaklashiladi. Shuningdek, ularning farzandlarini taʼlim muassasalariga joylash, boʻsh vaqtlarini samarali oʻtkazish uchun turli sport va fan toʻgaraklariga jalb qilish tadbirlari amalga oshiriladi.

Diniy reabilitatsiya dasturi doirasida diniy soha mutaxassislari va imom-xatiblar tomonidan psixolog va sotsiologlar ishtirokida 1) radikalarning ongiga singdirilgan buzgʻunchi mafkuraning salbiy ekani va buning natijasidan uning oʻzi, oilasi, jamiyat va davlat zarar koʻrishi tushuntiriladi; 2) obroʻsizlantirilgan salbiy mafkura oʻrni toʻgʻrisi bilan toʻldiriladi; 3) imom-xatib va dinshunos olimlar tomonidan islomning muqaddas tushuncha va shiorlari toʻgʻri singdiriladi, islom bunyodkorlik dini ekani, hijrat, jihad va boshqa shu kabi tushunchalar ekstremistlar tarafidan oʻzlarining manfaatlarini yoʻlida talqin qilingani tushuntiriladi [10-11].

Koʻplab radikalalar zoʻravonlik harakatlarini oqlash uchun notoʻgʻri talqindagi diniy tushunchalarga tayanib ish tutadi. Mazkur jarayon radikal qarashda boʻlgan shaxsning eʼtiqodga singdirilgan ekstremistik qarash va gʻoyalar, toʻgʻrisi bilan almashtiriladi va mahkumlarga ijtimoiy muhitga moslashishga yordam beriladi. Ushbu holatda diniy maslahatchilarning oʻrni beqiyos boʻlib, ular radikal targʻibotchilar tomonidan tarqatilyotgan diniy-mafkuraviy qarashlar, aslida islomga zid ekani dalillar bilan asoslantirib beradi. Shuningdek, koʻp millat va din vakillari istiqomat qiladigan jamiyatda yashashning toʻgʻri ekani diniy asosda tushuntiriladi.

Mazkur jarayonda yakka tartibda aqidaviy, fiqhiy va boshqa diniy mavzularda muloqot, bahs-munozara, suhbat va maslahatlar olib borilganidan soʻng reabilitatsiya jarayoni baholanadi. Unda psixolog hamda psixiatrlarning tavsiya va koʻrsatmalari ham inobatga olinadi.

Shuni aytish kerakki, samarali baholash va tasniflash tizimlari doimiy monitoring hamda olingan maʼlumotlarni tahlil qilish va oldingi holatlar bilan solishtirish tizimi orqali amalga oshirilishi reabilitatsiya samaradorligini koʻrsatib beradi.

Maʼlumki, Oʻzbekistonda adashga va radikalashgan shaxslarni reabilitatsiya qilish doirasida samarali ilohotlarni amalga oshirib kelmoqda. Jumladan, 2017 yildan buyon mamlakat diniy ekstremistik harakatlarga aloqador shaxslarni reabilitatsiya qilishda afv etish aktlaridan foydalanildi. Bu chora oʻzini-oʻzi tuzatish yoʻliga qatʼiy kirishgan va chin dildan tavba qilgan qamoqda jazo oʻtayotgan 4 mingdan ortiq kishiga nisbatan qoʻllanildi.

Shuningdek, 2018 yilning sentyabr oyida terrorchi, ekstremist yoki boshqa taʼqiqlangan tashkilot va guruhlariga adashib kirib qolgan Oʻzbekiston fuqarolarini jinoyi javobgarlikdan ozod etilishi, ularning jamiyatga reintegratsiya qilish imkoniyatini taʼminlash tartibi tasdiqlandi.

Shu nuqtayi nazardan, Oʻzbekistonda mazkur sohada misli koʻrilmagan chora-tadbirlar “Mehr” insonparvarlik harakatlari amalga oshirildi. Natijada koʻplab ayollar va bolalar yaqin Sharq va Afgʻonistondagi qurolli toʻqnaShuvlar oʻchoqlaridan qaytarildi.

2021 yil iyul oyida Jenevada boʻlib oʻtgan BMT Inson huquqlari boʻyicha kengashining 47-sessiyasida xalqaro yigʻilish ishtirokchilari Oʻzbekistonning Suriya va Iroqdagi lagerlarda boʻlgan fuqarolari vatanga qaytarish boʻyicha amalga oshirgan operatsiyasi koʻplab davlatlar uchun namuna boʻlishi mumkinligini taʼkidlandi.

UNICEFning Oʻzbekistondagi vakili oʻrinbosari janob I.Jefrining soʻzlariga koʻra, Oʻzbekiston nafaqat oʻz fuqarolarini mojaro zonalaridan qaytarish, balki ayollar va bolalarning jinsi va yoshiga mos reintegratsiyasini taʼminlash boʻyicha ham jahon miqyosida yetakchilik qildi. Bundan tashqari, BMT Inson huquqlari tizimidagi terrorizmga qarshi kurashda inson huquqlarini ragʻbatlantirish va himoya qilish boʻyicha maxsus maʼruzachi A.Fionnuala xonimning taʼkidlashicha, Oʻzbekiston modeli oila birligi va jamiyatni qoʻllab-quvvatlashga asoslangan boʻlib, u bolaning manfaatlarini koʻzlaydi, ayollarning mazmunli reabilitatsiya siyosiy,

huquqiy va ijtimoiy harakatlar markazida bo'lib, bu bizga reintegratsiya bo'yicha ilg'or tajriba namunasini taqdim etadi [11].

Xulosa. Xulosa o'rinda aytish mumkinki, rehabilitatsiya keng qamrovli jarayon bo'lib, ideal natijada rehabilitatsiya qilingan shaxs radikal va ekstremistik qarashlardan mutlaqo vos kechgan holda, demokratik jamiyatda o'z taqdirini o'zi belgilab, mustaqil hayot kechira olishiga olib keladi.

O'rganishlar hali bu sohada ko'plab izlanishlar va tahlillar olib borilishi lozimligini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, diniy omil ta'sirida adashgan oqimlar safiga qo'shilib qolgan shaxslarni to'g'ri yo'lga qaytarish, "mutaassiblik va noto'g'ri targ'ibotning oldini olish, to'g'rilash va rehabilitatsiya qilish uchun mazkur jarayonlarni tahlil qilib, to'g'ri tashxis qo'yish talab etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Президентининг Матбуот котиби: “Мехр-5” операцияси давлатимиз раҳбарининг қатъияти туфайли муваффақиятли амалга оширилди. (2021 йил 3 май). <https://dunyo.info>
2. В Бишкек из Ирака привезли 79 детей граждан Кыргызстана. (2021 йил 27 октябрь). <https://ru.sputnik.kg>
3. Котеловой Н. З. Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов / Под ред. — М.: Русский язык, 1984.
4. Миролубов Н. И. Реабилитация как специальный правовой институт. — Казань: типолит. Ун-та, 1902. С. 68.
5. Мадвалиев А. Реабилитация // Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — Т.: Давлат илмий нашриёти, 2008. — Б. 364.
6. Jesse Martin, Mitchell D.Silber. When terrorists come home: rehabilitation of america's convicted islamists. — Washington DC: Counter Extremism Project, 2019. — 62 p.
7. Hussin, Sabariah Mohamed. Strategic counterterrorism, terrorist rehabilitation and community engagement: the Singapore experience. — Brasil: Annual report and resource material series; №.104. 2018, pages 27-35.
8. National Security Research Division (RAND). Deradicalizing Islamist Extremists. — Santa Monica: RAND Corporation, 2010. — 244 p.
9. Radicalisation Awareness Network. Rehabilitation Manual. Rehabilitation of radicalised and terrorist offenders for first-line practitioners. — German: RAN, 2019. — 104 p.
10. Rohan Gunaratna. “Terrorist Rehabilitation: A Global Imperative.” Journal of Policing, Intelligence and Counter-Terrorism 6, no. 1: 2011. — 248 pp.
11. EU-UN Support to the States in Central Asia for their citizens returned from conflict zones, primarily Syria and Iraq. (16 December 2021). <https://www.unicef.org>

Sevara SHONAZAROVA,
Termiz davlat pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDPIning pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD., L. Muxtarova taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA GEOGRAFIK TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limda geografik tushunchalarni shakllantirishning didaktik imkoniyatlari, Maktab ta'limini Shu asosda qayta qurish rivojlantiruvchi ta'limga o'tish, uning markaziy vazifasi ta'lim faoliyatini shakllantirish, umumta'lim maktablarida geografiyani o'qitish jarayonida maktab o'quvchilarining ta'lim faoliyati, geografik ta'lim mazmunining o'ziga xos xususiyati ham an'anaviy dasturlarga muvofiqligi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Zamonaviy dars, rivojlantiruvchi ta'lim, an'anaviy ta'lim, tabiiy fanlar, geografiyani o'qitish jarayoni, mintaqaviy komponent, geografik konvert, pedagogik tizim, o'quv mazmuni.

ГЕОГРАФИЯ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЙ

Аннотация

В данной статье рассмотрены дидактические возможности формирования географических представлений в начальном образовании, переход к развивающему обучению на основе перестройки школьного образования, центральной задачей которого является формирование учебной деятельности, в процессе преподавания географии в общеобразовательных школах, школах. Говорится о образовательной деятельности студентов, об особенностях содержания географического образования и совместимости с традиционными программами.

Ключевые слова: Современный урок, развивающее образование, традиционное образование, естественные науки, процесс преподавания географии, региональный компонент, географическая оболочка, педагогическая система, содержание образования.

GEOGRAPHY IN PRIMARY EDUCATION DIDACTIC POSSIBILITIES OF CONCEPT FORMATION

Annotation

In this article, the didactic possibilities of forming geographical concepts in primary education, transitioning to developmental education based on the restructuring of school education, its central task is the formation of educational activities, in the process of teaching geography in secondary schools, school o It is said that the educational activities of the students, the peculiarity of the content of geographical education and the compatibility with the traditional programs.

Key words: Modern lesson, developmental education, traditional education, natural sciences, geography teaching process, regional component, geographical envelope, pedagogical system, educational content.

Kirish. Hozirgi kunda ro'y berayotgan yangi ta'lim tizimining shakllanishi pedagogik nazariya va amaliyotda, ayniqsa o'qitishda sezilarli o'zgarishlar bilan birga keladi. Bugungi kunda ta'lim sohasida e'lon qilingan o'zgaruvchanlik printsipli nazariy o'qituvchilar va amaliyotchilarga pedagogik jarayonni tanlash va loyihalashtirish imkoniyatlarini keng modellarda taqdim etadi. Yangi texnologiyalarni nazariy asoslashda zamonaviy didaktika imkoniyatlaridan foydalanish tadqiqotchilar va amaliyotchilarning mavjud va bashorat qilinadigan pedagogik tizimni o'rganishdagi ishlarni faollashtiradi.

Mavjud ta'lim tizimini takomillashtirish va o'quv jarayonini ratsionalizatsiya qilish muammosini o'rganishda biz shaxsiyatni rivojlantirish g'oyalarini ishlab chiqishga e'tibor qaratdik. Maktab ta'limini Shu asosda qayta qurish rivojlantiruvchi ta'limga o'tish bilan bog'liq bo'lib, uning markaziy vazifasi ta'lim faoliyatini shakllantirishdir[1].

Rivojlantiruvchi ta'lim va an'anaviy ta'lim o'rtasidagi tub farq maktab o'quvchilarining o'quv faoliyatini tashkil etish xususiyatiga bog'liq bo'lib, bu ularning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishning yashirin xazinalaridan o'quv jarayonida foydalanishga imkon beradi. Mavjud amaliyot deyarli o'qituvchining ushbu yo'nalishdagi maqsadli, tizimli ishini ta'minlamaydi va agar u (ta'lim faoliyati) o'quv jarayonida rivojlansa, unda, qoida tariqasida, o'z-o'zidan paydo bo'ladi[2].

Tahlil va natija. O'quv va ta'lim faoliyatini rivojlantirish muammolarini hal qilishda maktab o'quvchilarining aqliy rivojlanishining muhim xazirasi mavjud bo'lib, u Shundan iboratki, predmetli bilimlarni (geografiya, biologiya va boshqalarni) o'zlashtirishda o'quvchi bir vaqtning o'zida o'zining ta'lim-tarbiyasini tashkil qilishi kerak[32;78-b.]. Ushbu bilimlarni o'zlashtirish uchun faoliyat yani o'quvchining shakllanayotgan (tarbiyaviy) faoliyatga mos keladigan faoliyatiga qo'shilishi haqidagi nazariy talab va uning ta'lim jarayonidagi faoliyati xususiyati o'rtasida yuzaga keladigan ziddiyatni hal qilish uchun biz tarkib topishning mazmuni va texnologik tomonini ishlab chiqdik.

Umumta'lim maktablarida geografiyani o'qitish jarayonida maktab o'quvchilarining ta'lim faoliyati. Ushbu muammoni echishni darsliklarning tarkibini aniqlash va mazmunini aniqlashtirishdan boshladik. Geografiya ta'limi rivojlantiruvchi ta'limni ta'minlaydigan faoliyat[2].

Ma'lumki, ta'lim faoliyatida bir-biriga bog'liq bo'lgan bir nechta tarkibiy qismlar ajratiladi: motivatsion, indikativ tarkibli, operativ, baholovchi, shu jumladan maqsadni belgilash, tarbiyaviy harakatlar, nazorat qilish harakatlari va baholash harakatlari[4].

Adabiy manbalarni tahlil qilish geografiyani o'rganish jarayonida maktab o'quvchilarining ta'lim faoliyati tuzilishi to'g'risida g'oyani ishlab chiqishga imkon berdi, bu biz ta'lim harakatlarini ikki darajali jarayon deb hisoblashimiz bilan farq qiladi, shu jumladan:

o'qitish o'zi, ta'lim muammolarini hal qilish bilan bog'liq (bizning holatimizda geografik);

o'zlarining ta'lim faoliyatini tashkil etish uchun zarur bo'lgan ta'lim harakatlarini o'zlashtirish[5]. Bizning tadqiqotimiz Shuni ko'rsatdiki, maktab o'quvchilarining ta'lim faoliyatini shakllantirish uchun o'quv jarayonini unda mavjud bo'lgan tarkibiy qismlarga muvofiq qurish kerak: maqsad va rejalashtirish harakatlarini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan yo'nalish-motivatsiya. O'qitishning o'zi va o'qitishdagi harakatlarni o'zlashtirishdan iborat operativ va ijro etuvchi; reflektiv-baholovchi, shu jumladan, o'zini o'zi boshqarish va o'zini qadrlash harakatlari yuzaga keladi. O'ylaymizki, mashg'ulotning boshidanoq ta'lim faoliyati qurilishiga ikki darajali yondashuv bilan, oxir-oqibat, ta'lim faoliyatini o'zini o'zi tashkil etish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxs shakllanadi.

Maktab geografik ta'limining mazmuni va tuzilishini qurish tamoyillarining qayta ko'rib chiqilishi tarixiy ravishda shakllangan maktab ta'limi tizimini shaxsga yo'naltirilgan asosda qayta qurish jarayoni amalga oshirilayotgan davrda ta'lim faoliyatini muvaffaqiyatli shakllantirishga yordam beradi[8].

Ta'lim mazmuni va tuzilishi muammosi bo'yicha biz tahlil qilgan materiallar umumta'lim fanlarining mazmunini belgilashda

kamchiliklar mavjudligini ko'rsatadi, ularning mohiyati olingan bilimlar va tushunchalar, tizimli tashkilot o'rtasida ichki mantiqiy aloqalar yo'qligi o'quvchilarga ilmiy va nazariy tushunchalar va o'quv materialini mavhumdan konkretgacha joylashtirish o'rtasida o'zaro bog'liqlik o'rnatishga imkon beradigan tamoyillarga asoslangan mavzu mazmunidan iborat[7].

Geografik ta'limning tarkibi va mazmunining o'qitishga bo'lgan yondashuvdagi o'ziga xosligi uning bilimlarni maktab o'quvchilarida ta'lim faoliyatini shakllantirishga hissa qo'shadigan tamoyillar asosida tizimli ravishda tashkil etilishidir. Boshlangich sinf tabiatshunoslik kursida ushbu masalani nazariy o'rganish va ta'limni rivojlantirish amaliyotining eksperimental sinovi geografik ta'lim mazmunini shakllantirishning asosiy qoidalari quyidagi tamoyillar ekanligini aniqlashga imkon berdi:

fundamentalizatsiya, uning mohiyati nazariy bilimlar mazmuni va o'quv mavzusini tizimli ravishda ochib beradigan asosiy tushunchani aniqlashdan iborat;

tashqi, predmetga xos xususiyatlarni emas, balki ichki aloqalarni (masalan, tarixiy, genetik) aniqlashga imkon beradigan mazmunli umumlantirish;

o'quv materialini mavhumlikdan konkretgacha (bizning holatimizda "tabiiy kompleks") ma'lum bir tushunchaga (masalan, "geografik konvert", "qit'a", "tabiiy zona" va boshqalarga) joylashtirish;

har bir keyingi kontsepsiya o'rganilgan narsaning ajralmas qismi bo'lgan bilimlarni shakllantirishning deduktiv usulini ta'minlaydigan kichik tarkibiy bo'linmalarni katta qismlarga kiritishdan iborat.

Geografik ta'lim mazmunining o'ziga xos xususiyati ham an'anaviy dasturlarga muvofiqligidir. An'anaviy dasturlar qanchalik tanqid qilinmasin, ular o'quvchilarning geografik tayyorgarligiga ma'lum bir standart talablarni qo'yadilar, buni e'tiborsiz qoldirish mantiqsiz. Shuning uchun o'rganilayotgan materialning hajmi va mazmuni, umuman olganda ham, bizning tizimimizdagi vaqt oralig'ida an'anaviy dasturlarda materialning hajmi va mazmunidan sezilarli darajada farq qilmaydi. Shu bilan birga, biz ba'zi bir mavzularni ko'rib chiqishda materiallarni ko'rib chiqish va yondashuvlar ketma-ketligi bo'yicha an'anaviy dasturdan biroz chetlanishlarga yo'l qo'ydik[8].

O'quv fani mazmunini tuzishga bunday yondoshish tizimning tahlil mantig'ida kursning kontseptual apparatini taqdim etishga imkon berdi. Ushbu ishning natijasi akademik mavzuning o'rtta guruhdan iborat asosiy tushunchalarini tasniflash edi: fundamental, asosiy konkretlash va xususiy. Kursning kontseptual apparatini murakkab iyerarxikaga bo'ysunuvchi tizim shaklida taqdim etishga imkon berdi[7].

Maktab o'quvchilarning bilimlarni singdirish uchun o'quv faoliyatining motivatsiyasini o'quv jarayonini faoliyatga asoslangan holda tashkil etishning muhim kamchiligi sifatida aniqlash o'quvchilarning ongini anglashga yordam beradigan usulni izlash natijasida yuzaga keladi. Ushbu faoliyatning umumiy usullarini o'zlashtirish. Amalga oshirilgan eksperimental ish jarayonida ta'limning shakllanishi jarayonining didaktik modeli yaratildi, uning maqsadi o'quv faoliyatining umumiy usullarini shakllantirishdir. Didaktik model ikki blokdan iborat: mazmunli va texnologik.

Tarkibiy blokning asosini o'quv faoliyatida shakllanadigan ilmiy-nazariy tushunchalar tizimi tashkil etadi. O'quv material mazmunini an'anaviy, chiziqli bosqichma-bosqich tuzilishidan farqli o'laroq, bilimlar tizimida "tabiiy kompleks" ning dastlabki mavhum-

umumiy tushunchasini taqsimlash g'oyalarni spiral harakat sifatida shakllantirish jarayonini amalga oshirishga imkon berdi[26].

Ta'lim faoliyati konsepsiyasining ta'lim mazmuniga parallel ravishda kiritilishi shakllanishiga hissa qo'shdi. O'quvchilarning amalga oshirilgan harakatlarga ongli munosabati: maqsadni belgilash, rejalashtirish, ta'lim muammosini hal qilish, o'zini o'zi boshqarish va o'zini qadrlash[9].

Ta'lim faoliyatini shakllantirishning texnologik bloki didaktik metodlarning kompleksini o'z ichiga oladi, masalan:

– o'quv mazmunini o'zlashtirish aktlari va ta'lim muammosini hal qilishda usulni o'zlashtirish aktlarini o'z ichiga olgan ikki bosqichli jarayon sifatida o'quvchining o'quv faoliyatini tashkil etish;

– umumiy usulni o'zlashtirishning ahamiyati va uni amalga qo'llash qobiliyatini ochib berish;

– o'quv jarayoniga og'zaki formulalar (bilish qoidalari) va grafik tasvirlar (modellar) ko'rinishidagi ta'limning umumiy usullarini kiritish;

– bilimlarni bosqichma-bosqich o'zlashtirish nazariyasiga asoslangan holda o'quv faoliyatining umumiy usullarini o'rganish;

– bilim mazmuni va o'quv faoliyatining umumiy usulini ramziy shaklda modellash va undan aniq amaliy muammolarni hal qilishda foydalanish;

– umumiy metodlar modellari asosida talabalarning mustaqil bilim faoliyatini tashkil etish va hakazo.

Rivojlantiruvchi ta'lim tizimida fan o'qituvchilarning ishlashga tayyorligi muammosini hal qilish usullaridan biri bu biz ishlab chiqqan texnologik xaritalar va mantiqiy-evristik retseptlardan foydalanish bo'lib, bunda asosiy e'tibor maktab o'quvchilarning o'quv faoliyatini tashkil etishga qaratiladi[10;27-b.].

Texnologik xaritalarning maqsadi-bilish va faoliyatning umumiy usullarini o'zlashtirish uchun o'quv ishlarining maqsadga muvofiq motivatsiyasini amalga oshirish; faollik yondashuvi asosida aniq-amaliy muammolarni hal qilish orqali bolalarning nazariy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish; o'quvchilar tomonidan uning harakatining tarkibiy qismlarini (maqsadni belgilash, rejalashtirish va hakazo) amalga oshirishdan iborat bo'lgan to'laqonli mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish.

O'quv jarayonining ketma-ketligini ochib beradigan mantiqiy-evristik retseptlar didaktik texnikani va muayyan amaliy muammolarni hal qilishda bilish va faoliyatning ba'zi usullarini joriy etish maqsadga muvofiqligini aniqlaydi[11].

Rivojlantiruvchi o'quv jarayonining ishlab chiqilgan didaktik modeli bo'yicha eksperimental ish natijalari bizning farazimizning to'g'riligini tasdiqladi. Natijalar qo'shimcha texnikalar to'plami yordamida tekshirildi. Ta'lim faoliyatining shakllanishini aniqlashning aniq usullarining etishmasligi asosiy tadqiqot usuli sifatida foydalanishga majbur qildi. Barcha kamchiliklarga qaramay (ba'zi bir noaniqliklar, natijalarning kuzatuvchining vaziyatni tushunishiga bog'liqligi va boshqalar), aynan Shu usul paydo bo'layotgan o'quv faoliyati to'g'risida yaxlit tasavvur beradi[10].

Xulosa. Ushbu tushunchani maktab o'quvchilarida shakllantirish jarayoni geografik bilimlarni o'zlashtirish bilan bir vaqtda davom etadi. Ushbu ishning eng muhim yo'nalishi o'quvchilarning o'quv faoliyatining tarkibiy elementlarini o'zlashtirganda motivatsion sohasiga maqsadli ta'sir qilishidir, ya'ni maqsadni belgilash, rejalashtirish, rejalashtirishni amalga oshirish, o'zini o'zi boshqarish va o'zini baholash bo'yicha tarbiyaviy harakatlar.

ADABIYOTLAR

1. Bo'rieva M. Yoshlarda tabiatni muhofaza qilish hissin tarbiyalash //Xalq ta'limi. –Toshkent. – 1992. -2-son. –B. 12-14.
2. Bahramov A., Sharipov Sh., Nabiyeva M. "Tabiiy fan" darsligi 3-sinf.T.: "Cho'lpon" nashriyoti. 2016.-25 b.
3. Bahramov A., "Tabiiy fan." darsligi 4-sinf. T.: "Sharq" nashriyoti 2015.
4. 28-b.
5. Bozorova N.Sh. Talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari: Avtoref. diss. ... kand. ped. nauk.– Toshkent, 2006. -22 b.
6. Fozilov J, Sultonov R, Sodiqov X, "O'quvchi ma'naviyatini shakllantirish" "Sharq" nashriyoti. Toshkent.- 2000 y.
7. Haydarov Q., Nishanov S. Tabiiy fan asoslari va bolalarni atrof-tabiat bilan tanishtirish.T.:1992
8. Inomova M. Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy qadriyatlar. T.: Fan.-384 b.
9. Ismatov I. O'quvchilarda Atrof muhitga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish (anorganik kimyo misolida) Avtoref. diss. kand. ped. nauk. – Toshkent, 2006.- 23 b.
10. Ishmuhammedov R. Pedagogik mahoratni shakllantirishning mazmuni va yo'llari. Xalq ta'limi j., 1997.
11. Karimov I.A. "Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori". T., 1998-y.

Josur ESHKUVATOV,
A.Vloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti
E-mail: jasureshkuvatov290@gmail.com

Samarqand viloyati PYMO 'MM kafedra mudiri, p.f.n., dotsent M.Raximqulova taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF CREATIVE EDUCATION IN PEDAGOGICAL PRACTICE

Annotation

The article analyzes the development of creativity in education and pedagogical practice as the basis of modern education policy aimed at a sustainable future. The article highlights the importance of three approaches to creativity and creative teaching: inactivism, systems approach, and multi-world understanding.

Key words: Creative pedagogy, multiple worlds of thinking, systematic approach, creativity, sustainable future, educational philosophy, inactivism.

ВАЖНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ТВОРЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация

В статье анализируется развитие творчества в образовании и педагогической практике как основа современной образовательной политики, направленной на устойчивое будущее. В статье подчеркивается важность трех подходов к креативности и творческому обучению: энативизма, системного подхода и многомирового понимания.

Ключевые слова: Креативная педагогика, многомирие мышления, системный подход, творчество, устойчивое будущее, философия образования, энативизм.

KREATIV TA'LIMNING PEDAGOGIK AMALIYOTDAGI ZARURIY AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada ta'lim va pedagogik amaliyotda kreativlikni rivojlantirish barqaror kelajakka yo'naltirilgan zamonaviy ta'lim siyosatining asosi sifatida tahlil qilinadi. Maqolada kreativlik va kreativ o'qitish uchun uchta yondashuvning muhimligi ko'rsatilgan: enaktivizm, tizimli yondashuv va ko'p dunyoli tushunchalar.

Kalit so'zlar: Kreativ pedagogika, fikrlashning ko'p dunyosi, tizimli yondashuv, kreativlik, barqaror kelajak, ta'lim falsafasi, enaktivizm.

Kirish. Kreativ fikrlash, savol bera olish, interaktivlik va o'yinlar, hissiy aql va tasavvur, ong va idrok etish, o'z taqdirini hal qilish va tavakkal qilish uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyati o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan kreativlik talab qilinadigan ta'lim maydonlarining muhim tarkibiy qismlariga aylanmoqda. Kreativ pedagogikada o'qituvchi vazifasi boshqaruvchidan ishtirokchiga o'zgaradi, ya'ni ta'lim muhiti o'zaro rag'batlantirish va shaxsiy o'sish sodir bo'ladigan ochiq ta'lim maydoniga aylanadi. Kreativ pedagogika o'quvchilar tomonidan bilimlarni ijodiy va amaliy o'zlashtirishga alohida ahamiyat beradi, bu esa, o'z navbatida, yangi bilimlarni olish vositasiga aylanadi, shuningdek, innovatsion muammolarga javob berish qobiliyatini shakllantirishning kaliti bo'lgan fikrlash va o'zaro faol harakat ijtimoiy rivojlanishga olib keladi.

O'qituvchining kreativligi o'quvchilarda ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishini rag'batlantiradi. Ta'kidlab o'tish joizki, o'qituvchining kreativligi ham mazmunda (taqdim etilgan material), ham o'qitish usullarida namoyon bo'ladi. O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini ochish o'qituvchiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, uni o'qitish va tarbiyalashning ijodiy usullarini takomillashtirishga, o'zining o'qituvchilik mahoratini o'zi oshirishga undaydi. Ushbu to'g'ridan-to'g'ri va teskari aloqa munosabatlari o'zaro, o'z-o'zini mustahkamlaydi va sinergiya effektini yoki yaxlit ta'sirni yaratadi, bu butun ta'lim tizimining tarkibiy qismlaridan kattaroq bo'lib, uning qismlarini o'zgartirishidan iborat. Bu jarayonda kreativ pedagogika ta'limda kreativ ta'lim muhitining paydo bo'lishiga olib keladi.

Adabiyotlar sharhi. Kreativlik bo'yicha bir qancha olimlar izlanishlar olib borishgan. Kreativlik insonning ma'naviy, ijtimoiy-amaliy va kundalik faoliyatining turli sohalarida uchraydi. X.Gardner tomonidan ko'p intellekt tushunchasiga muvofiq kreativlik lingvistik, mantiqiy-matematik, fazoviy, jismoniy-kinestetik, musiqiy, intrapersonal, naturalistik bo'lishi mumkin deb ta'riflanadi [1].

Kreativlik – bu zamonaviy jamiyatda talab qilinadigan mahsulot, tovar yoki xizmatning shaxsiy sifati va o'ziga xos xususiyati [2,3]. Kreativ pedagogika – bu ishtirokchi pedagogika, ya'ni u o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi to'g'ri tashkil etilgan o'zaro munosabatlarga asoslanadi [3,4,5].

Ushbu maqola kreativ pedagogika deb ham ataladigan ta'limdagi kreativlikni ko'rib chiqadi [4, 5]. Biz maqolada alohida ta'lim amaliyotlari, shuningdek, individual o'qituvchilar tomonidan

qo'llaniladigan ijodiy texnologiyalar va vositalar haqida batafsil to'xtalmadik. Bu yerda keltirilgan fikrlar faqat falsafiy va uslubiydir.

Asosiy qism. Zamonaviy ta'lim falsafasi uchun, bizning fikrimizcha uchta o'zaro bog'liq yondashuv muhim: 1) enaktivizm, kognitiv subyektni o'z faoliyat muhitiga faol integratsiya qilish g'oyasiga asoslangan, 2) tizimli yondashuv, murakkab tizimlar nazariyasiga asoslangan va (3) dunyoning ko'p qirraliligini tushunishga asoslangan yondashuv, interaktivlik va ishtirok etish usullaridan foydalanish, brikolaj (bor narsadan yangi narsa yaratish qobiliyati) va ko'p qirrali (bir nechta fikr va harakatlar olamini yaratish).

Enaktivizm.

O'qituvchi hamma narsani oldindan bilib, o'quvchilarga o'rganib, topshiriqlarni bajarishni buyurganda, an'anaviy yondashuv o'z o'rnini dialog yondashuvi va hamkorlikdagi pedagogika bilan almashtiradi, o'quv muammolarini hal qilish va yangi materialni o'rganish o'qituvchi va o'quvchilar uchun ta'lim sarguzashtiga aylanadi, hamma teng huquqli ishtirokchiga aylanadi va bu ta'lim jarayonining har ikki tomonini o'zgartiradi. Shuningdek, Aflotun o'quvchi tayyor bilimlar bilan to'ldirilishi kerak bo'lgan idish emas, balki yondirilishi kerak bo'lgan mash'al ekanligini ham aytgan. Ta'lim sohasidagi mutaxassislardan biri A.G.Asmolov hamkorlik va birgalikda yaratish pedagogikasiga o'tish haqida quyidagicha fikr bildiradi:

Ta'limning vazifasi o'zgardi: bilim, ko'nikma va imkoniyatlarni uzatish sifatidagi ta'limdan imkoniyatlar sanoati (turli motivlar, harakatlar va ma'nolar) sifatida ta'limga o'tish kerak. Bugungi kunda motivatsiya beruvchi, o'zgarishlarni taklif qiladigan va subyektivlikni rivojlantiradigan kitoblari, darsliklari muvaffaqiyat qozonadi. Zamonaviy pedagogika behavioristik yondashuvdan voz kechishi kerak. Zamonaviy ta'limning asosiy g'oyalari: erkin shaxs g'oyasi, rivojlanish g'oyasi, o'z-o'zini anglash g'oyasi, mas'uliyatli tanlash g'oyasi, murakkab vazifalar g'oyasi [6]. Bu yerda metodik yondashuv kognitiv fanda so'nggi o'n yilliklarda ishlab chiqilgan faollik konsepsiyasidir. Uning doirasida biluvchining ma'lumdan, kognitiv vositaning o'z faoliyat muhitidan, faol aqlning dunyodan ajralmasligi, o'zaro bir biriga bog'liqligi ta'kidlanadi.

Enaktivizm, birinchidan, tuzilmaviy bog'lanish, tirik mavjudotlarning koevolyutsiyasi, faol interaksionizm va ikkinchidan, konstruktivizmning yana bir konseptual ifodasidir. Majoziy ma'noda

aytganda, tirik organizm murakkab tizim sifatida vujudga kelgan va rivojlangan holda dunyoni boshdan kechiradi, unga qarshi chiqadi, lekin dunyo ham unga ta'sir qiladi. Tizim ham, atrof-muhit ham o'zaro faoldir. Ular bir-birini quradi va o'zgartiradi. Agar ularni o'zaro sinovdan o'tkazish jarayoni tizimning qulashi bilan tugamasa, natijada ular o'zaro tizimli ravishda bir-biriga moslashtiriladi. Tizim atrof-muhitga faol moslashadi, bu esa, o'z navbatida, xuddi "teskari aloqa"ga olib keladi. Ularning birgalikda yashashini o'rnatish, birgalikdagi "hayotini" tartibga solish jarayoni birgalikda evolyutsiya jarayoni deb ataladi, bu jarayonning natijasi murakkab tizim va atrof-muhitning (tirik tabiatda – organizm va uning yashash muhiti) tarkibiy bog'lanishidir. Ta'lim amaliyotiga kelsak, o'qituvchi yoki o'quvchilar bilan tizimli ravishda bog'langan bo'lib, ular bilan birgalikda evolyutsiya va o'zaro qurilish, ijod va ijodiy o'sish jarayonida bo'ladi. Ta'lim muhitining o'zi, sinf yoki universitet auditoriyasining ruhi o'qituvchini o'z ishineng ustasi, maktab o'quvchilari yoki talabalarni esa erkin, tanqidiy va ijodiy fikrlash sifatida tarbiyalaydi.

Ijodiy ta'lim va tarbiyaga tizimli, yaxlit yondashuv.

Kreativ pedagogik amaliyotni rivojlantirishda tizimli yondashuv istiqbolli. Bunga ta'lim sohasidagi tadqiqotchilarning e'tibori tobora ortib bormoqda [7]. Bu yondashuv ta'lim va tarbiyaga nisbatan nimani anglatadi? Birinchidan, bular ta'limdagi yaxlit, integral usullardir. Yaxlitlik nafaqat bilimlarni taqdim etishda, balki ko'nikmalarni shakllantirishda, nafaqat bilimda, balki o'rganish va kengaytirish shakllantirishda o'quvchilarning tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirishda namoyon bo'ladi. Ko'nikmalarining o'zi bir-biri bilan bog'liq bo'lgan to'rtta komponentni o'z ichiga olgan integrativ, murakkab deb hisoblanadi: tanqidiy fikrlash, muloqot, hamkorlik va ijodkorlik. Xalqaro adabiyotlarda bu ko'nikmalar 4C (tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish, muloqot, hamkorlik, ijodkorlik va innovatsiyalar) deb ataladi [8].

Ta'limga yaxlit yondashuvning yana bir tomoni – ta'limda fanlararo va transdisiplinar aloqalarning kuchayishi tendentsiyasidir. Bu tendentsiya, ayniqsa, zamonaviy universitet ta'limida, tabiiy fanlar bo'yicha tahsil olayotgan talaba san'at tarixi, etika yoki falsafa kurslarini tanlash imkoniyatiga ega bo'lganda va aksincha, gumanistlar zamonaviy tabiatshunoslik tushunchalarini chuqurroq o'rganishda yaqqol namoyon bo'ladi. Olimlardan biri Edgar Morin ushbu tendentsiyaning ahamiyati haqida gapiradi. Uning "Yaxshi ishlangan miya. Islohotni qayta ko'rib chiqish – islohot tafakkuri" nomli kitobining sarlavhasida u Mishel de Montaign tomonidan kiritilgan "yaxshi ishlangan miya" ("la tête bien faite") tushunchasi ustida fikr yuritadi. U ko'rsatadiki, "ko'p bilimga to'la miya"dan ko'ra "yaxshi tartibli miya" bo'lishi yaxshiroqdir. "Bilim bilan to'ldirilgan bosh"da katta hajmdagi bilimlar to'plangan, ammo bu bilimlar faqat to'plangan va to'g'ri qayta ishlanmagan, sinchkovlik bilan tanlanmagan va hali to'g'ri tashkil etilmagan. "Yaxshi tashkil etilgan bosh"da bilim nafaqat to'planadi balki yaxlit tizimga bog'lanadi; turli fanlardan olingan bilimlar yonma-yon emas, balki bog'langan va o'zaro o'sishni rag'batlantiradi. Ushbu turdagi bosh ikki tomonlama afzalliklarga ega: 1) "muammolarni qo'yish va hal qilish qobiliyatiga ega" va 2) "bilimlarni bog'lash va umumiy tushuncha yaratadigan tamoyillar" bilan ishlaydi [9].

Ikkinchidan, bu o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv o'zaro ta'sirning murakkabligi, o'qituvchi o'quvchilarga nimanidir o'rganishni buyuradigan yoki o'zini qanday tutish kerakligini ko'rsatuvchi murabbiy bo'lishni to'xtatganda, ular bilan hamkorlikka kirishadi. Umuman olganda, bu faollik pedagogikasi rivojlanishining zamonaviy tendentsiyasiga mos keladi.

Kreativ ta'lim Shu nuqtai nazardan – o'quvchilarning faollashishi, ularning ichki orzu-niyatlari, moyilliklari va qobiliyatlarining namoyon bo'lishi sifatida paydo bo'ladi. O'qituvchi va talaba ijodiyotining o'zaro rag'batlantirilishini tavsiflashda Kraft fikrlash imkoniyatiga asoslangan quyidagi ta'lim usullariga e'tibor qaratadi:

A) O'quvchilarni savollar berishga va o'qituvchilarni bolalar va yoshlarning har qanday muammolariga jiddiy, hurmat bilan va individual yondashishga undash.

B) O'quvchilar faol ishtirok etadigan va chinakam qiziqish uyg'otadigan o'yinli muhit yaratish.

D) Muammoli, o'zaro hamkorlikdagi muhit – o'quvchilarning atrof-muhitdagi ta'lim muammolarini yechish jarayoniga, jumladan, tengdoshlari va sinfdoshlari bilan o'zaro munosabatda bo'lish jarayonida chuqur ishtirok etishlari.

E) Innovatsiya – o'qituvchining provokatsion savollari va o'quvchilar yoki talabalarning o'z g'oyalari va ta'lim muammolarini hal qilish yo'llarini topishlariga yordam berish.

F) Tasavvurni rag'batlantirish: o'quvchilar qaror qabul qilish va sifat jihatidan yangi g'oyalarni ilgari surish qobiliyatiga ega bo'lalilar.

H) O'z taqdirini o'zi belgilash va tavakkal qilish.

Uchinchidan, ta'limdagi tizimli yondashuv konstruktivistik yondashuv bilan chambarchas bog'liq. Umuman ta'lim – bu yosh avlodga ta'sirimiz tufayli orzu qilingan kelajakni yaratish, qurishdir. Bunday holda, ta'lim muhitini ijodiy loyihalash, shuningdek, undagi ta'lim va pedagogik aloqalar haqida gapirish mumkin. Ta'lim va pedagogik amaliyotda ijodkorlikka erishish yo'llaridan biri brikolaj texnikasi bo'lib, o'qitishda odatiy darslik va daftarlardan ancha uzoqroq bo'lgan har qanday noan'anaviy vositalardan foydalaniladi. Brikolaj "yo'qdan nimadir yaratish" g'oyasiga, "Qo'lingda bor narsa bilan ish qil!" munosabatiga, mavjud bo'lgan narsadan yangi narsa qurishga, ya'ni qayta qurish va qayta yaratishga asoslanadi.

Pedagogika va kelajakning ko'p qirraliligi.

Zamonaviy kelajak tadqiqotlari va ijtimoiy prognozlashning eng muhim yondashuvlaridan biri kelajak tasvirlarining ko'pligini tushunish, kelajakka muqobil yo'llarni qurish va kelajakning ko'p olami ehtimolini baholashga asoslangan ssenariy fikrlashdir. Zamonaviy ta'lim amaliyotlari ko'p qirrali kelajakka tayyor bo'lgan va noaniqlik, beqarorlik va tabiiy va ijtimoiy ofatlar okeanlarida harakatlanayotganda qo'rquvni boshdan kechirmaydigan yoshlarni tarbiyalashga yordam beradi.

Aynan ta'limning kelajakning ko'p dunyosiga yo'naltirilganligi tufayli ijodiy o'qitish ko'p qirralilik deb atash mumkin bo'lgan xususiyatga ega bo'ladi. Qanday ta'lim amaliyotlari ko'p qirralilikni rag'batlantiradi? Albatta, birinchi navbatda, ta'lim falsafasida va o'ziga xos ta'lim texnologiyalarida tobora ko'proq yo'naltirilgan tadqiqot mavzusiga aylanib borayotgan o'yin amaliyotlari, o'yinlashtirish [10].

Ammo bu masalaga umumiyroq nuqtai nazardan ham yondashish mumkin. Leybnits aytganidek, mumkin bo'lgan narsa har doim amalga oshirilgan va mavjud bo'lgan narsalardan boyroqdir. Leybnits mantiqiy mumkin bo'lgan olamlar haqida yozgan bo'lsa-da, evolyutsion nuqtai nazardan biz evolyutsiyaning boshi berk ko'chalarini ifodalovchi hali amalga oshirilmagan yoki amalga oshirilgan, davomi bo'lmagan ko'plab imkoniyatlar mavjudligini tushunishimiz mumkin. Ijodiy fikrlash – bu ongning ko'p dunyosidagi hayot, bu boshqacha fikrlash san'ati bo'lib, unga falsafani o'rganish ham yordam beradi.

Bundan tashqari, ko'p qirralilik – bu doimiy o'zgarishlarga, o'zini sinab ko'rishga, turli intizom sohalariga yoki har xil turdagi ta'lim faoliyatiga kirish, turli xil vakolatlarga ega bo'lishga qiziqish. Bu qiziqishlar kelajakda o'zini topishga, shaxsiy o'sishga olib keladi. Zamonaviy ta'limda bu o'qituvchi yoki o'quvchilar guruhi tomonidan boshlangan loyihalar bo'yicha ish bo'lib, o'zingizni boshqa, ba'zan esa markaziy ixtisoslik, tadqiqot yoki sof ta'lim faoliyatida sinab ko'rish imkonini beradi. Hozirgi variantlar o'quvchini ko'p qirrali professional kelajakka tayyorlaydi. Ko'p qirralilik o'z muhitini ijodiy o'zlashtirish va qayta qurish, uni va atrof-muhitni o'zgartirish qobiliyatiga ega bo'lish bilan bog'liq bo'lib, natijada izlanuvchan va ijodiy fikrlaydigan shaxsning o'zini o'zgartiradi. Ijodkorning va uning muhitining birgalikda paydo bo'lishi, birgalikda yaratilishi, o'zaro qurilishi mavjud.

Xulosa. Kreativ pedagogikaning muhim yangi yo'nalishi hozirda butun dunyo bo'ylab intellektual jamoalarda faol muhokama qilinmoqda. Amerikalik jurnalist Daniel Pink "Yangi butun aql" nomli kitobida hozir axborot davridan kelib chiqqan asrga o'tish sodir bo'layotganini e'lon qiladi [11]. Gap e'tiborni tubdan o'zgartirish va qadriyatlarini qayta ko'rib chiqish, kelajakdagi jamiyatda sof mantiqiy, analitik, chiziqli fikrlashdan chiziqli bo'lmagan, vizual, xayoliy fikrlashga o'tish haqida ketmoqda. Yaxlit ko'rish, sezgi, badiiylilik va badiiy qobiliyat, empatiya, ko'nikish, bu dunyoni o'z standartlariga muvofiq qurish kabi kognitiv qobiliyatlar va uni boshqa qarashlar bilan muvofiqlashtirish (xilma-xillik orqali dinamik birlik)da alohida ahamiyatga ega.

Kelajak mutlaqo boshqa turdagi tafakkur va dunyoqarashga ega odamlarga tegishli. Ijodkorlik, yangilik, dizayn, muloqot qilish, o'yin, ixtiyoriylik, tushunchalar yaratish kabi qobiliyatlari bugungi kunda juda qadrlanadi. Bunday qobiliyatga ega bo'lgan xodimlarni tanlagan kompaniyalar tovarlar va xizmatlar bozorida raqobatda afzalliklarga ega bo'lalilar.

Shunday qilib, kelajak ijodiy ta'limni bilimlarni egallash va ijodiy fikrlashni faollashtirish bilan bog'liq qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni sifatida o'z ichiga olgan ijodiy pedagogikadadir. Ijodiy ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning sinergik, birgalikdagi faoliyati, ularni birgalikda yaratish va rivojlanish, birgalikda evolyutsiya uchun

imkoniyatlar ochadigan ta'lim maydonini maxsus tashkil qilishni talab qiladi. O'qituvchining har bir o'quvchiga o'z salohiyati va qobiliyatlarini maksimal darajada uyg'otish va rivojlantirish uchun individual, shaxsiy yondashuvi alohida ahamiyatga ega. O'qituvchining mahorati har bir o'quvchida uning shaxsiy noyob qobiliyatlarini ko'rishdir: sinfda yoki o'quv guruhida barcha o'quvchilar kuchli bo'lib chiqadi, faqat bittasi matematikadan, ikkinchisi jismoniy tarbiyadan kuchli v.h. O'quvchilar passiv ta'lim obyektidan faol subyektga ya'ni o'zlari va jamoa oldidagi mas'uliyatni anglaydigan, o'zlarini qulay his qiladigan muhitni

yaratishda ishtirok etadigan faol qaror qabul qiluvchiga aylanadilar. O'yin va brikolajning zamonaviy ta'lim usullari o'quvchilarning o'quv jarayonidagi ishtirokini, uning o'zgaruvchanligini doimiy ravishda saqlab turish va shaxsiy o'sish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi. J.Dyui kelajakni o'tmish va uning me'yorlariga moslashtirmaslik, aksincha, "o'tmishdan kelajakni shakllantirish uchun material sifatida foydalanish" zarurligini ta'kidlagan holda mutlaqo haqdir [12], biz faqat afzal va yaxshiroq kelajakni qo'shishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Gardner H. Synthesizing Mind: A Memoir from the Creator of Multiple Intelligences Theory. -Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2020a.
2. Gardner H. Synthesizing Mind: A Memoir from the Creator of Multiple Intelligences Theory. -Norwood: Ablex, 2020b.
3. Яголковский С. Р. Психология креативности и инноваций.-М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2009.
4. Selkrig M., Keamy (Ron) K. Creative Pedagogy : A Case for Teachers' Creative Learning Being at the Centre // Teaching Education.- 2017. -Vol. 28, no. 3.- P. 317–332.
5. Rashmi P. Fostering Creativity : A Four Elemental Model of Creative Pedagogy //Journal of Education and Practice. -2012. -Vol. 3, no. 12. -P. 190–201.
6. Асмолов А. Г. Сложный человек как вызов педагогике возможностей // Поволжский педагогический вестник. -2018. - № 1. -С. 13-19.
7. Yanitsky O. Prospects of the Interdisciplinary & Systemic Approaches // Creative Education.-2020. -Vol. 11. - P. 913–925.
8. Selkrig M., Keamy (Ron) K. Creative Pedagogy : A Case for Teachers' Creative Learning Being at the Centre // Teaching Education. - 2017. -Vol. 28, no. 3. -P. 317–332.
9. Morin E. La Tête bien faite. Repenser la réforme, réformer la pensée.- Paris : Editions du Seuil, 1999.
10. Reznichuk Z. Multiverse-Role-Playing Games as an Educational Discipline //Academia Letters. - 2021.
11. Pink D. Whole New Mind. Moving from the Informational Age to Conceptual Age.- New York : Riverhead Book, 1999.
12. Дьюи Д. От ребенка - к миру, от мира - к ребенку : пер. с англ. -М. : Карпуз, 2009.

Ilxomjon YUNUSOV,
Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi
E-mail: ilxomyunus@mail.ru

Andijon davlat tibbiyot instituti professori, p.f.d A.A.Ismanova taqrizi asosida

THE PEDAGOGICAL NEED OF DEVELOPING MEDIA LITERACY COMPETENCIES OF FUTURE DOCTORS

Annotation

This article discusses the content and essence of the concepts of media and media culture, as well as the fact that the development of students' media culture is a pressing pedagogical problem.

Key words: Modern information technologies, students, media, culture, media culture, media education, media literacy, media literacy, media skills, media competence.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗВИТИЯ МЕДИАГРАМОТНОСТИ БУДУЩИХ ВРАЧЕЙ

Аннотация

В данной статье рассмотрено содержание понятий медиа и медиакультуры и закладывается суть, а также развитие медиакультуры студентов говорят, что это насущная педагогическая необходимость.

Ключевые слова: Современные информационные технологии, студенты, медиаграмотность, медиакультура, медиаобразование, медиаграмотность, медиазнание, медианавыки, медиакомпетентность.

BO'LAJAK SHIFOKORLARNINIG MEDIASAVODXONLIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ZARURATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada media va mediamadaniyat tushunchalarining mazmuni va mohiyati yotilgan, shuningdek, talabalarning mediamadaniyatini rivojlantirish dolzarb pedagogik zarurat ekanligi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Zamonaviy axborot texnologiyalari, talabalar, media, madaniyat, mediamadaniyat, mediata'lim, mediasavodxonlik, mediabilimdonlik, mediamahorat, mediakompetentlik.

Kirish. Media atamasi bugungi kunga kelib ommaviylashdi. Bugun biz ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, gadjetlar va aloqa uchun boshqa "texnologiyalar" ga shunchalik chuqur singib ketdikki, jamiyat haqidagi deyarli har qanday suhbat ommaviy axborot vositalari mavzusiga tegadi. "Media" atamasi aloqa vositalari yoki ular bilan bog'liq har qanday narsaning belgisidir. Masalan, "multimedia" - bu turli xil aloqa kanallaridan (video + audio) foydalanish imkoniyati bo'lgan narsa va "media magnate" ommaviy axborot vositalarini ishlab chiqarish bilan Shug'ullanadigan kompaniyalarning egasi. Ya'ni, birinchi taxminda media-bu ma'lumot yoki xabarlarini uzatishda ishlatiladigan, ishtirok yetadigan vositalar, shakllar va texnikalar to'plamidir. Demak, bizning fikrimizcha, media — bu ijtimoiy faoliyatda barcha zarur vositalardan foydalangan xolda axborotlarni samarali qabul qilish, uzatish, tahlil qilish, tanqidiy baholash, talqin qilish, foydalanish, yaratish va tarqatish imkonini beradigan bilim, ko'nikma, malaka va amaliyotlar majmuidir. Bugungi kunda dunyo ommaviy axborot vositalarida axborotni tanlash va to'g'ri baholash qobiliyati dolzarb bo'lib qolmoqda. Media savodxonligi, media ta'limi, media madaniyat, soxta va tashviqot axborotlariga qarshilik ko'rsatish — bu talabalardan mediasavodxonlik kompetensiyasini talab qiladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarning tez taraqqiy etishi natijasida "media" atamasi paydo bo'ldi. "Media" atamasi lotin tilidan (media, medium so'zidan) olinib, qo'lanma, vositachi ma'nolarini anglatadi[1].

Media — bu jamiyatda to'g'ri va aylanma kommunikativ aloqa tizimi bo'lib, insonlar bilan vaqtincha o'zaro aloqadorlikni yuzaga keltiruvchi va ularni qiziqitiruvchi, chalg'ituvchi makondir. "Media" atamasi — XX asrda dastlab ommaviy madaniyatni shakllantiruvchi vositalarga nisbatan qo'llangan [4]. Yevropa Ittifoqi hujjatlarida ta'riflanishicha, mediata'lim — (media education) olingan axborot asosida o'z fikrini bildirishga qodir bo'lgan mas'uliyatli fuqarolarni tarbiyalash maqsadida mediaga tanqidiy va o'ylab munosabatda bo'lish sifatida tushunish kerak bo'lgan mediasavodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan ta'lim. Bu talabalarga zarur axborotlardan foydalanish, uni tahlil qilish, ular bilan bog'liq iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy manfaatlarni identifikatsiya qilish.

Mediasavodxonlik — turli media asarlarni tahlil qilish, baholash, yaratish uchun zarur bo'ladigan bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisi[2].

Media savodxonlik — odamlarga turli media shakllarini va xabarlarini tahlil qilish, baholash va yaratishga imkon beradigan ko'nikmalar to'plami hisoblanadi. Media savodxonlik iste'molchilarga axborot va ommaviy dasturlarda tashviqot, senzura yoki biron vaziyatni faqat bir tomondan ko'rsatish kabi holatlarga ommaviy axborot vositalarini nima majbur qilayotganligini tahlil qilish, shuningdek, ommaviy axborot vositalarining egasi, ularning moliyalashtirish modeli kabi tarkibiy elementlarni tushunish imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, media savodxonlik — bu tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini ommaviy axborot vositalari orqali uzatiladigan xabarlar va belgilarga qo'llay olish qobiliyatidir[7].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda axborot oqimining bir necha barobar tezlashishi, ijobiy ma'lumotlar bilan bir qatorda salbiy xarakterdagi axborotning ko'payishi media savodxonlikka ega bo'lish zarurati yanada oshirdi. An'anaviy tarzda media savodxonlik shaxsning adabiy asarlarni tahlil eta olish va sifatli matnlarni yaratishidan iborat bo'lgan. Bugungi kunda elektron hukumat, masofaviy ta'lim va ayniqsa media ta'lim butun dunyo miqyosida keng qo'llanilayotganligi bois ko'plab rivojlangan mamlakatlarda bunday ta'lim turlaridan barcha sohalarida samarali foydalanishga qaratilgan bir qator sayi-harakatlar amalga oshirilmoqda. Jumladan: Buyuk Britaniya ommaviy axborot savodxonligi ta'limini rivojlantirish bo'yicha yetakchi sifatida tan olingan. Ushbu rivojlanishda ishtirok etgan asosiy agentliklarga "Britaniya kino instituti", "Film ta'limi" "Ta'lim instituti qoshidagi bolalar, yoshlar va ommaviy axborot vositalarini o'rganish markazi", "London va DARE (Digital Arts Research Education) markazi" kabilar bilan hamkorlik ishlari amalgam oshiriladi. Fransiyada media paydo bo'lishidan boshlab kino filmlar sanoati rivojlanib brogan, ammo yaqin 10 yillar mobaynida media ishlab chiqarishni o'z ichiga olgan o'qituvchilar uchun konferensiyalar va media kurslari tashkil etilgan. Germaniyada 70-80 yillarda media savodxonlik bo'yicha nazariy nashlarni ishlab chiqa boshlangan. 80-90 yillarda ta'lim tizimida media ta'limga nisbatan qiziqishlari ortdi. Rossiyada media ta'lim tarixi 1820-yillarga borib taqaladi, ammo birinchi jahon urushi natijasida to'xtatilgan bo'lin 1970-1990 yillarda Jozef Stalin kin ova media ta'limi bo'yicha birinchi rasmiy dasturlar yaratdi. O.Baranov, S.Penzin tomonidan media ta'lim bo'yicha nazariy va empirik ishlar olib borildi va to bugungi kunga qadar media ta'limi bo'yicha yetakcha davlatlar qatoridan o'rin olgan.

Bugun media savodxonlik – axborotning nega va nima uchun uzatilayotganligini bilish demakdir. Media savodxon inson o'ziga bu axborotni kim va nima maqsadda yaratgan? Ushbu xabar men uchun zarurmi? degan savolni bera olishi va to'g'ri xulosa chiqarishi, unga nisbatan tanqidiy yondoshishi lozim. Mazkur savollar nafaqat siz oilangiz davrasida televizor ko'rayotgan, mashinada radio eshitayotgan yoki internetdagi xabarlarni ko'rayotgan paytda berilishi, balki har qanday axborotni qabul qilayotgan va unga baho berayotganda ham kerakdir. Bugungi axborot muhitni tushunishda mediasavodxonlik muhim ahamiyat kasb etadi. Xo'sh, mediasavodxonlik nima uchun kerak? Avvalo Ommaviy axborot vositalari yoshlar hayotidagi katta ta'sirga ega kuchdir. Musiqa, televizor, video o'yinlar, jurnallar va boshqa ommaviy axborot vositalari dunyoni qanday ko'rishimizga kuchli ta'sir ko'rsatadi, bu ta'sir ko'pincha bolalik davridan boshlanadi. Ommaviy axborot vositalarini iste'molchilar tanqidiy tahlil qila olishlari uchun ularda media savodxonlik ko'nikmalari va odatlarini bolalikdan rivojlantirish kerak bo'ladi. Bu ko'nikmalarga ommaviy axborot vositalariga bazaviy darajada kirish, uni muayyan tushunchalar asosida tanqidiy tahlil qilish, shu tahlil asosida baholash va nihoyat, ommaviy axborot vositalarini o'zi ishlab chiqarish kiradi. Media savodxonligi ko'nikmalarini o'rganishning ushbu jarayoni media ta'lim deb ataladi. UNESCO tashkiloti tomonidan XXI asrda media ta'limni targ'ib qilish madaniy-ma'rifiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishi sifatida e'tirof etildi hamda aynan shu yo'l bilan media savodxonlikni oshirish mumkinligi ta'kidlandi. UNESCO odamlarning tanqidiy fikrlash va to'g'ri qaror qabul qilish darajasini yaxshilash uchun ommaviy axborot vositalari va media savodxonlikni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi. Tashkilot, ayniqsa, siyosatchilar, o'qituvchilar, ommaviy axborot vositalari mutaxassislari, yoshlar tashkilotlari va ushbu sohadagi nochor aholi qatlamlarining salohiyatini oshirishga intiladi, a'zo davlatlarga milliy ommaviy axborot vositalari va axborot savodxonligi siyosati va strategiyalarini shakllantirishda yordam beradi. Media savodxonlikni o'rganadigan eng qadimgi tashkilot bu National Telemedia Council (Milliy Telemedia Kengashi) Viskonsin shtatining Madison shahrida joylashgan va Marieli Rou 50 yildan ortiq rahbarlik qilgan. Tashkilot dastlab „Teledium“ deb nomlanuvchi media savodxonlik jurnalini nashr ettirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda Media savodxonlik bo'yicha butun dunyo mamlakatlarida keng targ'ibot va tashqivot olib borilmoqda. O'z qadriyat va ananalariga ega bo'lgan Osiyo mamlakatlarida media savodxonlik va uning ta'limiga kirib kelishi jarayoni G'arb mamlakatlarinikidan biroz farq qiladi. O'tgan asrning 90-yillaridan boshlab Sharqiy Osiyoda media savodxonlik tomon siljish kuzatildi. So'nggi yillarda Osiyoda media savodxonlik darajasi o'sib bormoqda va Osiyo-tinch okeani mintaqasida media savodxonlik bo'yicha bir nechta dasturlar ham amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekistonda 2021-2022-o'quv yilidan boshlab 10-11-sinf o'quvchilarining „Tarbiya“ darsligiga „Media savodxonlik“ bo'limi kiritildi. Respublikaning tibbiyot oliy ta'lim muassasalarining „Farmatsiya“ va „Sanoatda farmatsiya“ fakulteti talabalari uchun „Tibbiyotda axborot texnologiyalari“ faniga „Mediata'lim“ bo'limi kiritildi. Bundan ko'zlangan maqsad:

- Huquqiy demokratik jamiyatimizning to'laqonli, faol fuqarosi sifatida amalga oshirilayotgan islohotlar mazmun-mohiyatini tushunish;
- OAV orqali uzatilayotgan va qabul qilinayotgan kundalik axborotni saralash ko'nikmalarini shakllantirish;
- Axborot orqali inson ongini boshqarishga yo'l qo'ymaslik va har qanday vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilish;
- Insonning vizual obrazlar ta'siri ostida ijobiy yoki salbiy tomonga o'zgarishlarini tahlil eta olish va vizual xabarlar ostida beriladigan ko'rinmas ma'lumotlarni o'qiy olish;
- OAV orqali beriladigan matnli kommunikatsiyalar mohiyatini tahlil etish;
- Axborot qaerda, kim tomonidan va nima maqsadlarda uzatilyapti, kimning manfaatlarini o'zida aks etayapti, degan savollarga javob topa olish uchun zarurdir.

Media savodxonlik tushunchasi borasida turli xil fikrlar mavjud bo'lib, AQShning Jamiyat xususidagi xalqaro entsiklopediyasida qayd etilishicha, «Media savodxonlik» (media literacy) inson jamiyatdagi fuqaro sifatidagi mas'uliyatini his qilgan holda faol va savodli bo'lishi, mediamatnlarni qabul qila olishi, yaratishi, tahlil eta olishi va baholashi, zamonaviy mediani ijtimoiy-madaniy va siyosiy mazmunini tushuna olishi demakdir. Londonning Qirollik universiteti professori S.Fayrstounning fikriga ko'ra esa, media savodxonlik harakat bo'lib, uning asosiy vazifasi insonlarni audiovizual va bosma matnlarning madaniy ahamiyatini tushunish,

yaratish va baholashga undashdan iborat. Ingliz siyosatshunosi R.Kibey esa media savodxonlikni turli xil shakllarda ma'lumotlarni uzatish, ularni tahlil etish va baholash deb tushunadi. M.Guetterz esa multimedia savodxonligi o'z ichiga multimedia hujjatlarini shakllantirishga qaratilgan tillarni bilish, axborotni qayta ishlashga qaratilgan qurilma va usullardan foydalana olish, yangi multimedia texnologiyalarini bilish va ularni baholay olish, mediamatnlarni tanqidiy qabul qilishni oladi, deydi. Fikrimizcha, media savodxonlik yuqorida bildirilgan fikrlar bilan birgalikda ommaviy axborot vositalari orqali uzatiladigan barcha axborotga tanqidiy qarash, ularga xolis yondoshish va har bir uzatilayotgan axborotni saralashda ongli ravishda yondashish hamdir. Media savodxonlikning maqsadi har bir medianing ustuvorliklari va kamchiliklarini tushungan holda ular tomonidan tarqatilayotgan axborotni saralay bilish va zarurini qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish bo'lsa, asosiy vazifasi insonlar tomonidan iste'mol qilinadigan har qanday axborotning manipulyativ kuchini anglagan holda undan chegaralanishdir. Taniqli hind fotojurnalisti Pabak Sarkaming fikriga ko'ra, mediasavodxonlik sari tashlangan ilk qadam, bu to'g'ri savol bera olishdir.

Tadqiqotda qo'llanilgan usullar. Tajriba-sinov ishini tashkil etishda birinchi navbatda talabalarining darsga psixologik jihatidan tayyorligi, qiziqishlari, ilmiy-ijodiy dunyoqarashlariga, ya'ni kreativ qobiliyatiga baho berilgandan so'ng darsda ko'rgazmali organayzerlar, ko'rgazmali demonstratsion maketlar va tarqatma materiallardan foydalanib, klaster va savol-javob metod va usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Bizning tadqiqotimiz tayanch, fanga oid, amaliy, fan va hayotiy ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Bugungi kunda Media savodxonlik bo'yicha butun dunyo mamlakatlarida keng targ'ibot va tashqivot olib borilmoqda.

Bugungi kunda Internet orqali amalga oshirilayotgan axborot xurujlar dunyodagi har bir mamlakat milliy xavfsizligi strategiyasining bir qismiga aylandi va u kiberxavfsizlik nomini oldi. Zero, virtual va haqiqiy dunyoning qo'shilishi, aynan virtual dunyo orqali yoshlar tomonidan haqiqiy dunyoni noto'g'ri tushunilishi, turli xil salbiy kuchlar va oqimlar tomonidan bir qarashda ijobiy ko'ringan, ammo mohiyatan inson ongiga salbiy ta'sir qiluvchi axborotning tarqatilishi ko'payib borayotganligi hech kimga sir emas. Aynan jamiyat hayotiga ta'sir etuvchi mazkur salbiy jihatlarining oldini olishda aholini mediasavodli qilish zarur, degan fikrlar ko'paymoqda. Hozirda medianing tahlil etilishi natijasida tilimizga kirib kelayotgan tushunchalar, ya'ni mediasavodxonlik, mediata'lim, mediani o'rganish va boshqalar bir-biri bilan bog'liq bo'lsa-da, olimlar ularni mohiyatan bir-biridan farqlashga urinmoqdalar. Fikrimizcha, mediasavodxonlik mediata'limning uzviy bog'liq qismidir. Shu bilan birgalikda uning ko'rinishlari ko'paymoqda. Bugungi kunda media axborotni qabul qilish, saralash, tahlil etish, baholashda media savodxonlik tushunchasi bilan birgalikda mediata'lim, mediani o'rganish, mediamadaniyat tushunchalari ham qo'llanilayotir.[89] Ular bir-biridan farq qiladimi?

Mediasavodxonlik:

- media o'quv dasturida integrallashgan, fanlararo asosida o'rganilishini;
- «mediamavzu»ni aniq bir fan doirasida tahlil etilishini;
- amaliy ish va tahlil orqali mediaga tanqidiy yondashishni;
- uning shakli, texnologiyalari, axborotni uzatish usullarini o'rganishni;
- media agentliklarni, ularning ijtimoiy, siyosiy va madaniy rolini o'rganishni;
- talabaniy OAV bilan ishlashini;
- tadqiqot faoliyatini;
- medianing til va san'at orqali auditoriyaga ta'sirini o'rganadi.

Mediani o'rganish (media studies) o'z navbatida:

- mediani nazariy jihatdan o'rganishni;
- mediani qiyosiy jihatdan tahlil etishni;
- uning kontseptual tarkibini;
- mediamatnni tahlil etish va uning yaratilish metodikasini;
- ommaviy kommunikatsiya, kinosan'ati va madaniyatshunoslik fanlarining o'zaro bog'liqligini;
- jahon OAVning bir-biriga o'zaro ta'sirini o'rganadi.

Media savodxonlik (media literacy) mediani o'rganish bo'lib, media ta'limning quyidagi natijalariga asoslanadi va o'z oldiga:

- medianing shaxs va jamiyatga ta'sirini tushunish;
- ommaviy kommunikatsiya jarayonini anglash;
- mediamatnlarni tushunish va tahlil eta olish;
- media kontekstini tushunish;

– mediamatnlarni yaratish va ularni tahlil etish;
– mediamatnlarni baholashga va ularni saralash vazifalarini qo'yadi.

Bugungi kunda media, ya'ni ommaviy axborot vositalari, kino, teatr, san'atning turlari, madaniyat sarchashmalari, internet orqali uzatilayotgan har qanday ma'lumot inson ongiga o'zining ma'lum bir ta'sirini o'tkazib, uning dunyoqarashini o'zgartirishga sabab bo'lmoqda. Yuqorida tilga olingan tushunchalarning qo'llanilishi va bugungi kunda mediata'lim, mediasavodxonlik, mediatanqid va mediani o'rganishga bo'lgan intilishning asosiy maqsadi ham axborotning yaratilishi, uning tarqalish jarayonini tushunib yetish, tijorat, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va madaniy maqsadlarda tarqatilayotgan axborotning mohiyatini anglagan holda uni baholay olishdir. Mediasavodxonlik talabalarda mediani va savodxonlikni shakllantirib, ma'naviy estetik va intellektual jihatdan

ularning nutqini, muloqot qilish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bugungi axborotlashgan jamiyatda internet tarmog'i yordamida turli sahifalardan, jumladan, Youtube, Mytube, Facebook, Telegram, Instagram, WhatsApp, Twitter kabi axborot uzatish vositalaridan olinayotgan turli xil ko'rinishdagi axborotlarni yopish va taqiqlash, uzatilayotgan turli syujetlarni chegaralashning imkoniyati kamroq bo'lganligi sababli talabalarda mediasavodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda [2].

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda Shuni aytib o'tish joizki, mediasavodxonlikni rivojlantirish — ijtimoiy madaniy kompetentlikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mediasavodxonlik madaniyat pedagogning media sohasidagi faoliyatining turli bosqichlarida axborot va mediamatnlarning har xil turlariga nisbatan o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR

1. Салаева М. (2009). Периодизация истории узбекской педагогики как педагогическая исследовательская задача. Современные гуманитарные исследования, (6), 164-165.
2. Salaev M. S., & Khaydarov, M. E. (2020). Improvement of theoretical and methodological bases of periodization of the history of uzbek pedagogy. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(9), 479-488.
3. Рашидов А. У. (2021). Формирование стилей управленческого мышления как элемент подготовки будущего специалиста к управленческой деятельности в сфере физической культуры и спорта. Fan-Sportga, (4), 81-83.
5. Рашидов, А. У. (2021). Модель современного руководителя в сфере физической культуры и спорта. Fan-Sportga, (2), 84-87.
6. Sultonmakhmudovna M. M. (2020, June). The construction of the irrigation systems in the period of amir temur and the temurids' reigns. In Archive of Conferences (Vol. 1, No. 1, pp. 40-43).
7. Cynthia Vinney. „Very well mind“. What Is Media Literacy? 2022

Iroda YUSUPJONOVA,

Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi, Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: yusupjonovairoda@mail.ru

TDPU umumiy psixologiya kafedrası v/b professori, psixologiya fanlari doktori F.A.Akramova taqrizi asosida

AMALIY PSIXOLOGIYA YO'NALISHI TALABALARINING KASBIY YO'NALTIRISH SAMARADORLIGIGA ERISHISH MEKANIZMLARI

Аннотация

Maqolada amaliy psixologiya yo'nalishi talabalarining oliy ta'lim muassasasida kasbiy shakllanishga ijtimoiy-psixologik omillarning ta'siri natijasida shakllanishining psixologik omillari ifodalangan.

Kalit so'zlar: Talabalarining kasbiy rivojlanish jarayoni, emotsional barqarorlik, dominantlik, ijtimoiy yetuklik, ijtimoiy jasurlik, ishonuvchanlik, ishonch, mustaqillik.

МЕХАНИЗМЫ ДОСТИЖЕНИЯ ПРОФОРЕНТАЦИОННОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРАКТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

В статье рассмотрены психологические факторы формирования студентов-прикладных психологов в результате влияния социально-психологических факторов на их профессиональное становление в вузе.

Ключевые слова: Процесс профессионального развития студентов, эмоциональная устойчивость, доминантность, социальная зрелость, социальная смелость, надежность, уверенность, самостоятельность.

MECHANISMS OF ACHIEVING PROFESSIONAL GUIDANCE EFFECTIVENESS OF PRACTICAL PSYCHOLOGY STUDENTS

Annotation

The article describes the psychological factors of the formation of applied psychology students as a result of the influence of socio-psychological factors on their professional formation in a higher educational institution.

Key words: The process of professional development of students, emotional stability, dominance, social maturity, social courage, trustworthiness, confidence, independence.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotida yoshlarni kasbga yo'naltirish, ularni o'zlarini qiziqqan kasbga bo'lgan intilishlarini shakllantirish muhim va dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Kaykovus o'zining "Qobusnoma" asarida shunday yozadi "Bas, agar aqling bo'lsa hunar o'rgang'il, nedinkim hunarsiz aql – boshsiz tan, suratsiz badandekdir... Ey farzand, ogoh bo'liki, hunarsiz kishi hamisha foydasiz bo'lur va hech kishiga na' ep ko'rmas." Shaxs sifatida talabada Shu sohani bilishga ehtiyojlar rivojlanadi. Tanlagan mutaxassisligi bo'yicha bilimlar to'plab boradi. Ayrim yoshlar nazariy jihatidan tez o'zlashtirishlar ayrimlari amaliyotda tez va yaxshi o'zlashtirib boradilar[1,3]. Kasb tanlashda ham ayrimlar o'z maqsadlarini yaxshi anglamaganligi tufayli kasb tanlay olmaydi. Bu o'zgarishlarni N.D. Levitov ko'rsatganidek uchta guruhga birlashtirish mumkin:

1. Birinchi guruh – motivatsion komponentlar bo'lib, bu ijtimoiy ahamiyatlilik bilan bog'liq bo'ladi. Motivlarda insonni ma'lum bir kasbni egallashni xohlashi yoki xohlamasligi bilan bog'liq tomonlar ochib beriladi. Motivlarning shakllanishi esa kasbni jamiyatdagi ijtimoiy ahamiyatlili, ahloqiy tomonlarini hurmatlashi kabi tomonlar bilan o'lchanadi. Shu bilan birga motivga mehnatga beriladigan haq, kasbiy va kasbdan tashqaridagi hayot obrazi va Shu kabilar ta'sir etadi.

2. Ikkinchi guruhga – klassifikatsiya komponentlari kiradi. Deyarli hamma kasblar oldindan tayyorgarlik ko'rishni talab qiladi. Bilish va uddalash qanday tarzda sodir bo'lishidan qat'i nazar, o'qish orqali yoki amaliy otda egallanadimi u kasbga bo'lgan munosabatda va unga bo'lgan layoqatda ko'rinadi. Insonni mehnatga bo'lgan layoqati uning psixofiziologik imkoniyatlaridan, o'zining xohishidan, ehtiyoj va manfaatlaridan kelib chiqadi.

3. Uchinchi guruhga – shaxsning individual- psixologik xususiyatlari kiradi. Albatta motivlarni shakllanishida va uddalay olishda psixologik xususiyatlar muhim hisoblanadi. Lekin uni alohida o'rganish obyekt sifatida qarash kerak. Bir kishini ikkinchisidan ajratib turadigan ko'plab belgilardan doimiy yuz beruvchilarga tiborni qaratish zarur bo'ladi. Bu belgilar asosan biologik va tabiiyligiga bog'liq bo'ladi[1,8].

Hozirda O'zbekistonda ham yoshlarni ta'lim va kasb bilan ta'minlash masalasi dolzarb masalalardan bo'lib turibdi. Kasbga qiziqish, undan manfaat topish insonning o'ziga, qolaversa ota -

onasiga, jamiyatga kerakligini anglash muhim vazifalardan hisoblanadi. Bular esa yoshlar oldiga ko'plab vazifalarni qo'yadi:

- 1) O'zi uchun foydali bo'lgan kasbni to'g'ri tanlab olishni;
- 2) Bu kasbni yaxshi egallashni va o'z kasbini ustasi bo'lib yetishishni;
- 3) Kasbi haqida ko'plab bilimlarni egallashni;
- 4) Kasbga ijodiy yondoshishni;
- 5) Mehnatsevar, o'z ishini o'zi tashkil qila oluvchi, kasbga xos axloqni egallashni;
- 6) O'zining shogirdlarini yaratishga intilishni;
- 7) Jamiyatga va ota - onasiga yaxshi nomlar bilan maqto'v olib kelishi [1,3,8];

Bu kabi talablar yoshlarga ko'pgina imkoniyatni yaratib beradi. R.Z.Gaynutdinov rahbarligida kasbiy shakllanishning turli muammolariga bag'ishlangan qator tadqiqotlarida insonning kasbiy shakllanish muammolarini o'rganish ham fundamental, ham amaliy tadqiqotlarning dolzarb vazifalari ekanligi ta'kidlanadi.[2] B.N.Sirliyev fikricha, ustalarining kasbiy tiklanish ko'rsatkichlari sifatida quyidagi individual psixologik xususiyatlar: mulototga kirishuvchanlik, emotsional barqarorlik, dominantlik, ijtimoiy yetuklik, ijtimoiy jasurlik, ishonuvchanlik, ishonch, mustaqillik, o'zini o'zi nazorat va boshqa xususiyatlar, shuningdek, pedagogik bilim va malakalarni xosil bo'lishi, ta'limni tashkil etish bilan bog'liq bilim va malakalar, o'quv hujjatlari bilan ishlash va boshqalarni shakllanishi xamda rivojlanishining namoyon bulish darajalari bilan belgilanadi. [8] Shu bilan birga Q.B Qodirov tadqiqotining empirik qismi ma'lumotlariga asoslanib xulosa qiladiki, intellektual qobiliyatlar, shaxs motivlari, yunalganlik, moyillik tendensiya va boshqalar bilan uzviy bog'liqlikda bo'lib, yoshlarning kasbiy tiklanish asosi sanaladi. Shaxs atrof-muhitga, qadriyatlariga, faoliyat turlari mazmuniga tanlab, shu jumladan, o'z aqliy imkoniyatlariga muvofik munosabatda bo'ladi[4]. Kasbga bo'lgan ehtiyoj yoshlarni oldiga qo'yadigan talablar bilan uzviy bog'liqdir. Yoshlar o'zlariga yoqqan kasblarni tanlaganlardagina unga qiziqadilar va unda o'zlariga foyda ko'radilar. Kasbga layoqatlikni shaxsda ikki yo'nalish bo'yicha muhokama qilish mumkin deb ko'rsatadi K.M. Gurevich. Buning biri kasbni muvaffaqiyatli egallay olish bilan, ikkinchisi insonni o'zini mehnatdan qoniqishi orqali. Bu ikki tomon ham nisbiy bo'lib, u subyektivlikni ko'rsatadi. Shunga qaramasdan Shu ikkala ko'rsatilgan yo'nalish kasbiy layoqatlilikni psixologik xarakteristikasini beradi.

Kasbga layoqatlilik shaxsning xususiyati bo'lganligi uchun shaxsning boshqa xususiyatlari kabi inson faoliyati davomida, ya'ni o'qish va mehnat qilish davomida shakllanadi. Ko'proq hollarda kasbga layoqatlilik mehnat jarayonida shakllanadi. Shu bilan birga kasbga layoqatlilikni jismoniy, psixologik va ijtimoiy yo'nalishlardagi o'rganish va uni aniq ko'rinishlarda tahlil qilish zarurdir. Demak, ko'rinish turibdiki, shaxsni kasbni egallash bilan bog'liq fundamental bilimlar uning uchun asos hisoblanar ekan. Kasbga layoqatli bo'lish insonni psixologik va fiziologik jihatdan imkoniyatlari borligini, mehnat qilishga imkoniyatlari mavjudligini, malaka va ko'nikmalarni o'zlashtira olishini, tafakkuri uni bilimlar asosida yanada rivojlantira olishini ko'rsatadi. [2,5,6]

Yuqoridagi psixolog olimlarning ishlari o'rganish orqali quyidagi konseptual holatlarni ko'rsatish mumkin:

– Shaxsni kasbni egallashining o'ziga xos tarixi va ijtimoiy madaniyati borligi;

– Shaxsni kasbni egallashining asosi bo'lib uni kasbga o'qishi, kasbni egallashi va kasbiy faoliyatini amalga oshirish hisoblanadi;

– Shaxsni kasbni egallash jarayoni o'ziga xos individual va alohidaligi bilan ajralib turishidan tashqari undagi xususiyatlar va qonuniyatlar mavjudligi bilan ko'zga tashlanadi;

– Kasbiy hayot o'z imkoniyatlarini ko'rsata olishga, o'z faolligini ko'rsatish uchun imkoniyatlar yaratadi;

– Insonning kasbiy hayotining individual tomonlari me'yori va me'yori bo'lmagan hodisalar bilan tasodifiy sharoitlar bilan, shuningdek insonning aqliy imkoniyatlari bilan bog'liq bo'ladi.

– Kasbiy taraqqiyotning psixologik xususiyatlarini bilish insonga o'z kasbini ongli ravishda qurushni, o'z tarixini yaratishni, kasbiy biografiyasini shakllantirishni beradi. Bu kabi fan bilan bog'liq tomonlar ham kasb psixologiyasi uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Demak, ko'rinish turibdiki, kasb psixologiyasi uchun uning jarayon sifatida mavjud bo'lgan jamiyatdagi maqsadlar va manfaatlar, fan yutuqlari va nazariy umumlashmalari, fanni rivojiga o'z hissasini qo'shadigan konsepsiyalar metodologik asos bo'la oladi.

Kasbni o'rgangan ko'pgina psixologlar ichida Klimov E.A. insonni kasbiy hayotini o'ziga xos holda aniqroq shaklda tushuntirib beradi va ma'lum bir fazalarga bo'ladi. Bular quyidagilar:

- Optatsiya - kasbiy - o'quv maskanlarida kasb tanlash davri;
- Adaptatsiya - kasbga kirish va unga moslashish;
- Internal fazasi - kasbiy malakani egallash davri;
- Ustalik - mehnat faoliyatini mahorat bilan bajarish;
- 0 'rnak bo'la olish fazasi - kasb egasini yuksak darajada faoliyat ko'rsata olishi;
- Ustozlik - kasb egasini o'z malakalarini boshqalarga bera olishi.

Psixolog kasbining umumiy masalalari qatoriga ta'lim oluvchining o'zlashtirish bilan bog'liq xususiyatlari ham kirib, uning asosida kasbga bo'lgan qiziqishlar shakllanadi. O'quvchilarni o'zlashtirish bilan bog'liq masalalarini Levitov N.D. o'rganib, "o'zlashtirishning psixologik komponentlari" tushunchasini kiritadi. N. D. Levitovning fikricha Shu komponentlarni faollashtirimasdan turib va tegishli tarzda yo'nalishlar bermasdan turib ta'lim berishda muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi. N.D. Levitov bunga quyidagilarni kiritadi:

- 1) o'quvchilarni o'qishga ijobiy munosabatda bo'lish;
- 2) berilayotgan materiallar bilan bevosita hissiy tanishish jarayonlari;
- 3) olingan o'quv materialini faol ravishda qayta ishlash jarayoni bo'lgan fikrlash jarayoni;
- 4) qabul qilingan hamda ishlab chiqilgan axborotlarni esda olib qolish va esda saqlash jarayoni; [1,3]

N.V. Molotkova i A.I. Popovlar kasbiy shakllanish tushunchasini biroz boshqacha talqin qiladilar. Ularning fikricha, avvalo, kasbiy muhim, ijtimoiy belgilangan murakkab vazifalar (bilish, axloqiy-tarbiyaviy va kommunikativ)ni hal etish, buning natijasida pedagog kasbi bilan bog'liq bo'lgan rasmiy va ahloqiy sifatlar majmuni o'zlashtiradi. [6] M.I. Plugina nazariy tahlil, shuningdek, o'z tadqiqotini yakunlab, shunday xulosaga keldiki, kasbiy shakllanish jarayoni faqat kasbiy qobiliyatlarni rivojlantirish, maxsus bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishdan iborat bo'lmagan, balki kasbiy motivlarni qayta qurish, kasbiy faoliyat mazmuniga qiziqishning rivojlanishi, yangi qadriyatlar, ustanovkalar, shaxs maqomini shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Shu bilan bog'liq ravishda, kasbiy shakllanish mutaxassisni kasb-hunarga kirish jarayonidir, chunki aynan kasb-hunarga ega bo'lish, kasbiy guruhga moslashish, kasbiy qiziqishlar hayotning barcha sohalariga kirib bora boshlaydi, muhimroq, ba'zan esa hayotda yetakchi o'rinni egallaydi [7]. G.V. Mukanin, G.I. Podkor'tovning so'zlariga ko'ra, kasbiy

shakllanish konsepsiyasi psixologik amaliyotda keng qo'llanilishiga qaramasdan, u shartli ravishda ikki usulda taqdim etiladi:

– jarayon sxemasi, ya'ni muayyan bosqichlarning vaqtinchalik ketma-ketligi sifatida;

– faoliyat tarkibi, ya'ni bir-birining ketma-ketligi vaqtinchalik emas, balki maqsadli determinatsiyaga ega bo'lgan usullari va vositalari to'plami sifatida. Tadqiqotchilar YE. Yakovleva va boshqalar kasbiy shakllanishni o'ziga xos mazmunga ega bo'lgan murakkab, ko'p omilli jarayon (kasbiy rivojlanish va o'z-o'zini rivojlantirish jarayonlarining dialektik o'zaro ta'siri), shuningdek, tashqi va ichki jihatlar sifatida belgilaydi. Xususan, kasbiy rivojlanishning tashqi jihati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– faoliyatning ob'yektiv xususiyatlari, mutaxassisga bo'lgan talablari, kasbiy ishning tezkor tarkibiy qismi;

– kasbiy rivojlanish, jumladan, shaxslararo muloqot, ta'lim sharoitlari, amaliy kasbiy faoliyat, turli xil hayotiy munosabatlardagi ijtimoiy vaziyat;

– kasb-hunarda shaxsning mahsuldorligi, ya'ni iqtisodiy ahvol, ish haqi miqdori, martaba taraqqiyoti, ijodiy mahsulotlar va b.q.

Shunday ekan, insonning o'z-o'zini rivojlantirish vositalari bilan ta'minlanishi tegishli bilim, ko'nikma va malakalar asosida shakllangan o'z-o'zini anglashni adekvat tashkil etish bilan bog'liq bo'lganligi sababli kasbiy rivojlanishni madaniy ahamiyatga molik voqelik nuqtai nazaridan ko'rib chiqish lozim [6,7].

I. Svetkovaning fikriga ko'ra, oliy o'quv yurtida o'qish yillari ijodiy faoliyatga va uzluksiz kasbiy o'sishga kasbiy tayyorgarlikni shakllantirishning maqsadli jarayoni sifatida tizimli ravishda taqdim etilishi kerak. Shu sababli har bir o'quv yili turlicha, yetarlicha avtonom, yagona umumiy maqsadga bo'ysonuvchi maqsadlarni amalga oshirishga yo'naltirilishi, xususan, bo'lajak mutaxassis shaxsining kasbiy shakllanish masalalarini nazariy anglash va Shu asosda kasbiy o'z-o'zini rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim [6,7].

Tadqiqot usullari. Olingan psixodiagnostik ma'lumotlarning taqqoslanuvchanligini ta'minlash uchun empirik tadqiqot namunasi quyidagilarga bo'lindi:

– talabalarining kasbiy shakllanishini optimallashtirish uchun psixologik trening dasturida ishtirok etgan 125 nafar (49,2 %) talabadan iborat tajriba guruh;

– nazorat guruhi kasbiy rivojlanishni optimallashtirish bo'yicha psixologik trening dasturida ishtirok etmagan 129 nafar (50,8 %) talabadan iborat bo'ldi.

Taqqoslash guruhlar respondentlarining kasbiy shakllanish dinamikasini psixodiagnostik o'rganish uchun ushbu jarayonning oldindan aniqlangan mezonlari asosida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy shakllanish jarayonini o'rganish uchun eksperimental so'rovnomaga tayyorlandi. Instrumentariy o'rganilayotgan hodisaning asosiy jihatlarini ochib beruvchi 36 ta savolga asoslanadi, ya'ni har bir oldindan tanlangan mezon ikkita savol bilan ochib berilgan. Shu bilan birga, psixodiagnostik tekshiruv natijasini aniqlashtirish uchun kasbiy rivojlanish darajasini ta'kidlab, talabalarining kasbiy faoliyatiga bo'lgan munosabatlarining quyidagi xususiyatlari ularning kasbiy shakllanish bosqichlarida aniqlandi [2, 4, 8]:

– agressiv-johil, befarq-samarasiz, ya'ni har qanday me'yori va tartibga solish omillarini rad etish, xatti-harakatlardagi buzg'unchilik, faoliyatning yetishmasligi, nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga ijobiy munosabat;

– intuitiv-hissiy yoki havaskorlik, ya'ni harakatlar reproduktivligida bilim faoliyatiga qiziqishning mavjudligi;

– kognitiv-samarali, ya'ni nazariy bilimlarning me'yoriy hajmini o'zlashtirishda qobiliyatning impulsiv namoyon bo'lishi;

– refleksiv-intension, ya'ni kasbiy fazilatlarini rivojlantirishga intilish, ilmiy-nazariy bilimlarni jadal to'plash va refleksiv namoyishlar fonida va o'z-o'zini takomillashtirish zarurati bo'yicha muayyan amaliy tajriba;

– ijodiy-tahliliy, ya'ni asosiy ilmiy-metodik bilim va ish tajribasi, o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini takomillashtirishning boshqaruvchi omili sifatida refleksiv harakatlar texnologiyasiga egalik asosida kasbiy faoliyatga ijodiy yondashuv.

Natijalar. Yuqoridagi umumlashgan xususiyatlar kasbiy shakllanish darajalarini aniqlashga yordam berdi. Shuningdek, o'z tabiatiga ko'ra ancha murakkab bo'lgan talabalarining kasbiy rivojlanishi ta'lim oluvchining kasbiy shakllanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, u eng yuqori darajadan eng past darajagacha bo'lgan gradatsiyalarning vertikal o'lchamiga mos keladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot doirasida kasbiy shakllanishning bunday miqyosdagi ta'rifi eng maqbuldir. Tayyorlangan so'rovnomadan olingan natijalarni izohlash quyidagi gradatsiya bo'yicha amalga oshirildi:

talabalarining yuqori darajadagi kasbiy shakllanishi;
talabalarda kasbiy shakllanishining o'rtadan yuqori darajasi;
talabalarda kasbiy shakllanishning o'rtacha darajasi;
talabalarda kasbiy shakllanishning o'rtadan past darajasi;
talabalarda kasbiy shakllanishning past darajasi.

Bu kategoriya, odatda, hali o'zining kasbiy faoliyat uslubini ishlab chiqmagan, kasbiy va shaxsiy sifatlarining yetarli to'plamiga ega emas. Ularning faoliyati har doim ham tizimli va izchil emas. Bunday bo'lajak psixologlar o'z faoliyatlarida, odatda, faol ijodiy izlanish olib bormaydi, ijodiy o'sishga ehtiyoj sezmaydi va Shunga mos ravishda past natijaga ega bo'ladilar. Butun psixodiagnostik majmua natijalarini ochib berib, ta'kidlash joizki, kuzatuvlarga muvofiq:

V.V. Sinyavskiy, V.A. Fedoroshinlarning Kommunikativ va tashkilotchilikka moyillik test-so'rovnomasiga (KTM) ko'ra tajriba (komm. qob. - 61,6 %, 77 kishi, tashk. qob. 65,1 %, 84 kishi) va nazorat (komm. qob. - 70,4 %, 88 kishi, tashk. qob. 69,8 %, 90 kishi)

guruhi respondentlarining aksariyati aniqlanayotgan belgining o'rtacha rivojlanish darajasiga ega bo'lgan (12-ilova);

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqotlar bo'lajak psixologlarning kasbiy shakllanish jarayonini o'rganish uchun Empirik so'rovnoma tayyorlash imkonini berdi, deb xulosa qilishimiz mumkin, bu o'rganilgan hodisa uchun tanlangan mezonlar guruhlarini ochib beruvchi 36 savol asosida tuzilgan. So'rov tartibini standartlashtirish uchun tegishli ko'rsatmalar, shuningdek, olingan natijalarni qayta ishlash va sharhlashni o'z ichiga oladi. Ushbu tadqiqot ishi psixologiya yo'nalishi talabalarining kasbiy shakllanishini optimallashtirishning psixologik sharoitlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu muammoning dolzarbligi zamonaviy jamiyatning kasbiy tayyorgarlik sifatiga, yosh avlodni tarbiyalashga, nafaqat ta'lim olishni emas, balki, birinchi navbatda, kasbiy yetuklikni, tegishli kasbiy va adaptiv salohiyatni, pedagogik muloqotning yuqori darajasini, yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ishlash va doimiy rivojlanish qobiliyatini talab qiluvchi o'sib borayotgan buyurtmaning barqaror tendensiyasiga bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonova R.B. O'qituvchilar va psixologlarning kasbiy yo'nalishini shakllantirish. Dissertatsiya konspekti. dis. ... samimiy. psixolog. Fanlar. – Toshkent, 2005.-22 b.
2. P.3.Гайнутдинов Диссертация... кандидата психологических наук: 19.00.03, Ташкент, 2010. - 110 с.
3. S.X.Jalilova, F.I.Xaydarov, N.I.Xalilova. Kasb psixologiyasi.O'quv qo'llanma. 2010.13-25.
4. Q.B.Qodirov. O'qituvchining psixologik kompetentsiyasiga doir ayrim mulohazalar.Zamonaviy ta'lim.2015.№4.56-61.
5. Кондратьев А.А. Уровни профессионального становления педагогических кадров / А.А. Кондратьев // Педагогика и психология. – 2010. -№ 4. – С. 49-56.
6. Молоткова Н.В., Попов А.И. Методология профессионального становления преподавателя-исследователя в техническом вузе. Учебное пособие. - Тамбов: Тамбовский государственный технический университет (ТГТУ), 2019. - 96 с.
7. Плутина М.И. Акмеологическая концепция профессионального становления преподавателей высшей школы: Автореф. дисс. ... док. псих. наук / И.М. Плутина. - М., 2009. - 58 с.
8. B.N.Sirliiev O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasasi magistrantining malakasini oshirishning psixologik jihatlari: Dissertatsiya avtoreferati. ... psixologiya fanlari nomzodi: 19.00.07. – Toshkent, 2000. – 20 b.

Yulduz YARMANOVA,
QarDU o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Qarshi DU pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent N.Oripova taqrizi asosida

JAMOAVIY MUNOSABATLARDAXLOQIY FAZILATLARNI TARKIB TOPTIRISH MAZMUNI

Аннотация

Ushbu maqolada jamoaviy munosabatlarda bolalar muhitidagi jamoaviy munosabatlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, insonning axloqiy fazilatlarini namoyon bo'lishi hamda jamoaviy faoliyatda individuallikni rivojlantirish haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Bola, shaxs, jamoa, jamoaviy munosabat, maktabgacha yosh, maktabgacha ta'lim, axloqiy fazilatlar, individ, individuallik.

CONTENT OF FORMATION OF MORAL QUALITIES IN SOCIAL RELATIONS

Annotation

This article provides information about collective relations in children's environment in collective relations. It is also thought about the manifestation of moral qualities of a person and the development of individuality in collective activities.

Key words: Child, person, community, collective relationship, preschool age, preschool education, moral qualities, individual, individuality.

СОДЕРЖАНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ В ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

В данной статье представлена информация о коллективных отношениях в детской среде в коллективных отношениях. Думается также о проявлении нравственных качеств человека и развитии индивидуальности в коллективной деятельности.

Ключевые слова: Ребенок, человек, сообщество, коллективные отношения, дошкольный возраст, дошкольное образование, моральные качества, личность, индивидуальность.

Kirish. Bolalarning axloqiy tarbiyasiga asoslangan bolalar muhitidagi jamoaviy munosabatlar, har qanday maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchisi layoqatida namoyon bo'ladigan, keyinchalik qobiliyat bilan rivojlanishi mumkin bo'lgan, tengdoshlar guruhida bolaning o'zini o'zi anglash shartlaridan biri bo'lishi mumkin. Bolaning shaxsiy kechinmalari boshqa bir bolaga yo'naltirilishi juda muhimdir, chunki bu boshqa bolaga hissiy yo'naltirish jarayoni bo'lib, u maktabgacha yoshdagi bolaning tengdoshlar guruhiga kirishini osonlashtiradi va unda bo'lishini nisbatan qulayligini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ham "Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, maktabgacha ta'lim tizimiga innovatsiyalarni, ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish kabi ustuvor vazifalar belgilangan [1].

Bu esa, maktabgacha ta'limga qo'yilayotgan yangi talablar sharoitida bolani rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Har bir bolaning o'ziga xosligi o'rtoqlar orasida bolalar jamoasida namoyon bo'ladi. Bola o'zini qadrlagan, sevgan, tushungan, himoyalangan joyida qulay his qiladi. Bunday jamoa esa axloqiy munosabatlar hukmron bo'lgan jamoadir.

Ko'p narsani bajara olish qo'lidan kelmaydigan bola ko'pincha tengdoshlarining tanqidiga, hatto qattiq tanbehlariga duch keladi. Shu sababli, bolalarning munosabatlari hamdardlik, g'amxo'rlik kabi axloqiy asoslarga qurilsagina bunday jamoa har bir bola uchun zarurdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bu muammoni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj, bunday tizimning rivojlanishi bir qator qarama-qarshiliklarni bartaraf etishni o'z ichiga oladi. Jumladan, pedagog tarbiyachining bolaga bo'lgan munosabatida, ushbu yoshdagi bolalarga nima yoqishi va yoqmasligi, ularga nimalarni o'rgatish kerakligi, ular nimalarni kutishlari va hokazolar haqidagi fikrlari, ya'ni tarbiyachining ongidagi "ideal" tasviri bilan belgilanadi. Pedagog tarbiyachi maktabgacha yoshdagi bolani idealga muvofiqligiga erisha turib, bolani nafaqat individualligiga e'tibor qaratadi balki, uni rad ham etadi.

Shaxsiy fazilatlar namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyati, faoliyatga individual moyillik va ularni amalga oshirishning jamoaviy shakllari o'rtasidagi ziddiyat, ularda ma'lum bir zaylning tanlanganligi, xarakteristikalarining umumiyliigi, modelga mosligi va boshqalar bilan tavsiflanadi. Bolaning tabiiy ravishda o'z imkoniyatlarini bolalar guruhida amalga oshirishga intilishi hamda pedagogik nazariya va amaliyotdagi tadqiqot o'rtasidagi ziddiyat

quyidagicha: a) guruh hayotida bolaning o'ziga xosligini saqlab qolishning eng optimal yo'llari; b) jamoaviy munosabatlarning ishlashi uchun zarur bo'lgan individ kontekstida shaxsning axloqiy salohiyatini rivojlantirishga yordam beradigan bunday tadbirlarni tashkil qilish.

Ushbu qarama-qarshiliklarni hisobga olgan holda, tadqiqotimizning asosiy muammosi quyidagicha:

pedagogik jarayon, bola uchun uning individualligi o'rtasidagi obyektiv qarama-qarshilikni yengib o'tishga sharoit yaratadigan, axloqiy fazilatlar namoyon bo'lishi, individual moyillik va maktabgacha ta'lim tashkilotidagi faoliyatning jamoaviy tavsifi;

- bolaning tengdoshlari bilan faoliyatga bo'lgan ehtiyojini qondirish, ularda individual ijobiy xususiyatlarini namoyon bo'lishi va salbiylarini bartaraf etib borish.

Jamiyatda shaxsni rivojlanish muammosini ko'rib chiqish uchun "shaxs", "individ", "individuallik", "jamoat" va "jamoatchilik" tushunchalarining mohiyatini aniqlashimiz zarur.

"Individ" tushunchasiga pedagogik lug'atda "lot. Individuum - bo'linmas ma'nosini anglatib, mustaqil, aql ato etilgan mavjudot sifatidagi inson" sifatida ta'riflanadi. Shuningdek, u o'zini o'zi idora etishi mumkinligi, lekin Shu bilan birga o'zining tashqi munosabatlarida umuminsoniy qadriyatlarini eltuvchi ham hisoblanishi qayd etiladi[7].

"Individuallik" - yuqoridagi ikkala tushunchaga nisbatan torroq tushuncha bo'lib, u konkret odamni boshqa bir konkret odamdan farqlovchi barcha o'ziga xos xususiyatlar majmuini o'z ichiga oladi. Ushbu tushunchaga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "individa xoslik, individa oid xatti-harakat" ma'nolarini anglatishi ko'rsatilgan[2].

Qadimdan qarindoshlik, qo'ni-qo'shnichilik kabi masalalar nafaqat diniy, balki boshqa ijtimoiy munosabatlar doirasida ham muhim o'rin tutgan. Buning mohiyati esa jamoaviy munosabatlarda shaxsning xulqini tarbiyalashga qaratiladi. Shuningdek sharqning buyuk allomasi Abu Rayhon Beruniy jamoaviy munosabatlarni tarkib topishida yaqin qarindoshlik munosabatini yo'lga qo'yish lozimligini ta'kidlaydi. Bu masala to'g'risida alloma Shunday deb yozadi: "Inson jamiyatda o'z qarindosh-urug'lari bilan birgalikda yashashga majburdir, bundan maqsad bir-birini qo'llab-quvvatlash hamda har bir kishining ham o'zini, ham boshqalarini ta'minlash uchun zarur ishlarni bajarishdir"[3].

Jamoaviy munosabatlar masalalariga oid o'zining diqqatga sazovor qarashlari bilan farqlanib turuvchi Sharq mutafakkirlaridan yana biri Abu Ali ibn Sinodir. Ibn Sinoning pedagogik va psixologik qarashlari ijtimoiy asosda qurilgan bo'lib, u bola tarbiyasida

umuminsoniy tamoyillarning qo'llanishini yoqlab chiqib, bolani jamoada tarbiyalash muhimligini ilmiy isbotlab bera oldi. [5]

Shaxs, bir tomondan, ma'lum bir individni hayot faoliyati subyekt sifatida individual xususiyatlar va ijtimoiy sifatlarni birligini ko'rsatsa, boshqa tomondan, shaxs deganda individning ijtimoiy xususiyatlari, unga birlashtirilgan, ma'lum bir kishining boshqa insonlar bilan to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita o'zaro ta'siri jarayonida shakllanadigan hamda muloqot, bilish, faoliyat obyekti bo'lgan ijtimoiy xususiyatlari tushuniladi.

Jamoa - ma'naviy-axloqiy birlashma, insoniy umumiy istiqomat qilishning obyektiv xususiyati, mehnatni tashkil etishni, bo'sh vaqtni, moddiy va ma'naviy tovarlarni tarqatish usulini, iste'mol shakllarini, xuquqiy, axloqiy va estetik xulq-atvor normalariga rioya qilishni ta'minlaydigan munosabatlar tizimidir.

Jamoachilik - ijtimoiy foydali faoliyatda obyektiv ravishda tarbiyalanadigan, meyoriy munosabatlarni ta'minlaydigan odamlarning umuminsoniy xususiyatidir. Shuning uchun ham mazkur shaxsiy xususiyat odamlarning ijtimoiy yo'nalishi va pedagogik tizimga qaramasdan maqsadli tarbiya predmeti bo'lishi lozim.

Shaxs rivojlanishining tarixiy asoslari har bir davrda ko'zga tashlanadi. Har bir tarixiy davrda ijtimoiy muammolar ustida fikr yuritgan taniqli faylasuflar, mutafakkirlar tarbiyaning maqsadlariga e'tibor qaratishgan, ya'ni jamiyatning mazkur davrda erishgan madaniyati darajasiga mos keladigan shaxsiy idealga e'tibor qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Jamoalarda avloddan-avlodga o'tib boradigan nimalar o'zgarishsiz qoladi va nimalar ijtimoiy-tarixiy istiqomat qilishning mahsulotidir? B.T.Ilxachev har qanday aniq tarixiy formatiyada mavjud bo'lgan ajralmas to'rtta o'zgarishsiz qoladigan boshlanishni aniqlaydi:

- odamlarning mafaatlari va ehtiyojlariga qarab jamoada birlashish. Bu har bir inson birlashmasining tabiiy-ijtimoiy asosidir;

- foydali va samarali mehnat faoliyati mumkin bo'lgan tarkibiy-tashkiliy tuzilmalar;

- ijtimoiy adolatni ta'minlashga intilish, individuallikni namoyon etish uchun barchaga teng sharoitlarni yaratish, birgalikdagi faoliyat orqali moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish;

- insonlar o'rtasidagi munosabatlarda axloqiy-psixologik muhitning paydo bo'lishi. [6; 288-b]

Shaxsni jamiyatda individuallashtirish va o'zini o'zi namoyon etish prinsipi har qanday davr tadqiqotchilarining turli nazariyalari va tushunchalarida yoki bu tarzda ko'rib chiqilgan. Jamiyatda shaxsning individualligi va o'z-o'zini namoyon qilish muammosi u yoki bu shaklda Y.A. Komenskiy, J.J. Russo, A.Disterveg, D. Dyu, M. Montessori, K.D.Ushinskiy, E.I.Tixeyeva tomonidan qiziqib o'rganilgan.

Bola shaxsning individual sifatlari avvalo oila muhitida tarkib topsa, asta-sekinlik bilan tarbiya topadigan ta'lim muassasalarida ko'zga tashlana boradi. Shu boisdan ham insoniyat madaniyati tarixining ilk davrlaridanoq bolani shaxslararo munosabatlarga, ayniqsa, unda ota-ona va farzandlar hamda bolalarning o'zaro munosabatlariga alohida e'tibor berib kelingan. Bu mavzuning uzoq o'tmishga ega ekanligini biz deyarli barcha namunalar misolida ko'rishimiz mumkin. Jamoaviy munosabatlarning ilk ildizi oilaviy munosabatlar, ota-ona va farzandlar hamda qon-qarindoshlik aloqalari zahirida ko'rishimiz mumkin.

Inson muloqotining asosini tashkil etuvchi umumbashariy axloqiy ko'nikmalarni bolada oila, do'stlar, tarbiyachilar va atrof-muhit bilan (ko'chada, jamoat joylarida va hokazo) o'zaro aloqa natijasida o'zlashtiradi. Biroq, shu tarzda to'plangan tajriba cheklangan bo'lib, u barqaror xulq-atvor uchun ishonchli va tayanch baza bo'la olmaydi. Oilada axloqiy xatti-harakatlar tajribasi oilaviy munosabatlar doirasida cheklangan. O'sib kelayotgan yosh avlodning axloqiy xatti-harakatlaridagi ijobiy tajribani to'plashning asosiy manbai - ta'lim-tarbiya beruvchi jamoasidir. U nafaqat barchaning axloqiy rivojlanish maqsadlariga xizmat qilishi, balki har bir bolaning atroflicha rivojlanishi uchun vosita bo'lishi kerak. Ularning ma'naviy dunyosini boyitishda bolalarning o'zaro ma'lumotlari, bilimlar almashinuvi katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu o'zaro ma'lumotlarning jamoadagi o'rni vaqt o'tishi bilan kamaymaydi, aksincha ortib boradi.

Tahlil va natijalar. Jamoa bolalarning axloqiy tajribaga ega bo'lishlarida juda muhim ahamiyat kasb etadi. Birgalikdagi faoliyatda, kundalik muloqot jarayonida bolalar axloqiy xatti-harakatlar tajribasiga ega bo'ladilar, harakatlar natijasida o'zlarining axloqiy e'tiqodlari va his-tuyg'ularini anglaydilar. Bu juda muhimdir, chunki jamiyatning axloqiy tamoyillari va meyorlari bola uchun axloqiy tamoyil hamda meyorlariga aylanishi uchun ular nafaqat o'zlashtirilishi kerak, balki ularga "tayanilishi", ular bilan tanish ham bo'lishi lozim.

Jamoaviy tarbiya sharoitida, har bir bola tengdoshlari jamoasiga kirishi, unda o'z o'rni topishi va boshqalarni tan olishi kerak bo'ladi. Buning uchun bolada alohida fazilatlar shakllangan bo'lishi lozim, ular yordamida esa bola tengdoshlari bilan turli xil munosabatlarni o'rnatadi. Bolani ijobiy tavsiflovchi bunday fazilatlariga tashkilotchilik, tartib-intizomlilik, qiziqish kabilar kiradi, lekin bular hali bolani o'z tengdoshlari davrasiga qo'shib ketdi degani emas. Bolada idrokni rivojlantirish axloqiy tarbiyani shakllantirish uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Bolalar jamoasini tabiatning yorqin va unitilmas tavsifdagi hodisalariga guvoh qilib, biz "emotsional ta'sirchanlik" effektiga duch kelamiz. Shu sababli, bolalarning axloqiy his-tuyg'ularini shakllantirib, ularning atrofidagi hodisalar va dalillarga hissiy munosabatini uyg'otish orqali pedagog tarbiyachi bu jarayonni yanada samaraliroq qilishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Axloqiy potentsialni rivojlanishi ijtimoiy fazilatlarining namoyon bo'lishidagi imkoniyatlar to'plami sifatida qaralib, u tengdoshlar bilan jamoaviy faoliyat jarayonida individuallikning mohiyatini aks ettiradi.

Buning uchun bolalar bilan muloqot qilish va munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradigan boshqa shaxsiy fazilatlar kerak bo'ladi. Unda individuallikning ijtimoiy mohiyatini tavsiflovchi potentsial imkoniyatlarni namoyon etadigan xayrixohlik, hamdardlik, qayg'urish, o'zaro yordam kabi fazilatlarini maktabgacha yoshdagi bolaning axloqiy rivojlanishining sharti sifatida hisoblaymiz. Tabiatan ular ijtimoiylilikni namoyon etganligi sababli, ular har bir bola uchun majmuaviy shakllantirilishi, shaxsan muhim ma'no kasb etishi kerak. Ushbu fazilatlarining shaxsan muhim ma'nosi, shaxs layoqatligining ta'siri bilan kuchayadi, uning ahamiyati birgalikdagi jamoaviy faoliyatda aniqlanadi, bunda har bir tarbiyalanuvchi o'z imkoniyatlarini amalga oshirib, umumiy ishda o'z hissasini qo'shgan holda o'zini ko'rsatishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-son Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 10.05.2019 y., 07/19/4312/3106-son.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Е–М / 5 жилд. Иккинчи жилд. А.Мадвалиев тахрири остида. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.
3. Беруний А.Р. "Минералогия". -Т.: 1969. - 187 б.
4. Выготский, Л.С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский ; под ред. В. В. Давыдова. - М.: Педагогика-Пресс, 1999. - 536 с.
5. Ирисов А.Абу Али Ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси.Т.:Фан,1980. -174 б.
6. Лихачев Б.Т. Философия воспитания. - М., 1995. -288 с.
7. Олий таълим. Луғат-маълумотнома. Тузувчилар: Саидов М., Перегудов Л., Тоҳиров З. Тошкент: Молия. – 2003. 98-б.
8. Yarmanova Yu. Positive trends and development prospects personalites of the child in the time. European Journal of Research and reflection in Educational Sciences. Vol.7. №12, 2019
9. Yarmanova Y.B. Maktabgacha yoshdagi bolalar individualligini hisobga olgan holda jamoaviy munosabatlarni shakllantirish modeli. Mug'allim hem uzliksiz bilimlendirio'. – Nukus, 2019, №3. B. 140-143.